

Ходизода, Р., Каримов У., Саъдиев С.
X 74 Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX): Ҷитоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев.—Душанбе: Маориф, 1988.—416 с.

Дар ҷитоби мазкур таҳлили ҳаматарафӣ дар бораи оварда шудааст, ки дар он намоёндогони адабиёти асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX-и тоҷикӣ фарс асарҳои беҳтарини ҳудро офаридаанд.

Ходизаде, Р., Каримов У., Саадиёв С.
История таджикской литературы XVI-начала XX вв.

X $\frac{4603000000 - 57}{504(12) - 88}$ 73 — 87

ББК 83.3 тоҷик

© Нашриёти «Маориф», 1988

АДАБИЁТИ АСРИ XVI

Дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон ва Эрон дар натиҷаи ҷангу низоъҳои зиёди дохилию хориҷии сулолаҳои темуриёну шайбонӣ ва сафавӣ ду давлати бузурги феодалӣ—Шайбонӣ ва Сафавӣ ба вучуд омаданд. Ин ду давлат аз ҷиҳати мақсадҳои сиёсӣ этикоди динӣ комилан муқобили якдигар воқеъ гардида буданд. Ин ду давлат ба мақсадҳои сиёсии истилогаронаи худ ҷанбаи диниро ниқоб гирифта, аз ҷиҳати асри XVI то солҳои ҷилуми он махсусан, барои ба даст овардани сарзаминҳои ҳосилхези Хуросон чандин бор муҳорибаҳои шадидаи сиёсӣ динӣ ба амал оварданд. Саркардагони ин ду давлат дар муборизаҳои байниҷаҳонӣ мардуми бисёреро истеҳсолгарро ба аскарӣ ҷалб мекарданд, барои харҷи ҷангҳо аз аҳолии андозҳои бешумор меситониданд ва сарзаминҳои ободро ба майдони муҳорибаҳо табдил меоданд. Дар ин гуна ҳолатҳо аз ҳама зиёдтар мардуми шаҳру деҳот—хунармандону деҳқонон ва аҳли фазлу қамоли мамлакат талафоти беқиссе дида, аксар маврид тӯмаи шамшери истилогарони шайбонӣ сафавӣро мегастанд.

Ба касофати ин ҷангҳои хонумонсӯз диёри Хуросон, ки ақсарӣ мутлақӣ аҳолияш тоҷикон буда, бо урфу одат ва ягонагии психологӣ худ аз тоҷикони Мовароуннахр тафовуте надоранд, ба ҳайати давлати сафавӣ Эрон мулҳақ гардид. Дар ақсарӣ ҷунин табаддулоти сиёсӣ адабиёти ягонаи форсӣ тоҷик асосан ба се қисми ҷудоғона тақсим шуд ва тадриҷан эҷодиёти адибони сарзамини Эрон бо номи адабиёти форс ва адибони сарзамини Мовароуннахр ба унвони адабиёти тоҷик шӯҳрат ёфтанд. Дар ин ҳангом дар сарзамини Ҳиндустон махсусан, пас аз таъсиси ёфтани давлати Темуриёни Ҳинд ба забони форсӣ адабиёти ҳосае нашъунамо кард, ки он дар илми адабиётчиносӣ ба унвони адабиёти форсизабони Ҳиндустон шинохта шуд.

Аз аввалҳои асри XVI сар карда, нашъунамо ва ривҷи ин се адабиёт, бо вучуди анъанаҳои зиёда аз панҷасолаи худ, ба

вазъи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, маънавӣ ва ҳатто муносибатҳои бо илму адаб доштаи фармонфармоёни кишварҳои Мовароуннаҳр, Эрон ва Ҳиндустон алоқаманд гаштанд.

Мо адабиёти Хуросонро то солҳои панҷоҳуми ин аср аз адабиёти Мовароуннаҳр ҳаргиз ҷудо тасаввур карда наметавонем. Чунки аввалан, ин адабиёт давоми бевоситаи мантиқии адабиёти форсу тоҷик ва махсусан, мактаби адабии Ҳирот буда, сарнавишти он ҳам дар шакл ва ҳам мундариҷаи навъҳои адабӣ аз адабиёти ин марҳилаи тоҷик ноғусистанист. Сониян, ин адабиётро муллияфони сарчашмаҳои адабию таърихӣ, ҷунониҳои Восифӣ, Фаҳрии Ҳиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Соммирзои Сафавӣ ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ як таркиби ҷудонопазирӣ адабиёти Мовароуннаҳр донистаанд.

Мо дар бораи адабиёти асри XVI тоҷик муҳокима меронем. Холо ин ҷо аз хусуси адабиёти давраи сафавияи Эрон ва адабиёти форсизабони Ҳиндустон бевосита сухан намеронем.

Пеш аз он ки мо дар бораи ҳаёти маданияи адабӣ ва аҳволу ашъори адибони асри XVI маълумот диҳем, зарур донистем, ки ба таври мухтасаре муҳимтарин сарчашмаҳои адабию таърихӣ ин давраро аз назар гузаронем.

Дар вақти тадқиқи ҳаёти маданияи адабӣ ва чигунагии аҳволу ашъори адибони асри XVI тоҷик аҳамияти маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихӣ мӯътамади ин давр махсусан, ду тарҷуман «Маҷолис-ун-нафои»-и Навоӣ, боби «Зикри фузалои муосирин»-и «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ, тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммади Мутрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ хеле бузург аст. Ба ҷуз ин, дар омӯзиши чанд масъалаи муҳими адабиёти ин давр (мавзӯ, услуби бадеӣ, жанрҳои адабӣ) ва нуқтаҳои алоҳидаи ҳаёту эҷодиёти намоёндагони ҷудоғонаи он маълумоти тазкираи «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмад, «Майхона»-и Абдулнаби Фаҳруззамонӣ, «Хайр-ул-баён»-и Ҳусайн биҳиш Ғиёсиддин, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ ва асарҳои таърихӣ «Шарафномаи шоҳӣ»-и Ҳофизи Таниш, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Абдулқодирӣ Бадоунӣ ва «Табакоти Акбарӣ»-и Ҳоча Низомиддини Аҳмад низ хурд нест. Ин ҷо тавсифи мухтасари ҳамаи он маъхазҳои адабию таърихро овардан душвор аст. Бинобар ин тавсифи мухтасари чанд маъхазҳои муҳимтаринро меорем, ки бидуни маълумоти онҳо адабиёти асри XVI тоҷикро тасаввур кардан мумкин нест.

Тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-Нафои»-и Навоӣ

Дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI тоҷик ба ҷуз асли маҷлисҳои сеюм, чорум, шашум ва ҳафтуми «Маҷолис-ун-нафои» ду тарҷумани форсии он аҳамияти калони илмӣ доранд. Навоӣ «Маҷолис-ун-нафои»-ро дар

соли 896/1491 — 92 тамом намуда, соли 903/1497 — 98 дубора ба он иловаҳо дохил карда буд. «Маҷолис-ун-нафоис» шарҳи аҳволу ашъори 458 нафар шоири асри XV ва ибтидои асри XVI-ро дар бар мегирад. Ин асар аз туркии ҷиғатой ба забони форсию тоҷикӣ дар як муддати кӯтоҳ ду бор тарҷума шуд, чунки аксари адибони шомии «Маҷолис-ун-нафоис» намояндагони адабиёти форсу тоҷик буданд. Асли ин асар аз ҳашт маҷлис иборат аст. Бори нахуст ин асарро соли 928/1521 — 22 шоири давраи Таҳмосби сафавӣ Фаҳрӣ бинни Султон Муҳаммади Амӣрӣ, ки машҳур ба Фаҳрии Ҳиротӣ аст, тарҷума намудааст. Фаҳрӣ номи тарҷумаи асарро «Латоифнома» мениҳад. Вай ҳафт маҷлиси аввалро ба ҳафт «латоиф» табдил дода, маҷлиси ҳаштумро саҳт ихтисор мекунад ва аз 164 байти туркии Султон Ҳусайн танҳо 2 байт нигоҳ медорад. Мутарҷим бар асар маҷлиси нӯҳумро афзуда, дар навбати худ ин маҷлисро боз ба нӯҳ қисм ҷудо мекунад ва дар қисми нахустӣ он аз аҳволи ашъори Алишери Навоӣ маълумот меорад, ки ин дар асари худӣ Навоӣ набу. Дар қисми дуюми маҷлиси нӯҳум зикри латоифи 12 нафар «содати узум» омадааст. Дар қисми сеюм зикри латоифи 17 нафар «уламои ислом» омада, дар байни онҳо номи Насими Фарҳорӣ, Ҳоҷа Ҳошими Бухорӣ ва Оғаии Хуросонӣ мавҷуд аст. Дар қисмҳои чоруму панҷум дар бораи 17 нафар уламову фузало, ҳамчун Ҳасаналии Ҳиротӣ, Лоқи Самарқандӣ, Муҳаммади Хандон маълумот додааст.

Қисми шашуми иловаи Фаҳрӣ назар ба қисмҳои дигари равзай нӯҳум калон буда, дар он зикри латоифи 117 нафар аҳли адаби «соири авом» омадааст, ки аз онҳо 67 тан, ба мисли Ҳайдарӣ Қулчапаз, Файзии Қордгар, Мирами Сиёҳ аз шаҳри деҳқонҳои Хуросон: 29 нафар, ҳамчун Вола, Хумоӣ, Васфӣ, Рухӣ, Нодир ва Лутфӣ аз Мовароуннаҳр буданд.

Ҳамин қисми «Латоифнома» дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI Хуросону Мовароуннаҳр назар ба қисмҳои дигари он аҳамияти бештар дорад. Аз 117 шоири ин қисм 20 нафар, ба мисли Ҳасаналии равшангар, Ҳоҷии Ҷӯтафурӯш, Хулқии баззоз, Содиқи гилқор, Ҳоҷӣ Муҳаммади нақош намояндагони аҳли санъату ҳунар буданд. Дар қисмҳои ҳафтум ва ҳаштуми равзай нӯҳум зикри 18 нафар вазир омадааст. Ба ин тарик, Фаҳрии Ҳиротӣ, дар маҷлиси нӯҳуми «Латоифнома» аз аҳвол ва ашъори **188 шоир ба таври мухтасар овардааст**, ки аксари онҳо дар охири асри XV ва аввалҳои асри XVI умр ба сар бурдаанд.

Тарҷумаи дуюми «Маҷолис-ун-нафоис» дар соли 925/1522 — 23 дар Истамбул аз ҷониби Муҳаммад Ҳакимшоҳи Қазвинӣ сурат гирифтааст. Ҳакимшоҳ табиби шоҳи Туркия Султон Салимхон (1512—1520) буд. У номи маҷлисҳои асарро ба «биҳишт» гардондааст. Ҳафт биҳишти аввали асар мувофиқи завқи мутарҷим гоҳ мухтасар ва гоҳ бо иловаҳо тарҷума шудааст. Иловаҳои Ҳакимшоҳ дар шарҳи аҳволи адибони Ирок

бештар аст. Аз хусуси аҳволу ашъори адибони Хуросону Мовароуннаҳр қайдҳои мутарҷим чандон зиёд нест. Масалан, ӯ ба шарҳи аҳволи Хилолӣ хеле кам илова дохил карда бошад, оид ба Дарвешӣ Деҳакӣ, ки аз вилояти Қазвин аст, иловаҳои бисёр дохил кардааст. Дар тарҷумаи Ҳакимшоҳ бихишти ҳаштум материали аксар тозаро дар бар карда, таркибан ба ду равза чудо мешавад. Дар равзаи аввал оид ба 68 нафар шоири қадим ва дар равзаи дуюм доир ба шарҳи аҳволи 81 тан шоири давраи худ, ба мисли Баҳоваддини Адой, Абдуллои Шабистарӣ, Шамсиддини Ҳамдӣ, Бақои Самарқандӣ, Девонӣ Балхӣ, Носири Нишопурӣ ва шоира Рӯзбеҳа маълумот меорад, ки аксари ин адибон аз Мовароуннаҳру Хуросон буда, дар ҳаёти адабӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Аз байни ин 81 тан шоири муосири Ҳакимшоҳ 12 нафар ҳамчун Ҳабиби Қошиқор, Ғиёсиддини Саббоғ, Аёнии пӯстиндӯз ва Ҳалвоӣ намояндагони аҳли санъату ҳирфат буданд.

Сарчашмаи дигари адабӣ, ки мантиқан «Тӯҳфаи Сомӣ-и Сом-давоми «Маҷолис-ун-нафоис» буда, маълумомирзои Сафавӣ ти он дар омӯхтани адабиёти нимаи аввали асри XVI тоҷик арзиши калони илмию адабӣ дорад, «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ аст. Соммирзо тазкираашро, мувофиқи гуфти худ, дар соли 957/1550 шурӯъ намуда, ба андак танаффус ба итмом мерасонад. Соммирзо писари шоҳ Исмоили сафавӣ аст. Ӯ соли 923/1517 дар Табрез ба дунё меояд ва соли 975/1567 ҳангоми маҳбусӣ дар қалъаи Қаҳқаҳа ҳалок мегардад.

Тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» дар пайравии «Маҷолис-ун-нафоис» таълиф ёфта, муаллиф ҳар боби онро «саҳифа» номидааст. Навоӣ дар ҳудуди ҳашт «маҷлис» доир ба 458 нафар ва Соммирзо дар доираи ҳафт «саҳифа» аз хусуси аҳволу ашъори 703 тан адиби муосири худ маълумот додаанд. Дар тазкираи Соммирзо номи адибон мувофиқи тартиби табақоти иҷтимоии худ ҷой гирифтааст. Дар саҳифаи якум шарҳи аҳволу ашъори подшоҳу шоҳзодагон, саҳифаи дуюм табақаи содот, саҳифаи сеюм вузарои мукаррам ва дар саҳифаи чорум козию муншиёни хушнавис дарҷ ёфтаанд.

Саҳифаи панҷуми «Тӯҳфаи Сомӣ» қисмати аз ҳама муҳимтарини асар буда, дар он шарҳи аҳволу ашъори шуарои номӣ ва муҳимтарини замона мундариҷ аст. Ин боб аз ду «матлаъ» иборат буда, дар матлаи аввал «зикри кубарои шуаро ва уламон балоғатимтимо... Ҳамагӣ 88 нафар омада, аз онҳо 38 тан, ба монанди Хилолӣ, Ҳотифӣ, Биноӣ, Ҳайратӣ, Гулханӣ, Ҳайдари Қулчапаз, Оғаҳии Хуросонӣ, Наҷмиддини Қавқабӣ ва Ҳисоми Қарокӯлӣ, асосан дар Хуросону Мовароуннаҳр зиндагӣ кардаанд.

Дар матлаи сонӣ номи 281 адиб зикр ёфта, аз ҷиҳати ба-ромади иҷтимоӣ намояндагони табақаи поёну миёнаи ҷамъият будаанд. Аз байни ин миқдор адибон 62 нафар, чунончи Ва-

фони Сабзаворӣ, Ғайратии Астарободӣ, Фаноии Машҳадӣ, Рӯ-хии Самарқандӣ, Зиёии Бухорӣ, Туфайлии Хучандӣ, Ҳачрии Андиҷонӣ ва Бехудии Самарқандӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр эҷод кардаанд. Аз байни ин 62 адиб 21 нафар, ба монанди Ғизолии абрешимфуруш, Вафоии шоҳибоб, Зоилии оҳангар, Сафоии кордгар, Покиғуломи сартарош, Шавқии тиргар ва Ғаввосии хурдафуруш вакилони аҳли санъату ҳирфати мамлакат буданд.

Дар саҳифаи шашуми тазкира доир ба аҳволу ашъори 29 нафар шоири туркизабон маълумот мундариҷ аст. Соммирзо ин саҳифаро бо номи Мир Алишер ибтидо намуда, бо зикри Савсанӣ поён пазируфтааст. Саҳифаи ҳафтуми асар ба шарҳи аҳволу ашъори 45 адиби турфағӯи Ироку Хуросон бахшида шудааст.

Ба ин тарик, ҳамаи далелҳои оварда аз он шаҳодат медиҳанд, ки тазкираи «Тӯҳфан Сомӣ» дар омӯхтани адабиёти нимаи аввали асри XVI тоҷик воқеан яке аз сарчашмаҳои муҳим будааст.

Хондамир ин асари таърихро соли 1521 дар Ҳирот шурӯъ намуда, соли 1524 хатм карда буд. Хондамир дар боби дуюми ҷузъи сеюми ҷилди сеюми асар таҳти унвони «Зикри фузалои муосирин...» доир ба аҳволу ашъори 70 нафар адиби Хуросону Мовароуннаҳр маълумот медиҳад, ки Муҳаммадтолиб, Шамсиддини Иброҳим, Камолиддин Ҳусайни Қомӣ, Ҷалолиддини Оғаҳӣ, Шаҳобиддини Ҳақирӣ, Бадриддини Ҳилоли, Зулолӣ, Муҳаммади Бадахшонӣ ва Ҳасаналӣ аз ҷумлаи онҳо буданд. Хондамир дар боби дуюми ҷузъи чоруми ҷилди сеюми ин асар доир ба 6 тан шуарои салотини оққуюнлу аз он ҷумла, оид ба аҳволу ашъори Дарवेशи Деҳақӣ, Аҳлии Шерозӣ ва Шаҳидӣ маълумот овардааст. Як қисми маълумоти Хондамир дар сарчашмаҳои дигар, ҷунончи «Бобурнома», «Тӯҳфаи Сомӣ»—ва «Музаққир-ул-аҳбоб» ҳам дучор мешаванд. Аммо маълумоти ин сарчашмаҳо дар ҷанд маврид яқдигарро тақмили тасҳеҳ намудаанд ва ҳамаи онҳо дар яққояғӣ барои беҳтар ва саҳеҳтар омӯхтани адабиёти чорьяки аввали асри XVI ёри бевоситаи амалӣ мерасонанд.

Дар омӯхтани ҳаёти маданияту адабӣ, нуқтаҳои таҳқиқи асосии зиндагонии Восифӣ ҷанд намоҷандаи адабиёти Хуросону Мовароуннаҳри нимаи аввали асри XVI маълумоти «Бадоеъ-ул-вақоеъ» қимати бузурги ғаммиро дорост. Ин асар дар солҳои гуногуни ҳаёти Восифӣ ба тарзи ёддоштҳо асосан байни солҳои 1517—1551 таълиф шудааст. «Бадоеъ-ул-вақоеъ» асари ҳаҷман бисёр қалон буда, аз 46 ҷоб иборат аст ва ҳар боби онро ҳуди муаллиф «гуфтор» номидааст. Аз боби якум то боби ёздаҳуми асар дар муддати кӯтоҳе байни солҳои 1517—1518 ба қалам омадааст. Бобҳои

дигари он мувофиқи санаи рӯйдоди воқеаю ҳодисаҳои таърих то охири соли 1551 ба таҳрир омадааст. Ин асар, пеш аз ҳама, дар омӯзиши роҳи зиндагӣ, мерос, муҳит ва таҳаввули эҷодии худи Восифӣ, илму фазилати пайвандони ӯ, чунончи шоир Амонӣ, Соҳибдоро, Хоҷа Носири хушнавис ва чанд нафари дигар маъҳази адабии дараҷаи аввал аст. «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба ҷуз омӯхтани вазъи иҷтимоию сиёсии Хуросону Мовароуннаҳри аввалҳои асри XVI, дар тадқиқи ҳаёти маданияту адабии ин давр ҳам сарчашмаи гаронбаҳост. Аз ин асар ошкор мегардад, ки дар ин марҳила муҳимтарин хусусиятҳои мактаби адабии Хирот давом доштанд. Аҳли адаб дар мадрасаи масҷид, хонаҳои аҳли илму фазл, дӯкони хунармандон, раставу тими бозорҳо бо баҳсу мунозира ва мусобиқаҳои адабӣ эҷод мекарданд. Восифӣ аз зумраи ин эҷодгарон, чунончи Ҳилолӣ, Нарғисӣ, Хоҷа Осафӣ, Биноӣ, Ҷалолиддини Оғаҳӣ, Фазлӣ ва Ҳофизӣ Ҷаҳири ном бурдааст. /Восифӣ доир ба Биноӣ таҳти унвони «Дар зикри фазоили Мавлоно Биноӣ...» маълумоти аз ин хусус додаи Навоӣ Бобур ва Хондамирро оварда, сипас чанд нуқтаи тозаӣ ҳаёти ин адибро дарҷ кардааст, ки ин ёддоштҳо ба ҷуз «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар дигар маъҳазҳо пайдо нест. /Ба ҷуз ин, Восифӣ таҳти унвони «Достони Мавлоно Оғаҳии Хуросонӣ ва Хоҷа Шаҳобиддини Исҳоқ» дар бораи Ҷалолиддин Муҳаммади Оғаҳӣ маълумоти комилан тозаеро меорад. /Оғаҳӣ, ки шахси табиатан ҷасур буда, ҷасорати адабии пурқуввате дошт, дар навиштаҳои худ аз беназмиҳои Шоҳғариб ки писари Султон Ҳусайн буд, сухан меронад. Барои ин Шоҳғариб ӯро ба қуштан ҳукм мекунад. Аммо бо мудохилаи Султон Ҳусайн Оғаҳӣ аз марг наҷот меёбад. Ба ин нуқтаи ҳаёти Оғаҳӣ Хондамир ва Сомирзо ишорае карда буданд. Аммо ҳақиқати ҳол танҳо аз ёддоштҳои Восифӣ ошкор мешавад. /

Аз ёддоштҳои Восифӣ маълум мегардад, ки баъди ба Хирот ҳамла овардани шоҳ Исмонил ба иллати сиёсати мазҳабии ӯ аз Хуросон ба Мовароуннаҳр қариб 500 нафар аҳли фазлу камол ва хунар ҳичрат мекунанд. Дар байни ин муҳочирон Қосималии Қонунӣ, Муҳибалии Балабонӣ, Саидахмади ғичакӣ, Ҳофизӣ Басир ва чанд тани дигар буданд. Дар ёддоштҳои Восифӣ маълумоти доир ба маҷлисҳои адабии дар Самарқанд дар ҳавлии Хоҷа Амирхон Шоҳӣ барпо шуда, мочарои байни Мавлоно Ҳочии Табрезию Мирзо Хоразмӣ, достони Мақсуд Хаммори Шаҳрисабзӣ ва ба хоҳиши 17 нафар аҳли хунару санъат арза дошт навиштани муаллиф ҷолиби диққат мебошанд. Аз ин ёддоштҳо бармеояд, ки дар Самарқанд аввалҳои асри XVI адабиёти доираҳои шахрию хунармандӣ нуфузи қалон дошта, адабиёти дарборӣ ба дараҷаи нестӣ будааст. /Аммо дар Бухоро бо сардории Ҷаҳири Убайдуллоҳон ва шайхулисломии ӯ Хоҷа Ҳошимӣ адабиёти дарборӣ ба як қувваи намоёни идеологӣ табдил ёфтааст. /

Маълумоти Восифӣ аз хусуси ҳаёти маданияту адабии вило-

ятҳои Шаҳрхияву Тошканд ҳам хеле чолибанд. Дар ин диёр дар назди ҳокими он Суюнгҳоҷахон ва писарони вай Келди-муҳаммаду Наврӯзаҳмад гурӯҳи шоироне, ба монанди ҳудӣ Восифӣ, Нодирӣ, Қатилӣ, Ҳоҷа Чалолӣддин, Ҳамиди Шошӣ ва Мирзо Начотӣ чамъ омада буданд.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи адабӣ дар омӯзиши осори ҳаҷвию мутоибавии ин давра низ аҳамияти бисёр калон дорад. Ҳаҷву мутоибот ва сатираҳои Восифӣ дар бобҳои гуногуни асар, чунончи дар боби дуюм дар афъоли зишт ва чаҳолати Ҳоҷа Юсуфи Маломатӣ, боби нӯҳум аз хусуси боғи бе-маврид харидаи Ғазанфари муҳтасиб, боби бисту панҷум дар баёни ҳаҷви сурати булачаби козии Чодак, боби бисту нӯҳум дар ҳаҷви қасидаи Сайид Чалолӣдини Мурғинонӣ, боби сиюм дар ҳикояти бадахлоқии зани маккора Тоҷуннасаб, боби сиву сеюм дар воқеаи хароботи деҳаи Қачев ва дар боби чилу панҷум дар ҳикояти марди кимийегари қаллоб дар ҳикояти аҷузай Биби Рӯшноӣ хеле равшан таҷассум ёфтаанд. Ба ин тарик, ҳаман ин далелҳо шоҳиди он аст, ки «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифиро хуб наомӯхта адабиёти нимаи аввали асри XVI-ро дар Хуросону Мовароуннаҳр ба дурустӣ тасаввур кардан душвор аст.

Дар тадқиқи ҳаёти маданияту адабӣ ва зиндагонии намояндагони алоҳидаи адабиёти Мовароуннаҳру Хуросони нимаи аввали асри XVI қимати илмию адабии маълумоти тазкираи «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ (1516—1597) назар ба ҳамаи маъхазҳои адабию таърихӣ ин давр пурқимат аст. Нисорӣ тазкираашро соли 974/1566 дар Бухоро таълиф мекунад. Дар ин асар муаллиф, ба мисли Навоӣ ва Соммирзо, доир ба аҳволу ашъори адибони муосири худ маълумот додааст. «Музаққир-ул-аҳбоб», ба гуфти муаллифаш, аз мақола, яъне муқаддима, чор боб ва хотима иборат аст.

Мақолаи асар ба ду «рукн» ва ҳар руки он ба ду «фасл» тақсим мешаванд. Дар фаслҳои якуму дуюми руки аввал зикри салотинии чингизӣ, ба монанди Шайбонихон, Убайдуллоҳон ва дар фаслҳои якуму дуюми руки сонӣ зикри аҳволи салотини чигатой, ҳамчун Бобур, Ҳумоюн, Қомрон, Сулаймоншоҳ, ки ҳамагӣ 17 нафаранд, омадаанд. Ҳар чор боби тазкира низ ба чор фаслӣ тақсим мешаванд. Боби аввал дар зикри ҷамоате, ки Нисорӣ онҳоро мулозимат накардааст ва хангоми таълифи тазкира аз ҷаҳон рафта буданд. Боби дуюм дар зикри ҷамоате, ки Нисорӣ ба мулозимати онҳо расидааст ва дар вақти таълифи тазкира дар қайди ҳаёт набудаанд. Боби сеюм дар зикри ҷамоате, ки Нисорӣ онҳоро мулозимат кардааст ва дар вақти таълифи тазкира зинда будаанд. Боби чоруми он дар зикри ҷамоате, ки Нисорӣ онҳоро мулозимат карда натавонистааст ва онҳо ҳоло дар қайди ҳаёт буданд.

Дар фасли якуми боби аввал зикри аҳволи 18 нафар адибест,

ки ба пирӣ расида дар Бухоро вафот кардаанд. Рӯзбеҳхони Исфаҳонӣ, Фони Бухорӣ, Девонаи Ҳисомӣ аз ҷумлаи онҳост, Дар фасли дуҷуми ин боб шарҳи аҳволи 29 нафар адиб, ҳамчун Боязиди Пуронӣ, Али Сафӣ, Зайниддини Восифӣ, Девонаи Нишопурӣ омада, онҳо берун аз сарҳади Бухоро вафот намуфтаанд. Дар фасли сеюм шарҳи ҳоли 6 таи адиб ба мисли Қоилӣ, Мирами Сиёҳ зикр шуда, онҳо ба пирӣ нарасида, дар Бухоро вафот кардаанд. Дар фасли чорум шарҳи аҳволи 34 нафар адиб ба монанди Нуриддин Муҳаммади Мирак, Қавомиддини Туршезӣ, Мавлоно Сангӣ, Начмиддини Қлавқабӣ, ва Ҳаҷри Марвӣ зикр ёфта, онҳо берун аз хоки Бухоро вафот ёфтаанд.

Муҳимтарин қисми тазкираи Нисорӣ боби сеюми он аст. Дар фасли аввали боби сеюм шарҳи ҳоли 15 нафар адиб, ҷунончи Хоҷа Яхъёи Ҳошимӣ, Шайх Мирҷони Анисӣ ва Мавлоно Сафой дарҷ ёфта, бо онҳо Нисорӣ ҳамсӯҳбат шудааст ва вақти таълифи тазкира пиронсол буда, дар Бухоро зиндагӣ мекарданд. Дар фасли дуҷуми ин боб зикри аҳволи 10 нафар адиб, ба мисли Ҳофиз Мирак, Нодирбеки Садр ва Муҳаммади Тоҳир омадааст, ки Нисорӣ онҳоро дидааст ва он вақт ин адибон ҷавон буда, дар хориҷи Бухоро зиндагӣ менамуданд. Дар фасли сеюм шарҳи аҳволи 21 нафар адиб, ҳамчун Боқирӣ Яманӣ, Мирзо Машҳадӣ, Миртабиби Табиб ва Мавлоно Нахлӣ омада, Нисорӣ бо онҳо мулозимат доштааст, ва он вақт ҷавон буда, дар Бухоро зиндагӣ мекарданд. Дар фасли чоруми боби сеюм зикри аҳволи 11 нафар адиб, ҷунончи Хоҷа Ҳусайни Марвӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ ва Қосими Арслон омада, бо онҳо Нисорӣ ҳамсӯҳбат шудааст ва он вақт ҷавон буда, дар ғайри Бухоро умр ба сар доштанд.

Ҷунон ки мебинем, дар ин боб шарҳи аҳволи аксар адибони барҷастаи соҳибдевони замон, ба мисли Ҳофиз Мирак, Нахлӣ, Мушфиқӣ ва Қосими Арслон дарҷ ёфта, бо онҳо Нисорӣ бевоҳида ошноӣ доштааст ва ин маълумоти пурқиматро мо аз маъхазҳои дигарӣ адабию таърихӣ ба даст оварда наметавонем.

Дар фасли аввали боби чорум дар бораи шарҳи аҳволи 3 нафар: Мавлоно Ёрӣ, Хоҷа Муҳаммад..., фасли дуҷум доир ба 13 нафар: Қосими Қоҳӣ, Мансури Табрешӣ, Фуруғии Самарқандӣ... дар фасли сеюм оид ба 6 нафар: Мавлоно Аҳлӣ, Мавлоно Шукрӣ, Мавлоно Нодирӣ... ва дар фасли чорум доир ба аҳволу ашъори 13 нафар: Худи Нисорӣ, Боқии Қосонӣ, Шарифи Табрешӣ, Бобои Балхӣ...маълумот овардааст.

Дар хотимаи асар Нисорӣ аз хусуси 7 нафар хешу пайвандони худ, ки шоир буда, дар ҳаёти адабии замон ширкат варзидаанд, маълумот медиҳад. Подшоҳхоҷа, Абдусаломхоҷа. Валихоҷа ва Шоҳимхоҷа аз ҷумлаи он буданд.

Тартибу таркиб ва мундариҷаи тазкираи Нисорӣ ба таври мухтасар ҳамин аст.

Аз маълумоти танҳо ҳамин тазкира ошкор аст, ки аз адибони шарҳи ҳолашон дар ин асар дарҷёфта 14 нафар: Ҳоҷа Волахӣ, Девонаи Ҳисомӣ, Мирами Сиёҳ, Сафехуддини Нурбахш, Мавлоно Қомӣ, Ҳайдари Қулчапаз, Ҳофизи Мирак, Мавлоно Нахлӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мавлоно Ёрӣ, Қосими Қоҳӣ, Мансури Табретӣ, Қосими Арслон ва Шохалихоҷаи Бухорӣ шоирони барҷастаи соҳибдеворон буданд. Аз девонҳои ин адибон то замони мо асарҳои Мирами Сиёҳ, Ҳайдари Қулчапаз, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мансури Табретӣ, Қосими Арслон ва Қосими Қоҳӣ дар шаклҳои комилу ноқис омада расидаанд. Аммо алҳол сарнавишти осори адибони дигар маълум нест. Ба ҷуз ин аз осори адибони дохили ин тазкира то имрӯз «Меҳмонномаи Бухоро»-и Рӯзбеҳзон ва «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ низ боқист. Мувофиқи маълумоти ин тазкира аз 262 таъд адиб 49 нафар, ҷунончи: Рӯҳӣ, Қасирӣ, Моили Сарроҷ, Ҳайдари Қулчапаз, Шӯҳӣ, Дарвешмақсуди Тиргар, Ҳоҷа Муҳаммади Қаннод, Ҳақими Шаҳрисабзӣ, Қомӣ, Сафой, Донишӣ, Ниҳонӣ ва чанд нафари дигар намояндагони аҳли санъату ҳирфат буда, дар осори ин қабил адибон муҳимтарин масъалаҳои ҳамаҷузайи зиндагӣ мувофиқи талаботи маънавӣ ва диди эстетикӣ ҳамин табақаи поёни иҷтимоӣ бештар ифода ёфтаанд.

Аз маълумоти ин тазкира равшан мегардад, ки дар нимаи аввали асри XVI бо сабабҳои гуногун, аз ҷумла душвории шароити зиндагӣ аз Мовароуннаҳру Хуросон ба доираҳои адабии Ҳиндустон 24 нафар адиб, ба монанди Боязизи Пуронӣ, Шаҳобиддини Муаммой, Фозили Андичонӣ, Маҳрамӣ, Навиди Нишопурӣ, Ҳоҷа Ҳусайни Марвӣ, Ниёзӣ, Қосими Арслон, Қосими Қоҳӣ, Мансури Табретӣ ва чанд тани дигар ҳичрат намуда, аксари онҳо дар он сарзамин мондаанд ва хеле кам адибон, ҳамчун Мушфиқӣ ва Нисорӣ ба ватани худ баргаштаанд. Ба ин тарик, ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисориро бодиккат наомӯхта, адабиёти нимаи аввали асри XVI Мовароуннаҳру Хуросонро дурӯст тасаввур қардан мумкин нест.

Муҳаммад Мутрибии Самарқандӣ (1558—
 «Тазкират-уш-шуа-ро»-и Мутрибӣ 1629) ин тазкираро соли 1013/1605—1606
 дар ватани худ ба итмом расонидааст.

Мутрибӣ дар ин асар ба мисли Навой, Соммирзо ва Нисорӣ доир ба аҳволу ашъори адибони муосири худ маълумот овардааст. Тазкирани Мутрибӣ таркибан аз ду фасл иборат аст. **Дар фасли якум** зикри 16 нафар «хавоқин ва салотини номдор» аст, ки ба ҷуз идораи давлат ба шеърҳои шоирӣ низ иштиғол доштанд. Ин фасл дар навбати худ боз ба се қисм тақсим мешавад, ки муаллиф онро «исм» номидааст.

Дар фасли дуюм зикри аҳволи 317 нафар адибони хурду бузурги муосири муаллиф мувофиқи тартиби ҳуруфи абҷад, аз алиф то ғайн, ҷой гирифтаанд. Мутрибӣ дар навбати худ ҳар як ҳарфи абҷадро аз рӯи дараҷаи эътимоди маълумот ба се

хисса, ба гуфти *ӯ*, «нуқта» чудо намудааст. Масалан, як ҳарфи алиф аз се нуқта—нуқтаҳои якум, дуом ва сеюм таркиб ёфтааст.

Дар нуқтаи якуми ҳар яке аз ин 28 ҳуруфи абҷад зикри аҳволу ашъори адибонест, ки муаллиф эшонро дида, бевосита мулозимат намуда ва аз дасти онҳо ашъорашонро гирифтааст.

Нуқтаи дуом дар зикри аҳволу ашъори адибонест, ки Мутрибӣ эшонро дида бошад ҳам, вале бевосита ҳамсӯҳбат нашудааст ва ашъорашонро тавассути ғайр гирифтааст.

Нуқтаи сеюм дар зикри аҳволи шуарову фузалоест, ки муаллиф эшонро бевосита надидааст ва ашъорашонро тавассути дигарон ба даст овардааст.

Дар фасли дуоми тазкира шарҳи аҳволу ашъори адибон дар доираи 28 ҳарфи абҷад дар 84 шӯъбан алоҳида омадаанд. Дар чунин ҳолати мураккаб санҷидани сохти тазкира бисёр душвор аст. Бинобар ин мо бо мақсади осонтар тасаввур қардани моҳияти маълумоти тазкира қарор додем, ки аҳбороти ҳар нуқтаро, аз алиф то ғайн, дар як ҷой бисанҷем.

Нуқтаи якум. Дар нуқтаи якуми ин фасл шарҳи аҳволу ашъори 144 нафар адиб мундариҷ аст, ки аксари онҳо аз шаҳрҳои Самарқанду Бухоро буданд. Мутрибӣ ин гурӯҳи адибонро на танҳо дидааст, бо онҳо мулоқот намудааст, балки зумрае аз эшон шиносҳои наздик, шарикдарсон, ҳаммаҷлисон ва устоду шогирдони худӣ буданд. Чунки вай дар Самарқанду Бухоро касбу фазилат омӯхта, камол ёфтааст ва аз ин рӯ бо дораҳои илмию адабии махсусан, ин ду шаҳри бузурги Мовароуннаҳр робитаи ногусистанӣ дошт. Мутрибӣ дар бораи Амнини Даҳбедӣ маълумот оварда менависад, ки «гоҳо ба ҷихати тазкор ва тақрори сабақ ва тасхеху танқеҳи иборот ба манзили шарифи эшон, ки дар лаби ҳавзи Булбулак воқеъ аст, меомадам» (в. 67). Мутрибӣ аз хусуси Ашкии Самарқандӣ мефармояд, ки *ӯ* «шурақои қадим ва дӯстони вочибуттаъзимӣ ин фақир аст... Табъи хушаш дар суҳанварӣ бемонанд ва маонии ашъораш бағоят дилписанд аст» (в. 94). Дар ин нуқта аз аҳволу ашъори дӯстони қарин ва пайвандони Мутрибӣ хеле бисёр зикр ёфтаанд. Назрии Бадахшӣ, Ғарибии Хиротӣ, Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ва Юмлии Миёнқоӣ устодони бевосита ва Фозили Самарқандӣ, Зехнии Самарқандӣ, Собити Миёнқоӣ, Хазонии Шаҳрисабзӣ шогирдони Мутрибӣ буда, *ӯ* аз шарҳи аҳволи ин адибон муфассалтар суҳан рондааст.

Муаллиф дар ин нуқта шарҳи аҳволи адибонро аз рӯи дараҷаи табақоти иҷтимоӣ не, балки мувофиқи тартиби ҳуруфи абҷад медиҳад. Дар асоси ин тартиб Мутрибӣ шарҳи аҳволи умарову вузаро, қозӣ соҳибдевор ва рӯҳониёни олимакомро бо шарҳи аҳволи мударрисони мадраса, қотибу лашқарӣ ва ҳунармандони оддӣ дар як саф паҳлӯ ба паҳлӯ овардааст. Албатта, ҳаҷм ва характери маълумоти *ӯ* аз аҳволи ин табақот як хел нест. Вай аз аҳволи табақоти боло маълумоти бештар овар-

да, мекӯшад, ки мартабаи онҳоро ба таври субъективӣ болотар нишон диҳад. Чунончи, муаллиф аз аҳволи Хоҷа Хошимӣ, ки аз авлоди Хоҷа Аҳрор аст, дар 7 варақ ва фазилатҳои Амینی Даҳбедиро дар 11 варақки тазкира маълумот оварда, баъди авсофи сифат аз онҳо 7 ғазали алоҳидаро дарҷ кардааст. Лекин маълумоти муаллиф аз аҳволи табақаи поёни иҷтимоӣ бисёр мухтасар аст. Масалан, ӯ дар бораи аҳволи шоирони хунарманди замон Ҳечии Марвӣ, Ҳушъерии бахиядӯз, Зиёни Бухорӣ ва чандин нафари дигар бо овардани ду-се ҷумлаи мухтасар ва танҳо яктои мисол қаноат кардааст. Бо вучуди ин имрӯз тазкираи Мутрибӣ барои мо бо ҳамин маълумоти мухтасари худ доир ба аҳволи табақаи поёни иҷтимоӣ бештар пурқимат аст.

Дар айни замон муаллиф дар ин нукта доир ба шарҳи аҳволу ашъори як гурӯҳ адибони барҷастае, ба монанди Боқии Бухорӣ, Бериӣ Бухорӣ, Ҳасанхоҷаи Нисорӣ, Фигорӣ, Ҳабибуллоҳи Фаршӣ, Содики Охунд, Сабурии Самарқандӣ, Нозимии Миёнкалӣ, Содикӣ Самарқандӣ, маълумот меорад, ки воқеан онҳо дар ҳаёти маданияту адабии давр мақоми хоса ва саҳми мусбати арзанда гузоштаанд ва дар эҷодиёти ин қабил адибон муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти замон, ба мисли эҷодиёти Мушфиқӣ ифода ёфтаанд. Аксари ин адибон ҳам соҳибдевон буданд, ҳам дар соҳаҳои гуногуни илми шеърӯ адаб: қофияю арӯз, санъатҳои бадеӣ, илми нақд ва илмҳои дақиқ таълифоти арзандае памудаанд, ки аз ин хусус поёнтар суҳан меронем.

Нуктаи дуюм. Ин ҷо шарҳи аҳволу ашъори 78 нафар адиб дарҷ ёфтааст. Далелҳои Мутрибӣ дар ин нукта бо ҷанбаи дақиқию конкретӣ худ назар ба нуктаи якум умумитар аст. Албатта, ин ҳолатро мо дар ҳама маврид мушоҳида намекунем. Дар ин нукта низ гоҳо зикри аҳволу ашъори бисёр, аз он ҷумла Ибни Чангӣ, Мирзо Муъмин, Файзии Қосонӣ ва чанд нафари дигар ҳаст, ки бо равшанию конкретият аз нуктаи аввал гафтовут надоранд. Дар ин нукта низ зикри аҳволи адибон, сарфи назар аз баромади иҷтимоии худ, мисли нуктаи аввал дар як саф омадаанд. Чунончи, зикри аҳволи амири вилояти Толиқон Ҳоҷӣ Мирзои Дурмон, вазири ҳукумат Латифии Самарқандӣ, бо шарҳи аҳволи шоири хунарманди шамшергар Бедилӣ Самарқандӣ, кашфдӯз — Ҳолатии Насафӣ ва хиргоҳтарош Ҳисорӣи Хиргаҳӣ паҳлӯ ба паҳлӯ дар як қатор ҷой гирифтаанд.

Дар ин нукта маълумоти муаллиф аз хусуси аҳволу ашъори адибони доираҳои хунармад, ба монанди Танҷии Бухорӣ, Таштии Бухорӣ, Восилии Бухорӣ, Қофарии Марвазӣ, Ҳозирӣи Самарқандӣ, Аршии Қешӣ, Рашкии Шаҳрисабзӣ, Тилаи Бухорӣ ва Заннии Самарқандӣ бисёр ҷолиб буда, ҳаёту эҷодиёти ин адибон бехтарин саҳифаҳои адабиёти нимаи дуюми асри XVI-ро ташкил мекунанд.

Дар нуктаи сеюм зикри аҳволи 94 тан адиб омада, аз онҳо 22 нафар дар Мовароуннаҳр, махсусан Самарқанду Бухоро ва

Хисор, ба мисли Боқии Самарқандӣ, Ломеии Бухорӣ, Тоҳири Хиротӣ зиста бошанд, дигар 72 нафари онҳо берун аз сарзамини Мовароуннаҳр аз он ҷумла, дар Хуросону Ироқ 45 нафар, ҳамчун Ғуборин Балхӣ, Доғии Ҳамадонӣ, Ваҳшии Ироқӣ, дар доираҳои адабии Ҳинд 25 нафар, ба мисли Азҳарии Дехлавӣ, Файзии Даканӣ, Фидоии Ҳиндӣ ва дар Қошғар 2 нафар —Баёӣ ва Сунъӣ умр ба сар бурдаанд. Мутрибӣ кушиш кардааст, ки онд ба шарҳи аҳволи адибони ба ҷуз кишвари худ дар Мовароуннаҳр низ шухрат дошта, ба монанди Валии Даштибаёӣ, Ваҳшии Ироқӣ, Мухташами Қошӣ ва Файзии Даканӣ бештар маълумот бидиҳад. Аммо доир ба ашъори адибони дар Мовароуннаҳр номашхур муаллиф маълумоти мухтасаре овардааст.

Аз маълумоти танҳо ҳамин тазкира ошкор мешавад, ки дар нимаи дуюми асри XVI аз Мовароуннаҳр ба доираҳои адабии Ҳинд 28 нафар адиб ба мисли Анҷумӣ, Одамӣ, Чандавӣ, Даоӣ, Зулолӣ, Қашфӣ ва чанд тани дигар сафар намуда, дар ҳаёти адабии ин кишвар ширкат варзидаанд ва аксарияти онҳо дар он диёр вафот кардаанд. Аз ин адибон танҳо 4 нафар, ҳамчун Орифӣ, Фориғӣ, Содиқи Халвоӣ ва худи Мутрибӣ дубора ба Мовароуннаҳр баргаштаанд.

Бори нахуст танҳо аз ҳамин сарчашма маълум мегардад, ки аз адибони ин давр Дарвешалии Чангӣ «дар волин амали мусиқӣ асари неку», Содиқии Самарқандӣ тазкираи «Раёз-уш-шуаро», Қазони Зоминӣ дар илми бадеи тоҷик асари мусаммо ба «Дурар-ул-бахр», Давоии Самарқандӣ дар илми тиб рисолаи «Фавоиди Ҳошимия», Фозили Самарқандӣ маснавии «Бону ва Эҳдо», Завқии Миёнқоӣ маснавии «Нозу Ниёз», Маъсумии Бухорӣ асари «Таърихи Синд» ва Ҷамилии Бухорӣ рисолаи муаммое ба номи Қулбобои Қуқалтош таълиф карда будаанд.

Бори нахуст танҳо аз маълумоти ҳамин тазкира равшан шуд, ки аз адибони ин давраи Мовароуннаҳр 15 нафар: Амнини Даҳбедӣ, Афзалии Самарқандӣ, Боқии Самарқандӣ, Чошнини Самарқандӣ, Даоии Бухорӣ, Зоҳиди Даҳбедӣ, Ҳозирии Самарқандӣ, Ҳолатии Насафӣ, Маъсумии Бухорӣ, Нозимии Миёнқоӣ, Муҳаммадсаиди Саид, Фигории Самарқандӣ, Содиқи Самарқандӣ, Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ва Сабурии Самарқандӣ шоирони барҷастаи соҳибдевон будаанд. Аз осор ва девонҳои шоирони номбурда то рӯзгори мо боқӣ мондани асари «Таъриҳи Синд»-и Маъсумӣ, «Тӯхфат-ул-сурур»-и Дарвешалӣ, девони Содиқи Самарқандӣ ва Ҳолатии Насафӣ маълум аст. Аммо ҷустуҷӯву пайдо ва тадқиқ кардани девону осори боқимондаи адибони дигар муҳаққиқони худро интизоранд.

Танҳо аз маълумоти ҳамин тазкира ошкор мешавад, ки дар нимаи дуюми асри XVI дар Мовароуннаҳр зиёда аз 70 нафар адиби аҳли санъату ҳирфат эҷод кардаанд. Ин далел аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин давра нуфузи адабиёти доираҳои

шахрию ҳунармандӣ дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва маънавии мамлакат хеле калон будааст.

Ғайр аз ин, тазкираи мазкур дар омӯхтани мероси манзуми ҳуди Мутрибӣ ҳам сарчашмаи ягона аст. Мутрибӣ ба муносибатҳои гуногун аз мероси манзуми худ 31 ғазал (150 байт), 1 қасида (10 байт), 12 марсия (96 байт), 1 рубой, 1 қитъа (5 байт), 1 мухаммас (7 байт) ва ҳамагӣ 280 байт мисол овардааст, ки ин шеърхоро мо ба чуз ин тазкира аз дигар маъхазҳо пайдо карда наметавонем.

Ба ин тарик, аз далелҳои нодири боло ба хубӣ равшан мешавад, ки «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ дар омӯхтани адабиёти нимаи дуюми асри XVI тоҷик асоситарин сарчашмаи адабӣ мебошад.

Дарвешалӣ ин рисоларо баъди чил соли «Тӯҳфат-ус-сурур»-и хизмати меҳтарӣ соли 980/1572—73 таълиф Дарвешалии Чангӣ кардааст. Рисола аз 12 боб, ба гуфти ҳуди муаллиф, «мақом», иборат аст. Аммо ду боби охири асар дар ягон нусхаи то дасти мо расидаи он мавҷуд нест. Ин асарро муаллиф баъди хатмаш ба ҳокони замон Абдуллоҳони Шайбонӣ (1557—1598) бахшида буд.

Дар боби якуми рисола сухан аз хусуси дар олами ислом раво будани мусиқӣ, дар боби дуюм маънии луғавию истилоҳии калимаи мусиқӣ, боби сеюм таърихи пайдоиши мақомҳо ва дар боби чорум оид ба 17 баҳри усул, яъне 17 доираи мусиқӣ меравад. Дар бобҳои ҳафтум, ҳаштум, нӯҳум ва даҳуми рисола муаллиф доир ба шарҳи аҳвол ва фаъолияти эҷодии 60 нафар адибу мусиқӣҳои машҳури асри XVI, ба монанди Алиҷони Ғичакӣ, Наҷмиддини Кавкабӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Ҳасани Кавкабӣ, Ҳофиз Мираки Бухорӣ, Восилии Марвӣ, Ҳофиз Турдии Қонунӣ ва Абдуллои Ной маълумоти пурқимате овардааст, ки аксари ин маълумотхоро мо аз дигар сарчашмаҳо пайдо карда наметавонем. Чунон ки мебинем, «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ баробари тазкираи мусиқӣ будани худ, доир ба шарҳи аҳволу эҷоди адибони мусиқидон ҳам маълумоти муфид медиҳад.

Дар асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон мувофиқи маълумоти муҳимтарини маъхазҳои адабӣ таърихӣ се доираи адабию асосӣ—доираҳои адабии Хуросон, Бухоро ва Самарканд мавҷуд буда, онҳо баробари умумиятҳои худ аз якдигар бо хусусиятҳои алоҳида тафовут доштанд. Ғайр аз ин, дар ин давр вобаста ба воқеаҳои иҷтимоию сиёсӣ ва сиёсати ҷорин ҳукуматдорони Сафавию Шайбонӣ нуфузи сиёсии баъзе шахрҳо афзун мегаштанд. Масалан, дар Хуросон таъсири шахри Балх ва дар Мовароуннаҳр эътибори шахри Шаҳрухияву Тошканд аз солҳои 20-уми ин аср сар карда, торафт зиёд мегашт. Ба ин тақозо дар шахрҳои Балху Тошканд ҳам доираҳои хурди адабие су-

рат гирифта, аксар дар зери таъсири марказҳои асосии адаби чараён меёфтанд.

Холо ба таври мухтасар вазъи ин доираҳои адабии асосиро аз назар мегузаронем.

Доираи адабии Хуросон Доираи адабии Хуросон, ки маркази он шаҳри Хирот аст, аз аввалҳои асри XVI ба сабаби кашмакашҳои сиёсии давлатҳои Сафавиёну Шайбониён рӯ ба парешонӣ меорад. Бо вуҷуди ин то солҳои 40-уми ин аср дар ин доираи адаби ва умуман адабиёти тоҷик асосан муҳимтарин анъанаҳои мактаби адабии Хирот, ки дар замони Ҷомию Навоӣ қорӣ буданд, ба махсусиятҳои алоҳидаи худ давом доштанд. Дар ин давр низ ба гуфти Фаҳрии Хиротӣ, Хондамир ва Соммирзои Сафавӣ ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ асар эҷод кардани адибон бисёр маъмул буд, ки намоёндагони барҷастаи онҳо Шайхам Суҳайлӣ (в. 918/1513), Хоҷа Осафӣ (в. 128/1522), Ҷадидӣ (в. 939/1533) ва Хаёли (в. 951/1545) ҳастанд.

Дар ин давр ба мисли охириҳои асри XV аҳли адаб на танҳо дар дарбор, ҳузури ҳокимони алоҳида, балки дар масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои одамони фозил, дӯкони хунармандону растаи бозорҳо чамъ омада, бо баҳсу мунозираҳои гарму ҷӯшони адаби эҷод мекарданд. Ҷунончи, Восифӣ аз ҳусуси яке аз ин маҷлиси маълумот меорад, ки соли 913/1508 дар масҷиди ҷомеи Хирот Хоҷа Осафӣ, Муҳаммади Бадахшӣ, Риёзии Турбатӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Аҳлӣ, Фазлӣ ва чанд нафари дигар чамъ омада буданд ва онҳо пайваста суханони шеърро шоириро ба миён меоварданд. Восифӣ хабар медиҳад, ки дар маркази Хирот ошёнҳои дуҷони дӯкони Амонӣ низ яке аз чамъомадҳои аҳли адабии замона буд.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо аз ибтидо то солҳои 50-уми асри XVI танҳо дар ҳуди Хуросон зиёда аз 150 нафар аҳли адаби гуногунтабақа зиндагӣ эҷод кардаанд, ки аз ҷумлаи машҳуртарини онҳо Абдуллоҳи Ҳотифӣ (1458—1520), Хоҷа Осафӣ (1454—1522), Мачнуни Машҳадӣ (в. 928/1522), Бадриддини Ҳилолӣ (в. 936/1529), Ҷалолиддини Оғаҳӣ (в. 932/1526), Наргисӣ (в. 948/1542), Зулолии Хиротӣ (в. 941/1535), Алӣ Сафӣ (в. 945/1539), Ҳайдари Қаулҷ (Қулчапаз) (в. 947/1551), Умедии Розӣ (в. 925/1519), Ғизолии Машҳадӣ ва чанд тани дигар буданд. Аз аксари ин адибон алҳол девонҳои ғазалиёт, маснавиҳои гуногун ва осори алоҳидаи манзуму мансурӣ ҷолиби диққате бокӣ монда, аз ҷиҳати шакли мазмун ва мундариҷаи ғоявии худ бехтарин хусусиятҳо ва олитарин идеалҳои мактаби адабии Хирот ва умуман адабиёти тоҷикро дар Хуросон ба хубӣ таҷассум мекунанд. Масалан, аз Ҳотифӣ ашъори лирикӣ ва дар ҷавоби маснавиҳои «Ҳамса»-и Низомӣ ҷор маснави: «Лайлию Мачнун», «Хусраву Ширин», «Ҳафт манзар», «Темурнома», аз Ҳилолӣ девони ғазалиёт ва дар ҷавоби маснавиҳои ҷудогонаи Низомӣ маснавиҳои «Лайлию Мачнун»,

«Сифот-ул-ошиқин», «Шоҳу дарвеш», аз Осафӣ девони ғазалиёт, аз Мачнуни Машҳадӣ ашъори лирикӣ, аз Оғаҳӣ девони ғазалиёт, аз Наргисӣ ашъори лирикӣ ва дар ҷавоби «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ маснавие, аз Биноӣ девони ғазалиёт, маснавии «Беҳрӯзу Баҳром», аз Алӣ Сафӣ «Латоиф-ут-тавоиф», аз Ҳайдари Қулчапаз, Ошиқии Хуросонӣ, Миробиди Обид, Фигонии Шерозӣ девони ғазалиёт, Умедии Розӣ девони ғазалиёту қасоид, аз Низомиддини Низом маснавии «Билқис ва Сулаймон», аз Мактабии Шерозӣ ашъори лириқию маснавии «Лайлию Мачнун» боқӣ мондаанд. Мутаассифона, бисёрӣ ин мероси пурбаҳои ғайӣ то дасти мо пурра нарасидаанд. Агар як қисми ин мерос то ба мо пурра расида бошанд, ҳиссаи дигаре бо нуқсу иллатҳо, аз иддае танҳо фаслу боб, пораҳои алоҳида ва абъёти парешон дастрас шудаанд. Ҳарчанд Нисорӣ аз хусуси Мираки Байҳақӣ сухан кушода ӯ «ба шеър мепардозад ва соҳиби девон аст», дар бораи Шайх Сафеуддин мулоҳиза ронда вай «соҳиби девон асту ашъори бисёр дорад ва Соммирзо оид ба Ғаввосии Хуросонӣ маълумот дода, ин шоир «Равзатуш-шӯҳуд», Қисас-ул-анбиё», «Таърихи Табарӣ» ва «Қалилаву Димна»-ро ба назм овардааст гуянд ҳам, аммо алҳол мо аз сарнавишти ин асарҳо ба ҷуз чанд байту пораҳои дар маъхазҳо дарҷёфта чизеро наметонем ва ин тарафи масъала тадқиқоти ояндаро мӯҳтоҷ аст.

Як хусусияти адабиёти ибтидои асри XVI Хуросон он аст, ки аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявӣ эҷодиёти адибонро ба равиши пешқадам ва иртиҷой ҷудо кардан мумкин намешавад. Албатта, дар эҷодиёти ҳам адибони дарбори Султон Ҳусайн, ҳамчун Мир Абдулбоқӣ, Мирсаиди Шариф, ҳам Шоҳ Исмоил, ба монанди Мавлоно Низомиддин, Қамолиддини Ҳусайн ва ҳам дар эҷодиёти шуарои берун аз дарбори онҳо, чунончи, Ошиқӣ, Мачнун ва Наргисӣ маҳдудиятҳои маълуми таърихӣ мавҷуд аст. Вале эҷодиёти ҳамаи ин адибон аз ҷиҳати умуман мундариҷаи ғоявӣ ба таври возеҳ муқобили якдигар набуда, балки дар ҳамаи онҳо таъсири идеологияи табақаи миёнаҳои шаҳр — ҳунармандони гуногун, савдогарони майда, кормандони идораҳо мушоҳида мешаванд. Шакке нест, ки ба ин идеология ғояҳои табақаи поёни иҷтимоӣ бисёр маврид ҳамроҳ буданд. Дар ин давр, ба гуфти В. В. Бартольд «дар ҳаёти адабии мамлакат оммаи халқ иштирок мекард. «Табақаи миёнаҳои шаҳр аз ҷумла, ҳунармандон баъди ҳукмронии муғулҳо аз ибтидои давлати теуриён аз нав инкишоф меёфт ва махсусан ба давраи номбурда омада ба нуфузи калони иҷтимоию идеологӣ соҳиб шуданд. Ин ақида ба натиҷаи танҳо аз тазкираи Соммирзо ба даст овардаи мо низ тасдиқ меёбад. Дар ин асар шарҳи аҳволи 703 тан адиби охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI дарҷ ёфта, аз онҳо 150 нафар намояндагони 32 навъи санъату хирфати мамлакат буданд. Мувофиқи тадқиқоти А. Мирзоев, ки ӯ ба маълумоти ду тарҷумаи «Ма-

чолис-ун-нафоис» такъя кардааст, дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI танҳо дар худи шаҳри Ҳирот 61 нафар намояндагони 29 навъи санъати ҳунар эҷод мекарданд. Дар ин давр шароити эҷодӣ ва озодии сухани шоир чандон бад набуд. Аммо пас аз дар Хуросон барпо шудани салтанати сафавиён марбут ба сиёсати дар идораи давлат ва мазҳаби шиаи ислом пеш гирифтаи ин ҳукуматдорон шароити эҷодӣ ва озодии нисбии аҳли адаб хеле маҳдуд мегардад. Агар дар замони темуриёни охир аҳли адаб аз ҷумла, Гулханӣ ва Оғаҳии Хуросонӣ мулоҳизаҳои худро бо ҳукуматдорон нисбатан озодона гуфта шунаванд, лекин дар аҳди сафавиён ин озодии сухан бисёр маҳдуд гардида, аҳли қалам барои хурдтарин афкори озодичӯй ҷазоҳои сахт медиданд. Чунончи, яке аз шоирони ин давр Ҷалолиддин Оғаҳии Хуросонӣ буд, ки ғайбӣи адабии худро дар аҳди салтанати темуриён шуруъ намуда, дар замони сафавиён саромади шуарои Хуросон ҳисоб меёфт. Ин шоир дар татаббуи «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав қасидаи ғалсафие гуфта, дар он ҳокими беадолати Ҳирот Муиниддини Миколро таъна мезанад. Матлаи қасида ин аст:

Арсан шаҳри Ҳирӣ рашки сипеҳри аҳзар аст,
Дарғаҷашро шамсан хуршед гулмеҳи зар аст.

Дар ин қасида байти поёнро меҳонем:

Чархи қачрав бин, ки аз таъсири ӯ шаҳре чунин
Маскали ҷаҷъе парешонрузгори абтар аст.

Барои ҳамин бо фармони доруғаи Ҳирот забони Оғаҳиро мебуранд. «Дар ҳини қатли забон,—менависад Соммирзо,—ӯ ин матлаъро гуфта:

Чу лола ҷайби ман аз тегӣ ёр тарка ба ҳун шуд,
Забон бурид чу шамъам, вале забона бурун шуд.

Шоирӣ дигари ситамкаши замон Аҳмади Табасӣ буд. Ин шоир ба гуфти Соммирзо Ҳокими Ҳирот ва атрофиёни ӯро ба тариқи шаҳршӯб ҳаҷв мекунад. Бинобар ин «ӯро талабида дасти рост ва забонашро мебуранд. Шоирӣ маъруфи замон Замириро бо айби ночизе рӯяшро сиёҳ намуда ба сараш тахтакулоҳе пӯшонида тамоми маҳаллоти шаҳро давр мезанонанд. Ба гуфти Амин Аҳмади Розӣ, ҷашмони адиби барҷастаи замон Абулқосими Амриро бо айби гуё ба мазҳаби таносух майле доштани шоир кӯр мекунанд.

Ба ҷуз ин шиканҷаҳои бисёре шумораи адибони бегуноҳ ва ё бо айби ночизе кушта шудагон ҳам зиёд аст. Восифӣ нақл мекунад, ки гумоштагони сафавия **Ҳофиз Зайниддиналиро** бо айби сунӣ дар байни издиҳом бо шамшер пора мекунанд.

Соммирзо хабар медиҳад, ки ҳукуматдорон **Мониро** ба сабаби фошгӯию озодатабъӣ нобуд месозанд. Ятимии Машҳадиро до-руғаи шаҳри Машҳад бо айби часорати шоириаш ба қатл ме-фармояд.

Ғайр аз ин воқеаҳои мудҳиш ва кушторҳои рӯйрост риштаи умри зумрае аз адибони озодфикр бо теғи ситами гурӯҳе ба ном «**нурбахшия**» қатъ мегарданд. Соммирзо аз амалиёти ин гурӯҳи сиёҳкор бо эҳтиёт сухан меронад. Аз ишораҳои ӯ пай мебарем, ки ин тоифа саҳт пинҳонӣ амал намуда, шахсони пешқадами озодфикр ва аҳли илму адаби ба амалиёти доираҳои ҳукмрон норизо ва муҳолифро ба таври пинҳонӣ нобуд мекарданд. Чунончӣ, Соммирзо дар бораи ҷуръату бебоқӣ ва дараҷаи баланди илму ғазилати Умедии Розӣ (в. 925/1519) менави-сад, ки «... ҷамъе бар сари ӯ овехта ба қатлаш расонданд. Баъзе мардум нисбати ин амри шанъ ба **нурбахшия** карданд. Ин муаллиф аз аҳволи Афзалии Номӣ низ маълумот оварда мегӯяд, ки ин шоир дар овони ҷавонӣ ба муфочо даргузашт. Мардум-ро гумони он буд, ки нурбахшия ӯро таслим кардаанд».

Бар замми ҳамаи ин, сиёсати мазҳабии сафавиён вазъи зиндагӣ ва шароити эҷодии махсусан адибони суннимазҳабро боз ҳам душвортар мегардонад. Мувофиқи ин сиёсат мебоист ҳамаи аҳли қаламрави сафавиён мазҳаби шиаро парастанд. Қасе аз ин мазҳаб сар метофт, ё гирифтори шиканца ва ё арзаи шамшер мегардид. Бинобар ин аҳли адаби Хуросон маҷбур буданд, ки мазҳаби шиаро парастанд ё зохиран худро ба ин мазҳаб бипайванданд ва ё ночор ҷилои ватан намуда, ба кишварҳои Мовароуннаҳру Ҳинд, Туркия ва Ироқи Аҷам бираванд. Бо шаҳодати Восифӣ дар ин ҳангом аз Хуросон танҳо ба Мовароуннаҳр қариб панҷсад нафар аҳли адабу санъат ҳиҷрат мекунанд, ки дар байни онҳо худи Восифӣ, Қосималии Қонунӣ, Сайдахмади Ғижакӣ, Муҳибалии Балабонӣ ва дигарон буданд. Ин ҳиҷратҳо зотаи ҷабидонӣ парешон гардидани мактаби адабии Ҳирот шуданд.

Дар шароити эҷодии адибони дар Хуросон монда, ҳамчун Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Аҳлии Шерозӣ, Мирами Сиёх, Наргисӣ, Ғаввосӣ, Алӣ Сафӣ, Ҳайдари Кулуҷ ва чанд нафари дигар душвори дутарафае буд. Аввалан, иддае аз онҳо ба иллати шиддати таассуби динӣ мазҳаби худро умуман пинҳон нигоҳдоранд, сониян, мавзӯи эҷодиёти ҳамаи ин адибонро бисёр маврид худи саркардагони сафавия таъин мекарданд. Ҳукуматдорони сафавия меҳостанд, ки адибони замон дар васфи онҳо қасидаҳои мадеҳавӣ не, балки дар манқабати хонадони Алӣ б. Абӯтолиб асарҳо эҷод намоянд, қасидаву марсияҳо биофаранд ва дӯр таъну лаъни душманони ин хонадон қадҳияҳо бигӯянд. Аз ин рӯ адибони замон маҷбур буданд, ки доир ба корнамоиҳои Алӣ б. Абӯтолиб, имом Ҳасану Ҳусайн, воқеаи дашти Қарбало ва моҳи муҳаррам қасидаву марсияҳо эҷод намоянд. Ҳукуматдорони сафавия кадрро қимат ва эътибори адибро аз рӯи

асосан дар мавзӯҳои мазҳабӣ эҷод кардани асар муайян мекарданд. Он адибоне, ки ба мавзӯҳои мазҳабӣ мароки кам зоҳир менамуданд, дар назди ин ҳукуматдорон тақрибан кадрӣ манзалате надоштанд. Аз ин ҷост, ки як зумра намоёндогони мактаби адабии Ҳирот, ба монанди Мирами Сиёх, Рӯзбеххони Исфохонӣ, Саид Мираки Ғиёс, Боязиди Пуронӣ, Мирзо Машҳадӣ ва чанд тани дигар бар муқобили таассуботи динию низои мазҳабӣ буда, иттиҳоди ягонагии мазҳабӣ исломро тарғиб мекарданд. Дар солҳои 30-уми ин аср ҳам ба сабабҳои тангии шароити эҷодӣ вазъи зиндагии адибон ба кишварҳои Моваруннаҳру Ҳиндустон ҳиҷрат мекунанд. Чунончи, Нисорӣ аз вазъи зиндагии ва ҳолати рӯҳии Саид Мирами Ғиёс маълумот оварда менависад, ки ин адиб «дар Ҳирӣ аввал эътибори тамоми дошта, сонӣ ба ҷиҳати мазҳабии қизилбош ба Бухоро омада». Ин муаллиф аз аҳвали Боязиди Пуронӣ хабар медиҳад, ки ӯ «аз бузургони мӯтабарии Хурӯсон аст... Ба воситаи тангдастӣ ва адаби асбоби маош ба Ҳинд рафт ва аҳли он ҷо мақдамашро гиромӣ шумориданд». Албатта, ин гуна шароити тангии эҷодӣ ва таъйиқиҳои паёпаи рӯҳию маънавӣ ва ҷисмонӣ аз ҳукуматдорони мутаассиби сафавӣ дидаи адибони Хурӯсон ба пешравии ҳаёти адабии ин диёр таъсири қалони манфӣ мерасонд. Бо вуҷуди ин душвориҳо, дар ин диёр муҳимтарин анъанаҳои мактаби адабии Ҳирот ҳам дар мазмуни мавзӯӣ, ҳам шакли жанрҳои адабӣ то охири солҳои 30-юми асри XVI бо махсусиятҳои алоҳидаи худ асосан давом доштанд. Адибони ин доираи адабӣ дар эҷоди асарҳои қалони эпикӣ асосан дар ҷавоби маснавиҳои «хамса»-и Низомӣ ва Амир Хусрав достонҳои ҷолиби диққате офариданд, ки намунаи барҷастаи онҳо ҳамон чор маснави дар болотар номбурдаи Ҳотифӣ ва се маснави Хилолӣ мебошанд. Ба ҷуз ин адибони ин сарзамин дар мавзӯҳои ишқию лирикӣ, романтикӣ, ахлоқию фалсафӣ ва таърихӣ маснавиҳои зиёд эҷод карданд, ки муҳимтарини онҳо «Юсуфу Зулайхо», «Мунозираи Шамсу Қамар», «Мунозираи теғу қалам»-и Масъуди Қумӣ, «Баҳром ва Нохид», «Мунозираи Осмону Замин», «Мунозираи сиху мурғ»-и Хайронӣ, «Билқис ва Сулаймон»-и Низомиддини Низом ва «Шоҳаншоҳнома»-и Ҳотифӣ ба шумор мераванд. Мутаассифона, алҳол ғайр аз маснавиҳои Хилолӣ, Ҳотифӣ ва маснави «Лайлию Мачнун»-и Мактабӣ достонҳои дигар тадқиқ намудаанд. Табиист, ки дар ин доираи адабӣ ба ҷуз анъанаи мактаби адабии Ҳирот ва сиёсати ҷорӣ давлати теуриён, мӯҳри воқеияти пурталотуми аввалҳои асри XVI Хурӯсон ҳам ба хубӣ инъикос ёфтаанд. Масалан, агар дар «Теуринома»-и Ҳотифӣ воқеаи лашкаркашидаи Теури дар партави сиёсати ҳукуматдорони ин сулола ифода ёфта бошанд, дар «Шоҳаншоҳнома»-и ҳуди ҳамин шоир ҳолат ва лашкаркашиҳои шоҳ Исмоили сафавӣ мутобиқи сиёсати мазҳабӣ ва талаби ба назди адибон гузоштаи ин ҳукмрон таҷассум гардидаанд.

Аз маълумоти маъхазҳо ва осори худӣ адибон бармеояд, ки аз адибони ин ҳавза Ҳилолӣ, Хотифӣ, Осафӣ, Низомиддини Низом, Биноӣ, Хоҷа Масъуди Қумӣ, Наргисӣ ва Ҳайронӣ дар аксари жанрҳои маъмул устоди замон буданд. Дар навъи ғазал бошад, бештар Ҳилолӣ, Аҳлии Хуросонӣ ва Бобо Фигонӣ доди суҳан дода, дар жанри қасида Умедии Розӣ ва Аҳлии Шерозӣ мақоми баланд доштанд. Гоҳест, ки муаллифони сарчашмаҳо ҳангоми баҳодиҳӣ ба эҷоди адибон дар қадом навъи шеър рағбати зиёд доштан ё устод будани онҳоро хабар медиҳанд. Масалан, Соммирзо дар бораи яке аз шоирони рубоӣ-саро Шайх Рубоӣ Машҳадӣ маълумот оварда менависад, ки ин шоир «аз ақсоми шеър ба рубоӣ майли зиёд дорад ва бад-ин восита уро Шайх Рубоӣ меғӯянд». Дар ин ҳавзаи адабии жанри рубоӣ ба мисли ғазал хеле раванқ дорад. Дар гуфтани рубоӣ бештар намоёндагони адабиёти доираҳои шахрию хунармандӣ рағбат зоҳир намудаанд, ки Мавлоно Гулханӣ, Физолии Машҳадӣ ва Покии Ҳиротӣ аз ҷумлаи онҳоянд.

Дар ин ҳавзаи адабӣ, бо вучуди бисёр танг будани шароити эҷодӣ, ҳаҷв ба мисли охириҳои асри XV ривож дошт. Шоирони ҳичоғӣ замон, ҳамчун Мурод, Хусайнӣ, Ҳайратӣ, Ҳайронӣ, Мирами Сиёҳ ва Оғаҳи Хуросонӣ, ки аксар намоёндагони адабиёти шахр буданд, бештарин анъанаҳои мактаби адабии Ҳиротро давом медоданд. Чунончи, Соммирзо аз мазмуни ашъори яке аз шоирони ҳичоғӣ Мурод суҳан кушода қайд мекунад, ки ин адиб «бисёр бебок ва ба гуфтани ҳаҷв мубодарат менамуд, ки овардани он лоиқи сиёқи ин авроқ нест».

Дар ин доираи адабӣ эҷоди шеърҳои шахрошӯб назар ба ҳамаи давраҳои таърихи адабиёти то асри XVI зиёдтар авҷ мегирад, ки ин яке аз аломатҳои қувват ёфтани адабиёти шаҳрию доираҳои хунармандӣ аст. Таҷрибаи эҷодии шуарои асрҳои XII—XVI шоҳиданд, ки шоир дар шеъри худ агар ҳаҷву танқид, мутоиба ва ситоиши муҳимтарин аломату фазилатҳои ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ, ӯдамони алоҳида ва намоёндагони касбу ҳунари муайянеро мавзӯи асосӣ қарор диҳад, чунин шеърҳо ашъори шахрошӯб ҳисоб меёбанд. Дар адабиёти форсу тоҷик шеърҳои шахрошӯб аз рӯи мазмуну мавзӯ ҳанӯз аз асрҳои XII—XIII маълум аст. Минбаъд ин гуна шеърҳо дар асрҳои XIV—XV бештар аломатҳои худро ошкор карданд. Маълум шуд, ки Масъуди Саъд ашъори шахрошӯбро дар шакли китъаву маснавӣ, Саной ба шакли маснавӣ («Қорномаи Балх») ва Маҳастию Хондамир дар шакли рубоӣ гуфтаанд. Хондамир дар асари «Номаи номӣ»-аш 160 рубоӣ шахрошӯб дорад, ки ҳар қадом бар унвони номаҳо ба сифати эпиграф ҷой гирифтаанд. Аз машҳуртарин ғӯяндагони ашъори шахрошӯб дар ин ҳавзаи адабӣ Оғаҳӣ, Хондамир, Аҳмади Табасӣ, Ваҳидӣ ва Хуррамаӣ буданд. Соммирзо аз мазмуни ашъори Ваҳидӣ суҳан ронда меғӯяд, ки ӯ «ҷиҳати Табрез шаҳрангезе гуфта, ки ин чанд байт аз ин аст:

Шукри иллаҳ, ки баҳри шаҳрангез,
Аз Хири омадам суи Табрес.
То васфи бутони табрези,
Ҳамчу ӯтӣ кунам шакаррезӣ

Дар ин шаҳрангез дар таърифи шишагар низ ду байт мавчуд аст:

Дилбари шишагари барной,
Мардуми дидарост бинон
Баски шуд шишааш писандида,
Ҳамчу айнак пиханд бар дида

Дар ин доираи адабӣ ба мисли шаҳрошӯб (шаҳрангез) гуфтани шеърҳои «сокинома» ҳам ривоч дошт, ки намоёнтарин шоирони сокиномасаро Умедии Розӣ, Абдуллои Ҳотифӣ, Аҳлии Шерозӣ ва Содики Астарободӣ буданд. Мавзӯи сокиномаҳои ин адибон хеле васеъ буд. Дар онҳо аз мазмунҳои хушгузарони дунё, мурочиат ба маю соқӣ, то баёни дарду ғами аҳли хирад, ақидаҳои ҳақимона, танқиду мазаммати иллатҳои муҳити нугувор ифода ёфтаанд. Ин аст он хусусиятҳои муҳимтарини ҳаёти адабии Хуросон, ки аз ибтидои асри XVI то солҳои 50-уми ин аср зоҳир гардидаанд.

Аз нимаи дуюми асри XV дар ин шаҳри Доираи адабии Самарқанд Сабузурги Мовароуннаҳр нуфузи адабиёти доираҳои шаҳрию хунармандӣ зиёдтар гардид. Дар аввалҳои асри XVI ҳам дар ин шаҳр ҳукуматдорони давлати навбунёди Шайбонӣ Ҷалод Султон ва Абусайд Султон ҳоло таҷрибаи аҳли адабро ба атрофи худ чамъ намуда, пуштибонию парастии қардани онҳоро тақрибан надоштанд. Аз ин ҷост, ки аҳли адаби Самарқанд асосан берун аз дарбори ҳукуматдорон дар дӯкониҳои хунармандон, растай бозорҳо, хонаҳои аҳли фазлу қамол ва дар масҷиду мадрасаҳои шаҳр чамъ омада, бо баҳсу мунозира ва мусобикаҳои адабӣ эҷод мекарданд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабию таърихӣ дар ин доираи адабӣ аз ибтидо то миёнаҳои асри XVI фаъолияти илмию адабии зиёда аз 45 нафар аҳли илму адаб, ба монанди Орифи Самарқандӣ, Ҳалвоии Самарқандӣ, Мавлоно Ликӯй, Мавлоно Рӯҳӣ, Нодир Самарқандӣ, Фуруғии Самарқандӣ, Девонаи Нишопурӣ, Фатҳуллоҳи Хиротӣ, Нурии Нишопурӣ ва чанд нафари дигар ҷараён ёфтааст. Муаллифони маъхазҳо аз адибони ин доира се тан—Ориф, Ҳалвоӣ ва Ховаришо шоирони барҷастаи соҳибдевор мешуморанд, вале алҳол аз ин адибон ба ҷуз ашъори парешон боқӣ мондани девон маълум нест.

Дар ин доираи адабӣ ба ҷуз шоирони худи Мовароуннаҳр, намоёндагони мактаби адабии Хирот ҳам иштироки фаъол доштанд, ки Муайяди Мехнай, Нурии Нишопурӣ, Ҳочагии Хиротӣ ва Муҳсини Шервонӣ аз ҷумлаи онҳоанд. Аксари ин адибон, ҷунун ки дар болотар ишора шуд, ба сабаби тангии шароити

эҷодӣ ва ҷабри сиёсати мазҳабии ҳукуматлорони сафавия дар Хуросон истода натавониста, ноҷор ба Мовароуннаҳр хичрат карда буданд. Ахволи зиндагӣ ва фаёлияти эҷодии бисёр ин адибон дар Мовароуннаҳр, аз он ҷумла дар Самарқанд, чандон бад набуд. Чунки онҳо дар муборизаҳои идеологии байни Темуриёну Шайбониен бевосита иштирок намекарданд. Яке аз барҷастатарин намояндагони ин муҳочирон «Зайниддин Махмуди Восифӣ (1485 — 1551) буд, ки зиёда аз 40 соли ҳаёти эҷодӣ дар Мовароуннаҳр, аз он ҷумла дар Самарқанд ҷараён дошт. Намояндаи дигари мактаби адабии Хирот Девонаи Нишопурӣ аст, ки дар муҳити адабиёти шаҳрии ин доираи адабӣ яке аз шoirони муътабар ҳисоб меёфт. Нисорӣ ба исботи фикраш аз эҷоди ин шoir ғазали поёнро меорад, ки он аз ҷиҳати услуб ба дараҷаи донишу доираи тафаккур ва муҳокимаи бадеии аҳли шаҳр хеле наздик аст:

Эй зи хатти анбарафшонат муатгар маҷмара,
 Ҳасрати ҷашми ту дорад дар Хито оҳубара
 Ҳар сиришкери, ки хуноби ҷигар ҳамроҳ нест,
 Пеши **саррофи** хирад **сим** аст, аммо **носара**.
 Бар сари роҳи ҳаслат **хонаҳои** дидаро
 Мекунам **ободу** месозам зи **мижгон панҷара...**
 Аз либоси даҳр чун Девона бо шале бисоз,
 Гар ҳавон соф дорӣ, дил бинеҳ бар чандара

Шoir дар ин ғазал ба ашъёву предметҳои атроф аз дидгоҳи табақаи поён нигариста, онҳоро мувофиқи матлаби зиндагӣ ва доираи ҳаёли маҳз ҳамин табақа маънидод кардааст. Дар натиҷа ӯ образҳои ҷолиби ҳамчун «саррофи хирад», «сими носара», «хонаи обод» ва «панҷараи мижгон»-ро матбуъ офаридааст. Ин ғазал аз эҷодиёти адибони адабиёти шаҳрӣ намунаест. Намунаҳои дигари ин гуна ғазалхоро бештар дар эҷодиёти Муайяди Меҳнай ва Ҳумоюни Самарқандӣ дучор меоем. Дар ошкор сохтани хусусиятҳои адабиёти доираи адабии Самарқанд маълумоти аз ин боб дар «Бадоеъ-ул-вақоъ» овардаи Восифӣ ҷолиби диққат аст. Ба гуфти ин муаллиф, Ҳоҷа Юсуфи Маломатӣ, ки вазири Кучкинчиҳони шайбонӣ аст, ба хонааш аҳли фазлу адаби шаҳр, аз ҷумла Катилӣ, Муҳаммади Парғоӣ, Мӯҳсини Шервонӣ ва худи ӯро талабида, маҷлиси адабӣ ташкил мекунад. Дар ин маҷлис Тунӣ ном шoir низ шеър мегӯяд, ки шеърро арузро хуб намедонист ва қофияи шеъраш хароб буд. Восифӣ ҳангоми ҷавоб ба ин нуқси шеър ишора мекунад. Аммо вазир аз ин амали Восифӣ ранҷида, ҷониби ӯ мешӯрад. Восифӣ дар ҷавоби ин «фазилат»-и вазир қасида мегӯяд, ки зохиран мадҳе, вале дар амал ҳаҷви бисёр сахте буд. Қасидаро дар маҷлиси шуаро меҳонанд, ки матлаш ин аст:

Ҳаст дар силсилаи ҳоконӣ
 Муҳрдоре, ки надорад сонӣ

Агар аз калимаи «мӯхрдор»-и ин байт ҳарфи сонӣ «ҳ» кам шавад он гоҳ ин лафз ба «мурдор» табдил меёбад. Дар зиёда аз 30 байти ин қасида ҷаҳолати ҳукуматдорони замон бо чунин хунарнамоиҳо танқид шудаанд. Юсуфи Маломатӣ аз бими зиёдтар шӯҳрат ёфтани ин қасидаи ҳаҷвия бо маслиҳати фузало ба Восифӣ узр мегӯяд.

Дар бештар донишҷӯи хусусиятҳои адабиёти доираҳои шаҳри хунармандии Самарқанд ҷамъомадҳои адабии ҳавлии Хоҷа Амирақой низ бисёр ҷолиб аст. Дар ин маҷлисҳо тақрибан вакили ҳамаи табақоти иҷтимоии шаҳр иштирок мекарданд. Дар яке аз онҳо ба гуфти Восифӣ ҷуз ақобиру аён, аҳолиро авом низ «ба расми меҳмонӣ муҷтамаъ буданд ва гуфтугӯи иншою муаммо дар миён афтад». Дар ин маҷлис аз Восифӣ намоёндаи 17 касбу хунар, ба монанди Сайиди Қароқулӣ, Саъдуллои соғарҷӣ ва Муҳаммади обчинагар мувофиқи эҳтиёҷи зиндагии худ бо навбат хоҳиш мекунанд, ки арзадоштҳои иншо намоёнд. У ба ҳар кадоми онҳо арзадоштҳои аз ҷиҳати шакли мазмун тозаеро иншо мекунад. Ин арзадоштҳо ба унвони Хоҷа Ҳабиби девон, Фӯлод Султони шишагар, устод Хусайни мисгар, устод Қамоли меҳчагар, Рӯҳии танбӯрҷӣ, Ҳоҷӣ Ҳасани шаммоъ, Хоҷа Муҳаммади баззоз, Хоҷа Исмоили деҳқон, Абдулазиз боғбони Фароҳинӣ барин соҳибони хунар навишта шудаанд. Чунончи, Восифӣ аз вазъи аҳволи Сайиди Қароқулӣ ба ҷиҳати Хоҷа Ҳабиби девон менависад, ки «ин ғариби муфлисро аз сафеду сиёҳ ҷуз сафеду сиёҳии дида ваҷҳи дигар дар назар нест. Ва монанди ашк ёро дар назари мардум ҷуз оби рӯй бар хок рехтан ҳеҷ хунаре не. Дар ватан ба ҳар кучо ки ме-рафтам, қарзҳои монанди соя сар дар паи ман ниҳода ва дар ҳар кучо менишастам, чун бахти сиёҳ пеши ман ситода ташаддӯҳ менамуданд. Ба ҳукми зарурат худро дар қурбати ғурбат андохтам...» Аз ин арзадошт дар қамоли қашшоқӣ умр ба сар бурда аз дасти қарзҳои ҳатто ҷилои ватан қарда, ба Самарқанд, омада зистани Сайиди Қароқулӣ бисёр хуб равшан аст. Восифӣ дар дигар арзадоштҳо низ кӯшиш кардааст, ки хусусияту фазилатҳои муҳим ва мақому манзалати дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат доштаи хунарҳои мисгарӣ, чархгарӣ, обгинагарӣ, меҳчагарӣ, шаммоӣ, баззозӣ, деҳқонӣ ва амсоли инҳоро бо ибораю истилоҳот ва образҳои махсуси худ тасвир намоёнд. Аслан ҳар кадоми ин арзадоштҳо аз ҳаёти санъатҳои хунар ва хунармандон ҳикоятҳои мансури алоҳидаест, ки ҷо-ҷо бо назм оро ёфтаанд. Восифӣ бо чунин ҳикоятҳои хурд лавҳаҳои ҳаёт ва паҳлӯҳои зиндагонии хунармандони замонашро назар ба дигар санъаткорони муосираш зиёдтар ба ҳақиқати бадеӣ овардааст.

Сипас дар маҷлиси адабии ҳавлии Хоҷа Амирақой иқтидо-ри дар муаммо доштаи аҳли адаб санҷида мешавад. Аз ин муаммокушоноҳ аён мегардад, ки дар доираи адабии Самарқанди нимаи аввали асри XVI низ ба мисли Хӯросони ин давра

кушодани муаммоҳои душвор яке аз фазилатҳои аҳли илму адаб ҳисоб меёфтанд.

Аз ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳо натиҷа мебарояд, ки дар Самарқанди ин давр асосан адабиёти шахрию ҳунармандӣ ҷараён дошта, нуфузи адабиёти дарборӣ ба дараҷаи нестӣ будааст. Аммо дар таърихи адабиёти мо моҳияти адабиёти шахрии ин давраи Самарқанд алҳол дуруст ошкор нест. Ҳол он ки ин адабиёт аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявӣ, арзиши бузурги адабию эстетикиро дорост. Чунки вай аз ҷиҳати шаклу мазмун бар хилофи адабиёти дарборӣ ва динии иртиҷоӣ сурат гирифтааст. Дар ин адабиёт тарзи ҳаёти ҳамаи ҳамаи ва ғайбаҳои қорӣ ҳунармандони шахру деҳот бо калимаю ибора ва образҳои ҳосаи худӣ онҳо бевосита ифода ёфтаанд. Ин адабиёт имрӯз барои мо дар тадқиқи шаклҳои тафаккури бадеии ҳунармандони шахру деҳот қимати бузурги илмиро дорост.

Барҷастатарин намоёндагони адабиёти ин давраи Самарқанд — Фуруғӣ, Ориф, Ҳалвоӣ, Ховарӣ, Абдулхайр, Девонаи Нишопурӣ ва Восифӣ буда, дар эҷодиёти онҳо бехтарин хусусиятҳои адабиёти доираҳои шахрию ҳунармандӣ ифода ёфтаанд.

Баъди вафоти Убайдуллоҳон (в. 1539) дар байни даъвогарони салтанати шайбонӣ муборизаи шадида давом кард. Ин мубориза махсусан байни ҳокими Тошканд Наврӯзаҳмаду ҳокими Миёнқалот Абдуллоҳон саҳт давом дошт. Баъди чандин задухӯрд ниҳоят Абдуллоҳон бо ёрии амаки худ Пирмуҳаммадхон аз болои ҳарифаш ғолиб омада, аз Самарқанд Наврӯзаҳмад ва аз Миёнқалот тарафдорони ӯро дур мекунад. Ҳарчанд Абдуллоҳон падари худ Искандархонро сардори давлат эълон карда бошад ҳам, дар амал идораи ҳукумат дар дасти худӣ ӯ буд. Абдуллоҳон дар муддати кӯтоҳе аксари ҳокимони саркашро ба итлоқи худ оварда, як давлати нисбатан мутамарказро ташкил мекунад. Дар ин давр ислоҳоти ҷудӣ гузаронида шуда, дар иқтисодиёти мамлакат як навъ беҳбудӣ рух дод. Сохтмону иншоотҳои зиёд ба амал омаданд, каналҳо қанда, заминҳо обёрӣ шуданд. Роҳҳо, қорвонсаройҳо, бозору тимҳо сохта шуданд ва барои пешравии ҳаёти маданияту адабӣ як дараҷа шароити мусоид пайдо шуд. Аслан дар миёнаҳои ин аср ҳукуматдорони шайбонӣ маданият шуданд. Аксари онҳо дар мустаҳкам қардани давлат моҳияти илму адабиётро фаҳмиданд. Агар дар аввали асри XVI фозилтарин намоёндаи шайбонӣ Убайдуллоҳон бошад, дар нимаи дууми ин аср дар атрофи Абдуллоҳон шумораи онҳо афзуда, бисёрӣ ҳокимони вилоятҳо, аз ҷумла Абдулатифхон, Ҷавонмардалихон, Дӯстмуҳаммадхон ва Пирмуҳаммадхон аз илму адабиёт ва фазилатҳои замона хубтар бохабар буданд. Дар Самарқанд ҳам ҳукуматдорони шайбонӣ бештар фазл ёфтанд ва аз адабиёту фазилатҳои дигари инсонӣ зиёдтар истифода бурданро ёд гирифтанд. Натиҷан ҳамаи шароит низ буд, ки дар нимаи дууми асри XVI ба шаҳодати Мутрибӣ, танҳо дар доираи адабии Самарқанд

104 нафар аҳли фазлу адаб, ба монанди Аминеи Самарқандӣ, Муроди Самарқандӣ, Аршии Кешӣ, Нозимии Миенколи, Фигорие Самарқандӣ, Лавҳии Яғнобӣ ва Назрии Бадахшонӣ эҷод мекарданд. Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ аз 104 нафар адаби ин доираи адабӣ 10 нафар: Аминеи Даҳбедӣ, Афзалии Самарқандӣ, Боқии Самарқандӣ, Чошнии Самарқандӣ, Зоҳидии Даҳбедӣ, Ҳозирии Самарқандӣ, Нозимии Миенколӣ, Фигорие Самарқандӣ, Содиқи Самарқандӣ ва Собирии Самарқандӣ ширини барҷастаи соҳибдевони замон буданд Чунончи, Мутрибӣ аз мероси адабии Афзалӣ сухан ронда мегӯяд, ки ин шойр «аъёти хуш ва ашъори дилкаш дорад ва соҳиби девон аст». Ин муаллиф оид ба девон, таъби хуш ва иқтидори дар соҳаи гуногуни шеър баланди Содиқи Самарқандӣ менависад, ки ин адиб «таъби хуш доштан ва дар ҳамаи фонуни шеър зӯфунун буданд ва тадвини девон намудаанд». Маълумоти доир ба иқтидори шоири ва девони 8 нафари дигар овардаи Мутрибӣ низ дар ҳамин қиссад Ба гуфти Мутрибӣ, адибони ин давраи Самарқанд ба ҷуз девонҳои ғазалиёт 5 асари алоҳидаи илмию адабӣ ҳам таълиф намудаанд. Ин асарҳо маснавиҳои «Бону ва Эҳдо»-и Фозилӣ, «Нозу Ниез»-и Завқии Миенколӣ, тазкираи «Риёз-уш-шуаро»-и Содиқи Самарқандӣ (доир ба ширини муосир»), рисолаи оид ба илми бадеъ «Дурраи-ул-бахр»-и Қазоии Зоминӣ ва рисолаи дар илми тиб «Фавоидаи Хошимия»-и Давонии Самарқандӣ мебошанд. Аммо сарнавишти минбаъдаи ин асарҳо алҳол ба мо маълум нест. Бо вучуди ин, аз он мероси адабие, ки имрӯз дастраси мо аст, муҳимтарин хусусиятҳои ин доираи адабиёро то як андоза муайян кардан мумкин аст.

Як хусусияти маркази адабии ин давраи Самарқанд зиёдтар ба зери назорати фармонфармоёни шайбонӣ гузаштани мундариҷаи ғоявии адабиёт аст, чунки онҳо дар ин давра моҳияти адабиётро дар мустақкам кардани давлату сиёсат хубтар мефаҳмиданд. Ин вазъи адабӣ тақозо менамуд, ки бештар аз дигарон шуаро амалдори шайбонӣ, ба монанди Аминеи Самарқандӣ, Дарवेशи Самарқандӣ, Қазоии Зоминӣ ва Нозимии Миенколӣ баробари шаклҳои мухталифи назм ба гуфтани қасида низ шуғл варзида, ҳукмронии замон Абдуллоҳон ва умарон болошини ӯро мадҳу ситоиш кунанд. Ба ин восита дар эҷодиёти адибони ин доира жанри қасида як навъ ҷон гирифт. Масалан, Мутрибӣ аз хусуси эҷоди Афзалии Самарқандӣ сухан ронда мегӯяд, ки шоир «дар мадҳи салотин ва хавоқин қасидаи ғарро дорад ва аз умаро ва салотин ҷавоизу силоти некӯ меёфта». Муаллифи тазкира дар бораи Қазоӣ менависад, ки ӯ «қасидаи маснӯи мушкила бисёр гуфта». Чанд шоир дар қасидаи худ Абдуллоҳони шайбониро бо муболиғаҳо ҳамчун мазҳари илму фазилат ва шоҳи одил ситоиш намудаанд. Чунончи, Аминеи дар васфи ин ҳокон мегӯяд:

Сикандароинаву Исодаму Қалъ
Халилхуқу Сулаймоншукӯху Хизр
Сари сарони салотини даҳр Абдулло,
Ки чархи пир пай пойбуси уст дуто

те те метод.
тасъ-

Аммо бар хилофи ин шавкати хонӣ шоир дар қисма
лаби қасида аз аҳволи ногувори худ меорад:

Зи сайри анҷуму аз ҷаври чархи қачрафтор
Насиби ман ҳама ранҷ асту меҳнату ано

Баробари ин дар байни ин адибон, ба монанди Нозимии
Миёнколӣ ва Муроди Самарқандӣ санъаткороне ҳам буданд,
ки ба ҷуз мадҳи салотини шайбонӣ, бештар ба гуфтани қаси-
даҳои фалсафӣю ахлоқӣ, ҳасбия ва фахрия майл дошта, мохи-
яти ҳаёт, мартабаи аҳли илму хирад, қудрати тафаккур ва та-
комули маънавии инсонро ситоиш мекарданд. Мутрибӣ аз ху-
суси девони қасоиди Нозимӣ мулоҳиза ронда, яке аз қасида-
ҳои ӯ 43 байт мисол меорад, ки дар он шоир аз боби иқтидори
хирад, ҳиммати баланди инсонӣ муқтадир ва беқадрии аҳли
фазл бо шикоят суҳан меронад. Чанд байти он қасида ин аст.

То шуд иқлими маони дар нигини рои ман
Ҷуз шаҳи ворасти набвад дигар малҷон ман
Қист ҳамтоям дар иқлими маонигустари
Ақли қулл ҳам набвад аз бефитрати ҳамтои ман
Тар насозам аз ман дунон лаби ҳимчат ба савҳ,
Бахшад ар аз хуми чарли нилгун саҳбон ман
Хилъати иззат нахоҳам, то зи беқадрии фазл
Доғи ҳасрат хирқасон гардида сар то пой ман
Бо вучуди ин ҳама фазлу ҳунар баҳти забун
Заҳри ҳасрат мекунад пур ҳар нафас минои ман

Дар чанд байти дигари ин қасидаи фахрия аҳволи иҷтимоию
маънаӣ ва руҳияи умумии шоирони қасидасарои ин доираи
адабӣ хеле хуб ифода ёфтаанд. Маълумоти муаллиф доир ба
мазмуни қасоид ва аҳволи зиндагонии Муроди Самарқандӣ
низ тақрибан ба ҳамин қиёс аст.

Бо ин тарик, дар ин доираи адабӣ ҳарчанд шоирони барҷас-
таи қасидасаро ба майдон омада, жанри қасида андаке ҷон
гирифт, вале аҳволи маишию маънаӣ ва вазъи эҷодии ин қа-
бил адибон ба иллати хирадношинии ҳукуматдорони шай-
бонӣ хуб набуд.

Дар ин доираи адабӣ, бо вучуди ин ҳама аз адабиёт ва маҳ-
сусан, жанри қасида ба маънаи худ истифода бурдани ҳу-
куматдорон, анъанаи адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандӣ
пурқувват буда, ин адабиёт бо матлабу мақсади худ бар хило-
фи адабиёти дарборӣ ривоҷ меёфт. Дар тазкираи Мутрибӣ аз
ин доираи адабӣ аҳволу ашъори зиёда аз 30 нафар адиби хир-
фату санъат, ба монанди Бедилии Самарқандӣ, Юсуфи Самар-
қандӣ, Мардумӣ Самарқандӣ, Фаршии Самарқандӣ, Хоҷагии
Самарқандӣ ва Заннии Самарқандӣ зикр ёфтаанд. Ин ҳолат

на танҳо аз нуфузи дар ҳаёти иҷтимоӣ калон, балки дар офаридани неъматҳои маънавии он ҳам бузургии аҳли санъату хирфат шаҳодат медиҳад. Ин адибон баробари ривож додани санъатҳои ҳунари худ, дар арсаи адабиёт низ осори ҷолиби диққат офаридаанд, ки касе ба ҷуз ин адибон аз аҳволи иҷтимоӣ маънавии онҳо бо ин рангинӣ асар эҷод карда наметавонад. Чунончи Мутрибӣ дар бораи Лавҳии Яғнобӣ менависад, ки ин шоир «аз Ҳазораи Яғноб аст. Дар бозор ангурфурӯшӣ мекунад ва худро дар водии шоирӣ шогирди Мулло Ҷандавӣ медонад ва ин ғазалро пеши ман хонд». Аз он ғазал мо танҳо як байт дарҷ мекунем.

Дирӯз рафта бар сари бозори ошики,
Эн дил, магон тафриқа нафруҳтан чи суд

Дар ин ҷо ибораҳои «сари бозор», «магон тафриқа» ва «суди фурӯҳтан»-ро шоире дар шеърӣ худ истифода бурдааст, ки маҳз ӯ дар бозори Самарқанд шуғли ангурфурӯшӣ дошт.

Мутрибӣ дар зикри Бедилии Самарқандӣ таъкид мекунад, ки «ӯ аз водии шамшергарӣ соҳибвуқуф менамуд ва дар гуфтани ҳаҷв забонаш аҷоиб тез буд ва абъёти обдор аз ӯ ба вуқӯъ меомаданд. Ҷаноби Мирафзалро аҳочии аҷиба намуда, ки ин нусха таҳаммули эроди он надорад. Ашъори покизаи хуб низ дорад». Дар ашъори Бедилӣ образҳои хосаи шамшергарӣ, дар ашъори Юсуфи Самарқандӣ образҳои маҳсуси саҳҳофӣ, дар шеърҳои Давоӣ оиди тиб, дар ашъори Зулолӣ образҳои маҳсуси бозору савдо ва дар шеърҳои Фаршӣ хоси санъати заргарӣ ба монанди ашъори Лавҳӣ мушоҳида мешаванд. Ба ин тарик, дар доираи адабии Самарқанд дар тамоми асри XVI адабиёти шахрияи доираҳои ҳунармандӣ назар ба адабиёти дарборӣ ҳам аз ҷиҳати шумораи адибон ва ҳам мазмуну мундариҷаи мероси адабии боқимонда хеле ғанию пурқувват буд.

Шаҳри Бухоро аз аввалҳои салтанати хонадони шайбония бо кӯшиши яке аз ҳокимони бо-нуфузи он Убайдуллоҳон ба маркази сиёсии давлати Шайбонийн табдил ёфт. Ин шаҳр на танҳо маркази сиёсӣ, балки маркази илму адаб ҳам гардид. Дар тавсияю ривоҷи доираи адабии Бухоро роли Убайдуллоҳон калон аст. Ба гуфти Фаҳрии Хиротӣ ин ҳукмрон «ба сӯҳбати шуаро тавачҷӯҳи тамои дошт». Убайдуллоҳон, ба қавли Нисорӣ, «маонии баландро дар иборати дилписанд адо мекард». Убайдуллоҳон ба сифати як ҳукмрони шоирпеша хуб медонист, ки дар идораи ҳукумат, мустаҳкам кардани давлат ва афзудани шуҳрати он танҳо яроку аслиҳа ва аскарӣя қам аст. Бинобар ин вай бо ёрии шайхулислому сардори шуарои дарбори худ Ҳоҷа Ҳошимӣ аз қувваи дину шарият ва шеърӯ шоирӣ ба дараҷаи дилхоҳ истифода мебард. Дар ин ҷода шахсан худӣ хон намунаи ибрат гардида, бо таҳаллуסי «Убайдӣ» шеър мегуфт ва ба туркиҷо тоҷики девон тартиб дода буд. ӯ шуарои ҳаммаслак ва саногӯи шаъну шавкати

дарбориро харчониба пуштбонӣ мекард василаҳои зиёде меод. Аз ин рӯ, дарбори ӯ ва умуман ин доираи адабиёти шоирони бисёре ҷамъ меомаданд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо аз ибтидо то миёнаҳои асри XVI яқоя бо дарбори хонӣ дар ин доираи адабиёти ҳаёт ва фаъолияти 112 нафар аҳли адабиёти гуногунтабақаву маслаки замон, ба монанди Фарҳодӣ, Хулқӣ, Фақирӣ, Рӯзбеҳони Исфажонӣ, Хоҷа Масъуди Афзалӣ, Фони Бухорӣ, Касирӣ Бухорӣ, Хоҷа Мирами Сиёх, Қомӣ, Мирҷони Анисӣ, Зайниддини Восифӣ, Афсарӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мансури Табрзӣ ва Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ҷараён доштааст. Чунон ки аз миқдори ин адибон маълум аст, доираи адабии Бухоро дар Мовароуннаҳр доираи аз ҳама калонтарин ҳисоб мебад. Ба ҷуз ин доираи адабии Бухоро дар вақте ташкил меёфт, ки мактаби адабии Ҳирот тадриҷан парешон мегардид. Аз ин ҷиҳат доираи адабии Бухоро аз ҳисоби намоёндогони мактаби адабии Ҳирот хеле ғани мегардад. Албатта, дар пешрафти адабиёти тоҷик саҳми ҳамаи адибони ин доираи адабиёти як хел нестанд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо аз ин доираи адабиёти 11 нафар: Фақирӣ, Хоҷа Волаҳӣ, Девонаи Ҳисомӣ, Мирами Сиёх, Қомӣ, Нахли Бухорӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Қосими Арслон, Мансури Табрзӣ ва Хоҷа Шайхалӣ адибони соҳибдегон буда, бо осори гуногунмазмунӣ худ дар ривоҷи адабиёти тоҷик саҳми арзанда гузоштаанд. Аммо то ҳол ба ҷуз осори Мушфиқӣ девонҳои шоирони дигар тадқиқ нашудаанд. Аз осори алоҳидаи адибони ин доираи адабиёти то кунун ба мо «Меҳмоннома»-и Рӯзбеҳон, «Рисолаи мусиқӣ», «Қуллияти мақомҳо»-и Қавқабӣ ва «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ ба хубӣ маълум аст. Дар ин доираи адабиёти шоирони зиёде, ба монанди Ғарибӣ, Зийӣ, Мирҷони Анисӣ, Қосим, Маҳрамаи ва Равнақии Бадахшонӣ зиндагӣ намуда, дар замони худ мақому шӯҳрате дошта бошанд ҳам, алҳол аз онҳо ба ҷуз ашъори парешон чизе боқӣ намондааст. Бо вучуди ин, мувофиқи ҳамаи он осори боқимондаи адибон баъзе хусусиятҳои ин доираи адабиёти як навъ равшан кардан мумкин аст.

Яке аз барҷастатарин хусусиятҳои ин доираи адабиёти хеле ривож ёфтани адабиёти дарборӣ аст. Ин адабиёт бо сардорини худӣ Убайдуллоҳон ва шайхулисломи мамлакат Хоҷа Ҳошими Сиддиқӣ ривож меёбад, ки ба ҷумлаи намоёндогони барҷастаи он Хоҷа Садр Афзалӣ, Миршодӣ, Маҷлисӣ, Мирзо Малолӣ, Афсарӣ, Хоҷа Абдулазиз, Маҳмуди Азизон, ва Ҳофиз Миросӣ дохил мешаванд. Як муддат Восифӣ низ дар ҳайли ҳамин адибон буд, ки ӯ ба зудӣ худро аз ин гурӯҳ дуртар гирифта, ба Тошканд, назди Келдимуҳаммад меравад.

Аксари ин адибон дар дарбори амирони Бухоро Убайдуллоҳон ва Абдулазизон эҷод намуда, ба мисли шуарои маддоҳи гузашта ҳукмрони худро бо ташбеҳу истиораҳои муболиғавӣ ҳамчун таҷассуми олии ақлу заковат, фазлу дониш ва адлу

адолат аз муқтадири беҳамтои даврон ситоиш мекарданд. Чунончи, Маҷлисӣ, ки то ин вақт маддоҳи Бобур будааст, акнун Убайдуллоҳонро хангоми пирузӣ дар лашкаргоҳ ситоиш намуда, ба гуфти Нисорӣ аз ин хон инъоми зиёде мегирад. Нисорӣ аз хусуси маддоҳи дигари дарборӣ Қатилӣ маълумот оварда менависад, ки ӯ «дар гуфтани шеъри маснӯъ машҳур ва пурзӯр аст. Дар мадҳи ҳазрати Убайдуллоҳон қасидаи ғарро гуфта, ки мақтаи он машҳур аст:

Қасе ба назми Қатилӣ назар намефиканад,
Ба даври адли гу гавҳар ба хок яксон аст»

Аз ин маълумот равшан аст, ки ба таъби Убайдуллоҳон баробари қасидаҳои мадҳия, шеърҳои маснӯи душворфаҳм низ писанд меомаданд. Нисорӣ вақти ба шеъри Қатилӣ баҳо додани худ ин завқи ҳукмронро фаромӯш накардааст. Шахсан худ Убайдуллоҳон аз Восифӣ низ ҳеҷиш карда буд, ки ӯ шеърҳои маснӯъ, луғзу муаммо ва чистонҳои душворписанд таълиф намояд. Восифӣ ин хоҳишро иҷро намуда, дар ситоиши хон зиёда аз 80 луғзу муаммо ва чистонҳои душворписанд менависад. Нисорӣ оид ба аҳволу ашъори Афсарӣ меорад, ки ин шоир «муддати мадид дар хидмати Убайдуллоҳон мебуд ва худро дар силки муқаррабон менамуд. Ашъори маснӯи бисёре гуфта ва татаббӯн девони Амир Қосим намуда». Дар девони Амир Қосим ашъори маснӯъ ҷои асосӣ дорад. Аз ин рӯ, ба девони ин шоир ҷавоб гуфтани Афсарӣ хуб маълум аст, ки ӯ дар гуфтани шеъри маснӯъ ба ҳукмрони замон бештар маъқул шудан мехост.

Инак, дар назми дарбории доираи адабии Бухоро аз ҷиҳати мазмун диққати шӯро асосан ба мадҳу ситоиши салтанати хони замон ва аз ҳайси шакл ба гуфтани шеърҳои маснӯъ нигаронида шудааст. Дар ин дарбор қудрату фазалоти адибонро асосан ҳамин ду тарафи шеър муайян менамуд.

Чунон ки болотар ишора буд, дар доираи адабии Бухоро низ намояндагони мактаби адабии Ҳирот иштироқи бисёр фаъол доштанд. Иддае аз ин адибон, ба мисли Қамолиддини Иброҳим, Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ, Қатилӣ, Саидғиёси Мирак агар маддоҳи дарбори Убайдуллоҳон гардида бошанд, зумраи дигари онҳо ҳамчун Мирами Сиёҳ ва Мансури Табрзӣ асосан берун аз дарбор эҷод кардаанд. Аксари ин адибон ба Мовароуннаҳр аз ситами сиёсати мазҳабии шоҳони сафавия гурехта омада буданд. Ҳукуматдорони Мовароуннаҳр ба ин адибон, махсусан маддоҳони худ муносибати алоҳидае доштанд, то ки дар Хуросон аз илму адабдӯстӣ ва шуаропарварии худ шӯҳрате ёбанд. Чунончи, Нисорӣ дар зикри аҳволу ашъори Султонмуҳаммад Мирақи Саидғиёс қайд мекунад, ки ин шоир дар аҳди Султон Хусайн «дар Ҳирӣ эътибори тамом дошт... Ба ҷиҳати мазоҳимати қизилбош ба Бухоро омад. Ҳазрати Убайдулло-

хон риоёти бисъёр намуд». Ин гуна мисолхоро аз аҳволи муҳочирони сиёсӣ бисъёр овардан мумкин аст. Аслан дар адабиёти нимаи аввали асри XVI на танҳо эҷодиёти намоёндоғони алоҳидаи мактаби адабии Ҳирот ҷолиби таваҷҷӯҳ буд, балки принципҳои адабии ин мактаб умуман намунаи ибрат шинохта мешуд. Дар доираи адабии Бухоро ба ин мактаб ҳам намоёндоғони адабиёти дарборӣ ва ҳам берун аз дарбор тақлиду пайравихо мекарданд. Мисоли ин дар пайравии девони Султон Ҳусайн ба тоҷикию туркӣ девон тартиб додани Убайдуллоҳон, дар ҷавоби девонҳои Амир Қосим, Амир Шохӣ ва Навоӣ девонҳо тадвин намудани Афсарӣ ва дар ҷавоби ашъори Қотибӣ ва Унсӣ шеърҳо гуфтани Восифӣ мебошанд. Борҳо шудааст, ки Убайдуллоҳон худро ба Султон Ҳусайн ва Ҳоҷа Ҳошимиро ба Навоӣ ва дарборашро ба Ҳироти давраи темуриён монанд кардааст. Ба ҳар ҳол, дар нимаи аввали асри XVI дар доираи адабии Бухоро адабиёти дарборӣ ба мисли пояи иқтисодии худ пурқувват буда, асосан мафкураи табақаи ҳукмрони иҷтимоиро ифода мекард. Аммо дар ин доираи адабӣ заминаҳои иқтисодию иҷтимоии адабиёти шахрию доираҳои хунармандӣ низ чандон суст набуд. Давлати Шайбонӣён то рафт мустақкам мешуд, ба ивази мардуми бодиянишини саҳро шумораи муқиминишинон афзун ва аҳолии шаҳр зиёд гардида, навъҳои гуногуни хунар ба вуҷуд меомаданд. Дар шаҳру дехот мубодилаи маҳсули ранҷи хунармандон авҷ гирифта, дар байни шаҳрҳо ва давлатҳо савдои дохилию хориҷӣ ривож меёфт. Ин ҳолат дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат аз нуфузи калон пайдо кардани табақаи хунармандону савдогарон ва умуман аҳолии шаҳр шаҳодат меод. Бо ин тақозо аз байни ин табақаи иҷтимоӣ бисъёр адибон ба майдон омаданд, ки маҳсули эҷоди онҳо хоса бо мундариҷаи ғоявӣ бадеии худ дар ҳаёти адабии мамлакат мақоми арзанда доранд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ин доираи адабӣ аз ибтидо то миёнаҳои асри XVI қариб 40 нафар адиби аҳли санъату хирфат, ҳамчун Хулқии Бухорӣ, Соқинии Ғамза, Қасирӣ, Моилии Сарроҷ, Дарвешмақсуди тиргар, Муҳаммади қаннод, Зинатӣ, Қомӣ, Донишӣ, Мирзо Сабрӣ, Қосими Арслон ва Ниҳонӣ эҷод кардаанд. Ҷунончи, дар байни ин адибон Хулқӣ баззоз, Қасирии Начҷор, Моилии ҷароғсоз, Дарвешмақсуди тиргар, Қомии боғанда, Абдулҳакими табиб, Дониши мушқфурӯш ва Ниҳонии шонатарош буданд. Ин зумра адибон шеъру шоириро бо санъатҳои хунари худ яққола давом медоданд. Аз ҷумла, Нисорӣ дар зикри Моилӣ менависад, ки ӯ «дар сарроҷӣ шӯҳраи шаҳру нодираи даҳр буда... Ашъори рангин дорад ва ин ғазал аз суҳанони намакини ӯст». Матлаи ғазал ин аст:

Ман зи Мачнун дар тариқи ошиқӣ кам нестам,
Ғояташ, девонаву раъвои одам нестам

Нисорӣ доир ба аҳволи шоири тиргар Дарвешмақсуд маълумот оварда менависад, ки вай «марди озодае буд. Ба санъати тиргарӣ машғули дошт. Табъаш рост ва баландпарвоз буд. Ҳар кучо ба маънии рангин пай мебурд. Табъи латифаш ба латифа моил буд ва аз худ бадохатан латифаи бисёр нақл мекард». Ин аломатҳо ҳама махсусиятҳои адабиёти хунармандӣ ва халқӣ мебошанд. Нисорӣ аз аҳволу ашъор ва фаъолияти шоири бофандаи соҳибдевор Комӣ маълумот меорад, ки ин адиб «ба амали насосҷӣ машғул буд... Чун аз санъати насосҷӣ халосӣ меёфт, ба китобати девони худ мешитофт. Суханони аҷаб ба ҳам мебофт ва ин ғазали ӯ машҳур аст, ки бисёр дардомезона гуфта». Муаллифи тазкира аз ғазали Комӣ танҳо чор байт овардааст, ки дар поён мо се байти онро дарҷ мекунем:

Зор нолам зи ғамат, гиряи бедод кунам,
 Ба ки гуям ситамат, пеши кӣ фаръёд кунам?
 Эӣ хуш он дам, ки ту дар сахни чаман азоб куӣ,
 Чуи насим ояму рӯи ту ба гул бод кунам
 Бо вучуди лаби ширини ту, эӣ роҳати ҷон,
 Шаккари қанд ҷӣ бошад, ки аз ӯ ёд кунам.

Ин ғазал на танҳо «бисёр дардомезона гуфта» шудааст, балки аз ҷиҳати услуби баён хеле халқӣ низ мебошад, ки далели он доираи тафаккуру дараҷаи муҳокимаи бадеии ӯст. Аммо сарнавишти девони ин шоири бофанда алҳол ба мо маълум нест. Лекин аз мероси адибони аҳли санъати ин доираи адабӣ то рӯзгори мо, ба ҷуз осори Восифӣ, девонҳои Қосими Арслон ва Мирами Сиёҳ ҳам боқӣ мондаанд. Ин мероси пурқимат яқҳо бо осори парешони адибони аҳли хирфат беҳтарин саҳифаҳои адабиёти нимаи аввали асри XVI-ро фароҳам меоваранд.

Дар миёнаҳои асри XVI давлати Шайбонӣён бештар марказият ёфта, зиёдтар пурқувват гардид. Абдуллоҳон худсарӣҳои ҳокимони маҳаллии Балх, Ҳисор, Самарқанд ва Тошкандро барҳам зад ва инони онҳоро асосан ба дасти худ гирифт. Дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нисбатан беҳбудие ба амал омад. Махсусан ислоҳоти пулии ӯ бенизомиҳои зиёди молиявӣро ба андозае барҳам зад. Дар ҳаёти маданӣ низ тағйироти зиёде ба амал омад. Дар ҳаёти адабӣ бошад, ба мисли Самарқанди нимаи дуими асри XVI адибони ағлаб барҷастаи пурмаҳсуле дохил шуданд, ки Асвадӣ Бухорӣ, Даоии Бухорӣ, Восилии Марвӣ, Ҳолатии Насафӣ, Мушфиқии Бухорӣ, Маъсумии Бухорӣ, Бадрии Қашмирӣ, Нахлии Бухорӣ ва Фасеҳии Бухорӣ аз ҷумлаи онҳо буданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар нимаи дуими асри XVI дар худи шаҳри Бухоро зиёда аз 80 нафар адиби гуногунтабақая маслак эҷод карданд. Аз байни ин адибон, ба эътибори маълумоти маъхазҳо, феҳристи китобхонаҳо ва асарҳои муҳаққиқони имрӯза Мушфиқӣ ду девони ғазалиёт як девони мутоибот, як девони қасоиду се мас-

навӣ, Бадрии Кашмириӣ як девони ғазалиёту се маснавӣ, Маъсуми девони ғазалиёту асари «Таърихи Синд», Нахлӣ девони ғазалиёту асари «Шарафномаи Шолӣ», Нисорӣ девони ғазалиёту таъзири «Музаққир-ул-аҳбоб», Даони Бухорӣ, иборат аз 18000 байт девони ғазалиёт ва Ҳолатии Насафӣ девони ғазалиёт таълиф кардаанд. Ғайр аз ин Дарвешалӣ рисолаи «Тухфат-ус-сурур», Чамили Бухорӣ рисолаи муаммо ба номи Кулбобо ва Қошимхоҷаи Ҳошимӣ дар шарҳи «Шабистони хаёл»-и Мулло Фаттоҳӣ асари «Шамъи шабистон»-ро навиштаанд. Аз ин микдор таълифот дар солҳои охир осори Мушфиқӣ, Нахлӣ, Дарвешалӣ ва Нисорӣ ба дараҷаи муайяне тадқиқ шуда, осори адибони дигар муҳтоҷи таҳқиқ мебошанд. Дар ин доираи адабӣ ба ҷуз адибони номбурда, ки осори пурқимати зиёде боқӣ гузштаанд, адибони зиёде низ, ба монанди Амрини Бухорӣ, Анҷумии Бухорӣ, Ҳаётии Балхӣ, Оташии Бухорӣ ва Аршии Кешӣ эҷод мекарданд, ки аз осори онҳо ғайр аз пораҳои парешони алоҳида чизе боқӣ намондааст.

Дар ин давр адибонро аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявии эҷодиёт ба ғуруҳи дарборию беруи аз дарбор ҷудо кардан душвортар гардид. Ин ҳолат ба сӣбати Абдуллоҳон саҳт алоқаманд буд. Дар ин давр низои мазҳабӣ дар сарзамини шайбониёну сафавиён ба дараҷае суғт шуда, сӣбати иттиҳоду ягонагӣ ба миён омад. Абдуллоҳон ба мисли Убайдуллоҳон адибонро бевосита маҷбур намекард, ки онҳо маҳз бо ирода ва завқи бадеии ҳукмронӣ худ шеър гуянд. Яъне адибони давраи Абдуллоҳон то андозае мухтортар шуданд. Аз ин ҷост, ки дар эҷодиёти адибони дарбории Абдуллоҳон, ҳамчун Анҷумии Бухорӣ, Ҳаҷри Бухорӣ, Амир Дӯсти Вафой, Мирзо Муъмин, Назирии Машҳадӣ ва Чоқарии Бухорӣ баробари ситоишҳои пуриғроки шахсияти хону амирон ва шукӯҳи давлати онҳо, мазмунҳои пешқадами халқӣ мушоҳида мешаванд. Ин ҳолат дар эҷодиёти адибони барҷастаи ин давр махсусан, Мушфиқию Нахлӣ хеле барҷаста ифода ёфтаанд. Зоҳир Аҳрорӣ дар монографияи «Мушфиқӣ»-и худ ҳамин ду қутби эҷодиёти Мушфиқиро таҳлил намуда, таъкид мекунад, ки дар бештарин қасидаҳои ин шоир шахсияти хон, давраи ҳукмронӣ, лашкаркашиҳо қатлу ғоратҳои ӯ бо суханони олии васф мегарданд. Шоир ҳатто зебу зинати ашъори худро аз юмни шарофати мадҳи Абдуллоҳон медонад («Шеърӣ ман ғар зинате дорад, зи юмни мадҳи туст»).

Баробари ин, дар эҷодиёти Мушфиқӣ афкори пешқадами замон, аз ҷумла танқиди зулму ҷаҳолат, беназмиҳои ҳукуматдорон, ситоиши фазилатҳои неки инсон, эҳсоси ошиқона, ҳазлу мутоиба ва шӯҳҳои халқӣ, орзую умедҳои наҷиби мардуми замон ва амсоли инҳо низ бисёр ифода ёфтаанд. Тақрибан ҷунин мулоҳизахоро дар бораи ду тарафи ғоявии эҷодиёти Нахлӣ Бухорӣ ҳам гуфтан мумкин аст, ки он дар асари профессор Наҷмӣ Сайфиев хуб баён шудааст.

Дар ин доираи адабӣ афкори пешқадами замон ба мисли

нимаи аввали асри XVI бештар дар эҷодиёти адибони аҳли санъату ҳирфат ифода ёфтаанд. Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ дар ин доираи адабӣ яқоя бо маҳфилҳои адабии Тошканду Ҳисор 33 нафар аҳли санъату ҳирфат, ҳамчун Асвадӣ Бухорӣ, Ибни Чангӣ, Боқии Бухорӣ, Хучумии Ҳисорӣ, Ҳолатии Насафӣ, Таштии Бухорӣ, Лутфии Бухорӣ, Муфлисии Тошкандӣ, Орифи Бухорӣ, Хиргоҳии Ҳисорӣ ва Тиркашии Тошкандӣ эҷод кардаанд. Аз мероси ин зумра адибон то замони мо девони Ҳолатии Насафию ашъори парешони 32 нафари дигар боқӣ мондаанд. Дар эҷодиёти ин адибон бар хилофи мундариҷаи ғоявии мероси шоирони маддоҳи дарбори хонӣ аҳволи зиндагии табақаи поёни иҷтимоӣ, аз ҷумла муҳиту зиндагонии ҳунармандони шахру деҳот ба дараҷаи завқ ва диди эстетикӣ худи онҳо бештар ва барҷастатар ифода ёфтаанд. Ба ин тарик, адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандии нимаи дуоми асри XVI Бухоро ба мисли нимаи аввали он аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ дар муқобили адабиёти дарбории ҳукуматдорон ривоч ёфта, асосан манфиатҳои табақаи поёни иҷтимоиро ҳимоя мекард.

Дар асри XVI вилояти Балх низ яке аз марказҳои нисбатан хурди адабӣ буд. Дар ин вилоят дар тамоми асри XVI зиёда аз 43 нафар адиб, ҳамчун Ховарӣ, Шайдо, Фазой, Авҷӣ, Танҷии Балхӣ ва Ғуборӣ Балхӣ эҷод кардаанд. Аз ин адибон 11 нафар, ба монанди Фазой, Зинатӣ, Юсуфи Балхӣ, Муштоқии Ҳисорӣ, Қоматии Балхӣ, Туробии Қобулӣ ва Танҷии Балхӣ намояндагони аҳли санъату ҳирфат буданд.

Дар ин аср вилояти Тошканд низ яке аз марказҳои хурди адабӣ буд. Дар Шаҳруҳияву Тошканд ҳанӯз аз солҳои 20—30 асри XVI маҷлисҳои хурди адабӣ вучуд доштанд. Дар ин вилоят аз ибтидо то охири ин аср 23 нафар адиб эҷод намуда, аз байни онҳо 6 нафар, ҳамчун Муфлиси, Тиркашӣ, Зинатӣ ва Лофӣ намояндагони аҳли санъат буданд.

Аз ҷиҳати хусусият ва инкишофи мазмуну мундариҷаи ғоявӣ эҷодиёти адибони маркази адабии Балх бештар ба доираи адабии Бухоро ва эҷодиёти адибони Тошканд зиёдтар ба ҳавзаҳои адабии Самарқанд шабоҳат доранд.

Дар ин аср Ҳисор низ яке аз вилоятҳои калони давлати Шайбонӣён буд. Аз ин вилоят шоироне, ба монанди Муштоқӣ, Хучумӣ ва Хиргоҳӣ дар ҳаёти адабии Самарқанду Бухоро ва Балх иштирок мекарданд. Дар ҳуди маркази вилоят низ зиёда аз 10 нафар шоир, ба монанди Зардакӣ, Дӯстӣ, Узрӣ, Турукӣ ва Хуррамаӣ як маҳфили адабии хоса доштанд. Барҷастатарин хусусияти эҷодиёти адибони ин маҳфили адабӣ дар бештар гуфтани шеърҳои «ҳазлу муғоибомез» мебошад. Ин имтиёзи эҷодиёти шоирони Ҳисор дар эҷодиёти шуарои асрҳои минбаъд аз он ҷумла, асрҳои XVIII—XIX ҳам мушоҳида мешаванд.

Дар ҳаёти адабии асри XVI Мовароуннаҳр хиссаи адибони Фарғонаву Бадахшон ҳам мавҷуд аст. Дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр аз адибони Фарғона 12 нафар, ҳамчун Фозили

Андичонӣ, Ахмад Чалолиддини Қосонӣ, Пояндаи Аҳсикати, Файзии Қосонӣ, Убурии Марғинонӣ ва аз шуарои Бадахшон 8 нафар, ба монанди Халили Бадахшонӣ, Абдусамеди Бадахшонӣ, Амонӣ, Лаълӣ ва Саёони Бадахшонӣ иштирок варзидаанд, ки алҳол аз чанде ин адибон, ҷунончи, Ахмад Чалолиддини Қосонӣ ва Лаълӣ осори бисъёр ҷолибе боқӣ мондаанд.

Ба ин тарик, аз ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳое, ки доир ба ҳаёти адабӣ баён гардиданд, ба хубӣ бармеояд, ки дар Мовароуннахру Хуросони асри XVI се доираи адабии асосӣ: Хирот, Бухоро ва Самарқанд мавҷуд буд. Ин доираҳои адабӣ, бо вучуди бисъёр ҷихатҳои муштараки анъанавӣ, ҳар кадоме хусусиятҳои алоҳидаи худро доштанд. Ин доираҳои адабиро аз якдигар ҷудо ва дар алоҳидагӣ тасаввур кардан бисъёр душвор аст. Чунки онҳо аз ҷихати хусусиятҳо ба якдигар саҳт омезиш ёфта, яке дигареро аз ҷанд ҷихат такмил медиҳанд.

Яке аз ходисаҳои адабие, ки дар ин аср бештар ҷолиби диққат гардид, ин ба иллати дар Мовароуннахру Хуросон танг шудани аҳволи зиндагӣи шароити эҷодии адибон ба Ҳиндустон сафар кардани аҳли адаби бисъёре буд. Баъди дар Ҳиндустон таъсис ёфтани давлати теуриёни Ҳинд, ҳукуматдорони ин сулола дар пешравии илму адабиёт ғамхориҳои зиёде зоҳир намуда, махсусан ба адибони вилоятӣ шароитҳои хуби эҷодӣ фароҳам оварданд. Ин буд, ки аз Мовароуннахру Хуросон ба доираҳои адабии Ҳинд адибони бисъёре, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, дар нимаи аввали асри XVI зиёда аз 28 нафар ҳамчун Боязиди Пуронӣ, Шихоби Муаммой, Фозили Андичонӣ, Чонӣ, Хоҷа Барако, Хоҷа Ҳасани Марвӣ, Мушфиқӣ, Қосими Арслон, Қосими Коҳӣ, Мансури Табретӣ ва дар нимаи дуоми ин аср бештар аз 30 нафар адиб, ба монанди Боқии Анҷумӣ, Одамии Самарқандӣ, Чошини Қобулӣ, Тарзии Самарқандӣ, Кафшини Бухорӣ, Орифи Бухорӣ, Қадрии Насафӣ, Самонии Тошкандӣ ва Мутрибии Самарқандӣ мераванд ва иддае аз онҳо ба обрӯи эътибори баланд сазовор мегарданд. Аз ин адибон ба ватани худ кам қасон, ба мисли Тарзӣ, Мушфиқӣ, Ориф, Фориғӣ ва Содиқи Самарқандӣ баргашта, аксари дигар фаъолияти эҷодиро дар доираҳои адабии Ҳинд давом доданд. Дар ин замина дар байни адибони Мовароуннахру Ҳиндустон робитаи илмӣ адабӣ хеле пурқувват гардид. Ин робита махсусан дар нимаи дуоми асри XVI боз ҳам вусъат ёфт, ки мисоли барҷастаи ин танҳо дар тазкираи Мутрибӣ дарҷ ёфтани шарҳи аҳволу ашъори 23 таи адиби форсизабони Ҳинд, аз он ҷумла, Файзии Даканӣ, Фидони Ҳиндӣ, Шерии Ҳиндӣ, Азҳарии Дехлавӣ, Зоҳирии Гучротӣ, Чаъфарии Ироқӣ ва Тулӯии Қашмирӣ аст. Ҷунончи, Мутрибӣ дар зикри Файзӣ таъкид мекунад, ки «Факир девони абёти ӯро тамом китобат кард, бағоят ашъори ҷонфизо ва маонии дилкаш мутолиа намуд. Ба ҳазрати маҳдуми Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ғоибона тариқи муҳаббатро паймуда, аз вилояти Ҳинд абвоби муросалат кушуда». Файзӣ дар ин мақ-

туб ба Бухоро чанд байт ва як ғазали худро фиристода, аз Нисорӣ ҷавоби онро талаб мекунад. Матлаи ғазали Файзӣ ин аст:

Ман ба роҳе меравам, к-он чо кадам номаҳрам аст,
В-аз мақоме харф меғям, ки дам номаҳрам аст

Матлаи ғазали ҷавобияи Нисорӣ ин аст:

Мезани, эн дил, дам аз чоє ки дам номаҳрам аст,
По манеҳ дар маҳфиле, к-он чо кадам номаҳрам аст

Мутрибӣ дар зикри Санои Машҳадӣ, ки дар Машҳад таваллуд ёфта, дар Бухоро таҳсил намуда ва дар Ҳинд нашъунамо кардааст, менависад: «Саной аз Ҳинд «Қорнома» ном қасидае гуфта ба Мовароуннаҳр фиристода ва дар ӯ адади якро то сад ба тартиб дарҷ карда буда. Аз шуаро истидои ҷавоб намуда. Аз он қасида ба зикри матлаъ иктифо ҷамуда шуд:

Яке назар чу фиканти аз оч ду наргиси шахло,
Шудаєт чорағари ман зи кайди панҷаи савдо»

Нисорӣ низ ба ин қасида ҷавоби мувофиқ гуфта, адади садро дар камтар аз абъети ӯ дарҷ мекунад. Ҳамчунин Содиқи Самарқандӣ ба ғазали Урфӣ, Хирғоҳии Ҳисорӣ ба рубои Мӯхташами Қошӣ, Муроди Самарқандӣ ба қасидаи Файзӣ ҷавобҳо гуфта буданд. Ҳамаи ин далелҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин давр дар байни адибони Мовароуннаҳру Ҳинд робитаи адабии қавие мавҷуд буд.

Вазъи жанрҳои адабӣ

Дар адабиёти ин давр асосан жанрҳои ғазал, қасида, рубой, маснавӣ, ва қитъа ҳукмрон буданд.

Ғазал. Ғазал аз ҳамаи жанрҳои лирикӣ бештар ҳукмрон буд. Тақрибан шоири пайдо намешавад, ки ғазал нагуфта бошад. Нисорӣ дар тазкирааш ба исботи матлаби худ, ба ҷуз матлаъҳо, аз 90 шоир, Мутрибӣ аз 205 шоири Мовароуннаҳру Хуросон ғазал мисол овардааст. Ин далел аз нуфузи калони ғазали ин давра шаҳодат медиҳад. Ғазалиёти ин давр аз ҷиҳати мавзую мундариҷа ва услуб аз ашъори адибони хавзаи адабии Ҳироти асри XV тафовути намоён надорад. Дар ин давра андеша ва эҳсоси ошиқона ҷои асосӣ дорад. Оҳангҳои шикваю шикоят аз мухити нугувор, эътироз бар муқобили саҳтиҳои даврон ва танқиду мазаммати беадолатиҳои зумомдорони замона дар зимни андешаву эҳсоси ошиқона баён гардидаанд.

Аз шуарои ғазалсарои машҳури аввали асри XVI Бадриддин Ҳилолӣ, Аҳлии Хуросонӣ, Бобо Фигонӣ, Орифи Самарқандӣ, Хоҷа Волаҳӣ ва Мансури Табрезӣ буданд.

Дар нимаи дуюми асри XVI ба асари андак беҳбудтар гардидани ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ дар Мовароуннаҳр адабиёт бештар раванқ ёфт. Дар ин замина ба арсаи ғазал симоҳои намо-

ёне ворид гардиданд, ки маъруфтарини онҳо Фигории Самарқандӣ, Мушфикии Бухорӣ ва Ҳузурии Самарқандӣ буданд. Фаъолияти адабии чунин шоирон аст, ки дар ғазал баробари эҳсосоти ошиқона, оҳангҳои аз даври муҳит норизой, риндию озодагӣ, танқиди нуқсонӣ иҷтимоӣ бештар тавсия ёфтаанд. Чунончи, Рашкии Шаҳрисабзӣ, ки аз шоирони ғазалсарои вақт аст, аз ваҷҳи дар «ин боғи кӯҳан» боре ҳам ҳосил нашудани муродаш меҳодад, ки мувофиқи таъби худ «тарҳи боғи навестро биандозад. Гармии Уротеппағи дар ғазали «Заҳроби ғам зи рӯзи азал шуд насиби мо — Набвад ба ғайри заҳри ҳалоҳил ба чоми мо» аз саҳтӣ ва дарду аламҳои замон ба дод омада, бисёр меҳодад, ки он ҳам ситамкорихоро несту нобуд созад. Мутрибӣ низ дар ғазали «Фалак заҳри ҳалоҳил то ба кай дар соғарам резад—Ба чои ашк хуноби дил аз чаши тарам резад» бо Гармӣ ҳамоҳанг гардидааст. Инак, дар ғазалиёти нимаи дуюми асри XVI оҳангҳои адлу адолат ва инсонпарварӣ назар ба нимаи аввали он бештар доман густурданд.

Ғазалиёти ин давр аз ҷиҳати ҳаҷм аксар 5—7 байтӣ буда, бо мусиқаи замон робитаи бисёр наздик доранд. Дар дигар давраҳо низ ғазал бо мусиқа робитаи наздик дошт. Аммо дар ин давр ин робита зиёдтар наздик гардид. Мисоли ин бо ғазалу мусиқӣ бевосита шуғл варзидани зиёда аз 90 шоири замон, ҳамчун Иброҳими Қонунӣ, Ҳабибуллоҳи Қабузӣ, Ҳасани Қавқабӣ, Асвадии Бухорӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ ва чандин нафари дигаранд. Зумрае аз ин шоирон тадвини девонҳои ғазалиёт намуда, ба матни чандин ғазали худ савтҳо бофтаанд ва оҳангҳои тоза ихтироъ кардаанд. Az он ҷумла Қоҳии Миёнқолий ва Ошиқӣ ба ғазалҳои худ «савту оҳангҳои некӯ» бастаанд. Шакке нест, ки яке аз сабабҳои ин қадар хушоҳангу гуворо ва ниҳоят мусиқӣ воқеъ гардидани ғазалиёти Ҳилолию Аҳлии Хуросонӣ низ дар ҳамин робитаи зичи ғазалу мусиқӣ аст.

Он табаддулоти сиёсӣ, ки дар ибтидои асри XVI дар Хуросону Мовароуннаҳр рӯй дод, ба заминаҳои иҷтимоӣ сиёсии қасида ва вазъи умумии он таъсири калон бахшид. Дар замони Темурӣён қасидаи мадҳӣ фуруғ нашошта бошад ҳам, қасидаҳои ахлоқию фалсафӣ мустақмал буд. Дар Хуросон ба сари қор омадани Сафавиён ин анъанаро тағйир дод. Дар доираи адабии Хуросон шуаро мувофиқи сиёсат ва талаби ҳукуматдорони Сафавия шеър мегуфтанд. Ба онҳо қасида писанд набуд. Онҳо меҳостанд, ки шуаро дар манқабати хонадони Алӣ б. Абӯтолиб, имом Ҳасану имом Ҳусайн ва воқеаи дашти Қарбало марсияҳо гӯянд, дар таъну лаъни душманони ин хонадон қадҳияҳо иншо намоянд. Шоирони қасидасаро дар назди ин хонадон ҳеҷ гуна қадр нашоштанд. Ин гуна сиёсати сафавиён вазъи қасидаро саҳт тағйир дод ва дар натиҷа ин жанри лириқӣ дар Хуросон ба таназули қиддӣ дучор шуд.

Дар маркази адабии Самарқанд низ жанри қасида махсусан, қасидаи мадҳӣ дар ҳолати нестӣ буд. Чунки дар ин доираи адаби асосан адабиёти доираҳои шаҳрию хунармандӣ чараён менамуд ва иншои қасида хусусияти ин адабиёт набуд. Дар нимаи дуюми асри XVI дар ин маркази адаби ҳарчанд чанд шоири қасидасаро ба майдон омаданд, лекин қасоиди онҳо аз ҷиҳати мавзӯ чанбаи ахлоқию фалсафӣ доштанд. Аз солҳои бистуми ин аср дар доираи адабии Бухоро марбут ба фаъолияти сиёсӣ давлатӣ ва адабии Убайдуллоҳон дар дарбори вай як гурӯҳ адибони саногӯӣ, ба монанди Хоҷа Ҳошимӣ, Хоҷа Садри Афзалӣ, Миршодӣ, Маҷлисӣ ва Афсарӣ чамъ омада, шуқӯҳи давлат, мартабаи фазилат ва лашкаркашиҳои ӯро мадҳу ситоиш мекарданд. Ин адибон мутобиқи сиёсат ва нишондодҳои бевоситаи ҳуди Убайдӣ қасидаҳо эҷод мекарданд. Дар ин замина аз навъҳои ин жанр бештар қасидаи мадҳӣ ҷон гирифт. Нисорӣ шуарои номбурдаро қасидасароёни маъруфи замон донистааст. Дар натиҷаи мустаҳкамтар гардидани давлати Шайбонӣ дар замони Абдуллоҳон ба арсаи адабиёт қасидасароёни барҷастатаре ҳамчун Муроди Самарқандӣ, Нозимии Миёнқоӣ, Мушфиқии Бухорӣ ва Аминии Самарқандӣ ворид гардиданд. Мурибӣ дар таъкири худ аз қасидасароёни ин давр номи 14 нафарро махсус таъкид кардааст, ки дар байни онҳо номи шоирони номбурда мавҷуданд. Аслан дар зарфи чор асри охир (асрҳои XVI—XIX) дар Мовароуннаҳр барои ривоҷи қасида ба мисли давраи Абдуллоҳон (1539—1598) заминаи мувофиқ набуд. Яке аз шоирони маъруфи замон Нозимӣ хатто «бо тартиби ҳуруфи таҳачҷӣ муштамил бар 7000 байт девони қасоид мураттаб сохта» буд. Ба ин тарик, дар ин доираи адаби, бар хилофи ҳавзаи адабии Хуросон ва маркази адабии Самарқанд жанри қасида махсусан, қасидаи мадҳӣ як навъ ривоҷ ёфт.

Дар ин давр сароидани рубоӣ ба мисли **Рубоӣ** ғазал равнақ дошт. Қариб ҳамаи шоирони замон рубоӣ сароидаанд. Аммо ин жанр дар эҷодиёти адибони доираҳои шаҳрию хунармандӣ ба монанди Гулханӣ, Физалии Машҳадӣ, Қосими Арслон, Ашкии Самарқандӣ, Ваҷеҳии Аҳсикатӣ ва Саҳони Бухорӣ мақоми калон дорад. Дар ин аср шоироне буданд, ки эҷодиёти онҳо асосан аз рубоӣ иборат аст. Шайх Рубоӣ, Ваҷеҳӣ, Убури Марғинонӣ, Азизии Самарқандӣ аз ҷумлаи онҳоанд. Дар байни шоирони ин давр гуфтани рубоии мустазод низ урф гардид, ки мисоли ин рубоӣҳои мустазоди Фонии Бухорӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва Бобури Андичонӣ аст. Нисорӣ аз ин рубоӣҳо се ададро дар таъкирааш намуна овардааст (в. 49, 50). То асри XVI дар адабиёти мо маъмул будани ин хели рубоиро ёд надорем.

Дар рубоӣёти ин давра назар ба асри XV оҳангҳои шикваю шикоят аз беадолатиҳои зумотдорони замона бештар раҳ ёфт,

ки мисоли ин рубоихои Нозимии Миёнколӣ ва адибони аҳли санъату хунар аст.

Маснавӣ Дар ин аср низ анъанаи маснависароӣ мутобиқи талаботи замон давом дошт ва ба ҷуз он маснавиҳои Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Биноӣ, Наргисӣ, Мактабӣ ки ба аҳли тадқиқ маълуманд, боз чанд маснавии ишқию романтикӣ, ахлоқӣ ва таърихию қаҳрамонӣ таълиф ёфтанд. Маснавиҳои «Қалилаву Димна», «Таърихи Табарӣ»-и Ғаввосии Хуросонӣ, «Юсуфу Зулайхо», «Мунозираи Шамсу Қамар», «Мунозираи теғу қалам»-и Масъуди Қумӣ, «Баҳром ва Нохид», «Мунозираи Осмону Замин»-и Ҳайронӣ, «Билқис ва Сулаймон»-и Низомиддини Низом, «Нозу Ниёз»-и Завқии Миёнколӣ, «Бону ва Эҳдо»-и Фарши Самарқандӣ, «Шаҳаншоҳнома»-и Шодӣ ва «Абдуллонома»-и Бадриддини Қашмирӣ аз ҷумлаи ҷунин асарҳо буданд. Дар байни муаллифони номбурда касе ба ҷуз дostonҳои алоҳидаи хамса дар пайравии ин асари панҷгона асари комил таълиф накардааст. Ҳотифӣ нияти ба хамса ҷавоб гуфтан дошт. Аммо ӯ низ танҳо ба се дostonи хамса ҷавоб гуфту халос. Ҳотифӣ дар муқобили «Искандарнома»-и Низомӣ маснавии «Темурнома» гуфтааст, ки асосан ҷанбаи таърихӣ дошт. Дар ин аср таълифи дostonҳои таърихию қаҳрамонӣ авҷ гирифт. Шоирон аз ҳаёти ҳукуматдорони замон бештар маснавӣ гуфтанд, ки ин ҳолат аз кӯҳна шудани анъанаи хамсароӣ дарак меод. Намунаи ин дostonҳои таърихию қаҳрамонӣ «Абдуллонома»-и Нодирбеки Садр, «Темурнома»-и Ҳотифӣ, «Шайбонинома»-и Шодӣ ва «Абдуллонома»-и Бадриддини Қашмирӣ буданд.

Муаммо Дар ин аср санъати муаммо ба авҷи аълои худ расид. Эҷоди муаммо ва шикофтани навъҳои гуногуни он дар байни аҳли илму адаб фазилати бисёр баланд ҳисоб меёфт. Бинобар ин адибони замон дар қатори арӯзу қофия ва илми бадеъ ба таҳсили муаммо низ машғул мешуданд. Илми муаммо дар ин аср аз талаботи адабию эстетикӣ ҳисоб меёфт. Муаллифони сарчашмаҳо низ дар зикри аҳволи адибон аксар дар силки чанд унсури зарурати шеър аз рағбати онҳо ба муаммо маълумот дарҷ кардаанд.

Ҷандин шоири ин давра, аз ҷумла Шихобиддин, Муҳаммади Хиротӣ ва Қалонии Самарқандӣ таҳаллуси адабии худро муаммоӣ хондаанд. Нисорӣ ва Мутрибӣ дар тазкираҳои худ дар бораи зиёда аз 120 шоири муаммоӣ маълумот доранд. Равнақи бемисли муаммо дар навбати худ тақозо дошт, ки ин таҷрибаи шаклпарастии адабӣ ба воситаи асарҳои назарӣ як навъ ҷамъбасти гардад. Аз ин ҷост, ки ин зарурати муаммо дар асарҳои «Рисола дар муаммо»-и Шихобиддини Муаммоӣ, «Дар қавоиди муаммо»-и Низом ва «Рисола дар фанни муаммо»-и Ҷамили Бухорӣ ҷамъбасти гардиданд. То асри XVI низ доир

ба муаммо асарҳои назарӣ, таълиф шудаанд, ки ин ҷо овардани онҳо зарур нест.

Муаммо шеърест, ки одатан аз як ё ду байт иборат буда, дар он ба ҷуз маънои зохирии шеър, номи одам ё исми ҳаси дигар бо ёрии ҳарф, нуқта, ҳиҷо ва ё кимати ҳарфҳои абҷад нисҳон мегардад. Е. Э. Бертельс ин жанри адабиёти дар асари «Навой ва Чомӣ»-и худ ҳамчун майли шаклпарастии саҳт маҳкум намудааст. Лекин он лоиқи чунин маҳкум нест. Чунки вай дар гузашта мисли бозии шатранҷ як воситаи сӯҳрони зехну тафаккур буд.

Адибони ин аср дар иншои қитъаҳои таърих низ анъанаи гузаштагони худро давом медоданд. Онҳо қитъаҳои таърихи худро ба муносибатҳои бинои масҷиду мадраса, пулу рабоб, таваллуду вафоти одамон, ба маснад нишастани ҳукуматдорон фатҳи шаҳру вилоят ва амсоли онҳо бахшидаанд. Аксари ин қитъаҳои таърих беназира буда, дар омӯхтани ҳаёти маданияту адабӣ ва сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон арзиши пурқимати илмӣ доранд. Чунончи, Азизӣ таърихи бинои мадрасаи Мири Арабро, ки соли 942/1535 ба итмом расидааст, дар ибораи «мадрасаи олии Мири Араб», Шайдои Балхӣ бинои тозаи қалъаи Балхро дар ибораи «Қарой Одил» (956/1549) ва Садриддин Муҳаммад таърихи вафоти сарояндаи маъруф Ҳофиз Аҳмадро дар мисраи «Бигуфто: аз хушовозон яке рафт» (971/1564) овардаанд.

Шуарои ин аср дар гуфтани мухаммас низ қувва озмуда, бар ғазалҳои Саъдӣ, Хусрав, Ҳофиз, Камол ва Чомӣ мухаммас бастаанд. Бо вучуди ин жанри номбурда дар ин давра чандон ривоҷ надорад. Аммо навъи мусаллас тавассути эҷодиёти Мушфиқӣ бештар ривоҷ ёфт.

Дар ин марҳилаи адабиёт таълифи асарҳои мансури бадеӣ, таърихӣ, илмию адабӣ ва илмӣ низ бомуваффақият давом дошт. Ба гурӯҳи асарҳои бадеӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Латоиф-ут-тавоиф»-и Алии Сафӣ, «Ҳафт кишвар»-и Фаҳрии Ҳиротӣ, «Шамъи Шабистон»-и Ҳоҷа Ҳошимӣ, «Анис-ул-ушшоқ»-и Нисорӣ, «Гулафшон»-и Шайдои Балхӣ, ва «Танбех-ус-саломатин»-и Аҳмад Чалолӣ Қосонӣ дохил мешаванд. Асарҳои номбурда асосан бо услуби матбуӣ насри бадеӣ таълиф ёфтаанд. Қаҳрамони асосии ин асарҳо аҳли ҳунару санъат, зиёиёни оддӣ ва халқи заҳматкаш аст. Чунончи, дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» воқеаю ҳодисаҳои замони муаллиф ба таври ёддошт, нақлу ривоят баён гардидаанд. Дар ин асар ба ҷуз тасвири муҳимтарин воқеаҳои таърихӣ, нақлу ривоят ва ҳикоятҳои нафиси бадеӣ бағоят зиёданд. Ин асар дар ошкор сохтани вазъи ҳаҷву мутоиботи замони муаллиф манбаи асосӣ аст. Аксари ҳаҷвиёти Восифӣ аз дидгоҳи табақаи миёнаю поёни иҷтимоӣ буда, ба доираи дониш дараҷаи тафаккур ва психологияи адабии табақоти номбурда хеле мувофиқ аст.

Ба гурӯҳи асарҳои таърихӣ «Шайбонинома»-и Биноӣ, «Ҳа-

биб-ус-сияр»-и Хондамир, «Меҳмонномаи Бухоро»-и Рӯзбех-хон, «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ, «Футӯҳоти шоҳӣ»-и Амир Садриддин, «Таърихи рашиди»-и Мухаммад Ҳайдар ва «Шарафномаи Шоҳӣ»-и Ҳофизи Таниш дохил мешаванд. Дар ин асарҳо ба ҷуз воқеаҳои сиёсӣ таърихӣ, саргузашти амиру вазир ва ҳукуматдорон, дар барои ҳаёти маданият адабӣ аҳволи адибон ҳам маълумот мавҷуд аст. Аз ҷумла, дар «Ҳабиб-ус-сияр» таҳти унвони «Зикри фузалои муосир...» доир ба аҳволу ашъори зиёда аз 70 нафар адиби замони маълумот ва нақлу ривоятҳои таърихӣ бадеӣ мавҷуд аст, ки услуби баёни ин қисмат аз тарзи баёни асарҳои адабӣ кам тафовут дорад.

Ба гурӯҳи асарҳои мансури илмию адабӣ ду тарҷумаи «Маҷолис-ун-нафоис», «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирозо, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ, «Тазкират-ут-тавориҳ»-и Абдуллои Қобулӣ, «Ҷавоҳир-ул-аҷоиб»-и Фаҳрӣ бинии Амирӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муғрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ дохиланд. Аз хусуси ин гурӯҳи асарҳо дар фасли «Маъхазҳои адабӣ» суҳба рондаем.

Ба гурӯҳи асарҳои илмӣ «Дуррар-ул-бахр»-и Қазоии Зоми-нӣ, «Рисолаи мусиқӣ»-и Наҷмиддини Кавқабӣ, «Рисолаи фӣ илми тиб»-и Мавлоно Юсуф ва «Ҷавоиди Ҳошимия»-и Давоии Самарқандӣ дохил мешаванд. Ҳатто аз номгӯи мухтасари ин осори мансур маълум мешавад, ки муаллифони ин асарҳо дар равиҷи насли бадеӣ, таърихӣ, илмию адабӣ ва сирф илмию замони худ ҳиссаи сазовор гузоштаанд.

Ҳарчанд дар ин давра ягон шоир дар пай-равии ҳамса асари панҷгона ба итмом нара-сондааст, вале дар достонҳои алоҳидаи он маснавиҳои бисёр гуфтаанд, ки таълифоти Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Наргисӣ ва Мактабӣ аз ҷумлаи онҳост. Шоирони замони ба ҷуз достонҳои алоҳидаи ҳамса, дар жанрҳои дигари назм ба мисли қасида, ғазал ва рубоӣ низ татаб-бӯти зиёде намудаанд.

Яке аз асарҳои, ки шоирон ба он бисёр татаббӯъ намуда-анд, қасидаи «Даръи аброр»-и Амир Хусрав аст. Матлаи қасида ин аст:

Кӯси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Хар ки конеъ шуд ба хушқу тар, шаҳи баҳру бар аст.

Ба ин қасидаи Хусрав аз шоирони асри XV Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ ва чанд нафари дигар, аз шоирони асри XVI зиёда аз 10 нафар, ба монанди Оғаҳӣ, Маҳмуди Ҳамӯшӣ, Миршодии Ҷӯйборӣ, Маҳмуди Олим, Насибии Андиҷонӣ ва дигарон ҷазоб гуфтаанд. Ҷунони, матлаи қасидаи Оғаҳии Хуросонӣ ин аст:

Арсаи шаҳри Хирӣ раши сипехри алзар аст,
Дарғаашро шамсаи хуршед гулмеҳи зар аст.

Аз ашъори ҷавобияи шоирони асрҳои XV—XVI бармеояд, ки аксари ин шоирон ба қасидаи фалсафии Амир Хусрав асосан ҷавобҳои сазовор гуфтаанд.

Дар байни ашъори ҷавобияи ин давра татаббӯоти Восифӣ ба қасидаи «Тантаронӣ»-и Қамоли Исмоил, «Бахория»-и Салмони Соваҷӣ, «Ангуштарин», «Шутурхучра», «Лола», «Наргис», «Бунафша», «Ғунча» ва «Гул»-и Қотибӣ, «Чор дар чор»-и Абдулвосеи Ҷабалӣ ва ба қасидаи «Боли мурассаъ»-и Фахриддини Розӣ низ бисёр ҷолиб аст. Восифӣ дар ҳамаи ин татаббӯот аз талаботи шеърӣ ҷавобия баромада тавонистааст. Ӯ дар муқобили шеърҳои ҷавоб гуфтаи худ маонии бикр, тарзи баёни дилкаш ва воситаҳои тозаи бадеиро ба қор бурда, асари аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва маҷмӯи бадеиёт қомилро офаридааст.

Аз татаббӯоти шуарои ин давра сухан ронда ашъори дар ҷавоби қасидаи «Қашмир»-и Файзӣ гуфтаи Нисорӣ—«Мезанӣ, эй дил, дам аз ҷое, ки дам номаҳрам аст—По манех дар маҳфиле, к-он ҷо қадам номаҳрам аст», дар ҷавоби қасидаи «Қорнома»-и Санои Машҳадӣ гуфтаи қасидаи Муроди Самарқандӣ, дар ҷавоби ғазали Урфӣ гуфтаи ғазали Содиқи Самарқандӣ ва дар ҷавоби рубоии Мӯхташамӣ Қошӣ гуфтаи рубоии Хиргоҳии Ҳисориро ба таври махсус таъкид қардан зарур аст. Чунки ин устодони сухани Мовароуннаҳр дар ҷавоби қасида, ғазал ва рубоии шоирони Ҳиндустону Эрон ба ҳамаи суннати шеърӣ ҷавобия ба сароҳати тамом рӯя намуда, қасидаву ғазал ва рубоии аз ҷиҳати шаклу мазмун ғарро гуфтаанд. Чунончи, ин нуктаро дар мисоли як рубоии Мӯхташам, ки ба он Валии Даштибаёзӣ, Нотиқии Сабзаворӣ ва Хиргоҳии Ҳисорӣ ҷавоб гуфтаанд, аз назар мегузаронем. Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ, Мӯхташамӣ Қошӣ дар мавзуи шамъу парвона рубоии зеринро мегӯяд:

Парвона ба шамъ гуфт к «афрухта шав!
Қам сӯз марову бо ман омӯхта шав!»
Шамъаш гуфто. «агар мувофиқъери,
Ман сӯхта мешавам, гу ҳам сӯхта шав!»

Мӯхташам ин рубоиро ба Хуросон—Валии Даштибаёзӣ фиристода, хоҳиш мекунад, ки у бо ҳамин мазмуну латофат ба он ҷавоб гӯяд. Мақсади Мӯхташам санҷидани иқтидори Вали буд. Вали ба рубоии Мӯхташам ин ҷавоби муносибро мегӯяд:

Парвона, ки шамъаш ҳавасафзо бошад,
Ҷуз султанаши ҷаро таманно бошад!
Ғайрат нагзорадаш, ки дар базми қасон
Ӯ зиндаву ёр маҷлисоро бошад

Аз ин рубоӣ Нотиқӣ хабар ёфта, мувофиқи шаклу мазмун он ҷавоби дилкаше мегӯяд:

Парвона, ки шамъро талабгор шавад,
Дар сӯзиши хеш гармбозор шавад
З-он месӯзад, ки гарди хокистари
Бошад, ки ҳиҷоби чашми ағъер шавад

Вали рубои худро ба шоирони Мовароуннаҳр фиристода, таъкид менамояд, ки «ҳар кас мазмуне ба ин латофат мебандад, ман ба вай хати бандагӣ медиҳам» (Мутрибӣ). Аз шуарои Мовароуннаҳр ҷавоби рубои Валиро, ки дар ҷавоби рубои Мӯҳташам гуфтааст, бо ҳамон мазмуну латофати ширин Хиргоҳии Ҳисорӣ ба ин қарор меғӯяд:

Парвона, ки онни муҳаббат омӯхт,
Чӯз бар руҳи шамъи ҳештан дида надӯхт.
З он бим, ки дар ҳаҷр наолод фардо,
Бечора шаби васл аз он худро сӯхт

Чунон ки мебинем, ин чор рубоӣ дар як мавзӯ, яъне муҳаббати парвона гуфта шудаанд, ки он муносибати ошику маъшукаро ифода мекунад. Се шоири ба рубои якум ҷавобгуфта воқеан иқтидори баланди таъб ва нуктасанҷии худро намоиш дода, танҳо дар доираи як мавзӯ паҳлӯҳои тозаи онро бо камолӣ назокат кашф кардаанд. Дар ин се рубоӣ осори ҳеҷ гуна тақлид нест. Аз ин рӯ, ин рубоӣҳо дар назари хонанда ҳар қадом бо назокати ҳоса ва паҳлӯҳои маънии тоза кашф гардидаи худ ҷилвагар аст.

Чунончи, дар рубои якум муҳаббати шамъу парвона ба тариқи муқолама сурат гирифтааст. Азбаски шамъ сӯхта мешавад, парвона низ аз ин хотир бояд сӯхта гардад. Дар рубои дуюм, парвона бағоят бадрашк аст. Вай шамъро то ки дар миёни ағъер маҷлисоро набинад, аз оташи рашк худро месӯзад. Дар рубои сеюм, парвона худро баҳри он месӯзад, ки маҳз хокистараш ҳиҷоби чашми ағъер гардида, рӯи шамъро дида натавонад. Дар рубои чорум, боиси худкушии парвона маҳз токати рӯзи ҳаҷр надоштани ӯст. Инак, дар ҳар чор рубоӣ парвона ошики вафодори шамъ аст. Аммо боиси худкушии вай дар ҳар чор рубоӣ ба таври гуногун сурат пазируфтааст. Махсусан, ин матлаб дар рубои шоири хиргоҳдӯзи тоҷик басо зебо ва фавқулӯда дилкаш воқеъ гардидааст ва сазовор аст, ки Хиргоҳӣ бо ин рубои худ ба гӯши Вали нақши бандагӣ ниҳад. Бо вучуди ин ҳама назирару татаббуоти бомуваффақият, ки дар мисоли як рубоӣ санҷидем, дар ин давр шоирони муқаллид низ кам набуданд. Мисоли ин шеърҳои дар тақлиди рубоӣро ғазал ва қасидаҳои Лутфуллои Нишопурӣ гуфтаи Симӣ, рубоӣҳои гӯшвора ва музмари Мавлоно Абдулрофиз мебошанд.

Дар услуби эҷодии адибони асри XVI асосан ду наъви баёнро мушоҳида мекунем, ки ин ҳолатро Мутрибӣ низ дар таъкираи худ қайд кардааст. Яке тарзи «матбӯъ» ва дигаре услуби «маснӯъ» аст. Дар нимаи аввали асри XVI мавқеи

услуги баёни «матбуъ» хеле калон буд. Мутрибӣ тахти мафҳуми шеъри «матбуъ» ҳамон шеърхоеро мефаҳмад, ки бо илҳоми саршор ва завки баланди табиӣ гуфта шудаанд. Ба чумлаи чунин шеърҳо, чунончи бештарин ашъори Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Аҳлини Хуросонӣ, Оғаҳӣ, Наргисӣ, Мирами сиёҳ, Ошиқии Хуросонӣ ва Мансури Табрезӣ дохил мешаванд. Дар ашъори ин шоирон асосан ваҳдати шаклу мазмун бо камоли малоҳат воқеъ гардидаанд. Тақрибан аз миёнаҳои ин аср дар байни шоирон гуфтани шеърҳои «маснӯъ» то рафт зиёдтар қувват мегирад.

Шоирон ба маъниофаринихо ва диққати мазмун дода шуда, аз таносуби комили шаклу мундариҷа беарво мемонданд. Дар натиҷа дарки маънӣ душвор мешуд ва ҳатто маънӣ дар сояи шакли бадеӣ мемонд. Дар шеърҳои «маснӯъ» шакл, техника ва санъатҳои лафзи мушкилаи бадеӣ ҷузви ҳукмрон мебошанд. Луғзу муаммиёт низ ҷузви таркибии шеъри «маснӯъ» аст. Зумрае аз шоирон бо ду услуб шеър мегуфтанд. Чунки дар ин давр гуфтани шеъри «маснӯъ» дар байни як тоифа адибон, аз чумла уламои шоир аломати фазилат ва мартабаи баланди шоирӣ ҳисоб меёфт.

Мутрибӣ дар зикри аҳволи чанд адиби ин давр, аз чумла Фарши Самарқандӣ, Қазоии Зоминӣ, Собирӣ Тошқандӣ ва Содиқии Самарқандӣ ашъори «матбуъ»-и онҳоро бисёр кадрӯ арзёбӣ намуда, дар айни ҳол таъкид мекунад, ки ин адибон бештар ба гуфтани шеъри «маснӯъ» майл доранд. Чунончи ӯ дар зикри Фаршӣ мегӯяд: «Дар ҳар ду қисм аз ақсоми шеър матбуъ ва маснӯъ табъаш диққат мекунад ва майли хотираш ба ашъори маснӯъ бештар аз матбуъ менамояд. ...Бештар аз саноеи мушкилаи шеърӣ ва бадоеи муфаззилаи фикриро...гуфта». Мутрибӣ дар зикри ашъори Қазоӣ на танҳо ба шеъри «маснӯъ» майли зиёд дошта, мисли Фаршӣ шеър гуфтани ин адиб, балки аз тарафи ӯ дар асари махсуси илмӣ қор қарда шудани истилоҳоти ашъори тарзи «маснӯъ»-ро хабар дода менависад, ки «мусталехоти тариқи маснӯъро ғариб некӯ забт намуда буд ва ақсар аз саноеи мушкилаи шеърӣ ва бадоеи муфаззилаи фикрӣ...ро аз баҳри хаёл ба соҳили изҳор овардааст». Бо вучуди ин маснӯъпарастиҳои як зумра адибони замон худӣ Мутрибӣ муқобили ҷараёни шаклпарастӣ буд. Аз ин ҷост, ки ӯ пайваста ваҳдати шаклу мазмуни асари бадеиро мепарастид. Ин нуқта аз бисёр қайдҳои ӯ дар фаслҳои гуногун, чунончи Қурайши Бухорӣ, Тоҳири Ҳиротӣ, Нозимии Миёнкалӣ ва чанд тани дигар ба хубӣ маълум аст.

Дар адабиёти ин давр ба ҷуз ин ду тарзи баён, боз як услуби тоза ба худ шакл мегирифт. Ин матлабро Мутрибӣ дар зикри тарзи баёни чанд шоирӣ нимаи дуҷуми асри XVI қайд қардааст, Чунончи, ӯ дар зикри услуби баёни Ашқии Самарқандӣ менависад, ки «бештар ашъораш ба тарзи ироқӣ мутарраз аст». Яъне дар услуби баёни ин шоир аломатҳои

сабки «ироқӣ» мавҷуд аст. Ин чо Мутрибӣ бо лафзи «и р о қ м у т а р р а з» он сабки маъмулии «ироқӣ»-ро не, балки сабки дигари тозаеро, ки аз миёнаҳои асри XVI аломатҳои худро зоҳир намуда, дертар бо унвони «хиндӣ» маъруф гардид, дар назар дорад.

Ин мулоҳиза аз ишораи дигари Мутрибӣ равшантар мешавад. Мутрибӣ дар бораи тарзи баёни Қурайшии Бухорӣ муҳокима ронда меорад, ки «ҳарчанд ироқ намегӯянд, фааммо ашъори валиёнаи эшон дили ваҳшитабъонро сайд намуда». Дар нимаи дуоми асри XVI дили бегона ва ваҳшитабъонро он услуби тозаӣ бадеӣ сайд ва ба худ ром карда буд, ки дертар ба номи «сабки хиндӣ» шӯҳрат ёфт. Аз ин қайдҳои мӯҷази Мутрибӣ бармеояд, ки сабки тозаӣ номбурда дар аввалҳои ташаккули худ на ба унвони «хиндӣ», балки бо номи «ироқӣ» хитоб гардидааст.

БАДРИДДИН ҲИЛОЛӢ

Таърихи омӯзиш

Бадриддин Ҳилолӣ яке аз бузургтарин ғазалсароёни охири асри XV ва аввали асри XVI буда, дар замони худ шӯҳрати азим дошт. Дар аҳволу ашъор ва осори ҷудогонаи ин шоир муҳаккикони советию уламои Ғарбу Шарқ дар феҳристу мақолаҳо, фаслҳои гуногуни китоб ва рисолаҳои алоҳидаи худ мулоҳизаҳои бисе пурқимат доранд.

Дар шарқшиносии Россия бори нахуст номи Ҳилолӣ ва ду асари ӯ дар феҳристи Б. А. Дорн (Санкт-Петербург—1852) қайд шудааст. Б. А. Дорн дар ин феҳрист ду нусхаи «Шоҳу Дарвеш» ва як нусхаи «Сифот-ул-ошиқин»-ро тавсиф кардааст. Минбаъд номи Ҳилолӣ ва тавсифи осори ӯ дар феҳристи бисьёр китобхонаҳои ҷаҳон қайд гардидаанд.

Аз таърихҳои адабиёт номи Ҳилолӣ бори аввал дар асари А. Крымский (История Персии, её литературы и дервешской теософии Т. 3. М., 1914—1915) дарч ёфта буд. Ин муаллиф Ҳилолиро аз шоирони мӯътабари замони Чомӣ медонад. Аммо вай ба асарҳои Ҳилолӣ баҳои ҳолисона дода натавонистааст. Зеро «Сифот-ул-ошиқин» ва «Лайлию Мачнун»-ро ҳамчун асарҳои қамаҳамият ва «Шоҳу Дарвеш»-ро асари бисьёр ҷолиб шинохтааст. Сонитар номи Ҳилолӣ ва тавсифи аҳволу осои ӯ дар бисьёр таърихҳои адабиёт ва энциклопедияҳои ислом дохил гардид, ки муҳимтарини онҳо асарҳои Х. Эте, Э. Браун, Р. Хорн, Аббос Иқбол, Санд Нафисӣ, Синьвестр де Сасси, Томас Вильям Биль ва осори чанд муҳаккики Ғарбу Шарқ ҳастанд.

Баъди инқилоби Октябр номи Ҳилолӣ ва осори алоҳидаи девонӣ ӯ дар асарҳои Е. Э. Бертельс, устод Айни, А. Л. Семёнов, Б. Ғафуров, А. Мирзоев, А. Н. Болдырев, Х. Мирзозода,

ва К. Айнӣ, борҳо такрор шудаанд, ки махсусан мулоҳизаҳои А. Мирзоев, А. Н. Болдырев ва К. Айнӣ бештар ҷолиб аст.

А. Мирзоев дар «Адабиёт» ном китобаш аз «Шоҳу Дарвеш» ва «Сифот-ул-ошиқин»-и Ҳилолӣ порчаҳои ибратбахше оварда, ба ин восита хонандаи синфи IX-ро ба далерии вафодорӣ, наққорӣ ва одоби сухан даъват кардааст. Ҷуз ин, А. Мирзоев соли 1948 дар бораи як нусхаи тозаи «Сифот-ул-ошиқин», ки дар китобхонаи давлатии ба номи Фирдавсӣ маҳфуз буд, мақолае навишта, аҳамияти адабии бартарҳои илмӣ ин нусхаро дар омӯхтани эҷодиёти Ҳилолӣ таъкид мекунад.

А. Н. Болдырев дар «Адабиёт»-и синфи IX, ки соли 1951 нашр шуд, ба ҳаёту эҷодиёти Ҳилолӣ фасли алоҳида ҷудо намуд. Ҳаёту эҷодиёти Ҳилолӣ дар ин фасл бори нахуст марбут ба замону макони шоир омӯхта шудааст. Тарҷуман ҳоли Ҳилоли аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои адабии таърихӣ асри XVI, аз он ҷумла «Мачолис-ун-нафос»-и Навоӣ, «Бобурнома»-и Бобур ва «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир танзим гардидааст. Муаллифи ин фасл муваффақ шудааст, ки мазмуну мундариҷа ва ғояи маснавиҳои «Шоҳу Дарвеш», «Сифот-ул-ошиқин» ва девони газалиёти Ҳилолиро мухтасаран баён созад. Ин маълумоти А. Н. Болдырев дар бораи Ҳилолӣ то солҳои охир дар китоби дарсии синфи IX бо такмили танзим ва шарҳи эзоҳоти тозаи К. С. Айнӣ муқаррар нашр шуданд. Дар солҳои 1954—1955 дар бораи маснавии «Лайлию Мачнун» ва «Нусхаҳои хаттии осори Ҳилолӣ» ду мақолаи К. С. Айнӣ ба таъби расиданд, ки онҳо дар шиноخت ва тадқиқи саҳеҳи осори Ҳилолӣ аҳамияти калони илмӣ доранд. Минбаъд ин мақолаҳо бунёди яке аз фаслҳои рисолаи «Бадриддин Ҳилолӣ»-и К. С. Айнӣ қарор гирифтанд, ки он соли 1957 дар Душанбе ба таъби расид.

Баъди як соли нашри рисолаи номбурда Камол Айнӣ «Осори мунтахаб»-и Бадриддин Ҳилолиро бо муқаддима ва тавзеҳоти луғат дар нашриёти Душанбе ба таъби расонд. Дар пешгуфтори ин маҷмӯа асосан нусхаҳои хаттии девон ва маснавиҳои Ҳилолӣ тавсиф ёфта, арзиши илмӣ онҳо дар таҳияи матн саҳеҳи осори шоир хотирнишон гардидааст.

Соли 1337/1958 дар Техрон ба тасхех, муқобила, муқаддима ва феҳристи Саид Нафисӣ «Девони Ҳилоли Чигатой» яққоя бо маснавиҳои «Шоҳу Дарвеш» ва «Сифот-ул-ошиқин» интишор ёфт. Саид Нафисӣ дар пешгуфтори ин девон аз хусуси мақоми арҷманди Ҳилолӣ дар илму адаб ва олами ғазал сухан ронда, сипас доир ба аҳволи шоир маълумоти маъхазҳои адабии таърихро бо муқобилаву тавзеҳоти зарурӣ дарҷ кардааст.

Ба қавли С. Нафисӣ дар бораи Ҳилолӣ Ховаршиносии англисии муқими Хинд Томас Вильям Биль дар китоби «Мифтоҳ-ут-тавориҳ» (соли таълиф 1284 х. қ). низ маълумот медиҳад. Ҷунин маълумотро доир ба аҳволу ашъори Ҳилолӣ аз асари Саид Муҳаммад Сиддиқии Ҳасанхон «Шамъи анҷуман» (соли

таълиф 1292 х. к.) ва муқаддимаи «Сифот-ул-ошиқин»-и шоир, ки бо эътимоми Аббос Иқболи Оштиёӣ соли 1324 дар Техрон ба таъб расидааст, пайдо мекунем.

Дар бораи лаҳзаҳои аҳвол, дараҷаи шеър ва мартабаи фазилати Бадриддин Ҳилолӣ аз сарчашмаҳои адабии таъриҳи асри XVI ва ибтидои асри XVII дар «Маҷолис-ун-нафоси»-и Навоӣ, «Хулосат-ул-ахбор» ва «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бобурнома»-и Бобур, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ, «Аҳсан-ут-тавориҳ»-и Ҳасанбеки Румлу, «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзо, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ ва «Тазкират-ут-тавориҳ»-и Абдуллоҳи Қобулӣ маълумоти парокандаву парешоне оварда шудаанд. Ғайр аз ин дар бораи Ҳилолӣ дар маъхазҳои адабии тавориҳии асрҳои XVII—XVIII ва XIX, ба мисли «Сулам-ус-самовот»-и Абулқосими Қозарунӣ, «Таъриҳи оламори Аббосӣ»-и Искандарбеки Муншӣ, «Тазкирани Ҳусайнӣ»-и Мирҳусайни Дӯст, «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Натонҷ-ул-афкор»-и Қудратуллоҳи Гупо, «Ҳизонаи омира»-и Ғулomalixonии Озод ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳ»-и Ризоқулихони Хидоят низ маълумот мавҷуд аст. Ин муаллифони маълумоти сарчашмаҳои асри XVI-ро асосан такрор намуфтаанд.

Ҳеч як аз муаллифони ин сарчашмаҳо дар бораи ҷараёни зиндагӣ ва осори Ҳилолӣ маълумоти ҳатто нисбатан мукаммале дарҷ накардааст. Бо вуҷуди ин, дар асоси муқоисаву муоинаи ҳамин маълумоти парешон баъзе лаҳзаҳои ҷараёни зиндагии Бадриддин Ҳилолиро ба таври мухтасар баён месозем.

Дар ҳеч як маъхаз соли таваллуди Бадриддин Ҳилолӣ қайд нашудааст. Аз ин рӯ, ҳоло қасе онро намедонад. Аммо мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо солҳои 70-уми асри XV дар Астаробод ба дунё омадани Ҳилолӣ маълум аст. Чигуна сурат гирифтани рӯзгори қӯдакию аввали бачагии шоир низ норавшан аст. Вале дар ин шаҳри маданӣ дар яке аз оилаҳои қабилани турки қиғотой таваллуд ёфта, аз хурдсолӣ ба мактаб рафтани Бадриддини хушзехи ошқор мебошад. Дар бораи сабаби «Ҳилолӣ» таҳаллус гирифтани Бадриддин аз муаллифони сарчашмаҳо қасе қизе нагуфтааст. Худи шоир дар қитъае ишора мекунад, ки инсон бояд мисли моҳи нав ҳамидақомат бошад, то ки минбаъд ҷу моҳи тамом қамол ёбад:

Ҳамидақомату зору низор шав, яъне
Ҷу моҳи нав қам худ гир, то тамом шави

Шояд «Ҳилолӣ» таҳаллус гирифтани Бадриддин натиҷаи ҳамин назар ва ақидаи ӯ ба зиндагӣ бошад. Ба замми ин, байни қалмаҳои «хилол» ва «бадр» ҳамчун наву тамом муносибати мантиқӣ низ ҳаст.

Ҳилолӣ баъди таҳсилоти ибтидоӣ бо нияти тақмили илму до-

ниш «дар ғурраи айёми ҷавонӣ» (Соммирзо) аз Астаробод ба маркази сиёсию мадани асри XV-и Хуросон—Хирот меояд. Ба Хирот-назди Ҷомии Навоӣ омадани Ҳилолӣ то соли 1491 рӯй додааст. Чунки ӯ пас аз чанд муддати ба ин шаҳр омадани худ ба туфайли истеъдоду қобилияти баландаш ба сӯхбати Алишери Навоӣ мушарраф мегардад ва Алишербек шеърӯ истеъдоди ӯро таҳсин гуфта, минбаъд ба тақмили илму дониш маслиҳат медиҳад. «Ҳаёли сабақ дорад,—менависад Навоӣ,—умед аст, ки тавфиқ ёбад»/Ин сӯхбат то соли тартиб ёфтани «Маҷолис-ун-нафоис» (1491) ба вуқӯъ омада буд: Зеро мутарҷими якуми «Маҷолис-ун-нафоис» (Ҷаҳри Хиротӣ) дар иловаи худ чиҳати ҳамин сӯхбат ба минбаъд комъебиҳои Ҳилолӣ менависад, ки «зоҳиран дуои ҳазрати Мир қабул афтада, ки мушорунилайҳ ба муддаои худ расида. Дар шеър ба ҳама услуб маҳорати тамом пайдо кард ва нодираи замони худ гардид»/Воқеан, Навоӣ қувваи хуби хофиза ва таъби баланди Ҳилолиро фаҳмидааст ва аз ин ҷост, ки пайваста ӯро зери паноҳи худ мегирифт: Барон ҳамчун Ҳилолӣ ҷавони соҳибистеъдоде муҳити адабии Хирот, ки сарвараш Ҷомии Навоӣ буданд, бисёр мусоидат намуд. Бадриддин дар мадрасаҳои Хирот пайваста аз паи илму дониш буд, ба маҷлисҳои адабӣ иштирок мекард, осори классикони адабиёти форсу тоҷикро мунтазам мутолиаву азбар менамуд ва маҳорати шоирни худро сайқал меод.

Восифӣ дар хусуси ҷамъомадҳои адабии Хирот дар чанд ҷои «Бадоеъ-ул-вақоъ» овардааст. Аз ҷумла менависад, ки «чашми рӯзгор назирӣ эшон ҷуз акси эшон дар оинаи сипеҳр надидӣ ва гуши хуши даврон мисли садои гуфтугӯи эшон ҷуз нидои ҳамон мақолот нашунидӣ, Ҳоҷа Осафӣ ва Мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ ва Мавлоно Ҳилолӣ ва Мавлоно Риезӣ ва Мавлоно Аҳлӣ ва Мавлоно Фазлӣ ва Мавлоно Амонӣ ва ғайраҳум маҷмаъ месохтанд ва суханони шеърӯ шуаро дар миён меандохтанд». Дар ин муҳити адабӣ дар паноҳи Ҷомии Навоӣ ба воситаи хонишу мутолиа таҷрибаи зиндагӣ, фазлу дониш ва эҷодиёти Ҳилолӣ то рафт равнақ меёфт. «Алқисса,—менависад Соммирзо,—баъд аз қатъӣ манозил ва тайи дараҷоти ҳасон Ҳилолӣ омолаш ба сарҳадди бадрият расид. Таъбаши дар асолиби шеър ва ақсоми калом бағоят марғуб ва дар қасидаву маснавӣ доди сухан дода». Ин ҷо дар навиштаи Соммирзо муболиғае низ ҳаст. Аз девони Ҳилолӣ дар ғазалу маснавӣ бузургии шоир қор, вале дар қасида доди сухан дода, шӯҳрати бағоят азим ёфтани ӯ ҳилофи ҳақиқат аст. Бо вуҷуди ин, аз маълумоти дигар сарчашмаҳо бармеояд, ки шӯҳрати фазлу дониш ва равнақи эҷодиёти Ҳилолӣ, махсусан баъд аз вафоти Ҷомӣ (1492) ва Навоӣ (1501) афзун мегардад. Дар ҳамин солҳо ӯ баробари ғазалҳои шӯрангезаш маснавиҳои «Шоҳу Дарвеш», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Лайлию Мачнун»-ро таълиф мекунад. Ин матлаб аз маълумоти Хондамир боз ҳам равшантар маълум мегардад,

ки ў дар «Хулосат-ул-ахбор» (соли таълиф 905) (1499) менависад: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми газал бешубҳа бебадал аст. Лекин дар ин айём...аксар авқоти худро ба таҳсили улум сарф мекунад». Баъд аз 24 соли ин суҳанон ў дар «Ҳабиб-ус-сияр» (с. таълиф 930) доир ба илму дониш, мартабаи фазилат ва мероси шоир ба қарори зерин фармудааст: «Мавлоно Бадриддини Ҳилолӣ зубдаи шуарои замон ва умдаи булағои даврон аст... Аз натоиҷи афкори ў «Шоҳу Дарвеш» ва «Сифот-улошиқин» ва «Лайливу Мачнун» ва девони ғазалиёт бағоят машҳур аст».

Аз маълумоти ин ду сарчашмаи мӯътамад, ки муаллифи онҳо шоҳиди бевоситаи чараёни зиндаги ва таҳаввули эҷодии шоир аст, сарехан ошкор мегардад, ки солҳои авҷу барор, равнақи эҷодӣ ва шӯҳрати азими Бадриддини Ҳилолӣ ба даҳсолаҳои якуму дуҷум ва охири даҳсолаи сеюми асри XVI рост омадааст. Воқеан ҳам дар ин солҳо Ҳилолӣ «зубдаи шуарои замон ва умдаи булағои даврон» гардида буд. Як мисоли ин он аст, ки ў ба шарофати табъи саршор ва ҳофизаи пуриқтидор аз гуфтори баргузидаи шуарои бузург ашъори бисёре азбар дошт. Ба гуфтаи Бобур «си—чихил ҳазор байт дар ёд дошт ва аксари абъёти хамсатайн», яъне «хамса»-ҳои Низомиву Амир Хусравро аз ёд медонист.

Мутаассифона, равнақи эҷодӣ ва шӯҳрати азими Ҳилолӣ ба солҳои пурфитнаи таърихи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр рост омад. Дар ин солҳо мардуми Хуросон ва махсусан пойтахти он Ҳирот дар таҳлукаи қатлу ғорат ва кушторҳои паёпаи сулолаи Шайбониёну Сафавиён мезистанд.

Баъди вафоти Хусайн Бойқаро (1506) писарони белаёқати ў аз ўҳдаи ҳимояи халқу мамлакат набаромаданд. Пойтахти Хуросон Ҳиротро Шайбониёни ўзбекия забт намуданд, кишварро тороҷ ва халқро абгор гардонданд. Ба муқобили Шайбониён шоҳ Исмоили сафавӣ бархест ва дар муҳорибаи пуршиддате пирӯз гарид. Дар натиҷа Хуросон ба ихтиёри Сафавиён гузашт. Лашкари сафавӣ Ҳиротро тороҷ ва аҳли суннатро аз дами шамшер гузарониданд. Дар як муддати кӯтоҳ шаҳри Ҳирот чанд бор аз даст ба даст гузашт. Мазҳаби Шайбониён сунъӣ ва Сафавиён шиа буд. Ҳукуматдорони мутаассиби тарафайн низои байни шиаву сунниро барангехтанд. Аҳолӣ ба дод омаданд. Намедонистанд, ки кадом мазҳабро парастанд. Дар ин гирудор бисёр мардуми маъсум бо айби шиа ва ё суннӣ талаф шуданд. Ин ҳолати пурфочиа ба илму маданият ва мактаби адабии Ҳирот низ, ки бо сарпарастии Ҷомию Навоӣ шӯҳрат дошт, зарбаҳои сахт овард. Аз ин ҷост, ки як гуруҳи аҳли ҳунар бо умеди осониш ба Мовароуннаҳру Ироқ, Ҳинду Қустантания ва кишварҳои Араб ҳиҷрат намуданд. Ҳиссаи дигаре, ба монанди Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Замирӣ, Аҳлии Шерозӣ, Ғаввосӣ, Оғаҳӣ, Алӣ Сафӣ, Ҳайдари Қулчапаз ва чанд нафари дигар дар Хуросону Ҳирот зистанро афзал донистанд. Аммо шароити

эҷодӣ ва озодии сухани ин адибон хеле маҳдуд гардида, мавзӯи шеърӣ онҳоро бисёр маврид ҳукуматдорон муайян мекарданд. Онҳо эътибори шоиронро аз рӯи дар мавзӯҳои мазҳабӣ шеър гуфтанишон таъин мекарданд. Ба ҳукуматдорони шайбонӣ анъанаи мактаби адабии Ҷомӣю Навоӣ бештар писанд буд. Шоирони сокини Хуросон ба ҷурми ночизе гирифтори ҷазаҳои сахт мешуданд. Ҷунончи, Ҷалолӣдини Оғаҳӣ дар таъбуи қасидаи «Даръёи Аброр»-и Амир Хусрав қасидае гуфта, дар ҷанд байти он фармонфармоёни нави Ҳиротро танқид мекунад. Ба ин ҷурм ҳокими Ҳирот Амирхон мефармояд, ки забони Оғаҳиро бибуранд. Аҳмади Табасӣ ба тариқи шаҳрошӯб шеъре мегӯяд. Бинобар ин Амирхон фармон медиҳад, ки забон ва дасти рости шоирро бибуранд. Ба гуфти Соммирзо, Замиро тахтакулоҳе пӯшонид, рӯяшро сиёҳ мекунад ва тамоми маҳаллотӣ шаҳро гирд мегардонанд. Нисорӣ мегӯяд, ки мучтахидони мазҳаби шиа шоирӣ тозаҷавоне Нуриддин Муҳаммадро бо табар пора месозанд. Қавқабни Бухориро дар роҳи Хуросон набуд мегардонанд ва Умедии Розиро ба сабаби бебоқӣ дар бистари хоб қатл мекунад. Ба ин тариқ, солҳои охири ҷараёни зиндагии Ҳилолӣ ба ҷунин як давраи пурғоҷида рост меомад. Дар ин солҳо Убайдуллоҳони шайбонӣ ба Хуросон ҷанд бор лашкар кашида, ҳар дафъа ин водии пурсарватро ба яғмо мебурд. Дафъаи охирин ӯ ба ин диёр соли 936/1529 лашкар мекашад. Дар бораи ин ҳодиса Ҳасанбеки Румлу менависад, ки «Убайдхон бо ҷайши фаровон ба шаҳр даромада, дар маснади салтанат мутамаккин гардид. Ашрори узбакӣ... дасти зулму ситам ба турку тоҷик дароз карданд. Он қавм ба қасе аз мардуми Ҳирот гумон мебуданд, даст бар домани вай мезаданд ва ба назди қозӣ мебуданд ва мегуфтанд, ки ин қас дар замони қизилбош лаъни саҳоба кардааст. Он бадбахт, бе он ки таҳқиқи аҳвол намояд, ба мучарради шундани сиғай шаҳодат ҳукм ба қатл мекард... Басо мардуми суннимазҳаби мутаассиб, ки ба сабаби мол ӯро шиа гуфтанд, дар он замон кушта гардид...» Бадриддин Ҳилолӣ, ки шохиди ҷунин ҳодисаи пурдаҳшат буд, дигар мачоли тоқат надошт ва ба хотири адлу инсоф ҷиҳати мазаммат ва маҳкуми кирдори қабҳи Убайдхон ду рубоӣ мегӯяд, ки яке ин аст:

То ҷанд, Убайд, аз пай толон бошӣ!
Торочғари мутқи Хуросон бошӣ?!
Ғорат куниву моли мусулмон бубарӣ,
 Кофар бошам, агар мусулмон бошӣ?

Ҳилолӣ дар рубоии дигар, ки ба шакли мустанзод дар ҷавоби рубоии худӣ Убайдхон гуфта шудааст, ки ҳукмрони Мовароуннахрро ҳамчун золими гузаро ва кофири мутлақи мазҳаби ислом лаънат мекунад. Дар он шароит ҷиҳати қатли ин шоирӣ инсонпарвар мазмуни ин ду рубоӣ басанда буд. Худӣ Ҳилолӣ ҳам, ки шоирӣ фориг аз зӯҳду вараъ ва марди табиитан шӯҳми-

зоҷе буд, душманони маънавию ғоявии бисъёр дошт. Аз ҷумлаи ин душманон яке Мавлоно Бакоӣ ва дигаре Мавлоно Шамсиддини Кахистонӣ ном дошта дар рикоби Убайдуллоҳон буданд, ба воситаи ғумоштағони худ, аз ин рӯбиҳо огоҳ гардида, онҳоро ба даст меоранд. Ин душманон ба камолӣ бухлу ҳасад ва нотаваббинӣ ин рӯбиҳоро аз назари Убайдхон мегузаронанд ва илова мекунанд, ки Хилолӣ рофиз аст. Аслан Хилолӣ дар қисмати даромади маснавиёти худ гоҳе хулафои рошидин ва гоҳе имомаи шиаро ситудааст. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо низ равшан намегардад, ки ин шоир пайрави аҳли суннат аст ва ё мазҳаби шиаро мепарастад. Хилолӣ пас аз фитнаи боло аз эҳтиёт қасидае гуфта, Убайдхонро ситуда буд. Аммо ин ситсиш ғоида набахшид. «Пас аз изои бисъёр ва озори берун аз шумор, — менависад Ҳасанбеки Румлу, — он нодираи рӯзгорро дар чаҳорсуқӣ Хирот ба қатл оварданд». Соммирзо мефармояд, ки чун Хилолиро дар санаи 936/1529 ба қуштан мебарданд, сари ӯро шикастанд. Хун ба руяш медавид. Дар он ҳолат Хилолӣ қитъаи зеринро мехонд:

Ин катраи хун чист ба рӯи ту, Хилолӣ,
Гӯё ки дил аз ғусса ба рӯи ту давнда?

Қитъаи таърихи қушта шудани Хилолиро шоири аввали асри XVI Мирак Ҳусайни Бухорӣ гуфтааст. Нисорӣ он қитъаро овардааст, ки ин аст:

Фориғ аз зӯду вараъ мулло Хилолиро бубин,
Он ки ӯро буд доим нолаи исъени ишк.
Қушта шуд дар дасти Сайфулло дар шаҳри Ҳарӣ
Соли таърихаш аз он ру гашт «С а и ф у л л о к у ш т».

Аз мазмуни ин қитъа ва моддаи таърихи «Сайфулло қушт» бармеояд, ки ҷаллод Сайфулло шоири ғазалсарои бузург ва инсондӯсти барҷастаи аввали асри XVI-ро моҳи октябри санаи 936/1329 дар Хирот ба қатл расондааст. Дар чанд маъҳази адабию таърихӣ санаи қатли Хилолӣ саҳван қайд шудааст. Чунест, Ҳасанбеки Румлу соли 935/1528 Лутғалибеки Озар 929/1523 ва Содики Исфаҳонӣ 931/1525 навиштаанд. Ҳол он ки соли саҳеҳи қатли Хилолӣ ҳамон санаи нишондодаи Соммирзо ва моддаи таърихи қитъаи Мирак Ҳусайни Бухорӣ аст.

Он чи медонем, то ҳол аз Хилолӣ як де-
Мероси адабии Хи- вонӣ ғазалиёт ва се маснавӣ боқӣ мондааст.
лолӣ Чуз ин мувофиқи тадқиқоти Камол Айнӣ,
Бадриддин Хилолӣ дар илми қофия рисолае
таълиф кардааст, ки он дар захираи дастнависҳои шаҳри Бан-
гола маҳфуз аст. Девони ғазалиёти шоир мувофиқи нашри Теҳ-
рон (1337), ки Саид Нафисӣ ба эътибори шаш нусхаи қадим
таҳия намудааст, аз 421 ғазал (2763 байт), 4 қасида (78 байт),
11 қитъа (38 байт), 35 рӯбӣ, 1 мухаммас (12 байт), як чистон

(8 байт), як сокинома (15 байт) иборат буда, ҳамагӣ 2984 байт мебошад. Дар ин нашр ду маснавӣ: яке «Шоҳу дарвеш» (1345 байт) ва дигаре «Сифот-ул-ошиқин» (1238 байт) низ ҷой до-ранд. Ҳамагӣ ин девон якҷоя бо ин ду маснавӣ 5567 байти Ҳилолиро муштамил аст.

Ба наشري осори Ҳилолӣ маснавии «Лайлию Маҷнун» дохил нашудааст. Ҳоло як нусхаи ин маснавӣ дар музей Британияи Лондон таҳти № 0,319 махфуз мебошад. Акси ин нусхаро К. С. Айни дар таҳқиқоти худ истифода бурдааст, ки миқдори абъёташ аз 3542 иборат аст.

Ҳангоми таҳлили эҷодиёти Ҳилолӣ ба ҳамин материалҳо такъя хоҳем кард.

Эҷодиёти Бадриддин Ҳилолӣ аз ғазал шу-
Эҷодиёти Ҳилолӣ рӯъ шудааст. Ӯ аз аввали ҷавонӣ то охири ҳаёти худ ғазал мегуфт ва дар ҳамин жанри лирикӣ истеъдоди фавқуллодае дошт. Ба гуфти Саид Нафисӣ, «бехтарин шоири ғазалсарои рӯзгори худ буд».

Ин мулоҳизаро ҳамаи муаллифони сарчашмаҳои замони Ҳилолӣ ба як қавл тасдиқ карда буданд. Далели ин ханӯз дар рӯзгори ҷавонии шоир ба Мир Алишер бағоят писанд омадани ғазали «Чунон аз по фиғанд имрӯзам он рафтору қомат ҳам»-и ӯст. Навоӣ пас аз шундани ин ғазал, ки дар шакли мазмун хеле баланду комил буд, таҳаллуси Бадриддинро «Ҳилолӣ» не, балки «Бадрӣ» мешуморад. Худи Ҳилолӣ низ дар эҷодиёташ жанри ғазалро аз дигар навъҳои шеър муқаддам гузоштааст. Вай дар ҷавоби ҳарифи муддаӣ ки гӯё Ҳилолӣ ҷуз ғазал дар дигар навъҳои шеър, аз он чумла, маснавӣ, иқтидоре надошта бошад, мегӯяд:

Нақди ганҷинаи сухан ғазал аст,
Шукри бори, ки назми ман ғазал аст.
Он, ки назми ғазал тавонад гуфт,
Маснавиरो чу дурр тавонад суфт.

Бинобар ин мо ба хотири ҳамин бузургии Ҳилолӣ дар олами ғазалу ашъори лирикӣ нахуст муҳимтарин нуктаҳои девони ғазалиёти ӯро аз назар мегузaronем.

Ба гуфти Фаҳрии Хиротӣ, девони ғазалиёт
Девони Ҳилолӣ ё ашъорашро худи Ҳилолӣ бо дасташ то соли 927/1521 тартиб медиҳад. Ба ин девон ашъори аз давраи ҷавонӣ то охири рӯзгори шоир дохил шудааст. Дар девони Ҳилолӣ низ аз ин рӯ солҳои таълифи ғазалҳоро нишон додан берун аз имкон аст. Албатта, аз ин гуфтаҳо он ғазале, ки Ҳилолӣ дар ҷавонӣ ба Навоӣ нишон дода буд, ё он ғазале, ки ӯ аз давраи пиронсолӣ сухан меронд, истисноат. Чунин ғазалҳо танҳо як-ду ададанд. Ашъори лирикии Ҳилолӣ бо мазмуни мундариҷа ва мавзӯоти худ давоми бевоситаи ашъори лирикии мактаби адабии Ҷомию Навоӣ аст. Дар он суннатҳои ин мактаб мувофиқи талаботи рӯҳии замон асосан риоя гардида-

аст. Дар айни замон Ҳилолӣ ҳақиқати зиндагии рӯзгорашро бо ҳиссу ҳаяҷонҳои пуршӯр ва тугъёни эҳсоси маҳз ҳилолиёна то ба он дараҷа ба таври нозук ифода кардааст, ки чунин тарзи адо ба камтарин шоир даст додааст.

Девони ашъори Ҳилолӣ ба мисли ҳақиқати зиндагии мардуми Хуросони охири асри XV ва аввали асри XVI аз ҷиҳати мазмуну тематикаи худ гуногун аст. Ҳилолӣ ҳамчун як нафар шоири нозуксанчи замонаш рӯзгори ҷавониҳо низ дошт. Уро манзараҳои зебои табиат: сабзу хуррамиҳои боғу бӯстон, дашту даман, шукуфтани гулҳо, хониши мурғони чаману чаҳ-чаҳи булбулон, сояи беду лаби чӯй, нашъаи маю хусну ҷамоли маҳбубагони хушхиром ва амсоли инҳо ба завқу ҳаяҷонҳо меовард. Аз ин ҷост, ки дар девони шоир тараннуми чунин ҳиссу ҳаяҷонҳо ва нашъаҳои хуррами рӯзгори ҷавонӣ кам нест. Шоир дар яке аз ғазалҳои ба маҳбубааш мегӯяд:

Ҳез, то имрӯз бо ҳам соғари саҳбо кашем,
Хешро доманкашон то домани саҳро кашем.
Боғу бӯстон дилкаш асту кӯху саҳро ҳам хуш аст,
Ҳар кучо гӯй бисоти айшро он чо кашем.

Ҳамин гуна ҳолатҳои хуррамӣ ва ҳаловатҳои нашъаи зиндагии Ҳилолӣ дар ғазали радифаш «гул» низ ба ҳубӣ мушоҳида мекунем, ки матлаш ин аст:

Омад баҳору хушдилам аз рангу бӯи гул,
Он беҳ, ки май кашам ду се рузе ба бӯи гул...

Ҳилолӣ дар чанд рубоии худ низ ҳаловатҳои аз зиндагӣ бардошта ва нашъаҳои комронияшро бо қамоли қаноат изҳор мекунад, ки яке аз онҳо ин аст:

Оинаи нур аст руҳи ёр имшаб,
Эй маҳ, бинишин дар паси девор имшаб.
Эй меҳр, бишӯш рӯи худро дар абр,
Эй субҳ, дами ҳеш ниғаҳ дор имшаб.

Ҳар қадар, ки Ҳилолӣ таҷрибаи зиёди зиндагӣ андӯхта, ба рушду балоғати маънавӣ мерасид, ҳамон қадар ба ҳодисаҳои муҳиту атроф ва муаммоҳои зиндагӣ бештар сарфаҳм мерафт. Дар ин вақтҳо он пушту паноҳ ва муттақон маънавии шоир, ки Алишер Навоӣ буд, аз дунёи чашм мепӯшад. Дар дохили давлати Темурӣ беназмӣ, ҷабру ситам ва бедодӣ авҷ мегиранд. Аз хориҷ ба Хуросон хавфи ҳучуми Шайбонӣ то рафт зиёд мегардад. Ногаҳон дар арафаи ҷанг Султон Ҳусайн вафот намуда (1506), мамлакат ба ихтиёри ду писари ношудӣ ӯ менамуд. Ҳамаи ин воқеаҳо ба рӯҳия ва дунёи маънавии Ҳилолӣ асар доштанд. Акнун дар лирикаи ӯ ба ҷои мавзӯи хушхиромии зиндагӣ бештар шикоят аз муҳити бедодгар, фалаки қачрафтор, бемехриҳои маҳбубаи дилсаҳт, дарду ғамҳои замонаи шум ва аламҳои бешумори он раҳ меёбанд. Шоир дар ға-

зале ахволи аз дасти агъёр ва «чархи бераҳм» ба танг омадан қахрамони лирикиро бо қамоли назокат ва эҳтиёти тамоме баён кардааст:

Саъй кардам, ки шавад ер зи агъер **чудо**,
Он нашуд оқибат ман шудам аз ер **чудо**.
Аз ман имруз **чудо** мешавад он ери азиз,
Ламчу қоне, ки шавад аз тани бемор **чудо**.
Дӯстон, кимати сӯхбат бишносед, ки чарх
Дӯстонро зи лам андохта бисъер **чудо**.

Воқеан гирудор ва беадолатиҳои «чарху фалак», ки Ҳилолӣ бо ин мафҳумҳо ҳамон кирдори абной ситамгари замонаро дар назар дорад, мардум аз ҷумла, аҳли фазлу камолро парешон гардонд. Чунончи, зумрае аз онҳо бо дили пурдарду сари ҳам ба Мовароуннаҳру Ироқ ва Ҳинду Осиёи Хурд, парешон гардиданд.

Шоир дар ғазали дигар сабаби аз маҳбуба дур афтода, дар тангҳои Хуросон мисли мурғони қафас гирифтори дарду ғам гардидани худро аз кирдори фалаки ситамгар медонад:

Ҳитотӣ, рӯзгоре шуд, ки дур аз гулшани рӯяш,
Фалак дилтанг медорад чу мурғони қафас моро

Дар лирикаи Ҳилолӣ қазбаву сӯзу гудоз ва дараҷаи ҳарорати ишқи поки инсонӣ хеле баланду пурқувват аст. Худи шоир ин ҳолатро хуб медонист:

То Ҳилолиро ба сӯзи ишқ пайдо шуд саре,
Меғудозад ҳамчу шамъ аз оли оташбори хеш

Ишқи Ҳилолӣ, ба гуфти ҳудаш, аз ишқи дигарон тафовут дорад ва ишқи ҳосаест. Дар лирикаи ин шоир мафҳуми ишқ бо мафҳумҳои дарду алам ва нокомӣ саҳт омезиш ёфтааст:

Эй дар дилам зи оташи ишқи ту сад алам,
Ҳар як алам нишонан чандин ҳазор ғам

Ин алам ва чандин дарду ғами Ҳилолӣ аз масъалаи марказӣ ва муҳимтарини лирикаи ӯ, ки **дарди ишқ** аст, сарчашма мегирад. Худи шоир меғӯяд:

Бар сари қӯяш, Ҳилоли, **дарди ишқи** хешро
Беш аз ин пиҷон маҷли, қ-аз чеҳраат пайдост ин

Маълум мешавад, ки як муддат Ҳилолӣ дарди ишқи худро аз мардум ниҳон медошт. Аммо вай дар ғазали дигар ин розро ошкор месозад, ки тамоми фаъолияти адабии ӯ бо ҳамин дарди ишқ, қори ишқ саҳт омӯзиш дорад:

Қори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ асту бас,
Отаме дораҷ, ки дар отаҷ надорад ҳеҷ кас

Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишк,
Ман миени фитнаву хайли бало дар пешу пас!

Ин дарди ишқе, ки Ҳилолӣ дорад, чист ва чигуна дард аст?

— Ин дарду ғам ва дарди ишқи Ҳилолӣ зотан аз концепцияи инсондӯстии шоир сарчашма мегирад. Маънии ин дарди ишқ, фарох аст. Ин дарди ишқ аз ҳиссу эҳсоси шӯрангези маҳбубагони рӯи замин, муҳаббати самимӣ чихати инсон ва умуман аз маҷмӯи меҳру муҳаббати локи Ҳилолӣ ба қисмати инсонӣ рӯзгори худ ва ҳаёти тоқатгудоии он ҳосил гардидааст. Зотан Ҳилолӣ шоири инсондӯсту фуқаропарвар буд ва шоири ягон дарбору побанди ҳукмроне нагардидааст. Дар умраш инъоми ҳукмронеро ҳавас накардааст. Вай, мувофиқи мундариҷаву ғояи эҷодӣ аз он ҷумла, лирикаӣ худ, намояндаи адабиети шаҳрнӯ доираҳои ҳунармандӣ аст. Ҳилолӣ мувофиқи тасаввуроти худ бисёр меҳост, ки мардуми замон бархилофи торочгарихои теуриёни охир, шайбонӣни мутаассиб ва сафавиёни худрағӣ орому осуда зиҳанд, кишвар обод, раият шод ва дилбохтагон ба якдигар бо амри дил бемамониати тартиботи зулмбунёди ҳукуматдорон рози дил гӯянд. Аммо баҳри рӯи об баромадани **ин идеали бадеии шоир** ҳақиқати мавҷудан таърихи яъне ҷабру зулми беинтиҳо, абгори халқу вайронии мамлакат садди роҳ мегардиданд. Ин зиддияти ҳақиқати таърихиву идеали бадеӣ дар тафаккури шоири инсонпарвар инқилоберо падида оварда, ҳамаи он орзуву умед ва дархостҳои наҷибу ширин ба сабаби амалӣ нашудани худ ба дарду ғам ва аламҳои бешуморе табдил меёбанд.

Аз ин ҷост, ки Ҳилолӣ сабаби дарду ғам ва нокомиҳои худро на танҳо аз нозу истиғнон маҳбуба, балки асосан аз бедоҳии «чархи қачрафтор», яъне абноии беадолати замона медонад:

Нолаи ман ин ҳама з он моҳи хушрафтор нест,
Ҳарчи бо ман қард даври чархи қачрафтор қард

Чунин ақидаи шоир дар ғазали дигар низ изҳор мегардад:

Хостам, к-он сарв рузе дар қанор ояд, вале
Бо қачиҳои фалак қарғиз наеяд рост ин

Ҳилолӣ борҳо таъкид мекунад, ки сабаби умдаи дарду аламҳои шахси шоир ҳамин саргашгасозиҳои гардиши фалаки бедодгар аст, вагарна ӯ метавонист бо ёри худ қомрон бошад:

Чун Ҳилолиро фалак саргашга меборад чунин,
Беҷаҳат менаолад аз моҳи ҳилолабҷри хеш!

Бинобар ин, ошиқи додҳои шоир ба як эҳсоси баланди пуршӯр бар муқобили чунин рафтори фалаки бедодгар ба исъён омадааст:

То кай Ҳилолиро чунин з ин моҳ медори чудо,
Е раб, к эй чархи фалак, зеро забар бинам туро!

Ин шӯру исъён ва эътирози қаҳрамони лирикӣ, ки алайҳи тартиботи беадолати муҳити конкрет баён гардидааст, дар он шароити пурхатар, яъне ибтидои ҳукмронии шайбониёну сафавиени мутаассиб намунаи барҷастаи часорате буд. Чунин эътирозо метавонист, танҳо шоири инсонпарвари бузурге баён намояд. Бешак Ҳилолӣ чунин шоири инсонпарвари бузурге часур буд. Бо вуҷуди ин, Ҳилолӣ дар ҷараёни таҷрибаи зиндагӣ мефаҳмад, ки чунин тартиботи ҳукмфармои замонаро бо ин ҳама шуру исъёнҳо тағйир додан душвор аст. Дар он шароит ӯ роҳи аз ин бадбахтиҳо халос ефтанро наметавонист, доништа ҳам наметавонист. Вале шуру шар ва фитнаи даврон пайваста шоирро ба гирдобии худ мекашиданд. Гоҳе ин фитнаҳоро пуштипо зада худро бо чоми май мепайваस्त, то соате аз ғами айём фароғате ёбад:

Фитнаангез аст даврон чоми май дар гардиш ор,
То набинам фитнаҳои гардиши айёмро

Ин лаҳзаҳои хурсандӣ хеле зудгузар буданд. Фитнаҳои паёпаи айём намегузошт, ки айши шахси шоир андаке давом ёбад. Ин аст, ки ӯ дар ҷустуҷӯи адлу дод шодмониҳои лаҳзавии худро ба ёд оварда аз дарди нокомиҳои бардавом фаръед мекашад.

Фигон, к аз гардиши гардун набинам ҳаргиз он махро,
Вагар бинам пас аз зумре, чӣ умрам даргузар бинам.

Шахси шоир, ки худ бисёр додгустар аст, бархилофи он шароити тира, хангоми авҷи зулму бедодиҳо зумомдорони замонаро даъват мекунад, ки заррае ҳам бошад, ба аҳли заҳмагу хунари мамлакат муруввате намоянд:

Эй фалак, з он санғо, к аз накши Ширин канда шуд,
Гар тавони зеби руи турбати Фарҳод кун!

Аммо ҳукуматдорони мағрур ва мутаассиби хунмаст, аз он ҷумла, шоҳ Исмоилу Убайдуллоҳон ва гумоштагонии онҳо ба ин даъватҳои шоири инсонпарвар аҳамият наметавонанд. Ва баръакси ин дархост онҳо дар ҳавои шӯҳрат ва ҳирси молу ҷоҳ аз паи ғорату тороҷи молу мулки аҳли заҳмат ва фуқарои ситамкаш буданд. Ин вазъияти душвор на танҳо ҳолати моддӣ, балки аҳволи рӯҳии шоири инсондӯстро ба дараҷаи тоқатшикан бад мебардонад. Дар ин замина ӯ акнун аз дарду ғамҳои шахси ошиқ ва беадолатиҳои паёпаи замона боз ҳам зиёдтар сухан меронад. Ҳатто қаҳрамони лирикии шоир бисёр маврид худро аз Қайси гирифтори бедодиҳои муҳит низ зиёдтар савдой медонад ва фоҷиани Лайливу Маҷнунӣ гузаштаро дар назди достони фоҷиани хеш ҳеҷ ҳеҷ мешуморад:

Магӯ афсонаи Маҷнун, чу ман дар анҷуман бошам,
Аз ӯ боре чаро гӯяд касе чое, ки ман бошам
Касе афсонаи дарди маро чӯз ман намедонад,
Аз он доим мани девона бо ҳуд дар сухан бошам

Агар дар айёми Қайси Маҷнун ба ҳоли нотавони ӯ осмон
гирияд, акнун дар рӯзгори Ҳилолӣ бори гарони бедодихон за-
мона аҳволи шахси ошиқро то ба он ҳолат мерасонад, ки зами-
ну замон ва кӯҳу ҳомун хун мегирьянд, вале ҳаргиз дили золи-
мон нарм намегардид:

Он на шабнам буд дар айёми Лайли ҳар сабоҳ,
Осмон шаб то сахар бар хони Маҷнун мегирнет.
Сел дар ҳомун, садо дар қуҳ медони чи буд?
Аз ғами ман кӯҳ менолиду ҳомун мегирнет
Чист домони силеҳр имруз пурҳун аз шафак?
Ғолибо, имшаб зи дарди ишқ гардун мегирнет

Ҳамчунин шӯълаҳои барқи оҳи ошиқи ноком то фалак ме-
печад ва аз ҳоли низори вай «малойка»-и гардун ба фиғон мео-
яд:

Ҳилолӣ, шӯълаҳои барқи оҳам рафт бар гардун,
Малакро дар фалак дил суخت аз оҳу фиғони ман

Бо вучуди чунин сахтиҳо шахси ошиқи Ҳилолӣ аз васли ёр
ноумед нест ва ҳазорон кулфатро паси сар намуда, ба умеди
васл зиндагӣ ба сар мебарад. Гоҳ вай пушти девори дилбарро
нашемангоҳ месозад, гоҳе аз оби дидаву дили пуроташ ба худ
болину бистар дуруст мекунад ва гоҳ ба боди раҳгузар мурочи-
ат менамояд, ки ниёзашро ба нозпарвараш бирасонад. Ин ну-
кот тавассути ҳаяҷонҳои пуршӯре дар ғазали «Пушту паноҳи
ман буд девори дилбари ман — Аз гирья бар сар афтод, эй хок
бар сари ман» ба дараҷаи олий иброз гардидааст, ки мақтаи ға-
зал ин аст:

Чуз кунчи ғам, Ҳилолӣ, чои дигар надорам,
Ман подшоҳи ишқам, ин аст кишвари ман

Оре, қаҳрамони лирикии Ҳилолӣ подшоҳи ошиқони замона
буд ва ӯ дар ин маснади шоҳӣ ҷовидон монд. Барои ошиқи Ҳи-
лолӣ мулки ишқи маҳбуба бекарон аст. Чунки маҳбубаи ӯ под-
шоҳи кишвари ҳуснест:

Тӯй он подшоҳи мамлакати ҳусн, ки нест
Ҳашмату хайли бутон дархури хайлу ҳашмат

Аслан яке аз сифатҳои хосаи маҳбубаи ошиқи Ҳилолӣ ҳамин
«подшоҳи ҳусн» аст. Ошиқ ба ин маҳбубаи шоҳи ҳусн бо ни-
ёзмандиҳо илтиҷо мекунад, ки сӯяш боре гӯшаи чашме намояд:

Ё раб, чӣ кам шавад, зи ту, эй **подшоҳи ҳусн**,
Ғар сӯи ман ба ғӯшаи чашме куни назар.

Зоҳиран аз мутолиаи девони ғазалиёти Ҳилолӣ бармеояд, ки ин маҳбубаи «шоҳи ҳусн» дар ибтидои ба сахнаи ҷавлон омадани худ як навъ нармдил буда, ба арзу доди шахси ошиқ гоҳе ғӯш менамуд ва шахси ошиқ аз ӯ чандон ба дод наёмадааст:

Эй **шаҳи ҳусн**, ба аҳволи Ҳилолӣ назаре,
Қи манам банди мискин, ту **шаҳи банданавоз!**

Аммо тадричан ин «шаҳи ҳусни банданавоз» ба маҳбубаи дилсахту бедодгар ва шахси золими бадхӯи замона табдил ёфта, аз дасти ситамҳои бешумори ӯ шахси ошиқ ва ҳаман додхоҳони замона ба фаръёд меоянд:

Бо ту чун ғӯяд Ҳилолӣ зулму бедодӣ макун,
Ҳарчи меҳоҳӣ бикун, эй золими бадхӯи ман!

Дар ҷаҳд маврид шахси ошиқи Ҳилолӣ хеле саҳт ба дод омадааст. Аз ҷумла, вай «султони ҳусн»-и мамлакатро огоҳ месозад, ки дар ин кишвар садҳо мазлумон аз дасти ӯ ба дод омадаанд:

Ин чӣ бедодист, к-аз ҳар ҷониб, эй **султони ҳусн**,
Дод меҳоҳанд чу ман сад додхоҳ аз дасти ту?!

Ниҳоят, шахси ошиқи Ҳилолӣ ба ин «подшоҳи ҳусн» бо қамоли исрор хитоб мекунад, ки бояд ӯ зулму ситамро хотима бидиҳад. Зеро дар аҳли ин подшоҳ халқи мамлакат саросар зери истибдод азият мекашанд:

Тараҳҳум, бикун, эй подшаҳи кишвари **ҳусн**,
Қи ғайри зулму ситам нест дар замонаи ту!

Аз ин чанд мисоли боло хуб ошкор аст, махсусиятҳои образи «подшоҳи ҳусни золим» ва «ошиқи ситамкаш»-и Ҳилолӣ ба воситаи калмаву ибораҳои аз қабилҳои «банди мискин»-у «шаҳи банданавоз», «бедодӣ»-ву «золими бадхӯӣ», «дод меҳоҳанд зи ту», «ғайри зулму ситам нест дар замонаи ту» ва амсоли инҳо тавре ифода ёфтаанд, ки ҳолату тарзи ҳаракатҳои ин ду образи мутақобил дар назари мо дафъатан аҳволи ҷонгудоии халқи мазлуму ситамии беинтиҳои ҳукуматдорони теуриёни охирушайбонӣ навкор ва сафавиёни мутаассибро таҷассум мегардонанд. Шоир дар ҳаҷ яке аз ин абъёт Султон Ҳусайну Убайдуллоҳон ва ё шоҳ Исмоилро бевосита золиму бедодгар нагуфтааст, аммо ӯ суҳанро тавассути кирдори образҳои «подшоҳи ҳусни золим» ва «ошиқи ситамкаши замона» ҷунон ҷилва додааст, ки аз ин тарзи адо дарҳол бедодиҳои подшоҳони золими

номбурда ба ёд меоянд. Ин ҳолат аз маҳорати баланди шоири инсонпарвар шоҳиди дигарест.

Дар лирикаи Ҳилолӣ ба чуз ин сифати хосаи маъшуқа, ки аз маҳбубагони лирикаи шоирони бисъёре тафовут дорад, боз авсофи зиёди маҳбубагоне ҳаст, ки як қисми умдаи онҳо дар адабиёти мо ҳукми суннат доштанд. Ин авсоф аз қабилӣ «боғи навшукуфта», «боғи навшукуфтаи хандон», «давлати бедор», «моҳи кишвар», «шоҳи гули тоза», «моҳи саодатманд», «зуҳрачабин», «шаҳсавор», «ганҷи ҳусн», «шамъи чамъ», «шоҳи хубон», «нозукдил», «офтоб», «гул», «парипайкар», «шакарханд», «ҷафочӯй», «кофари бераҳм» ва ғайраҳоанд.

Шаҳси ошиқӣ Ҳилолӣ бештар дар сифатҳои «подшоҳи ишқ», «девозани даврон», «расоии олам», «дардманди ишқ», «дилтанги фалак», «ҷавркаши фалак», «ситамкаши даврон», «саргаштаи фалак», «ёри вафодор», «фарҳоди кӯҳкан», «ҷон ба каф гузошта», «сар дар хок», «маҷрӯҳи намак дар чароҳат», «куштаи ғам», «булбули шӯридаи қафас», «ҷавридидаи фалаки қачрафтор», «зерузабар созандаи чархи фалак» ва монанди инҳо ба арсаи ҷавлон омадааст. Бо чанде аз ин сифатҳои шаҳси ошиқ болатар ошно будем ва ҳоло бо иддае аз онҳо шинос мешавем. Шаҳси ошиқӣ Ҳилолӣ худро ҷудо аз ёри дилбанд мисли булбули дар қафас тасаввур мекунад:

Зор менамод Ҳилолӣ бе ту дар кунҷи фирок,
Ҳамчу он булбул, ки менамод ба зиндони қафас,

Ошиқӣ Ҳилолӣ сабаби асосии нокомиҳову аз дилдор ҷудо афтодани худро гӯе аз гардиши фалаки ҷафокор медонад ва бисъёр мазрид аз ин рафтори беадолат ба оҳу фиғон меояд. Дар он шароити танг чунин шикоятҳои ҷонсӯз низ як навъ эътироз ба муқобили беадолатиҳои ҳукмфармои зумӯрдорони замона буд:

Ваҳ, ки бозам фалак андохт ба ғавгон дигар,
Ман ба ҷон дигар афтодаму дил ҷон дигар.

Дар ҷои дигар ин ошиқӣ ноком ба фиғон меояд:

Имрӯз маро чун фалак овард ба афгон,
Ман низ фиғонро ба фалак бурдаам имрӯз,
Бигзор, Ҳилолӣ, ки ба сад дард бинолам,
Қ-аз даври фалак тири ҷафо хӯрдаам имрӯз.

Зоҳиран тангии муҳити шоир ва нокомиҳои паёпай шаҳси ошиқ ӯро маҷбур месозад, ки ба ҳамаи ин саҳтиҳои нокомиҳо пушти даст афшонда, худро ба кӯи риндӣ озодагӣ, пасту бешараф гардондани тартиботи беадолати ҳукмрон ва аҳкоми беасоси мазҳабӣ занад. Ин рафтори қаҳрамони лирикӣ дар он шароити ҳукмфармои таассуботи мазҳабӣ ва поймол гардидаи оддитарин ҳуқуқҳои инсонӣ бар муқобили бидъату тартибот,

аҳкоми беасос ва ҳамаи он бедодиҳо эътирози катъие буда, аз вусъати гуманизми Бадриддин Хилолӣ гувоҳӣ медиҳад. Ошиқи ринди Хилолӣ дар таъну лаън ва истехзои зоҳиди риёкор мегуяд:

Зоҳидо, дар хиркан пашмин мусулмонам маҷоҳ,
Дар таҳи ҳар му аз ин пашмина зуннорам бубин!

Вай суханони воизи соддалавҳро дар назди ошиқ афсона шуморида, ба ин фасонахон хитоб мекунад:

Воизо, тарки Хилолӣ куну афсона маҳон,
Куштаи ишқи бутон зинда ба афсун нашавад!

Ин ринди зирак дар ошкор сохтани тафовути гуфтору кирдори зоҳидонеро, ки дар асл худ пинҳонӣ май менӯшанд, вале дар зоҳир мардумро ба риояи қонуну оин ва бидъатҳои мазҳабӣ даъват мекунанд, мегуяд:

Зоҳид, ба кунҷи савмеа май нӯшу маст бош,
Яъне ки дузахӣ шудӣ, оташпараст бош!

Албатта, чунин мазмунҳо дар эҷодиёти адибони гузашта, аз ҷумла Хайёму Ҳофиз бисёр мустаъмал буданд. Аммо Хилолӣ онҳоро дар шароити аввалҳои асри XVI ба таври хоси худ истифода мебард.

Дар мавриди дигар ин ошиқи ринд бо кирдору рафтори худ ба сифати «як бутпарастӣ кофир», ворида майдон гардида, он ҳама қонуну оини мусулмониро пушти по мезад ва бо ин часорати бутпарастӣ намояндагони дину шариасти расмиро ба тарсу ваҳм меоварад:

Ошиқи девонаам сомони кор аз ман маҷӯ,
Ошиқи девонаро сомон набошад, гу мабош,

Дар бутон дилбастаам, дигар маро бо дин ҷӣ кор,
Бутпарастам, гар маро имон набошад, гу мабош!

Ин ҷо чаро қаҳрамони лирикӣ худро як шахси фориғи мазҳабҳо ва кофари бутпараст эълон кардааст? Яъне моҳиятан ӯ чаро озодии эътиқоди диниро талқин намудааст? Ҷавоби савол ин аст, ки дар он давра ба иллати ихтилофоти сиёсии давлатҳои Сафавиёни шиамазҳабӣ Шайбониёни сунӣ таассуботи мазҳабӣ бағоят шиддат дошт. Ҳар бор, ки Хуросон ба иллати ин ихтилофот аз дасти яке ба дигаре мегузашт, бо айби шиа ё сунӣ ҳазорон аҳолии маъсум кушта мегардиданд. Лекин дар асл мебоист, ки «мӯъмин бародари мӯъмин» буда, якдигарро чунин қатлу ғорат накунанд. Ана, дар ҳамин асос қаҳрамони лирикии Хилолӣ, ки ҳамаи онну қонунҳои мазҳабии исломро хуб медонист, дар муқобили ин ҳақиқати таърих эътирозан худро на шиаю на сунӣ, балки ҳатто кофари бутпараст эълон менамояд. Ин раф-

тори қаҳрамони лирикӣ дар он шароити бисъёр пуршиддати та-
ассуботи мазҳаби моҳиятан шуру исьёни Хилоли инсонпарвар
алайҳи ҳақиқати таърихӣ ва он ҳама беҳукуқиҳои ҳазорон маз-
лумони Хуросон буд.

Дар лирикаи Ҳилолӣ ашъори ошкоро дар тарафдорӣи ман-
фиатҳои мазлумон ба муқобили кирдори ҳукуматдорони золими
гузаро низ мавҷуд аст. Чунончи, ба гуфти Ҳасанбеки Румлу дар
соли 1529 Убайдуллоҳон Ҳиротро саҳт талаву тороч ва мардум-
ро қатлу ғорат менамуд, дар ин ҳолат дигар ёрои тоқати Ҳило-
лӣ наместонад ва дар маҳкуми ин қатлу ғорат ӯ ду рубой ме-
гӯяд, ки яке аз онҳоро овардем. Ҳилолӣ рубоии дуҷумро бево-
сита дар ҷавоби рубоии мустазоди худӣ Убайдуллоҳон иншо
намуда, гуфтааст: «Агар дар мазҳаби аҳли суннат куштану ғо-
рати мусулмонон раво бошад (Ҳол он ки чунин кирдор ҳаргиз
норавост!) ба чунин мазҳаби ислом лаънати муъбади оташпа-
раст бод!

Он рубой ин аст:

Эй шӯҳра шуда ба золими номи шумо,
Аз шоҳу гадо,

Озор бувад ба аҳли дин коми шумо,
Ин аст раво?!

Бастед ба авлоди Алӣ нону намак,
Чун қавми Язид

Сад лаънати муъбад бар исломи шумо,
Дар мазҳари мо.

Ин ҷо Ҳилолӣ бо ибораҳои «дар мазҳаби мо», «авлоди Алӣ»
ва «чун қавми Язид» ба сифати як шахси шиамазҳаб намудор
мегардад. Шояд ӯ ин рубоиро ба унвони Убайдуллоҳон аз ҷо-
ниби мазҳаби шиа гуфта бошад.

Дар байни ашъори риндию озодагии Ҳилолӣ аз ҷиҳати маз-
муну тарзи баён рубоӣҳои хайёмманишу ғазалиёти ҳофизона
низ ҳаст. Чунончи, дар ин ғазал қаҳрамони лирикии Ҳилолӣ ба
мисли қаҳрамони ғазалҳои Ҳофиз муътақиди пири муғон бу-
да, пайваста оини риндию озодагиро тарғиб мекунад:

Бад-ин ҳавас, ки даме сар ниҳам ба пой қадах,
Ҳазор бор фузун хондаам дуои қадах,
Манам, ки вақфи харобот кардаам сару зар,
Зар аз барон шаробу сар аз барон қадах,
Бирез хуни ману хунбаҳо шароб биёр,
Бигир ҷавҳари қонам, бидех баҳои қадах.
Расид мавсими гашти чаман, биё соқӣ,
Ба ёди лаъли ту то кай лаби қадах бусем,
Ки тоза шуд ҳаваси бодаву ҳавои қадах.
Хуш он бўса бар он лаб занам ба ҷои қадах.
Ҳилолӣ, аз қадаҳи май ҷи ҷои парҳез аст,
Биё, ки пири муғон мезанад садои қадах.

Чун ин ду байти панди Ҳилолиро мехонем, равшан мефаҳ-
мам, ки дар мазмун, образҳо ва тарзи баёни он таъсири Хайём
калон аст:

Душ паймона тилӣ омада аз майхона,
Кошки пур шавад имруз маро паймона
Баъди мурдан аз қолаби ман ҳишт зананд,
Оялм боз шавам хишти дари майхона

Аз чунин ғазалу рубоихои Ҳилолӣ хуб маълум аст, ки ба ин шоири инсондӯст дар вазъи ақидаҳои риндию озодагӣ, зиддиистibdодӣ ва хурфотӣ руҳи пуршӯру исъёнгаронаи Хайёму Ҳофиз гоҳе мададгор гардидаанд.

Дар байни авсофи шахси ошиқи Ҳилолӣ сифат¹ ё ки беҳтараш образи «саги ер» низ қолиб аст. Ин образ дар доираи 421 ғазали Ҳилолӣ барои ифодаи сидқу вафои бекорони ошиқ дар шаклҳои «саги ёр», «саги остон» «саги кӯй» ва «саги дар» 75 бор ба маънию мазмун ва ҳадафҳои гуногун тақроран истифода шудааст. Чунинчи, дар ин байт ошиқи вафодор дар дил орзуи «саги дарбони ёр» буданро мепарварад:

Бар ҳоки дарат ман киву ташрифи нӯме,
Эй кош, тавонам саги дарбони ту гардам

Дар байти ҷон шахси ошиқ ҳад надорад, ки бандаи рӯи маҳбуба бошад ва танҳо аз «сари кӯй» и ёр будани худ қапоат мекунад:

Нест ҳадди он ки гӯям бандаи руи туам
Дигаре гар банда бошад, ман саги кӯи туам

Дар мавриди дигар шахси ошиқи Ҳилолӣ ба мартабаи баланди «саги кӯи ёр» аз худ сазовортар касеро намебинад:

Чуз ман дигареро саги он кӯй мехонед,
К-ин мартабаро нест сазовортар аз ман

Ҳилолӣ ба ин образи ошиқи вафодор образи рақибро, ки «саги девона» аст, муқобил гузоштааст:

Тақсири вафо расми рақиб аст, аҷаб нест,
Харгиз саги девона вафодор набошад

Аз шуарои гузашта образи «саг»-ро ҳамчун шахси ошиқи вафодор зиёдтар дар лирикаи Қамоли Ҳучандӣ мебинем. Ин образ бо чунин маъниҳо дар лирикаи Абдурахмони Қомӣ ва намояндагони ҷавони мактаби адабии Ҳирот, аз ҷумла Восифӣ инкишоф дошт. Аммо вай дар лирикаи Ҳилолӣ ба дараҷае ривож ёфт, ки назари инро ҳоло наметонем. Яке аз сабабҳои ин ҳолат шояд дар ҳаёти иҷтимоию маданияи асрҳои XV—XVI тадричан афзудани нуфузи аҳолии бодиянишин бошад. Чунки дар зиндагии ин бодиянишинон саг чун як узви доимӣ ва ҳайвони вафодор нуфузи мушаххас дошт¹.

¹ Дар ин масъала, пеш аз ҳама, идомаи мантиқии таҳаввули қаҳрамони лириқиро дар ғояти садоқату вафодорӣ (уҷумдан дар ашъори ғинони ишқии тоҷик) дидан шояд авлотар бошад. (Муҳаррир).

Аз мулоҳизаву мисолҳои боло низ равшан аст, ки Хилолӣ дар шароити басо авҷ гирифтани таассуботи мазҳабӣ, истилову тороч ва кушокушиҳои бешумор тавассути муҳаббати шахси ошики маҳбуба ғояи меҳру вафо ва оини дӯстиву рафоқатро тарғиб менамуд. Ҳатто вай ҳалалпазирони рафоқатро ба сағони девона монанд кардааст. Дар ин байт бошад, шахси ошиқ ба маҳбубаи худ изҳори меҳр мекунад, ки:

Чонро агар ба меҳри ту аз дил бурун кунам,
Аз ҷон чигуна меҳри ту берун кунад кас?!

Дар лирикаи Хилолӣ шеърҳои зиёде ҳастанд, ки шоир оини дӯстиву рафоқат ва сифатҳои олии дӯсти содиқро сӯтудааст. Чунончи, ӯ дар муқобили дӯстони фориғболу бепарво дӯстии босадокату ҷониро вазъ мекунад:

Дар дӯсти мулоҳизаи марғу зист нест,
Душман бех аз касе ки намирад барои дӯст

Чунин ситонши рафоқату дӯстӣ дар он шароити зиндагӣ ва муҳити вазнини шоир моҳияти бузурги инсонпарварӣ дошт.

Ҳилолӣ ҳамчун шоири барҷастаи инсондӯсти замонаш пайваста ғами осоишу беҳбудии раиятро меҳурд. Вай дар он шароити таърихӣ ҳаҷӯз сабабҳои умдаи нобаробарии иҷтимоиро намедонист. Ба ақидаи ӯ гуёе ҳамаи он бадбахтиҳои замонаро метавонист, ки худӣ шоҳи одилу фуқаропарвар ва ҳукмрони раҳмдилу ҳудочӯӣ ислоҳ намояд. Бинобар ин шоир ба нияти осоиши халқу мамлакат золимони замонаро насихат вокунад, ки онҳо дигар ҷафочӯӣ накунанд ва оини некиву нақӯкориро пеш гиранд:

Ситамгоро, ба эҳсон лӯ накардӣ,
Ҳама бад кардию некӯ накарди!
Ҷафокори макун в-аз муҳлисон бош,
Чунин то чанд боши? — ончунон бош!

Хушо касе, ки дар ин олами ҳаробод,
Асоси зулм фиканду бинон дод ниҳод!
Тавонаре, ки дари хайр бар фақирон баст,
Даре зи олами боло ба рӯи ӯ накушод
Касе, ки ёфт бар аҳволи зердастон даст —
Ба зулм агар паситонад, ҳудош хайр диҳод!

Аммо чунин панду насихатҳо ба дили он золимони сангдилу тавонгарони мумсик асар надоштанд. Аз ин ҷост, ки дар ин лаҳзаҳо шахси шоир ба олами яъсу ноумедиҳо меафтад. Бо вучуди ин вай дар муқобили тарзи зиндагии ҳамаи он «хушди-лон»-и табақаи боло ва комронии айшу нӯш аҳволи ғамангези табақаи поини мамлакатро ба ин тарз изҳор мекунад:

Дар олами бевафо касе луррам нест,
Шодию нишот дар бани — одам нест,

Он кас, ки дар ин замона ўро ғам нест —
Ё одам нест, ё аз ин одам нест.

Албатта, одами табақаи муфтхўр аз одами заҳматкашони ғамзада бо комронҳои худ имтиёз дорад. Шоир дар қитъаи поин бар муқобили ингуна рўзгори нокому номурод, ғамангез ва бадтар аз заҳри ҳалоҳил эътироз менамояд:

Ғам хўрдани ман, ки заҳр хўрдан бех аз ў,
Талх аст чунон ки заҳр хўрдан бех аз у.
Умре, ки бад-ин меҳнату талҳи гузарад,
Биллаҳ, ки ҳазор бор мурдан бех аз ў!

Чунин эътирозоти Ҳилолӣ ба муқобили рўзгори пурмусибати аҳли заҳмату хирад моҳиятан аз концепсияи инсондўстии шоир сарчашма гирифта, дар назди мо симои ўро ҳамчун шоири инсонпарвари барҷастаи замона таҷассум мегардонад.

Чунон ки аз мазмуну мундариҷаи лирикаи Ҳилолӣ ошкор шуд, шоир ашъори худро бештар ба хотири мардуми оддии ҷафокаш ва табақаи поини иҷтимоӣ эҷод кардааст. Дар ашъори Ҳилолӣ воқеан афқору рўҳияи зиддифеодалии табақаҳои поини иҷтимоӣ, аз ҷумла доираҳои шахрию хунармандӣ зиёдтар ифода гардидаанд. Худи шоир низ аз миёни ҳамин табақаи иҷтимоӣ баромада буд.

Мазмуну мундариҷа, мавзӯӣ ва ғояи лирикаи Ҳилолӣ шакли равону рўҳбахши онро муайян кардааст.

Ҳилолӣ низ дар мактаби адабии гузаштагони худ дарси маҳорат омўхта, бехтарин анъанаҳои устодони ғазали форсу тоҷикро бомуваффақият давом додааст ва баробари ин дар ғазал услуби хосаи худро вазъ намудааст. Дар ин хусус худи шоир мегўяд:

Ҳилолӣ, аз камоли шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки шўри Хусрав асту нозуқиҳои Ҳасан бо ў,

Ба ҷуз ин дар мазмуну услуби лирикаи Ҳилолӣ нақши Саъдиву Ҳофиз, Хайём ва Ҷомиро низ мебинем. Ғазалиёти Ҳилолӣ аз ҷиҳати шакл бештар ба ғазалҳои Хусраву Ҳасан ва Камолу Ҷомӣ монанд аст. Теъдоди абъёти ғазалиёти Ҳилолӣ низ мисли ин шоирон аз ҳафт байт зиёдтар нест. Аммо ғазалиёти Ҳилолӣ дар равию рўҳбахшӣ покиву ширинии сухан, мусиқияти шеър ва равшаниии образҳо аз ашъори ин шоирон афзалият дорад. Мисоли ин ғазалҳои «Пушту паноҳи ман буд девори дилбари ман. Аз гирья бар сар афтод, эй хок бар сари ман», «Тарки ёрӣ кардиву ман ҳамчунон ёрам туро — Душмани ҷониву аз ҷон дўсттар дорам туро», «Акси он лабҳои майгун дар шароб афтодааст—Ҳайрате дорам, ки чун оташ дар об афтодааст», «Ҳоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам — Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам» ва чанд ғазали дигар аст. Чунин ғазалҳои Ҳилолиро ҳофизони халқӣ дар Хуросону Мовароуннахр

то имрӯз бо завқу лаззати тамоми эстетикӣ мехонанд ва чанде аз онҳо ба эҷодиёти даҳонии халқ табдил ёфтаанд. Як ғазали маъмулии Ҳилолӣ ин аст:

З-он пештар ки чонон ногаҳ зи дар дарояд,
Аз шодии висолаш тарсам, ки чон барояд.
Эй турки шӯҳ, боре дар сар чӣ фитна дорӣ?
К-аз шухин ту ҳар дам сад фитна бар сар ояд.
Ҷуз акси худ, ки бинӣ з-оина гоҳ-гоҳе,
Мисли ту дигаре ку, то дар баробар ояд
Гуфти, ки бо ту ёрам, ох, ин дурӯғ гуфти
В-аз з-он ки рост бошад, кай аз ту бовар ояд?
Бар гирди шамъи рӯят парвона шуд Ҳилолӣ,
Як бор гар биронӣ, сад бори дигар ояд.

Ин ғазал на танҳо равону сода, хушоҳанг ва мусиқияти та-мом дорад, балки ба суханони гуфтугӯии омма низ бисъёр монанд аст. Ин ҷо дигар хусусияти барҷастаи ғазалиёти Ҳилолӣ ифода ёфтааст. Ин хусусият бо тақозои маънӣ басо нарму ла-тиф ва хеле чошнӣ такрор ёфтани алфози шоирона аст. Дар ин ду байт низ ҳамин такрори алфоз ҳаст:

Қасди чон кардӣ, ки яъне даст кӯтаҳ кун зи ман,
Чон зи каф бигзораму аз даст нагзорам туро.
Гар бурун оранд чонамро зи хилватгоҳи дил,
Нест мумкин чони ман к-аз дил бурун орам туро.

Бисъёр маврид дар лирикаи Ҳилолӣ монанди лирикаи Қа-мол ин суханони такрор ба маъниҳои гуногун омада лутфу ба-деияти шеърро афзун мегардонад:

Дод Ҳилолӣ ба вафои ту чон,
Чони дигар ёфт, вале аз вафот.

Дар ин байт ифодаи «ҷо бар хоки дар» ва «ҷо бар авчи гардун» ҷолиб аст:

Чун Ҳилолӣ дӯш бар хоки дараш ҷо кардаам,
Шояд аз имрӯз ҷо бар авчи гардунам кунед.

Ҳилолӣ дар мавриди тасвири тани поку дилкаши маҳбуба ибораҳои «тани пок» ва «ҷони пок»-ро бисъёр ҷолиб овардааст:

Нест ҷонро бо тани поки ту асло нисбате,
Ин тани поки ту сад раҳ, поктар аз ҷони пок.

Яке аз асрори мазмуну мундариҷаи баланд ва шакли олии лирикаи Ҳилолӣ дар шинаму гуворо ва бархӯри психологияи бадеии халқ моҳирона истифода гардидани мақолу зарбулма-сал ва ибораҳои шоиронаи оммавӣ аст. Ҳилолӣ дар ин байт ба маҳбубаи рақибнавоз муроҷиат намуда, аз мадади мақоли помн хеле бо самар истифода мебарад:

Домани худро бикаш имрӯз аз дасти рақиб,
Варна чун фардо шавад, «дасти ману домони ту».

Ошиқи шоир дар ин байт ба ёри азизаш тааччубомез суол додааст:

Касон гӯянд: «Ҳар чӯяндае ебанда мебошад»,
Ту ро меҷуяму харгиз намеёбам,— чӣ ҳол аст ин?

Ошиқи Ҳилолӣ ба нияти наздик овардани соати васл дар мурочиат ба ёри ширини ваъдабоз зарбулмасали «Қори имрӯзаро ба фардо мағузор»-ро ба ин шакли марғубаш истифода бурдааст:

Рӯзи васли ту ҳам имрӯз, фидон ту шавам,
Қори имруз нашоёд, ки ба фардо афтад.

Дар лирикаи Ҳилолӣ чунин мақолу зарбулмасал ва ибораҳои зебои оммавӣ ниҳоят бисёр аст.

Ба ин тариқ, ҳамин фазилатҳои мазмуни инсондӯстӣ ва шакли олию халқии лирикаи Ҳилолӣ буд, ки ӯ воқеан шоири маҳбуби халқи тоҷик гардид. Оҳанги басо хуш ва гуворон мусиқияти лирикии Ҳилолӣ комилан тақозо намуд, ки 38 ғазали ӯ ба ҷузъи таркибии оҳангҳои классикии «Шашмақом»-и тоҷик ба таври ҳамешагӣ дохил гарданд.

**Маснавиёти
Ҳилолӣ**

Баъди он ки Ҳилолӣ шоири машҳури ғазалсаро гардид, дар байни аҳли илму адаб эътибори сазовор меёбад, баъзе адибон ӯро таъна мекунанд, ки ҳамаи ин шӯҳрату дағдага танҳо дар ғазал аст ва иқтидори ӯ ба сароидани маснави намерасад. Пас аз ин Ҳилолӣ ба гуфтани маснавиҳо низ камари ҳиммат мебандад. Нахустин маснави Ҳилолӣ достони «Шоҳу Дарвеш» буд. Ҳилолӣ дар қиссаи «Лайливу Маҷнун» доир ба тартиби таълиф гардидани маснавиҳояш мегӯяд:

Аввал сухане ки гуфт аз ин пеш
Афсонаи шоҳ буду дарвеш.
Зебоғухаре зи баъди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пай он китоби мавзун,
Афсонаи қонғудози Маҷнун.

**Маснави Шоҳу
Дарвеш («Шоҳу
Ғадо»)**

Қадам солҳо таълиф ёфтани маснавиҳои Ҳилолӣ маълум нест. Аммо то соли 913/1508 таълиф гардидани маснави «Сифот-ул-ошиқин» маълум аст. Аз ин ҷо, ки «Шоҳу Дарвеш» маснави нахустин аст, пас вай то маснави дуюми Ҳилолӣ иншо шудааст. Хондамир дар «Хулосат-ул-ахбор» (с. таълиф 905/1499) танҳо ашъори лирикии Ҳилолиро, дар «Ҳабиб-ус-сияр» (с. итмом 1524) ҳар се маснавиро ном мебарад. Пас ҳамаи мас-

навихои шоир баъди санаи 1500 то соли 1522 таълиф ёфтаанд. Чунки Фахрии Хиротӣ низ дар тарҷумаи «Маҷолис-ун-нафоис» (с. тарҷума 1521/22) ҳар се маснавии Ҳилолиро хотирнишон мекунад.

Маснавии «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ чанбан тасаввуфӣ дошта, дар ин замина вай бо мундариҷаву гоии худ хилофи тартиботи ҳукмрони табақоти замон воқеъ гардидааст. Достон аз 28 боб иборат аст ва бо баҳри хафиф (фоилотун мафоилан фаълан) таълиф ёфтааст.

Дар бобҳои I—III ба таври анъанавӣ шукри илоҳиву наъти пайғамбар, ақоиди тасаввуфии шоир ва дар боби IV ситоиши суҳан омадааст. Асли мазмуни достон, ки ишқи Шоҳу Дарвеш аст, аз боби VI оғоз меёбад.

Дарвеше дар кӯҳу саҳро саргардон мегашт. Гоҳ мисли Фарҳоду гоҳе ҳамчун Мачнун умр ба сар дошт.

Аммо дар дил ҳавои дӯстери мепарварид. Рӯзе ӯ ба ҷое мерасад, ки мактабхона буд. Дар он мактаб мисли ҷавонони дигар шоҳзодае ба лақаби Шоҳ таҳсил дошт ва бисёр зебову доно буд. Байни Дарвешу Шоҳ тарҳи дӯстӣ пайдо мегардад (боби XI). Бобҳои VIII—XI ба дӯстиву рафоқати ин ду ҷавон баҳшида шудааст. Аз боби дувоздаҳум ба арсаи ҳаракат қаҳрамони сеюмӣ достон—Рақиб ворид мегардад. Рақиб шаҳнаи шаҳр буд. Ӯ дар байни дӯстии ин ду ҷавон тафриқа гузошта, онҳоро аз якдигар ҷудо мекунад. Баъди ин Шоҳ гоҳе баҳри дидани дидори Дарвеш ба боми қалъае мебаромад. Дарвеш пайваста сӯи бом менигарист. Рақиб аз ин ҳол оғоҳ шуда, бо ғарази фитнаҷӯӣ Дарвешро офтобпарастӣ кофир мехонад. Халқи шӯрида Дарвешро ба қуштан таҳдид менамояд. Дарвеш ба навъе раҳо ёфта мегурезад (бобҳои XIII—XIV). Дарвеш аз гурезагии худ аз кабӯтар ба Шоҳ нома мефиристад. Шоҳ дар иштиёқи лидори Дарвеш дар канори шаҳр, ки ба Дарвеш наздик буд, бозии тиру камон барпо мекунад. Дарвеш ниҳонӣ ба ин бозигоҳ меояд ва онҳо дидор мебинанд (боби XX). Бобҳои XVI—XVII ба тасвири шикоргоҳ, боби XVIII ба мунозираи тиру камон ва сулҳи байни онҳо ихтисос ёфтаанд. Дар ин маврид низ Шоҳу Дарвеш бо ҳам мулоқотҳо мекунанд. Аммо тӯдаи айбҷӯе аз асрори Шоҳу Дарвеш хабар ёфта, муқобили Шоҳ мешӯранд, ки чаро ӯ бо Дарвеш гадо дӯстӣ намуд. Ин овозато Рақиб мерасад. Рақиб онҳоро аз нав ҷудо мегардонад. Шоҳ ба шикору Дарвеш роҳи биёбону улфатии вухушро пеш мегирад (бобҳои XIX—XX). Дар боби XXI—XXIII тасвири фасли баҳор, наврӯз, шикоргоҳ ва аз нав бо ҳам дидорбинии Шоҳу Дарвеш омадааст. Рақиб аз ин ҳол низ хабар ёфта, онҳоро ҷудо мегардонад. Дар боби XXIV — аз гармо бемор гардидани Шоҳ ва дар лаби дарёе сикҳат ёфтани ӯ суҳан меравад. Дар боби XXV Шоҳ пас аз сикҳат ёфтани худ ба шикор мебарояд ва бо Дарвеш дучор гардида, ҳамчун рамзи дӯстӣ ба ӯ ан-

гуштаринашро медиҳад. Дар ин вақт Шоҳ хабар меёбад, ки падараш Хисрав саҳт бемор аст. Хисрав вафот мекунад ва ба маснад Шоҳ мешинад (боби XXVI). Хисрав насиҳат карда буд, ки Шоҳ бояд одилу фуқаропарвар бошад, фақиру нотавон ва дарвешонро ҳаргиз фаромӯш накунад. Шоҳ мамлакатро аз рӯи ҳамин насиҳат идора мекунад ва ба дӯсти худ Дарвеш мурувватҳо менамояд. Дар ин ҳангом ба кишвар душман тохт меоварад.

Рақиб ин тохтро аз касофати иттиҳоди Шоҳу Дарвеш маънидод мекунад. Боби XXVII бо пирӯзии Шоҳ бар душман анҷом мепазирад. Дар ин ҷанг ҷуз Рақиб касе намемирад. Дар давоми ҷанг Шоҳ боварӣ ҳосил мекунад, ки воқеан Дарвеш дӯсти вафодори ӯст. Боби XXVIII дoston бо шукри Ҳилолӣ анҷом меёбад, ки ӯ тавонист, даҳони душманашро бо таълифи ин дoston бастааст:

Ҳар кӣ дам зад забони ӯ бастам,
Сеҳр кардам, даҳони ӯ бастам.

Чунон ки аз мазмуни дoston аён аст, дар ин асар асосан ҷор қаҳрамон: Дарвеш, Шоҳ, Хисрав, Рақиб ва тӯдаи одамон амал мекунанд. Се қаҳрамони аввал мусбат ва охири манфист.

Ҳилолӣ дар образи Дарвеш шахси ҷафокаш, аммо марди ростқавли покнат, донову ҷӯеи ростиву дӯстӣ ва ҳақиқатро тасвир кардааст. Дарвеш ҳаргиз зоҳиди хилватнишин набуд. Вай дар кӯҳу саҳро саргардон аст. Пайваста аз пай мақсад аст. Дар ин роҳ ӯ аз ҳеч душворӣ, таънаву маломатҳои душман ҳазар надорад. Агар зарур ояд ӯ кодир аст, ки кори Фарҳодро иҷро намояд. Дарвеш дар роҳи мақсади худ саҳт устувор аст. Аз ин ҷост, ки ӯ якҷоя бо Шоҳ бар ҳамаи душвориҳо ва душманон пирӯз мегардад. Иттиҳоди Шоҳу муздурон шикастнопазир мебошад.

Қаҳрамони дуоми асар Шоҳ аст. Шоҳ ҷавони зебо, қобилу доно, бомулоҳиза, шахси оддӣ ва мададгори раияту нотавонон аст. Бо вучуди мақому насаб ӯ бо Дарвеш дӯсти вафодор мегардад. Дар оини мамлакатдорӣ вай насиҳати падари худ Хисравро фаромӯш намекунад. Ҳилолӣ образи Шоҳро бо насиҳати одилонаи Хисрав такмил медиҳад. Дар образи Хисрав давлатдорин подшоҳи адолатпарвар, оқилу дурандеш ва ғамхори раияту кишвар таҷассум ёфтааст. Ин хислати Хисрав, махсусан ҳангоми насиҳати писараш хуб ифода гардидааст:

Алл пеш ору подшоҳӣ кун,
Зулм бигзору ҳар чӣ хоҳӣ, кун.
Сар мапеч аз ризон дарвешон,
Ки сарафрозӣ оламанд эшон

Ҳилолӣ ба образи подшоҳи одилу фуқаропарвар образи Рақибро, ки таҷассуми ҳамаи қувваҳои иртиҷоист, муқобил мегузорад. Рақиб душмани дӯстиву иттиҳоди Шоҳу Дарвеш аст. Ба

тасаввуроти Рақиб бояд Шоҳ бо табақаи ашрофу олі ва Дарвеш бо табақаи муздури поён рафоқату дӯстӣ варзад. Рақиб намехоҳад, ки имтиёзи табақоти иҷтимоии замона ҳалалпазир бошад. Худи Ҳилолӣ ин образро бисёр бад мебинад. Ҳилолӣ кирдори Рақибро барои он саҳт маҳкум мекунад, ки «Баҳри озори халқ дар дасташ шакли каждум гирифта ангушташ» буд.

Зоҳиран Ҳилолӣ дар ин асар ақидаи тарбияву ахлоқӣ ва адлу додгустариро тарғиб мекунад. Ин ақида гӯё аз ибтидо то интиҳои маснави густурда шудааст. Аммо дар замири ин ақида тарғиби ҷамоати баробарию бародарӣ, дӯстиву рафоқат ва иттиҳоди табақоти иҷтимоӣ хобндааст. Таҷассуми бадеии ин сидку вафо дӯстии Дарвешу Шоҳ аст. Дар он шароити тафриқоти иҷтимоӣ тарғиб гардидани ақидаи баробарию бародарӣ ва садокату дӯстии одамон, махсусан подшоҳу дарвеш часорати бузурги адабӣ буда, танҳо аз концепцияи гуманистии шоир сарчашма мегирифт. Дар шароити ҳукмфармон феодали ба воситаи тарғиби баробарию бародарӣ ва иттиҳоди табақот инкор кардани имтиёзи иҷтимоӣ афкори табақаи болоро ба ғазаб наварда наметавонист. Аз ин ҷост, ки ҳарчанд Бобур Мирзоро чанде абъёти ин маснави писанд аст, вале ӯ «мазмуну устухонбандӣ»-и маснавиро «бисёр тixиву хароб» мешуморад. Чунин баҳон ин феодали бузург баҳон ҳолисонаи як адиб нест, балки вай маънии социалӣ дошта, моҳиятан муносибати манфии табақаи ҳукмрони **болонишин буд.**

Дар поёни дoston баъди душвориҳои зиёде ба мурод расидани Шоҳу Дарвеш, яъне ғояи тантанаи адлу дод, рафоқату дӯстӣ ва барҳам хӯрдани имтиёзи табақот аз моҳияти баланди ғоявӣ ва адабию эстетикӣ ин асар гувоҳӣ медиҳад. Чунин ғоя дар саросари лирикаи Ҳилолӣ низ ба тарзҳои гуногуни бадеӣ ифода гардидааст. Тафовут он аст, ки дар маснави «Шоҳу Дарвеш» ин идеали бадеӣ бо ғояи тасаввуфӣ бештар ба лирикаи шоир камтар омезиш ёфтааст.

Ҳилолӣ дар тарғиби чунин идеали бадеӣ пайрави Низомиву Чомӣ ва Навоӣ аст. Аммо воситаи ифодаи Ҳилолӣ, ки маҳз муносибати Шоҳу Гадоро интиҳоб кардааст, бештар махсуси худи ӯст. Дар «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ таъсири «Гӯю ҷавгон»-и Орифӣ (с. 1449) низ ҳаст. Ҳилолӣ бо ин асари худ ба маснави «Шоҳу Гадо»-и Музҳаб таъсири калон гузоштааст.

Ин асар монанди «Шоҳу Дареш» ба ҷумлаи маснавиҳои панду ахлоқӣ дохил мешавад. **Маснави «Сифот-ул-ошиқин»**

Дар ин ҷо мисли «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хисрав ва «Тӯҳфат-ул-аҳрор»-и Чомӣ ақидаҳои панду ахлоқӣ шоир ба воситаи панду насихат ва ҳикоятҳои ибратбахши ахлоқӣ тарғиб мегардад. Асар аз бист боб иборат буда, ҳар боби он ба як масъалаи муҳими зиндагӣ, ба монанди далериву родмардӣ, сидку вафо, дӯстӣ, ҳиммату ҳаё, саховату эҳсон, одоби суҳан ва амсоли инҳо бахшида шудааст.

Ҳилолӣ ба ин асар сифатҳои ошиқон ном гузошта, бо ҳамин дар пайравии гузаштагони худ ба маснавӣ зоҳиран моҳияти улвӣ бахшидааст. Ҳилолӣ мувофиқи истилоҳоти фалсафии тасаввуф ба сифатҳои «ёр»-и заминӣ ҷанбаи илоҳият ва шахси ошиқӣ воқеӣ муштоқу ҷӯеи аслро омехтааст. Бо вучуди ин, «Сифот-ул-ошиқин» аз ҷумлаи маснавиҳои тасаввуфӣ нест.

Зотан дар ин маснавӣ яке аз масъалаҳои муҳими ҷамъияти замони шоир ахлоқи писандида ва ҳамидаи одамон ба воситаи истилоҳоти тасаввуфӣ ба миён гузошта шудааст, ки ҳалли дурӯсти он дар сихат сохтани одобу рафтори зиндагии ҷамъияти муаллиф аҳамияти бузург дошт.

Дар ин маснави ақоиди танкидии Ҳилолӣ гоҳе хеле далерона ифода ёфтааст. Агар дар маснавӣ ҷанбаи тасаввуфӣ наменбуд, ҳаёти шоир дар хатар мемонд. Дар ин байт ӯ ба аҳли доро ва табақаи ҳукмрони замон хитобан мегӯяд:

Ситамгаро, ба эҳсон ху накардӣ,
Ҳама бад кардию неку накардӣ!

Дар абъёти поин низ гуфтааст:

Чафокоро, вафодорӣ биёмӯз!
Зи ёрон шеваи ёри биёмӯз!...
Тарике хуштар аз меҳру вафо нест,
Вале, афеус, к-он дар аҳди мо нест!

Асли маснавӣ аз боби сеюм оғоз ёфта, бобҳои яму дуюми он ҳамчун анъана дар муноҷоти илоҳию наъти пайгамбар аст. Боби нуздаҳуми асар дар узлат ва бистум дар тавҳиди худованд аст. Дар ин ду боб низ ақидаҳои диниву тасаввуфии шоир баён гардидаанд.

Ҳилолӣ дар шонздаҳ боби дигар бар хилофи афъоли бад ва ахлоқи нописанди ҳукмфармон замона, беҳтарин ва олитарин сифатҳои инсониро, ки боиси ҳар фарди ҷомеаи ӯ сазовор бошад, бо васфу ситоишҳо тарғиб мекунад. Ҳилолӣ дар ин бобҳо монанди маснавиҳои Низомӣ, Амир Ҳусрав ва Ҷомӣ бисёр маврид дар ин ё он масъалаи муҳим, аз ҷумла дар вафо, саховат, шуҷоат, сабр ва ҳиммат ақидаи худро ба таври мучаррад пеш меронад ва сипас дар тасдиқаш аз рӯйдодҳои зиндагӣ мисолҳо меорад. Чунончи, ӯ боби ҷаҳоруми маснавию ба тарғиби «хулқу хуш» бахшидааст. Вай дар ин боб ақидаи худро нахуст аз нақӯҳиши хулқи бад ва танкиди ҷафочӯӣ оғоз намуда, сипас ба баёни фазилатҳои хулқу хуш мегузарад:

Ҷавоно чанд бадхӯй тавон кард?
Зи хӯи бад ҷафочӯй тавон кард?
Ту инсонӣ, тарикӣ деу дад чист?
Ба он рӯи нақӯ ин хӯи бад чист?
Нақӯҳӣ аз дари роҳат дарояд.
Чу гул ҳар ҷо, ки бошад хуш барояд..

Баъд дар исботи фазилатҳои хулқу хуш тамсиле аз ҳаёт

нақл мекунад: Ду маъшукаи сэхибчамол буданд, яке бо хулки хуш оқилонро девона менамуд ва ҳама дар чустучӯи сӯхбати хуши ӯ сӯяш мешитофтанд, дигаре аз ҳӯи баду суханони дурушт ошиқони волоро аз худ дуру бегона месохт.

Боби шашум дар шуҷоат аст, ки дасти мардӣ кушода, пой мардиро ба пеш мениҳад. Дар ин боб низ шоир суханро нахуст аз танқиду коҳиши буздилони замона шуруъ мекунад:

Биё, эй бедили аз кор монда,
Зи бим андар паси девор монда...

Баъди ин Ҳилолӣ ба ситоиши фазилатҳои мардию далерӣ ва шуҷоату мардонагӣ мегузарад:

Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбах далер афтод, шер аст.
Далероне, ки дур аз бим буданд,
Сипаҳсолори ҳафт иқлим буданд.
Ба як дам оламеро фатҳ кардан,
Бсҳ аз нанги ҳама олам ба гардан.
Агар сад бор зери санг боши
Аз он беҳтар, ки зери нанг боши.

Шоир дар исботи фикр тамсиле меорад, ки мазмуни мухта-сараш ин аст: «Шере ба гурӯҳи одамон ҳамла меорад. Дар лаҳ-заи душворӣ дастае дар ҳалоси ҷони хеш мегурезанд ва ҳаёти дигаронро зери хатар мегузоранд. Аммо дастаи далероне бар шер нирӯз омада, гурехтагонро низ нобуд месозанд, то бори дигар дар гурӯҳ ҳарос наёранд. Дар ин боб Ҳилолӣ гуфтан ме-хоҳад, ки фарзанди инсон бояд дар зиндагӣ далеру ҷасур бу-да, дар ҳифзи танҳо тани худ не, балки дар ҳимояи ҷомеа обу хоки кишвар ва шарафу номуси он ҳатто аз марг нахаросад ва зарур ояд, ҷон нисор намояд. Қасе, ки дорои чунин ҳислат нест, ӯ марази ҷомеа аст ва мебояд, ки ҷомеа аз чунин мараз орий бошанд.

Боби ҳафتم дар фазилати ҳимматбаландӣ аст. Ҳилолӣ дар ин боб бар хилофи камҳимматони ҷомеаи худ мардуми замона-ро ба ҳаракату ғайрат ва родмардиву ҳимматбаландӣ даъват мекунад. Ба ақидаи шоир, дар зиндагӣ қасе бо кӯшишу ғайрат ва эҳтимом умр ба сар бурд, ҳатман дар дили мардум бо нек-номиву саодатмандӣ ва баландҳиммати худ ҷовидон хоҳад монд. Ҳилолӣ ба далели ин мулоҳизаи ибратбахш ба таври там-сил ҳикояти Фарҳоди кӯҳканро меорад, ки ӯ бо ҳиммати ба-ланд чиҳати Ширин дар санги хоро ҷӯи ширу ҳавзи об канда, бо ин ҳунармандӣ Ширинро ҳалқадаргӯши худ гардонда буд:

Аз он э-аҳли саодат гашт Фарҳод,
Ки ҳиммат басту ҷӯи шир бикшод.
Зи ҳиммат санги хоро гар нақандӣ,
Назар бар лаъли Ширин кай фикандӣ?
Ба ҳиммат кӯҳро аз пеш бардошт,
Аҷаб санге зи роҳи хеш бардошт.

Боби ҳаштум дар эҳсон буда, шоир онро нахуст аз мурочиат ба золиму ситамгарон оғоз мекунад. Вай ба золимони замона хитоб мекунад, ки дар ин рӯзгор ситамгарӣ аз интиҳо гузашт. Бояд шумо тарикки хайру эҳсонро пеш гиред ва ба бечораву нотавонон раҳму шафкат намоед. Ӯ дар исботи фазилатҳои эҳсон ҳикояте меорад, ки ҳатто Мачнун ба сабаби эҳсоне, ки сағи Лайлиро мекунад, ба висоли ёр мерасад. Боби нӯҳуми маснавий дар фазилати тавозӯ. Дар ин боб шоир суханро аз маҳкум сохтани афъоли нописанди такаббурон шуруъ мекунад. Вай оқибати рафтори такабуронро, ки ба шахси мағрур маҳрумиятҳои бешуморе меорад, нақл намуда, сипас таъкид мекунад:

Биё, эй аз такаббур маст гашта,
 Зи фикри сарбаландӣ паст гашта!
 Тавозӯ кун, ки ёбӣ арҷмандӣ,
 Фурутан шав, ки бинӣ сарбаландӣ.
 Такаббур сарбаландонро кунад паст,
 Тавозӯ зердастонро забардаст..
 Қашӣ гар аз такаббур сар бар афлок,
 Нишинӣ ҳамчу оташ зуд бар хок!

Ҳилолӣ дар ин боб кирдори одамони мутакаббири хислати фурутаниро ба якдигар муқоиса намуда, сипас дар исботи фазилатҳои хислати тавозуву фурутанӣ тамсиле меорад, ки дар он шахси ошиқ ба шарофати тавозӯи хеш аз санги маломати душман дар амон мемонад. Ба мисли ин Ҳилолӣ дар дигар бобҳои маснавий низ мувофиқи тасаввуроти пешқадами он замона фазилатҳои адабро бар беадабӣ, ҳаёро бар беҳаёӣ, қаноатро бар ҳирсу оз, камгӯиро бар пургӯӣ ва монанди инҳо дар муқоисаву муоина ва мисолҳои зиёди ибратомӯз нишон додааст. Аз ҷумлаи ин мулоҳизаҳо назари шоир чиҳати фавоид (боби 16) аст. Дар ин боб Ҳилолӣ аз фазилатҳои фавоид сухан меронад. Ба ақидаи Ҳилолӣ, инсон олитарин падидаи ҳудоваид аст. Аз ин рӯ, пайваста ӯ ба некиву нақӯкорӣ ва хушахлоқӣ бикӯшад, то аз худ қору номи неке боқӣ гузорад, ки он бархурӣ манфиати ҷомеа бошад. Шоир таъкид мекунад, ки мақсади зиндагии инсон мисли афъоли нописанди абнои замон танҳо хӯрдану шикам боло кардан, варзидани бухлу ҳасад ва кинаву адоват набуда, балки ошомидани таом баҳри зиндагиест, ки аз он инсон қувват ёфта, қорҳои неку писандида ва судбахшero бипардозад. Дар ин боб низ Ҳилолӣ риштаи суханро аз лаъну танқиди одамони пурхӯри замона сар кардааст. Аз ҷумла, ӯ мегӯяд:

Биё, эй чун мағас бар гирди хонҷо,
 Давон чун сағ ба бун устухонҷо,
 Ба хӯрдан то ба кай олуда будан?!
 Хушо камхӯрдану осуда будан!
 Зани пурбор бошад марди пурҳор,
 Қ-аз ӯ сад нохушӣ зоида ба як бор!
 Танӯри маъдаро пурдуд кардӣ,
 Сафои дил бухоролуд кардӣ...

Гар аз хӯрдан шавад қадри қасон беш,
Пас аз мурдан сагон бошад дар пеш
Чаро коре кунад фарзанди одам,
Ки бояд будан уро аз сагон кам!

Ҳилолӣ дар тақвияти ин ақида ба таври тамсил ҳикояте меорад, ки мувофиқи он дар мамлакат қаҳтасоли меояд. Ҳамаи пурхӯрон зуд аз гуруснагӣ мемиранд. Аммо онҳое зинда мемонанд, ки дар сар нашъаи ишқ доштанду таом аз меъёр камтар мехӯрданд ва иродаи пуртоб ба сахтӣву душвориҳо парвариданд.

Аз мазмуни мундариҷаи «Сифот-ул-ошиқин» хуб ошкор аст, ки муаллиф ин маснавро дар пайравии Низомиву Саъдӣ ва Хусраву Ҷомӣ маҳз ҷиҳати тарбияи ахлоқу одоби ҷамъияти худ таълиф намудааст. Ин маънӣ дар хотимаи маснави ба равшанӣ таъкид гардидааст:

Навиштам номае дар некномӣ,
Ки Хусрав офарин карду Низомӣ.
Қалиди «Махзан-ул-асрор» бо уст,
Фуруғи «Матлаъ-ул-анвор» бо уст,
«Гулистон» аст дар вай «Бӯстон»-хо,
Дар авроқаш навишта дostonҳо.

Баъди ин гуфтаҳо шубҳае боқӣ нест ки ин «номаи некномӣ»-ро Ҳилолӣ воқеан дар пайравии адибони инсонпарвари бузург, мисли «Беҳрӯзу Баҳром»-и Биноӣ дар муқобили «бадномиҳо», яъне ахлоқи фосиду бадкирдориҳои ҳукмфармои абноӣ замона таълиф кардааст. Аз ин ҷост, ки аз ибтидо то интиҳои маснави симои Бадриддин Ҳилолӣ ҳамчун як муаллими бузурги ахлоқ ва инсонпарвари барҷастаи замона ба равшанӣ муҷассам мегардад. Ин симои муаллими инсондӯст хонандаро ҳам бо роҳи насиҳатҳои бисёрӣ муассир ва ҳам ба воситаи ҳикоятҳои тамсилӣ дилпазир бо қамолӣ ғамхорӣ водор мекунад, ки бар ҳилофи вайрониву фасодии ахлоқ, алайҳи кибру ғурур, ҷаҳолату нодонӣ, коҳиливу бедилӣ, тангҷашмиву беҷаъӣ ва зулму ситами ҳукмфармои замона тариқи некномӣ: одобу ахлоқи солими писандида, ростиву рафоқат, адлу инсоф, дӯстии одамон ва ҳамагуна қамолоти инсониро пеш гирад.

Барои ҳамин ғояҳои олиии инсондӯстӣ имрӯз мо Ҳилолиро на танҳо ҳамчун як шоири инсондӯсти барҷастаи замони худ, инчунин шоири даврони худ низ поси хотир медорем. Чунки ақидаҳои тарбиявӣ ахлоқии Ҳилолӣ дар тақомули маънавии ҷамъияти имрӯзаи мо ҳам мададгори ҳастанд.

Ин маснави охири асари эпикӣи Ҳилолӣ «**Лайливу Мачнун**» буда, дар пайравии маснавиҳои ҳамноми Низомиву Хусрав ва Ҷомиву Навоӣ таълиф шудааст. Аммо Ҳилолӣ дар баёни сюжет, ташреҳу маънидодӣ қаҳрамонҳои маснави барози навабардозиҳо бо тору пуд ва маънӣ асари тозаеро офаридааст. Ҳилолӣ дар хотимаи дoston хизма-

ти шоистаи он чор кохи бузурги назмро ба хубӣ эътироф наму-
да сипас меғӯяд:

Ганчи ман агар равад ба Ганча,
Созад кадаме ба Хинд ранча,
Бахшад дури назми худ Низоми,
Хусрав дихадаш хати гуломи

«Лайливу Мачнун»-и Хилолӣ бо интизому сомони худ аз 34 қисмату 27 боб иборат буда, панҷ қисми аввали он ба таври анъанавӣ ба муноҷоти илоҳиву наъти пайғамбар ва ситоиши Алӣ тахсис ёфтааст. Достон мисли маснавиҳои он чор кохи бузурги назм ба вазни ҳазачи мусаддаси ахраби мақбузи маҳфуз иншо шудааст.

Сомон ва мазмуни мухтасари маснавӣ. Сюжети достон аз тасвири рӯзгори бачагии Қайс ибтидо меёбад. Қайс бачаи пурташвише буда, ўро падар барвақт ба мактаб медиҳад (боби I.) Дар ин мактаб сад духтару сад писар таълим мегирифтанд, ки Лайлӣ низ байни онҳо буд. Қайсу Лайлӣ зеботарини онҳо буданд. Лайлӣ ба Қайс майле дошт (б. II): Рўзе дар назди мактаб Қайс дучори Лайлӣ мегардад ва аз изтиробии ишқ беҳуш меафтад. Лайлӣ ба ў мадад мерасонад. Ин ҳолро яке аз бачагон мебинад. Аз қиссаи ишқи онҳо муаллим ва сипас модари Лайлӣ огоҳ мегарданд (б. III). Модар хоҳиш менамояд, ки Лайлӣ аз ин роҳи пурхатар баргардад. Лайлӣ ба сухани модар розӣ намешавад ва модар ўро тамоман ба мактаб намефиристад (б. IV). Лайлӣ ишқи Қайсу худро ба модар изҳор мекунад. Қайси чудо аз Лайлӣ ақлу хуш гум мекунад (б. V). Аз ҳоли Қайс падар огоҳӣ ёфта, хоҳиш мекунад, ки ў аз сар ишқи Лайлиро дур намояд (б. VI). Аммо Қайс ба ин розӣ намешавад. Аз ин аҳвол хешовандони Қайс огоҳ мегарданд (б. VII). Оташи ишқи чавонон ба тадриҷ меафзояд. Қайс дар либоси гадо назди Лайлӣ меояд (б. VIII). Ишқи онҳо байни мардум фасона мешавад (б. IX). Қайс роҳи биёбонро пеш мегирад (б. X). Падари Қайсро маслиҳат медиҳанд, ки ба ҳақим рӯ оварад. Ҳақим маслиҳат медиҳад, ки дар хона сурати Лайлиро дуруст намоянд. Қайсро ба душворӣ хона меоранд. Қайс мефаҳмад, ки ўро фиреб додаанд (б. XI). Қайс ба кўҳ мегурезад ва бо ҳайвоноти ваҳший унс мегирад. Рўзе Қайс аз дур чатри Лайлиро мебинад. Шаби маҳтобие Лайлӣ назди Мачнун меояд ва то ғуруби маҳ харду мулоқот мекунанд (б. XII). Пас аз ин Лайлӣ ба мазоре рафта, аз худованд талаб мекунад, ки ба ишқи онҳо бароре бидиҳад (б. XIII). Қайсро хешовандон ба хонааш меоранд ва аз он ҷо занҷирбанд назди табибе меоранд (б. XIV). Табиб давои дарди Қайсро танҳо дар васли Лайлӣ мебинад. Хешовандон ба умеди васли ин ду чавон назди падари Лайлӣ хостгорӣ мекунанд (б. XV). Аммо падари Лайлӣ ба сабаби он ки Қайс савдонист, розӣ намешавад. Қайс аз ин ҳол ғамгин гашта бори дигар ба кўҳ меравад (б. XVI). Ибни Саломӣ давлатманд мехо-

ҳад, ки Лайлиро ба писари худ арӯс созад. Аммо Лайлӣ бо камоли чуръат изҳор мекунад, ки у танҳо аруси Қайс мегардад (б. XVII). Дар ин миён пиразане ба Қайс хабар мебарад, ки Лайлӣ ба шавҳари дигар мебарояд. Қайс ба Лайлӣ нома фиристода, ўро дар бевафой маломат мекунад (б. XVIII—XIX). Аммо Лайлӣ дар номаи ҷавоб ошикро бовар мекунонад, ки дар сар ҳаргиз чунин андешаро роҳ намедиҳад (б. XX). Падари Қайсро маслиҳат медиҳанд, ки ў писарашро чиҳати табобат Қабъа барад (б. XXI). Лекин Қайс ҳангоми тавоф аз худованд метабад, ки дар дили ў ишқи Лайлиро афзун гардонад. Падари ноком бо писар ба хона бармегардад. Қайс аз нав ба биён мешитобад (б. XXII). Қабилаи Лайлӣ ба чарогоҳи дигар мерафтанд. Дар роҳ ҷилави шутури Лайлӣ канда мешавад ва шутур ўро сӯи Қайс мебарад. Онҳо шабро якҷоя мегузaronанд. Лайлӣ бо чуръати томе аз Маҷнун хоҳиш мекунад, ки ҳарду ҷое бираванд, ки касе онҳоро ҳаргиз пайдо накунад.

Аммо Қайс ба хотири бадном насохтани шарафи Лайлӣ ин хоҳишро рози намешавад. Субҳгоҳон Лайлӣ сӯи қабилаи худ меравад. Ў Қайсро қавл медиҳад, ки ба ин ҷо бори дигар меояд. Қайс дар ҷои ваъда Лайлиро як сол интизор мешавад. Ў ба умеди дидори ёр тавре интизорӣ мекашад, ки бар сараш паррандагон лона мегузоранд (б. XXIII). Аз чунин ҳоли Қайс Наъфал огоҳи меёбад ва дар назди қудрати беҳамтои муҳаббати ў сари таъзим фуруд меорад. Наъфал ваъда медиҳад, ки Лайлиро хоҳ ба қимати зар ва хоҳ бо зарби шамшер арӯси Қайс мегардонад. Наъфал нома ба қабилаи Лайлӣ фиристода, хоҳиши худро баён мекунад. Қабилаи Лайлӣ омодаи ҷанг мешаванд. Наъфал низ ба ҷанг тайёри мебинад (XXIV). Дар ин ҷанг Наъфал бар қабилаи Лайлӣ пирӯз мегардад ва Лайлӣ бо ҷанд тани дигар асир меафтад. Наъфал ўро назди Қайс мефиристад. Аммо Қайс изҳор мекунад, ки ба Лайлӣ бо зӯрӣ ва зарби шамшер хонадор намешавад. Барои хонадории ҳарду ризоияти қабилаи Лайлӣ зарур аст. Пас аз ин Наъфал Лайлиро бо бандиёни дигар озод мекунад ва онҳо сӯи қабилаи худ мераванд. Қабилаи Лайлӣ аз чунин ҳиммати баланд бо родмарди Қайс шод мегарданд ва ба ақди никоҳи онҳо розӣ мешаванд (б. XXV). Ин хабари хуш падари Қайсро шод мегардонад. Падар ва тамоми қабила тӯи арӯсу домодиё барпо мекунанд, ки дар он ҳаман аҳли қабила иштирок мекунанд ва ҳатто ба ин шодмонӣ халифаи Бағдод меояд. Лаҳзаҳои васли ин ду дилбохта наздик меомаданд. Аммо дар айни ин шодмонӣ Лайливу Маҷнун — шодимарг мегарданд. Чунки ин ду ҷавони дилбохта солиёни дарозе зери ситами зумондорони замонаву одоби бади қабила, азияти саҳт кашида буданд ва зиёдтар аз ин иқтидор надоштанд, ки ҳатто дар чунин рӯзи шодмонӣ тобе бидиҳанд (б. XXVI). Лайлӣ ва Маҷнунро ба як қабр дафн мекунанд ва дар болои онҳо як даҳмаи муҳташама месозанд (б. XXVII).

Чунон ки аз сомону интизومي маснави маълум шуд, «Лай-

ливу Мачнун»-и Ҳилолӣ дар тағбири хатти сюжет низ аз дostonҳои ҳамноми адибони бузурги мутақаддими шоир тафовут дорад. Дар маснавиҳои Низомиву Хусрав ва Навоӣ воқеаҳои зориву таваллои падари Қайс ба писар ва пешгӯии қисматшиносон дар хатти сюжет ҷои намоён доранд. Аммо дар маснавии Ҳилолӣ ин воқеаҳо тамоман вучуд надоранд. Дар маснавии Ҷомӣ Қайс писари даҳуми падар буда, дар маснавии Ҳилолӣ ӯ писари ягонаи мири арабу шоҳи ачам аст. Дар маснавии Ҳилолӣ воқеаҳои ба ҳақиму табиб муроччати падари Қайс, дар хонаи Қайс кашидани сурати Лайлӣ, бо ризоияти танҳо қабилани Лайлӣ барпо гардидани тӯи ақди нуқоҳ ва ниҳоят хангоми шодмонӣ ноком вафот ёфтани ду ҷавони дилбохта порчаҳои комилан тоза ҳастанд. Ин қисматҳои хатти сюжет дар ягон маснавии адибони пешгузаштаи Ҳилолӣ боздид намешаванд. Ин қисматҳои нав дар хатти сюжети дoston тағбирот ба вучуд оварда, қулли маснавиҳо обу ранги тозае бахшидаанд. Махсусан, тағбир ёфтани қисми охири хатти сюжет, яъне воқеаи тӯи ақди никоҳ ва дар айни шодмонӣ ноком вафот ёфтани ин ду дилбохта нақши воқеаи дostonро дар зехн жарфотар ва моҳияти эътирозии мазмуни онро ба ҳақиқати муҳити шоир фузунтар гардондааст.

Дар маснавии Ҳилолӣ ташреҳи образҳои асосӣ низ мушоҳассоти тозаи худро доранд. Дар дoston Лайлӣ, Қайс, падару модари Қайс, Наъфал қаҳрамонҳои мусбат, падару модари Лайлӣ ва пиразол манфӣ ҳастанд.

Лайлӣ духтари донову оқила, покизаву нақӯкор, ба ёри маҳбуби худ содиқу меҳрубон ва вафодор аст. Қасе ва чизе ӯро аз қавлу вафои худ баргардонида наметавонад. Чораву насихатҳои модар, таҳдиди падар, бадгӯнӣ дар шаъни Қайс, молу дунёи писари Ибни Салом ва ҳамаи инҳо дар назди қавлу вафои ёри маҳбуби ӯ қадре надоранд. Лайлини Ҳилолӣ назар ба Лайлиҳои шоирони пешгузаштаи ӯ хеле фаъолу ҷасур ва бисёр қатъӣ аст. Вай Қайсро дар вақти беҳуш афтодан аз замин мебардорад, ошкоро бо модар аз ишқи Қайс сухан мегӯяд, хангоми хонанишини гардидани худ пинҳонӣ ба мулоқоти Қайс мебарояд ва ниҳоят ба хостгори писари Ибни Саломии давлатманд ҷавоби раддияи қатъие медиҳад.

Чунончи, ӯ ба хостгорон мегӯяд:

Ин қор мувофиқи қазо нест
 В-ар ҳаст, маро ба ин ризо нест!
 Гар Ибни Салом ҷумла ком аст,
 Бо ӯ на алайку на салом аст
 Дар боғи бихишт бошадаш кӯй,
 Ман рӯи қаҳаннам оварам рӯй
 Дар зери ҳарамсарои гардун,
 Бо қас нарасам, магар ба Мачнун!

Лайлини Ҳилолӣ бо чунин ҷасорати худ як навъ Лайлини Навоӣро ба хотир меорад. Дар маснавии Навоӣ низ Лайлӣ на-

меҳоҳад, ки арӯси Ибни Салом бошад. Ҳатто ӯ ҳозир буд, ки чунин нангро ба дӯш нагираду бо захми ханҷар худро нобуд созад. Дар ин лаҳза Лайлиҳои ин ду адиб ба хотири ишқи пок ва сидку вафои ёри маҳбуби худ ба ҳамагуна саҳтӣ ва часорату қаҳрамонӣ ҳозир буданд. Аммо Лайлии Навоӣ ба мисли Лайлии Низомӣ дар муқобили қарори падару модар ва қисмати нагун ошкоро мубориза намебарад, балки то рӯзи ақди никоҳ аз бадбахтиҳои худ пинҳонӣ шикваю нолаҳо мекунад. Баръакси ин Лайлии Ҳилолӣ хеле часуру соҳибхитиёр аст. Ӯ на танҳо ба қарори падару модари худ ошкоро розӣ нест, борҳо бо Қайс ниҳонӣ сӯҳбат оростааст ва хостгории Ибни Саломро қатъан рад менамояд, балки бо часорати тамои Мачнунро тарғиб мекунад, ки ҳарду якҷоя бигурезанд ва аз чаши бади душман дуртар гардида, мисли бод дар саҳро озод бошанд:

Барҳез, ки гум кунем роҳро,
Чун бод ниҳем рӯ ба саҳро.
Сад сол агар зи пай шитобанд,
Ҳаргиз асаре зи мо наёбанд.
На дӯст расад ба мо на душман,
Ман бошаму ту, ту бошиву ман!

Дар ин маврид Лайлиро шарафу номус, таънаву маломат ва бадгӯиҳои душманон, ҳичолати падару модар дар миёни қабилаи дилсаҳт ва дигар одату оинҳои побанди қабилавӣ ҳаргиз ба ташвиш намеовард ва бар хилофи ҳамаи ин бадномиву бадгӯиҳо танҳо меҳост, ки якҷоя бо ёри маҳбуби худ дар саҳро озод зиндагӣ намояд. Лайлии Ҳилолӣ бо чунин эътирозоти худ ба муқобили муҳити беадолаташ аз тамоми лайлиҳои адабиёти классикӣ форсу тоҷик мумтоз аст.

Ҳилолӣ дар образи Мачнун мисли Лайлии худ шахси покизақору баландҳиммат ва баҳри дӯст содику вафодореро офаридааст. Мачнун шахси комилан родмард аст. Дар кӯи ишқ ҳаргиз дудила нест. Дар назди дидагон ӯ пайваста симои пурмеҳри Лайлист. Ӯ бар хилофи қаҳрамонҳои Хусраву Ҷомӣ ва Навоӣ, ҷуз Лайлӣ ба духтари дигаре ризои хонадорӣ намедихад. Дар Қайси Ҳилолӣ ҳамчун писари ягонаи мири арабу шоҳи ачам имконоти зиёде буд ва метавонист, ки ба духтари дигаре розӣ бошад. Аммо Қайс ба хотири Лайлӣ аз баҳри ҳамаи ин имконоти иҷтимоӣ мегузарад. Қайс ба падари худ эҳтироми бузург дорад. Лекин ба хоҳиши падар, ки бояд Қайс аз сар ишқи Лайлиро дур намояд, қатъиян розӣ нест. Барои Қайс ишқи Лайлӣ олитарин эҳсоси инсонист, ки бо тамоми вучудаш баҳри сазовор будани ҳамин ишқ мекӯшад. Мачнун дар кӯи мақсад устувор аст ва мекӯшад ки ба дидори Лайлӣ бо ҳар тариқи мушарраф бошад. Қайс баҳри мулоқоти Лайлӣ гоҳ дар либоси гадо меояд ва гоҳо бо хоҳиши ёр дар паси девори мазор пайдо мегардад. Лайлиро ӯ дар биёбон як соли дароз интизор буд, ки ба сараш ҳатто мурғони ҳаво лона мегузоранд. Барои Мач-

нун ҳамаи он чи ки бо номи Лайлӣ марбут аст, бисъёр муқаддас буд. У сағи Лайлиро бо эҳтиром навозиш менамуд. Чун Лайлӣ, сарфи назар ба ному нанги худ, аз Мачнун ҳарду якҷоя ба домани саҳро гурехтанро хоҳиш мекунад. Мачнун ба хотири маҳз ному нанг ва шарафу исмати Лайлӣ ба ин кор розӣ намешавад. У намехост, ки ба ин кирдори Лайлӣ дӯсту душман тамасхур намоянд.

Ҷазилатҳон инсонӣ, аз ҷумла бурдбории Мачнун дар лаҳзаи мулоқот бо Наъфал низ хуб ошкор аст. Вай дар лаҳзаи душвортарин ҳам аз Наъфал имдод наталабидааст. Худи Наъфал аз аҳволи вазини Мачнун хабар ёфта, ба имдоди ӯ мешитобад. Бақте ки Наъфал дар ҷанг пируз омада, Лайлиро ба ихтиёри Мачнун мегузорад, ӯ намехоҳад, ки ба Лайлӣ бо зӯри шамшер васл гардад. Мачнун бо як олиҳимматӣ ба Наъфал мефаҳмонад, ки баҳри васли онҳо ба ҷуз майли худи Лайлӣ хоҳиши қабилаи ӯ низ зарур аст:

Бе майлу ризои қавми Лайлӣ,
Моро набувад ба васл майле

Дар образи Наъфал Ҳилолӣ шахси одилу наққор, соҳиби дили бузург ва инсондӯстери офаридааст, ки барои имдоди дармондагон мудом ҳозир аст. Наъфал дарду доғ ва ғами Қайсро зотан дуруст мефаҳмад. Бинобар ин ӯ, бар хилофи кирдори қаҳрамонҳои Хусраву Навоӣ, ба завҷагии Қайс духтари худро пешниҳод намекунад.

Дигар қаҳрамони мусбати Ҳилолӣ падари Мачнун аст. У мири араб буда, мақоми иҷтимоияш баробари падари Лайлист. Ин падар писари ягонаи худро дӯст медорад. Шарики ғаму андӯҳи писараш ва ба ёрии писари ягонааш мешитобад. Ӯро ба назди ҳаким, табиб ва ба тавофи Каъба мебарад. Сурати Лайлиро дар хона мекашонад. Ба хоители фарзанд тӯн калоне барпо мекунад. Ниҳоят, ҳамчун инсоне бори дарду ғам ва фироқи писари ҷавонмаргадро бо дилу дӯш мекашад.

Падару модари Лайлӣ аз қаҳрамонҳои манфии дoston ҳастанд. Онҳо низ мисли падари Қайс фарзанди худро дӯст медоранд. Меҳоҳанд, ки Лайлӣ хушбахт бошад. Бинобар ин духтари маҳбуи худро ба шахси «савдой» додан намехоҳанд. Дар ин маврид падару модар ва ҳатто қабилаи Лайлӣ ҳиссу рағбат ва хоҳиши ӯро ба инобат намегиранд. Падару модар ба духтари худ монанди як дорой ва моли хона муносибат мекунанд. Дар натиҷа муқобили ҳисси инсонӣ ва хоҳиши духтари худ мебароянд. Гӯё онҳо бахт ва хушбахтии фарзандро аз худи фарзанд бехтар мефаҳманд. Падару модар ҳозир буданд, ки Лайлиро ба каси соҳиби молу дунё бидиҳанд. Барои онҳо муҳимтар молу дунё буд. Чун домод соҳиби молу дунёест, гӯё Лайлӣ хушбахт шуда метавонад. Ҳилолӣ дар ин масъала муқобили фаҳмиши ғалати онҳоро дар мисоли ба таври фоҷиавӣ ноком вафот ёф-

тани Лайливу Маҷнун исбот мекунад. Ба ақидаи шоир истода-
гариҳои ҷоҳилонаи падару модари Лайлӣ, одатҳои бади қа-
билавӣ ва муҳити ноҳинчоре буд, ки ин ду ҷавони дилбохта
орзуҳои бисе ширини худро ба гӯр мебаранд. Ҳилолӣ чунин
одатҳоро истодагириҳои ҷоҳилонаи муҳити худро, ки ду дилбох-
таи ҷавонро қурбони худ гардонданд, саҳт маҳкум менамояд.
Аз ин ҷост, ки ӯ дар болои хоки ин дилҳои номуроде пурорзу
дахмаи мӯхташама андешидааст, ки то ибрати мардуми замо-
наҳо гардад.

Ҳилолӣ дар тақмили образҳои манфии падару модари Лай-
лӣ ва образи қабила, кирдори тамомаи зишти пиразоли фар-
ҳодкушро хеле муносиб андешидааст. Ин пиразол, бар хилофи
хислатҳои олиҳимматонаи Наъфали инсондӯст, мабдаи фитнаву
фасод ва ҳамаи дасисаву разолати замона аст. Ӯ бо кирдори
разилонаи худ ба ҷароҳати нотавону дардманд ва ситамкашони
замона мунтазам намак мепошад. Образи ин пиразол таҷассуми
ҳамаи фасоду бадбахтиҳо ва разолату ҷаҳолати муҳити шоир
аст. Бинобар ин Ҳилолӣ ин пиразолро ба чунин андоми зиште
тасвир кардааст, ки то нафрати бани одам ба ӯ афзун гардад:

Ҳамчун дари дӯзахаш даҳоне,
Монанди забонааш забоне.
Ҳалқаш раҳи меҳнату ҷаҳи ғам.
Дар гӯр чу равзани ҷаҳаннам

Ҳазилати дигари ин маснавӣ дар забони содаву фаҳмо ва
образҳои ба зеҳни хонандаи оддӣ бисёр наздики ӯст.

Дар охири суҳан хотирнишон мекунем, ки Ҳилолӣ дар умри
худ ягон асар, аз ҷумла маснавиёташро ба хотири молу дунё
ва инъоме ба ягон каси давлатманд ё ҳукмрони замон набах-
шидааст. Аз ин ҳазилати худ ӯ ҳамчун як нафар намоёнҳои
адабиёти доираҳои шахриву ҳунармандӣ ифтихор мекунад ва
дар айни ҳол адибони маддоҳу тамаъкори замонаро маломат
мекунад, ки баҳри молу дунё бар дурӯғ сифларо ҳотаму ҷо-
хилро аллома хонда, гавҳари суҳанро беқадрӯ фуруғ намуда-
анд:

Маи нома ба номи кас накардам,
Инъоми касе ҳавас накардам.
Ҳайф аст, ки номаҳои номӣ
Гардад зи ғамат хати ғулӯмӣ

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нависандани барҷаста, шоири
намоён ва иншонигори беҳамтои нимаи аввали асри XVI буда,
«Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и ӯ аз беҳтарин ёдгориҳои насри содаи
бадеӣ дар адабиёти каллсиқии форсу тоҷик ба шумор меравад.
Дар ин асар ҳаёти маданияту адабӣ ва одоби зиндагии мардуми

миёнаҳои Хурсону Мовароуннаҳри замони муаллиф ба хубӣ дарҷ ёфтааст.

Омухтани аҳамияти маданияю адабии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ханӯз миёнаҳои асри XIX бо кӯшиши шарқшиносони рус П. Н. Лерх ва Б. Дорн шуруъ шуда буд. Моҳияти «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва маданияю адабии халқҳои Хурсону Мовароуннаҳри давраи Восифӣ ба муносибатҳои гуногун дар асарҳои В. В. Бартольд, А. А. Семёнов, Б. Ф. Гафуров, Е. Э. Бертельс, А. Мирзоев ва дигарон таъкид шудааст.

Устод Айнӣ ба омухтани ёддоштҳои Восифӣ аз солҳои бистум машғул буд. Сонитар ӯ дар монографияи «Алишер Навоӣ» ва мақолаҳои бевоситаи доир ба Восифӣ навиштаи худ аз он борҳо истифода бурдааст. Натиҷаи тадқиқоти устод Айнӣ оид ба ҳаёту эҷодияти ин нависанда дар асари «Восифӣ ва ҳулосаи Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҷамъбаст гардидааст.

Дар омухтани ҳаёту эҷодияти Восифӣ хизмати шарқшиноси советӣ А. Н. Болдырев бисёр калон аст. Профессор А. Н. Болдырев солҳои дароз ба тадқиқи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ва тартиб додани матни интиқодии он ҳиммат ғумошта, ба эътибори маълумоти ёддоштҳои давраҳои қараёни зиндагӣ, мероси назму наср ва то ҳадди муайяне мазмуну мундариҷаи ғоявии осори Восифиро таъин кардааст. А. Н. Болдырев дар монографияи «Зайниддин Восифӣ» ҳангоми омухтани маҳсули адабияти шаҳрию доираҳои ҳунармандии охириҳои асри XV ва аввали асри XVI ҳамчун маъҳази мӯътамад аҳамияти бузурге доштани «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро хеле хуб ошкор намудааст. Ба кӯшиши ин муҳаққиқ матни интиқодии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ду муҷаллад аввал соли 1961 (дар Москва) ва соён бо баъзе таъгиру таҳрир соли 1972 (дар Техрон) мунташир ёфт. Ҳоло ин нашр аз саҳахтарин матни асари номбурда буда, мо дар вақти таълифи ҳаёту эҷодияти Восифӣ аз ин адабиёт ва маълумоти дар хусуси ин нависанда овардаи муалифи тазкираи «Музаққир-ул-аҳбоб» истифода намудаем.

Номи нависанда Зайниддин Маҳмуд буда, **Тарҷуман ҳол** «Восифӣ» таҳаллуси адабии ӯст. Зайниддини Маҳмуд дар Ҳирот ба дунё омадааст. Соли таваллуди ӯ дар маъҳазҳои бевосита қайд нашудааст. Аммо аз ёддоштҳои худ Восифӣ аён аст, ки ӯ дар вақти қатли набераи Султон Ҳусайн — Мӯминмирзо, ки соли 903/1491 рӯй дода буд, бачаи 13 сола будааст. Аз ин ҷо воқеан ҳам устод Айнӣ ва ҳам А. Н. Болдырев соли таваллуди Зайниддин Маҳмудро санаи 890/1485 донистаанд. Номи падари Восифӣ Абдуҷалил буд. Ӯ аз амалдорони на чандон хурд, равшантараш, аз қотибони замонаи Султон Ҳусайн ҳисоб меёфт. Абдуҷалил вақти дар қалъаи Ихтиёриддин бо ду писараш қушта шудани вазир — Низомулмулкӣ Хавофӣ (1498) шоҳиди бевосита будааст. Ба ин қалъа танҳо одамоне даромада метавонистаанд, ки аз амалдорони намоёни давлат бошанд. Восифӣ зехи балеанд ва қобилияти

фавкуллодае дошт. У аз хурдсолӣ ба хондану навиштан ва аз худ кардани илмҳои расмӣи замона чунончи, қоидаҳои сарфу нахви форсӣ, арабӣ, таърихи аҷаму араб, илми фикҳ ҳодису тафсир, риёзиёт, мантиқ, илми маонию баён ба таври ҷиддӣ машғул мешавад.

У дар 16 солагӣ дар мадраса меҳонад ва дар кушодани муаммо назир нашофт. Зоҳиран Абдучалил меҳост, ки писараш аз амалдорони намоёни замона бошад.

Ба гуфти худи Восифӣ аксари ҳешовандони ӯ одамони миёнахоли шаҳр ва бомаърифати Ҳирот буданд. Яке аз онҳо мавлоно Соҳибдоро аст, ки ба шарофати фазилату дониши баланд то ба дараҷаи надими Мир Алишери Навоӣ расидааст. «Ин фақирӣ ҳақирро.— меғӯяд Восифӣ,— ба мавлоно Соҳибдоро аз ҷониби волида хешии наздик буд». Хешии дигари Восифӣ шоири ҳунарманди замона мавлоно Амонӣ аст ва ӯ дар маркази шаҳри Ҳирот дӯкони нахӯдбирьёнфурӯшӣ дошт. Дар ошъёнаи дуҷуми ин дӯкони ба ташаббуси Амонӣ аксар аҳли фазл ва шуаро ҷамъ меомаданд. Писархонаи Восифӣ Ғиёсиддин Муҳаммад ҷавони бисъёр ринд, лаванд ва озодманиши Ҳирот буд. Тарзи зиндагӣ ва шугли ҳаман ин ҳешовандони Восифӣ нишон медиҳанд, ки воқеан Абдучалил аз аҳолии миёнахоли Ҳирот будааст.

Қобилияти баланди Восифӣ буд, ки тавассути мавлоно Соҳибдоро ба сӯхбати Алишер Навоӣ расида, сазовори таҳсини ин марди бузург гардид. Восифӣ аз ҳамин вақтҳо сар карда, дар назму наср қувваозмоя мекард. У баъди таҳсили расмӣи мадраса хусусан, дар тезнависию китобат, бадеҳаю шеър, ваъз (шогирди Ҳусайн Воиз буд), варзишу тезгӯӣ, шиноварӣ ва амсоли инҳо шӯҳрат ёфт. Дар ваъзгӯӣ аз Ҳусайн Воиз овози хуштар дошта, дар иншои шеър «агар касе фармояд, ғон қасидаи 50—60 байтаи устодонро дар як шаб ҷавоб меғӯфт». Восифӣ, чунонки дар боби 32 ёддоштҳоиаш ишора дорад, аз солҳои таҳсили мадраса то соли 913/1507, яъне то аз тарафи Шайбониҳон забт шудани Ҳирот вазифаи котиби хусусии Фаридун Ҳусайн-мирзо (писари Султон Ҳусайн) ва муаллими хонаводаи чанде аз амалдорони ҷигатоӣ чунончи, Шохвалибекро адо кардааст. Восифӣ то Ҳиротро фатҳ кардани Шайбониҳон ҳамона дар 20-солагӣ якҷоя бо писархонааш Ғиёсиддин Муҳаммад ба тарафи Маъхад сафар намуда, ба иллати низои шино суннӣ ва озодахӯйҳои ҳамсафараш машаққатҳои бисъёре мекашад, ки тафсилоти он дар боби 32 ёддоштҳои ӯ мундариҷ аст.

Соли 916/1510 аз тарафи шоҳ Исмоили Сафавӣ фатҳ гардидани Хурсон аз ҷумла, Ҳирот ба сари ҳаман табақаҳои иҷтимоии аҳолии маҳрумиятҳои зиёд овард. Баъди ин дар байни мардум низои мазҳабӣ шиддат ёфта, аксари тарафдорони шиайён аҳли суннат ва мардуми таҳҷоиро бераҳмона таъқиб ва қатлу ғорат мекарданд. Ба Восифӣ барин аҳли суннати таҳҷой дар Ҳирот таҳти таъқиби сафавиён зистан басо душвор мешавад; ҳар замон эҳтимоли кушта шудан дошт, бо таҳлуқаҳои зиёд

сӯи Машҳад мегурезад. Дар он ҷо дер истода наметавонад ва маҷбур мешавад, ки боз ба Хирот баргардад. Аммо дар Хирот пинҳонӣ бисёр зиста наметавонад ва қарор медиҳад, ки ба сӯи Мовароуннаҳр бигрезад. Ниҳоят, ӯ соли 918/1512 дар синни 27-солагӣ бо иҷозати ҳокими Хирот — Лолабек ба Мовароуннаҳр меояд ва ҷон ба саломат нигоҳ медорад. Ӯ баъди ин як умр ба ватани худ барнамегардад.

Восифӣ баъди аз дарёи Ому гузаштани қорвониён якҷоя бо чанд нафар ихтиёри Самарқанд мекунад. Дар ин рӯзҳо Ӯбайдуллоҳон дар ҷанги Моғиён аз болои Бобурмирозо ғолиб омада буд. Фардои ба Самарқанд омадани Восифӣ дар он ҷо ба номи Ӯбайдуллоҳон хутба хонда мешавад. Баъди як ҳафтаи ин воқеа Кӯчқинҷихон (амаки Шайбониҳон), ки аз ҳама калонтарин сулолаи шайбониён буд, расман ба салтанат мешинад.

Аҳли илму фазл ва шуарои Самарқанд Восифиро хуб пешвоз мегиранд. Ба шарафи Восифӣ маҷлисҳои адабию зиёфатҳо орошта, ба ин восита аз дараҷаи фасохату балоғати иншонигорӣ, муаммошикофӣ ва пояи шеър дараҷаи фазилати ӯ огоҳ мегарданд. Чунончи, маҷлисҳои зиёфат ва адабии мавлоно Ҳочағӣ, Ҳоча Юсуфи Маломатӣ ва ҳоча Амирақои шоҳи бисёр ҷолиби диққат буданд ва ба Восифӣ низ таассуроти амиқе гузаштаанд. Дар маҷлиси адабии ҳоча Амирақои шоҳӣ аз Восифӣ 16 нафари аҳли маҷлис, ки қисми зиёдашон ҳунармандон буданд, навиштани иншою арзаштҳо хоҳиш мекунанд. Восифӣ ба ҳар кадоми инҳо ба тарзу навъҳои гуногун иншою арзашт навишта, ба таҳсилу офарини маҷлисиён сазовор мегардад. Восифӣ дар ин иншою арзаштҳо зиёдтар орзую хоҳишҳои табақҳои ҳунарманд ва аҳолии миёнаҳои шаҳро ифода намудааст. Милбаъд ҳам дар эҷодиёти Восифӣ манфиатҳои ҳамин табақа бештар таҷассум ёфтаанд. Восифиро дар Самарқанд аз байни аҳли фазли ин давр, махсусан мударрисӣ мадрасаи Шайбониҳон мавлоно Ҳочағӣ меҳрубониҳои зиёде зоҳир мекунанд. Дар боби якуми ёддоштҳо Восифӣ аз фазилати ҳамин олим сухан кушода менависад, ки «мавлоно Ҳочағӣ дар аксари улум хусусан дар илми маонӣ ва баён иштиҳори тамом доштад». Восифӣ дар Самарқанд қариб як сол (аз апрели 1512 то охири март соли 1513) зиндагонӣ мекунанд. Ҳарчанд ин як сол дар ҳаёти нависанда муддати кӯтоҳ буд, вале ӯ ба ивази дониши пурдомана ва фазилати худ дар аксари иншонигорию арзаштнависӣ, кушодани муаммоҳои гуногуни беном, шеър нуктасанҷӣ, назирасу таъбуот аз болои ҳарифонаш ғолиб омада, дар байни ҳосу ом шӯҳрати тамом меёбад. Чунончи, ӯ дар яке аз ин мунозироти адабӣ вазири мағрури Кӯчқинҷихон ҳоча Юсуфи Маломатиро бо фазилати шоирӣ ва дараҷаи нуктасанҷии худ саҳт мулзам мегардонад. Аслан ҳаёти дар Самарқанд гузаштаи Восифӣ барояш давраи нисбатан озодонаю бофароғате буд. Аз ин рӯст, ки ӯ ба ҳамин марҳилаи рӯзгориш дар ёддоштҳо ҷои зиёде, яъне аз боби як то аввали боби ҳафтумро бахшидааст. Зимистони

соли 918/1512 дар Самарқанд бисъёр сахт буд. Ба болон ин дар ин шаҳр қаҳтӣ ҳукм дошт. Мардум аз шиддати хунокию қаҳтӣ ва гуруснагӣ бисъёр мемурианд. Аҳволи беваю бечора, мусофирон ва хусусан толибилмони мадрасаҳо хеле танг буд. Восифӣ аз ин аҳволи мардум ва толибилмони мадрасаҳо аз ҷумла, хуросониён ҳокими Самарқанд Абусаид султонро дар қасидае ба хубӣ огоҳ сохта, аз ӯ рӯзие меситонад ва бо ин часорат вай аксари бечорагонро аз марг наҷот медиҳад. Матлаи он қасида ин аст.

Эй дил, хасли хом мабар, дар пай таом,
Зеро ки имтило шудаам з-ин хаёли хом.

Дар ин вақтҳо Восифӣ, бо ғамхориҳои уламои Самарқанд, аз ҷумла Ҳоҷии Табрэй дар мадрасаҳои Шайбониён, Улуғбек ва Ҳоҷа Аҳрор дониши худро такмил меод. Аммо ҳамлаи ба Мовароуннаҳр овардаи сарлашқари сафавия Наҷми Сонӣ кӯшишоти ӯро қатъ мегардонад. Наҷми Сонӣ бо 80 ҳазор лашқар аз Омӯя гузашта дар Насаф қатли ом барпо мекунад.

Убайдуллоҳон қувваҳои худро ҷамъ намуда, ба ӯ муқобилияти саҳт нишон медиҳад ва дар муқорибати Ғичдувон аз болои Наҷми Сонӣ ғолиб меояд. Восифӣ ба шарафи ин пирузӣ матни «Фатҳнома» тартиб медиҳад. Баъди чанд гоҳи ин воқеа Восифӣ дар аввалҳои соли 1513 ба Бухоро — ба маркази сиёсии давлати Шайбониён ба кӯшиши Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ даъват мешавад. Дар Бухоро Восифӣ аввал ба мадрасаи Улуғбек рафта, бо мударриси он Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ маслиҳат мекунад. Сонӣ ӯ ба сӯҳбати Қозӣ Иброҳим ва баъд ба мулозимати шайхулислом Ҳоҷа Ҳошимӣ мерасад. Восифӣ ният дошт, ки тавассути ин шахси обрӯманд бо Убайдуллоҳон тарҳи ошноӣ гузорад ва ӯро аз дараҷаи илму фазли худ огоҳ созад; Убайдуллоҳон ба мисли ҳокими ин давраи Самарқанд Абӯсаид беилму фазл набуд. Ӯ шахси соҳибфазилат ва шоири намӯени замона ҳисоб меёфт. Дар воқеъ, Восифӣ, ба даҳолати Ҳоҷа Ҳошимӣ бо Убайдуллоҳон ошноӣ пайдо намуда, аз қатори шоирони дарборӣ ҳамчун Маҳмуди Балхӣ ва Афсарӣ ҷой мегирад. Дар ин вақтҳо Убайдуллоҳон ба Қотибӣ ихлоси тамоми дошт ва пайваста девони ӯро мутолиа менамуд. Аз ин рӯ Восифӣ дар пайравии панҷ қасидаи бо радифҳои «лола», «нарғис», «бунафша», «ғунча ва «гул» гуфтаи Қотибӣ қасидаҳои баландсанъат иншо намуда, хони замонро хеле хушӯл мегардонад. Минбаъд ӯ дар маҷлисиҳои адабии хон ва Ҳоҷа Ҳошимӣ бо фазилату дониши худ эътибори баланд меёбад, бо супориши бевоситаи хон ва шайхулисломи замон, ки сардори шуарои дарборӣ буд, дар пайравии ашъори Амир Хусрав, Қотибӣ, Ҷомӣ ва Унсӣ зиёда аз сад ғазал, ҳаштод луғзу муаммо ва чандин қасидаи мадҳӣ менависад. Восифӣ дар сӯҳбатҳо, нақлу ривоятҳо бо нуктасанҷию ҳо- зирҷавобӣ, даръёфтани вақту меъёр ва мақоми сухан чанд шои-

ри дарбории ҳамчун Ҳофиз Миросӣ, Маҳмуд Балхии Азизон ва Афсариро борҳо мулзаму беобрӯ месозад. Шоирони нотавонбини дарбори Убайдуллоҳон бо сардории Ҳофиз Миросӣ ба муқобили Восифӣ кинаю адоват варзида, фитнаю дасиса ташкил мекунад ва аз хусуси ӯ ба хон ва Ҳоҷа Ҳошимӣ бадгӯӣ менамоянд. Онҳо торафт оташи кинаю адоватро ба чиҳати Восифӣ то дараҷае меафрӯзанд, ки ночор бо баҳонаи саёҳати Туркистон аз Бухоро моҳи июли соли 1514 ба сӯи Саброн сафар мекунад. Ин қисмати ҳаёти Восифӣ як давраи саргардонӣ ва хонабардӯшии адиби мусофире дар Мовароуннаҳру Туркистон буд.

Ба Саброн Восифӣ якҷоя бо Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ меравад. Чун онҳо ба Саброн мерасанд, он ҷо бо лоиҳаи Мири Араб сохтмони мадрасаи Убайдуллоҳон ба поён расида буд. Шамсиддин Муҳаммадро мударриси ҳамин мадраса таъин мекунад. Дар Саброн Восифӣ бисёр истода наметавонад ва тақрибан як сол, яъне то июни соли 1515 менамояд.

Чунки дар ин вақт дар байни дарбориёни Убайдуллоҳон барои мансабу вазорат муборизаи шадиде мерафт. Дар ин мубориза хайрхоҳони Восифӣ аз ҷумла, вазири фуқаропарвару маърифатдӯст Ҳоҷа Низом кушта мешавад, молу мулки асосгузори мадрасаи ин шаҳр Мири Араб бо хиёнати ҳокими Саброн Султон Иброҳим мусодира мегардад ва ҳатто толибилмони мадрасаро пароканда месозанд. Баъди ин воқеа Восифӣ бо Шамсиддини Куртӣ аз Саброн ба Фарқати Фарғона ва аз он ҷо ба Аҳсӣ (Аҳсикат) ва аз Аҳсӣ ба Намангон раҳсупор мегардад. Ҳарчанд Восифӣ дар ин шаҳрҳо дер намеистад, вале дар як муддати кӯтоҳ ӯ бо аҳли илму адаби Фарқату Аҳсӣ чунончи, Мунизидини Абдулраззоқ, Қазилӣ ва Шоҳ Ҳусайн шиносӣ пайдо мекунад ва тарҳи дӯстӣ мегузорад.

Дар Намангон Восифӣ ба касалии вазнин дучор мешавад ва баъди андаке сиҳат ёфтан аз Шамсиддин Муҳаммад ҳошиш менамояд, ки ўро дар ин шаҳр гузошта худ ба Аҳсӣ баргардад. Зоҳиран хотири Восифӣ аз Шамсиддин Муҳаммад каме мекоҳад. Восифӣ баъди беҳтар шудан ба Аҳсӣ не, балки ҷониби Тошканд мешитобад. Восифӣ баробари вориди Тошканд шудан ба чиҳати обу хок, асрори манзараҳо, табиат, сифатҳои ҳукмрони ин шаҳр Суюнҷоҷахону ду писари ӯ Келдимухаммад ва Наврӯзаҳмад номаи ситонш мепардозад. Суюнҷоҷахон Восифиро бисёр хуб пазируфта, ба зудӣ мураббӣ ва муаллими писари хурди худ Музаффариддин Наврӯзаҳмад таъин мекунад. Восифӣ ба Наврӯзаҳмад сарфу наҳв, ҳандаса, хушнависӣ, мусиқӣ ва дар як вақт тирандозно аспавориро ёд медиҳад. Машғулияти онҳо як сол давом мекунад. Дар ин вақт аз Аҳсӣ Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ меояд. Онҳо дар Тошканд бо уламои ин шаҳр, чунончи мавлоно Ҷабинӣ, Шайх Бокӣ ва мавлоно Абдулғаффор чанд бор баҳсу мунозира мегузаронанд. Уламои Тошканд ба муқобили Восифӣ ва Шамсиддини Куртӣ ҳамлаҳои сахт мео-

ранд. Аслан ҳомин ҳарифони Восифӣ ҳокими бесаводи маккор ва кордони саҳрой худи Суюнҷочоҳон буд. Восифӣ дар дарбори Суюнҷочоҳон низ ба мисли дарбори Убайдуллоҳон муваффақият пайдо карда наметавонад, муҳолифонаш нисбат ба илму фазилат ва шуғли муаллимии ӯ ҳасад мебаранд ва фитнаҳо мекунад. Дар ин вақтҳо хотири Восифӣ бисёр малул буд. Ӯ бо мақсади рафъи малолӣ хотир моҳи декабри соли 1516 қарор медиҳад, ки ҳамроҳи Шамсиддини Куртӣ, мавлоно Амир Ҳусайн писари қозин Тошканд ба Шаҳрисабз назди шайх Муҳаммад Содик равад. Дар Шаҳрисабз Восифӣ қариб як моҳ менстад ва дар ин миён хабар мерасад, ки хонҳои узбек дар Туркистон ба муқобили қазоқҳо тайёрии ҷанг мебинанд. Ба ин муносибат Восифӣ якҷоя бо қозизодаи мазкур аввал ба Тошканд ва сони ба Саброни Туркистон меоянд. Дар Саброн Восифӣ бо вазир султон Абӯсаид Ҳоҷа Офок, ки иттифоқан он ҷо буд, шинос мешавад. Ин вазир Восифиро ба Самарқанд даъват мекунад. Восифӣ ҳамроҳи Ҳоҷа Офок ба Самарқанд ва аҳли илму адаби шаҳр, ҷунончи, Амир Абдулбақо, мавлоно Иброҳим, мавлоно Ҳоҷағӣ, Маҳмуди Бухорӣ ўро ба хубӣ пазирой менамоянд ва ниҳоят имомии масҷиди назди бозори Атторон таъин мегардад. Ҳарчанд Восифӣ дар Самарқанд танҳо имомати масҷиди Атторонро дар ўҳда дошт, вале эҳтироми аҳли фазл ба ӯ бисёр баланд буд. Вай дар муҳити уламони Самарқанд ҳудро озод медид ва бо онҳо муносибати самимона дошт. Восифӣ дар ҳамин вақт, солҳои 1517—1518, ба таълифи ёддоштҳои худ шуруъ менамояд ва дар як муддати кӯтоҳ аз боби яқум то боби ёздаҳуми онро ба итмом мерасонад. Аммо ин ҳаёти хушбахтонаи Восифӣ танҳо як сол давом мекунад. «Бад-ин минвол муддати як сол гузашта буд, ки Султон Муҳаммад Баҳодурхон, — менависад Восифӣ, — нишоне аз вилояти Шаҳрухия ба талаби ин камина фиристоданд». Чунки дар ин вақт Келдимухаммад ҳамчун валиаҳди хони Тошканд ба вилояти Шаҳрухия ҳукмрон таъин мешавад. Ин ҳукмрон бо мақсади баланд бардоштани шўҳрати хонӣ ба дарбори худ аҳли фазлу камол ва донишмандонро ҷамъ мекунад. Восифӣ барояш ҳамчун шиноси наздик ва муаллими деринаи додараш Наврӯзаҳмад писанд омада буд. Аммо уламои Самарқанд ба рафтани Восифӣ маслиҳат намедиханд. Бинобар ин Восифӣ ба Келдимухаммад, вазир Шайх Оламшайх, Ҳоҷа Муҳаммадаммини Мирак ва шоири дарбор Қатилӣ паиҳам чор нома фиристода бо камоли шикастанафсӣ талаби хоёр маъзур мегӯяд. Вале ин номаҳо суде набахшиданд. Ин дафъа Келдимухаммад ба амакбачаи худ Султон Абӯсаид мактуб навишта, хошиш мекунад, ки ӯ Восифиро ба ҳузураш фиристад. Абӯсаид ба Восифӣ амр мекунад, ки дар Шаҳрухия ба хизмати Келдимухаммад ҳозир бошад. Восифӣ соли 924/1518 ноилоҷ ба Шаҳрухия меояд ва аз қатори шоирони дарбори Келдимухаммад ҳамчун Қатилӣ, Нодирӣ, Мағлай ва Ҳоҷа Ҷалололиддини Юсуф ҷой мегирад.

Аз байни насли дуоми ҳукуматдорони шайбонӣ Келдимухаммад ба илму адаб бештар шавқ доштааст. Ҳарчанд ӯ майро бисёӣ дӯст медошт, вале табиатан шахси тамоман дурушту чоҳил набуд ва ба Восифӣ низ эҳтиром дошт. Дере нагузашта ӯ Восифиро «нимоми султон ва қозӣ аскар»-и дарбор таъин мекунад. Минбаъд ҳаёти Восифӣ ба сифати адиби дарбор ва фармонбардори Келдимухаммад чараён меёбад. Ин вобастаги дар тарзи зиндагӣ ва услуби эҷодии Восифӣ наққи намоён мегузарад. Чунки зиндагии ӯ ба зери назорати доимӣ гузашта буд. Дар ин вақтҳо Восифӣ ба Келдимухаммад аз таърих, тарзи зиндагӣ ва усули давлатдорӣ шоҳу амирони гузашта, ба мисли Нушервон, Ҳаҷҷоч, Султон Маҳмуд, Султон Санҷар, Бойсанғур, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн ва аз фазилату заковати аҳли илму адаб ва ҳукамо, ҳамчун Ибни Сино, Фирдавсӣ, Чомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Қотибӣ ва Оғаҳӣ нақлу ривоятҳои ибратбахши латифе оварда, ба ин восита, аз як ҷиҳат доираву захиран дониш ва дараҷаи маданияти ҳукмронро зиёд гардонад, аз тарафи дигар, ба ӯ панду насиҳат дар идораи давлат як навъ мадад менамуд. Ғайр аз ин, ӯ дар тартиб додани иншооту муншаот ва фармонҳои гуногуни давлатӣ низ бевосита ширкат дошт. Ба ин тарз, Восифӣ дар Шаҳрухия зиёдтар аз 6 сол хизмат карда буд, ки 23 июли соли 1520 Суюнҷочаҳон вафот намуда, Келдимухаммад ба сифати валиаҳд ба тахти ҳоҷӣ мешинад ва дарбор аз Шаҳрухия ба Тошканд мегузарад. Ин тағбирот дар ҳаёти Восифӣ дигаргунӣ ба вуҷуд наовард. Вале ӯ аз маврид истифода бурда вақтҳои холии худро ба таълифи бобҳои дигари ёддоштҳои сарф менамуд. Зоҳиран ба ин қор худи Келдимухаммад як навъ имконияте додааст. Зеро қисми зиёди бобҳои ояндаи ёддоштҳои ҳамон ҳикояту ривоятҳои аҷиби ибратомӯзе буданд, ки дар назди Келдимухаммад ва аҳли маҷлиси ӯ нақл гардидаанд. Воқеан ин нақлу ривоятҳои ба сифати маҷмӯи ҳикоятҳои латиф беҳтарин қисмати ёддоштҳои Восифиро ташкил мекунанд.

Дар Тошканд низ ба илму дониш ва фазилати Восифӣ баъзе аз уламои дарбор, чунинчи Ҳоҷа Чалолиддини Юсуф ва Шайх Оламшайх ҳасад бурда, ниҳонӣ кӯшиш мекарданд, ки ӯро дар назди Келдимухаммад ва аҳли дарборӣён беобрӯ намоянд. Ба ин ният онҳо ӯро борҳо таҳқир мекарданд ва ба қорҳои пасте, ки мебоист қотибони оддӣ иҷро намоянд, водор месохтанд. Аммо Восифӣ аз ин кирдори зишт рӯҳафтада намешуд ва мудом вазифаи худро ба ҳубӣ адо намуда, дар баҳсу мунозира ва маҷлисҳои адабӣ пайваста ғолиб меомад. Чунинчи, кифоя аст, ки таърихи таълифи матни қитъаи ба санги марқади Суюнҷочаҳон гузоштаро ба хотир биёрем. Ҳатто Ҳоҷа Чалолиддин розӣ набуд, ки матни қитъаро Восифӣ бинависад. Аммо дар охир маълум мешавад, ки матни қитъаи Восифӣ аз ҳама саҳеҳтарин аст. Бинобар ин ба санги сари қабри Суюнҷочаҳон қитъаи Восифиро интиҳоб мекунад. Восифӣ бо ин саҳтӣ ва нотавонбинҳои душманонаш дар дарбори Келдимухаммад 15 сол хизмат меку-

над Дар ин миён ӯ хангоми ба мукобили сафавиёни Хуросон соли 935/1529 лашкар кашидани Убайдуллохон якҷоя бо Келдимухаммад дар муҳориба иштирок мекунад ва аз мағлубияти дар назди Ҷом дучор омадан Убайдуллохон басо ғамгин мегардад. Восифӣ ният дошт, ки лашкари Убайдуллохон Хиротро фатҳ намояд ва ӯ ба ватани худ баргардад. Аммо орзуи Восифӣ амалӣ намешавад. Ин мағлубияти шайбониён ба аҳволи рӯхию эҷодии Восифӣ таъсири сахт манфӣ мебахшад. Бо вучуди ин, дар ин солҳо Восифӣ хикоятҳои «Зани оҳангаронӣ», «Садри Хоҷаалӣ», «Амир Юсуфи Марғинонӣ» ва «Зунун Арғун»-и ёддоштхоро менависад. Аз воқеаи Ҷом қариб чор сол гузашта буд, ки дар санаи 939/1533 Келдимухаммад вафот мекунад ва ба ҷояш писари шашмоҳан вай Ҳасан Султонро хон эълон менамоянд. Амалан ҳукуматро амаки ӯ Наврузаҳмад идора менамуд. Восифӣ дар ёддоштҳои худ қайд мекунад, ки Наврузаҳмад (дар таърих ӯ бо номи Бароқхон шўҳрат дорад) вазифаи аввалин уро пурра нигоҳ медорад. Аммо дар амал Восифӣ тақрибан бекор монда буд. Чун синни Ҳасан Султон дар соли 946/1539 ба шаш мерасад, Восифиро ба у муаллим таъин мекунанд. Восифӣ ба Ҳасан Султон чанд муддат таълиму тарбия медиҳад, бобҳои охирини асарии ҳудро ба ӯён мерасонад ва аз фурсат истифода бурда, баъд баъзе таъгиру тасхеҳи бови аввали ин асарии бузургии ёддоштхоро ба ӯ тақдим менамояд. Соли вафоти Восифӣ равшан маълум нест. Аммо дар соли 947/1540 Наврузаҳмад ба ӯ фармон медиҳад, ки ба номи Сайид Шамсиддин Мухаммади Хуросонӣ «маншури инъоми конот ва ёбисоти вилояти Шош»-ро бинависад.

Ғайр аз ин дар қисми «Муншаоти мутафарриқа»-и ёддоштҳои Восифӣ (боби 46) китъае ҳаст, ки он ба муносибати вафоти фарзанди Мухаммад Толиб ном шахс дар моҳи рамазони соли 958/1551 иншо шудааст. Аз ин ду далел равшан мешавад, ки Восифӣ ханӯз дар синни 66 солагӣ дар хизмати Наврузаҳмад буда ва дар соли 1551 китъаи номбурдаро гуфтааст. Ба ин тариқа, то соли 958/1551 зинда будани Восифӣ ба мо равшан маълум аст. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ мувофиқи маълумоти «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва хулосаи аз он баровардаи шарқшиноси советӣ А. Н. Болдырев дар Тошканд байни солҳои 1551—1566 вафот мекунад.

Аз Восифӣ мероси пурқимате — асарии ёддоштҳои дар солҳои гуногуни ҳаёти худ таълиф намудаи ӯ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» боқӣ мондааст. Ин асарии бузургҳаҷми мансур, ба гуфти устод С. Айнӣ, «тахминан қариб 90 ҷузъи ҷопӣ мебарояд». «Бадоеъ-ул-вақоеъ» тарқибан аз 46 боб иборат буда, ҳар боби онро худи Восифӣ «гуфтор» номидааст. Дар таркиби бобҳои асар ба муносибатҳои гуногун аз мероси манзуми гузаштагон, ҷунончи Қамоли Исмоил, Абулвосеи Ҷабалӣ, Саъдӣ, Хофиз, Амир Хусрав, Салмони Совачӣ, Ибни Ямин, Ҷомӣ, Унсӣ ва чанд нафари дигар намунаҳо

оварда мешаванд, ки холо ҳаҷму миқдори ин осор маълум нест. Аммо аз мероси манзуми худи Восифӣ низ дар ин асар дарҷ ёфтаанд, ки миқдори умумии онҳо зиёдтар аз 1600 байт мебошанд. Аз он ҷумла 29 қасида (829 байт), 68 ғазал (514 байт), 24 қитъа (95 байт), 98 луғзу муаммо чистонҳо (140 байт) ва 25 фарду 8 рубоӣ ҳастанд. Чунон ки мебинем, дар таркиби бобҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ» як ҳиссаи намоёни мероси манзуми Восифӣ ҳам ҷамъ омадаанд. Ба эътибори ин шеърҳо имконият ба миён меояд, ки доир ба мазмун ва мундариҷаи ғоявии мероси манзуми Восифӣ сухан ронем.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» баробари қиссаю ривоят ва ҳикоятҳои нафиси соф бадии дар давраҳои гуногуни ҳаёти Восифӣ нақл шуда, муҳимтарин воқеаю ҳодисаҳои таърихӣ тақрибан байни солҳои 1497—1551-и дар Хуросону Мовароуннаҳр ва як қисми Туркистон рӯй дода ба таври бадеӣ тасвир ёфтаанд. Аммо қисми умдатарини воқеаҳои таърихӣ, ки ба ҷуз зиндагиву эҷоди Восифӣ ақсар ба ҳаёти мадания адабии мамлакат дахл доранд, бидуни тартиби сол, пайдарҳамии ҳодисаҳо ва давраҳои рӯйдодӣ худ дар шакли парешон баён шудаанд. Аз ин рӯ лозим омад, ки ҳамаи он ҳодисаҳо мувофиқи тартиби сол ва давраҳои рӯйдодӣ худ бо тартиб силсилабандӣ намоем.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа асари хеле гуногунмазмунӣ бисъёрпахлӯ аст. Дар асар воқеаю ҳодисаҳои бисъёри сиёсӣ иҷтимоӣ ва мадания адабии зиёда аз шаст сол, яъне аз рӯзгори бачагӣ (охирҳои асри XV) то пиронсолии Восифӣ (то солҳои панҷоҳуми асри XVI) дар вақту шароит ва ҷои сарзаминҳои мухталиф ба таври мушоҳидаҳои бевоқеа ва нақлу ривоятҳо аз номи шахсони таърихӣю афсонавӣ бо усулҳои гуногуни бадеӣ баён гардидаанд.

Мазмуни «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро мувофиқи давра ва ҷои вҷӯи ҳодисаҳо ба ду қисм ва давраи ҳаёти Восифӣ, яъне ба воқеаҳои ҳаёти Хуросон ва воқеаҳои ҳаёти Мовароуннаҳр ҷудо намуда, аз назар гузаронидан бештар ба мақсад наздик аст. Чунки дар ин тарзи баён хронологияи воқеаҳо бештар риоя карда мешаванд.

Аз ҷиҳати хронология дар асар воқеаи ба шарафи Навоӣ дар деҳаи Пардаи Ҳирот зиёфат ороستاني хоҷа Маҷидиддин, соли 903/1497 ҳангоми 13-солагии Восифӣ ба иллати бадмастии Султон Ҳусайн қатл шудани Мӯъминмирзо ва ба ин сабаб бо ду писар ва наздику пайвандон (хусусан Маҳмуди Фароҳӣ) кушта гардидани вазир Низомулмулк, воқеаи дар 16-солагӣ ба ивази фазилати баланди муаммокушӣ ба сӯҳбати Навоӣ расидани Восифӣ, мулоқоти Қозизодаи Сиистон ба Ҷомию Навоӣ, ҳикояти кимйёғари фиребгар, инчунин кирдори зани макқораи Тоҷуннасаб ва аҳволи писари нақибӣ Нишопур, ба болои манори мадрасаи Гавҳаршодбегим бо ёрии меҳҳо баромадани Ҳасан шаҳриёри Шерозӣ, достони Мираки Заъфарон, амалиёти

булачаби Бибирӯшноӣ, хару буз ва сайраи Бобо Чамол аз қабилҳои ҳодисаҳои таърихӣ муқаддаманд. Дар ёддоштҳои тақрибан баъди ин ҳодисаҳо тафсилоти дар назди Фаридун Ҳусайн-мирзо котибӣ қардани муаллиф, дар 20-солагии якҷоя бо писари холааш Ғиёсиддин Муҳаммад бори нахуст ба сафари Машҳад баромадани ӯ ва ҳодисаи соли 913/1507 аз тарафи Шайбонихон забт шудани Ҳирот ва ба Хадичабегим (зани Султон Ҳусайн-мирзо) дар пинҳон намудани ҳазинаи ӯи додани Восифӣ, чӣ гуна аз дасти Шайбонихон раҳой ёфтани духтари асира Моҳҷучук, фочиаи амир Ёдгору фарзандони ӯ, чунончи Шохволибек ва, ниҳоят, аз Ҳирот ба сӯи Синон фирорӣ гардидани муаллифи асар баён меёбанд. Дар байни ёддоштҳои давраи хуросонӣ ҳаёти Восифӣ хусусан соли 916/1510 аз тарафи шох Исмоили сафавӣ ишғол шудани Ҳирот ва ба ин восита бо ташаббуси гурӯҳе аз қизилбошон қатлӣ гардид, кушта ва таъқиб гардидани мардуми таҳқиқову аҳли суннат саҳт ҳоил аст. Махсусан, пас аз хонда шудани фатҳномаи шох Исмоил, ки он дар мисқиди ҷомеи Маликон сурат гирифта буд, қатлӣ гардидани аҳолии боз ҳам авҷ мегирад. Ҳатто қор то ба он ҷо мерасад, ки «фотехон» ҳезуми зиёде ҷамъ намуда, ба марқади мавлоно Ҷомӣ оташ мезананд. Чунончи, аз ин хусус Восифӣ менависад, ки «аз масқиди ҷомеъ то ба мадраса расидан дар роҳ панҷоҳ сар дидем, ки қизилбошон бо шамшер қалам карда, бар сари найзаҳо гирифта бурданд... Мири шонатарош дар боби лаънат шеър гуфта ба оҳанги Ироқ ба вай савте баста буд ва қариб ҳазор кас гириди ӯ гун шуда, бо вай ҳамовоз гардида савт мегуфтанд ва ба ҷониби Хибон мерафтанд. Ҳар касе ки ҳамроҳи онҳо мешуд, маҷоли баргаштан надошт, зеро ки аз он гурӯҳ ҷудошудагон кушта мешаванд ва ҳар замон сари нава ба нуки найза мекоранд. Ба ҳамин ҳол, то сари мазори мавлоно Ҷомӣ расиданд. То ба он ҷо расидан ин гурӯҳ қариб ба даҳ ҳазор кас расид. Дар он диёр ҳар қадар дару тахта, ҷӯб ва курсӣ ёфтанд, бар болон қабри Ҷомӣ андохтанд ба ҳадде, ки баландии тӯдаи ҷӯбҳо ба сари айвони мазор расад. Баъд аз он оташ заданд чун оташ дар гирифт, он аз оташи Намруд ёд меод». Қариб буд, ки дар ин ҳолат ҳуди Восифӣ ҳам кушта гардад, вале ӯ ба навъе халосӣ меёбад. Баъди чунин ҳодисаҳои мудҳиш аҳолии ба ҳар тараф парешон мешуданд. Восифию Мирзобайрам ва Шохқосим, ки дӯстони ҷонӣ буданд, илочи дигар дар Ҳирот зистан наёфта, ба ҷониби Машҳад Нишопур сафар мекунанд. Вале дар ин диёрҳо зистан низ барояшон басо гарон буд ва ҳар соат хатари марг дошт. Бинобар ин дӯстон аз якдигар ночор ҷудо мешаванд ва Восифӣ бо душвориҳои зиёде дубора ба Ҳирот бармегардад. Аммо дар Ҳирот ҳам пайваста ба хавфи таҳлукаи ҷон будан ба вай бисёр душвор буд ва охируламр ӯ ягона роҳи наҷотро аз Мовароуннаҳр меҷӯяд. Ниҳоят, Восифӣ соли 918/1512 дар 27-солагии худ ба Мовароуннаҳр меояд, ки ин сафар барои навишандаи хонабардӯши бадбахт, ҳичрати абадӣ ва якумрӣ буд.

Бо ҳамин мазмуни мухтасари ёддоштҳои давраи хуросонии Восифӣ поён мелазирад.

Ёддоштҳои давраи мовароуннаҳрии Восифӣ назар ба давраи хуросонии ӯ як дараҷа равшан ва паиҳам баён шудаанд. Тарҷуман ҳоли ин давраи Восифӣ ба эътибори ҳамин материал адаби танзим ёфтаанд. Бинобар бар зиёд такрор наёмадани ин материал мазмуни ёддоштҳои давраи мовароуннаҳрии Восифиро мухтасар баён мекунем.

Дар ёддоштҳои ин давраи Восифӣ воқеаи бо часорати ин нависанда аз ҳабс озод шудани мударриси бегуноҳи мадрасаи Улуғбек Ҳоҷагии Табрэзӣ, ҳодисаи дар сармои саҳти Самарқанд баҳри толибилмони бечораи хуросонӣ аз Султон Абӯсаиди турк рӯендани бахшиш ва ҳангоми муҳорибаи Ғичдувон кушта гардидани сарлашқари сафавия Наҷми Сонӣ ҷолиби диққатанд. Ин хотираҳо бори дигар шаҳодат медиҳанд, ки Восифӣ санъаткори барҷастаи инсондӯст ва адолатхоҳи бузурги замонаи худ мебошад.

Минбаъд дар ёддоштҳо тафсилоти воқеаҳои дар Бухоро рӯй дода, ба мисли вохӯриҳои Восифӣ бо Ҳоҷа Ҳошимӣ, Убайдуллоҳон ва шоирони дарбори хон чунончи, Ҳофизии Миросӣ, Маҳмуди Балхӣ, Афсарӣ ва монанди инҳо баён меёбанд. Дар ёддоштҳои Восифӣ аз хусуси Саброн нуктаи бисёр муҳим чигунагии сохтмони мадрасаи Саброн, ҳучраҳо, ду манори мутаҳаррик ва сардобаву коризҳои аҷиби он мебошад, ки чунин мадрасаи аҷоибро касе ҳанӯз дар кишварҳои шарқ надида буд.

Восифӣ баъди бо тӯҳмат дар мочарои дохилии давлатӣ кушта шудани вазир Ҳоҷа Низом, ба тороҷ рафтани молу мулки Мири Араб ва ба ин муносибат пароканда гардидани мударрису толибилмони мадрасаи номбурда, аввал ба Фарқат, сонӣ ба Аҳсиқант ва пас аз он ба Тошқанд, назди Суюнҷқоҷахон омада, пас ба Шаҳрисабз аз он ҷо ба Саброн ва аз ин шаҳр ба Самарқанд ворид мешавад.

Албатта, ин қадар аз шаҳре ба шаҳре саргардон гаштани Восифӣ сабабе ҳам дошт. Аслан дараҷаи дониши аксари уламои Хуросон, ки парваридани мактаби адабии Ҳирот ва шогирдони бевоситаи Ҷомию Навоӣ буданд, аз дониши аҳли фазли Мовароуннаҳр болотар буд. Дар Мовароуннаҳр баъди вафоти Улуғбек ва парешон шудани мактаби ӯ таассуби динӣ бештар қувват гирифта, ба аҳли фазл камтар ғамхорӣ зоҳир мешуд. Шайбониён бошанд, ба гуфти устод Айнӣ, «аз дашт танҳо бо як аспу қамчин омада буданд» ва дар аввалҳо нисбат ба аҳли илму адаб чандон ғамхориро наметонистанд. Ин аст, ки уламои Мовароуннаҳр дар баҳсу мунозира аз уламои Хуросон ақиб мемонданд. Ба ин иллат вақтҳои мешуд, ки барои дар назди ҳукуматдорон нигоҳ доштани мавқеъ ва обрӯи худ бар муқобили муҳочирони хуросонӣ ҳатто фитнаю дасисаҳо ташкил мекарданд. Мисоли барҷастаи ин бегуноҳ ҳабс гардидани Ҳоҷии Табрэзӣ аст.

«Восифӣ ҳам,— менависад устод Айни,— аз ин гуна хусумат ва рақобатҳо бенасиб намонд ва бинобар ин, ӯ дар Мовароуннахру Туркистон аз шаҳре ба шаҳре кӯчида гашт».

Мазмуни ин бобҳо ва умуман ҳамаи ёддоштҳои мувофиқи хусусиятҳои адабию таърихӣ ва адабию ривоятӣ шартан дар ҳудуди се қисм аз назар гузаронидан айни муддаост, зеро ҳар як қисм таърих, тақдири ашхоси алоҳида, воқеаҳои ҷаззоби замони шӯришахирро дарбар гирифтааст:

а) Воқеаҳои конкрети таърихӣ, ки дар асар таърихияги онҳо асосан нигоҳ дошта шудаанд.

б) Воқеаҳои таърихӣ, ки дар асар ба андак таъбирот ва бофтаҳои бадеӣ омадаанд.

в) Нақлу ривоят, латифа ва дигар ҳикоятҳои дилпазири фолклорӣ, ки дар атрафи воқеаҳо ва шахсони алоҳидаи таърихӣ бофта шудаанд.

Ба қисми якум асосан ҳамаи воқеаҳои таърихӣ дохил мешаванд, ки аз давраи кӯдакӣ то 27 солагии Восифӣ дар Хурӯсон ва баъди ба Мовароуннаҳр омадани ӯ дар Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Тошканд рӯй додаанд ва мо баъни аксари онҳоро дар фасли тарҷумаи ҳол ва мазмуни «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ овардем. Инчунин ба ин қисмат шарҳу тафсилоти воқеаҳои чунончи, аз назди Суяюнҷоҷаҳон ба Келдимуҳаммад хат овардани зани оҳангаронӣ (боби 20), маҳорати дар санъати наққошӣ нишондодаи Хоча Юсуф (бобҳои 24—26), дар санаи 931/1525 вафот ёфтани Суяюнҷоҷаҳон (боби 27) ва ҳамлаи соли 935/1529 якҷоя бо Убайдуллоҳон ба Хурӯсон овардаи Келдимуҳаммад (боби 38) низ дохил мешаванд.

Ба қисми дуҷуми мазмуни асар, яъне воқеаҳои таърихӣ адабӣ, чунончи, ёддоштҳо дар бораи пешгӯии Абӯ Аълои Андалузӣ аз хусуси аҳволи Восифӣ (боби 1), миклори абъёти сараи Абдурахмони Чомӣ андар ҳисоби Қатилӣ ва Осафӣ (боби II), достони Фирдавсии Тӯсӣ (боби II), тарзи зиндагӣ ва ҳукумати Мирзо Улуғбек (боби 12), баъзе ҷиҳати фазилату одатҳои Алишерӣ Навоӣ (бобҳои 13—16), Камолиддини Биноӣ (боби 17), сифатҳои гӯштин гирифтани Паҳлавон Маҳмуди Абӯсаид (боби 19), аҳволи зиндагии мавлоно Матлай (боби 22) мавлоно Сабӯҳӣ (боби 33), Бобо Савдой (боби 34), зани айёраи Тоҷуннасаб ва аҳволи писари нақибӣ Нишопур (боби 30), Ҳамсаи мутаҳайира (боби 35), баҳси Султон Маҳмуд ва Ҳасани Маймандӣ ба ҷиҳати қобилият ва мӯҷибӣ шоирӣ Абдулвосеи Ҷабалӣ (боби 35) ва монанди инҳо дохил мешаванд. Албатта, аз мазмуни ин қисмати ёддоштҳо мудом ба таъри конкрет нишон додани сарҳади ҳақиқати таърихӣ ва бадеӣ басо душвор аст. Бо вучуди ин, аз мазмун ва мантиқи онҳо маълум аст, ки бештар дар ҳамаи қисми ёддоштҳо ҳақиқати таърихӣ бо ҳақиқати бадеӣ зидтар омезиш ёфтаанд.

Қисми сеюми мазмуни ёддоштҳои Восифиро аглаб нақлу ривоят ва ҳикоятҳо доир ба аҳволи зиндагии Дарवेशи Хиротӣ

(боби 8), ривояти дар шаробхонаи Ҳирот мехмон хондани Қосими Восифӣ (боби II), ҳикоятҳо дар бораи Абӯ Али ибни Сино (боби 21), ҳикояти Хоқонӣ ва Шервоншоҳ (боби 22), Амиди Бовардӣ ва Бойсангур (боби 22), Начми Абҳарӣ ва Султон Санҷар (боби 22), ривоятҳо доир ба хусусиятҳои ёқут (боби 23), ҳикояти бо подшоҳ чӣ гуна шатранҷ бозидани маймун (боби 23), ривояти хатготи бемисли Ёқутхоҷа ва тирандози беҳамто Ҳиндухоҷа (боби 23), ҳикояти дар ҳолати мастӣ раиятзодаро куштани шоҳзода Абӯмаъсум (боби 26), ҳикояти чигуна дар назди хушдор шавҳари худро фиреб додани зани соҳибчамол (боби 30), ҳикояти аҳволи марде, ки китоби макруннисоро хонда сонӣ зан гирифтааст (боби 30), ҳикоятҳо дар сифати адли Анӯшервон ва қадҳи зулми Ҳаҷҷоҷ (боби 39), мутоиботи зурафо, ки бо фармони Келдимухаммад гирд омадаанд (боби 42), ҳикояти мартабаи додгустари Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (боби 44) ва амсоли инҳо дохил мешаванд.

Восифӣ аз охириҳои боби 11 сар карда, то поёни боби 46 ёддоштҳои худро асосан дар назди Келдимухаммад, пеш аз ҳама, бо мақсади тарбияву тақомули маънавий ёфтани ӯ ва одилу додгустар гардидани ин ҳукмрони шайбонӣ таълиф кардааст. Вале Восифӣ дар айни замон ба василаи мазмунҳои баланди тарбиявию ахлоқӣ ва муҳимтарин хусусиятҳои ибратомӯзи аксари воқеаву ҳодисаҳои ёддоштҳо, ки онҳо аз ҳаёти ҳукуматдорони додгустар, золиму хунҳор ва аҳли илму адабу фазл ва бевосита саргузашти ҳуди нависанда бо тарзу усулҳои гуногуни бадеӣ оварда шудаанд, кайҳо бо ҳазорон хонандагон қарибу дамсоз аст. Чунки Восифӣ дар аксари ин ёддоштҳо пайваста ба муқобили ҷабру зулм, ҷаҳолат, низоъ ва ҳамоқат баромада, аз таҳти дил ғояҳои рафоқату дӯстӣ, эҳтиромии иззати мардум, адлу додгустарӣ, тақомули маънавии одамон ва ниҳоят инсонтар гардидани инсонҳоро талқин менамуд.

Восифӣ намояндаи табақаи миёнаи шаҳр буд.

Ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ, адолатпарварӣ ва инсондӯстии Восифӣ дар «Бадоеъул-вақоъ» умри худро дар назди ҳукуматдорони Ҳуророну Мовароуннаҳр ва тарбияи онҳо гузаронид. Аз ин рӯ, дар эҷодиёти ӯ нақши замон ва муҳити дарборҳои феодали равшан инъикос ёфтааст. Ин нависандаи мушоҳидакор, бо вучуди чунин мамониатҳо, ба ҳаёту зиндагӣ ва муҳити худ бештар аз дидгоҳи табақаи иҷтимоии худ, аз назари табақаи миёнаи шаҳр менигарист ва он чи ки дигар муарриху адибони табақаи боло (Хондамир ва Бобур) пинҳон медоштанд, ӯ «бо к а мо ли ку ш о да г ӣ ва б е р и ё ӣ т а с в и р» мекард. Чунончи, баъди вафоти, Ҳусайн Бойқаро ду писари белаёқати ӯ Бадеъуззамон ва Музаффар Ҳусайн мамлакатро идора ва ба муқобили душман истодагарӣ карда натавониста, мисли ду шоҳи шоҳмот бозичаи ашрофи дарбор гардида буданд. Хадичабегим, ки зани Ҳусайн Байқаро аст, ба халқ муроҷиат мекунад, ки мам-

лакатро ба дасти душман насупоранд. Аммо аҳоли ба Хадича-бегим чавоби зеринро медиҳад: «Шумо худ медонед, ки шох Бадеъуззамон ва фарзанди шумо Музаффар Хусайн баъд аз вафоти падар чӣ гуна подшоҳӣ карданд ва халқро аз эшон ҳеҷ гуна умедворӣ нест». Ин чавоби фошофош аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар назди аёну ашроф ва аҳоли ин ду шоҳзода ҳеҷ гуна қадру қимат надоштанд. Зеро онҳо ба талоши мулку давлат айшу нӯш бо ҷавонони сарвақадду духтарони моҳпайкар ва ҷумлан бадахлоқиҳо гирифтор гардида, идораи халқу мамлакат ва ҳангоми таҳдиди душман бар муқобили он сафарбар намудани аскариву аҳолиро фаромӯш кардаанд. Бинобар ин халқ аз чунин ҳукмрон комилан умеди худро кандааст ва дигар онҳоро тарафдорӣ намекунад. То ба ин дараҷа дар назди халқ беобрӯ гардидани ҳукмрон мантиқан танқиди бевоситаи тартиби коргузорӣ, умури давлат ва сиёсати ҳукмрони замон буда, дар эҷодиёти нависанда аҳамияти калони иҷтимоию сиёсӣ дорад. Дар асарҳои Хондамиру Бобур ба ин нуктаи муҳими таърих ҳатто ишорае нест. Восифӣ дар ҳикояти «Кимёғари нишопурӣ» низ ақлу фаросат, тамиз ва умури давлати Хусайн Бойқароро, ки афсуни як кимёғари қаллобро бо тамоми аркони давлат пай бурда наметавонад, ба зери танқиди саҳт мегирад. «Дар шаҳри Ҳирот овоза афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксиру кимёро некӯ медонад ва қудрати вай ба ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мису сад ман кальёиро тилло ва нуқраи холис месозад ва табдили ҷамен маъданиёро бағоят нек медонад. Дар сохтани лаълу ёқут ва фирӯза ва забарҷад ва марворид ва лӯълӯю анбар адимунназир аст». Султон Хусайни гумроҳ ӯро бо эъҷозу иқром ба Ҳирот даъват мекунад. Ҳама пиру ҷавон ва аркони давлат ба пешвозаш мебароянд ва ҳатто худи подшоҳ афсӯс хӯрда меғӯяд: «Эй дареғ пойҳои ман ионат намекунанд, ки дар ҷилави он ҳазрат пиёда равам». Ин кимёғари қаллобро, ки барои авомфиребиаш ҳафт сол дар зиндони Исфаҳон хобида буд, бо сардории подшоҳ чил рӯз иззату эҳтиром мекунанд ва таоми ӯро шахсан худи султон аз назар мегузаронд. Танҳо дар рӯзи 41 асрори ин муртад ошкор мегардад. Восифӣ дар ин ҳикоят дар ҳирси молу зар ва ҷавоҳирот тира гардидани ақлу хирад ва ба ин восита нодонию ҷаҳолат ва гумроҳии подшоҳи мамлакатро нишон додааст. Бинобар ин нависанда дар охири ҳикоят ба хулосае омада суол мегузорад, ки агар «Қасеро ақлу тамиз ин бошад, ин навъ мӯҳмалот ва музахрафотро қабул кунад, чӣ гуна қобили салтанат ва имомат хоҳад шуд?» Ба ин суол худи муаллиф танҳо як ҷавоб дошт, ки чунин шахси гумроҳ ҳаргиз қобили имомат ва салтанат нест. Дар ин суол ва ҷавоби мантиқан дар назар доштаи Восифӣ моҳиятан умури давлату сиёсати пешгирифтан Хусайн Бойқаро тавассути ба таври ҷиддӣ тасвир намудани воқеа комилан маҳкум гардидааст. Ба ақидаи Восифӣ ҳукмрон

маҷлакат ва аркони давлати ӯ бояд оқилу доно, ғамхори раияту кишвар, дар сиёсат ботадбиру дурандеш бошад, ки он аз ҳеч як ғусуну ҳилаи бадандешони халқу давлат раҳна нагардад. Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ин гуна ҳикоятҳои дорои ғояи баланди иҷтимоию сиёсӣ ва инсондустии бисъёранд. Восифӣ ҳаммаи ин ҳикоятҳои ибратбахши худро, ки дар онҳо маърифатҳои муҳимми халқи мазлум бо ғамхориҳои самимӣ тасвир гардидаанд, ба ҳокими Тошканд — Келдимухаммад дар ҳузури амалдорони торочғари ӯ нақл мекард. Аз ин нақлу ҳикоятҳо мебоист на танҳо худи ҳоким, балки ҳаман амалдору аркони давлати вай хулосаҳои дурусти зарурӣ мебароварданд.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» бар хилофи ин кирдори маҳкумшудаи ҳукуматдорони гумроху бетадбир дар бораи оини давлат ва тартиби адолати шохони ба ном одили гузашта, аз ҷумла, Султон Маҳмуд ва Улуғбек Мирзо як силсила ҳикояту ривоятҳо ҳастанд, ки онҳо дар тарғиби ақидаҳои адлу инсонпарварии Восифӣ ҳамчун намунаи ибрат ва таҷассуми адолат хизмат кардаанд. Чунончи, Восифӣ дар маҷлиси Келдимухаммад аз дараҷаи фаросату хушбӯри ва адолати Улуғбек нақли поинро меорад: Шахсе ба назди Улуғбек омада арз мекунад, ки ӯ ҳамроҳи қорвони Хуросон ба Самарқанд меомад. Хостааст, ки дар лаби Ҷайхун шустушӯӣ намояд. Лаълпорае, ки дар халтаи чармин доштааст, ба болои пирохани худ мегузорад. Чун ӯ аз об мебарояд, лаълпораро намеёбад. Дар он ҷой ба ҷуз худаш касе набудааст. Подшоҳ мефармояд, ки туро дар ин амр як сол сабр бояд кард. Подшоҳ девонро талабида, аз ӯ дафтари харҷу дахли қаламрави худро ном ба ном мехоҳад. Соли дигар низ чунин дафтарро металабад ва ҳар дуру муқобила мекунад. Ошқор мекунад, ки шахси бофандае дар Қарокӯл соли гузашта 50 танга ва дар ин сол 500 танга даромад мегирад. Ёро подшоҳ ба назди худ хонда мулоқот мекунад. Маълум мегардад, ки халтаи лаълпораро акка гирифтааст ва дар зери дарахти ин бофанда ногаҳон аз нӯли акка бар замин меафтад. Бофанда лаълро ба чавҳарӣ нишон медиҳад. Чавҳарӣ дар аснои таъини баҳои лаъл бофандаро фиреб медиҳад. Подшоҳ пас аз санҷиш чавҳариро аз барои ноинсофиаш итоб мекунад ва лаълро ба соҳибаш мерасонад.

Восифӣ дар ҳикояти дигар аз адолати бардавоми Султон Маҳмуд сухан меронад: додхоҳе ба назди Султон Маҳмуд омада арз мекунад, ки ӯ вақти хуфтан дар хонааш бо аёлаш нишаста будааст. Шахсе бо шамшери бараҳна омада ёро таҳдид мекунад, ки аёлро гузошта худ берун барояд. Шахси ношинос ёро ба сарой банд намуда, то пагоҳ бо аёлаш ишорат мекунад. Соҳибӣ хона аз доду фаръёд гуфтан аз халқ шарм мекунад. Султон мегӯяд, ки ин шахс боз хоҳад омад. Онҳо шарт мекунанд, ки вақти омадани ӯ султонро огоҳ созад. Баъд аз ду шаб соҳибӣ хона султонро огоҳ месозад. Султон ба дари хона рафта мебинад, ки шахсе даст дар гардани зан андохта дар хоб аст

ва шамъ дар лаган месӯзад. Аввал шамъро хомӯш мекунад ва сипас сари фосикро мебурад. Вай фикр мекунад, ки касе дар рӯзгори ӯ чунин далерӣ намояд, бояд ё фарзанд, ё бародар ва ё хеши наздикии Султон бошад. Бинобар ин аввал шамъро хомуш мекунад, ки дар аснои қатл уро шинохта мабодо дасташ наларзад.

Аз мазмуни ҳикоят бар меояд, ки дар аҳди Султон Маҳмуд дар мамлакат адолат ба дараҷае қоим будааст, ки онро ҳатто одамони наздиктарини султон, аз ҷумла, фарзанд ва бародарони ӯ ҳам ҳалалпазир карда наметавонистанд. Қасе, ки адолатро ҳалалпазир мекард, ба мисли ин ғосиб ҳатман кушта мегардид.

Аслан Восифӣ хуб медонист, ки дар аҳди салтанати Улуғбеку Султон Маҳмуд низ ҷабру зулм, худсарихои ҳокимон ва беназмиву низомихои мамлакат барҳам нахӯрда буданд. Бо вучуди ин, ӯ ба воситаи ситоиши фазилатҳои адолат Келдимуҳаммад ва ҳозирони маҷлиси ӯро ба адлу адолат даъват мекард, ки ин кушишоти адиб дар айни ривочи зулму худсарихои ҳукуматдорони шайбонӣ аҳамияти калони инсондӯстӣ ва зиддиасоратӣ дошт.

Восифӣ дар ин маҷлис марбут ба рӯйдодҳои гуногуни конкретӣ муҳити худ як силсила далел, нақлу ривоят ва ҳикоятҳои мушаххаси воқеиро меорад, ки дар онҳо ҷаҳолати гузаро, иллату нуқсони ҳукуматдорони теурию шайбонӣ ва феълӣ афъоли зишти амалдору рӯҳониёни авомфиреби онҳо ба тариқи ҳаҷву тийбат ва танқидҳои пурҳарорати сӯзоне маҳкум гардидаанд. Танқиди афъоли бади уламои мутаассиби замон дар эҷодиёти адибони гузашта, ҷунончи, Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва Чомӣ бисёр аст. Дар эҷодиёти Восифӣ ин масъала бештар ҷанбаи конкрет ва таърихи мушаххаси худро дорад. Ҷунончи, Восифӣ дар бораи дараҷаи дониш ва фазилати яке аз мударрисони мадрасаи Улуғбек, ки мебоист дар ин донишкада уламои бештарини мамлакат дарс гӯянд, маълумоти зеринро меорад: «Мирҷамолиддин ном шахс дар бешармӣ ва беҳаёӣ монанд надошт ва аз фазлу камол ҳам бебаҳра буд. Аммо ба воситаи давоми ихтилот ва хушомадгӯӣ ба леши шайбониён эътибор пайдо карда буд. Онҳо ӯро муллои дуруст ва донишманд мепиндоштанд. Бинобар ин Шайбониҳон дар мадрасаи Улуғбек Мирзо дар суфае, ки аз рӯи шартӣ бонии мадраса бояд донишмандтарини олимони мударрис мешуданд, ӯро мударрис таъин карда буд ва баҳраи вай аз наҳв ҳамин буд, ки масъаи зону фарз аст ва аз фикҳ ҳамин ки мубтадо маҷрур аст». Аслан аз усули дин ҳам ҳеч чизро намедонад.

Ин олимнамои беҳаё дар рӯйпӯш намудани ҳамоқати худ ба муқобили уламои забардаст, аз ҷумла, Ҳочии Табрэӣ фитнаю дасисаҳо ташкил мекунад. Қор ба ҷое мерасад, ки Ҳочии Табрэиро бо он ҳама донишу фазилати баланд гирифтори ҳабс мегардонад. Нависанда ин воқеаро ба тавре тасвир ме-

кунад, ки нисбат ба ин мударриси, ба гуфти Восифӣ «ҳи м о р у л м и л л а т в а д д у н ь ё в у д и н»¹ ва ҳомиёни ҳукумати шайбонӣ нафрати сӯзони хонанда бештар ангезиш меёбад. Дар охир Восифӣ аз номи Ҳочии Табрзӣ нақли худро хулоса намуда мегӯяд: «Қори олам ва уламо ба ҷое расидааст, ки инчунин шахсе дар ин гуна мақоми олӣ — мадрасаи Улуғбек мударрис мешавад ва каси соҳибакле ҳам ёфт намешавад, ки ба ӯ би-гуяд: «Чиҳо мегӯӣ ва чаро мегӯӣ?!». Восифӣ бо ин суханон на танҳо ҳамоқати ин муллои гумроҳ, балки қаҳолати гузарои ҳукуматдорони шайбониро низ саҳт маҳқум кардааст, ки ин амр аз ҷасорати нависандаи адолатпарвару инсондӯст боз як гувоҳи дигар аст.

Восифӣ тартиби қор ва тарзи «адолат»-и яке аз ҳукуматдори-ни баладмартабаи темирӣ — амир Зуннуни Арғунуро ҳаҷв на-муда ба ин қарор менависад: «Қаромати ӯ ин буд, ки ҳар гоҳ ду кас ба ҳам низоъ карда, ба маҳкамаи вай оянд, ӯ табареро дар оташ сурх карда, ба замин мегузошт ва ба айбдор ё ба даъво-гар мегуфт, ки «ин табарро бардор!» Агар суханат рост аст, дастат намесӯзад ва агар дурӯғ гуфта бошӣ, месӯзад». Маълум аст, ки касе табари дар оташ сурхшударо даст намерасонад. Бо ҳамин гӯё дар назди ҳокими соҳибқаромат гуноҳаш «исбот» гар-дида, ҷазо медид ва ҷурмона меод. Баъзеҳо бегуноҳии худро исбот карданӣ шуда, табари сурхшударо бо даст медоштанд ва ҷазои ду тарафа медиданд. Восифӣ дар ин ҳикоят кибру ғу-рур, авомфиребӣ ва ҳамоқати маҳзи амир Зуннуро ҳам та-вассути мушоҳидаҳои шахсӣ ва ҳам аз номи мавлоно Субҳӣ фош намуда, ба ҳомиёни чунин зулму қаҳолат лаънат меҳонад. Восифӣ дар ҳаҷву танқиди разолату қаҳолат ва авомфиребиҳои амалдорону рӯҳониёни ҳукумати шайбонӣ нақлу ривоят ва тасвирҳои хеле зиёд дорад, ки бо тарзҳои гуногуни бадеӣ ба зӯҳур пайвастанд. Яке аз ин тарзҳои бадеӣ тасвири сурати бу-лачаби қозии Чодак аст.

Ин суратро наққоши моҳири замон Чалолиддини Юсуф ба тариқи ҳаҷви тунде кашида ба Келдимухаммад фиристода буд. Аз тарзи мазҳакавии тасвир аён аст, ки қозии мазкур дар қа-зоват аз мизони адлу дод ва ҷодаи ҳақиқат хеле дур рафтааст. Агар аҳвол чунин намебуд, мусаввир ӯро ба ин дараҷа саҳт ҳаҷв намекард. Он сурати булачаб, ки Восифӣ аз рӯи тасвири Чалолиддини Юсуф ба қалам овардааст, ин аст: «Қ о м а т и б а л а н д и с о л х ӯ р д а и н а х и ф в а л о ғ а р и қ о з ӣ м о н а н д и х о д а н д а р о з и х у ш к и д а р о с т м е и с т о д в а с а р у р и ш и ӯ б а р б о л о и о н қ о м а т ч у н о н м е н а м у д, к и гӯё сари дараҳти пушпоҳубарро аз гарданаш бурида бар сари он ҳода ниҳода бошанд ва сару рӯи ӯ дар байни риш монанди канае менамуд, ки дар зери хирмани пашмафтаи да бо-ша ад». Ин портрети мазҳакавии қозӣ на танҳо дар санъати рас-

¹ Хари миллату дунъёву дин.

сомии аввали асри XVI Мовароуннаҳр ихтирои тозае буд, балки дар насри бадени ин давр низ як роҳи навҷӯӣ аст.

Аслан мавкеи ҳаҷв дар адабиёти асри XVI, аз ҷумла дар эҷодиёти Восифӣ хеле калон аст. Мисоли барҷаастаи чунин муҳочот ҳаҷви мартабаи фазилати Хоҷа Юуфи Маломати, ҳаҷви боғи бемаврид харидаи Ғазанфари мӯхтасиб, ҳаҷви сурати писари қозии Туркистон, ҳаҷви қасидаи Чалолиддини Мурғиноӣ ва ҳаҷви муллои ришдарози аҳмақ мебошанд. Восифӣ дар баёни фикрҳои ҳаҷвомези худ бисъёр маврид аз латифаҳои халқӣ мохирона истифода мебарад. Чунончи, ӯ дар заминаи латифаи «ришдарози камақ» ҳикояти «Ришдарози аҳмақ»-ро таълиф намуда, ба он тавассути илова кардани номи Хоҷа Исмоил ҷанбаи конкрет додааст. Лавҳае аз он ҳикоят ин аст: Хоҷа Исмоил дар китобе хонда, ки «риши дарозу қомати баланд аломати аҳмақӣ аст». Ӯ аз аломати аҳмақии худ ба ҳичолат афтода фикр кард, ки қомати дарозамро кӯтоҳ карда наметавонам. Лекин риши дарозро метавон кӯтоҳ намуд. Хост, ки ними рижашро кӯтоҳ карда, ҳарчи зудтар аз як аломати аҳмақии худ ҳалосӣ ёбад. Аммо дар хона теге пайдо накард. Ночор аз беҳи риши худ як қабзаро барои зеби ҷамолаш нигоҳ дошта, дигарашро болои шӯълаи шамъ овард, то ки вайро сӯзонида несту нобуд созад. Рише, ки ҳамеша бо равшан тарбият ёфта буд, бо расидани оташ яқбора монанди хезуми хушк даргирифт. Чун шӯълаи оташ ба қабзаи Хоҷа расид, ба сӯзиши даст тоб наёварда, беихтиёр сар дод. Оташ мисли он ки ба наистони хушк расида бошад, дар лаҳзае то беҳи риши равшанхӯрда расид ва тамоми онро бо мӯйлабу абруӣ ва миҷгон сӯхта, мисли мӯрҷаи дар оташ партшуда гардонид. Чун Хоҷа рӯи худро дар оина дид, ба ҳоли худаш худ ба худ хандиду дар дил гуфт: «Ин коре ки ман кардам, аҳмақамро ҳатто дар пеши худам исбот кард!» Ӯ дарҳол қалам гирифта, дар хошияи китоб — муқобили ҷумлаи «риши дарозу қомати баланд аломати аҳмақист» навишт: «Мо таҷриба карда дидем, ки ин суҳан ҳақ аст, рост ва бояд ҳеҷ фарде ба он шубҳа накунад вагарна мисли мо ришу бурут ва абруву миҷгони худро ба оташ хоҳад дод».

Восифӣ тавассути чунин ҳикоятҳо, ки дар дили хонанда ҷиҳати амалиёти қабҳи қаҳрамонҳои худ як ҳисси нафрат ва кароҳати зишти бардавом мепарварад, тарзи зиндагонии рӯҳониёни зоҳирпарастӣ ҷоҳили замонҳои худро саҳт маҳкум намуда, бисъёр меҳоҳад, ки дар ҷамъияти ӯ ба ҷои чунин ҳукамо ва гирифтронии ҷаҳли мураккаб уламову фузало ва муллоёни соҳибӣ ақлу зако ба рӯи кор оянд. Ба ин роҳи тасвир низ Восифӣ иллату нуқсонӣ бисъёр зишти муҳити онрӯзаро дар оташи ҳаҷв сӯзонид, ба ҳимояи ростию ҳақиқат, ҳислатҳои неки одамон ва бештар инсонтар гардидани инсонҳои ҷамъияти худ баромадааст.

Дар байни афкори пешқадами адлу додгусторӣ ва инсонпарваронаи Восифӣ ақидаҳои панду насиҳат ва илму маърифатпар-

варӣ низ ҷои муҳимро ишғол мекунанд. Ин ақидаҳои нависанда бештар дар ҳикоятҳои чи гуна илму хунар ба даст овардани ҷавони хушнавис Ёқут ва тирандози моҳир Ҳиндухоҷа, дар бо-ран илму фазилати Абӯ Алӣ Сино, маҳорати мусаввири Чало-лиддин Юсуфи наққош ва монанди инҳо ифода ёфтаанд. Чунон-чи, Восифӣ дар ҳикояти чи гуна илму хунари хушнависию тирандозӣ омӯхтани Ёқуту Ҳиндухоҷа ақидаи «бе азми дурусту саъйи комил ҳаргиз нашавад мурод ҳосил»-ро талқин мекунад. Мазмуни мухтасари ҳикояти номбурда ин аст:

Халифа Муътасим ду бародареро харида буд. У Ёқутро ба устоди тирандозу Ҳиндухоҷаро ба муаллими хушнавис месупо-рад, ки асрори ин илму хунароҳоро омӯзанд. Аммо Ёқутро майл ба хунари хушнависи ва Ҳиндухоҷаро завқ ба тирандозӣ буд. Бинобар ин шогирдон пайваста ба хунари дӯстдоштаи худ маш-ғул мешуданд. Ҳатто қор ба ҷое мерасад, ки устодон сару рӯи шогирдонро шикаста, дар хонаҳо банд мекунанд. Ёқут дар хо-лати хуншор аиғуштонашро ба хуни рӯяш молида ба девори хона хат менавишт. Ин ҳолатро устодаш дида аз қардаш пу-шаймон мешавад. Ҳиндухоҷаро низ аз тирӯ камон дур намуда, ба дастан даволу қалам медиҳанд. Аммо вай шохчаи ҷӯберо ки наздаш афтодааст, камон ва қалами худро тир сохта ба ти-рандозӣ машғул мегардад. Аз ин ҳол халифаро огоҳ месозанд.

У иҷозат медиҳад, ки шогирдонро мувофиқи завқ ва касби дӯстдоштаи худ тарбият намоянд. Сипас дар андак муддат Ёқут дар навиштани хат ва Ҳиндухоҷа дар илми тирандозӣ ягонаи даврон мешавад. Қорхоеро, ки дигарон наметавонистанд, онҳо ба хубӣ ба сомон мерасониданд. Ҳатто ба хунари онҳо эҳтиёҷи халифа меафтад. Ҳар ду низ ин эҳтиёҷро ба дараҷаи аъло ва ҳайратовар иҷро мекунанд. Халифа, ки аввал қадри хунари Ёқутро нафаҳмида, ўро аз ҳузураш ронда буд, дар охир ба хатояш иқрор шуда мегӯяд: «Эй Ёқут, акнун ҳақиқати ҷав-хари ту бар мо зоҳир гардид ва тирӯ монанди ёқути гавҳари тоҷ бо иззату ҳурмат хоҳем сохт ва ҳаргиз тирӯ монанди мар-думаки дида аз назар нахоҳем андохт».

Чунон ки мегӯянд, дар ин ҳикоят Ёқуту Ҳиндухоҷа ба омӯх-тани касби дӯстдоштаи худ баъди бо сабру тоқат ва суботко-риҳои зиёд паси сар қардани душворию азият ва шиканҷаҳои бисъёре ноил мегарданд. Азбаски онҳо касбҳои хушнависию ти-рандозиро бағоят дӯст медоштанд, бинобар ин дар андак муддат ин касбҳоро ба дараҷаи аъло азхуд намуда, устоди ягонаи дав-рон мегарданд.

Восифӣ дар ин ҳикоят аввалан душворииҳо ба даст овардани илму хунар ва сониян баъди бо сабру тоқат ва устувории аз худ қардани ин дурри бебаҳо, фазилатҳои олии шахси соҳибху-нарро намунаи ибрати зиндагӣ доништа, таъкид менамояд, ки халқу мамлакат ва ҳатто ҳукмрони замон ба хизмати ҷунин шахсон эҳтиёҷи мубраме доранд. Ҷунин шахсон соҳибхунари

босубот барои халку мамлакат дар халли душвортарин муаммоҳои зиндагӣ пайваста мушқилкушоӣ беҳамто мебошанд.

Восифӣ зимнан дар ин ҳикоят халифаи замонро айбдор мекунад, ки ӯ аввал рағбати ба кадом ҳунар доштаи шоғирдонро носанҷида, онхоро ба устодон месупорад ва сабабгори ин қадар шиканҷаҳои шоғирдон мегардад. Аз ин ҷиҳат аҳамияти тарбиявии ҳикояти «Ёқуту Ҳиндухоча» ҳоло дар замони мо низ хурд нест.

Ин ҳикоят аз ҷиҳати инкишофи шаклу мазмун ва тахайюлотӣ бадеӣ дар асоси ҳикоятҳои халқӣ сурат гирифтааст. Аслан дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» мавқеи ҳикоятҳои халқӣ хеле қалон аст.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» асарӣ ҳаҷман бузург ва гуногунмавзӯ аст. Бо вучуди ин дар ин асар мо асосан ду тарзи баёнро мушоҳида мекунем. Дар он фаслу бобҳои, ки ба таърифу тавсифи ҳукуматдорон, тасвири маҷлисҳои бошукӯҳ ва тарзи зиндагии онҳо бахшида шудаанд, нависанда ташбеҳу истиораҳои пурпечи мураккаб, калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ ва ба завқи мамдӯхони ашрофу болонишин писандро бештар истифода бурдааст. Ин услуби баён дар қисмати шеърҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ» низ ҷойи шудааст. Мисоли ин қасидаҳои бо радифи гулҳо гуфтаи Восифӣ аст. Аммо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» чунин фаслу бобҳо чандон зиёд нестанд.

Дар қисми умдаи асар аҳволи халку мамлакат тавассути тасвирҳои бевоситаи ҳақиқати зиндагӣ, нақлу ривоятҳои латифу ширин, ҳаҷвomez ва ҳатто қарехи ифода ёфтаанд. Дар ин қисмат марбут ба мавзӯ, ғараз ва мароми нависанда тарзи баёни асар содаву раван ва оммафаҳм гардидааст. Забони асар дар вақти нақли махсусан асарҳои халқӣ, аз ҷумла ҳикоятҳо дар бораи Абӯ Алӣ Сино, Анушервон, Ёқуту Ҳиндухоча, Улугбек, Султон Маҳмуд ва амсоли инҳо хеле сода ва ба забони гуфтугӯӣ монанд мегардад. Дар ҳамаи қисмати асар ин мувофиқати шаклу мазмун асосан ҷойи шудааст.

Мундариҷаи ғоявии ашъори Восифӣ

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ на танҳо нависандаи барҷастаи асри XVI аст, балки шоири маъруфи ин давра низ мебошад. Восифӣ ба шеърҳои ханӯз аз овони ҷавонӣ шурӯъ намуда буд. Аммо то кунун девони ашъор тартиб додани ӯ маълум нест. Он ашъоре, ки имруз аз Восифӣ дар даст дорем, ҳамон шеърҳои ашъорӣ, ки ӯ ҷо-ҷо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба муносибатҳои гуногун вобаста ба мазмуни асар овардааст. Чунон ки дар фасли «Мероси адабии Восифӣ» гуфтем, аз ин шоир то ҳол ба дасти мо зиёдтар аз 1600 байт аз он ҷумла, 829 байт қасида, 514 байт ғазал, 95 байт қитъа, 98 байт луғзу муаммо, 140 байт қиссон, 25 фард ва 8 рубоӣ расидааст. Маълум мешавад, ки аз Восифӣ ба мо бештар қасидаву ғазал боқӣ мондааст.

Бо вучуди ин, аз номгӯӣ ин жанрҳо аён аст, ки Восифӣ дар ақсари жанрҳои лирикӣ замони худ шеър гуфтааст. Мо дар

асоси ҳамин шеърҳо дар бораи мазмуну мундариҷаи ғоявии ашъори Восифӣ ба таври мухтасар мулоҳиза меронем.

Ҷолиби диққат аст, ки аксари қасидаву ғазал, китъа, луғзу муаммо ва чистонҳои Восифӣ замону макон ва таърихи таълифоти худро доранд. Чунин ҳолат дар таърихи адабиёти мо бисёр нодир аст.

Чунончи, ӯ қасидаи «Эй лаъли ҷонфизоят нақди ҳазинаи дил — З-он нақд нест моро ҷуз хуни дил ҳосил»-ро соли 1511 дар ҷавоби қасидаи «Гантаронӣ»-и Камоли Исмоил, қасидаи «Соқӣё ҳамчун гули раъно дар айёми баҳор — Ҷоми зар аз бодаи гулгун даме ҳолӣ мадор»-ро худи ҳамон сол дар пайравии қасидаи «Баҳория»-и Салмони Соваҷӣ таълиф мекунад. Қасидаи «Зиҳӣ кашида ба қасди дил абрӯи ту камон — Хаданги ғамзаи чашми ту хона карда ба ҷон»-и Восифӣ соли 1512 дар роҳи сафари Мовароуннаҳр иншо шуда, ба сарвари қорвон Ҳоҷа Муҳаммади Сарроф бахшида шудааст. Восифӣ соли 1512 қасидаи «Эй дил, хаёли хом мабар, дар паи таом — Зеро ки имтило шудаам з-ин хаёли хом»-ро ба муносибати қаҳтӣ ва саҳти зимистони Самарқанд ба унвони ҳокими ин шаҳр Абӯсаид Султон бахшида, бо силаи он толибилмони хуросониро аз хунукӣ ва марғ начот медиҳад. Соли 1513 шоир бо ҳоҷиши Ҳоҷа Ҳошимӣ дар пайравии қасидаи Қотибӣ Нишопурӣ қасидаҳои ба радифи «лола», «нарғис», «бунафша», «ғунча» ва «гул»-ро таълиф мекунад. Дар ҳамин сол ӯ дар пайравии Амир Хусрав, Қотибӣ, Ҷомӣ ва Унсӣ зиёдтар аз 100 ғазал ва 80 луғзу муаммо меғӯяд.

Қасидаҳои, ки Восифӣ дар пайравии қасидаи Камоли Исмоил, Салмони Соваҷӣ ва Қотибӣ гуфтааст, аз лиҳози мазмун ва мундариҷаву ғоя қасидаҳои мадҳӣ буда, дар онҳо феълу афъол, иқтидори салтанат ва тартиби қорғузории ҳукуматдорони гуногуни замон бо муболиғаҳо ситоиш гардидаанд. Масалан, ду қасидаи аввал дар васфи Қелдимухаммад ва Наврӯзаҳмад буда, Восифӣ ин ду шохзодаи Мовароуннаҳрро то ба ин диёр омадани худ пешакӣ ба таври ғоибона ситоиш намудааст. Восифӣ дар қасидаи дуюм, ки ба Наврӯзаҳмад бахшидааст, иқтидори баланди худро дар ситоиши ҳукуматдорон воқеан намоиш додааст:

Шоҳи гардун манзалат Наврӯзаҳмадхон, ки ҳаст
Сабзае аз гулшани қадраш сипеҳри зарнигор

Бинед, ки дар назари шоир қадри «сипеҳри зарнигор» ба як сабзаи гулшани ӯ баробар намудааст. Чунин муболиға ва тасвирҳои ба таъби мамдӯҳи ҳукмрон писандро дар қасидаҳои бо радифи гулҳо гуфтаи Восифӣ бештар дучор меоем. Дар ин панҷ қасида, ки бо радифҳои «лола», «нарғис», «бунафша», «ғунча» ва «гул» гуфта шуда, ҳамагӣ аз 156 байт иборат аст, шукӯху бузургӣ, адолат ва мартабаи баланди давлати Убайдул-

лохони шайбонӣ бо камоли маҳорат ва техникаи олии шеър васф гардидааст.

Восифӣ дар ин панҷ қасида ба воқеият ва ҳақиқати зиндагӣ аз дидгоҳи ҳукмрони замон менигарад. Аз ин рӯ, дар истехкоми тоҷу тахт ва давлати Убайдуллоҳон на танҳо дарбориёни олимаком навқару лашкарони содиқ, балки замину замон ва ҳамаи мавҷудот аз он ҷумла, гулҳои чаману лолаҳои даман ҳам ҷоқар ва камарбанди хизмати ин шаҳи гардуншукӯх мебошанд.

Дар ин қасидаҳо Восифӣ дар аснои тасвири базму разми Убайдуллоҳон, ҳарчанд аз дидгоҳи ҳукмрони замон аст, гоҳо ба аҳволи зиндагонии гадову қаландар ва муфлисони мамлакат низ ҷашмандозе менамояд. Дар мавриде лола ба пораи ҷигари ба сик кашадае менамояд, ки дар талоши хӯрдани он муфлисони завқи иштиҳо мепарваранд:

Чу муфлисест, ки зи пораи ҷигар бар сик
Ба тоифони чаман баҳри моҳазар лола.

Шоир дар ду байти поин тавассути баёни ҳолати наргис аз ҷигунагии аҳволи ринду қаландарони кишвар сухан рондааст:

Остини намади зард ниҳодаст ба сар,
Ки қатанлар шудаву волаву шайдо наргис.
Ҳаст ҷун ринду қаландар зи сару по урьен,
Аз чи дастор ба сар сохт хувайдо наргис.

Дар байти дигар ҳолати бунафша аз завқи таом бо гардани қач истодани гадо монанд шудааст:

Қач қарда паи роиҳае гардани худро
Пеши сари зулфи ту гадовор бунафша.

Ҷунон ки мебинем, ҳамаи ин тасвирҳои олии санъаткорона ва лавҳаҳои равшани рассомие, ки Восифӣ дар ҷавоби қасидаҳои устодони гузашта мувофиқи доираи завқ ва диди бадеии ҳукмрони замони худ гуфтааст, аз маҳорату санъати баланди шоирии ӯ гувоҳи барҷастае мебошанд.

Дар эҷодиёти Восифӣ қасидаҳои ҳастанд, ки дар онҳо симони аслии шоир ва идеали иҷтимоии ӯ ба хубӣ ифода ёфтаанд. Ба гурӯҳи ҷунин ашъор қасидаи ба муносибати соли қаҳтӣ ва сармомӣ саҳти Самарқанд, ба ҷиҳати Хоҷа Юсуфи Маломатӣ ва қасидаи дар васфи Хоҷа Муҳаммади Сарроф гуфтаи шоир дохил мешаванд. Дар ин қасидаву ҳаҷвияҳо аксаран муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоии муҳити шоир, аз он ҷумла аҳволи вазнини мамлакат, ҳаҳолату нодонӣ, коҳилию бифитратӣ ва форигболии ҳукуматдорони замон мавриди муҳокима қарор гирифта, бо тарзу усулҳои гуногуни бадеӣ танқиду мазаммаг ва маҳкум гардидаанд. Ҷунончи, Восифӣ дар қасидае, ки ба зоҳир маҳд, вале ба ботин ҳаҷви сӯзони вазири Қўчқинҷихони шайбонӣ Хо-

ча Юсуфи Маломатӣ аст, чахолату нодонӣ ва ҳамоқати бекарони ин вазири мамлакатро бо маҳорати фавқулодда фош кардааст. Таърихи иншои ин қасидаи нодир чунин аст: Хоҷа Юсуф, ки вазири соҳибхитиёри Кӯчкинчихон буд, ба расми меҳмонӣ ба хонааш уламову фузало, шуаро ва аз он ҷумла Восифиро даъват мекунад. Дар ин маҷлис шеърро бадеҳаҳои авҷ дошт. Худи Хоҷа Юсуф низ бисёр бадеҳа мегуфт. Ҳар қадар, ки вазир бештар бадеҳа мегуфт, ҳамон қадар аз илму фазилат орӣ будани ӯ равшантар маълум мегардид. Дар ин маҷлис бо таҳаллуси «Тунӣ» шоири буд, ки шеърро худ падонад ҳам, даъвоҳои калон дошт. Ин шоир аз Восифӣ дар хусуси қавоиди шеърро истилоҳоти он ва арӯзу саноеи бадеӣ фаҳмида мегирӣфт. Аммо ҳаргиз аз тавсани ғурур поин намефуромад. Восифӣ дар хитоби ин шоиртарош мегӯяд:

Эй, ки ту «Тунӣ» таҳаллус мекуни,
Шеърро аз мо тафаҳхус мекуни!

Аз ин сухани Восифӣ Хоҷа Юсуф бадқаҳр шуда, ба ӯ эрод мегирад:

Чун ту медонӣ, ки марди очиз аст,
Аз чӣ ин маънӣ таҷассус мекуни?

Восифӣ аз шунидани ин байт беихтиёр меҳандад. Хоҷа аз ин ҳол бадқаҳр шуда, мепурсад, ки чаро Восифӣ ин қадар тамасхуромез хандид? Восифӣ ҷавоб медиҳад, ки «эй, маҳдум, қофияро ғалат кардед ва дар миёни шуаро айбе аз ин қавитар намебошад». Воқеан Хоҷа Юсуф дар байти худ равии қофияро бо ҳарфи «син» (таҷассус) меоварад. Ҳол он ки дар байти Восифӣ равии қофия ҳарфи «сод» (тафаҳхус) буд. Баъди ин Хоҷа саҳт оташин гардида, ҳарзаву сафсатаро сар мекунад. Меҳоҳад, ки айби худро бо суханони зиште пӯшад. Аммо оташи ғазабро ба боди носазогӯй шӯъла медиҳад ва обрӯи худро ба хоки мазаммат мерезад. Восифӣ дар ҷавоби ин ҳарзаҳои Хоҷа назди издиҳом чизе намегӯяд. Лекин бегоҳии ҳамон рӯз ба ҳучрааш омада, қасидаи маъруфи худро иншо мекунад, ки чанд байти он қасида ин аст:

Ҳаст дар силсилаи ҳоқонӣ
Мӯҳрдоре ки надорад сонӣ.
Чун каломаш ба зарофат омехт,
Аз даҳонаш гуҳари беҳад рехт.
Фаҳри офоқ бувад з-ӯ шуда фош,
Мардумиё караму ҳусни маош...
Аз сари лутф муини фукарост,
Ки кушода руҳаш аз айни атост.

Ин ҷо агар аз калимаи «мӯҳрдор» ҳарфи сонӣ «х» равад, лафзи «мурдор», аз иборани «гуҳари беҳад» ҳарфи «р» резад, «г... беҳад», аз «фаҳри офоқ» ҳарфи «ф» кам шавад, «хари офоқ»

ва дар ибораи «муини фуқаро» ҳарфи «м» ба «л» табдил ёбад «лаини фуқаро» ҳосил мешавад. Ба ин тариқ, Восифӣ дар ин қасида воқеан на танҳо аз илму фазилатҳои маъмулии замона беҳабар, балки соҳиби ҷаҳли мураккабу аҳмақи гузаро будани вазири соҳибхитиёри мамлакат Хоча Юсуфи Маломатиро ба аҳли олам бо камоли маҳорат ва санъаткории ба нудрат исбот кардааст.

Чунин айбномаи бадеӣ дар шаъни вазири мамлакати Мовароуннаҳр қабоҳати бисъёр нангине буд.

Соли 1512 дар Самарқанд зимистон бисъёр саҳт омад. Болои ин дар мамлакат қаҳтӣ низ ҳукмронӣ дошт. Аҳволи халқу мамлакат басо танг мегардад. Махсусан, толибилмони мадрасаву муҳочирон ва аҳли касбу ҳирфат, ки захираи ғаллаву ҳезуми казоӣ надоштаанд, аз қурбати гуруснагию зарбати сардӣ талафоти бисъёр мебинанд. Ба ин муносибат Восифӣ бо маслиҳати яке аз дӯстони худ Алии Балхӣ ба унвони ҳокими Самарқанд Абӯсаид Султон қасидан ҳасбилҳолне гуфта, ўро аз аҳволи басо танги халқу мамлакат, аз он ҷумла ҳоли табоҳи толибилмони хуросонӣ огоҳ месозад. Чанд байти он қасида ин аст:

Эй дил, ҳаёли хом мабар аз пай таом!
Зеро ки имтило шудаам з-ин ҳаёли хом...
Гандум зи ҳар кас талабад, орд мекунад
Аз зарби мушт рустаи дандони ӯ тамом.
Бо он ки хун хуранд шабу рӯз мардумон,
Даври замона ташна ба хуншон бувад мудом...
Тасбеҳ дона кардаму саччода дом, лек —
Анқо шудааст нон нашавад сайди кас ба дом.
Як дона гандум ар ба замни, афғанад касе,
Мардум кунанд мӯрсифат бар вай издиҳом.
Бар халқ гӯшти ҳару хинзир шуд ҳалол,
Ё раб, чӣ сабаб буд, ки нон шуд чунин ҳаром?
Хокистаре, ки дар таҳи он пухта шуд кумоч,
Созанд тўғиёш ҳалонк зи эҳтиром...
Бӯе, ки муртафеъ шавад аз дуди дегдон,
Хуштар бувад зи ронхан мушк дар машом.
Аз ҳеч разване накунад дуд сар бурун,
Чуз дуди марғу дуди дили зори мустаҳом..

Аз дасти қарзхон ҷаву гандум, ин замон
Беҳтар зи ғори муш набошад дигар мақом.

Дар ин чанд байти шоир, ки аз қасидан 32-байтан ӯ намуна овардаем, аҳволи иҷтимоию рӯҳии халқу мамлакат ба таври басо фоҷиваӣ тасвир ёфтааст. Дар тасвири Восифӣ дар ин кишвар пайдо кардани нону таом фикри ботил аст. Бинобар ин ғизои рӯзонаи мардум «шамсаи меҳр» ва шомииёни онҳо «қурси моҳ» гардидааст. Агар касе аз дигаре гандуме металабид, дар ҷавоб мушти маҳкаме меҳӯрд, ки дар даҳон дандонаш орд мегардид.

Восифӣ ин қасидаро дар як шаб иншо намуда, пагоҳи он

шаб бо ёрии дӯстонаш аз назари Абӯсаид Султон мегузаронад. Ҳоким ба ивази ин қасида ба Восифӣ 10 сар гӯсфанд, 20 ман орд, 600 танга ва чор бех дарахт барои ҳезум сила медиҳад. Восифӣ ин инъомро ба мадраса оварда, ба голибилмон мебахшад ва бо ин кори хайр чандин дармондагони рӯзгорро аз марг наҷот медиҳад.

Ҳарчанд Восифӣ бо ин қасида аҳолии дармондари аз гуруснагӣ ва панҷан сардӣ наҷот дода натавонистааст, вале бори дигар ӯ диққати Абӯсаидро ба ин аҳвол ҷалб намуда, дар ин хусус ғамхорӣ карданро ба ӯҳдаи ҳоким гузоштааст. Ин ҳолат аз мазмуни баланди иҷтимоии қасидаи шоир гувоҳӣ медиҳад.

Ин гуна ақидаҳои пешқадам ва аз ҷумла, инсондӯстии Восифӣ дар ғазалҳои ӯ низ хеле санъаткорона ифода ёфтаанд. Восифӣ дар бисёр ғазалҳои худ хислатҳои неку ҳамида ва зебоиҳои зоҳири ботини инсонро васф намуда, пайвасти ӯро ба некномии наққориҳо даъват мекунад. Мисоли ин ғазали матлаш «Биё, эй ишқ оташ зан, хасу хошоки ҳастиро — Дар он оташ фikan он гоҳ раҳти худпарастиро» аст. Дар чандин ғазали шоир аҳволи вазини мардум гоҳ бо ҳиссу ҳаяҷонҳои пуршӯр ва гоҳе бо камоли мусаввирӣ ба қалам омадаанд. Шоир дар ғазали зерин аҳволи халқро дар зимни тасвири манзараи табиат, хоса бориши барф, ба ин қарор овардааст:

Нест он барф, ки аз боми фалак мерезад,
К-аз бурудат ҳама парҳон малак мерезад!..
Мардумон аз хуноқиҳои ҳаво сӯхтаанд,
Бар сари сӯхтагӣ абр намак мерезад..

Восифӣ ҳатто дар ғазалҳои ба татаббӯи ғазалҳои соф ошиқонаи гузаштагон гуфтааш низ аз аҳволи халқу авзон замони худ изҳор кардааст. Ӯ дар татаббӯи ғазалҳои Амир Хусраву Мирҳочӣ Унсӣ, ки ғазали ин ду шоир сирф ишқӣ аст, ғазал гуфта аз доираи ҳиссу эҳсоси ошиқона бо камоли маҳорат берун баромада, ба тасвири авзоъ ва ҳолати ноҳинчори замонаш пардохтааст. Матлаи ғазали Восифӣ ин аст:

Ба дил оташ зан, онро лозори гулшани ҷон кун,
Дарову оташи дилро Халилосо гулистон кун.

Восифӣ дар ин ғазал, ки ҳама аз ҳашт байт иборат аст, аз ҷумла мефармояд:

Нагӯям аз ҷафоҳои ту зинҳор, эй фалак ҳаргиз,
Бирав, ҳар ҷиз, к-аз дасти ту меояд, ба ман он кун!
Зи сақфи нилгун хишти Моҳу Хур то ба кай афтад?
Биё, эй сели ашк, ин сақфро якбора вайрон кун!

Ҳарчанд чиҳати муҳити мавҷудан худ баён гардидани чунин эътироз дар адабиёти мо ҳодисаи тоза нест, вале ин лавҳа дар шароити аввалҳои асри XVI дар айни авҷ гирифтани беадо-

латию чафокориho ва фитнаву дасисаҳои ҳукуматдорони феодали таҷассуми ҳақиқати объективӣ буда, аҳамияти калони иҷтимоӣ дорад.

Дар лирикаи ин аср, аз ҷумла дар ғазалиёти Восифӣ, образи Фарҳоди ҳунарманд ва Маҷнунӣ ноком аз эътидол зиёд тақрор меёбад. Ин ҳолат натиҷаи авҷ гирифтани беадолатиҳои иҷтимоӣ ва фитнаю дасисаҳои феодали буд, ки аҳли адабу ҳунар худро ба ин қурбон гардидагони фитнаю дасиса ва беадолатиҳои иҷтимоӣ гоҳе монанд ҳам кардаанд:

Ҳамехолам, ки рӯзи ҳашр бо ҳамдари худ хезам,
Равам дар Бесутун дар пеши қабри Кӯҳкан мирам.

Ё:

Қиссаи Маҷнун ба пеши Восифӣ афсона буд,
То нашуд, Маҷнун, наёмад қиссаи ӯ бовараш.

Дар лирикаи Восифӣ ғазалҳои мустақилонаи равону ширин, шушоҳанг ва бисёре самимонае, ки намунаи хуби асари санъати асри XVI бошанд, кам нест. Масалан, ғазали ионин аз қабилӣ ҷунин ғазалҳост. Танҳо матлашро меорем:

Меравам аз кӯи ту бо ҷони пурғам, хайр бод!
Бо дили пуроташу бо ҷашми пурнам, хайр бод!

Аз ин ҷост, ки устод Айни ба ашъори Восифӣ баҳои сазовори баланд дода мегӯяд: «Восифӣ қасиданависи забардаст аст, ки бисёре қасидаҳои устодонро бо муваффақият ҷавоб гуфтааст, инчунин дар ғазал ҳам лирикаи баланд дорад... Восифӣ дар донишҷанни қондаҳои вазну қофияи шеър забардасттарини замони худаш аст».

АБДУРАҲМОНИ МУШФИҚИ

Ҳаёти шоир

Маъруфтарин шоири ин давраи тоҷик Камолиддин Абдураҳмони Мушфиқӣ тақрибан дар соли 1525 дар шаҳри Бухоро таваллуд шудааст. Вале аҷдоди ӯ аз шаҳри Мавр будаанд, ки онро ҳам муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва ҳам худи шоир қайд кардаанд.

Мушфиқӣ бо баромади иҷтимоии худ ба табақаҳои поин ва меҳнатии аҳоли мансуб буда, дар муҳити ҳамин табақа ба воҷрасидааст. Ин нуқтаи муҳим на танҳо аз ишораҳои баъзе сарчашмаҳо, балки аз гуфтаҳои худи шоир низ маълум мегардад. Ҷунончи, аз байти зерини Мушфиқӣ фаҳмида мешавад, ки ӯ дар ҳурдсолӣ аз падару модар ятим мондааст:

Бо падар хурсанд будам, бевафой кард умр,
Меър бар модар ниҳодам, ёфт модар ҳам вафот.

Абдурахмони хурдсол пас аз вафоти падару модар ба иллати он ки дигар ягон шахси наздики сарпараст ва ғамхоре надоштааст, ба ҳоли дарбадарӣ меафтад, ниҳоят вай ба дастъерии хонаводаи яке аз ҳунармандони Бухоро қарор меёбад. Ба туфайли меҳнатдӯстӣ ва қобилияти худ дар ин хонавода мавриди меҳрубонӣ ва ғамхорӣ қарор мегирад. Бо сарпарастӣ ва кушиши ин хонаводаи ҳунармандон шоири оянда ба мактаб рафта, хату савод мебарорад. Пас аз хатми таҳсили ибтидоӣ ба мадраса дохил шуда, ба касби камол ва омӯзиши илмҳо камар мебандад.

Мушфиқӣ айёми таҳсил дар мадраса дар азҳуд кардани илмҳо истеъдоди ғавқуллодаи худро зоҳир менамояд. Чунон ки дар сарчашмаҳо қайд шудааст, вай дар ҳайъат (астрономия), нуҷум (ситорашиносӣ), ҳикмат (фалсафа), рамл (ғайбгӯӣ, фолбинӣ) ва ҳисоб барин илмҳои ғайридинӣ дониши мукамал ҳосил карда, ба дараҷаи ромалони асри худ расида буд. Чунончи муаллифи «Таърихи Саидроқим» (асри XVII) навиштааст, ки Мушфиқӣ «аз илми ҳикмат чун Чолинус бохабар ва дар боби ҳайхат ҳамчун Батлимус баландахтар ва дар фанни куръа ва илми рамл чун соҳибтолеъ баҳравар. Аз он ҷумла аз илми ҳисоб чизе медониаст, ки ақли уқало аз тасавури ӯ очиз ва зеҳни аҳли зако аз тааққуди (фаҳмидани) ӯ қасиру отим буда».

Мушфиқӣ дар айёми таҳсили мадраса на танҳо ин ҳама донишхоро ба таври мукамал азбар кард, балки ба шеърӯ адаб низ тавачҷӯхи беандоза пайдо намуда, бо он машғул гардид. Майлу рағбати ӯ ба шеър чунон пурзӯр буд, ки бо вучуди он ҳама дониш пас аз хатми мадраса на роҳи илм, балки шеърӯ шоириро ихтиёр карда, ба дараҷаи яке аз тавонотарин шоирони асри худ расид.

Мушфиқӣ ҳанӯз дар айёми таҳсил ба шеъргӯӣ пардохта, дар баробари ин ба хидмати баъзе аз ҳукуматдорони вақт роҳ ёфта будааст. Бинобар нақли муаллифи «Тӯҳфат-ус-сурур» (таълифаш охирҳои асри XVI), Мушфиқӣ ҳамроҳи шоири дигар — Аминӣ ва Маҳрамаӣ дар мулозимат ва хидмати Бурҳонхон ноиб ҳукмрони Бухоро Ёрмуҳаммадхон (1551—1556) буд. Вай ба ҳаҷвгӯӣ рағбати калон дошт ва одамони бисёреро ҳаҷв карда буд, вале ин кори ӯ ба Бурҳонхон хуш наомад, бинобар он уро танбеҳ дод.

Чунон ки дида мешавад, Мушфиқӣ ҳанӯз дар ҷавонӣ ва аввали фаъолияти адабии худ ба ҳаҷву мутойибагӯӣ рағбати зиёд пайдо карда будааст. Ин ҳол бесабаб набудааст. Шоири ҷавон дар ин вақт бо тоифаи лавандон (олуфтаҳо), ки ҷавонони айшпараст ва ҳарзагарде будаанд, алоқа пайдо карда, дар шеърҳои ҳаҷвию мутойибавии худ шавқу завқи ҳамин тоифаро ифода менамуд.

Мушфиқӣ баробари шеърҳои ҳаҷвӣ дар мадҳи баъзе шахсон бонуфузи давр, аз ҷумла хочағони ҷӯйбории Бухоро, қасидаҳо низ навиштаи мегирад. Бо вучуди ин, вай аз байни арбоби давлат ва бузургони Бухоро ба худ сарпарасте пайдо карда натавонистааст, ки бо кӯмаки ӯ зиндагии худро таъмин намува, фаёлияти адабиашро раванқ диҳад. Бинобар ин маҷбур мешавад соли 1564 ватанаш Бухороро тарк карда, ба Самарқанд кӯчида равад.

Мушфиқӣ ба Самарқанд омада, барои бо ҳукуматдорони ин ҷо робита пайдо кардан саъй мекунад, бахшида ба Султон Саид (1568—1572), ки ҳанӯз ба тахти хонии Самарқанд нанишаста буд, қасидаҳо менависад. Бо ин роҳ вай ба вазифаи китобдории Султон Саид таъин мешавад. Инро муаллифи «Музаққир-ул-аҳ-боб» Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (таълифаш соли 1566) қайд кардааст: «Мавлоно Мушфиқӣ дар ин айём кавкаби саъди толаш дар нитоқи саодат аз ҳубут ба сууд ҳаракат намуда... ба мансаби китобдорӣ мушарраф шуда...» Мушфиқӣ ба вазифаи китобдории Султон Саид қор карда истода, дар ситоиши ин хон қасидаҳои бисёре навишт, инчунин девони якуми ғазалиёти худро низ ба номи ӯ мураттаб сохт.

Бо вучуди ин зиндагии шоир дар дастгоҳи хони мазкур хуб намегузашт. Вай аз ҷиҳати моддӣ душворӣ мекашид, зеро бисёр вақт маоши китобдориро намедоданд. Бинобар ин шоир маҷбур мешуд, ки бо шеърҳо ба хон ё вазири ӯ муроҷиат карда, тангии маишат ва саҳтии рӯзгори худро арз намояд. Ҷунончи дар китъае ба Султон Саид ин тавр арзи ҳол мекунад:

Хони олиқадрӣ қайвонманзалат Султон Саид,
Пеши даргоҳи ту гардуни муалло ҳеч нест,
Арзи ҳоли ман, ки ҳастам зарраи беътибор,
Назди хуршеди замри оламоро ҳеч нест.
Шуд се соли рост, к-аз ҷинси ҷаву гандум маро,
Дона ҷуз дар мазраи Парвину Ҷавзо ҳеч нест...
Қуръа афкандаш барои фол, мӯрон саф задаанд,
Нуктаҳоро дона пиндоранду аммо ҳеч нест...

Шоир дар ин ва ҷанде дигар шикоятномаҳои бо як оҳанги шӯхиву зарофати ба худааш ҳосе эътибори подшоҳ ва вазири ӯро ба машаққати зиндагии худ ҷалб кардани мешавад. Инро дар дигар як шеър ба Султон Саид бахшидаи ӯ низ мебинем:

Шаҳо, ту мардуми ҷашми саводи оламро,
Ба лутфу марҳамати ту мардуме намеёбам.
Шундаам, ки Самарқанд ҷаннати дунёст,
Ҷӣ одамам, ки дар ӯ гандуме намеёбам.

Инъомҳои гоҳе ба шоир фармудани подшоҳро баъзе амалдорон ё пешхидматони дарбор тамоман ё қисман нигоҳ медоштанд. Аз ин рӯ шоири бенаво маҷбур мешуд, ки боз ва боз ба

подшоҳ мурочиат карда, ӯро аз ҳоли худ огоҳ намояд. Чунончи, аз аризаи шикоятии зерини ӯ маълум мешавад, ки чакмани инъомфармудаи хонро меҳтари ӯ ба шоир надодааст:

Подшоҳо! Чакмани инъомро меҳтар надод,
Дар либоси назм бо ӯ гуфтугу хоҳад шудан
Чун ба таври ошти чизе аз ӯ ҳосил нашуд,
Чанги чакман дар миёни мову ӯ хоҳад шудан

Мушфиқӣ монанди ҳамин аз бечав мондани аспӣ худ, надоштани ангишт дар сармои зимистон ва дигар асбоби зиндагӣ ба подшоҳу вазири ӯ шикоятҳо кардааст. Шоирӣ ғариб ҳатто барои истиқомат манзили муайян ҳам надошт:

Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти таҳаллус хонае пайдо нашуд

Вале, бо ин ҳама арзу шикоятҳо Мушфиқӣ аҳволи зиндагии худро беҳтар карда натавонист. Ҳукуматдорон ба машаққати рӯзгор ва арзу шикоятҳои ӯ эътибор намедоданд. Чунин буд тақдири зиндагии як нафар сухансарои мумтозе, ки фаъолияти адабии худро бо табақан ҳукмрон вобаста карда буд. Вай дар муҳити ин тақабла на танҳо ба саҳтӣ рӯз мегузаронд, балки азоби рӯҳӣ низ мекашид, дучори фитнаву дасисаҳои бадхӯшон мегардид.

Илова ба ин ҳама, чунон ки аз арзи шикояти зерини шоир ба шоҳ тахмин меравад, гӯё вазифаи китобдориро аз ӯ гирифта, ба каси дигари нолоиқе додаанд. Бинобар ин шоир ба подшоҳ маълум мекунад, ки барои ӯ ба ғайр аз сафар ихтиёр намудан, яъне аз Самарқанд рафтани дигар чорае намондааст:

Шаҳо, ба ҳазрати олий зарурат аст маро,
Ки арзи шиквае аз рӯзгор бояд кард.
Зи ман ситонаду бахшад фалак ба нодоне,
Ки номи ӯ натавон бурду ор бояд кард..
Чу ихтиёр бувад миру эътибор вазир,
Сухан намонд, сафар ихтиёр бояд кард.

Мушфиқӣ бинобар саҳтии зиндагии худ дар Самарқанд ва муҳити тоқатфарсои дарбори ҳукмрони ин мулк ба худ қарор дода буд, ки ба ватанаш Бухоро боз гардад. Ба ин ният вай аз Самарқанд истода ба ҳукмрони Бухоро Абдуллоҳон қасидаҳо навишта мефиристонд. Соли 1571 маснавии «Гулзори Ирам»-ро тамома карда, онро низ ба хони мазкур бахшид. Дар қасидае, ки соли 1572 ба Абдуллоҳон навишта фиристодааст, Мушфиқӣ аз зодгоҳи худ дур афтоданаширо хотирирасон намуда («Ғариби мулкхешам дар замони давлатат, шоҳо»), ба ин тариқа барои бозгашт ба Бухоро замина тайёр кардани шудааст. Вале ин кӯшишҳои ӯ натиҷае надоданд. Абдуллоҳон ба дархостҳои ӯ эътибор накард.

Дар ҳамон соли 1572 ҳукмрони Самарқанд Султон Саид вафот карда, ба ҷои ӯ бародари хурдиаш Чавонмардалишон ба тахт нишаст. Мушфиқӣ аз хони нав на танҳо илтифоте намебинад, балки дар натиҷаи бадгӯйҳои баъзе аз дарбориён аз мулозимати ӯ низ дур мемонад.

Дар соли 1576, вақте ки Абдуллоҳон Самарқандро забт карда, Чавонмардалишонро ба қатл расонд, Мушфиқӣ ба дасти ӯ гузаштани ҳукуматро бо ду қасида муборакбол кард. Вале Абдуллоҳон ҳамон ба ӯ мурувват ва илтифоте зоҳир накард.

Мушфиқӣ ба вазъияти ниҳоят мушкиле афтада, мисли бисёре аз аҳли фазлу адаби Мовароуннаҳри давраи худ барои бехбудии зиндагӣ ночор сафари Ҳиндустонро иҷтиёр кард. Пеш аз ин сафар вай ба умеди муваффақият пайдо кардан дар Ҳиндустон ба подшоҳи ин мамлакат Акбар аз Самарқанд қасидае навишта фиристод. Ва дар соли 1577 тақрибан пас аз 12 соли иқомат дар Самарқанд ба Ҳиндустон раҳсипор гардид ва бо Акбаршоҳ мулоқот кард. Бо вучуди ин вай дар Ҳиндустон ба орзуи худ нарасида, пас аз ҳамагӣ як соли таваруқуф дар он ҷо ба зодгоҳаш Бухоро баргашт. Ин факт аз як қасидаи дар мадҳи Абдуллоҳон, ки соли 1578 дар Бухоро иншо шудааст, маълум мегардад. Дар ин қасида шоир аз сафари худ ба Ҳиндустон афсус меҳӯрад ва хидмати дарбори Абдуллоҳонро орзу менамояд («Рӯ ба даргоҳи ту кардам бо дили уммедвор»).

Ин бор Мушфиқӣ ба нияти худ расид. Пас аз иншоӣ қасида дере нагузашта вай ба дарбори Абдуллоҳон роҳ ёфт. Бояд гуфт, ки маҳз дар ин вақт Мушфиқӣ барин сухансарои маъруфро ба дастгоҳи худ ҷалб кардани Абдуллоҳон бештар ба тақозои шароити фароҳамомадаи сиёсӣ буд. Абдуллоҳон дар соли 1578 дар натиҷаи муборизаи сахт ва пуршиддат хошҳои марказгурези маҳаллиро мағлуб сохта, сарзамини Осиёи Миёнаро дар тахти ҳукмронии худ муттаҳид кард. Дар давраи ӯ давлати хонӣ ба авҷи иқтидори худ расид. Мамлакат ором гардид ва рӯ ба таракқӣ ниҳод. Ба ин муносибат Бухоро чун пойтахти хонӣ аз ҳар ҷиҳат аҳамияти бештар касб кард. Дар чунин шароит Абдуллоҳон ба мисли Мушфиқӣ шоири забардасте эҳтиёҷ пайдо карда буд, ки шукӯҳи давлат ва иқтисодии салтанати уро пайваста васф намояд.

Мушфиқӣ ба тақозои шароит фаъолияти қасидасароии худро вусъат дода, бахшида ба Абдуллоҳон пайваста қасидаҳо мегуфт. Ғалабаву қорнамоиҳои ҳарбӣ ва шукӯҳу иқтидори давлати уро ситоишҳо мекард. Ба ивази ин аз хон инъомҳо меёфт ва навозишҳо медид. Дар як муддати кӯтоҳ эътибори ӯ дар дарбор хеле боло рафта, ба рутбаи маликушшуарой мушарраф гардид.

Вобаста ба ин аҳволи моддии ӯ низ бештар шудан гирифт. Умуман даҳ соли охири ҳаёти шоир дар хидмати дарбори Абдуллоҳон айёми некӯаҳволи ва осудаи ӯ буд. Вале ин некӯаҳволӣ ба шоир хеле дер даст дода буд. Дар ин вақт синни шоир

аз шаст гузашта, пир ва нотавон гардида буд. Дар ин бора худи ӯ дар китъае гуфта аст:

Имгихон кардаанд, пиру чавон, —
Ҳеч кори фалак ба сомон нест:
Ком баъшад даме, ки ком намонд,
Нон ба вақте диҳад, ки дандон нест.

Мушфиқӣ дар ин давраи ҳаёташ аз чихати моддӣ таъмин бошад ҳам, вале ба тазъиқ ва ғавғоҳои дарбориён дучор омада, азоби рӯҳӣ мекашид. Ҳатто боре ба тӯҳмат ва бадгӯйҳои ҳасудон ба ғзаби хон гирифторм шуда, ранҷ кашидааст.

Мушфиқӣ дар соли 1588 дар ватани худ Бухоро вафот кард ва дар ҳамин ҷо дафн карда шуд.

Мероси адабӣ Мушфиқӣ шоири пурмаҳсул ва осораш аз назари жанр ва мазмун бою гуногунранг мебошад. Аз ӯ чор девони ашъор: ду девони ғазалиёт, як девони мутоӣйбот, як девони қасоид ва се маснавӣ: «Сокинома», «Гулзори Ирам», «Чахоннамо» боқӣ мондаанд. Ҳамаи ин асарҳо дар як маҷмӯа (куллиёт) гирд оварда шудаанд. Дар китобхонаҳои мамлақати мо ва хориҷа бисёр нусхаҳои дастнависи куллиёт, девонҳои ашъор ва маснавиҳои шоир ниғаҳдорӣ мешаванд.

Дар байни мероси адабии шоир ғазалиёти ӯ ҳам аз чихати ҳаҷму миқдор ва ҳам мазмуну мундариҷан ғании худ мақоми асосӣ дорад.

Девони якуми ғазалиёти Мушфиқӣ, ки маҳсули даврони аввали эҷодиёти ӯ мебошад, соли 1566 дар Самарқанд тартиб дода шудааст. Ин девон бештар аз 2.000 байт дошта, ба ҳукмронии Самарқанд Султон Саид бахшида шудааст.

Девони дуюми ғазалиёти шоир низ дар Самарқанд дар соли 1578 тартиб дода шудааст. Ин девон ҳаҷман нисбат ба девони якум калонтар буда, қариб 2100 байтро фаро мегирад.

Бояд гуфт, ки ин ду девони шоир ба сабаби асосан аз ғазалҳо таркиб ёфтани худ девони ғазалиёт номида шудаанд. Дар асл бошад, онҳо ғайр аз ғазалҳо, як миқдор шеърҳои дар дигар жанру шаклҳои хурд эҷодкардан шоир — рубоӣёт, қитаот, таърихҳо, мухаммасҳо ва ғайраро низ фаро гирифтаанд.

Девони мутоӣйботи Мушфиқӣ аввалин маҷмӯаи ашъори шоир буда, ҳанӯз соли 1558 дар чавонии ӯ тартиб дода шудааст. Ин девон осори ҳаҷвию мутоӣйбавиеро дар бар гирифтааст, ки шоир онҳоро дар чавонӣ — айёми таҳсили мадраса эҷод кардааст. Девони мутоӣйбот бо дебочае оғоз мегардад, ки аз тарафи худ шоир ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, дар он сабаби чамъоварӣ ва ба шакли девон дароварда шудани ҳаҷвиёти ӯ шарҳ дода шудааст. Девон аз назму наср иборат аст: дар он ғайр аз шеърҳои ҳаҷвию мутоӣйбавӣ боз ду рукаи мансури ҳаҷвӣ, низ ҷой дода шудаанд. Ҳаҷми умумии шеърҳои девон тақрибан 1500 байтро ташкил мекунад. Ин шеърҳо дар шаклҳои маъмули назм — мухаммасот, рубоӣ, китъа, қасида,

маснави, таркиббанду тарҷеъбанд, муставод ва ғайра навишта шудаанд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик Мушфиқӣ ягона шоирест, ки девони алоҳидаи мутойибот (ҳаҷвиёт) тартиб додааст. Ин ҳол аз мавқеи зиёд доштани ҳаҷву мутойиба дар эҷодиёти ӯ дар давраи якуми эҷодиёташ ба миён омадааст. Сабаби дар ҳаҷвонӣ пайваста ба гуфтани шеърҳои ҳаҷвию мутойибавӣ машғул гардидани Мушфиқӣ ва дар ин давра ба вучуд омадани девони махсуси ҳаҷвиёти ӯ, чунон ки дар боби тарҷумаи ҳоли шоир ишора рафт, робитаи наздики ӯ бо тоифаи лавандон будааст. Чунон ки ҳаҷвнависи машҳури асри XII тоҷик Сӯзани Самарқандӣ айёми таҳсили худ дар мадрасаи Бухоро бо тоифаи лавандон алоқа пайдо карда, ба ҳичогӯиву мутойибапардозӣ шурӯъ карда буд, Мушфиқӣ низ дар солҳои таҳсил тахти таъсири тоифаи мазкур афтода мувофиқи завқ ва талаботи онҳо истеъдоди шоирӣ худро бештар ба ҳаҷви шахсони ҷудогона равои кардааст.

Девони қасоиди Мушфиқӣ дар давраи сеюми эҷодиёти ӯ — дар хидмати дарбори Абдуллоҳон дар Бухоро тартиб дода шудааст. Ба вучуд омадани девони қасоиди шоир маҳз дар ин давраи эҷодиёти ӯ тасодуфӣ нест. Мушфиқӣ дар дарбори хони мазкур мувофиқи талабот ва пайдо шудани шароити мусоиде барои худ бештар ба қасидасароӣ машғул гардидааст. Қисми умдаи девони қасоиди шоир маҳсули ҳамин давраи фаъолияти эҷодии ӯст. Девони қасоид, албатта, фақат қасидаҳои дар замони ҳукмронии Абдуллоҳон навиштаи шоирро дар бар намегирад. Дар он тамоми қасидаҳои шоир фароҳам омадаанд, ки қисме аз онҳо дар давраҳои аввали эҷодиёти ӯ навишта шудаанд. Девон тақрибан 3000 байт дошта, аз ҷиҳати ҳаҷм пас аз девонҳои ғазалиёт ҷои дуюмро ишғол мекунад.

Агар девонҳои ғазалиёт ва мутойиботи Мушфиқӣ бо мундариҷаи ғоявии худ симои шоирро ҳамчун намоёнҳои адабиёти доираҳои шахр нишон диҳанд, девони қасоид фаъолияти ӯро ба сифати мадҳасаро ва шоири дарбор намоиш медиҳад. Ба тарзи дигар гӯем, девонҳои ғазалиёт ва мутойибот самаранамояюли пешқадам ва халқӣ, девони қасоид бошад, маҳсули тамоми дарборӣ — феодалии эҷодиёти шоир мебошанд.

Мушфиқӣ дар сурудани маснавӣ низ даст дошт. Аз ӯ се маснави — «Соқинома», «Ҷаҳоннамо» ва «Гулзори Ирам» дар даст аст.

Маснави аввал хеле хурд (84 байт) буда, мазмуни тасаввуфӣ дорад. Маснави дуюм бошад, ба таърихи лашкаркашиҳои Абдуллоҳон бахшида шудааст. Бинобар ин, ду маснави мазкур аз назари ғоявӣ чандон аҳамият надоранд. Маснави «Гулзори Ирам» як дараҷаи қобили диққат мебошад. Ин маснави, чунон ки муаллиф худ қайд кардааст, соли 1577 таълиф гардида, дорои 1140 байт мебошад.

«Гулзори Ирам» достони ишқнест, ки сюжети он қисса ва

афсонаҳои ишқии халқро ба хотир меорад. Сюжети достонро саргузашт ва мочарои ишқии ду дилдода ташкил мекунад, ки дар роҳи васли якдигар монеаву душворихои зиёдро баргараф карда, ба муроду мақсад мерасанд. Вале ин саргузашти ишқӣ бо услуби адабии аҷибегузорӣ ёфтааст. Қаҳрамонони асосӣ ва тамоми персонажҳои достон ҳам номҳои мустаор доранд, ки аз узвҳои бадан ва хислату сифатҳои одамии гирифта шудаанд. Ду қаҳрамони асосӣ Ҳусн ва Дил хонда шудаанд, персонажҳои дигар Ишқ, Ақл, Хаёл, Назар, Ғамза, Қомат, Ҳиммат, Мехр, Вафо, Номус, Табассум, Ноз, Зулф, Рақиб ва ғайра ном гирифтаанд.

Ҳар яке ин қаҳрамонон ва персонажҳои достон ташхисонида шуда ва хислатҳои одамии гирифта ба сурати инсонӣ зинда амал мекунанд. Вале ҳар яке онҳо дар достон ҳамон ролеро мебозанд, ки мувофиқи номашон аслан дар ҳаёти инсонӣ соҳиб мебошанд. Имтиёзи бадеӣ — услуби достон дар ҳамин аст. Муносибати байниҳамдигарӣ, амалиёт ва фикру андешаи қаҳрамонони он ба вазифа ва мақоми ҳар як узви бадан ва хислату хусусиятҳои ҷудоғонаи инсонӣ комилан мутобиқ мебошанд.

Персонажҳои достон аз рӯи хислатҳои мусбат ва манфии инсон ба ҳамин ду гурӯҳ ҷудо шудаанд. Ҷунончи, Рақиб, Ғайр, Тавба, ки дар лираки ишқии классикии форсу тоҷик ҳамчун монеаҳои роҳи ишқ ва муҳолифони ошиқ тасвир ёфта омадаанд, дар достони Мушфиқӣ низ персонажҳои манфӣ мебошанд.

Бо яд гуфт, ки бо чунин услуби ташхисонидани узвҳо ва хислатҳои ҷудоғонаи одамии офаридани қиссаи ишқӣ дар адабиёти классикии тоҷик пеш аз Мушфиқӣ низ дида шудааст. Чунин асарро бо номи «Ҳусну дил» аввалин бор адиби забардасти нимаи аввали асри XV Фаттоҳии Нишопурӣ ёҷод карда буд. Ин асар бо насли мусаччаи омехта бо назм навишта шудааст. Мушфиқӣ достони худро дар пайравии «Ҳусну-Дил»-и Фаттоҳӣ навишта, вале сюжети онро ба қуллӣ таъбир додааст. Дар натиҷа достони ӯ аз «Ҳусну «Дил»-и Фаттоҳӣ дида бештар ба қиссаҳои халқ шабоҳат пайдо кардааст. Ин шабоҳат фақат дар лавҳа (эпизодҳо)-и фольклорӣ достон (монанди, аз тарафи Зулф ба Назар дода шудани мӯй, то ӯ дар мавриди зарурӣ онро дар оташ сӯзонда, мӯъҷизасо аз Зулф мадад ёбад, кӯҳи Қоф, ҷодувон ва ғайра) набуда, балки дар асоси сюжет намоён мегардад.

Қаҳрамонони достони Мушфиқӣ чун қаҳрамонони афсонаҳои халқ амал мекунанд. Ҳусусан ошиқу маъшук дар роҳи расидан ба орзуи худ аз аввал то охир мубориза мекоранд, дар ҳаракат ва ҷидду ҷаҳд мебошанд. Онҳо дар охир ба мақсад мерасанд ва ба никоҳи ҳамдигар мебароянд. Дар байни онҳо ва муқарраронашон низ сулҳу иттифоқ барқарор мегардад.

Достони «Гулзори Ирам» бо мундариҷа ва поэтикаи худ ба завқи омман мардум наздик ва мувофиқ аст.

**Чихатхон мусбати
эҷодӣи Мушфиқӣ**

Чунон ки дар боло ишора кардем, давраи аввали фаъолияти адабии Мушфиқӣ бештар бо хичогӯй вобаста буд.

Мушфиқӣ ба ҳаҷви шахсони ҷудогона, пардохтааст. Оре, ҳаҷви ӯ ҳаҷви иҷтимоӣ набуда, балки шахсист, ки ин дар адабиёти асримиёнагӣ, ҳодисаи маълум буд. Ҳаҷви шахсии асримиёнагии форсу тоҷик бештар характери кӯчагӣ дошта, ба ҳақорату дашноми шахс ва фош кардани айбу нуқсонҳои ӯ нигаронида шудааст. Мушфиқӣ низ шахсони ҷудогонаро бо алфози қабех ва ҳақоратҳо бешармона ҳаҷв намудааст.

Ҳаҷвиёти ӯ аксаран ба намояндагони табақа ва муҳити иҷтимоии худаш — аҳли санъату адабиёт, касибону хунармандон нигаронида шудааст. Ин ҳол табиист, зеро шоир махсусан то вақти ба хидмати дарбор кашида шудани худ бо намояндагони ҳамин табақаҳо муносибат дошт, шахсият, ахлоқу одоби онҳо аз наздик медонист. Бештар ба ҳаҷви намояндагони табақаи иҷтимоии худ қиём намудани Мушфиқӣ чунин маънӣ надорад, ки ӯ бо тамоми ин ашхос (бештар аз 50 нафар) муҳолифат ва душманӣ дошта ё аз онҳо озоре дида бошад. Мақсади ӯ аз ҳаҷви кӯчагаи ин ашхос ғолибон шӯрангезӣ, шӯхиви зарофати дилхушкунанда будааст:

Бесабаб нест, ки шоир ҳаҷвиёти худро мутойибот (ҳазлу шӯхӣ) номида ва девони ҳаҷвиёти ӯ «девони мутойибот» ном гирифтааст. Ин худ далели он аст, ки дар адабиёти пешина ҳаҷви шахсӣ ва мутойиба аз якдигар ҷудо набуданд.

Шеърҳое, ки Мушфиқӣ ба тариқи ҳаҷву масҳара ва мутойибаи шахсони ҷудогона иншо мекард, бинобар тезутундиву шӯрангезӣ ва ба хандаву зарофат асос ёфтанишон дар байни мардум зуд паҳн шуда, шӯхрат меёфтанд. Бехуда нест, ки шоир дар дебочаи девони мутойиботаш ин ҳаҷвиёти худро «абъёти машҳур» номида, дар бораи аз «лавҳи забонҳо», яъне аз байни мардум ҷамъ оварда, ба шакли девон даровардани онҳо суҳан рондааст. Ин ҳол, яъне дар байни мардум шӯхрат пайдо кардани шеърҳои ҳаҷвӣ рағбати шоиронро ба гуфтани чунин шеърҳо зиёд мегардонид.

Сабаби дар байни мардум шӯхрат ёфтани ҳаҷвиёти Мушфиқӣ на танҳо дар ҷанбаи мутойибаӣ, балки инчунин дар реализми маҳсули онҳост. Дар ин ҳаҷвиёт зиндагии реалӣ ва муносибатҳои ғайрирасмӣ одамони зинда бо забони зиндаи гуфтугуӣи халқ ба тасвир оварда шудаанд. Аз ҳамин рӯ донишманди маъруфи адабиёти классикии тоҷик. А. Болдырев ин шеърҳоро дорон унсурҳои реализми ибтидоии адабиёти шаҳрии давраи феодалии ҳисоб кардааст. Ҳаҷвиёти асримиёнагӣ бо ҳамин хусусияти реалистии худ ба мардум наздику фаҳмо ва мароқовар буд. Бесабаб нест, ки он бештар дар адабиёти доираҳои шаҳр ривҷ ёфта меомад. Ҳаҷвиёти Мушфиқӣ низ асосан маҳсули фаъолияти адабии берун аз дарбори шоир буда, бо завқи доираҳои

шаҳр алоқаманданд. Бинобар ин ҳаҷвиёти Мушфиқро бо вучуди аз доираи одоб берун будани онҳо, умуман дар адабиёти ин давр як ҳодисаи мусбат ва назар ба адабиёти дарборию тасаввуфӣ пешқадамтар ҳисоб кардан мумкин аст.

Фаъолияти ҳаҷвнависӣ ва шӯҳрати ҳаҷвиёти Мушфиқ дар байни халқ шахси ўро ба образи фольклорӣ табдил додааст. «Мулло Мушфиқ» монанди Насриддин Афандӣ қаҳрамони латифаҳои халқ аст. Ин натиҷаи шӯҳрати шахсӣ ва эҷодии шоир дар байни халқ буда, пеш аз ҳама аз халқияти ҳаҷвиёти ӯ шаходат медиҳад.

Бояд гуфт, ки на ҳамаи ҳаҷвиёти Мушфиқ маҳз барои хандаву шӯҳи навишта шудаанд. Дар байни ин ҳаҷвиёт шеърҳои ҳастанд, ки ҳисси бадбинии шоирро нисбат ба шахси ҳаҷвшаваанда ифода намуда ва бинобар ин ҷанбаи бештари ғошқунандагӣ доранд. Махсусан ҳаҷвияҳои, ки ба муқобили ҷанде намояндагони табақаи болои ҷомеаи шаҳр равона гардидаанд, бисёр ҳислатҳои разилаи табақагии ин афродро инъикос намуда, ба ин восита мазмун ва моҳияти иҷтимоии ифшоғарона пайдо кардаанд. Аз ҳамин қабиланд шеърҳои, ки дар ҳаҷви қозие, як нафар муллои мадраса, сӯғие, Маҳмин-баззов ном савдогар, хоҷае гуфта шудаанд. Дар ин шеърҳо пастиву дунхияматӣ, ҳасисиву чашмгурӯснагӣ, дурӯғгӯиву қаззобӣ, қоҳиливу подонӣ, золимиву беинсофӣ ва дигар ҳислатҳои манфии табақагии ашхоси ҳаҷвшаваанда саҳт танқид карда мешаванд. Ҷунончи, дар ҳаҷви хоҷаи ваъдахилоф мумсикиву беҳиммати ва разолату пастии ӯ нишон дода шудааст:

Хоча гандум ваъда карду ним ҷав ҳосил нашуд,
Дар адои ваъда доим ҷимматаш дун асту дох.
Ў разолат карда бошад, мо қаноат мекунем,
Бигзарад ин соли қаҳту монад он рӯи сиёх.

Ва ё мардумозории мулло ин тавр тасвир карда мешавад:

Мулло, ки ба сар ниҳода полонеро —
Пур карда зи захири ғунда анбонеро.
Қораш ҳама озори мусулмонан аст.
Ғунда нагазад ҳеч мусулмонеро.

Дар шеъри машҳури «Таксими мерос», ки дар девони Мушфиқӣ мавҷуд набуда, вале дар баёзу маҷмӯаҳо ба номи ӯ омадааст, ҳаҷви шоир аз доираи шахсӣ берун баромада, характери иҷтимоӣ гирифтааст. Дар ин шеър қонуни беадолат ва ноинсофии тартиботи ҷамъияти феодалӣ дар ҳаққи қонун дар мисоли таксими мерос ба тарзи нозуқ мавриди танқиду тамасхур қарор дода шудааст:

Ҳамшира, харчи мотами бобо аз онн ту,
Қабр аз ман масрифи қурро¹ аз онн ту.

¹ Масрифи қурро — харчи қориён — қуръонхон.

Анбори пур зи галлаи бобо аз они ман,
 В-он коҳхон монда ба саҳро аз они ту.
 Ин чомаҳобу бистару болии аз они ман,
 Бетоқатию нолаи шабҳо аз они ту
 Танбӯри пур зи холами бобо аз они ман,
 В-он нағмаҳои тарнатароно аз они ту.
 Аз руи ҳона то ба лаби бом аз они ман,
 Аз руи бом то ба Сураёе аз они ту.
 Рафтаи ба сӯи қабру ништаи аз они ман,
 Дастархони чапаку халво аз они ту

Вале афсӯс, ки чи дар ҳаҷвиёт ва чи дар дигар қисматҳои осори Мушфиқӣ чунин фикрҳои танқидӣ-ичтимоӣ кам ба назар мерасанд. Мушфиқӣ бо вучуди вусъати доираи эҷодӣ ва шӯҳрати адабии худ, аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявии осораш, хусусан дар масъалаҳои эътирозу порозигии иҷтимоӣ, танқиди табақҳои ҳукмрон ва зулму истибдоди он, ҳимояи манфиатҳои оммаи меҳнаткаш ва амсоли инҳо ба пояи баланд баромада натавонистааст. Сабаби ин дар он аст, ки шоир фаъолияти адабиашро ба дарбори ҳукуматдорон вобаста карда ва дар натиҷа аз озодии сухан маҳрум гашта, садои эътирози худро ба муқобили бетартибҳои иҷтимоии замон ва бедодихоии табақҳои ҳукмрон баланд карда натавонистааст.

Мушфиқӣ фақат як бор дар охири ҳаёти худ дар дарбори Абдуллоҳон ҳақиқати даҳшатноки рӯзгор, болоравии зулму ситами табақҳои ҳукмрон ва манзари ҳузновари азобу уқубати халқи мазлумро ба тасвир оварда тавонист. Ин қиёми зидди зулму истибдод агарчи дар эҷодиёти шоири дарбор як ҳодисаи нодире буд, вале аз ҷасорату бебокии ӯ шаҳодат медиҳад. Мушфиқӣ ба номи Абдуллоҳон қасидаи калоне ишро карда, дар аввали он ба ҷои ташбиби анъанавии лириқӣ, ки аз тасвири манзараҳои табиат, маю майгусорӣ, ишқу ошиқӣ иборат буд, ташбиби «ичтимоӣ»-и «шиқоят аз зулм»-ро ҷой дода, ба ҳукмрони мамлакат рӯйро ба далерона авҷ гирифтани зулму бедодӣ, харобии аҳволи халқу кишвар, қаттиву гуруснагӣ, азобу машаққатҳои тоқатфарсон мардуми бечораву бенаворо арз намудааст.

То кай нидои ҳодиса даври замон диҳад?
 Қас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад!
 Доси уфук ба дасти аҷал дода рӯзгор,
 Хоҳад, ки қатъи мазраи охири замон диҳад.

Пас аз ин шоир ба воситаи тасвирҳои рангини мантиқие, ки махсуси ташбиҳои лириқии қасида аст, манзараи харобаҳои мулк ва ҳаёти пурмушибати халқро ба қалам меорад:

Тарсам, ки тоби найири бедод бар замин
 Пажмурдагӣ ба инлуфари осмон диҳад.
 Мушкил, ки нуғи новаки аштаршиқофи зулм
 Бар зурваи сипехи Суҳоро амон диҳад.
 Ҷоё расид қор, ки дар мавсими рабё
 Лутфи сабо натиҷаи боди ҳазон диҳад

Олам бад-он кашид, ки дар табъи аҳли завк
Таъсири гирья хосияти заъфарон диҳад.
Гардун сароб гашту чигарташна офтоб.
Ҳар дам забони шуъла бурун аз даҳон диҳад.
Ҳахти мурувват аст, ки лабҳои сонлон
Барҳам зи чоки донаи гандум нишон диҳад
Сар то ба пой донаи ашк аст хушавор
Дар гушае, ки очизи бечора чон диҳад.

Дар чанд байти охири ташбиб шоир бе ҳеҷ тарсу бим Осаф— вазири хонро чун сабабгори асосии харобии мамлакат ва бадбахтиҳои халқ мавриди танқиди сахт қарор дода, ӯро ба дев ва наздиконаш — амалдорони дарборро ба девон монанд мекунад. Модом ки вазир деу атрофиёни фармонбарӣ ӯ низ девон бошанд, — хулоса мегирад шоир — дар умури мамлакат низоми вучуд дошта наметавонад. Осаф — вазири хон кайд мекунад ӯ, — масти чоми мансаб ва мағрури чоҳу ҳашмат буда, ба ҷои ҷустани тадбири осоишу ободонии мулк ва беҳбудии аҳволи халқ ҳамеша ба майнӯшиву айшу ишрат машғул аст:

Осаф, ки дев бошаду девон ба ҳукми ӯ,
Назви умури мулки Сулаймон чи сон диҳад?
Ҷ масти чоми мансабу ҳар дам ба пеши ӯ
Соғар даҳон қушояду шиша забон диҳад.

Бо ин танқиди тезугунди вазири зулмпешаи Абдуллоҳон тасвири умумӣ ва романтикии аҳволи фоҷиавии халқу мамлакат маънии реалӣ ва конкрет пайдо карда, амалдорони бузурги дарбори хон сабабгорони аслии фоҷиави даврон доништа мешаванд.

Мушфиқӣ пас аз танқиди беамони арбоби давлати хонӣ ба мадҳи Абдуллоҳон шуруъ карда, изҳори умедворӣ менамояд, ки ӯ адолатро барқарор карда, ба доди мардуми фақири ҷафодида мерасад:

Бошад, ки доди зумраи арбоби факро,
Фаҳри мулк Хусрави соҳибқирон диҳад.

Бо вучуди он ки шоир дар оғози қасида «Қас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад» — гуён аз набудани қаси орому роҳатбахши халқу кишвар ҳасрат хӯрдааст, дар хулосаи ташбиб Абдуллоҳонро чунин ҳукмдор ба қалам додани ӯ тааҷҷубовар нест. Мушфиқӣ ҳамона медонист, ки Абдуллоҳон чунин подшоҳи адолатпарвар нест ва ба харобии аҳволи халқу мамлакат пеш аз ҳама ӯ гунаҳгор аст. Бо вучуди ин вай маҷбур буд, ки ҳукмрони мамлакатро бардурӯғ адолатпарвар ва додраси мазлумон тасвир намояд. Мақоми шоири дарбор ҳаминро тақозо менамуд. Вале мақсади аслии Мушфиқӣ аз додрасу одил қаламдод кардани Абдуллоҳон ин буд, ки меҳост дар дили ӯ ҳисси халқпарвари бедор намуда, ба ҳамин восита аз ӯбу машаққати мардуми ситамкашро сабуктар гардонад. Ин нишон медиҳад, ки Мушфиқӣ аз ғами оммаи меҳнаткаши мазлум фориғ набуд.

Бинобар ин қасидаи мазкур бо ғояи баланди иҷтимоии худ дар эҷодиёти шоир мақоми ҷудогона дорад.

Бояд гуфт, ки ин гуна фикрҳои иҷтимоӣ, махсусан танқиди замон ва арбоби он дар ғазалиёти Мушфиқӣ кам ба назар мерасанд. Мушфиқӣ дар ғазалиёти баъзе шоирони ғазалсарои нисбат ба воқеияти замон ҳассос аз масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии давр баҳс накарда, пайваста аз ишқу ошиқӣ, ки мавзӯи аслии ва асосии ин жанри лириқӣ ба шумор мерафт, гуфтугӯ намудааст. Дуруст аст, ки дар ғазалиёти ӯ зимни мавзӯи ишқу ошиқӣ гоҳе байтҳои дар шикоят аз замону аҳли он, танқиду тамасхури намояндагони дину шарият, аз қабилли зоҳиду муҳтасибони рӯёкор, тасвири зебоҳои табиат, маю майгусорӣ, ташвиқӣ ғанимат шумурдани умр ва хушгузаронии зиндагӣ ва амсоли инҳо дучор мешаванд. Аммо ин мавзӯҳо дар ғазалиёти шоир нисбат ба мавзӯи ишқ мавқеи ночизе доранд.

Мушфиқӣ дар ғазал тамоми диққату эътибори худро ба тасвири ишқ ва баёни ҳиссиёти ошиқона нигаронида, дар ин боб маҳорат ва истеъдоди адабии худро ба хубӣ зоҳир намудааст. Ғазалиёти ӯ бо ҳиссиёти баланди ошиқона, ҳеле самимӣ ва илова бар ин латифу зебо суруда шудаанд. Ғазалиёти Мушфиқӣ аз ҳамин нуқтаи назар ба баҳои баланди устод С. Айни соҳиб шуда буд. Устод С. Айни дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар зикри Мушфиқӣ як ғазали ӯро бо матлаи

Дар ғамаш дилро ғигору хаста меғӯем мо,
Аҳли дардем, ин суҳан доништа меғӯем мо

оварда, қайд кардааст, ки «ғазазле ки сар то ба пояш мисли ин ғазал хуб, латиф ва равон афтад, кам аст». Ин гуфтаи устод С. Айниро бешубҳа ба бештарини ғазалҳои Мушфиқӣ нисбат додан мумкин аст.

Ғазалҳои Мушфиқӣ бинобар он латиф ва равон афтадаанд, ки дар онҳо эҳсосоти қалбии инсонии ошиқ ба таври самимӣ ва табиӣ ба қалам оварда шудаанд. Мушфиқӣ аз он шоиронест, ки дар ғазалсароӣ ба ифодаи табиӣ ҳиссиёти ошиқона эътибори махсус дода, ҳолату паҳлуҳои гуногуни ин ҳиссиётро ба таври воқеӣ баён намудааст. Дар ғазалиёти ӯ сузу гудози ишқ, душвории роҳи он, азобу машаққати ҳичрон, бевафоию бераҳмии ёр, нокомиву бадбахтии ошиқ таманнои дидору орзуи васл ва ғайра таъсирбахш ва табиӣ тасвир шудаанд. Инрс аз ҷумла дар ғазали поин дидан мумкин аст:

Волаи ҳусни хати ғолиябӯи ту шавам,
Ваҳ ҷӣ зебо шудан, банди рӯи ту шавам.
Ғар шавад ҳар нафасе дар тани ман чони дигар,
Ғар нафас чон диҳаму зинда ба бӯи ту шавам.
Ман на он ошнқам имруз, ки чун булҳавасон
Талабам коми дилу ранҷа зи хӯи ту шавам.
Сари мӯе шудаам аз ғаму дорам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мӯи ту шавам.

Зиндаву мурда бар инам, ки ба чое наравам,
Дар қадам бошаму хоки сари кӯи ту шавам.
Сад накӯи зи рухат дидамӯ як чон додам,
Чӣ ачаб, гар хичил аз рӯи накӯи ту шавам?
Мушфиқӣ, аз хама сӯ рӯи ту дорад ғаму дард,
Шавкро раҳгузаре нест, ки сӯи ту шавам.

Мушфиқӣ бинобар шоири ҳиссиётпарвар буданаш дар ғазал бештар ба Камоли Хучандӣ, ки маҳз дар ифодаи ҳиссиёти дил ва кайфияти рӯҳии инсон яке аз устодони ғазали классикии тоҷик башумор меравад, пайравӣ намудааст. Вай дар чандин ғазалаш худро мӯътақид ва пайрави Камоли Хучандӣ ва устодаи дигари ғазал Ҳасани Деҳлавӣ эълон кардааст. Аз ҷумла мегӯяд:

Назми ту, Мушфиқӣ, ба камоли Ҳасан расад,
То гуфтаӣ, ки пайрави Пири Хучандиям.

Дар ғазали дигар низ мегӯяд:

Ба базми чоми ҷам мутриб ҷу шеъри Мушфиқӣ хонад,
Ҳасан гӯяд, ки нуқсонӣ надорад, аз Камоли аст ин.

Ғазалиёти Мушфиқӣ аз он сабаб саршори ҳиссиёт аст, ки дар он ишқи воқеии инсонӣ суруда шудааст. Мушфиқӣ на ишқи маҷозии ирфонӣ (ишқи худо), балки муҳаббати инсонӣ ва заминии байни зану мардро тараннум кардааст. Маъшуқи ӯ низ на худо, балки инсонии зиндаи реалӣ мебошад. Ин нуқта аз ҳамин ҳам равшан дарк карда мешавад, ки шоир дар бисёр ғазалҳои гирифтори худро ба ишқи «Лоларӯёни Самарқанд» изҳор менамояд:

Мушфиқӣ, бе лоларӯёни Самарқанд ин қадар
Сӯхтаи, к-аз доғҳо шуд синаам нақши ҷаҳон.

Ин ҳол, яъне дар васфи ишқи реалии инсонӣ ва зебоиёни зинда суруда шудани ғазалиёти шоир мундариҷаи ашъори ӯро ҳаёти гардондааст. Азбаски Мушфиқӣ ишқи реалии инсониро тараннум намудааст, баробари изҳори самимонаи меҳру садоқат ва аҳду паймонаи худ нисбат ба маҳбуба, васфи лаззату гувороиҳои ишқи мушқилоту сахтиҳо ва зиёни онро низ нишон додааст, ки ин хусусияти ҳаётии маънидоди ишқро дар ғазалиёти ӯ боз равшантар менамояд. Шоир дар ғазале мегӯяд:

Ишқ хун хӯрдану ҳайрон шуданӣ ҳам дорад,
Ҳама хуб аст, пушаймон шуданӣ ҳам дорад.
Нест кун ту гавгон рақибон холи,
Ҳар замон дасту гиребон шуданӣ ҳам дорад.

Умуман ғазалиёти Мушфиқӣ аз ҳар ҷиҳат ҷолиби диққат буда, мақоми ӯ низ дар таърихи адабиёти тоҷик бештар бо ҳамин қисмати ашъораш муайян мегардад.

АДАБИЁТ

- Айнӣ С. Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ» Қуллӣёт ҷ. 13. Душанбе, «Ирфон», 1977, с. 4—302.
- Айнӣ Қ. С. Бадриддин Хилолӣ. Сталинобод, 1957, с. 206.
- Айнӣ Қ. С. Мураттиб ва муаллифи муқаддимаи тавзеҳот Бадриддин Хилолӣ. Сталинобод, 1958, с. 7—18.
- Ахроров З. Мушфиқӣ (Ҳаёт ва эҷодиёт), Душанбе, «Дониш», 1979, с. 274.
- Болдырев А. Н. Зайниддин Восифӣ, таҷикӣский писатель XVI века, Сталинобод, 1957, с. 554.
- Кармов У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI, Душанбе, «Дониш», 1985, с. 223.
- Мирзоев А. Камолӣддин Биноӣ. Сталинобод, 1957, с. 490.

Σ АДАБИЁТИ АСРИ XVII

Вазъияти таърихӣ Вазъияти душвори сиёсӣ, пеш аз ҳама низоъҳои тоҷу тахтталабӣ ва кашмакашҳои хунини феодалие, ки пас аз давраи нисбатан осоиштаи ҳукмронии Имомқули хони аштархонӣ (1611—1642) сар шуда, рӯз то рӯз шиддат меёфтанд, на танҳо сабзиши ҳаёти хоҷагиву истеҳсолии мамлакатро боз доштанд, балки онро ба ҳаробӣ ва таназзули куллӣ дучор карданд.

Аз кашмакашҳои дохилии аштархонӣ истифода карда, ҳарзамиён пайваста ба воҳаҳои марказии Мовароуннаҳр тохтутоз меоварданд. Ҳамлаҳои доимии онҳо ба Мовароуннаҳр ба мақсади сирф ғоратгарӣ буда, бинобар ин аҳолиро хонахароб карда ва ба қон расонда буданд. Хони Хоразм Абулғозихони урганҷӣ умуман 18 маротиба ба Бухоро тохтутоз оварда, мардуми ин шаҳр ва атрофи онро ба дод оварда буд.

Қувват гирифтани реаксияи феодалӣ, парокандагии сиёсӣ ва ҷангу кашмакашҳои дохилӣ, ҳароб шудани шаҳрҳо ва воҳаҳои зироатӣ хонавайрон гардидани аҳолии шаҳру деҳот аз тороҷу ғорати лашкариён ва зулму истисмори феодалони маҳаллӣ — чунин аст манзараи хузнангези давраи ҳукмронии аштархонӣ.

Ҷангу ҷидолҳои доимӣ ба хоҷагии мамлакат шикасти сахте расонда буданд. Махсусан хоҷагии деҳот зарар дида буд. Воҳаҳои зироатӣ ҳароб ва поймол, заминҳо аз беоби хушк мешуданд. Қишти галла хеле кам шуда буд. Дар натиҷа бисёр шаҳру вилоятҳоро зуд-зуд қаҳтиву гуруснагӣ фаро мегирифт. Умуман дар ин давр қаҳтиву гуруснагии оммавӣ ҳодисаи муқаррарӣ шуда буд. Малехо дар тазкираи худ чанд маротиба аз гуруснагии умумии даҳшатноке сухан рондааст, ки Самарқанд ва атрофи онро фаро гирифта буд.

Ҷангҳои доимие, ки хонҳо ба муқобили исёнгарони дохилӣ ва душманони хориҷӣ мебарданд, хоҷагии мамлакатро ҳароб ва аҳволи халқро ниҳоят вазнин карда буданд. Бори гарони ин ҷангҳои хуни ва кашмакашҳои феодалӣ ба дӯши халқ меафтод.

Субхонқулихон барои баровардани хароҷоти ҷангҳо ва пур кардани хазинаи давлат фармуда буд, ки ҳар сол андози ҳафтсолаи замин ситонда шавад. Мувофиқи ин фармон андози ҳарсолаи ҳафт бор зиёда аз маблағи муқарраршуда рӯнда мешуд. Арбоби девонҳои хироч ва андозгундорон, чунон ки Малехо дар тазкирани худ қайд кардааст, ин андози ҳафтсолоро ба манфиати худ боз чандин бор зиёдтар карда меситонданд. Чуни бедодӣ аҳолии бе ин ҳам вазнини мардуми деҳотро ба дараҷаи тоқатфарсо расонида буд. Бинобар шаходати Малехо, андозҳои давлатӣ ба замин чандон зиёд шуда буданд, ки ин заминҳоро сохибонашон муфт медоданд, вале касе намегирифт.

Аҳвол дар шаҳрҳо низ бисёр вазнин буд. Ҷангҳои дохилии феодалӣ ва ҳуҷуми тохтутозҳои ғоратгарони берунӣ ба шаҳрҳои шикасти сахте расонда ва аҳолии онҳоро ба ҷон расонда буданд. Дар шаҳрҳо низ қуштору хунрезӣ, ғоратгари, зулму бедодӣ авҷ гирифта, табақаҳои меҳнатӣ беш аз пеш гирифтори истисмор ва хирочу андозҳои гуногун гардиданд. Махсусан Самарқанд ва аҳолии он ба як ҳолати ҳузноваре афтада буданд. Аз охири ҳукмронии Абдулазизхон ва махсусан дар замони салтанати Субхонқулихон Самарқанд ба вайрониву харобӣ рӯ оварда, бисёре аз муқимонаш ба вазъияте ки дар ин шаҳр ба амал омада буд, тоқат карда натавониста, ҷилои ватан намуданд.

Аз рӯи нақли Малехо, ин саҳитро хашми Субхонқулихон ба сари Самарқанд ва ҳалқи он оварда буд. Бояси хашми хон ин буд, ки гӯё мардуми Самарқанд дар вақти ба шаҳр ҳамла овардани Анӯшервони урганҷӣ ба вай муқобилият нишон надодаанд ва душман имкон ёфтааст, ки беамониат ва ҷангу ҷидол дохили шаҳр гардад. Субхонқулихон ҳимояи Самарқандро аз ҳуҷуми хоразмӣ таъмин карда натавониста, айбон ба гардани мардуми беяроқ ва беҳимояи он гузошта буд. Вай аз сари беҳирадиву беандешагӣ ҳукм ба қатли мардуми Самарқанд фармуда, чунон ки Малехо навиштааст, дастае аз тоифаи юзро барои ҷазо додани онҳо дар шаҳр гузошт. Тоифаи мазкур дар ҳаққи мардуми Самарқанд анвои бедодихо карданд. «Ҷамоати Ёзбак, — менависад Малехо, — дар даруни хисораш (хисори шаҳри Самарқанд — С. С.) ба навъе дастӣ тааддӣ дароз карданд, ки қалам аз баёни он кӯтаҳ аст... Ба навъе инҳидом (харобӣ) дар балдаи мазкур рафта, ки хонае ободон намебошад». Малехо харобӣ ва безабтии дар Самарқанд рӯй додари ба ҳақде нишон додааст, ки «агар қарнҳо гузарад, натавон ба ислоҳ овард».

Ҳунармандон низ гирифтори зулму истисмори феодалон буданд, ба маҳсулоти ҳунармандӣ ва бозор боҷу хирочи зиёд андохта мешуд. Аз ҳисоби истисмори беандоза ва хонавайронӣ бенаво гардидани ҳунармандон ва умуман табақаҳои меҳнатии аҳолии шаҳр феодалон, судхӯрҳо, ҳаннотон ва дигар гурӯҳҳои муфтахӯр сарватманд мешуданд. Умуман табақаҳои меҳнаткаши аҳолии шаҳр махсусан дар натиҷаи сийёсати мустабидонаи

Субхонқулихон, боло гирифтани зулму тааддӣ ва истисмори табақаи ҳоким беш аз пеш хонавайрону бенаво гардида, ба ҳолати гадоӣ меафтоданд. Чунон ки Сайидо дар як шеърши кайд кардааст, кӯчаҳои шаҳр аз гадоён пур шуда буданд («Лаб-рез шуд зи чӯши гадо кӯчаҳои шаҳр, Чандон ки бар насим талоши гузар намонд»). Малехо дар тазкирааш умуман аз «таф-рақа» — душвориву машаққат ва гуруснагии тулоние сухан рондааст, ки дар давоми бист соли охир (то таълифи тазкираи ӯ, ки соли 1688 аст) ба сари мардуми Самарқанду Бухоро ома-дааст. Чунин ҳол пас аз ин ҳам боз давом кардааст.

Ҳаёти илмӣ Дар назари аввал чунин менамояд, ки дар Мовароуннахри ин давр ҳаёти илмӣ хомӯш шудааст. Вале тазкираи Малехо нишон медиҳад, ки илму фанни тоҷик дар ин давр ривоче дошта, як қатор олимони ба таълифу таснифи асарҳои илмӣ ва тадрис дар мадрасаҳо машғул буда-анд. Малехо дар тазкираи худ фақат он олимонеро зикр кар-дааст, ки аҳли адаб буда, баробари фаъолияти илмӣ каму беш бо шеърӣ адаб низ сару кор доштаанд. Дар даври мазкур на танҳо улуми расмии динӣ, балки илмҳои сирф дуньявие, мо-нанди ҳайъат, нучум ва зич (ҷадвали нучумӣ бо нишондоди вазъияти ситораҳо), ҳандаса, ҷабру муқобала, кимиё ва ғайра низ маъруф ва дар пешравӣ будаанд. Дар асоси тазкираи Мале-ҳо ҳатто ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар ин давр нисбат ба улуми динӣ бештар илмҳои дуньявӣ ва дақиқ таваҷ-ҷӯхи олимони забардастро ба худ кашидаанд.

Намоёнтарин олими ин давр **Мулло Турсуни Фароизии Са-марқандӣ** бо илмҳои дақиқ ва дуньявӣ машғул будааст. Малехо Фароизиро олими мутабаҳир ва аз анвои улум баҳраманд нишон дода, соҳаҳои гуногуни илмҳои математика, астрономия, химия ва ғайраро номбар мекунад, ки ӯ дар онҳо маҳорат доштааст. Ин илмҳои фароиз (тақсими мерос), масоҳат (андозагирӣ, таноб-кашӣ), аъдод (рақамҳо), ҷабр (алгебра), муқобала (муоди-лаҳои математикӣ), арифметикӣ (арифметика), ҳайъат, нучум, зич, устурлоб (асбоби мушоҳидаи гардиши ситораҳо), кимиё ва ғайра будаанд.

Аз ҷумлаи таълифоти илмии Фароизӣ «Ғоят-ул-васоё» (дар боби васият), «Масоили ҳисобия» (масъалаҳои ҳисоб), «Шарҳи «Сирочият-ул-ҷабрия» (оид ба алгебра ва муодилаҳо), «Чоме-ул-ҳисоб», «Рисолаи утқия» (оид ба масъалаҳои утқ-хатти озо-дӣ додан ба ғуломону қанизон), «Шарҳи «Викоя»» (оид ба фикҳ-қонунҳои динӣ), «Ҳошияи «Шарҳи ашколи Батлимус», «Шарҳи «Муаммои сағир»-и Абдурахмони Чомӣ», «Шарҳи «Фа-роиз»-и Ҳиҷам» будаанд. Ин номгуи асарҳои илмии фароизӣ пур-ра набудааст.

Олим ва шоири намоёни дигари ин давр Қозӣ Лутфуллои Шокири Бухорӣ низ, чунон ки Малехо қайд кардааст, аз фик-ҳу ҳадис, калому тафсир, ҳикмату ҳайат, мантиқ ва наҳву сарф ҳамаро мутасаддӣ буд. Вай дар мадрасаҳои Бухоро ва

Самарқанд дарс ҳам мегуфт. Малехо дар вақти толибилмӣ аксари китобҳои оид ба ҳайъат, хусусан «Шарҳи Чағминӣ» ва рисолаи ба забони тоҷикӣ навиштаи Алӣ Қушчи Самарқандиро дар ҳузури ӯ омӯхтааст. Малехо аз осори илмӣ Лутфуллои Шокир фақат як рисолаи тоҷикӣ ӯро доир ба ҳайат ёдовар шуда, онро бисёр муфид ҳисоб кардааст. Равшан аст, ки олим ба фанҳои фалсафа ва табиатшиносӣ, хосса, ҳайат, тавачҷӯхи бештаре доштааст.

Маълум мешавад, ки дар мадраса чанде илмҳои дуньявӣ низ омӯхта мешуданд. Аз ин рӯ, масалан, Турсуни Фароизӣ ва Лутфуллои Шокир дар мадраса аз илмҳои дуньявӣ низ дарс мегуфтаанд. Инро махсусан аз ахбороти Малехо дар бораи олим ва шоири боистеъдоди аср **Миршарифи Мунсиф (Мунсифо)** равшан пай мебарем.

Мунсиф аз авлоди уламои бузурги Самарқанд буда, соли 1088/1677 барои таҳсили илм ба Бухоро рафта, дар мадрасаи Ғарбия ба машқи ҳандаса (геометрия), танҷим (ситорашиносӣ), арқоми зич ва махсусан ба омӯхтани «Шарҳи Чағминӣ», ки аз китобҳои мӯътабари оид ба ҳайат буд, машғул шудааст. Вай дар андак муддат ин илмҳоро чуқур аз худ карда ва дар онҳо чунон соҳибмаҳорат гардидааст, ки устоди номдори мадрасагаш аз шогирдии ӯ ифтихор мекардааст.

Вазъияти душвори Мовароуннаҳр дар асри **Хавзаҳои адабӣ** XVII ба ривочи адабиёт мусоидат накарда ва аксари ҳукуматдорони аштархонӣ низ нисбат ба шеърӯ адаб ва аҳли он ғамхориву сарпарастие зоҳир нанамуда бошанд ҳам, ин соҳаи пуршӯҳрати маданияти тоҷик аз равнақ намонда, анъанаҳои ғании пешини худро ҳамчунин идома меод.

Шеърӯ адаб на дар доираи дарбори хонҳо, балки берун аз он, яъне дар муҳити шаҳр ривоч гирифта меомад.

Доир ба адабиёти асри XVII сарчашмаи асосии пурқимате дар даст дорем. Ин сарчашма тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехо (таълифаш соли 688) мебошад, ки дар асоси он манзараи нисбатан пурраи ҳаёти адабии Мовароуннаҳр ва роҳи тараққиёти адабиёти тоҷикро дар давраи мазкур муайян кардан мумкин аст. Вале тазкираи Малехо асосан шоирони нимаи дуюми асри XVII-ро фаро мегирад. Шоирони нимаи аввали асри мазкур дар «Риёз-уш-шуаро» ном тазкираи Содиқии Самарқандӣ зикр шуда будаанд, ки он то замони мо нарасидааст.

Тазкираи Малехо равнақи адабиёти тоҷикро дар ду ҳавзаи асосии адабӣ — Бухоро ва Самарқанд инъикос кардааст. Қамбудии тазкираи мазкур ин аст, ки дар он намоёндагони ҳавзаи адабии Балх зикр нашуда мондаанд. Аз шоирони ин ҳавзаи адабӣ фақат дар китоби таърихӣ «Баҳр-ул-асрор»-и Маҳмуд бини Валии китобдор, ки дар соли 1636 таълиф гардидааст, тақрибан 20 нафар зикр шудаанд. Намоёнгарини онҳо Турбобӣ, Хиргоҳӣ, Нахлӣ, Сайлӣ ва Бадоеъ будаанд. Ҷамаи ин шоирон

дар нимаи аввали асри XVII эҷод карда, бо доираи адабии дарбори ҳокимони Балх вобаста буданд. Аз ҷумлаи онҳо ҳоло девонҳои ашъори Нахли Бухорӣ ва Назмӣ маҳфуз мондаанд. Девони ашъори **Нахлӣ** нисбатан калон буда, бештар аз 6 ҳазор байт дорад. Дар он ғайр аз қасидаҳои мадеҳавӣ ғазалиёт (325 адад) низ мавқеи асосӣ доранд. Қисми муҳими девони шоирро бештар ҳамин ғазалиёт ташкил кардаанд. Девони Нахлӣ ҳоло махсусан омӯхта шудааст.

Дар тазкираи Малехо бештар аз 135 шоиру нависандагони хурду калони Мовароуннаҳр зикр шудаанд, ки ҳамагӣ муосирони ӯ буда, дар нимаи дуюми асри XVII дар Бухоро ва Самарқанд эҷод кардаанд. Фақат дар замони зиндагии Малехо дар ин ду ҳавзаи адабӣ ба воя расидани ин миқдор шоиру нависандагон далели равшани равнақи ҳаёти адабии Мовароуннаҳр ва тақомули адабиёти тоҷик дар асри XVII мебошад. Аз 135 адиби зикркардан Малехо бештар аз 72 нафарашон дар Самарқанд зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Агар ба ин миқдор боз 23 шоири дигари Самарқандро, ки аввал дар ин шаҳр зиндагӣ ва нашъунамо карда, сипас бо сабабҳои гуногун ба маркази мамлакат Бухоро кӯчида рафта, эҷодиёти худро давом додаанд, илова намоем, миқдори шоирони ҳавзаи адабии Самарқанд дар тазкираи Малехо нисбат ба Бухоро хеле зиёд аст. Малехо, ки худ зодаву нашъунамо ёфтаи Самарқанд аст, тақрибан бо тамоми адибони хурду бузург ва машҳуру номашҳури зодгоҳаш шинос ва мусоҳиб шуда, онҳоро дар тазкирааш зикр кардааст. Вале ӯ ду бор ба Бухоро сафар карда бошад ҳам, ҳаман шоирони ин чоро дида натавонист, асосан бо шоирони маълуми машҳури Бухоро мулоқот кардааст.

Дар тазкираи Малехо аз ҳавзаи адабии Самарқанд бисёр шоирони маъруф ва боиқтидоре зикр шудаанд, ки дар адабиёти давр мақоми баланде доштаанд. Мулло Зоҳиди Афғор, Ибодуллои Имтиҳон, Ниёзбоқии Тороч, Муҳаммадвафои Чавҳар, Шихобии Миёнкалӣ, Муҳаммадшоҳи Шохид, Ибодуллои Унвон, Авазбеки Масрур, Мулло Обиди Мумтоз, Мулло Монеъ, Авазбоқии Масеҳо, Накҳат, Абдулғафури Назокат ва ғайра аз ҷумлаи чунин шоирони соҳибистеъдод ва маъруфе будаанд, ки эҷодиёташон дар ҳавзаи адабии Самарқанд чараён доштааст. Ба ин гуруҳи шоирони маъруф Муҳаммадамини Сарафроз, Хоча Самеи Содот, Фитрати зардуз, Абдуллои Сайидхоқӣ (Сайид), Самеъ, Хоксори Ҳисорӣ ва чанде дигарро низ дохил кардан мумкин аст, ки бештаринашон зодаву нашъунамо ёфтаи Самарқанд буда, баъдтар бо сабабҳои гуногун ба Бухоро ва баъзе ба Балх рафта сокин шудаанд. Аз рӯи тазкираи Малехо, умуман бештар аз 20 шоири Самарқанд асосан ба иллати ба харобӣ рӯ овардани ин шаҳр ва тоқатфарсо гардидани зиндагӣ дар он ба Бухоро ва ҷоҳои дигар кӯчида рафтаанд. Вале онҳо низ чун шоир дар Самарқанд ба камол расида, давраи муайяни эҷодиёташон бо ҳамин ҳавзаи адабӣ алоқаманд аст. Ин рақам-

хо аз он шаҳодат медиҳанд, ки Самарқанд бо вучуди харобӣ ва пасравии умумии маданияи худ дар нимаи дуюми асри XVII на танҳо чун маркази адабӣ аҳамияти худро гум накардааст, балки аз ҷиҳати шумораву нуфузи шоирон ва ба воя расондани қувваҳои адабӣ баробари Бухоро калонтарин маркази адабии мамлакат ба шумор мерафтааст.

Дар ин давр чун дар давраҳои пешин дар Бухоро низ адабиёти пурқуввати доираҳои шаҳр вучуд дошт. Намояндагони маъруф ва боистеъдоди ин адабиёт дар Бухоро Сайиди Насафӣ, Муҳаммадҷони Мустанид, Абдулқаюми Улфат, Абдуллои Мулҳам, Мустафид, Абдуллои Бехчат, Хоҷа Юсуфи Мазҳар, Яғонаи Насафӣ, Рабеи Андаробӣ, Абдурахмони Шӯъла, Бокихоҷаи Хошеш, Бисмил, Воҳиб ва ғайра буданд. Вале дар Бухоро дар баробари адабиёти доираҳои шаҳр адабиёти доираи дарбор низ вучуд дошт. Фарқи ин ҳавзаи адабӣ аз ҳавзаи адабии Самарқанд дар ҳамин аст. Дар Бухоро, ки ҳанӯз аз аввали асри XVI маркази сиёсӣ ва қароргоҳи ҳукмронҳои олии мамлакат гардида буд, адабиёти дарборӣ собиқа ва анъанае дошт, бо авҷу таназзул ва фосилаҳо мавҷудияти худро нигоҳ дошта меомад. Ин адабиёт дар замони ҳукмронии Абдулазизхон як андоза ҷон гирифта бошад ҳам, вале чи аз ҷиҳати нуфуз ва чи мазмуну мундариҷаи худ дар муқоиса бо адабиёти пурқуввати ғании доираҳои шаҳр хеле заиф ва ночиз буд. Симои адабиёти даврро на адабиёти доираи дарбор, балки адабиёти берун аз дарбор, яъне адабиёти доираҳои шаҳр муайян мекард. Ривожу раванг ва дастовардҳои намоёни адабиёти асри XVII тоҷик маҳз бо адабиёти доираҳои шаҳр алоқаманд мебошанд.

Адабиёти доираҳои шаҳр дар ҳар ду ҳавзаи асосии адабӣ— Самарқанд ва Бухоро баробар тараққӣ мекард. Қонуният ва роҳи тараққиёти ин адабиёт низ дар ҳар ду ҳавзаи адабӣ яқе буда, бинобар ин онҳо ҷузвҳои ҷудонашавандаи адабиёти яғонаи тоҷикро ташкил мекарданд. Пеш аз он ки ҷиғунагии қонуният ва роҳи тараққиёти ин адабиётро таъин намоем, аввало дар бораи адабиёти дарбории давр каме таваққуф бояд кард.

Адабиёте, ки дар дарбори Абдулазизхони аш-тархонӣ (1645—1680) арзи вучуд карда буд, **Адабиёти дарбори** нисбат ба адабиёти доираҳои шаҳр чандон иқтидор ва шӯҳрате надошта бошад ҳам, дар муқоиса бо адабиёти дарбории давраҳои пешин вусъате пайдо карда буд. Гувоҳи ин шумораи нисбатан зиёди шоирони дарбори хони мазкур мебошад, ки дар тазкираи Малехо сабт шудаанд. Намоёнтарини ин ғуруҳи шоирон Ҷалоли Китобдор, Дастури Насафӣ, Ризои Бухорӣ, Хоҷа Самеи Содоти Самарқандӣ, Насими Маҳрам, Ло-меи Насафӣ, Асадхоҷаи Қосиди Бухорӣ, Шамими Офтобачӣ, Тоибӣ Ҳиротӣ, Неъматӣ Самарқандӣ, Волии Бухорӣ, Наимон Бухорӣ, Қатлӣ ва чанде дигар мебошанд. Инҳо шоирони муқаррари дарбор ҳисоб ёфта, ба мадҳу ситоиши хон ва аркони давлати ӯ машғул буданд. Чанде аз онҳо ғайр аз мадҳӣ боз вази-

фаҳои муайяни дарборро ҳам адо мекардаанд. Ғайр аз ин шоирони касбии маддох дар Бухоро боз чанде ахли мансаби шоиртабъе, чун Ҳоҷӣ Баҳромӣ судур козӣ Лутфуллои Шоқир, Абдурахмони Мунъими раис, козӣ Носири Балхӣ буданд, ки бо дарбори хон робитаи наздик дошта, бахшида ба ӯ қасидаҳо мегуфтанд. Бинобар ин эҷодиёти ин шоирони амалдор низ бо дарбор ва адабиёти дарборӣ алоқаманд гардида буд.

Дар Самарқанд низ баъзе шоирон, аз қабили Муфиди Балхӣ ба ситоишгарии хочагони бонуфузи Даҳбеди Самарқанд ихтисос ёфта буданд. Дар Самарқанд низ баъзе шоирон аз рӯи тақозӣ зиндагӣ гоҳ-гоҳ ҳукуматдоронро мадҳ мекарданд. Чунончӣ, Шоҳиди Самарқандӣ дар мадҳи ақобиру умаро қасидаҳо мегуфт, Шиҳобии Миёнқоли низ бисёр қасидаҳои калоне гуфта буд, ки баъзе аз онҳо ба 400 ва 500 байт мерасиданд.

Ба дарбор шоироне чамъ омада буданд, ки санъати суҳанро сарфи дурӯғбофӣ ва таърифу тавсифи пурмуволиғаи шоҳу вазирро ҳоким карда буданд. Барои онҳо, бар хилофи шоирони берун аз дарбор, шоирӣ касби асосӣ ва ягона воситаи таъмини зиндагӣ буд. Ин нуктаро Малехо дар зикри яке аз шоирони дарбор— Асадхоҷаи Қосид махсусан қайд карда навиштааст: «Ва мадори маош аз атмаву ашраба (хӯрокиву нӯшоки) ва либосу палос ва ғайра ба зӯри шоирӣ ба даст меовард, шеърро пешаву шоирро андешаи худ дошт ва шоир қасидагӣ буд ва қасидаҳои ғарро дар мадҳи хони хоҷӣ (Абдулазизхон — С. С.) гуфта ва мунъим ба инъоми ҳазрати мазкур гардида буд». Ин тарика тавассути шоирӣ «мадори маош»-и зиндагӣ ба даст овардани шоирӣ дарборро махсусан қайд кардани тазкиранавис тасодуфӣ нест. Чунон ки пас аз ин хоҷад омад, шоирони берун аз дарбор қариб ҳама ба воситаи машғули бо касбу ҳунароҳои дигар зиндагӣ мекарданд. Шоирони дарбор бошад, асосан ҳамин як ҳунари суҳансароӣ ва мадҳапардозӣ доштанд. Онҳо аз чиҳати фазлу дониш нисбат ба шоирони берун аз дарбор хеле маҳдуд ва дар ҳунари яктарафа буданд.

Малехо, ки худ намояндаи адабиёти доираҳои шаҳр буда, ба шоирони маддохӣ дарбор чандон тавачҷӯх надошт, дар зикри ин шоирон зимнан онҳоро ба камҳунари ва бебаҳрагӣ аз илму дониш таъна кардааст.

Шоирони дарборро ҳирсу тамаъ ба роҳи маддохӣ андохта, ба дастгоҳи хон оварда буд. Онҳо баръақси адибони берун аз дарбор, ки аксаран қаноатпешагиро ихтиёр намуда, озодона зиндагӣ мекарданд барои касбу пулу мол ба хидмати давлатдорон рафта, ҳушомату санохониро пеш гирифта буданд.

Ахбороти Малехо дар бораи шоирони дарбор нишон медиҳад, ки онҳо тавассути қасидапардозӣ ва ситоишгарии чоплусонаи худ дар ҳаққи ҳукуматдорон нисбат ба шоирони пурҳунаро аз анвои илму дониш баҳраманд, вале қашшоқу бенавои берун аз дарбор хеле осуда ва бо айшу комронӣ зиндагӣ мекарданд.

Бо вучуди некӯаҳволии моддӣ ва мақому манзилати муайяни худ дар дастгоҳи подшоҳӣ шоирони маддох дар муҳити фосид ва пур аз фитнаву дасисаи дарбор зиндагӣ ва эҷод карда, дилгиру маъюс шуда буданд. Дуруғбофиҳои доимӣ дар ситоиши ҳукуматдорони чоҳил, тамаллуку балеғуҳои маҷбури дар пешнинокасону фурумоягон, хидматгузори халқабаргӯшона ва ниҳоят набудани озодии шахсиву эҷодӣ беҳтарин шоирони дарборро дар азоби виҷдон гузошта буданд. Онҳо аз хидмати ҳукуматдорон ва мадеҳапардозҳои худ розӣ набуданд, ҳатто дар дил ба муҳити дарбор нафрат доштанд. Баъзе аз онҳо дар натиҷаи ин норозигиву нафрати ниҳонии худ нисбат ба муҳити дарбор ниҳоят қарор доданд, ки хидмати хонро тарк гуфта, бо дарбори ӯ тамоман қатъи алоқа намоянд. Чунончӣ Хайруллобеки Шамим хидмати Абдулазизхонро тарк карда ва ба фақириву бенавоӣ тан дода, дигар «ба омезиши аҳли чоҳ ва подшоҳ пардохт накарда» аст. Насими Маҳрам низ аз дарбори Абдулазизхон дур шуда, ба тарафи Ҳиндустон баромада рафтааст. Вале тарки хидмат карда, гӯшанишин шудани шоирони дарбор махсусан баъди салтанати Абдулазизхон дар рӯзгори боз ҳам тираи вориси ӯ Субҳонқулихон авҷ гирифт.

Абдулазизхон соли 1680 аз тоҷу тахт даст кашида, бо ҳамроҳии аркони давлати худ ба сафари ҳаҷ баромад. Дар он миён шоирони дарбори ӯ чун Надири Дастир, Амир Шарифи Чалоли китобдор, Хоҷа Самеи Содот, Ломен Насафӣ ва аз мансабдорони аҳли суҳан Қозӣ Лутфуллои Шокир ва Абдурахмони Мунъими раис низ буданд. Абдулазизхон дар бозгашт аз ҳаҷ дар саҳрои лаби баҳри Шӯри Арабистон вафот карда, гурӯҳе аз ҳамроҳони ӯ роҳи ватанро пеш гирифтанд ва гурӯҳи дигар озими Ҳиндустон гардиданд. Ғайр аз Лутфуллои Шокир, ки ба Бухоро бурда дафн кардани устухонҳои хони мархумро ба ӯҳда гирифта буд, дигар ҳамаи шоирони ҳамроҳи хон ба гурӯҳи дуюм шарик шуда, ба Ҳиндустон гузаштанд.

Вазъияти ниҳоят вазнине, ки сиёсати мустабидонаи Субҳонқулихон (1680—1720) пеш овард, на танҳо аҳли адабро ба дарбор ҷалб накард, балки боиси аз он дур шудани шоироне гардид, ки пештар дар хидмати Абдулазизхон буданд. Аз ҷумла Қозӣ Лутфуллои Шокир, ки аз олимони намоён ва шоирони маъруфи давр буда, аз хосону наздикони Абдулазизхон ҳисоб мешуд, ба сабаби носозии рӯзгор дар замони Субҳонқулихон рафту омадро ба дарбор тамоман қатъ карда, гӯшагир шуд ва ба тоату риёзат машғул гардид. Неъматӣ Самарқандӣ низ, ки муншӣ ва шоири дарбори хони мархум буд, бинобар навиштаи Малехо, дар аввали салтанати Субҳонқулихон аз мулозиматпешагӣ ва рафтани даргоҳи салотину умаро маъюсу дилгир шуда, гӯшаи узлат ихтиёр кард. Вале ин икдоми ӯ бо фочиа аҷномид. Тақрибан баъди як соли тарки мулозиматпешагӣ рӯзе ӯро дар ҳучрааш кушта ёфтанд, вале қотилон чизеро аз асбо-

би хучра набурда буданд, яъне онҳо ба қасди ғоратгарӣ шоирро накуштаанд.

Хидмати дарбор ба эҷодиёти шоирон низ таъсири манфӣ мерасонд. Бо вучуди он ки баъзе аз ин шоирон соҳиби истеъдод буданд, вале ба сабаби дурӯғбофӣ ва қасидапардозихон хушку холи ба адабиёт чизе дода натавонишанд. Дар жанри қасидаи мадеҳавӣ шоирон ғайр аз таърифу тавсифҳои пурироқи ҳукуматдорон на дарди дилу кайфияти рӯҳии худ ва на дигар ягон фикри судбахши бо зиндагии реалӣ алоқамандро ифода карда наметавонишанд.

Намунаҳои дар тазкираи Малехо зикршудаи осори шоирони дарбор асосан ба жанри ғазал оид мебошад. Ин ҳол аз он шаҳодат медиҳад, ки дар эҷодиёти ин шоирон баробари қасида ғазал низ мавқеи калон пайдо карда буд. Ин ҷиҳати мусбати эҷодиёти шоирони дарбор аз таъсири адабиёти доираҳои шаҳр аст, ки дар он жанри ғазал мақоми асосӣ дошт. Бештари шоирони дарбор баробари девони қасидаҳо девони алоҳидаи ғазалиёт низ тартиб дода буданд. Малехо аз ҷумла дар бораи девони ғазалиёти Шоқир, Самеи Содот ва Воли хабар додааст. Ғазалиёти ин шоирон, аз рӯи намунаҳои дар тазкираи Малехо омадаи онҳо, агарчи аз назари санъати сухан қимате доранд, вале ақсаран хушку холи буд, аз маъниҳои судбахши ҳаётие, ки дар ғазалиёти шоирони берун аз дарбор мушоҳида мешаванд, тамоман ори мебошанд.

Адабиёте, ки берун аз доираи дарбор дар
Замини иҷтимоии муҳити шаҳр тараққӣ мекард, гурӯҳи табақҳои гуногуни иҷтимоиро фаро гирифта буд.

Дар адабиёти ин давр иштироки фаъолнаи намоёндогани қариб тамоми гурӯҳи табақҳои иҷтимоӣ ба назар мерасад. Танҳо синфи ҳукмрон дар адабиёт иштирок ва фаъолияте надошт. Аштархониён ва арбоби давлати онҳо ба шеър хеле кам алоқа дошта ва аз байнашон шахси адибе ба зухур наомадааст.

Дар ин давр нисбат ба арбоби давлат арбоби илм ва дин бештар бо шеър шоирӣ алоқа пайдо карда буданд. Дар тазкираи Малехо бештар аз 20 нафар адибро дучор мекунем, ки чанде аз онҳо мансабҳои шаръӣ ва илмӣ, аз қабилӣ қозӣ, муфти, аълам, судур ва ғайраро дар уҳда дошта ва гурӯҳи дигар олиму мударрис буданд. Аз ин тоифа, чунон ки дидем, баъзе шоирони мансабдор ба доираи дарбор алоқаманд гардида бошанд ҳам, вале бештаринашон бо адабиёти доираҳои шаҳр марбут буданд.

Аз адибони намоёни мансуб ба тоифаи уламо ва мансабдорони шаръӣ Мулло Турсуни Фароизӣ, Миршарифи Мунсиф ва Муҳаммадбадеи Малехо-соҳиби тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб»ро зикр кардан ҷои аст, ки бо моҳияти эҷодиёти худ ба адабиёти доираҳои шаҳр алоқаманд мебошанд. Бузургтарин донишманди ин давр Мулло Турсуни Фароизӣ дар адабиёт низ иқти-

доре дошт. Ду порчае, ки Малехо аз «Шамъи шабистон» ном асари ӯ мисол овардааст, мазмунан ба муқобили аҳли чоҳу сарвати шаҳр нигаронида шуда, мансубияти муаллифро ба адабиети пешқадами доираҳои шаҳр собит менамояд.

Малехо низ бо баромади иҷтимоии худ ба тоифаи амалдорони шаръӣ мансуб бошад ҳам, аз намояндагони фаъол ва пешқадами адабиёти доираҳои шаҳр ҳисоб мешуд. Мир Шарифи Мунсиф бошад, аз авлоди уламои бузурги Самарқанд буда ва худ низ ба дараҷи олими барҷастаи аср расида, баробари машғулоту илми, ба қавли Малехо, ҳар асари адабие, ки дар назму наср менавишт, беназир буд.

Нуфузи адабиёт ба аҳли мадраса махсусан аз шавқу ҳаваси беандозаи толибилмон нисбат ба шеър ва машқи шеърҳои онҳо баён аст. Толибилмонро аз илмҳои расмӣ хушки динӣ дида бештар санъати шавқангези суҳан ба худ мекашид. Малехо, масалан дар бораи Нишон ном шоири ҷавони толибилм маълумот дода навиштааст, ки ӯ дар мадрасаи Сари Мазори Самарқанд ба ном ба омӯхтани илмҳои динӣ машғул буда, вале тамоми вақт ва таваҷҷӯҳи худро сарфи шеър менамуд. Талабагони мадраса ба сабаби таваҷҷӯҳ ва дилдодагии худ ба каломии манзум бештари вақтҳои фориг аз дарсро бо бадеҳагӯиву мушоираҳо мегузaronданд. Ин мушоираҳо таъби ҳаваскорони ҷавони шеърро барангехта, боиси ба майдон омадани истеъдодҳои адабӣ мегардиданд. Аз руи нақли Малехо, яке аз пурқувватгарини шоирони ин давр Муҳаммадамини Сарафрои Самарқандӣ дар айёми таҳсили мадраса маҳз дар ҷараёни ҳамин мушоираҳои мадрасагӣ истеъдоди шоирӣ худро ошкор намуда, ба майдони адабиёт даромада будааст. Малехо аз забони Сарафроз ҳикоят кардааст, ки сабаби шоирӣ ӯ шарикдарсаш Мутеи Панҷакентӣ гардида буд, ба ин тариқа, ки як бегоҳӣ пас аз дарс шарикону ҳамдарсон суҳбат орошта, ба мусобикаи бадеҳагӯи оғоз қарданд. Сарафроз ҳанӯз як байт ба забон наоварда, Мутеи паи ҳам бадеҳатан чанд байт гуфт. Сарафроз аз очиз мондани худ дар бадеҳа саҳт мутаассир ва ғамгин шуда, беихтиёр ашқ аз чашмонаш ҷорӣ гардид. Баъд аз он суҳбат вай аҳд кард, ки ё минбаъд ҳаваси шоирӣ накунад ва мисрае нагуяд ё ба ин қор чунон таваҷҷӯҳ намояд, ки дар бадеҳа ба Мутеъ ғолиб ояд. Ба ин мақсад вай чанд рӯз хонашин шуда ва тоқии худро дар пеш монда, чунон ба машқи бадеҳагӯи мутавваҷҷеҳ гардид, ки бетаваққуф даҳ-дувоздах байт шеър мегуфтагӣ шуд. Дар суҳбати дигар вай дар бадеҳагӯфтани шеър ба шарикон чунон зӯр овард, ки ба онҳо мачоли суҳан гуфтан надод. Мутеъ дар нисфи шаб гирён аз суҳбат баромада рафт ва бо ҳамин таҳсилро низ тарк кард.

Дигар гурӯҳи нисбатан сершумори қувваҳои адабиёти шаҳро аҳли касбу ҳунароҳои гуногун ташкил мекарданд. Дар ин давр ҳам чун дар давраҳои пешин (асрҳои XV—XVI) доираҳои ҳунармандии шаҳр дар ҳаёти адабӣ фаъолона иштирок карда, ба

ривочу равнаки он саҳми бузург гузоштаанд. Ба ин дар тазкираи Малехо зикр гардидани қариб 20 нафар шоирони ҳунарманд ва аз табакаи ҳунармандон сабзида гувоҳи равшан шуда метавонад.

Шоирони ҳунарманд на танҳо аз ҷиҳати шумораву нуфуз, балки ба эътибори қимату моҳияти эҷодиёти худ низ дар адабиёти доираҳои шахр мақому манзалати ҷудогона дошта, ғуруҳи аз ҳама пешраву пешқадаме буданд. Дастовардҳои ин адабиёт пеш аз ҳама ба номи шоирони ҳунарманд вобаста мебошад. Барои тасдиқи ин фикр номбар кардани шоирони ҳунарманде чун Сайидо, Сарафроз, Фитрат ва Мулҳам қифоя аст, ки аз симоҳои дурахшон ва пешқадами адабиёти давр мебошанд. Аз шоирони ҳунарманди ин давр боз инҳоро номбар кардан мумкин аст: Ғафури Самарқандӣ (аттор), Масеҳи Самарқандӣ (охангар), Манзури Самарқандӣ (мӯзадӯз), Доғии Қуфинӣ (рангрес) Абдурахими Ошиқ (аттор), Қурбони Одоб (зардӯз), Воҳиби Бухороӣ (саккок), Бадеи Ирфони Бухороӣ (ҷақанабардор). Чанде шоирон, аз қабили Азмии Бухороӣ, Унвони Самарқандӣ ва Алои Санҷорьякӣ бо деҳқонӣ машғул буданд.

Шоирони ҳунарманд намояндагони ҳақиқии халқи меҳнати дар адабиёт буда, қувваҳои халқии онро ташкил мекарданд. Адабиёти классикии тоҷик дар симои ин шоирон бевосита ба мардуми оддин меҳнатқаш нуфуз намуда, аз ҷиҳати иҷтимоӣ заминаи устувори халқӣ пайдо карда буд. На ҳамаи шоирони ҳунарманд одамони таҳсил карда ва саводнок будаанд.

Аз ахбороти Малехо, масалан, дар бораи шоири масҳидӯз Навои Самарқандӣ чунин маълум мегардад, ки «ҷашми ӯ аз савод тижӣ ва дасташ аз навиштани хат барӣ», яъне хондан ва навиштанро намедониста бошад ҳам, вале дар шеърҳои таъбаши равон ва дар музокираи ашъор ширингуфтор буда, номаш дар шоирӣ шӯҳрат доштааст.

Агар ин аҳли касби соҳибзавқ аз бори меҳнати ҳунармандагӣ озод ва аз машаққатҳои зиндагӣ фориғ мебуданд, истеъдоди адабии худро пурратар зоҳир намуда, ба адабиёт боз бештар хидмат карда метавонистанд. Вале афсӯс, ки машғулооти ҳунармандӣ ва бори гарони зиндагӣ бисёр вақт ба кори эҷодии онҳо мамониат мекард, ба пурра сафарбар гардидани истеъдоди шоирии онҳо ҳалал мерасонд. Зиёда аз ин саҳтии рӯзгор ва бори гарони зиндагӣ боиси аз кори эҷодӣ боз монда, тарки шоирӣ кардани баъзе аз онҳо мегардид. Аз ҷумла ба шоири бонистеъдоди маъруф Масеҳо чунин ҳол рӯй дода будааст. Малехо дар бораи ӯ навиштааст: «...Ба фикри шеърӯ шоирӣ субҳушом ба тариқи давом иштиғол менамуд ва шӯҳрати тамом дар ин қор дошт. Аз ҷумлаи зурафо буд ва аз шоирони соҳибназокат менамуд. Бидоғи (аввали) ҳолаш чунин буд. Баъд аз қадҳудо (хонадор) шудан... он назокатҳо ҳама рафт ва мутабаддил (табдил) ба фалокатҳо гардид ва таъби нозуқаш чу-

нон кунду табархӯрда шуд, ки ҳеч чиз ба ӯ коргар наёмад. Чиҳати тангии маишат ва тамоми машаққат аз Самарқанд худро ба Бухоро кашида, ба муҳимми ҳаддодӣ (оҳангарӣ), ки ҳунари волиди ӯ буд, мепардозад ва аз дилу димоғи тамоми шоириро бароварда, ба фақирии худ мекӯшад». Шоири боистеъдод Азми низ, ки деҳқонӣ мекард, ба иллати гирифторӣ ба машаққату фалокатҳои зиндагӣ фаъолияти адабии худро суст карда будааст, ки ин ҳоли ӯро Малеҳо бо афсӯсу дареғи бештаре баён намудааст: «...Ба чиҳати фавти аёлу атфол ва машаққатҳо димоғи пардохти шеъраш намондааст. Хайф, таъби гавҳарфишон дошта... Оре, рӯзгори носозгор машаққатҳои бисъёр дорад ва ба озодагон намесозад».

Зарурати таъмини зиндагӣ як гурӯҳи шоиронро бо касби хаттотӣ вобаста карда буд. Бисъёре аз онҳо аз аввал баробари шеърӣ хушнависӣ ва хаттотиро низ машқ мекарданд, то ин ҳунар, ба таъбири Малеҳо, мадори маошашош гардад. Аз ин сабаб бисъёр шоирон хушнавис буда, дар анвои хат салиқаи маҳорат доштанд.

Малеҳо доир ба касби хаттотиву котибӣ ва маҳорати хушнависии бештар аз 10 шоир маълумот додааст, ки дар байни онҳо аз ҳама моҳиру забардасташон шоир Мумтози Самарқандӣ буд.

Эҳтиёҷи зиндагӣ аҳли адабро водор менамуд, ки ба шуғлу ҳунароҳи гуногун даст зананд. Баъзе аз онҳо чун Ворас, Афғор, Мустанд қиссахониро пеша карда буданд ва дар кӯчаи бозорҳои шаҳр мардумро дар гирди худ ҷалб намуда, бештар ба ривояти дostonҳои қаҳрамонии халқ, аз қабилӣ «Шоҳнома», «Абӯмуслимнома», «Ҳамзанома» машғул мешуданд. Бисъёр шоирон сеҳру тилимот, найрангу шӯбада, рамлу ҷафр (болибиниву ғайбгӯӣ), мураббаоту мураккабот (тӯмору ҷоду) ва ғайраро омӯхта буданд ва пайваста ё дар мавридҳои зарурӣ ин ҳунароҳи худро ба қор мебуданд.

Аз ҷумла Афғор, ғайр аз қиссаҳои, ба мардум гоҳо «шӯбадаҳо» ранго ва ҳиллаҳои найранго менамуд ва ба ақидани Малеҳо «забти тилимот» карда буд.

Малеҳо дар бораи шоири мӯзадӯз Манзури Самарқандӣ низ менависад: «...«Аз ҳама чиз соҳибвуқуф ва ба анвои ҳунари маъруф (буд)... ва ба илми рамл таваҷҷӯҳи бисъёр дошт ва ба кашиди тилимоту мураббаот мутаваҷҷеҳ буд».

Гурӯҳи дигари иҷтимоӣ, ки дар ҷунбиши адабии давр иштироки фаъол доштанд, тоифаи қаландарон (дарвешон) мебошанд. Аз ин тоифа низ хеле шоирон зуҳур карда буданд. Дар таъбири Малеҳо ғайр аз 12 нафар шоирони қаландари ҳақиқӣ боз тақрибан 10 нафар шоири қаландарвазъе зикр шудаанд, ки бештаринашон оқибат либоси таҷрид (қаландарӣ) пӯшида, ба гурӯҳи қаландарони ҳақиқӣ ҳамроҳ шудаанд. Ин гурӯҳи шоирон, чун тамоми тоифаи қаландарон бо тарикаи зиндагии бенавоён ва сурати ҳоли гадоёнаи худ ба оммаи халқ ва ҳат-

то гуфтан мумкин аст, ба «поинтарин» ва қашшоқтарин табақои он мансуб буданд. Чанде аз онҳо гадоӣ мекарданд ва аҳли даръюза ба шумор мерафтанд. Малехо, чунончи, дар бо-раи вақте бо гадоӣ машғул шудани Нодим ва Мустаиди Бухори-ро қайд кардааст.

Ин тоифа аз дунъёву аҳли он катъи алоқа намуда ва бо факириву бенавой созиш карда, озодиву бетааллуқиро мақсади зиндагии худ қарор дода буданд. Қаландарӣ ба таълимоти пешқадами тасаввуфии Баҳоуддини Нақшбанд асос ёфта буд. Вай на танҳо бо вазъи зиндагӣ ва сурати холи гадоёнаи пайравонаш, балки инчунин бо дастурҳои идеологии худ низ бо оммаи халқ алоқамандии зиёд дошт. Вай мафкураи мардуми меҳнатиро инъикос мекард. Ин мафкура аз ҷумла дар яке аз дастурҳои асосии таълимоти чараёни мазкур — бо арақи чабин ва қувваи бозу ҳосил кардани ризку рӯзӣ ифодаи худро ёфтааст. Шоири «даст ба кору дил ба ёру пой дар рафтор»-и нақшбандия тавачҷуҳи одамони поквичдон ва пешқадамро ба худ мекашид. Бо таъсири ҳамин таълимот, чунончи, шоири қаландар Ниёзбеки Матлаб касби аҷлодии худ — сипоҳигарию тарк карда, ба меҳнат ва бо «арақи чабин» — ӯ «обилаи даст» ҳосил кардани рӯзӣ пардохта буд. Тариқои қаландарӣ бештар одамони «дардманде»-ро ба худ мекашид, ки аз иллату касофатҳои рӯзгор ғамгин буда, нисбат ба даври замон рӯҳи норизой доштанд. Чунин одамони пешқадами гирифтори «дард»-и даврон роҳи пачоти худро аз ваҳшату осеби айём дар тариқои дарвешӣ, дар озодӣ аз қайди тааллуқоти дунъё ва зиндагии хонабардӯшонаи қаландарӣ медиданд. Ба назари онҳо такъя (қароргоҳ)-и қаландарон паноҳгоҳе аз фитнаву газанди айём ва зиндагии бесарупои дарвешона осоишу фароғате аз ғаму кулфатҳои дунъё менамуд.

Дар шароити ниҳоят вазинии асри XVII, ки аҳволи мардум тоқатфарсо гардида буд, ғояҳои таркидунъёӣ, дарвешиву қаландарӣ беш аз пеш нуфуз пайдо карданд. Бисёр одамони пешқадам ба нишони эътирозу норозигӣ нисбат ба беадолатӣ-ҳо ва қабохатҳои муҳити зиндагии даври худ, бо таъбири Малехо, «пушти дасти рад бар рӯи олам зада», ҳаёти хонабардӯшонаи қаландариро пеш мегирифтанд.

Умуман дар ин давр бештар бо таъсири қаландарӣ тавачҷуҳи аҳли адаб ба зиндагии хонабардӯшона ва ҷаҳонгардии қаландарона зиёд шуда буд. Бисёре аз аҳли адаб асосан дар натиҷаи «гирифтӣ димоғ», яъне дарду алам ва озурдагӣҳо аз воқеияти ваҳшатангези Мовароуннаҳр дар либоси қаландарӣ ё ба сурати муқаррарӣ сар гирифта ба ҷаҳонгардӣ баромада мерафтанд.

Таъсири дарвешиву қаландарӣ дар эҷодиёти шоирон нисбат ба зиндагӣ ва сурати аҳволи онҳо боз бештар буд. Тақрибан шоире набуд, ки эҷодиёти ӯ ба ин ё он дараҷа тахти таъсири ғояҳои дарвешӣ қарор нагирифта бошад. Махсусан ғоя-

ҳои озодӣ аз қайдн тааллуқоти олам, сарбаландӣ ва сар хам накардан пеши дуньёдорон, бениёзиву истиғно аз асбоби дуньё, қаноат бо «лаби нон» ва созиш бо бенавой дар байни аҳли илму адаби доираҳои шаҳр шуҳрати қалон доштанд. Ин ғояҳо дар замони авҷи бенавой ва гуруснагиву кашшоқӣ, дар даврае, ки аҳволи зиндагии аҳли илму адаб беш аз пеш вазнинтар гардида буд, тавачҷӯҳи ин табақаро зиёдтар ба худ мекашиданд, ба онҳо таскини рӯҳӣ бахшида, ба созиш бо зиндагии факирона, қаноатпешагӣ ва озодагиву сарафрозӣ водор менамуд. Пайдост, ки ғояҳои мазкур на танҳо роҳи зиндагии қаноаткоронаи аҳли адаби берун аз дарборро муайян карда буданд, балки дар мундариҷаи эҷодӣи онҳо низ нақши намоёне доштанд, ки ин аз таҳлили осори баъзе намоёндагони барҷастаи адабиёти давр маълум хоҳад шуд.

Ҳоло аз баррасии таркиби иҷтимоӣ табақаҳои қувваҳои адабии давр ба чунин натиҷа омадан мумкин аст, ки чунбиши адабии асри XVII доираҳои васеъ ва мухталифи ҷомеаи шаҳрро фаро гирифта, дар он махсусан иштироки гурӯҳи табақаҳои поин ва меҳнатии аҳоли бештар ба назар мерасад. Қувваҳои асосии адабиётро чи аз назари миқдор ва чи қимату моҳияти эҷодӣ намоёндагони ҳамин гурӯҳи табақаҳо ташкил мекарданд. Ин яке аз нишонаҳои асосии халқияти адабиёти асри XVII мебошад. Ба оммаи халқ мансуб будани аксари қувваҳои адабии давр ва зиндагии пурмашаққати бенавоёнаи онҳо низ аён мегардад.

Асри XVII давраи ниҳоят номусоиде барои зиндагии шоирон ва умуман аҳли ҳунар буд. Ба иллати ҳунарношиносиву суҳанбозорӣ ва аҳли суҳанро харидориву дастгирӣ накардани табақан ҳукумрони ин давр шоирони берун аз дарбор дар шароити бисёр танги моддӣ монда, аксаран дар факириву бенавой зиндагӣ ва эҷод мекарданд.

Дар чунин як шароите, ки санъати суҳан харидор надошта ва аз тарафи дигар, машғулӣ бо қасбу ҳунар низ зиндагиро дуруст таъмин карда наметавонист, барои аҳли адаб ба ҷуз қаноат ва созиш бо камбағаливу бечорагӣ дигар чорае набуд. Бинобар ин бесабаб нест, ки аксари адибони берун аз дарбор қаноатро пеша карда ва аз орзуву хавасҳои зиндагӣ даргузашта, бо бенавой ва нокомиву мустамандӣ сохта буданд. Ба онҳо ҳирсу тамаи шоирони дарбор тамоман бегона буд. Қаноатпешагӣ ва бо «лаби ноне» кифоят карда, ба аҳли дуньё, яъне соҳибони ҷоҳу сарват ҳочат набурдан шиори зиндагии аҳли адаби доираҳои шаҳр қарор гирифта буд. Малехо аз ин ҳислати сутудай ахлоқии ин гурӯҳи шоирон ҳамеша бо таърифу таҳсин ёдовар шудааст. Нақли Малехо доир ба қаноатпешагии Сарафроз ва Мумтоз ин тариқан зиндагии аҳли адаби даврро хеле барҷаста нишон медиҳад. Малехо аз аҳволи зиндагии Мумтоз суҳан ронда қайд кардааст, ки дар он ҳама саҳтиву қаҳтиву гуруснагӣҳо, ки дар давоми бист сол ба сари марду-

ми Самарқанду Бухоро омад, қонътар ва мутаваккилтар аз ў касе дида нашуд. Мумтоз дар тангиҳои маишат ва қаҳтиву гуруснагии Самарқанд ба касе илтиҷо набурда, ба сари ғайрат нишаста, бо суръати тамои шабу рӯз ба нухабардории китобҳо машғул шудааст, то ба ин восита қуте ба даст орад ва аз гуруснагӣ талаф нашавад. Дар натиҷа ба нури чашмаш футур расида, аз нобиноӣ гушанишин гардидааст. Ин як мисоли рикқатовари ҳаёти пурмашаққати аҳли илму адаб дар даврани аштархонӣ мебошад.

Қаноату таваккул, озодагиву бетааллуқӣ дар байни аҳли адаб хеле маъмул гардида, ба тарзи зиндагӣ ва норми ахлоқии онҳо табиӣ ёфта буд. Шоирон дар шароити танги маишӣ мезиста бошанд ҳам, вале қашшоқиву гуруснагиро аз илтиҷо ва ҳоҷат бурдан ба соҳибони молу давлат, бенавоии озодонаро аз сар ҳам кардан дар пеши фурумоёгон ва миннат кашидан аз нокасон авлотар медонистанд. Онҳо аз камбағалию бечорагӣ ба озодиву бетааллуқӣ асос ёфтаи худ ифтихор дошта, онро дар ашъорашон пайваста тараннум мекарданд. Васфи қаноату таваккул, истиғнову бетааллуқӣ ва ҳоҷат набурдан ба дари дунёдорон дар эҷодиёти шоирони давр мавқеи қалон пайдо кардааст.

Вале аз тарафи дигар аҳли адабро тангиву машаққати рӯзгор ва хориву беқадрии санъати суҳан ба фиғон оварда буд. Шоирон дар ашъорашон пайваста аз душвории зиндагӣ ва бечорагиву бенавоии худ суҳан ронда, ин ҳоли забуни аҳли адабро барҳақ натиҷаи ҳунароношиносӣ ва қоҳиливу бефазилатии ҳукуматдорон маънидод мекарданд. Дар шеърӣ ин давр рӯзгори талх ва хориву зиллати эҷодкори суҳан ба таври рикқатоваре инъикос гардидааст.

Бисёре аз аҳли суҳан ба тангдастӣ ва машаққати тоқатфарсои рӯзгор тоб оварда натавониста, ба умеди беҳбудии зиндагӣ ва санҷидани баҳти худ ба Ҳиндустон азимат мекарданд. «Савдо»-и мусофирати Ҳиндустон на танҳо шоирони дарбор (пас аз сукути ҳаёти адабии дарбор), балки аҳли адаби доираҳои шаҳро низ фаро гирифта буд. Аз рӯи таъкири Малехо аз ҷумлаи шоирони берун аз дарбор бештар 20 нафар ба Ҳиндустон ҳичрат кардаанд. Аксари қулли онҳоро муҳтоҷиву бенавоӣ ба Ҳиндустон бурдааст. Вале як қисми шоирон аз ёру диёр дил қанда ва орзуи худро амалӣ карда наметавонистанд.

Дар адабиёти ин давр оҳангҳои иҷтимоии зидди замон ва табақаи ҳукмрон пурқувват гардидааст. Сабаби ин агар, аз як тараф, харобии мамлакат, болоравии зулму истибод ва вазнин шудани аҳволи халқ бошад, аз тарафи дигар, иштироки васеъ ва фаъолонан намоёндагони мардуми оддӣ ва меҳнатқаш дар ҳаёти адабӣ буд.

Дар ҷунбиши адабӣ иштироки васеъ доштани мардуми та-

бақаҳои «поян» дар адабиёт норизои ва муборизаро ба муқобили табақаи ҳуқумрон тезу тунд кард. Дар адабиёт на танҳо зиндагии бенавоёнаи мардуми ин табақаҳо инъикос мешуд (ба воситаи ҳисоби ҳоли шоир), балки мафкураи зиддифеодалӣ ва оппозиционии онҳо низ ифодаи равшани худро меёфт. Бехтарин шоиру нависандагони давр садон эътирози худро ба муқобили табақаи ҳуқумрон баланд карда, золиму хунҳорагӣ, молу зарпарастӣ, лаимиву бемурувватӣ, чоҳиливу бефазилатӣ, ҳунарношиносиву суҳанбесорӣ ва дигар хислатҳои разилаи соҳибони ҷоҳу давлатро фош ва маҳкум намудаанд. Дар баробари ин онҳо ба ҳимояи манфиатҳои оммаи меҳнаткаш низ бархоста, нисбат ба он ҳисси ғамхориву ҳамдардии худро баён кардаанд.

Дар ин давр ихтилофи деринаи байни шоир ва замон ба авҷи аъло расида буд. Шоирон аз носозгории замон ва хусумати арбоби он ба мардуми соҳибҳунар, аҳли фазлу адаб ва донишу хирадро хору зор кардани рӯзгор саҳт мутаассир ва ғамгин шуда, аз ин ҳол шикоят ва изҳори норозигӣ мекарданд. Аҳли адабро кулфати айём ва дарду ғами замонаи носоз фаро гирифта буд. Аз ҷумла Сайидо ва Қироми Бухорӣ пайваста аз ҷунин ғами худ бо як сӯзу гудоз суҳан рондаанд. Малехо дар таъкирааш ба дарднокии маъниҳои ашъорӣ як қатор шоирони «дарманд» ишораҳо кардааст. Ҷунончи дар бораи шоири аттор Ғафури Самарқандӣ мегӯяд, ки «аз шеъраш бӯи дарде ба машом меояд. Дар зикри Зикрии Бадахшонӣ низ менависад: «Афкораш бенашъаи дарде нест». Ин ҷо суҳан дар бораи дарди ошиқӣ ва сӯзу гудози ишқ намеравад. Таъкиранавис ҳамонро афкори дардолуди шоирони ғамзадаи рӯзгорро дар назар дорад. Ин маънӣ ҷунончи аз шеъри намуна овардашудаи Зикрии ошиқ аст, ки дар он шоир нисбат ба арбоби давлат нафрат варзида ва безорин худро аз дару даргоҳи онҳо ифода намудааст.

Умуман «дарманд» мисли «озода» сифати аҳли илму адаб гардида, аз ин сабаб ин тоифа бо номи «дармандон» низ шӯҳрат ёфта буданд, ҷунонки Малехо дар мавриде Қӯҷақчоҷа ном амалдорро ҳаҷв намудани шоири «дарманде»-ро нақл кардааст. Дарди шоирон дарди иҷтимоӣ, дарди носозии рӯзгор ва норозиву нафрат нисбат ба табақаи ҳоким буд. Аҳли адаб аз арбоби фазлу ҳунарро аз ҳорӣ «ба ҳоки сияҳ яксон» карда, мардуми беҳиради қисадорро мавриди иззату эҳтиром қарор додани рӯзгор саҳт ғамгин буданд.

Авзон ҳунини рӯзгор, авҷ гирифтани хусумату низои байни табақаи ҳуқумрон, ки боиси куштору хунрезии бисёр мегардид, аҳли адабро боз бештар ғамгин карда буд. Ба назари онҳо дунёро хун зер карда, ҳама оғуштаи хун гардида буд. Афғор ҳатто курси хуршедро ҷун сари ба хун оғуштаи ғамзадае тасаввур кардааст, ки онро дар кӯе бурида партофтаанд («Хуршед сари буридаи ғамзадаест, Дар кӯи фалак бурида партофтаанд»), ҷунон ки Сайидо фалакро аз Қаҳқашон ба

мисли синаи чоки маҷрӯҳони ситамдида ба назар овардааст («Фалак аз Қаҳқашон чун синаи чок аст пиндорӣ»). Онҳо аз рехтани хуни ҳазорон мардуми бегуноҳ, осоишу оромии худро гум кардани оммаи халқ ва тороҷу хонавайрон гардидани он дар натиҷаи низову кашмакашҳои байни ҳукуматдорон ба ташвиш омада, куштору хунрезихо ва дигар кирдорҳои ваҳшиёнаи ин табақаро маҳкум намуданд. Аз ҷумла Қиром аз «рамидани хоби фароғат аз чашми мардуми фақр» ва «аз хуни бегуноҳон лолазор шудани кӯху саҳро» бо дарди дил суҳан гуфта, сабабгори ин талхӣи зиндагӣ ва фоҷиан халқро ҳамон кинаву нифоқ ва ташнаи хуни яқдигар будани гурӯҳи ҳукмрон ҳисоб кардааст. Аҳли адабро таваҷҷӯҳ нисбат ба халқи мазлум ва ҳимояи он ба қиёми зидди золимони хунхор водор намуда буд. Адибони пешқадам, хусусан онҳое, ки аз байни халқи оддӣ меҳнатӣ сабзида баромада буданд, нисбат ба мардуми ҷафокашу зулмдида ҳамдардӣ ва ғамхорӣ изҳор менамуданд. Инро пеш аз ҳама дар бораи Сайидо, Мулҳам ва Қиром гуфта метавонем, ки осори бо рӯҳи зиддиистibdодӣ ва гуманизми бечоранавозӣ саршор аст.

Танқиди замон ва табақаи ҳукмрони он, алалхусус маҳкуми золимони халқ ҳатто дар эҷодиёти он гурӯҳи намоёндагони адабиёти шаҳр, ки ба табақаҳои дорову «болонишин»-и ҷомеа мансуб буданд, мавқеи намоён пайдо кардааст. Малехо аз қабилӣ чунин адибон ба шумор меравад, ки дар тазкирааш рӯҳи зиддиистibdодӣ ва назари танқидӣ худро нисбат ба синфи ҳукумрони замон хеле равшан ифода намудааст. Мулло Турсуни Фароизӣ низ бо вучуди мансабдори илмӣ буданаш яке аз намоёндагони пешқадами адабиёти шаҳр ба шумор рафта, дар асари мансури худ «Шамъи шабистон» дар бораи амалдорону сарватмандони ситампешан замонаш бо нафрати ошкоро суҳан ронда будааст. Инро аз ду порча (нукта)-и зерини асари ӯ, ки дар тазкираи Малехо боқӣ мондааст, равшан пай мебарем. «Нукта: Эй дарвеш, аз тавонгарони шаҳри Самарқанд бигурез, ки эшон нақши қалбанд ва дили муфлисони ӯро ба даст ор, ки дирами сараанд». «Нукта: Азизам, бидон, ки вазорат тарозуи қалб аст. Чун ки ҳар гоҳ «тарозу» қалб шавад, «вазорат» ҳосил гардад.¹ Дар калимаи «девон» алиф мушобеҳи қалам аст ва нун мамосил (мисол)-и давог, ҳар гоҳ аз калимаи мазкур «он» бартараф шавад «дев» дар назар ояд. Чун девонӣ² ба авсофи диёнат ораста набошад, деве бошад, ки давогу қалам дар канор ниҳода бошад». Ин тариқа тезу-тунд ва ошкоро ифода гардидани танқиди аҳли чоҳу сарват далели шиддат ёфтани мубориза ба муқобили синфи ҳукмрон ва вусъати ғояҳои зиддиистibdодӣ дар адабиёт мебошад.

¹ Дар навишти арабӣ агар калимаи «тарозу» аз тарафи чап хонда шавад, «вазорат» ҳосил мегардад.

² Девонӣ — амалдори девони давлатӣ.

Киёми аҳли адаб ба муқобили табакаи ҳукмрон бо роҳи ҳаҷви намояндагони ҷудогонан он низ қувват гирифта буд. Бисъёр шоирон бинобар нафрати беинтиҳое, ки нисбат ба соҳибони ҷоҳу сарват доштанд, ҳаҷви ин табақаро сармашки эҷодиёти худ қарор дода буданд. Аз ҷумла шоири маъруф Муфиди Балхӣ аз аъёну ашрофи Самарқанд ранҷу озорҳо дида ва бинобар ин бисъёре аз онҳоро ҳаҷвҳои сахт карда буд. Ин ҷасорати шоир аҳли ҷоҳро ба ғазаб оварда, онҳо ба ҷазо додани ӯ сайъ карданд. Онҳо Муфидро дар сахни мадрасаи Ялангуш (Шердор) дар ҳузурӣ мардум ҳақорат ва азият дода, ба зарбу лат кашидаанд. Пас аз ин кулфат шоир Самарқандро тарк карда, ба Ҳиндустон ҳиҷрат намуд.

Шоири ҷавони соҳибистеъдод Рабеи Андаробӣ, ки аз шогирдонии Сайидо буд, ҳамчунин ба соҳибони ҷоҳу давлат ба ҷашми нафрат нигариста, ба қавли Малехо, ба онҳо «беадабона» муносибат мекард. Аз ин ру, вай ин тоифаро ҳаҷвҳои бисъёр карда будааст. Шогирди дигари Сайидо Муҳаммадсаеи Нусрат низ дар ҳаҷвнависӣ маҳорат дошта, теғи ҳиҷои худро бештар ба муқобили давлатдорон нигаронида буд, ки Подшоҳқосим ном бузургзодаро ҳаҷвҳо кардани ӯ ба ин гувоҳ аст. Фитрати зардӯз низ Абдуллатиф ном амалдори девони давлатиро ҳаҷв кардааст.

Ҷуман аз тазкираи Малехо бармеояд, ки шоирони ин давр ба ҳаҷви яқдигар машғул нашуда, бештар ба муқобили аҳли ҷоҳу сарват шӯридаанд. Ин ҳам як нишонаи тезу тунд шудани муборизаи зиддӣ синфи ҳукумрон дар адабиёт мебошад.

Дар нимаи дуюми асри XVII дар шеъри Тоҷикии дигаргунии бузурги услубие падидаи омада, эҷодиёти бештари шоиронро фаро гирифт. Ин тағйироти услубии шеър нахуст дар эҷодиёти як қатор суҳансароёни навпардозӣ Эронӣ Хуросон ва Ҳиндустон ба вуҷуд омада буд. Асосгузори тарзи нави шеър дар Эронӣ Хуросон ва Ҳиндустон Нозими Хиротӣ, Соибӣ Табрзӣ, Абӯтолиби Қалими Қошонӣ, Толиби Омулӣ, Урфӣ Шерозӣ, Қосимӣ девонаи Нишопурӣ, Шавкати Бухороӣ, Носиралӣ Сирҳиндӣ ва ҷанде дигарон буданд. Ҳар яки ин шоирон сабки хосаи худро дошт, вале умумияти эҷодиёти онҳо дар навпардозӣ ва тарзи тозаӣ суҳан буд. Ин ҳамон тарзи нави шеър аст, ки ҳоло дар адабиётшиносӣ шартан сабки «хинди» номида мешавад. Вале пешиниён, аз ҷумла Малехо онро *шеъри тарз, тарзи нав* ва монанди инҳо таъбир кардаанд.

Сабки нави шеърӣ дар Мовароуннаҳри нимаи дуюми асри XVII торафт мухлису пайравони бештаре пайдо мекард. Малехо тамоми шоирони замони худро ба ду гурӯҳ— «куҳнашоирон» ва пайравони «шеъри тарз», яъне навпардозон ҷудо кардааст «Кӯҳнашоирон»— инҳо асосан шоирони насли калонсол ва давомдиҳандагони сабку услуби куҳан ва анъанавии шеър бу-

да, пайравони «шеъри тарз» ғолибан шоирони насли чавони замони таълифи тазкираи Малехо (1688) мебошанд.

Сабки нав дар эҷодиёти ҳар шоири навпардоз ба ҳар тарзу ранге зоҳир гардида бошад ҳам, аммо нишоиҳои умумӣ ва хусусияти асосе дошт, ки он назокату диққати маънӣ буд. Дар ашъори сабки чадид нозуқравиҳо ва диққати ҳаёли шоирона бештар аст. Шоирони навпардоз ва пайравони онҳо бо роҳи нозуқравиҳо ва диққати ҳаёл мазмунофаринӣ мекардад. Сабки чадидаи шеър ба мазмун (маънӣ) офаринӣ асос ёфта буд. Пешиниён тахти мафҳуми мазмун (маънӣ) на мазмуни муқаррарӣ ё роҷаи шеър, балки маънии бадеии он, агар ба истилоҳи имрӯза гӯем, фикри бадеӣ ё худ *образи шоиронаро* дар назар доштанд. Азбаски мазмуни бадеӣ ҳамчун образи шеърӣ офарида ва кашф карда мешуд, бинобар ин таъбири мазмунофаринӣ (ё маъниофаринӣ) дуруст ба назар мерасад. Мазмунофаринӣ, албатта, дар шеъри давраҳои пеш аз асри XVII низ вуҷуд дошт. Вале дар нимаи дуюми ин аср ба муносибати таҷадуди услубии назм вай ба мақсади аслии ва чавҳари шеър табдил ёфт. Дар шеъри сабки чадид шоир аз ифодаи эҳсосоти қалбии худ дида бештар ба мазмунофаринӣ ва нуктапардозӣ аҳамият меод. Аз ин рӯ Малехо шоирони пайрави ин сабкро мазмунбанду мазмунёб ва нуктапарвар номидааст.

Ҷорӣ шудани сабки нави шеърӣ тафаккури бадеии шоиронро бештар ба ҳаракат оварда, онҳоро пайваста ба ҳаракат оварда, онҳоро пайваста ба ҷустуҷӯ ва дарёфти мазмунҳои тоза бадеӣ водор намуд. Тасодуфӣ нест, ки Малехо дар тазкираи худ дар зикри пайравони шеъри тарз пайваста аз «афкори мухтареъ», «мухтареоту мутабаддеот» ва «мазмуни тоза» и ашъори онҳо ҳарф задааст. Равшан аст, ки манзури ӯ аз «мухтареоту мутабаддеот» тозагиҳои соҳаи мавзӯву мундариҷа ё тасаннӯоти нави техникӣ шеър набуда, балки образҳои тоза ва маъниҳои бикри шоирона аст. Дар ҳақиқат, дар аксари намунаҳои, ки аз осори шоирони навпардозии нимаи дуюми асри XVII дар тазкираи Малехо оварда шудаанд, кӯшиши образофаринӣ, эҷоди маъниҳои шоирона, гуфтани сухани нави бадеӣ мушоҳида мегардад. Малехо худ дар шеър намояндаи сабки кӯҳан ва анъанавӣ бошад ҳам, вале имтиёзи шоирони «соҳибтарз»-ро дар назокату рангинии сухан ва офаридани мазмунҳои тоза бадеӣ эътироф намуда, ба ашъори онҳо баҳои баланд додааст. Чунончи, дар зикри Сарафроз, ки яке аз тавонотарин пайравони «шеъри тарз» дар Мовароуннаҳр ҳисоб мешуд, «афкори тоза» ва «мухтареоти беандоза»-и ашъори ӯро сӯхтааст. Дар бораи Салтанат низ менависад: «Хотираш ба мухтареоти тоза ва ба мутабаддеоти беандоза моил аст. Ва талоши шеъри тарз дорад».

Ибро ҳам бояд қайд кард, ки ҳанӯз дар нимаи дуюми асри XVII баъзе шоирончӣ пайрави сабки «ҳиндӣ» дар роҳи нуктапардозиву мазмунёбии ва нозуқадоӣ шеърро ба ҳаёлбофӣ таб-

дил дода буданд. Дар ашъори онҳо фикр ва ифодаи образноки он чунон печидаву сарбаста буд, ки онро ба қавли Малехо нохуни ҳеҷ андеша ба осонӣ кушода наметавонист. Шеършиноси мазкур умуман ба назокату рангинии сухан ва мазмунбандии шоирони навгардози давреш баҳон сазовор дода, вале печидагии маънии ашъори бисёре аз онҳоро нарасидидааст. Вай дар характеристикаи ашъори шоири дарбор Насими Маҳрам, ки яке аз намояндагони равияи мушкили сабки чадид буд, назари манфии худро ба маҳсули эҷодии умуман шоирони равияи мазкур баён намуда навиштааст: «. Ва илло ашъори шуароро банду баста дигар буд ва ҳар касро аз шунидан ғунҷаи хотир ба осони мекушуд. Ва алвақт афкори шуаро ба навъе печида аст, ки ҳар нохуни тахайюл ба фикри бисёр осон наметавонад кушудан ва ашъори мумилайҳ (Насими Маҳрам)-ро диққат аз ҳама бештар аст». Дар ҳақиқат, ин қабил шоирон шеърро ба муаммо табдил дода буданд, ки дарки мазмуни он мисли кушодани муаммо диққату андешаро талаб мекард. Хаёлбофӣ ва печидагии фикри чунин шоирони мушкилписанд мазмуни шеърро аз зиндагӣ ва воқеияти реалӣ дур карда, ба мавҳумот кашидааст. Ин аз намунаҳои дар тазкираи Малехо омадаи осори онҳо низ хуб аён аст. Ба хаёлбофию мавҳумот табдил ёфтани кӯшиши мазмунофаринии як гурӯҳ шоирони навгардози ин давр, албатта, далели пайравии эҷодкорона ба сабки чадид набуд. Ин қабил шоирон бештар ба ашъори дандоншикани сухансарои Ҳиндустон Носиралии Сирҳиндӣ (ваф. 1697) пайравӣ мекарданд. Ашъори барҷастатарин намояндаи сабки ҳиндӣ Мирзо Абдулқодири Бедил (ваф. 1720) он вақт дар Мовароуннаҳр ҳанӯз паҳн нашуда ва мавриди пайравӣ қарор нагирифта буд.

Дар ин давр дигар намояндаи барҷастаи сабки ҳиндӣ **Мирзо Муҳаммадали Соиби Табрзӣ** (1601—1677) дар Мовароуннаҳр бештар аз ҳама шӯҳрат дошт. Бисёр шоирон, аз он ҷумла Санидони Насафӣ ва Қироми Бухороӣ дар шеър ба ӯ пайравӣ мекартанд. Ашъори пайравони ин суханвари бузург чун ашъори ҳуди ӯ натавонанд ба мансубияти худ ба равияи содаи сабки ҳиндӣ, балки ба мазмуноҳои судманди ахлокиву иҷтимоӣ ва умуман робитаи худ ба ҳаёт имтиёз доштанд.

Ҷустоди дигари сабки ҳиндӣ Шавкати Бухорӣ (ваф. 1695), ки низ ашъораш мавриди таваҷҷӯҳу татаббӯӣ шоирони Мовароуннаҳр қарор дошт, фаъолияти адабии худро дар ватанаш Бухоро оғоз карда буд. Шавкат аз аввал дар шеър, чунон ки Малехо мегуяд, ба тарзи нав фикрҳои дур дур мекард. Вале аҳли маҷлисҳои адабии Бухоро мункири шеъри ӯ буданд. Хусусан Насими Маҳрам шеъри ӯро эътироф кардан намехост. Ин ҳол дили шоири навгардозро ба дард овард ва ӯро водор намуд, ки тарки ватан карда, ба тарафи Эрон раҳсипор гардад. Фаъолияти минбаъдаи адабӣ ва шӯҳрати ӯ бо Эрон вобаста гардид. Ба зудӣ овозаю шӯҳрати ӯ дар ватанаш Моваро-

уннаҳр низ паҳн шуд. Шоирони ин сарзамин акнун шеърӣ ӯро на танҳо эътироф карданд, балки мавриди пайравӣ қарор доданд.

Девонӣ боқимондаи Шавкат нишон медиҳад, ки ин шоири нозуқхаёл агарчи дар сабки шеър тозақориву навпардозихо кардааст, вале ашъораш аз назари мундариҷаӣ ғоявӣ ғавӣ нест. Дар асарӣ у масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии давр ва умуман зиндагии воқеӣ акс нашудаанд. Ғазалиёти ӯ фақат аз назари санъати суҳан ва сабку услуб қобили омӯзиш мебошанд.

Шоири забардасти Хуросон Алӣ Шохризои Нозими Хиротӣ (ваф. 1671), ки ӯро аз намояндагони равияи содаи сабки хиндӣ ба шумор овардан мумкин аст, низ дар Мовароуннаҳри ин давр шӯҳрати беандоза пайдо карда, ашъораш мавриди истикболу татаббуи умумӣ гардида буд. Осори ин шоир, ки ба шакли куллийёт ва девор дар нусхаҳои нисбатан зиёдтаре то замони мо расидааст, мазмунҳои баланди иҷтимоиву ахлоқӣ, афкори зидди зулму истибод ва инсонпарваронаро дар бар кардааст. Нозим муаллифи достони санъаткоронаи «Юсуфу Зулайхо» низ буда, ин асар дар эҷодиёти ӯ мақоми махсус дорад. Дар замони Нозим ва баъд як қатор шоирони Мовароуннаҳр дар ҷавоби ин достони нафиси ӯ маснавиҳои эҷод кардаанд.

Дар насри ин давр низ мушкилписандиву нуктапарварӣ ва сарбастагӯӣ ривож гирифта, махсусан «Шабистони хаёл» ном асари шоир ва нависандаи асри XV **Ғаттоҳи Нишопурӣ** (ваф. 1448) дар байни аҳли илму адаб шӯҳрати беандоза пайдо кард. Мазмуни ин асар ба дараҷае мушкилфаҳм ва сарбаста буд, ки нуктаҳои онро чун шикоятҳои муаммо бо диққату тафаккурот ҳал мекарданд. Малехо дар тазираи худ дар «Шабистону муаммову таърих» моҳир будани бештар аз 10 нафар адибро махсусан қайд кардааст, ки аксари онҳо ба доираҳои илмӣ ва зиёниёни соҳибмансаб мансуб буданд. Барои ин зиёниёну илмиву эҷодии соҳибмансаб шабистонфаҳмӣ як навъ машғулоти фикрӣ гардида буд. Шабистон ба жанри махсуси адабӣ, аз қабилӣ муаммову луғз ва таърих табдил ёфт, ки дар он бештар зиёниёни илмӣ қобилияти фикрии худро месанҷиданд.

Аҳли илму адаб дар натиҷаи тавачҷӯҳ ва машғулоти зиёди худ бо «Шабистон» чандин шарҳҳои бар ин асар навишта буданд, ки аз ҷумлаи онҳо шарҳҳои Хочӣ Баҳром ва Турсуни Фарозӣ дар тазираи Малехо зикр ёфтаанд. Турсуни Фарозӣ илова бар шарҳи «Шабистони хаёл» дар пайравии он асари ҷудогонае бо номи «Шамъи шабистон» низ таълиф карда буд.

Агар аввалҳо асосан дар доираҳои болои зиёниёни илмиву эҷодӣ ба шабистонхонӣ ва ҳалли нукоти шарҳи он машғул гардида бошанд, сонитар ин машғулоти дар байни шоирон, аниқтараш, ҷаъфарони сабки «хиндӣ» низ ҷорӣ шуд. Қувват гирифтани нуфузи сабки дақиқу нозуқи «хиндӣ» дар назм боиси шӯҳрати «Шабистони хаёл» дар байни шоирон гардид. Зеро услуби дувзвори дандоншикан ва бориксанҷонаи ин асар бо сабки мазкури шеърӣ мувофиқати куллий дошт. Тасодуфӣ нест, ки Малехо аз

ҷумлаи пайравони намоён ва боистеъдоди сабки «хиндӣ»-Фитрати Зардӯз, Яғонаи Насафӣ ва Аршади Самарқандиро дар муаммову шабистону таърих низ соҳибмаҳорат зикр намудааст.

Шӯҳрат ва таъсири «Шабистон» чунон афзуда буд, ки он гузашта аз жанри адабӣ ба образи шеърӣ низ табдил ёфт, чунон ки Малехо дар байти зерини худ ҳар як тори зулфи печидаи ёрро ба муаммои мушқил ва ҳар як икда (гирех)-и онро ба як нуктае аз дарси китоби «Шабистон» монанд кардааст:

Бувад ҳар тори зулфи дарҳамат мушқил муаммое,
Бувад ҳар укдае як нукта аз дарси шабистоне

Самеи Самарқандӣ низ гуфтааст:

Ҳар нукта зи лаъли тӯ гулистони ҳаеги асти,
Зулфат рақами шарҳи «Шабистони ҳаёл» аст

Баррасии сабку услуби адабиёти ин давр нишон медиҳад, ки чи дар назм ва чи дар насри он пайравии татаббӯӣ ба осори устодони пешин ва муосир авҷ гирифтааст. Вале ин ҳол аз инкишофи эҷодӣ боз мондани адабиёти ин даврро нишон намедиҳад. Зеро ин пайравӣ характери эҷодӣ дошт. Мақсади адибон аз пайравии тарзи сухан ва татаббӯи осори устодон нишон додани маҳорати адабӣ ва офаридани асарҳои баландмазмуну аълосифат ба назари устодон буд. Онҳо ба гуфтани сухани устодона ва эҷоди асарҳои олие мисли осори устодони сухан кӯшиш мекарданд. Бинобар ин пайравӣ ва татаббӯи осори бузургони сухан намоиши маҳорату истеъдоди адабӣ, кӯшиши баробар шудан ва ҳатто сабқат ёфтани ба бузургон ҳисоб ёфта, адибонро ба сайқали маҳорати эҷодӣ водор менамуд. Аз ин рӯ Малехо аз пайравии татаббӯоти шоирони Мовароуннаҳр ба осори устодони «шеърӣ тарз» сухан ронда, ин машғулоти онҳоро на ин ки пайравии тақлид ё истиқбол, балки қариб ҳамеша «талаш» ҳондааст. Қалимаи «талаш» дар роҳи пайравии эҷодкорона бо устодони сухан баробарӣ ва қувваозмон кардани шоиронро дуруст ифода менамояд.

Шоирон дар «талаш» бо устодони назм бештар дар вазну қофия, яъне шакли зохирии шеър аз ин ё он устоди сухан пайравӣ намуда, аммо дар мазмуни он ва шакли воситаҳои ифодаи бадеии он эҷодкорӣ мекарданд. Дар асарҳои насри низ, ки дар «талаш»-и «Шабистони ҳаёл», «Нузҳат-ул-арвоҳ» ва дигар осори нависандагони давраҳои пеш навишта шудаанд, айнан ҳаминро мушоҳида мекунем. Масалан дар «Шамъи шабистон»-и Мулло Турсуни Фаронзӣ дар бобати ба шакли нукта баён намудани фикр зоҳиран ба «Шабистони ҳаёл» пайравӣ шуда бошад ҳам, вале мазмуни конкретӣ ин асар, чунон ки аз ду нуктаи маҳфузмондан он маълум мегардад, бо асари Фаттоҳӣ алоқае надорад.

Дар ин асос гуфтан мумкин аст, ки ривочи пайравии татаб-

бӯъ дар адабиёти ин давр пеши роҳи ҷустуҷӯҳои ғоявӣ бадеии адибонро гирифта натавониста буд. Адабиёти тоҷик дар ин давр зоҳиран бо роҳи пайравӣ рафта бошад ҳам, аммо ҷи дар мазмун ва ҷӣ дар бадеияти худ ба тариқи эҷодкорона инкишоф ёфтааст. Мазмунбандӣ ва образфариниҳои пайравони «шеърӣ тарз», ки дар боло аз онҳо сухан рафт, ба ин гувоҳанд.

Инкишофи жанрҳои адаби Дар назми ин давр низ ҳамон жанру шаклҳои хоёро мебинем, ки аз дер боз дар адабиёти тоҷик маълум буданд, монанди ғазал, маснави, қасида, рубои, қитъа, муаммо, мухаммас ва ғайра. Вале дар адабиёти ин давр жанрҳои мазкур бетағйир намонда буданд. Тағйиротро дар мавқею вазифаи жанрҳо дар адабиёт, сохту таркиб, мундариҷа ва дигар ҷиҳатҳои онҳо мушоҳида мекунем.

Ғазал дар ин давр низ мақомӣ пешини худро чун жанри асосӣ ва маъмулу машҳури адабиёт нигоҳ доштааст. Шоирон, ба истиснои қасидасароёни дарбор, қариб ҳама ғазалсаро буда, ғазалиёт қисми умдаи девони онҳоро ташкил мекард. Ҳатто дар эҷодиёти шоирони дарбор низ ғазал мавқеи калон пайдо карда, чанде аз онҳо ғайр аз девони қасоид девони алоҳидаи ғазалиёт ҳам тартиб дода буданд.

Тараққиёти адабиёти давр низ асосан бо жанри ғазал вобаста буд. Зеро қариб тамоми дигаргуниҳои сифатии адабиёт дар ҳамин жанр падид омада буданд. Аз ҷумла таҷаддуи услубӣ ва вусъати оҳангҳои танқидӣ иҷтимоиву зиддифеодалии адабиёт дар ғазалиёт сурат баста буданд.

Дар адабиёти ин давр маснави низ ривоче дошт. Малехо дар тазкирааш маснави доштани чандин шоирро қайд кардааст. Вале афсус ки ӯ на ҳамаи маснавиҳоро номбар кардааст. Аз рӯи маснавиҳои номбардаи Малехо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ин жанр дар адабиёти асри XVII асосан бо ду роҳ инкишоф ёфтааст.

1. Бо роҳи назм кардани сюжетҳои маълум ва анъанавии дostonӣ мисли «Лайливу Мачнун», «Юсуфу Зулайхо», «Хусраву Ширин» ва ғайра.

2. Бо роҳи ҷустуҷӯ ва ба риштаи назм кашидани сюжетҳои нави дostonӣ.

Дар ин давр агарчи анъанавӣ ҳамсанависӣ идома надошт, вале дар пайривии дostonҳои ҷудогонаи «Ҳамса» ва дигар қиссаҳои ривоятҳои анъанавӣ офаридани дostonҳо давом мекард. Бо ин роҳ аз ҷумла Лутфуллои Шокир дostonҳои «Лайливу Мачнун» ва «Хусраву Ширин»-ро таълиф карда буд. Мулҳам низ «Лайливу Мачнун»-ро ба назм даровард. Ҷавҳари Миёнкоӣ дар талоши Нозими Ҳиротӣ «Юсуфу Зулайхо»-ро менавишт, вале онро ба охир нарасонда вафот кард.

Баробари таълифи дostonҳо дар сюжетҳои маъмулу анъанавӣ қиссаҳои ривоятҳои нави фольклорӣ ва ҳаттӣ низ ба назм дароварда мешуданд. Чунончи Фитрати Зардӯзӣ қиссаи ҷолиби

қозурписар (Толибу Матлуб)-ро аввалин бор ба риштаи назм кашид. Ягонаи Насафӣ хикояти «Бадеъулҷамол» («Сайфулмулк ва Бадеъулҷамол»)ро маснави баст, ки қариб ҳазор байт дошт. Абдурахмони Мунъим «Сарву Қумрӣ» ном қиссае худаш эҷод карда, ба шакли маснави даровард. Равшан аст, ки қушиши ҷустани сюжети нав ва офаридани дostonи тоза ин шoirро ба эҷоди қиссаи мазкур водор намудааст. Малехо дар бораи «Анис-ул-ушшоқ» ном «навишта» (маснави)-и Навбарӣ Бухорӣ низ маълумот додааст. Ин асар низ ҳамонo дoston ё манзумай ишқие будааст, вале дostonи эпикӣ (сужетдор) ё лирикӣ (бесужет) будани он равшан нест.

Ғайр аз дostonҳои номбурдаи ишқӣ чанде маснавиҳои фалсафӣю ахлоқӣ низ ба вучуд омаданд. Чунончи Лутфуллои Шокир «Ахлоқи Чалолӣ» ном асари машҳури нависанда ва мутафаккири асри XV Чалолӣдини Даввониро ба шакли маснави даровард. Самеи Содот дар ҷавоби «Тӯхфат-ул-Ироқайн»-и Хоконӣ маснавии «Чаҳор фасл»-ро навишт.

Дар ин давр маснавию манзумҳои нисбатан хурде дар васфи шаҳру мавзёҳои муайян низ ба вучуд омада буданд. Маснавии чаҳорсадбайтаи Самеи Содот дар васфи Боғи Баланд-мавзевеи машҳур ва хушҳавои Самарқанд (аз он дар таъзири Малехо қариб чил байт намуна оварда шудааст), манзумай Сайидо дар ситониши шаҳри Бухоро (дар ҳаҷми 76 байт) аз ҳамин қабиланд. Дар куллиёти Сайидо ғайр аз ин боз чандин маснавиҳои хурде дар мавзӯҳои гуногун ба назар мерасанд, ки ин худ аз ривочи шаклҳои хурди лирикии маснави дар адабиёти давр гувоҳи медиҳад. Вале аз тамоми маснавиҳои хурду бузурги ин давр алҳол фақат ҳамин манзумаҳои Сайидо, инчунин дostonҳои «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардӯз ва Лайливу Мачнун»-и Мулҳам маълуманд.

Муаммо ва таърих (қитъаи таърих) низ аз жанрҳои маълуми назми ин давр буданд. Бояд гуфт, ки ин жанрҳо дар назми даврҳои пеш низ ривоч дошта, дар назми асри XVII мавқеи худро ҳамчунон нигоҳ дошта буданд. Онҳо жанрҳои фикрии назм ба шумор рафта, бинобар ин, чунонки дар боло ишора шуд, бештар дар доираи збӣи илмӣ ривоч пайдо карда буданд. Ин ду жанр ба якдигар хеле наздик буда, фарқи асосии онҳо фақат дар ин аст, ки агар дар муаммо ном объект тасвир пинҳон дошта шавад, дар қитъаи таърих сана (сол)-и рӯйдоди он нуҳуфта мешавад.

Ривочи муаммо дар асри XVII ба дараҷаи асрҳои пеш нарасида бошад ҳам, вале таърихгӯӣ хеле раванқ пайдо кардааст. Аҳли қалам ба муносибатҳои гуногун ва воқеаҳои муҳими даврони худ, аз қабилӣ рӯйдодҳои таърихӣ, ба тахт нишастани ҳукуматдорон, вафоти ашхоси бузург, фарзанд ёфтани аёну

¹ Муаммову таърих, инчунин лугз (чистон)-ро «санъат» гуфтаи автoгар менамояд (Муҳаррир)

ашироф, сохтмони масциду мадрасаву хонакоҳ барин биноҳои чамъиятӣ ё қасру ҳавлиҳои шахсии давлатмандон ва амсоли инҳо таърихҳо меғуфтанд. Ба ҳар яке аз чунин ҳодисаҳо мумкин буд на як, балки чандин таърихҳо аз тарафи чанде шоирон гуфта шаванд, ки худӣ ҳамин боиси шуйӯъ ва равнақи таърихгӯӣ гардида буд.

Таърихгӯӣ, албатта, танҳо машғулоти адабии аҳли илм набуд. Шоирони асил ва касбӣ низ ба таърихгӯӣ рағбат менамуданд. Вале барои шоирони асил ва касбӣ таърихгӯӣ тафаннуоти адабӣ набуд, балки бештар воситаи ифодаи таассурот аз пешомаду рӯйдодҳои зиндагӣ ва инчунин як навъ воситаи касбии маоши зиндагӣ буд. Шоирони ниёзманд бо гуфтани таърих ва муборакбодии ба мансаб таъин гардидани ин ё он шахс, таваллуди фарзанд ё сохтмони қасру ҳавлиҳои бошукӯҳи давлатмандон ва ғайра силаву инъомҳое ба даст меоварданд. Дар замоне, ки қасида ҳамчун воситаи ба даст овардани силаву инъом кайхо аҳамияти худро гум карда ва аз расмият баромада буд, ба ба як навъ манбаи зиндагӣ ва воситаи ба даст овардани силаву қон он шоирон, махсусан шоирони тамаъкор, шеърӣ таърихро инъомҳо табдил дода буданд.

Жанри қадимаи адабиёти тоҷик — рубоӣ низ дар ин давр мавқеи худро нигоҳ дошта буд. Аз жанрҳои «хурд»-и шеърӣ вай пас аз ғазал дуоимин жанри маълумле буд, ки шоирон ба он зуд-зуд муроҷиат менамуданд. Дар ҳақиқат, дар тазкираи Малехо аз осори шоирон зуд-зуд ва баъзан пай дар пай рубоӣҳо намуна оварда шудаанд, аз Самеи Содот ва Мумтози Самарқандӣ бошад, миқдори зиёди рубоӣҳо дарҷ гардидаанд. Бо вучуди ин аз рубоӣҳои дар тазкираи Малехо сабтшуда, дар бораи тамоюли инкишоф ва хусусиятҳои ин жанр дар адабиёти давр ба ҳулосаҳои муайян омадан душвор аст.

Мухаммас низ шакли маъмули назми ин давр буд. Дуруст аст, ки ин нуқта аз тазкираи Малехо чандон равшан намегардад, зеро дар ин сарчашма ба мухаммасоти танҳо ду шоир — Сайидо ва Шихобӣ ишора рафтааст. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки аз шоирони асри XVII фақат ҳамин ду нафар дар шакли мухаммас шеър навишта бошанд. Аз девони Сайидо ва ишораи Малехо дар бораи «ғазалҳои шуароро мухаммаси бисёр бастан»-и Шихобӣ аён аст, ки ин ду шоир бештар аз дигарон дар мухаммасбандӣ қувваозмоӣ кардаанд. Вале шубҳае нест, ки шоирони дигар низ каму беш ба мухаммас даст задаанд.

Дар шеърӣ асри XVII маъмул гардидани шакли мухаммас тасодуфӣ набуд. Вай ба авҷи пайравии татаббуъ дар назми ин давр вобастагии қавӣ дошт. Мухаммаси тазминӣ дар натиҷаи аз пешӣ ҳар як байти ғазали шоире ба таркии пайравӣ илова кардани се мисраъ ба вучуд меояд. Ин се мисраи иловашуда якҷоя бо ду мисраъ (як байт)-и аслии як банди мухаммасро

ташкил менамоянд. Мувофиқи қонуни ин шакли шеърӣ, мисраъҳои иловакардаи шоири мухаммасбанд на танҳо бо байтҳои асли ҳамвазну ҳамқофияанд, балки дар мазмуни худ низ аз он набояд дур бошанд. Шоири мухаммасбанд наметавонист аз мавзӯи байти асли дур шавад, вай мавзӯи байти аслиро фақат давом ва инкишоф дода метавонист. Ин ҳол шоири мухаммасбандро побанди ғазали мухаммасшаванда мегардонд. Дар мухаммас имконият ва озодии «ҷаҳишҳо» аз як мавзӯ ба мавзӯи дигар, ки шоир дар иншои ғазали мустақил дошт, мавҷуд набуд. Аз ин сабаб, масалан дар мухаммасоти Сайидо, он гуногунии мавзӯ ва боигарии мундариҷае, ки ба ғазалиёти ин шоир хос аст, мушоҳида намешавад.

Мухаммас аз шаклҳои душвори назм ҳисоб мешуд. Зеро он ба беҳтарин ғазалҳои устодони сухан баста мешуд ва шартӣ асосиаш ин буд, ки суханони шоири мухаммасбанд аз ғазали мухаммасшаванда, сузтар набошад, балки беҳтар ва баландтар садо диҳад. Ба ин маънӣ, мухаммаснависи як навъ мусобика ва ҳунарнамоии шеърӣ буд.

Дар адабиёти ин давр насрнавиҷӣ низ як дараҷа ҷон гирифта буд. Ривочи наср то андозае бо нуфуз ва шӯҳрати «Шабистони ҳаёл»-и Фаттоҳии Нишопурӣ дар Мовароуннаҳр вобаста буд. Пас аз «Шабистони ҳаёл» дуҷумли асари насриё, ки дар Мовароуннаҳр шӯҳрат ёфта, боиси пайравии аҳли адаби ин диёр гардида буд, «Нузҳат-ул-арвоҳ»-и Амир Ҳусайни Содот аст. Малехо аз ду асари насриё дар пайравии «Нузҳат-ул-арвоҳ» таълиф шуда — «Авранги ҳикмат»-и Хоҷа Самеи Содот ва «Рангу бу»-и Амир Ҳусайни Маҳрук ёдовар шудааст. Ин ду асари ҷавобӣ, монаиди «Нузҳат-ул-арвоҳ» дар мавзӯи паңду ҳикмат навишта шуда буданд.

Хоҷа Самандар бо насри мусачҷаву суханпардозихо «Дастур-ул-мулук» ном асари ахлоқӣ ва таърихӣ навиштааст, ки ба воқеаҳои сиёсии замони муаллиф бахшида шудааст. Ин асар, ки то замони мо омада расидааст, яке аз намунаҳои барҷастаи насри пуробу ранги классикист.

АДАБИЁТ

- Гафуров Б. Г. Таджики М., 1972, с. 560—578.
 Богоутдинов А. М. Избранные произведения, Д., 1980, с. 326—345.
 Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1947 с. 8—42.
 Клима О. Рипка Я., Бечка И. История, персидской и таджикской литературы, М., 1970, с. 346—349.
 Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII. Д., 185, с. 1—72.
 Сайфиев Н. Наҳлӣ ва эҷодиёти ӯ, Д.
 Зӯҳуриддинов А. Назим и его творчество. Автореферат, Самарканд, 1966.
 Зӯҳуриддинов А. Саруҳан ба «Ашъори мунтахаб»-и Нозим Ҳирот Д., 1967.
 Аҳмадов М. Дебӯча ба «Ашъори мунтахаб»-и Шавкати Бухороӣ, Д., 1968.

САЙИДО

Тарҷумаи ҳол Дар маълумоти сарчашмаҳо дар масъалаи зодгоҳи Миробид Сайидо Насафӣ ихтилоф дида мешавад. Ду муаллифи ҳамзамони Сайидо — яке Малехои Самарқандӣ дар тазкираи «Музаққир-ула-асҳоб» шоирро «Насафилюасл» ва дигаре Муҳаммадамини Бухорӣ дар китоби таърихи «Убайдуллонома» ӯро «Бухориюласл» зикр кардаанд. Қадоме аз ин ду маълумот дуруст ё ба ҳақиқат наздик аст? Дар таҳқиқи ин нуқта аввал ба гуфтаҳои худӣ шоир мурочиат мекунем.

Сайидо дар як байташ шаҳрҳои Бухоро ва Насафро ин тавр зикр кардааст:

Дар Бухоро буд умре Сайидо побастӣ ӯ,
Ришта бар по дар раҳи мулки Насаф шуд, ҳайф, ҳайф.

Дар ин байт шоир гуфтааст, ки вай дар Бухоро як умр побастӣ ӯ (ёри) буд ва ҳоло дар ҳамин ҳолати побастагӣ ва ришта дар пой будан ба тарафи мулки Насаф меравад, яъне дар сафари низ аз ёри худ дил намеканад. Ин сафари Сайидоро ба Насаф алабатта, чун воқеаи ба зодгоҳи худ мурочиат кардани ӯ фаҳмидан душвор аст. Дар байти мазкур шоир фақат ба сафари худ ба Насаф ишора кардааст. Бинобар ин аз рӯи ишораи мазкур дар Насаф таваллуд шудани ӯро тасдиқ кардан мумкин нест. Аз тарафи лиғар Сайидоро «Насафи-юласл» гуфтани Малехо ишора ба зодгоҳи шоир набуда, балки ба аслу насаб ва ватани аҷлолии ӯст. Малехо дар тазкирааш шоирро-неро, ки худ дар Самарқанд ва Бухоро таваллуд шуда, вале надар ё бобоёнашон дар вақташ аз ҷоҳои дигар ба ин шаҳрҳои марказӣ омада сокин шудаанд, бо ҳамон нисбати аҷлолии онҳо зикр намудааст. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки Сайидо худ дар Бухоро таваллуд шуда, вале ба сабаби он ки гузаштагонаш аз Насаф будаанд, Малехо ӯро «Насафиюласл» гуфтааст.

Баъзе гуфтаҳои худӣ шоир низ инро тасдиқ менамоянд.

Сайидо дар як шеъраш душворихоӣ зиндагӣ ва қашшокиву бежавоии худро тасвир карда, дар охир ин тавр мегӯяд:

Дар оғӯши падар, эй Сайидо, дорам лаби хушке,
Маро зодаст модар дар чӣ вақте, дар чӣ давронс?!

Ин байт шоҳиди он аст, ки Сайидо газали шиквоии ро дар айёми зиндагии падараш иншо кардааст. Ин вақт в. а. нӯз чавон буда, «дар оғӯши падар» зиндагӣ мекардааст, не ҳамроҳ ва нонхӯри ӯ будааст. Бо вучуди ин шоири чав. ба саҳтӣ ва бо «лаби хушк» рӯз мегузарондааст. Аз ин ҷо зимнан

кашшокиву бeбизoати oилаи Сайидo ва ба табақаҳои пoин ва бeнaвoи мaрдум мaнсуб будани ӯ таъин мeгaрдaд.

Сайидo ғaзaли шиквoии мaзкуррo албaттa, дaр Бухoрo — дaр мaркaзи aдaбии мaмлaкaт иншo кaрдaст. Пaс, пaдaру мoдaр ва умумaн oилаи ӯ дaр ин шaҳр истикoмт дoштaнд. Aгaр Сайидo дaр Нaсaф тaвaллуд шудa ва кӯдaкии худрo дaр он ҷo гузaрoндa, пaс бaрoн тaҳсил бa Бухoрo мeoмaд, мeбoиcт пaдaру мoдaри ӯ дaр вaтaни худ Нaсaф муқим мeбудaнд.

Зиндaгии Сайидo дaр айёми ҷaвoнӣ ниҳoят душвoр вa пур аз мусибaту ғaм гузaштaст. Бa ин бaйти зeрин низ дaлeл aст, ки дaр он шoир аз нoсoзии дaврoн вa ғaму ғуссaн худ дaр ҷaвoнӣ шикoят кaрдaст:

Зи мaвчи aшк пoй дaр зaнҷир хoҳaм шуд,
Aгaр ин aст дaврoн, дaр ҷaвoнӣ пир хoҳaм шуд.

Бeчoрaгиву бeнaвoӣ шoири ҷaвoнрo вoдoр нaмудaст, ки бo кaсбу кoрe мaшғул шaвaд. Зeрo дaр он вaқт бa сaбaби нaбудaни хaридoри сухaн шoир нaмeтaвoниcт бa вoситaи шoирӣ зиндaгии худрo тaъмин нaмoяд. Хaрчaнд ки дaр сaрчaшмaҳo бo кaсбу кoрe мaшғул будaни Сайидo қaйд нaшудaст, aммo аз бисъeр ишoрaҳои худӣ ӯ мaълум мeгaрдaд, ки бo мeҳнaти ҷисмoнӣ ризку рӯзӣ мeёфтaст. Ҷунoнчи мeғӯяд:

Бa зӯри дaсти бoзу мeҳӯрaм, эй Сайидo, рӯзи,
Mарo ҷун Кӯхкaн хуни ҷигaр бoшaд бeҳ аз ширaм.

Дaр ҷoи дигaр низ шoир қaйд кaрдaст, ки ризку рӯзи ӯ аз «хoни кaсoн», яънe сoҳибoни ҷoҳу дaвлaт нe, бaлки аз зӯри дaст бoзувoни худaш тaъин шудaст:

Зи хoни ҳeч кaс азбaски aнгуштe нaгaрдaд тaр,
Хaтн тaслим дoдa oсмoн бaр дaсти бoзуям.

Вaлe бo кaдoм кaсб мaшғул будaни Сайидo рaвшaн нeст. Хaминaш мaълум aст, ки ӯ дaр ҷaндин мaвридҳo худрo бo Фaрҳoди тeшaзaн ҳaмкaсбу ҳaмпeшa тaсвир нaмудaст:

Фaрҳoд нoлa мeкунaд аз гeшaам хaнӯз.
Oяд сaдo зи тyрбaти ҳaмпeшaам хaнӯз

Дaр ҷoи дигaр низ мeғӯяд:

Aз мaргн ҳaмдaмoн дили сaнг oб мeшaвaд,
Xун мeҳӯрaд аз мoтaми Фaрҳoд тeшaм

Вaлe дaр якe аз ғaзaлҳoи дaр дaврaи пирӣ нaвиштaн шoир бaйтe дучoр мeшaвaд, ки зoҳирaн бo қaсби бoфaндaғӣ рӯз гузaрoнидaни ӯрo нишoн мeдихaд:

Баҳри рузи мекунам бофандаги чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро

Аммо маънии ин байт аслан иборат аз образи шеърне мебошад, ки шоир онро дар тасвири саъю кушишҳои худ баҳри зиндагӣ ба қор бурдааст, яъне амали бофандагӣ ва хонаи худро ҳамчун дорбоз пур аз ресмон сохтан дар ин маврид ба таври конкрет на ба шахси худи шоир, балки ба образи анкабут тааллуқ дорад.

Агар Сайидо дар айёми пирӣ дар ҳақиқат бо бофандагӣ ё касби дигаре машғул мебуд, дар ин хусус муаллифи ҳамзамои ӯ Мухаммадамини Бухорӣ дар китоби таърихи худ ишорае мекард, чунон ки дар зикри шоирони дигар касбу хунари онҳоро махсусан ёдовар шудааст. Бинобар ин гуфтан мумкин аст, ки Сайидо дар айёми нисбатан ҷавонӣ бо пешаварӣ машғул будааст.

Сайидо ба воситаи машғули бо касбу қор на танҳо эҳтиёчи зиндагии худро як навъ қонеъ гардонд, балки ба доираи хунармандон дохил шуда, бо онҳо муносибат ва робитаи наздик пайдо кард. Ин ҳол ӯро аз ранҷи ҷустуҷӯи харидори шеър, ки дар он рӯзгор хеле ноёб буд, раҳо намуд. Сайидо, ки як шахси озодаманиш ва худшиносе буд, намехост барои пайдо кардани харидори сӯхан ба даргоҳи амалдорону сарватмандон рафта, ҳудаш ва шеърашро беқадру безътибор гардонад. миннати ин мардуми ба қавли ҳудаш, хасису бемурвватро кашад. Вай дар ин маъни гуфтааст:

Ба зери бори миннат кай хунарвар мениҳад гардан?
Начунбад Қулқан, гар бар сари ӯ Бесутун афтад.

Боз:

Сайидо, марди хунарманд аз ғараддуд фориғ аст.
Даст агар дар қор машғул аст, по осуда аст

Сайидо бо «зӯри бозувон»-и хунарии худ то як муддат зиндагиашро таъмин карда тавонист. Аз эҳтимол дур нест, ки ӯ аз дӯстону наздиконаш низ, ки аз байни хунармандон пайдо карда буд, кӯмаку дастгирӣ дида бошад. Ба ҳар ҳол, вай дар ин айём миёнаҳолона зиндагӣ мекард, ки ба ин ҳоли худ дар байти зерин ишора намудааст:

Лайшу ғам бо Сайидо ҳаргиз нагардад бешу қам,
Мороси шукр аз ҳад фузун, дорем чун ҳоли васат

Ин неқӯаҳволӣ ва зиндагии нисбатан осоишта ба шоир имкон дода буд, ки тамоми қувва ва вақти худро ба қори эҷодӣ сарф кунад. Дар натиҷаи тамоман ба қори эҷодӣ дода шудан

вай тадричан пешавариро тарк кард. Гуфтаи зерини ўро ба хамин маънӣ фаҳмидан мумкин аст:

Чуз фикри шеър пешаи мо нест, Сайидо,
Моро ба даҳр мансаби дигар надодаанд.

Ин ҳол, яъне шоири касбӣ гардидани Сайидо боиси аз байн рафтани некӯаҳволии нисбии ӯ гардид. Зеро дар шароити он-рӯзаи касодии суҳан ва суҳанношиносии табақаҳои ҳоким ба воситаи касбӣ шоирӣ зиндагӣ қардаи басо душвор буд.

Сайидо дар шароити душвори зиндагии бенавоёна мӯҳтоҷи ёрӣ буд, мехост бо мадади ягон соҳибдавлате, ба қавли худаш, аз «чоҳ»-и фоқаву бенавоӣ берун ояд. Вай умуман ба чунин хулоса омада буд, ки одами ҳунарвар бе кӯмаку дастгирии мураббии соҳибдавлат ба «ному нон» соҳиб шуда наметавонад. Аз ин рӯ вай азм кард, ки дар шахси ягон арбоб ба худ чунин мураббӣ пайдо намоянд:

Эй Сайидо, мураббии оли талаб намоӣ,
Неку баде, ки ҳаст, ба арбоб меҳурад

Инак, Сайидо бо баъзе амалдорони давлатӣ робита пайдо карда, дар сӯҳбату маҷлисҳои онҳо иштирок менамояд. Яке аз онҳо Ғозӣ додхоҳ ном доштааст, ки ба Сайидо каму беш кӯмак кардааст. Вале ӯ ба зудӣ дар ҷанг қушта шудааст. Сайидо ба марги ӯ марсия навишта, аз барбод рафтани орзуяш дар хусуси пайдо кардани мураббӣ дар шахси ин амлдор афсӯс хӯрдааст.

Сайидо бо ҳокими Самарқанд Раҳимбии юз низ як дарча робита дошта, аз ӯ каме ёрии моддӣ дидааст. Чунон ки аз тазкираи Малехо маълум мешавад, Сайидо бо даъвати Раҳимбӣ ду бор ба Самарқанд рафт, зимнан бо шоирону фозилони он ҷо ҳамсӯҳбат шудааст. Бо вучуди ин, мансабдорони мазкур он соҳибдавлатони суҳаншиносу ҳунарпарваре набуданд, ки Сайидо ҷустуҷӯяшон мекард. Шикоятҳои талх аз дуниву бемуруватии аҳли чоҳ ва пушаймониҳои шоир аз робитаи беҳосили худ бо ин тоифа, ки саросари ғазалиёти ўро фаро гирифтанд, гувоҳи равшани ин фикр мебошанд. Сайидо дар як даври муайяни ҳаёташ ба даргоҳи баъзе аҳли чоҳу давлат рафтуомад карда бошад ҳам, вале муроде ҳосил накарда ва аз онҳо ёрию мадади дурусте надидааст. Шоири фақиру бенаво, аз рӯи гуфти худаш, ба ин умед ба даргоҳи аҳли чоҳ мерафт, ки аз онҳо ба тариқи инъом либосе ба даст орад, вале ҳайхот, ки ин беҳимматон парвон либоси ӯ надоштанд:

Рафтаи ба аҳли чоҳ, ки ҷуяи ба худ либос,
Дар бар ба ғайри ҷомаи мотам наёфтаи

Сайидо ниҳоят ба чунин хулоса омад, ки ба сарои арбобони чоҳ рафтаи суде надорад, зеро он ҷо нишонае аз одаму одамгарӣ нест:

Дар хонаҳои аҳли «карам», Сайидо, марав,
Он ҷо ба ғайри сурати одам намондааст.

Инак, шоир қарор медиҳад, ки аз арбоби давлат «дасти матлаб»-и худро кӯтоҳ карда, аз рафту омад ба кӯю дари онҳо пояшро ҷанбад ва ба фақириву бенавоӣ тан диҳад. Вай аз муносибат ва ҳамнишнии худ бо ин тоифа саҳт пушаймон гардида буд.

Сайидо дар яке аз ҳуҷраҳои болохонаи масҷиди Надир девонбеги Бухоро истиқомат мекардааст. Вай дар ин ҳуҷраи фақирона барои хӯрдан хӯроки дуруст надошт ва ҳатто гуруснагӣ мекашид («Қардаам аз фоҷаи бисъёр сар дар пираҳан»). Агар касе ба ҳуҷрааш ояд, аз дастархони холии худ шарм медашт:

Чун қафи дасти гадо дастархони ман тижист,
Мекашам шармандагӣ аз меҳмони хештан.

Шоирӣ бенаво фақат як либос дошта, танаш қабон навро намедид («Ба як либос ҳама умр қонеам чун сарв, Қабон тоза кашидааст раҳт аз дӯшам»). «Ин як пираҳан бо мурури замон фасурдаву пора ғашта, ба қавли ҳуди шоир, аз танаш меафтад, аммо вай барои дӯхтани он аз рафтаи назди руфӯғар шарм мекард:

Ғар равам пеши руфӯғар, мекашам шармандагӣ
Ҳамчу гӯм аз дӯш афтадааст пираҳан маро.

Сайидо монанди бисъёр аҳли илму адаби он рӯзгор аз таъғии зиндагӣ ба андешаи сафари Ҳиндустон афтада буд. Вай орзу дошт, ки муҳоҷират ба ин мамлақати бой ӯро аз тирабаҳтӣ ва бечорагиву бенавоӣ раҳо хоҳад кард:

Мекашад сӯи замини Ҳинд бағи тираам,
Хокмолам баски чун нақши қафи по карду рафт.

Сайидо аз таҷрибаи зиндагии пурмашаққати худ ба чунин ақида омада буд, ки соҳибхона дар ватанаш қадру эътибор пайдо карда наметавонад, то ин ки вай соҳиби ному нон гардад, беҳтар аст кишвари худро тарк кунад:

Сайидо, лаъл зи кон омаду шӯд соҳибном,
Беҳтар он аст ҳунарвар равад аз кишвари хеш.

Бо вучуди ин Сайидо ба сабаби аз ватан дил ҷанда натавоништан ва аз тарафи дигар, фаро расидани айёми пирии худ ба Ҳиндустон нарафтааст. Шоир ба пири расиданашро умуман чун монанди мусофарати худ нишон дода, аз ҷумла қайд кардааст, ки аз зағфи пири мисли мурғи бепару болест, ки аз парвоз боз мондааст ва ҳамин ҳол вайро гирифтори ватан меорад:

Ҳамчу мурғи байза аз парвоз кардан мондаам,
Бепаруболӣ гирифтори ватан дорад маро.

Шоир дар ҷои дигар бо як оҳанги афсӯс қайд кардааст, ки овозаву шӯҳрати шоирини ӯ дар атрофи олам паҳн шудаасту аммо ҳудаш по дар қайди ватан мондааст:

Олам аз овозаам лабрезу ман по дар ватан,
Дар гиреҳ чун нофи оҳуи Хутан дорад маро.

Беқадрии шеърӯ шоирӣ дар назди ҳукуматдорони аштархонӣ ва аз тарафи дигар, набудани имконияти сафар барои ҷустуҷӯи соҳибадвалати суҳашшинос Сайидоро дар айёми пири катъиян ба гӯшанишинӣ овард. Вале гӯшагирии ӯ маънии мардумгурезӣ надошт. Шоир танҳо бо табақаи ҳукмрон қатъи робита намуда, ба гӯшаи қаноат нишаст. Шоир дар бисёр ғазалҳои машаққатҳои зиндагӣ, тангдастиву бенавоӣ, гуруснагиву урьёнии худро дар айёми пири тасвир намудааст. Аз ин шеърҳо махсусан дар дами пири тоқатфарсо гардидани аҳволи зиндагӣ ӯ аён аст. Инро аз ҷумла дар ғазали зерин мебинем:

Дар баҳор аз фока ранги заъфарон бошад маро.
Пираҳан бар душ аз барги хазон бошад маро
Чун давоти хушк аз чашми қалам афтадам,
Аз тикидастӣ даҳони бебабон бошад маро.
Пирам, аммо оҳи ман аз ҳафт гардун бигзарад,
Новаки алмоспайкон дар камон бошад маро.
Баҳри рӯзи мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.
Мекунам наззора неъматҳову ҳасрат меҳӯрам
Тангдастам, рӯзие дур аз даҳон бошад маро
Гаштаам аз фока ҳамчун тири бепар гушагир,
Хонаҳон хушқу холи чун камон бошад маро
Чун фалак аз мсхру маҳ, бар суфра дорам нони қоқ,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз меҳмон бошад маро.

Дар аввалҳои гӯшагирии худ Сайидо гӯё аз ин тарзи зиндагӣ қаноатманд буд, аз кунҷи қаноат ва ҳаёти озоду бетааллуқ нашъа мебурд. Вай хусусан аз он хушқол буд, ки гӯшанишинӣ ва қаноат ӯро аз азоби ниёз бурдан ба дари «арбоби ҷуд» халос кард. Сайидо фароғату осоиши худро дар кунҷи қаноат пайдо намуд. Ин фароғату осоиши рӯҳӣ буд, ки шоирро аз мӯҳтоҷӣ ба аҳли давлат ва робитаи маҷбурӣ бо ин тоифа раҳо дод. Пушаймонӣ аз робита бо сарватмандони фурумоӣ хасис ва норизоиву бадбинӣ нисбат ба ин тоифа шоирро ба қаноатпешагӣ ва гӯшагирӣ водор намуда буд. Сабабҳои ин иқдоми худро вай дар як ғазалаш ин тавр шарҳ медиҳад:

Гирифтам гӯшае имрӯз аз дарҳо давиданҳо,
Камони ҳалқа шуд пушги асоям аз ҳамиданҳо.
Чу гул аз суфраи арбоби давлат хуни дил хурдам,
Насиби ман нашуд чун гунча гафр аз лаб газиданҳо.
Қаноатпешагон лаб тар намесозанд аз дарёе,
Наафтад моҳии тасвир дар доми тапиданҳо.

Сайидо дар гӯшанишинӣ ризку рузии худро ба «таваккал» хавола карда буд. Вай бо ёрию мадади дӯстону хаводорони худ, инъомхое, ки баъзан аз «аҳли карам» ба ӯ мерасид ва дигар ризку рузии тасодуфи зиндагӣ мекард. Шоири гӯшанишин бо чунин ризки «таваккалӣ» дар аввалҳо гӯё бехтару осудатар аз давраи собикаи пурташвиши рӯзгораш умр ба сар мебурдааст. Вале ин ҳол дер давом накардааст. Ризки «таваккалӣ» тадричан қанда шуда, шоир бе манбаъ ва асбоби зиндагӣ монд, ки ин аҳволи ӯро беш аз пеш вазнинтар кард.

Аз тарафи дигар, Сайидо аз ҳаёти гӯшагирони худ дилгир шуда буд. Вай дар қунчи узлаг аз танҳои худ ба танг омада буд, аз шавқи зиндагӣ ва иштиёқи дидори дӯстону ҳамфикро наш, ба гуфти худаш, дилаш даруни сина метанид:

Нест ороми даруни сина дилро, Сайидо,
Лаззати осудаги аз қунчи узлаг бурдаанд

Зеро Сайидо шоири зиндагӣ буд, шахсан ва маънан бо ҳаёт ва халқу ҷамъият алоқаи ҷудонашаванда дошт. Ҳамин мароми зиндагӣ ва эҷодияш ӯро нагузошт, ки ҳатто дар давраи пирӣ аз дунё ва зиндагӣ дил қанда, умри худро дар гӯшанишинӣ ба поён расонад. Бо вучуди пирӣ дар дили вай ҳамон шавқи зиндагӣ ва «фикри гардидан ба атрофи ҷаман» ҷӯш мезад:

Сайидо, дил қандан аз дунё ба пири мушқил аст,
Фикри гардидан ба атрофи ҷаман дорам хануз

Инак, шоир қарор медиҳад, ки гӯшанишиниро тарк карда, ба сӯи «бозор» равад, яъне ба ҷӯши зиндагӣ дохил шавад:

Ҳосил нашуд аз гӯшанишини муроди ман,
Худро зи хона бар сари бозор мекашам

Аз гӯшанишинӣ баромада, ин тарика ба сӯи «бозор» ва мардум шитофтани Сайидо танҳо аз рӯи зарурати зиндагӣ ва таъмини маош набуд. Вай ғалабаи иштиёқи зиндагӣ, пазмонӣ ба аҳли ҳирфаву бозор буд, ки Сайидо бо онҳо унс дошт.

Аз «Убайдуллонома» маълум мешавад, ки Сайидо дар ибтидои асри XVIII ҳанӯз зинда буда, дар соли 1707 баҳшида ба хони вақт Убайдуллоҳон (1702—1711) қасидае гуфтааст. Муаллифи ин сарчашма ҳамчунин дар замони ҳукмронии хони мазкур аз ҳаёт чашм пӯшидани шоирро қайд кардааст. Аз ин рӯ вафоти ӯ байни солҳои 1707 ва 1711 иттифоқ афтадааст.

Сайидо аз худ мероси адабии бой ва ғуно-
Осори адабии Сайи- гуне ба ёдгор гузоштааст. Асарҳои ӯ дар як
до ва жанрҳои он чо ҷамъоварӣ шуда, ба шакли куллият ба
замони мо расидаанд.

Шеърӯ манзумахое, ки ба куллияти шоир дохил шудаанд, дар якҷоягӣ қариби 8500 байтро ташкил мекунанд. Агар асосан дар шаклҳои хурди жанри лирика асарҳо эҷод кардани

Сайидоро ба эътибор гирем, ин ҳаҷми осори ӯ хеле зиёд аст ва шоири пурмаҳсул будани ӯро нишон медиҳад.

Осори Сайидо аз назари жанру шаклҳои шеърӣ низ хеле бой ва гуногунранг мебошад. Ин имтиёзи эҷодиёти Сайидоро ҳануз таъкиранависи замони ӯ Малехои Самарқанди маҳсусан қайд қардааст. Вай ҳар яки жанру шаклҳои ашъори Сайидоро ба тарзи ҷудогона тавсифкунон навиштааст: «Ғазалҳои ғаррояш суҳанваронро санад аст ва мухаммасҳои раънояш гули рӯи сабад аст, шахрошӯбаш шурҳо дар бозорҳо андохта, рубоияш аркони абъетро барпо сохта; қасоидаш лангардор, маснавияш соҳибасрор, муқаттаъоташ панд, мустазоди ӯ дилписанд, мувашшаҳаш муаммо, луғзаш рамзу имо...» Ҳоло бубинем, ки ҳар яке аз ин жанру шаклҳои тавсиф кардан Малехо дар осори Сайидо чӣ мавқеа доранд.

Куллиёти Сайидо бо ғазалиёт оғоз шуда, қисми бештари он аз осори ҳамин жанр иборат аст. Миқдори ғазалиёт дар нусхаҳои куллиёти шоир дар атрофи 550 адад буда, бештар аз 4600 байтро ташкил мекунад. Аз ин ҷо пеш аз ҳама шоири ғазалсаро будани Сайидо ва дар эҷодиёти ӯ мақоми асосӣ доштани ғазал аён мегардад. Ғазал пеш аз ҳама ба эътибори мундариҷаи ғоявии худ дар эҷодиёти Сайидо мақоми ҷудогона дошта, афкори пешқадам ва зиддифеодалии шоир асосан дар ҳамин жанри асосӣ ифода гардидааст.

Дар куллиёти осори Сайидо пас аз ғазалиёт мухаммасот аз ҷиҳати ҳаҷму миқдор дар ҷои дуюм меистанд. Сайидо 74 мухаммас дорад, ки зиёда аз 1000 байтро ташкил мекунанд. Дар эҷодиёти шоир мавқеаи калон пайдо кардани мухаммас низ тасодуфӣ нест. Ин шакли шеъри лирикӣ, ки дар назми классикӣ тоҷик аз асри XV сар карда ривож гирифта меомад, хусусан дар назми давраи Сайидо хеле маъмул гардида буд. Вале мухаммасоти Сайидо бо мазмуну мундариҷаи худ нисбат ба ғазалиёт нисбатан яқинан мебошанд. Шоир агар дар ғазалиёт бештар ба мавзӯҳои ғайриишқӣ, ба хусус масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ тавачҷӯх карда бошад, дар мухаммасоти ӯ асосан мавзӯи ишқ тасвир ёфтааст. Сайидо бештар ба ғазалҳои устодони назм, монанди Ҳофиз, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Урфӣ, Назирӣ, Фигонӣ, Соиб, Қалим, Толиб, Мушфиқӣ ва ғайра мухаммас баста, дар баробари онҳо устоди забардасти суҳан будани худро нишон додааст. Сайидо бештар аз ҳама бар ғазалиёти Соибӣ Табрэзӣ мухаммас бастааст, чаро ки ӯ ба эҷодиёти ин шоир тавачҷӯҳи махсусе дошта, сабки шеъри вайро пайравӣ намудааст.

Сайидо умуман устоди мухаммас мебошад. Дар эҷодиёти ӯ мухаммас ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расидааст.

Дар байни осори Сайидо маснавӣ низ мавқеаи бузург доранд. Куллиёти ӯ 27 маснавиро дар бар гирифтааст, ки ба мавзӯҳои мухталиф бахшида шудаанд. Ин маснавӣ, ба истиснои маснавӣҳои таърихӣ, дostonҳои эпикӣ набуда, балки

лирикӣ ба шумор мераванд ва ҳаҷман низ он қадар бузург нестанд. Ин маснавиҳоро аз ҷиҳати мавзӯву мундариҷаашон ба тариқи зерин дастабанд кардан мумкин аст:

1. Маснавиҳое, ки ба муносибати воқеаву рӯйдодҳои гуногун иншо шудаанд — монанди сармон зимистон, гармон тобистон, дар баёни қимати, ба лойи собун ғутидани кафшу масҳини шоир, дар мазаммати дезде, ки хонаи шоирро ғорат кардааст.

2. Маснавиҳое, ки ба васфи ҷову мавзеъҳои муайян бахшида шудаанд. Аз ҳамин қабиланд се маснавиё, ки шоир дар сифати шаҳри Бухоро, чорбоғи Боқичон ва равзаи Нақшбанд навиштааст.

3. Маснавиҳое, ки ба васфи баъзе ҳукмронон ва бузургони замон пигаронида шудаанд. Ба ин даста се маснавиё тааллуқ дорад, ки яке ба мадҳи Субҳонқулихон, ба муносибати ба тахт нишастани ӯ, дигаре ба мадҳи Убайдуллохон, ба муносибати Бухоро оин бастани ӯ, ва сеюмӣ ба мадҳи Ҳочӣ Баҳром, ки аз одамони муътабари аср ва шоири тавоное низ будааст, иншо шудаанд. Ин маснавиҳо бо мундариҷаи мадеҳавӣ ва ба таърифу тавсифи ҳукматдорону бузургони замон бахшида шудани худ айни қасидаҳои мадеҳавӣ мебошанд. Бинобар ин онҳоро маснавиҳои мадеҳавӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

4. Силсилаи маснавиҳои таърихӣ, ки дар онҳо баъзе воқеаҳои муҳимми сиёсии Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Абдулазизхон ва Субҳонқулихон ба риштаи назм кашида шудаанд. Ин силсила иборат аз 7 маснавиест, ки ҳамагӣ дар баҳри мутақориб навишта шудааст ва ҳар яке аз 70 то 100 байтро фаро гирифта, бо рӯҷӯи лирикии мурочиат ба соқӣ ба охир мерасад.

Сайидо дар ин маснавиҳо анъанави дostonҳои таърихиро ба шакли махсус давом додааст: ҳар як маснавий ӯ ба назми як воқеаи муайяни таърихӣ ба муқобили ин ё он душмани худ лашкар кашидани Абдулазизхон ё Субҳонқулихон бахшида шуда, дар унвони он мазмуни мухтасари воқеаҳо ба наср баён шудааст. Маснавиҳо аз ҷиҳати пайдарпайии хронологии воқеаҳои мавриди тасвири худ бо ҳам алоқаманд ва ба як риштаи умумӣ тобеъ гардидаанд: гуё ҳар як маснавий ба ҳукми як боби достони умумии таърихест, ки ба як воқеа тахсис шудааст.

Маснавиҳои мазкур ғайр аз қимати адабию бадеии худ аҳамияти калони таърихӣ низ доранд. Аз онҳо тафсилот ва ҷузъиёти баъзе воқеаҳои муҳимми таърихи давран ҳукмронии Абдулазизхон ва Субҳонқулихони Аштархонӣ равшан мегарданд.

5. Силсилаи маснавиҳое, ки ба ҳунармандони ҷудогона ва аҳли касбу ҳунари муайян бахшида шудаанд. Адади ҷунин маснавиҳо 8-тост: «Дар таърифи Ҳоча Мирзоҷони баққол», «Дар таърифи Ҳоча Мирзомуҳаммади шустагар». «Дар таърифи Ҳоча Шафеи наққош», «Дар таърифу тавсифи понво»

«Дар таърифу тавсифи шотирписар», «Дар таърифи наҷзор», «Дар таърифи таштгар», «Дар таърифи қассоб». Ин маснавиҳо нисбат ба маснавиҳои таърихии шоир ҳаҷман хурдтар буда, аз 23 то 53 байтро фаро гирифтаанд ва ҳамагӣ 290 байтро ташкил мекунанд.

Манзумаҳои ба ҳунармандон бахшидашуда ё ба истилоҳе манзумаҳои «ҳунармандӣ»-и Сайидо дар адабиёти классикӣ тоҷик собиқае надоштанд. Онҳо навъи тозаи осори манзум мебошанд, ки ба туфайли робитаи мустаҳкамаи Сайидо бо доираҳои ҳунармандии шаҳр ва дар эҷодиёти ӯ вусъату инкишоф ёфтани мавзӯи «ҳунармандӣ» ба вучуд омадаанд. Ин манзумаҳо бо моҳияти худ дар эҷодиёти шоир мавқеи ҷудогона доранд.

Сайидо бо номи «Баҳориёт» (Ҳайвонотнома) дostonи тамсилӣ дорад, ки аз 184 байт таркиб ёфта, нисбат ба маснавиҳои дар боло тавсифшудаи ӯ ҳаҷман хеле калон аст. Вале ин дoston, бар хилофи анъанаи жанри мазкур, ба шакли маснави навишта нашудааст. Шакли қофиябандии он монанди қасида аст, яъне аз аввал то охири дoston мисраҳои дуҷуми байтҳо ҳамкофия шуда омадаанд.

Сайидо бахшида ба халқи меҳнаткаш, аниқтараш, аҳли касбу ҳунар боз як асарӣ калоне эҷод кардааст, ки бо номи «Шахрошӯб» машҳур аст. Ин асар низ, ки 405 байтро дорад, дар эҷодиёти шоир мақоми ҷудогонаро соҳиб аст.

Шахрошӯб номи жанри махсусӣ назм буд, ки ба таърифу тавсиф ё ҳаҷву танқиди гуруҳи муайяни ҷамъияти шаҳр нигаронида шуда ва аз ҳаминаи рӯ дар шаҳр гулгулаву ошӯб ба вучуд меовард. Шартӣ асосии жанри шахрошӯб ҳамина аст, ки дар он гуруҳу табақаҳои муайяни аҳолии шаҳр на ба тариқи умумӣ, балки бо роҳи зикри як ба яки намояндагони худ мавриди васф ё ҳаҷву сарзаниш қарор мегиранд. Шахрошӯбхое, ки ба намояндагони табақаи ҳукмронӣ ҷомеаи шаҳр нигаронида мешуданд, қариб ҳамеша характери ҳаҷвию танқидӣ доштанд. Шахрошӯбҳои ба намояндагони гуруҳу табақаҳои ӯин ва меҳнати баҳшида шуда бошанд, баръакс, ба характери васфӣ ё мутойибавӣ соҳиб буданд. Ин ҳол тасодуфӣ нест. Дар жанри шахрошӯб бештар он шоироне асар эҷод кардаанд, ки бо табақаҳои меҳнатии аҳолии шаҳр вобаста буда, нисбат ба табақаи ҳоким назари бадбинӣ ва рӯҳи эътирозӣ доштанд. Аз ин рӯ шахрошӯб бо моҳияти худ асосан жанри адабиёти пешқадами доираҳои шаҳр буда, ҳусни тавачҷуҳи намояндагони ин адабиётро нисбат ба мардуми меҳнаткаши шаҳр ифода менамуд. Шахрошӯбҳои васфӣ бештар ба аҳли касбу ҳунар бахшида шудаанд, зеро мардуми меҳнаткаши шаҳрҳои асри миёнагии мо асосан аз ҳамина табақа иборат буданд.

Шахрошӯб шакли шеърӣ мустақиле нест. Вай бештар аз силсилаи шеърҳои ба вучуд меояд, ки дар яке аз шаклҳои маълуми назм — рубоӣ, қитъа, ғазал навишта шуда, ҳар яке ба як намояндаи санъатҳои ҳунармандӣ бахшида шудаанд.

Чунин шахрошӯбхоро олатан рубоиёти шахрошӯб, муқаттаоти шахрошӯб ва ғазалиёти шахрошӯб меноманд. Шахрошӯбхое низ ҳасанд, ки дар шаклҳои қалони назм — қасида ва маснави навишта шудаанд.

Шахрошӯби Сайидо бошад, дар асоси худ дар ҳурттарин шакли назм — фард (байт) таълиф гардидааст. Дар таърихи жанри шахрошӯб ин ҳолисаи бесобиқа ва тозае буд. Агар дар рубоиёт, китъаот ва ғазалиёти шахрошӯб ба ҳар як соҳиби хунар як рубоӣ ё китъа ё ғазал тахсис гардида бошад, дар шахрошӯби Сайидо ба ҳар як намояндаи санъатҳои ҳунармандӣ қондотан як байт бахшида шуда, аз ин ру гуфтан мумкин аст, ки асар асосан аз силсилаи байтҳои чулогона таркиб ёфтааст.

Ба сабаби он ки Сайидо бо ҳукмронии замонаш робитае надошта ва ба мадҳу ситоиши онҳо машғул нашудааст, дар эҷодиёти ӯ жанри қасида мавқеи ночизе дорад. Шоир фақат дар мадҳи Субҳонқулихон ду қасида навиштаасту бас. Чор қасидаи дигари ӯ ба пешвоёни гузаштаи дину тасаввуф — яке ба имом Мӯсо Ризо ва се қасида ба Баҳоддини Нақшбанд бахшида шудаанд.

Дар осори Сайидо рубоӣ низ камтар мавқеъ дорад. Куллиёти ӯ ҳамагӣ 32 рубоӣ дорад, ки дар унвони бештарини онҳо сабаби навишта шуданашон шарҳу эзоҳ ёфтааст.

Бинобар ахбороти Малехо, Сайидо ғайр аз жанрҳои дар боло тавсифшуда боз дар китъа, мустазод, мувашшаҳ, луғз барин жанру навъҳои дигари шеърӣ низ асарҳо эҷод карда будааст. Вале чунин асарҳо дар куллиёти шоир нестанд. Зоҳираи онҳо аз куллиёти шоир берун монда ва то замони мо нарасидаанд.

Дар маркази шеърӣ лириқӣ образи шоир **Қаҳрамони лириқӣ** меистад, ки ӯро қаҳрамони лириқӣ низ мено-**ғазалиёти Сайидо** манд.

Қаҳрамони лириқӣ ғазал на танҳо муносибати шоирро ба маҳбуба, ба воқеият ва ҳодисаҳои он, балки зиндагии шахсӣ ва кайфияти рӯҳии ӯро низ ифода менамояд. Тазоҳури бештари «ман»-и шоир ва вусъат гирифтани мавзӯи ҳасби ҳол яке аз махсусиятҳои мундариҷаи ғазалиёти Сайидо ба шумор меравад. Сайидо пайваста аз худаш, аз ҳолати зиндагиву вазъияти рӯҳии худаш ҳарф зада, ғазалро ба монологи «ман»-и лириқӣ табдил додааст. Вай дар бораи маъшуқа нисбатан кам сухан гуфтааст, ки дар натиҷа «ман»-и лириқӣ ӯ аз шахси ошиқ ба инсонӣ рӯзгорӣ табдил ёфтааст. «Ман»и лириқӣ Сайидо он образи романтиқӣ шахси ошиқ нест, ки дар ғазалиёти бештари шоирон мушоҳида мешавад. Вай як **шахси оддӣ ва инсонӣ муқаррарии рӯзгорист**, ки пайваста аз зиндагии оддиву фақирона ва орзуву омили ҳаётии худ сухан гуфтааст.

Аз ҳасби ҳоли шоир пеш аз ҳама нисбати иҷтимоӣ-табақавӣ қаҳрамони лириқӣ ӯ таъин мегардад. Ин мавзӯъ **мансу-**

бияти пурраи шоир ва қаҳрамони лирикии ўро ба халки оддӣ собит менамояд. Рӯзгори бенавоёнаи Сайидо айни зиндагии муҳтоҷонаи мардуми оддии меҳнаткаш аст. Зисту зиндагии фақирона, муҳтоҷиву дастангӣ, хонаи ҳолӣ аз чизу чора, сару либоси кӯҳнаву даридаи шоир, ончунон ки дар ғазалҳои тасвир шудааст, аҳвол ва сурати ўро чун як тана аз халки камбағали бенаво ба назар меоранд. Вақте ки шоир, масалан, ба иллоти подорамиву кӯтоҳии даст миёни мардум сархам ва «бар замин дӯхтачашм» гардидани худро баён менамояд («Бар замин духтачашмем зи кӯтоҳии даст»), дар образи зиндагии вай таҷассуми ҳаёти бенавоёнаи халки оддии меҳнаткашро мебинем. Оре, Сайидо дар баёни аҳволи зиндагии худ чун як нафаре аз халки оддии бенаво ба забон омадааст. Ҳасби ҳоли ў ҳасби ҳоли бечораву бенавоён аст, чун шикоятҳои онҳо аз саҳттиву машаққатҳои рӯзгор садо медиҳад. Шоир ҳамон аз «дас-ти хушк»-и худ ҳиҷолату «зардрӯй» кашиданаширо мисли як камбағали бечорое такрор ба такрор ба забон меорад:

Зардрии мекашам аз дасги хушки хештаи

Шикоят аз тиждастӣ ва бенавоиву гурӯснагӣ оҳанги асосии ҳасби ҳоли шоир аст.

Мешавад аз фоқаам парвона тори анкабут,
Гар шабе ҳамроҳи шамъе меҳмон бошад маро

Аҳволи шоир ба дараҷае табоҳ аст, ки аз шарм аз кунчи хона берун баромада, худашро ба чашми мардум нишон дода наметавонад:

Зи кунчи хонаи худ, Сайидо, берун намеоям,
Мабодо пай барад агъёр аз ҳоли ғабди ман

Ҳасби ҳоли Сайидо на танҳо ҳақиқати зиндагии бечораҳои хонаи шахси шоир, балки ҳақиқати ҳаёти талхи умуман халки бечораву бенаворо акс менамояд. Ин ҳасби ҳол дар образи шоир намояндаи мардуми оддии меҳнаткаши бенаво ва аҳволи зиндагии ўро таҷассум мекунад. Ба ин маънӣ, образи шоир дар ҳасби ҳоли ў гузашта аз хусусияти реалистии худ, симон халки низ пайдо кардааст. Шоир бо зиндагии муҳтоҷонаи худ бо мардуми тирарӯзи бенаво ҳамтақдир мебошад. Аз ин сабаб вай худро аз ҷумлаи тирабахтону тирарӯзон ҳисоб мекунад:

Тирабахтону набошад аз парешони гузир,
Дуди оҳам гирди сар баргардаду коқул шавад

Ҳамин тавр, қаҳрамони лирикии Сайидо аз ҳар ҷиҳат ва бо тамоми сифату нишонаҳои иҷтимоии-табақавии худ — қашшоқиву бенавоӣ, тирабахтиву тирарӯзӣ, парешонҳोलиву нокомӣ

ва ғайра ба бенавотарин табақаҳои чамъиятӣ мансуб мебошад. Вай образи ҷомеи мардуми камбағалу бенавосӣ.

Чунин қаҳрамони лирикие, ки типи инсонии оддӣ камбағалу бенавос, дар ғазалиёти Сайидо зуҳур кардааст. Арзу вучуди чунин қаҳрамони лирикӣ дар ғазалиёти Сайидо тасодуфӣ нест. зеро ин шоир аз байни халқи оддӣ меҳнатӣ сабзиди баромада, ҳам дар зиндагии шахсӣ ва ҳам дар эҷодӣташ бо табақаҳои поини чамъиятӣ вобаста буд. Вай дар образи қаҳрамони лирикиаш зиндагии табақаи иҷтимоии худастро акс намудааст. Аз ҳамин сабаб, ӯ дар бораи рӯзгори тираи худ арзи ҳол карда истода, аз номи «мо» ва умумӣ бенавоӣ бечорогон ҳарф задааст. Дар чунин мавридҳо шоир равшану возеҳ аз номи табақаи иҷтимоии худаҳақсби ҳол намуда, «ман»-и ӯ бо «мо»-и мардуми бенаво як мешавад. Қаҳрамони лирикии ӯ ҳамчун намоёнҳои табақаҳои поини чамъиятӣ, ҳамчун инсонии тирарӯзу бадбахт ва қашшоқу бенаво, чунон ки баъдтар равшан хоҳад шуд, ба образи мафҳи «арбоби қарам», яъне аҳли сарвату давлат тамомаи муқобил меистад.

Қаҳрамони лирикии Сайидо бо **муносибати реалистонаи худ ба зиндагӣ** низ аз дигар типҳои қаҳрамони лирикии ғазалии классикӣ фарқи калон дорад. Вай бо алоқаи худ бо ҳаёт, бо талоши доимӣ барои зиндагӣ ва беҳтару осудатар гардондани он фарқ карда меистад. Ҳаётдӯстии Сайидо ба маънии риндонаи хушгузаронии зиндагӣ ва бархурдор будан аз неъматҳои он нест. Ҳаётдӯстии ӯ ба маънии мубориза барои зиндагӣ, талошу қадаи баҳри зистан аст. Ба ин маънӣ, «ман»-и ӯ ба образҳои маълум ва анъанавии нисбат ба ҳаёт бетааллуқу бегъзино, гурезон аз душвориву таҳлуқаи зиндагӣ, дунёбегзори гӯшагири бисёр шоирони дигар комилан муқобил меистад.

Қаҳрамони лирикии Сайидо мудом дар тараддуи зиндагӣ ва саъю кӯшиши ба даст овардани ризқу рӯзӣ мебошад. Аз ин ҷо низ инсонии оддӣ рӯзгорӣ будани ӯ аён аст. Шоир бо як самимияту соддагии табиӣ аз қадаи худ баҳри рӯзӣ ва дар банди «нафси шайтон» буданаш гуфтугӯ кардааст:

Баҳри рӯзӣ мурғи рӯхам интизорӣ мекашад,
Хонаи саъеди бепарво ҳасад бошад маро

Сайидо барои раҳӣ аз мӯҳтоҷиву бенавоӣ мубориза бурдааст, барои беҳтару осудатар кардани зиндагиаш талошу қадаи намудааст. Вай умуман дар чунин ақида аст, ки одам бояд барои хубтар кардани зиндагиаш кӯшишу ғайрат намояд. Ба қавли ӯ, мурғи қабоб рӯзии он касе мегардад, ки дар тараддуд аст:

Мурғи қабоб рӯзии соҳибтараддуд аст,
Дар хона анқабут шикори мағас кунад

Бояд қайд кард, ки дар забони Сайидо калимаи «тараддуд» ҳамеша ба маънии кӯшишу қадаи одамеи баҳри зиндагӣ кор

фармуда шудааст, ки ин худ далели шоири ҳаёт будани ӯст. Саъю кӯшиш баҳри зиндагӣ ва тараддуд барои пайдо кардани рузӣ аз оҳангҳои асосии ғазалиети ӯ мебошад. Агар шоирони дигар одатан аз душвориву машаққатҳои ҳаётанон сухан ронда, аз хусуси таку дав ва тараддудҳои худ баҳри ризқу рузӣ ва қонеъ гардондани «нафси шайтон» дам назда бошанд, Сайидо ин ҳақиқати зиндагиро рӯирост ва беиба ба забон овардааст. Сайидо умуман орзуву ҳаваси зиндагӣ, ҳақду чадали баҳри «нафс» ва «ҳирсу тамаъ»-ро хислатҳои табиӣи инсон ҳисоб кардааст. Ба ақидаи ӯ, дар ҳаёт ягон кас аз ин хислатҳо дур нест

Набошад ҳеч кас дар қасри ҳасти аз тамаъ холи,
Савол аз ҳар ки месозӣ, ҳамон аз вай ҷавоб ояд

Дар ҷон дигар низ мегӯяд:

Нестанд аз орзу холи Сулаймон то ба мур,
Ҳеч кас аз худ тамаъро дур наравонист кард

Аз ин гуфтаҳои Сайидо чунин хулоса намебарояд, ки ӯ як шоири тамаъкор ва одами ҳарис бошад. Баръакс, Сайидо дар назари ҳамзамононаш бо қаноатпешагӣ ва ҳоҷат набурдан ба дари арбоби давлат шӯҳрат доштааст. Ин хислати ӯ на танҳо аз ахбороти сарчашмаҳо, балки аз гуфтаҳои худӣ шоир дар васфи қаноат низ нағз аён аст. Бинобар ин мафҳумҳои нафс, ҳирс ва тамаъ дар забони Сайидо ба маънии сирф манфӣ ва барои ифодаи хислатҳои тамоман мардуди инсонӣ ба қор на-рафтаанд. Таҳти мафҳумҳои мазкур **орзуву ҳавас, иштиёқу таманнои инсонӣ реалӣ баҳри зиндагӣ** ифода шудаанд.

Ҳаётдустии Сайидо аз мавқеи омма буда, талошу кӯшишҳои мардуми бечораву бенавори барои рӯзгузаронӣ ва ба даст овардани пораи нон бо роҳи тараддуд ва ранҷу меҳнат ифода менамояд. Тараннуми кушишу ҳаракат дар зиндагӣ ва ташвиқ ба касби рӯзиву маош аз мавқеи эҷодии ҳаётдӯстонаи Сайидо сарчашма гирифтааст. Сайидо инсонӣ бенавори ба кӯшишу ғайрат ва фаъолиятмандӣ даъват менамояд. Қаҳрамони лирикии ӯ низ як инсонӣ фаъол ва ташнаи ҳаёт аст. Вай шахсест, ки назараш ба зиндагӣ ба ақидаи маъмули асримиёнагӣ оид ба азали будани қисмату рӯзии одам тамоман муқобил меистад. Ақидаи мазкур рӯзии инсонро ба қисмату сарнавишт ҳавола карда, ӯро аз фаъолият ва саъю кӯшиш бозмедошт. Вале Сайидо бар хилофи он мардумро ба фаъоли ва бо саъю кӯшиш ҳосил кардани ризқ ташвиқ намудааст:

Бегуфтугӯӣ ризқ муҳайё намешавад,
Ин қулф бе забони талаб во намешавад.

Ба ақидаи шоир, ҳосил шудани мурод одам аз осмон ба кушишу ғайрати худӣ ӯ вобаста мебошад:

Мурод аз осмон дархӯрди кӯшиш мешавад ҳосил,
Дихад хуршеду маҳ микдори равзан рушноиро

Агар ин ҷо шоир ақидаи худро оид ба зарурати кӯшӣ ва фаъолии инсон бо ақидаи расмии вобастагии ризқи ӯ бо тақдиру ҳукми осмонӣ як навъ созиш дода бошад, дар байти дигари ҳамон шеър инсонро ба тан наодан ба тақдиру сарнавишт ва мубориза бурдан барои раҳӣ аз бенавоӣ даъват менаояд:

Мақун аз баҳри рӯӣ пешаи худ бенавоиро,
Бинех чун кӯҳкан бар дастӣ худ зурозмоиро.

Ин байт гувоҳи равшани он аст, ки тарғибу ташвиқи Сайидо ба кӯшишу ҳаракат барои беҳбудии зиндагӣ, дар ҳақиқат, ба оммаи халқи бенаво нигаронида шудааст. Шоир ба мардуми бечораву бенаво муроҷиат карда, онҳоро водор намудааст, ки бо зӯри даст ва меҳнати худ аз ҷанги камбағаливу бенавоӣ халос шаванд. Вай дар ин маврид низ ҳамчун намоёнанд халқи меҳнатӣ ба манфиати синфи худ баромад карда, орзуву омоли онро ифода намудааст. Бесабаб нест, ки шоир дар талқини ғояи саъю кӯшиш ва бо «зӯри даст» муҳайё сохтани рӯӣ образи Фарҳоди кӯҳкан — тимсоли халқи меҳнаткаш ва қаҳрамони маҳбуи ӯро бисъёр истифода бурдааст. Мухотаби ӯ дар таъмини рузии худ Фарҳодвор ба зӯри дасту бозувонаш такя дорад. Вай барои беҳбудии рӯзгораш бо тамоми қувват талош карда, бо зӯру қувват аз «замину осмон» рӯзии худро ҳосил менаояд:

Рӯзии худ аз замину осмон гирад ба зӯр,
Сахтрӯ ҳар кас чу санги осӣ афтадааст.

Сайидо шоирест, ки орзуи зиндагиро парваридааст. Дили ӯ пур аз орзуву ҳавас ва таманнои зиндагист. Ин орзупарварӣ низ нишонаи дилбастагӣ ва иштиёқи шоир нисбат ба ҳаёт мебошад. Сайидо чӣ орзуҳое дошт? Орзуҳои ӯ ҳаёли ва романтикӣ нестанд. Онҳо орзуҳои муқаррарии одами бечораву бенаво дар бораи беҳбудии рӯзгор ва зиндагии осуда мебошанд. Ин орзуи ӯ дар ғазале чунин ифода ёфтааст:

Маро то кай давонад орзуи дил ба ҳар сӯс?
Мабодо ҳеч касро дар ҷаҳон фарзанди бадхӯс,
Каманди орзу дар дасту мегардам дар ин саҳро,
Тасалли медихам худро зи нақши пои оҳу
Ғадо аз хони арбоби «карам» лабхӯш меояд,
Бишӯӣ, эй орзу, дастӣ тамаъ, нам нест дар ҷӯе,

Чунон ки дар ин сатрҳо мебинем, шоир ба орзуи худ нарасидааст. Вай дар мавридҳои дигар низ ҳамеша худро ноқому номурод тасвир намудааст:

Мевае ҳаргиз начидам аз ниҳоли орзу,
Ин самар нопухта аз шохи ҳаво афтадааст.

Нокомии шоир дар ин нест, ки ба васли ёр расида натавонистааст. Вай ба ин сабаб худро нокому номурод ҳисоб мекунад, ки орзуву ҳавасаш дар боран халосӣ аз қашшоқиву бенавой ва расидан ба зиндагии осудаҳолона барабас рафтааст.

Бенатицагии талошу тараддудҳо барои зиндагии осуда ва хаставу бемадор шудани шоир аз ин тақопӯҳо ба рӯҳияи ӯ таъсири амиқ гузошта, муносибат ва нуқтаи назарашро ба ҳаёт ба кулӣ тағйир додаанд. Шоир қарор додааст, ки аз саъю кӯшиш ва тараддудҳо даст кашида, аҳли «таваккул» гардад, яъне рӯзии худро ба худо ҳавола кунад:

Аз тараддуд по ба доман мекашам меҳробвор,
Панҷае дар панҷаи аҳли таваккул мезанам.

Агар пештар шоир ба воситаи кӯшиш ба даст овардани рӯзиро ташвиқ намуда бошад, акнун ба ақидае омада буд, ки рӯзии одами соҳибтаваккул гӯё бе тараддуд ҳам худ аз худ муҳайё мегардад:

Рӯзии соҳибтаваккул мерасад аз осмон,
Аз тараддуд сани зери осие осудааст.

Ҳамин тавр, Сайидо аз шахси соҳибтараддуд ба соҳибтаваккул табдил ёфта буд. Баръакси ақидани бо кӯшишу «зӯрозмоӣ» таъмин кардани зиндагӣ вай акнун ғояи қаноатқорино пеш ронда, ризқу рӯзии худро ба «олами ғайб» ҳавола кард.

Сайидо хостааст дар кунҷи қаноат рузии худро ба таваккул вогузошта, ба ин роҳ аз рӯйзардӣ ва хичолати «тамаъ»-и асбоби зиндагӣ берун ояд. Дар ҳоле ки пеш аз ин вай аз бечорағиву мӯҳтоҷӣ худро хичилу сархам ҳис мекард, ҳоло рӯҳбаланд гардида ба худ талқин намудааст, ки ба иллати фоқаву қашшоқӣ сархаму шармсор набошад, худро сарбаланд гирад. Пештар вай аз шарми табоҳии ҳолаш аз хона баромадан намехост, ҳоло бошад, мехост аз хона кӯча баромада сарашро боло карда гардад:

Чун қахрабо макун ба тамаъ рӯи хеш зард,
Дар базми майкашон чу равӣ, бодаранг бош.
Ҳамчун камон зи фоқа сари худ масоз ҳам,
Берун агар зи хона барой, хаданг бош.
Эй Сайидо, зи сурати девор кам наӣ,
Як чо нишину соҳиби номусу нанг бош.

Ин тариқа тағйир ёфтани фикру ақида ва рӯҳияи Сайидо зиддияти ғоявии ғазалиёти ӯро ба вучуд овардааст. Қахрамони лирикии ин ғазалиёт дар як маврид инсонии кӯшову чӯён

зиндагист, аммо дар мавриди дигар аз баҳри зиндагӣ ва та-
раддуду тақопӯҳои он гузашта, мутеи сарнавишт ва ризки ос-
монӣ гардидааст, гоҳе орзуву ҳаваси зиндагӣ ва гоҳе қаноат-
кориву гӯшагириро тарғиб намудааст.

Чунин зиддияти ғоявии ғазалиёти Сайидо, ки аз ихтилофи
фикру ақидаи «ман»-и шоир ба миён омадааст, дар ин жанр
як амри табиист. Зеро лирика рӯҳияи инсон, аниқтараш, кай-
фиятҳои рӯҳии қаҳрамони лирикиро инъикос менамояд ва аз
ин сабаб дар он ногузир тағйироту инқилобҳои рӯҳии ин қаҳ-
рамон низ ифода мегарданд.

Дар ғазалиёти Сайидо мавзӯҳои шикоят аз
Кулфати айём ва эҳ-«арбоб»-и он вусъати махсусе доранд. Вусъ-
соси он ат гирифтани шикоят аз замон дар эҷодиёти
Сайидо ва баъзе дигар шоирони муосири ӯ табиист. Азбаски
адабиёт оннаи ҳаёт аст, авзои тираи рӯзгор наметавонист дар
эҷодиёти шоири пешқадаме чун Сайидо инъикоси худро наёбад.

Сайидо дар як ғазалаш манзараи хунини мамлакат ва аҳ-
воли тоқатфарсон халқро бо лиризми махсус, ба воситаи об-
разҳои шеърӣ хеле барҷаста ба тасвир овардааст. Дар ин ғазал
авзон кишвар ба ҳаёти вазнини халқ таҳти нигориши манзараи
табиат ифода гардида бошад ҳам, ба назари хонанда чунин
менамояд, ки шоир на манзараи табиат, балки маҳз манзараи
дахшатноки ҳаёти халқу кишварро ба қалам овардааст. Ав-
зои хунини мамлакат, куштору хунрезии доимӣ ва зиндагии
пурмусибати халқ дар зехну эҳсоси шоири Сайидо чунон таъ-
сир гузоштаанд, ки дар нигориши манзараи табиат, масалан,
нихоли гул ва сарви боғ ба назараш чун найзаи хунолуд ва
тири ҳазиде дар тани маҷрӯҳ намудор гаштааст. Монанди
ҳамин шоир ба осмон нигариста, хуни якдигарро хӯрдани аҳли
чаҳонро пеши назар меорад ва аз ҳамин рӯ «сари сипехр»-ро
ба нори макида қиёс мекунад. Умуман дунё ба чашми ӯ деҳаи
торочдидаеро менамояд. Шоир ҳатто дар ҷӯи беоб ва замини
хушкида нақши фасоду инқирози замонро дидааст: ба қавли
ӯ, азбаски замона «оби тароват»-ро аз ҷӯи гулшан бурдааст,
бинобар ин замини боғ аз хушкӣ ба чайби даридаи бечорагону
бесарулоён монандӣ пайдо кардааст ва ҳоказо:

Фалак ба қомати пири хамида менамояд,
Чаҳон ба деҳаи торочдида менамояд.
Нихоли гул ба назар найзаест хунолуд,
Ба боғ сарв ба тири ҳазиде менамояд.
Зи баски аҳли чаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипехр ба нори макида менамояд.
Замона оби тароват зи ҷӯи гулшан бурд,
Замини боғ ба чайби дарида менамояд.
Даруни чомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида менамояд.

Чунин тарзи эҳсоси табиат, ки дар тасвири ҳодисаҳои он
авзон иҷтимоӣ ва аҳволи зиндагии мардум чун образҳои бадеӣ

дар мадди назар меиствад, нишонаи **забту истилои рӯхи замон** дар тафаккури бадеии шоир мебошад.

Ғазалиёти Сайидоро бинобар дар он бағоят ривоч доштани танкиди замон чун назми **зиддизамонӣ** тавсиф кардан мумкин аст. Дар ҳақиқат, дар ғазалсароӣ ҳадафи асосии Сайидо ифшои иллатҳои замон ва танкиди фасоди муҳити иҷтимоии асраш будааст. Ҷолиби диққат аст, ки дар ғазалиёти ӯ оҳанги шикоят аз фалак, ки дар назми классикӣ мо хеле ривоч дошта, то андозае ба тариқи аёнана низ давом карда меомад, мавқеа надорад. Сайидо ба ҷои шиква аз гардуни «сифлаи ба танкиди бевоситаи асру замони худ пардохтааст. Вай баръакси бештари адибони асримиёнагии мо, ки сабаби ҳодисаву пешомадҳои нохуш ва бадбахтиҳоро аз гардиши фалаки қачрафтор медонистанд, таназзули давр ва касофатҳои ҳаётро аз ҳуди воқеияти реалии замон ҷустааст. Дар ин маънӣ вай як ишораи аҷибӣ шоиронае дорад:

Решаи зулфи парешонӣ бувад нахли вучуд,
Одами аз содалавҳӣ шиква аз гардун кунад.

Шоир бо ин байт гуфтан хостааст, ки решаи асоси бетартибӣ ва «парешонӣ»-и рӯзгор дар ҳуди ҳаёти воқеии инсон асту одами аз нодониву содагии худ ин «парешонӣ»-ро аз гардун доништа, беҳуда аз он шикваву шикоят менамояд.

Сайидо ба воқеияти реалии мурочиат карда барои дар эҷодиёти худ акс кардани ҳақиқати талхи он кӯшидааст. Даҳшати ин воқеият дили ӯро ба дард овардааст. Дарди дили Сайидо ин **дарди иҷтимоӣ ва ғами замона аст**. Ин дарди иҷтимоии шоир далели барҷастан бо ҳаёти ҷомеа алоқаи мустаҳкам доштани ӯ мебошад.

Ҳоло бубином, ки Сайидо воқеияти замони худро ба ҷӣ ранге ба тасвир овардааст.

Сайидо мувофиқи ҳақиқати таърих замони худро як давраи ноором, боло гирифтани фитнаву фасод, авҷи хусумату низоъ ва хунрезӣро тасвир намудааст. Вале бояд гуфт, ки ин авзои замон дар шеърҳои лирикӣ ҷуз ғазал наметавонад ба таври васеъ ба батафсил ифода гардад. Вай чун ишораҳо ва таассуроти шоир аз воқеият ба қалам омадааст. Аммо ин таассуроти «пароканда»-и лирикӣ ва ишораҳои ҷудогонаи шоир ҷунун аниқу равшан ва нишонрас мебошанд, ки аз онҳо ҷиғунагии авзон замон ба ҳубӣ тасаввур мешавад. Ҷунунчи, дар байти зерин бо як ишораи «аз дунё бӯи хун меояд» манзараи хунини замон ва куштору хунрезӣро ва дар натиҷа аз байн рафтани оромиву осудагии мардум хеле барҷаста инъикос гардидааст:

Маҷӯ, эй Сайидо, осудагӣ аз гулшани айём,
Ки доим бӯи хун меояд аз дунёву асбобаш.

Сайидо дахшати куштору хунрезихоро чун нишонаву хосияти асосии айёми худ муқаррар ба қалам овардааст. Дар айёми ӯ куштору хунрезихо ба дараҷае расида буд, ки мардум гӯё ба ҷои об хуни якдигарро меҳӯрданд:

Ба ҷои об мардум баски хуни якдигар хӯрданд,
Хубобосо шуданд аз мағз холи косаи сарҳо.

Дар рӯзгори Сайидо бӯғзу нифоқ ва хусумати мардум нисбат ба якдигар чунон шиддат гирифта буд, ки шоир ҳатто аз рафтан ба мулоқоти дӯстони худ тарс дошт:

Зибаски аҳли ҷаҳон хасми якдигар шудаанд,
Намеравам ба мулоқоти дӯстон ҳаргиз.

Аз ин мисолҳо аён мегардад, ки дар лирикаи Сайидо рӯҳи замон ва аҳволи мардум равшан акс гардидааст. Аз ин лирика харобиву нооромии мамлакат, авҷи фитнаву фасод ва хунрезихо, кулфату дахшатҳои ба сари мардум омада равшан эҳсос мешаванд. Аз ин лирика «бӯи хун»-и замон меояд, фаръёду фиғони халқи ҷафокаш шунида мешавад.

Ҳодисаҳои қатли мардуми бегуноҳ, ки шоир бо як ҳисси сӯғвориву ҳамдарди баён намудааст, бештар дар ҷараёни низоу кашмакашҳои ҳокимиятталлаби синфи ҳукмрон рӯй медоданд. Ҳазорон бечораву бегуноҳон қурбони чунин кашмакашҳои ҳокимиятталлаби мегардиданд. Сайидо манзараи талошу кашмакашҳои сиёсии айёми худро дар як байт бисёр барҷаста ва равшан тасвир намудааст:

Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тоҷ агар ин аст, олам сарнагун хоҳад шудан.

Дар ин байт ҳарчу марчи сиёсии кишвар бетараф ба қалам наомадааст. Шоир ҳукуматдорон ва талабгорони тахту тоҷро ба харобкорӣ ва «сарнагун кардани олам» айбдор карда, аз тақдири фоҷиавии халқу кишвар изҳори ташвиш намудааст. Бинобар ин байти мазкур эътирози рӯиност ба муқобили ҳукуматдорони замон мебошад. Умуман Сайидо ба ҳукуматдорони рӯзгори худ назари ба кулӣ манфӣ дошта, ба онҳо чун мардуми ҷоҳилу беҳираде ишора намудааст. Ба ақидан шоир дар даврони ӯ мардуми фурумоя ва ҷоҳилу бемағз сарбароварда, зимоми ҳукуматдориро ба даст гирифтанд. Ин маънӣ ба чунин рамз ифода шудааст:

Азбаски дар ҷаҳон сари бемағз шуд баланд,
Дар бӯстони даҳр ба ғайр аз каду намонд.

Умуман дар ғазалиёти Сайидо тамоми воқеияти рӯзгор дар таназзулу инқироз тасвир ёфтааст. Ин таназзул ҳам ҷамъияту зиндагии инсон ва ҳам табиату ашъро фаро гирифтааст.

Ба чашму эҳсоси шоир дар табиат ва зиндагии даврони ӯ чизе нест, ки шикасту инқироз напазируфта ва ба фасоду фано рӯ наоварда бошад. Шоир ашъе ва ҳодисаҳои воқеияти замони худро ҳамеша дар тағйироти манфӣ, аз равнақ ба футур, аз камол ба нуқс, аз вучуд ба фано, аз низоми ба бенизоми ва амсоли инҳо ба қалам овардааст. Вай ҳама чизро аз ҳолати мусбати дирӯза ба ҳолати манфии имрӯза гардондааст. Чунин услуби нигориширо **эҳсоси манфии замон** ба миён овардааст. Барои аёнияти ин нуқта ба як ғазали шоир мурочиат мекунем:

Омад баҳору нашъунамои замона ку?
Бар шохи гул ривочу ба булбул тарона ку?
Хум бедимоғ, шиша тихӣ, сарнагун қадах,
Бо сокинони майкада асбоби хона ку?
Аз фоқа булбулон ба гулистон гудохтанд,
Эй богбон, ба мурғи чаман обу дона ку?
Сарв аз ҳуҷуми зоғу заған гашт поймол,
Эй қумрии ғариб, туро ошъена ку?..
Файзе, ки буд бар дари арбоби чуд, рафт,
Сархо, ки фаш буд дар ин остона ку?
Бар хуни якдигар ҳамаи халқ ташнаанд,
Раҳме, ки буд бар дили аҳли замона, ку?..

Дар ин шеър ба муносибати тасвири баҳор шоир мебоист аз нашъунамои табиат ва шодиву сурури зиндагӣ сухан гӯяд. Вале ӯ баръакси ин қалам рондааст: баҳор омада бошад ҳам, на шохи гул ривочу дораду на булбул тарона мехонад, шиша аз май холиву қадаҳҳо сарнагунанд, мурғони чаман беобу дона монда, аз гуруснагӣ ранҷ мекашанд, сарв аз ҳуҷуми зоғу заған поймол гашта ва қумри аз ошъенаи худ чудо шудааст ва монанди инҳо. Тасвири беравнақии табиат дар сатрҳои минбаъдаи шеър ба тасвири беравнақиву таназзули зиндагии инсонӣ мегузарад: синаҳои мардуми қафокаш пур аз оҳ гаштааст, аз дару даргоҳи «арбоби чуд» файз рафтааст, халқи замона ҳама ба хуни якдигар ташна гашта, дар дилашон раҳму шафқате намондааст ва ғайра. Ҳамин тавр, дар ғазали мазкур чун дар дигар ғазалҳои Сайидо нигориши беравнақии табиат бо таназзули қамъият ва рӯзгорӣ инсонӣ ҳамоҳангии кулли пайдо кардааст. Шоир барои нишон додани фасоду безабтии умумии рӯзгор табиат ва ашъеи муҳити инсонро чунин берангу беимтиёз ба қалам овардааст. Ин як намунаи барҷастаи ба мақсаду маром ва рӯҳи шоир тобеъ гардидани тасвири табиат дар назми классикии тоҷик мебошад.

Умуман Сайидо ҳодисаву ашъеи табиатро чун рамзи зиндагии пурмуносибати инсон, тимсоли фоҷиаву бадбахтиҳои даврони худ маънидод кардааст. Ба назари ӯ ҳама чиз дар табиат ғаму андӯҳи мардумро намоиш медиҳанд, касофатҳои айёмро инъикос менамоянд. Шоир ба осмон чашм дӯхта, онро аз Қаққашон ба мисоли синаи чоки маҷрӯҳони ситамдида тасаввур намудааст, ба замин нигариста, онро аз чӯшу анбӯҳи ғамзадагон чун гӯристон (сари хок) ба назр овардааст:

Фалак аз Қаҳкашон чун синаи чок аст, пиндорӣ
Замин аз ҷуши ғамнокон сари хок аст, пиндорӣ.

Дар сукуту таназзул тасвир ёфтани воқеият дар лирикаи Сайидо ғайр аз сабабҳои объективии худ, яъне инъикоси авзои реалии замони шоир, аз таъсири рӯҳияи ғамангези субъекти лирикии ӯ низ ҳолӣ нест. Сайидо, чунон ки дар боло ишора рафта буд, шоири гирифтори ғаму дарди иҷтимоӣ ва кулфати айём аст. Ин дарди инсонӣ ва граждании шоир аст, ки барои ӯ аз ҳар навъ кулфату ғам, аз ҷумла аз ғами норухати зиндагии шахси пурсузу ҷонгудоштар аст. Сайидо бо роҳи қаноаткорӣ ғами зиндагии пурмашаққати худро як дараҷа сабук карда тавониста бошад ҳам, лекин барои ҳалосӣ аз «ғами даврон» илоҷе наёфтааст. Бори гарон ва тоқатфарсон ин ғам қадӣ ӯро ҳам кардааст:

Рӯзгоре шуд, ки пуштам аз ғами даврон дӯстот,
Дурбинӣ мекунам, аммо назар бар пушти пост.

Шоир меҳоҳад аз ғуссаи даврон ҳалосӣ ёбад, зеро фишори ин ғусса дили ӯро аз тоб бурда ва тоқаташро шикастааст.

Қай ҳалосӣ ёбад аз даврон дидам, эй Сайидо?!
Донаи ман дар гулӯи оснӣ афтадааст.

Аммо ҳайҳот, ки касе шоирро аз ин варта наҷот дода ва аз дили ӯ ранҷу кулфати айёмро берун карда наметавонист:

Ҳеч кас аз дили ман кулфати айём набурд,
Рӯзгорест, ки оннаи ман дар намад аст.

Ҳалосӣ аз «кулфати айём» дар дасти худи шоир ва вобаста ба вичдони инсонии ӯ буд. Сайидо метавонист нисбат ба офату фасоди рӯзгор лоқайдиву бепарвоиро пеш гирифта, ба ин васила аз дили худ «дарди замона»-ро дур созад. Вале вичдони инсонӣ, дили ҳассос ва ҳиссиёти баланди граждании ӯро намегузоштанд, ки нисбат ба касофатҳои муҳити иҷтимоии худ бепарво бошад, кулфати айёмро ба дил нагирад, аз носозиву ноҳинҷорихои рӯзгор ғусса нахӯрад. Сайидо аз ҷумлаи он шоироне нест, ки аз фишори рӯҳӣ ва ғаму ғуссаи «дунъёи дун» гурехта, ба айшу шодмонӣ даст задаанд ё ба қунҷи майкада маскан гирифта, ғами дунъёро фаромӯш кардани шудаанд. Сайидо ба сабаби тааллуқи пайванди худ бо рӯзгор ва ҷомеа ҳадафи ҳучуми даҳшатҳои он қарор гирифта, ба гуфти худаш, танаширо раҳнаи «ҳаводиси даврон» гардондааст:

Дар тани ман аз ҳаводисҳои даврон раҳнаҳост,
Аз таҳаммул, Сайидо, кӯҳи Бадахшон гаштаам.

Ҳамин тавр, ғаму ранҷи Сайидо аз кулфату даҳшатҳои айём маъниву моҳияти иҷтимоӣ дорад. Вале бояд гуфт, ки ин

ғами иҷтимоии шоир аз ғами шахсӣ ва инсонии ӯ тамоман ҷудо нест. Сайидо ҷун фарди ҷомеа ва инсонии рӯзгорӣ таъсири ногувори инқирози даврон ва «ҳаводиси айём»-ро дар шахси худ низ эҳсос кардааст. Вай бадбахтӣ ва сахтиҳои зиндагии шахси худро натиҷаи бевоситаи таназзулу фасоди даврон ҳисоб кардааст:

Сайидо, бо он ки даврон талхкомам кардааст,
Мехалад ҷун неш бар тан нуши занбурам ханӯз.

Сайидо сияҳрӯзиву талхкомии хешро дар носозии айём дидааст, замонаи шумро сабабгори бадбахтиву кулфати худ донистааст. Ранҷу кулфати айём ба шоир дар як муддати муайяни зиндагиаш пеш наомада, балки ҳамешагӣ будааст. Сайидо, ба қавли ҳудаш, баробари ба дунё омадан мавриди озору шиканҷаи айём қарор гирифтааст:

Берун шудам зи байзаву гаштам асири дом,
Айём дар шиканҷаи болу пари ман аст.

Боз.

Модари даврон маро рӯзе, ки дар гаҳвора бааст,
Риштаи меҳнат ба дасту пой ман печиду рафт.

Дар забони шоир ба маънии муҳити иҷтимоӣ қор фармуда шудани мафҳуми замон ва муродифҳои он (даврон, айём, рӯзгор ва ғайра) равшан аст. Ҳамчунин маълум аст, ки «ман»-и шоир ба дараҷаи муайян таҷассуми типии иҷтимоӣ мебошад. Бинобар ин масъалаи муносибати замон ба «ман»-и лириқӣ дар ғазалиёти Сайидо бо моҳияти худ гузориши масъалаи *инсон ва ҷамъият мебошад*. Азобу кулфати «ман»-и лириқии Сайидо, бешубҳа, фақат ба шахси шоир дахл надошта, инъикоси типии машққатҳои мардуми асри ӯ аз таъзиқи муҳити иҷтимоӣ мебошад. Бинобар ин шикоятҳои Сайидо аз хусумату душмани айём нисбат ба худаш аз доираи шикваю шикоятҳои шахс берун рафта, фаръеду ғиёни мардум, нолаи хузновари инсонии ғамзадаву ҷафокаши асрро аз даврони касофатбор ифода менамояд. Вай носозиву номувофиқии муҳити иҷтимоии замонро барои инсон, офати ҷомеаро барои фарди иҷтимоӣ ошқор менамояд. Ғаму ғуссаи Сайидо намунае аз мусибату андӯҳи умум аст. Шоир тақдири шахси худро бо тақдири фоҷиавии тамоми халқ вобаста нишон медиҳад. Ба гуфтаи ӯ, дар даврон тамоми мардум гирифтори дарду доғанд, дар ҳеҷ синае дили хуррам намондааст:

Гулҳо ҷу ғунча сар ба гиребон кашидаанд,
Дар ҳеҷ синае дили хуррам намондааст.

Боз:

Ба гулзори ҷаҳон, эй Сайидо, умрест саргармам,
Ба ғайр аз ғунҷаи хандон диле хуррам намебинам.

Мазмуни иҷтимоии шикоятӣ Сайидо аз замон ба воситаи гузориши мавзӯи танқиди **хунарношиносии айём ва шиква аз хори аҳли хунар** дар эҷодиёти шоир боз бештар аён мегардад. Бо гузориши ин мавзӯъ масъалаи шахс ва ҷомеа ба масъалаи **шоир ва ҷомеа** мегузарад. Ин мавзӯъ барои мо як сабаби асосии озурдагии шоирро аз даврон равшан мекунад.

Яке аз сабабҳои норизонии Сайидо аз замон қадрношиносии он нисбат ба санъати суҳан ва аҳли он будааст. Аз гуфтаҳои шоир дар ин мавзӯъ чунин бармеояд, ки вай мавриди тавачҷӯху эътибори арбоби замон қарор нагирифта, хунараш хор ва қасод шудааст. Шоир аз ин ҳол саҳт малул гардида, замонро ба бебасарӣ ва нашинохтани хунару хунарвар айбдор намуздааст:

Бар тӯғиё ман назаре қас намекунад,
Дар рӯзгор дидан бино надодаанд

Ва ё:

Нест тардасте, ки созад ғавр дар баҳри суҳан,
Монд дар пушти садаф ношуста рӯи ғавҳарам.

Манзури Сайидо аз бебасарии рӯзгор ҷист, набудани суҳаншинос ва ғаввоси «баҳри суҳан» ишора ба кист,— ин нуқта худ аз худ равшан аст. Шоир табақаи ҳукмрони асрашро ба нобиноиву кӯрдилӣ ва суҳанношиносӣ айбдор қардааст. Шикоятӣ ӯ аз набудани ғаввоси «тардасти баҳри суҳан» ба ҳамин табақа нигаронида шудааст, на ба аҳли фазлу адаб ва ноқидони суҳан. Сайидо аз соҳибони фазлу адаб ва ё мардуми сддие, ки хонанда ва мухлиси асосии ашъори ӯ буданд, гила нақардааст. Вай шоири маҳбуби халқ буд, бинобар ин шеъраш ва ҳудаш аз тарафи халқ ба хубӣ истиқбол ва қадрдонӣ мешуд. Сайидо фақат аз ҳукуматдорони рӯзгор гила дорад, ки ба «тӯғиё»-и шахсу хунари ӯ назаре нақардаанд, шеърашро арзише надодаанд.

Машаққати зиндагӣ фақат насиби Сайидо набуда, тамоми аҳли суҳан ба ҳоли ӯ гирифта буданд. Аз ин сабаб Сайидо бештар аз забони умумии шоирон арзи шикоятӣ норизоӣ қардааст, аҳволи ногувор ва шӯрбахтии тамоми аҳли хунарро баён намуздааст. Агар дар боби шикоятӣ аз кулфати айём вай норизонӣ худро бештар ба воситаи ғаму андӯҳи «ман»-и лирикӣ баён намуда бошад, дар мавридҳои шикоятӣ аз хунарношиносии рӯзгор ин ҳиссиёти ӯ ба воситаи тасвири тирарӯзии кулли шоирон ифода гардидааст:

Зи арбоби суҳан қай тирабахтӣ дур мегардад?
Мудом оби снях меояд аз ҷуи қалам берун.

Боз:

Бештар аҳли суҳан ноком рафтанд аз ҷаҳон,
Тӯғиёро хушқлаб аз шаққаристон бурдаанд...

Бар замин афтодаанду хок бар сар мекунад
Дардмандоне, ки гуй аз дасти чавгон бурдаанд.

Аз рӯи мушоҳидаи Сайидо, замона ба соҳибони ҳунар на танҳо мусоидат намекард, барои осоиши зиндагӣ ва равнақи эҷодиашон мадад намерасонд, балки ба онҳо хусумат меварзид. Аз ин рӯ, ҳар кӣ комилҳунар ва расо буд, аз чашми рӯзгор меафтод:

Ҳар кӣ шуд комилҳунар, афтад зи чашми рӯзгор,
Мешавад пайдо зи чавҳар печу тоб оинаро.

Дар ҳоле ки кори аҳли ҳунар ривоче надорад, рӯзгори дунпарвар кори беҳунаронро равнақ медиҳад:

Дар аҳди мо ривоч ба аҳли ҳунар намонд,
Имрӯз обруй ба лаълу гуҳар намонд.
Гардуни сифла беҳунаронро ривоч дод,
Азбаски эътибор ба соҳибҳунар намонд.

Сайидо дар аҳди худ низ чун ҳамеша кори гардун (дунё)-и дунро баръакс дидааст: вай одами ҳунаромандро хору забун медорад вале беҳунарро ривоч медиҳад, якеро беобрӯву беэтибор мегардонад, аммо дигареро қадру манзилат мебахшад. Шоир, албатта, нағз медонад, ки сабабгори аслии ин «кирдори баръакси гардун» ҳамоно «бузургон»-и беҳиради аҳд мебошанд. Бинобар ин андешаи ӯ дар бораи душмани гардун нисбат ба аҳли ҳунар як андешаи мавҳум набуда, маънии конкрети иҷтимоии таърихӣ дорад, яъне ба муқобили ҳунарношиносии замон ва арбоби он нигаронида шудааст.

Сайидо мушоҳида кардааст, ки дар замони ӯ беҳунарони соҳиби зар бештар обрӯву эътибор доранд, ба чашми «дунёдорон» аз хирадманди безар чоҳили кисадор мӯҳтарамтар мебошад. Ин аст, ки шоир бо як кинояи нешдоре изҳори таассуф намудааст, ки агар вай ҳам дар бағал мушти зар медошт, гули сари сабади анҷуман мегашт, мардум ӯро ба сарашон чой медоданд:

Ғунҷаворам дар бағал гар мушти зар бошад маро
Ҳамчу гул дар анҷуманҳо чо ба сар бошад маро.

Баръакси хориву афтодагии соҳибони ҳунар мавриди таваҷҷӯҳи аҳли замон қарор гирифтани мардуми беҳунари «кисадор» дар рӯҳияи Сайидо таъсири нугуворе кардааст. Шоир аз ҳунарношиносии рӯзгор маъюсу малул гашта, аз ҳунари шарифи худ дилмонда шудааст. Вай ба чунин ҳулоса омадааст, ки бадбахтиву тирарӯзии соҳибҳунар аз ҳунари ӯст. Шоир аз дарки ин ҳақиқати талх ва шиддати яъсу ноумедӣ ба андешае афтодааст, ки беҳтар аст дигар аз паси ҳунар нагашта, «савдон зар»-ро пеш гирад:

То кай, эй булбул, ба дунболи ҳунар афтад касе?
Беҳ ки ҳамчун ғунча бар савдои зар афтад касе.
Чун асо созанд ўро пешвон хештан,
Кўчагарду хушмағзу дар ба дар афтад касе.

Дар ин сатрҳо фочиаи аҳли ҳунар дар ҷамъияти феодалий акс ёфтааст. Сайидоро фақат шавқӣ эҷодкорӣ аз тарки шеърӯ шоирӣ боз доштааст. Ҳисси ноумедӣ ва дилмондагии ӯ аз ҳунари худ муваққатӣ ва даргузар буда, шоир тавонистааст ба воситаи қувваи илҳами эҷодӣ ин ҳиссиёти ногуворро аз худ дур созад.

Танқиди аҳли чоҳ Сайидо дар ғазалиёти худ вобаста ба танқиди замон ҳамеша ба нақӯҳиши арбоби он низ пардохтааст. Сарзаниши доимии аҳли чоҳу давлат ва маҳкуми ситаму истибдоди онҳо нисбат ба халқи мазлум дар ғазалиёти Сайидо симои ўро дар назари хонанда чун шоири муборизи зидди синфи ҳоким чилвагар месозад.

Ҳамин тариқ, Сайидо на танҳо бо образ ва тарзи зиндагии дар ғазалиёташ акс намудаи худ ба халқи оддӣ нисбат дорад, балки инчунин дар мафкура ва ҷаҳонбинӣ низ бо вай ҳамраёю ҳамсадо гардидааст. Дар шеъри ӯ ҳуди меҳнаткаш ба забони ҳол омада, нафрату ғзаби худро ба ҳукуматдорон ва сарватмандон баён намудааст. Муносибати Сайидо ба аҳли чоҳу сарват — ин муносибати табақаи «поин» ба табақаи «боло», нуқтаи назари мардуми оддии меҳнаткаш нисбат ба гурӯҳҳои «болонишин»-и муфтхӯру истисморгар мебошад. Аз ин ҷост, ки гуфтори ӯ оид ба «дунёдорон» бисёр тезутунд ва бурро садо медиҳад. Тундиву буррандагии танқиди иҷтимоии Сайидо ифодаи равшани нафрати беинтиҳо ва оташи ғзаби халқи мазлуми бенаво нисбат ба табақаи доро мебошад. Сайидо аз қабиле он адибоне нест, ки ба панду насихати ҳукуматдорон машғул шуда, онҳоро ба риояи хотири халқи мазлум даъват намудаанд. Дар эҷодиёти ӯ ҳимояи манфиатҳои халқи мазлум на ба воситаи панду насихати баръабас ва ба роҳи мардумиву риятпарварӣ, муруввату некӯкорӣ ва монанди инҳо ташвиқ намудани давлатдорон, балки бо роҳи танқиди фošқунанда ва беамони онҳо сурат гирифтааст.

Сайидо дар ғазалиёташ «ман»-и лирикий худро ҳамчун намояндаи халқ ба гурӯҳу табақаҳои болои ҷамъияти ошкоро муқобил гузоштааст. Ин ҳол тазодди социалии образҳои ғазалиёти ўро ба миён овардааст: дар онҳо, аз як тараф, образи шоири муфлис ва мардуми кашшоку бенаво, аз тарафи дигар, образи дунёдорӯ сарватмандон, арбоби чоҳу давлат, уламову рӯҳониён бо муҳити иҷтимоию-табақавии худ ба ҳам муқобил меистанд. Дар натиҷаи эҳсосу идроки ҳамин тазодди социалии ҷомеа шоир мардумро ба ду гурӯҳи иҷтимоии зидди якдигар — «болонишин» ва «поёнишин» ҷудо кардааст, чунон ки инро аз ҷумла дар ғазали зерин мушоҳида мекунем:

Маро бар сар кулоҳ аз сояи боли ҳумо бехтар,
Зи фарши махмалам дар зери паҳлу буръё бехтар.
Бувад занҷирҳо бар дар зи чини чабҳаи хочиб,
Зи қасри зарнигори шоҳ маъвои гадо бехтар.
Ба давлатхонаи аҳли қарам раҳ нест соилро,
Аз ин дарҳо даҳони шеру коми аждаҳо бехтар..
Зи оби гавҳари «даръёдилон» лаб тар намегардад,
Аз ин гулшансароён ташнаро мотамсаро бехтар,
Ба аҳли фазл ҳаргиз нест дунъёҷӯйро коре,
Ба чашми ин ҳасисон аз зумуррад қаҳрабо бехтар.
Мурувват беш аз болонишин поённишин дорад,
Маро аз гардиши афлок санги осие бехтар.
Суханро нест пеши аҳли дунъё, Сайидо, қадре,
Ба ин ноошнотабъон набудан ошно бехтар.

Дар ин ғазал дунъёи сарвату чоҳ ба бечорағиву бенавоӣ, шохону дунъёдорон бо зиндагии муҳташамона, давлатхона ва қасри зарнигору фарши махмали худ ба муҳтоҷону гадоён ва маъвои гадоёнаву ғамхонаи онҳо зид гузошта шудаанд. Табиист, ки шоир чун ҳудаш аҳли фазли гӯшагири бенаворо низ барҳақ ба табақаи «поённишин» дохил кардааст. Вай ба табақаи «болонишин» ба чашми мардуми «поённишин» нигоҳ карда, ҳасисиву бемурувватӣ ва сифлагии онҳоро даръёфтааст. Дар давлатхонаи аҳли чоҳро даҳони шеру коми аждаҳо номидани шоир далели нафрати беинтиҳои ӯ нисбат ба ин табақа мебошад. Шоир дар чандин мавриди дигар даргоҳи аҳли чоҳро ба хонаи занбӯр низ қиёс кардааст. Маънии ин муқоиса ҳамин аст, ки «давлатсаро»-и соҳибони чоҳ агарчи чун хонаи занбӯр пур аз нӯши неъмат аст, вале аз он мардумро баҳрае нест:

Хонаи занбӯр шуд давлатсарои аҳли чоҳ,
Аз кучо мо — талккомонро лабе ширин шавад.

Боз:

Шаҳд агар хоҳӣ, бирав дар хонаи занбӯр бош,
Нешҳо доранд дар пай соҳибони нушҳо.

Дар маркази афкори эътирозии Сайидо ба муқобили аҳли чоҳ танқиди **бемурувватии** ин табақа меистад. Бояд гуфт, ки ин танқид фақат норизони шоирро аз бемурувватии соҳибони давлат нисбат ба аҳли фазлу адаб ифода намекунад. Сайидо бо гузориши ин мавзӯ аз номи умуман мардуми бенаво гуруҳҳои сарватманди ҷомеаи шаҳро ба бемурувватӣ нисбат ба муҳтоҷон ва бегонагӣ аз тариқи ҷуду эҳсон айбдор намудааст. Вай ин муносибати аҳли чоҳу сарватро ба мардуми бенаво ба воситаи образҳои тазодди **мунъим ва гадо** баён намудааст. Дар забони Сайидо мафҳуми гадо (соил) маънии васеъ дошта, чун образи ҷомеаи мардуми қашшоқу бенаво омадааст. Шоир шахси худро низ дар ҳамин образ мучассам намудааст:

Ба санги хора нони аҳли давлат мезанад пахлу,
Гадо пайваста бо лабҳои хунолуд меояд.

Дар ҳамон чо боз мегӯяд:

Чафохое, ки аз дунёпарастон аст бар соил,
Кучо бар ҳаққи Иброҳим аз Намруд меояд?

Сайидо ба чунин хулоса омадааст, ки ин тоифа аз тариқаи мардумӣ ва раҳму шафқат тамоман дуранд, бинобар ин дили онҳоро нисбат ба худ нарм кардани бечорагону дармондагон амри маҳол аст:

Дили мунъим мулоим кардан аз ҳар кас намеояд,
Руҳи чун санг бояд чазбаи оҳанрабоиро.

Шоир аз рӯи ғояи мурувату сахое, ки ба фикри ӯ, бештар ба мардуми табақаҳои поин махсус аст («Мурувват беш аз болонишини поённишини дорад») ба давлатмандон нигариста, дар тинати онҳо акси ин хислати начиби инсониро дидааст. Мушоҳидаи пастиву беҳамиятии ин гурӯҳ нафрату ғазаби Сайидоро бедор карда, ӯро ба ифшои хислатҳои разилаи онҳо сафарбар намудааст. Шоир ҳақиқатро дар бораи ин табақа фошо-фш баён намуда, онҳоро дар байни халқ беобрӯ ва расво кардааст:

Сарбаландони чахонро номи эҳсон асту бас,
Сарвро дар бӯстон қадди намоён асту бас.
Хонаи ин қавро чун масҷиди одина дон,
Зинати қолину шаъни пешайвон асту бас.
Гар равӣ дар хонаи эшон, пушаймон мехӯрӣ,
Хӯрданӣ дар хонаи эшон пушаймон асту бас.
Пора месозанд чайбат, чун тамаъ сози либос,
Ҳосили пӯшиданӣ чоки гиребон асту бас.
Маҷлиси «оли»-и эшонро тамошо карданист:
Қосаи обеву гоҳе парчаи нон асту бас.
Нест фарқе дар миёни мурдагони ин гурӯҳ,
Имтиёзе гар бувад ин қавро чон асту бас.
Меҳуранд обеву мекованд дандон, гӯйё
Хӯрдани эшон ҳамеша оби дандон асту бас.
Сайидо, дар хонаи аҳли «қарам» аз обу чуд
Гар бувад гуфтушуниде, маъни дарбон асту бас.

Дар ин ғазал зиндагии маишӣ ва тариқаи «меҳмондорӣ»-и аҳли сарват тасвири ҳаҷвии худро ёфтааст. Ин тасвири ҳаҷвӣ «меҳмондорӣ»-и мумсикона ва дастархони холии давлатмандони беҳимматро ба мардуми бенавои боҳиммат намоиш медиҳад. Мақсад аз ин намоиш ботил гардондани тасаввуроти оид ба сахову қарам ва эҳсони ин табақа мебошад. Сайидо бо тасвири мумсикӣ ва бемурувватии «бузургон»-и замони худ дар байни ин табақа фақат ба ном вучуд доштани эҳсону қарам, вале дар асл аз ин хислатҳо дур будани онҳоро нишон дода-

аст. Бинобар гуфтаи шоир, аз расму онни хайру сахое, ки як вақтҳо Ҳотами Тойи афсонавӣ таъсис карда буд, дар аҳди «бедавлатон»-и хасису беҳамияти рӯзгори ӯ асаре намондааст:

Хайрғахро Ҳотами Той, ки барпо карда буд,
Хайф, дар айёми ин бедавлатон аз по фитод.

Сайидо табақаи ҳокими замонашро умуман ба ноодамӣ ва бегонагӣ аз тариқи инсонӣ айбдор намудааст. Вай дар рӯзгори худ инсонеро надидааст, ки тариқи мардумиву одамиятро варзида бошад:

Зи рӯи аҳли олам чашми худ пӯшида мегардам,
Ба олам мардумӣ аз мардуми олам намебинам.

Дуньёдороне, ки Сайидо медид, фақат ба сурат одам менамуданд, вале ба сират ҳама фурумояву нокас ва аз тариқи одамӣ фарсахҳо дур буданд («Ба ҳар ҷо меравам, ҷуз сурати одам намебинам»). Шоир ба сабаби нафрату карохате, ки ба ин тоифа дошт, бо зарурат ба сӯи хонаи онҳо рафта барои худаш баробари тай кардани «биёбони адам» (биёбони марг) медонист:

Аҳли дунё гар ба сӯи хона таклифам кунанд,
Қатъи раҳ кардан биёбони адам бошад маро.

Хонаи дуньёдор ба назари шоир зиндон менамуд:

Суфраи мунъим бувад занҷири пой орзу,
Боми зиндон хонаи аҳли «карам» бошад маро,

Нафрати Сайидо ба дуньёдорон ба дараҷае буд, ки тоқати аз онҳо сухан гуфтани шунидан надошт. Вай ин фурумоягонро ҳатто лоиқи гуфтугӯ ҳам намедонист:

Киссаи дуньёпарастони ҷаҳон нашониданист,
Ҳарфе аз девонае девонае пурсиду рафт.

Сайидо, ки ҳамчун намоянда ва мафкурабардори табақаҳои пойн ва меҳнатии аҳолии шаҳр дар рӯхи оппозицияи зидди «дуньёдорон» парвариш ёфта буд, меҳост табақаи иҷтимоии худро низ дар ҳамин рӯҳия тарбия кунанд. Ин нуқта хусусан аз сатрҳои зерини пандомӯзонаи ӯ, ки ҳамчунин дар мурочиат ба бечорагону дармондагон гуфта шудаанд, равшан мегардад:

Дар хони мунъимон ба умеди ато марав,
Монанди дона дар гулӯи осие марав.
Гардад агар ба фарқи сарат санги осие,
Дар ҷустуҷӯи сояи боли ҳумо марав.
Худро насоз ранча ба овози саҳро,
Дунболи корвон ба садон дири марав.

Аз гирдудори касри ланмон лазар намой,
Дар хонаи бахил равӣ, бе асо марав

Ба танкиди бемуруввативу дунии табақаи ҳукмрон мута-
марказ шудани афкори иҷтимоии танқидии Сайидо сабаб до-
рад. Ин танқид бештар аз мавқеи мафкураи табақаи ҳунар-
мандон сурат гирифтааст. Табақаи мазкур, ки асоси аҳолии
меҳнаткаши шахрҳои асримиёнагии моро ташкил мекард, ман-
шаи ақидаҳои инсонпарварӣ, мазҳари маслакҳои начиби ин-
сонӣ буд. Аз ҷумла маслаки ҷавонмардӣ, оинҳои некӯкорӣ ва
ҷуду сало аз қадим дар байни ҳунармандон ривож дошт.

Сайидо, ки аз байни мардуми меҳнатӣ сабзида баромада ва
дар мухити ҳунармандон нашъунамо ёфтааст, аз мафкура ва
ғояҳои олии инсонпарваронаи табақаи иҷтимоии худаш бар-
хурдор гардидааст. Ҷунони хоҳем дид, оини ҷавонмардии ҷуду
саҳо ва муруввату эҳсон дар шахсияти ӯ нуфуз доштааст. Дар
эҷодиёти шоир низ таъсир кардани ин оин як амри табиӣ буд.
Сайидо оини мазкурро дар эҷодиёташ ба таври махсус инъи-
кос намудааст: вай тариқаи ҷуду саҳои шахси худаш ва таба-
қаи иҷтимоии худашро дар байни табақаи «болонишин» му-
шохида накарда, ба танқиди бегонагии ин табақа аз тариқати
мазкур пардохтааст.

Гуманизми Сайидо

Сайидо гузашта аз инъикоси оини муруввату
саҳои ҳунармандон дар эҷодиёти худ шахсан
низ ин оинро варзидааст. Саховату некӯко-
рии Сайидо мартабаи инсонии ӯро хеле боло
мегузорад, симои ӯро чун инсонпарвари бузург дурахшон ме-
созад. Дуруст аст, ки вай барои варзидани оини мазкур имко-
нияти реалӣ надошт, зеро худ дар мӯҳтоҷиву дармондагӣ ме-
зист, бинобар ин ба бенавоён дасти ёрӣ дароз карда намета-
вонист. Бо вучуди ин, вай чунин нияти начиби инсонпарварона
дошт, меҳост ба дармондагон ёрӣ расонад, ҳочати онҳоро ба-
рорад. Вай дар орзуи ин буд, ки кош доман пур аз дирам ме-
дошту онро ба каси ниёзманде, ки аз дараш мебарояд, нисор
мекард:

Ҳар кӣ бар сарвақтам ояд, мекунам, ӯро нисор,
Ҳамчу гул гар домане пур аз дирам бошад маро.

Шоир, ба гуфти худаш, ҳамеша гӯш ба овози дар дошт, то
нидои ниёзмандонаи мӯҳтоҷро нашунида намонад. Вай ин ҳас-
сосӣ ва огоҳии худро нисбат ба дармондагон аз он шарҳ ме-
диҳад, ки қадри ҳочатмандро фақат ҳочатманд медонад:

Қадри ҳочатмандро мӯҳтоҷ медонад, ки чист,
Гӯш ҳамчун ҳалқа бар овози дар бошад маро.

Ин сатрҳо аз дили бузурги инсонии Сайидо, ҳамияту начо-
бати шахси ва маслаки гуманистии бечоранавозии ӯ шаҳодат

медихад. Чунин суханони самимиро шоире гуфта метавонист, ки аз орзуву ниёз, дарди дили бечорагону бенавоён хуб огоҳ ва бо онҳо ҳамдарду ҳамнафас бошад. Азбаски вай худашро як нафар аз мардуми мухтоҷу бенаво ҳис мекард, бинобар ин ба ғаму дарди онҳо шарик шудааст, аз таҳти дил хостааст мушқили онҳоро осон кунад. Вале хайҳот, ки ба ин дасташ кӯтоҳӣ мекард. Ин ҳол ӯро маъюс ва ғамгин сохтааст. Вай аз он дилхун шудааст, ки «ҳиммати васеъ» ва нияти олий дораду аммо «дасташ танг» аст, ба сабаби подорами ба дармондагон кӯмак карда наметавонад:

Набошад рӯзие чуз поран дил ғунчан ғулро,
Хӯрад хун, ҳар киро ҳиммат васею даст танг афтад.

Сайидо, бинобар он ки ба ёрии моддии афтодагон имконият надошт, ба дастгирии маънавӣ, яъне ба ҳамдардӣ бо онҳо саъй менамуд. Вай дар эҷодиёташ ба воситаи сухан ба дастгириву ҳимояи халқи бенавои ҷафодида бархоста буд. Вай ҳамеша ба ғаму дарди мустамадону афтодагон шарик буд, аз холи зори онҳо ғусса меҳурд, ба қавли худааш, агар касеро аз ғаму андеша сар ба зону афканда меид, дилаш хун мешуд:

Таманнон зи по афтодагон ҳам кард пуштамо,
Хурам чун ғунча хун, бинам сареро гар ба зоне.

Боз меғӯяд:

Шоҳу баргамро ғами афтодагон афтода кард,
Аррае будам, ки сӯхон кард ҳамвори маро.

Ин сатрҳо аз ҳамдардӣ ва таваҷҷӯҳи амиқи Сайидо ба мардуми афтодаи мустамад гувоҳӣ медиҳанд. Аз онҳо эҳсоси баланди инсонпарварӣ ва ғояти мардумии шоир ошкор аст. Аз ин рӯ, Сайидоро шоири гуманист ба шумор овардан мумкин аст. Гуманизми ӯ **гуманизми бечоранавозиву афтодапараварӣ** мебошад. Ин гуманизм ба парастии маҳз инсонии «хурд»-и очизу нотавон, ба ҳимояву дастгирии одами оддӣ бечораву бенаво равона гардидааст. Гуманизми бечоранавозии Сайидоро мансубияти шоир ба халқи меҳнатӣ, бо ғаму дард ва андешаву омоли мардуми ситамкаш аз наздик ошно будани ӯ ба миён овардааст. Тасодуфӣ нест, ки Сайидо баробари худро аз хоҷатмадону бенавоён ба шумор овардан ба мардуми соҳибдарду ғамовшо низ нисбат додааст:

Қадри соҳибдard соҳибдard медонад, ки чист?
Дар тафаккур ҳар кучо дндам саре, зону шудам.

Сайидо дар байни халқи меҳнаткаш зиндагӣ карда истода, ҳамеша дар бораи холи табоҳи ӯ андеша менамуд, лаҳзае аз дарду алам ва хоҳишу таманнои мардуми бечора фориг набуд.

Вай хатто иди наврӯз ва фараҳбахшии табиатро дар ин айём тасвир карда истода, ҳоли мардуми бенаворо фаромӯш накардааст: вай дар ин мавсим ба «савдон либос» гирифтोर будани мардуми бечораҳодро таъкид намудааст:

Фасли наврӯз аст, меояд ҳавои тозае,
Булбулу гудро шуда баргу навои тозае,
Бар сари афтодагон афтода савдон либос,
Сарв меҳоҳад дар ин мавсим қабои тозае.

Дар ин ҷо шоир аз чашмандози гуманизми бечоранавозии худ номувофиқии ҳолати табиат ва инсонро дидааст: дар ҳоле ки дар иди баҳор табиат қабои идона дар бар кардааст, мардуми бенаво имкон надоранд либоси тоза пӯшанд. Ҳамин тавр, Сайидо дар рӯзи ид низ аз ғами бенавоён фориг набудааст, орзуву ҳаваси онҳоро дар бораи либоси тозаи идона ба дил эҳсос кардааст.

Ҳамдардии Сайидо бо бечорагон ба дараҷаи парастии онҳо расидааст. Дар чунин мавридҳо ҳисси инсондӯстии шоир аз ҳудуди раҳму шафқат гузашта, меҳру садоқати бепоёни ӯро нисбат ба мардуми афтода ифода менамояд. Шоири гуманист инсонӣ афтодаву нотавонро парастаидааст, ӯро ба сараш ҷой додааст:

Ҳар кучо афтодае бинам, ба сар ҷо медахам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Шоир дили хунин ва синаи пурдоғи инсонӣ афтодаро барои худ зиёратгоҳ қарор дода, онро ба зиёратгоҳи мусулмонон — дашти Қарбало монанд кардааст:

Ҳар кучо бинам дили хунин, зиёрат мекунам,
Синаи пурдоғ дашти Қарбало бошад маро.

Барои Сайидо ғамхории афтодагон аз ҳаҷу зиёфати динӣ заруртар аст, парастии инсонӣ ҷафокашу мустамад ва сачдаи муқаддасоти мусулмонӣ воҷибтар менамояд. Зеро дину мазҳаби ҳақиқии ӯ парастии ва сачдаи инсонӣ афтода мебошад:

Бинои Қазба бувад дил ба даст овардан,
Агар худоталаби мекуни, худо ин ҷост.

Ин тариқа дили инсонро ба дараҷаи худӣ бардошта, дилҷӯиву дилёбии инсонпарваронаро айни худҷӯӣ маънидод кардан қўлаи баланди гуманизм мебошад. Ин гуманизм моҳиятан инсонро ба худо табдил дода ва инсонпарвариро ба ҳадди худопарастӣ расондааст. Қиблаву Қазба ва худӣ шоири гуманист инсон ва дили ӯст. Вай ба инсонӣ афтода сачда овардааст.

Сайидо дар байти боло беҳуда мухотаби худ — мардуми тавонгарро ба ҷои худочӯй ба ҷустани дили инсони мустамад даъват накардааст. Тавонгарон ва аҳли ҷоҳи замони шоир ба халқи бечора аз роҳи зулму ситам муомила карда истода, риёкорона худро худочӯй ва мусулмони комил вонамуд мекарданд. Сайидо пеш аз ҳама ҳамин ситамгарони «худочӯй»-ро ба мардуми ва ба даст овардани дили инсон даъват намудааст.

Ҳимояи халқи мазлум ва мубориза ба муқобили золимон мағзи гуманизми бечорапарваронаи Сайидоро ташкил карда, ба воситаи гузориши васеъ ва ифодаи тезу тунди худ ин шоирро дар қатори барҷастатарин адибони муборизи зидди зулму истибдод мегузорад. Қиёми Сайидо ба ҳимояи халқи мазлум **гуманизми ўро фаъл ва мубориз** гардондааст. Агар дар замони Сайидо беҳад авҷ гирифтани зулму ситамро ба эътибор гирем, дар таркиби гуманизми ӯ мавқеи асосӣ пайдо кардани мубориза ба муқобили зулму истибдод тасодуфӣ нест. Сайидо дар замони худ оламро молмоли зулму ситам меид:

Баски олам гашта молмомол аз зулму ситам,
Марҳамат аз хогири он нозанинам рафтааст.

Ҷолиби диққат аст, ки Сайидо табақани «боло»-ро қуллаи золим ба шумор оварда, ба зулму золимӣ мазмуни синфӣ додааст. Ҳол он ки дар адабиёти классикӣ зулму золимӣ на ба тамоми синфи ҳоким, балки ба намоёндагони ҷудоғонаи он нисбат дода мешуд. Мазмуни синфӣ пайдо кардани қиёми зиддузулми Сайидо натиҷаи тааллуқи бевоситаи шоир ба халқи мазлум аст. Сайидо шахсан худашро яке аз мазлумон ҳисоб кардааст:

Зи печу тоби охи ман бикун андеша, эй золим,
Битарс аз хона он море, ки беафсун бурун ояд.

Шоир шахсан худашро низ ба талошу муборизаи зидди ситамгарон омода сохтааст:

Баркаму бар хирмани аҳли ситам дорам гузар,
Ҳар кучо хори мағелон аст, бошад бешаам.

Муборизаи Сайидо бар зидди зулму золимон бо **қатъият ва оштинопазирӣ** худ фарқ мекунад. Қиёми зидди истибдоди ӯ — ин насиҳати ситамгарон набуда, ташвиқи мазлумон ба муборизаи фаъл ва оштинопазир бар зидди золимон мебошад:

Бар рӯи муъҷимон ғазаболуда кун нигоҳ,
Бо ин гурӯҳ нохуни шеру паланг бош.

Боз:

Бо аҳли ҷоҳ нохуни шеру паланг бош!
Дар холии шер арраи пушти наҳанг бош!

Ин даъват ба муборизаи зидди ситамгарон бо рӯхи чанговарона ва оштинопазири худ аз он роҳи ғайрифайзоли эътироз ба муқобили истибдод, ки дар насихат ба ҳукуматдорони золим зоҳир мегардид, фарқи кулӣ дорад. Вай ба мардумӣ ва адлу инсофи ҳукуматдорон эътимод набаста, ба қувваи халқ ва муборизаи вай такя мекунад. Таваҷҷӯҳи чуқур ва бепеши Сайидо нисбат ба мазлумон эътиқод ва боварии куллии ӯро ба қувваи азими халқ ба вучуд овардааст. Сайидо халқро як қувваи бузург ва муқаддас дониста, золимон ва табақан ҳукмронро огоҳ намудааст, ки ҳар кӣ бар қасду душманин вай кор кунад, албатта сари худро меҳӯрад:

Ҳар кӣ бо душманин халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирдоб хӯрад

Сайидо баробари боварӣ ба қудрату тавоноии халқи мазлум ба шикасту заволи золимон низ имони комил дошт. Вай тани золиро ғарқа дар гирдоби хун медид:

Тани золим чу доғи лола дар гирдоби хун ғалтад,
Замини бемурувват беҳ ки дашти Қарбало гардад.

Бо вучуди ин Сайидо чун фарзанди замони худ ба таъсири охи мазлумон, муқофоти амал, дар қиёмат ҷазо дидани золим ва монанди ин ақидаҳои динӣ бовар мекард. Чунончи, вай яқин дорад, ки кирдори золиро ҷарҳи фалак мушоҳида карда истода, ба тариқи ҷазо ба ӯ тири «қазо» мезанад:

Дидаи ҷарҳ ба золим нигарон хоҳад буд,
Тирро гушан абрӯ зи камон хоҳад буд.

Вале дар чунин оҳангҳои анъанавии «муқофоти амал» низ таъсири мафкураи синфии табақаҳои меҳнаткаш мушоҳида мегардад. Масалан, дар байти зерин тасаввуроти динии дар «он дунё» ҷазо дидани гунаҳгор (дар ин маврид мунъим) аз нуқтаи назари мардуми бенаво ва истисморшаванда шарҳ дода шудааст: мунъимон ба сабаби он ки дар зиндагӣ берун аз андозаи қисмати худ айшу қомронӣ кардаанд, дар «қиёмат» ба ҷавобгариву ҳисоб қашида хоҳанд шуд:

Мекашанд аввал ба маҳшар мунъимонро дар ҳисоб,
То ҷаро айши ҷаҳон берун зи қисмат бурдаанд?

Мафкураи расмии динӣ, бар хилофи ин ақидаи Сайидо, соҳибони молу ҷоҳро ҳаргиз барои сарвати фаровон ва айшу ишрати беандозаи онҳо сазовори ҷазо дар «он дунё» намедонист. Ин гурӯҳро мардуми бенаво ба чунин ҷазо ҳукм карда буданд. «Баҳориёт». Сайидо баҳшида ба оммаи меҳнаткаш бо номи «Баҳориёт» (ҳайвонотнома) асари махсусе эҷод кардааст, ки ҳамаи гоҷаи иқтидору тавоноии халқро ба тарзи барҷастае та-

ҷассум менамояд. Ин ғоя дар асари мазкур ба шакли тамсил, яъне ба воситаи амалиёт ва гуфтори ҳайвонот ифода гардидааст.

Мундариҷаи «Баҳориёт»-ро баҳсу мунозираи шавқангези байни ҳайвонҳо ташкил кардааст. Мазмуни асар чунин аст: шоир рӯзе аз кунҷи хона ба ҷониби саҳро рафта, мушакеро мебинад, ки бар дари сурохи хонааш нишаста, худашро сифат мекунад. Худсифаткунии мушро душманаш гурба шунида, ба сараш меояд ва ба бад кардани ӯву таърифи худ мепардозад. Худтаърифкунии гурбаро сағ шунида меояд ва ӯро сарзаниш карда, пас ба баёни сифатҳои худ мегузарад. Ба ҳамин тартиб гӯсфанд, гург, гов, шутур, сангпушт, хорпушт, рӯбоҳ, харгӯш, маймун, оҳу, паланг, фил, карк паси ҳамдигар омада, ҳар яке аввал хислатҳои бади ҳайвони пеш аз худ омада ва сипас хислатҳои хуби худро баён мекунанд. Ниҳоят, «подшоҳ»-и ҳайвонот — шер меояд ва бо як дағдағаву виқор аз дигарон бартару пурқувват буданашро таъкид менамояд. Ин суханро мурчае, ки аз пайи дона мегузашт, шунида менамояд ва назди шер омада, ба вай ин тариқа посух медиҳад:

Дар фикри дона мурчае буд даргузар,
Омад ба шеру гуфт, ки «Эй Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон ғофили магар?
В-арна чаро ҳақир шумориву норавон?
Хӯроки аҳли байти ман аст аз ниточи ту,
Доим пур аст хонаам аз шербаччагон,
Тифлони ширмасти ман имруз шергир,
Хешони нотавони мананд аз ту комрон

Ҳайвонҳо ин сухани мӯрчаро шунида, ҳама ба зӯру қуввати ӯ тан медиҳанд ва ба баҳсу мунозира хотима дода, ба ҳамдигар узргӯён ошти мекунанд. Достон бо ҳамин ба охир мерасад.

Чунонки дида мешавад, баҳси байни ҳайвонҳо, аниқтараш, дар таърифи худ ва танқиди тарафи муқобил сухан гуфтани онҳо асоси сюжети ин достони тамсило ба ташкил кардааст. Ин сюжети марғуб яқинан бофтаи худӣ Сайидо буда, муносибат ва ақидаи инсонро ба ҳар яки ҳайвонҳо ва хусусиятҳои онҳо ба таври хеле табиӣ инъикос намудааст. Ба таърифи хусусиятҳои неки худ ва танқиди хусусиятҳои бади ҳарифу душмани худ пардохтани ҳайвонҳо дар «Баҳориёт» услуби адабии ин достонро ба асарҳои жанри *мунозира*, ки дар адабиёти классикии тоҷик таърихи қадима дорад, монанд кардааст.

Сайидо достонашро, ба қавли худаш, ғӯе барои хуш кардани табии мардум навиштааст («Меҳоҳам аз вуҳуш замоне сухан кунам) Дафъи малол то шавад аз табии мардумон»). Вале шубҳае нест, ки достон тамсилии буда, ба тариқи рамз муносибати байни гурӯҳу табақаҳои ҷамъияти одамонро таҷассум намудааст. Дар асоси он ғояи олии иҷтимоии-сиёсии *иттифоқи мардуми меҳнаткаш бар зидди гурӯҳҳои «болонишин» ва истисморгари ҷамъият* гузошта шудааст. Ин ғояи иҷтимоӣ аз сухани мӯрча маълум шуда меистад, ки ҷавобан ба дағдағаи шер «аз ит-

тифоки мӯрчагон ғофилӣ магар?» гуфта, «подшоҳ»-и зӯровари ваҳшиёро аз иттифоку ягонагии мӯрчагон, яъне мардуми заъифу нотавон тарсондааст. Равшан аст, ки дoston маҳз барои ифодаи тамсилии ҳамин ғоя эҷод шуда, дар маркази он образи мӯрча — инсони «хурд»-и меҳнаткаш гузошта шудааст. Банду бааст ва ҳалли сюжети дoston низ ба ҳамин ғоя қарор ёфтааст: дар охир ба баҳс ворид шудани мӯрча ва аз «иттифоки мӯрчагон» ҳарф задани ӯ масъаларо ҳал карда, ба мувоҳисаи ҳайвонҳо хотима медиҳад, ҳама бартарии мӯрчаро нисбат ба тамоми ҳайвонот тан мегиранд.

Аз ин тавр хотима ёфтани дoston ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки Сайидо табақаи истеҳсолкунанда, яъне халқи меҳнаткашро аз тамоми гуруҳу табақаҳои иҷтимоӣ болотар гузоштааст. Вай чун фарзанди халқи меҳнаткаш мақому манзалати табақаи иҷтимоӣ худашро дар ҷамъият нағз дарк карда, афзалияти онро нисбат ба дигар табақаҳо ба воситаи образҳои бадени разми-тамсилии нишон додааст.

Образи тамсилии мӯрча ва ғояи рамзии «иттифоки мӯрчагон» дар адабиёти классикии тоҷик пеш аз Сайидо низ вучуд дошт. Аз забони мӯрча «аз иттифоки мӯрчагон ғофилӣ магар?» гуфтани Сайидо ишора ба маъмулии ғояи мазкур дар афкори иҷтимоӣ бадени гузаштагон мебошад. Ғояи «иттифоки мӯрчагон»-ро аз ҷумла Саъдӣ ба шакли барҷастае баён карда буд:

Мӯрчагонро чу бувад иттифок,
Шери жаёро бидаронанд пӯст.

Саъдӣ ин байти тамсилро барои таъкиди фикри худ дар бораи бо ҳамдастиву иттифок марди зӯроварро мағлуб карда тавонистани мардум овардааст. Вале дар забони Саъдӣ ин тамсил он мазмуни иҷтимоиро, ки дар дostonи Сайидо касб кардааст, надорад. Дар тамсили Саъдӣ образҳои шер ва мӯрча тазоди иҷтимоӣ золиму мазлум нестанд, табақаҳои «болоӣ» ва «пони», ҳукуматдорон ва халқро ифода намеkunанд. Саъдӣ тамсили мазкурро дар мавриде ба забон овардааст, ки қаҳрамони ташналаби яке аз ҳикояҳои ӯ дар саҳро аз одамони дар гирди чоҳи об ҷамъомада об мепурсад, вале мардум ба вай об намедиҳанд. Он гоҳ қаҳрамон ба онҳо дармеафтад, аммо мардум якҷоя ӯро ба зер зарбу лат мекашанд.

Сайидо, ки ба муқобили мардуми меҳнаткаш бо ҳамдигар ёру ҳамдастон гардидани ситамгаронро медид («Диханд аҳли ситам, эй Сайидо, бар якдигар ёрӣ»), барои ҳимояи манфиатҳои худ зарурати бар зидди золимон ба мададу дастгирии якдигар бар хестани халқи мазлумро бештар ҳис кардааст.

Сайидо ғояи иттифоки мардуми меҳнатиро дар асоси як асари калони адаби гузоштааст. Вале дар асари ӯ тамсили «иттифоки мӯрчагон» барои тасдиқи таъкиди ғояи иттифоки мардуми меҳнатӣ оварда нашуда, балки ин ғоя бевосита аз худӣ тамсил ба миён меояд.

Осори «хунарман-
ди»-и Сайидо

Дар эҷодиёти Сайидо на танҳо мафкураву ҷа-
хонбинии мардуми меҳнатӣ, балки **зиндагӣ** ва
кори онҳо низ инъикос гардидааст. Сайидо ба
ҳаёти оммаи меҳнаткаши шаҳр мурочиат на-
муда, дар тасвири касбу кор ва зиндагии хоссаи онҳо як силси-
ла асарҳои «хунармандӣ» эҷод кардааст. Аз ин асарҳо махсусан
«Шахрошӯб» ҷолиби диққат мебошад.

Мундариҷаи асари мазкур ду мабдаъ — лирикӣ ва меҳнатӣ
(истеҳсоли) дорад. Дар ҳар як байти он аҳли ҳунар ҳам ба си-
фати инсонии меҳнаткаш ва ҳам чун ёру рафиқи шоир ба тасвир
омадааст. Фарқи кулӣ ва имтиёзи шахрошӯби Сайидо ҳамчун
асари лирикӣ — хунармандӣ аз осори ишқии лирикии анъанавӣ
дар ҳамин аст. Агар дар осори лирикаи анъанавӣ образи маъ-
шук берун аз муҳити қору зиндагии ҳаррӯзаи худ фақат ҳамчун
объекти ишқ намудор шуда бошад, дар шахрошӯб ва дигар
асарҳои «хунармандӣ»-и Сайидо объекти васф — ёри меҳнатқа-
рини шоир дар муҳити зиндагии ҳунармандӣ, коргоҳи касибӣ
ва дӯкони худ дар сари меҳнат, истеҳсоли неъматҳои моддӣ ё
фуруши онҳо тасвир гардидааст. Дар ду мабдаи ягона—меҳнати
истеҳсоли ва ишқии лирикӣ тасвир гардидани аҳли ҳунар ба
ҳукми қонуни адабиёт сурат гирифтааст: шоир барои шавқовар
тасвир намудани зиндагии муқаррарӣ ва қору бори ҳаррӯзаи
аҳли ҳунар онҳоро чун ёру маҳбуби худ сифат кардааст. Вай
зиндагӣ ва фаъолияти меҳнати соҳибони ҳунарро вобаста ба
ҳиссиёти дил ва меҳру муҳаббати инсонӣ тасвир намудааст.

Лаҳзаҳои зиндагии хосса ва фаъолияти меҳнати аҳли касбу
ҳунар ҳам дар мундариҷа ва ҳам дар шакл—забон ва системаи
образҳои асарҳои «хунармандӣ»-и Сайидо инъикос ёфтаанд. Ба-
рои равшан шудани ин нуқта аз шахрошӯби шоир мисолҳо ме-
орем:

Теғ бар каф сартарошам касди қуштан кардааст,
Ошиқонро фўтаи зорӣ ба гардан кардааст
Қисматаш ҳаргиз намегардад сари мӯе зиёд,
Гарчи дар дӯкони худ аз мӯй хирман кардааст.

Шӯхи ангиштӣ, ки бозор аз руҳаш афрӯхта,
Хӯрчинаш пур бувад аз қундан нимсӯхта.

Каҳфуруш амрад пагоҳӣ кард бо мо мочаро,
Гуфтамаш: бар бод хоҳам дод коҳи кӯҳнаро.

Дар ин байтҳо вазъи зиндагии хосса, муҳити коргоҳ ва лаҳ-
заҳои асосии машғулоти ҳунармандии соҳибони касбу корҳои
гуногун бештар дар мундариҷаи байтҳо инъикос гардидаанд.
Лексикаю истилоҳоти махсуси ҳар соҳаи касбу кор низ аз рӯи
талаботи мавзӯи ҳунармандӣ истифода шуда, бо мундариҷаи
байтҳо алоқаманд мебошанд. Лексикаю истилоҳоти ҳунармандӣ
дар мавридҳои ба системаи образҳо, яъне шакли бадеии шеър
вобаста гардидаанд, ки мундариҷаи он аз мавзӯи аслии ҳунар-

мандӣ ба мавзӯи лирикии маҳрамона гузашта бошад. Дар чунин мавридҳо шоир барои ифодаи бадеии муносибати маҳрамонаи худ бо аҳли ин ё он касб забони шеърро қасдан ба забони соҳаи он касб ва лексикаю истилоҳоти он оид карда, образҳои шеър (ташбеҳу истиора, кинояву маҷоз ва амсоли инҳо)-ро низ дар асоси зиндагии хосса ва машғулоти ҳунармандӣ мавриди васф офаридааст.

Дар асоси зиндагӣ ва касбу кори ҳунармандон офарида шудани воситаҳои тасвири бадеии «Шахрошӯб» ва қисман дигар асарҳои «ҳунармандӣ»-и Сайидо забон ва системаи образҳои ин асарҳоро аз қайди анъана берун оварда, ба онҳо таровату тозагӣ бахшидааст. Дар ҳар байти «Шахрошӯб» дар таърифи ҳар як намояндаи санъатҳои ҳунармандӣ муносиби ҳол ва касбу кори хоссаи ӯ ташбеҳу истиора, кинояву маҷоз ва дигар воситаҳои тасвири бадеии тару тозае эҷод шудаанд. Ҳар як байти ин асар эҷодкорин Сайидоро дар соҳаи тасвиrotи бадеӣ нишон медиҳанд, аз санъаткорӣ ва маҳорати бузурги ӯ дар офариниши образҳои шеърӣ далолат менамоянд. Илова бар ин, Сайидо дар саросари «Шахрошӯб» санъати ихомро, ки аз духӯра ва думаъногии калимаву мафҳумҳо ба даст меояд, ниҳоят нозук ва бо камали устодӣ истифода кардааст.

Асарҳои «ҳунармандӣ»-и Сайидо саросар реалияҳо ва ҷузъиёти конкретӣ зиндагии ҳунармандонро инъикос намудаанд. Ин ҷузъиёту реалияҳо, ки дар «шахрошӯб» марбут ба зиндагӣ ва кори намояндагони бештар аз 200 касбу ҳунар мебошанд, дар маҷмӯи худ манзараи васеи ҳаёти гурӯҳу табақаҳои меҳнатии аҳолии шаҳрҳои асримиёнагии моро ба тасаввур меоранд. Ин ҷузъиёту реалияҳо инсонии меҳнаткашро бо вазъияти конкретӣ зиндагӣ ва кори ӯ таҷассум намудаанд. Бо вучуди ин дар «Шахрошӯб» шоир дар ҳудуди як байти ба як намояндаи санъатҳои ҳунармандӣ бахшида шуда ба зикри ҷузъиёти бештари зиндагӣ ва нигориши васеътари вазъияти корию истеҳсолии ӯ имконият нашофт. Вале дар манзумаҳои том, ки ҳар яке танҳо ба аҳли як касб ихтисос ёфтаанд, ӯ чунин имкониятро дошт ва онро барои ба қалам овардани тафсилоти зиндагӣ ва процесси кори ҳунарманд ба ҳубӣ истифода кардааст.

Дар ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Сайидо низ ду мабдаи тасвир ба ҳам омадаанд: яке васфи лирикии аҳли ҳунар ба сифати дилбари шоир ва дигаре ситоишу мадҳи ӯ ҳамчун соҳиби санъату ҳунар. Шоир, аз як тараф, хусни инсонии аҳли ҳунарро ба тариқи маҳрамона васф менамояд ва аз тарафи дигар, ӯро чун инсонии соҳибҳунар ситоишкунон кадрӯ эътиборашро нишон медиҳад. Дар натиҷа манзумаҳои мазкур дар мундариҷа ва усули тасвир агар, аз як су, ба ғазалҳо шабоҳат пайдо карда бошанд, аз сӯи дигар, қасидаҳои мадеҳавиро ба хотир меоранд. Дар онҳо ба ҷои соҳибони тахту тоҷ ва аҳли давлат инсонии соҳибҳунар ва меҳнаткаш мавриди ситоиш қарор гирифтааст. Фарқи асосии ин силсилаи осори «ҳунармандӣ»-и Сайидо аз

«Шахрошӯб»-и ӯ дар ҳамин аст: агар он чо шоир муносибати махрамонаи худро нисбат ба намояндагони табакаи иҷтимоии худаш ба тариқи ҳазлу шухии бисёр латиф баён намуда бошад, ин чо онҳоро ба таври ҷиддӣ таърифу тавсиф кардааст. Ситоиши аҳли ҳунар дар ин манзумаҳо, албатта, аз мадҳи ҳукуматдорон дар қасидаҳо фарқи куллӣ дорад. Ин фарқ танҳо дар объекти ситоиш нест. Сайидо дар манзумаҳои худ бештар ба тасвири процесс ва лаҳзаҳои меҳнат, таърифу тавсифи восита-ву олот ва маҳсули кори ҳунармандон диққат додааст. Дар ин асарҳо на васфи шахс ё ҳусни соҳиби ҳунар, балки таърифи ҳусни кор ва зебони ҳосили ранҷи ӯ мавқеи асосӣ дорад.

Сайидо ба воситаи таърифу тавсифи касбу кори аҳли ҳунар гӯё вазифаи амалии як навъ «реклама»-и ҳунар ва маҳсули меҳнати ин табақаро адо намудааст, ба гарм қардани бозори ҳунар ва дастранҷи онҳо кӯшидааст. Барои аёнӣи ин нуқта ду порчаро аз ду манзумаи ӯ мисол меорем. Дар таърифи нонво мегӯяд:

Нигори нонво оташхароб аст,
 Зи нонаш дину имонро ривоч аст
 Чи нон? — Рухсори хубони гуландом,
 Чи нон? — Дар ҷарбу нарми мағзи бодом
 Тамояи барад аз чо гадоро,
 Таманояи кунад соф иштихоро
 Бувад сӯрху сафеду пухтаву нарм,
 Кунад савдои у бозорро гарм

Дар васфи шустагар мегӯяд:

Нигори шустагар оби набот аст,
 Дуконаш чашмаи оби ҳаст аст
 Барад ҳар кас либоси худ ба шустан,
 Шавад чун ғунҷаи гул покдоман
 Хичил аз шустааш домони маҳшар,
 Бувад деги дӯконаш ҳавзи кавсар.
 Латофат деги уро гашта сарпуш,
 Зи обаш покдомони занад чуш,

Саросари манзумаҳои «ҳунармандӣ»-и Сайидоро ҳамин навъ таърифу тавсифҳои зебони ба худ ҳоси ҳар як касбу ҳунар ва нашьаи меҳнати он, ситоиши маҳорати касбии соҳибони ҳунар ва нафосати маҳсули кори онҳо ташкил кардаанд.

Забони Сайидо Халқияти эҷодиёти Сайидо дар соҳаи забон ва воситаҳои ифода хеле барҷаста намудор мегардад. Забони асарҳои ин шоир аз забони зиндаи гуфтугӯии халқ сарчашма гирифтааст. Сайидо сухансароест, ки забони шеърӣ классикии тоҷикро тамоман ба забони гуфтугӯии халқ наздик кардааст. Ашъори ӯро мутолиа карда, бевосита гуфтугӯ ва тарзи баёни халқи оддиро эҳсос мекунем. Дар шеърҳои ӯ гӯё ҳуди халқ ба забон омадааст, ба калимоту иборот ва тарзи ифодаи ҳоси худаш ба гуфтугӯ даромадааст.

Дар масъалаи муносибат ва алокаи забони осори адабӣ бо

забони халқ дар таърихи адабиёти тоҷик ягон шоир ё нависандае бо Сайидо қобили муқоиса шуда наметавонад. Дуруст аст, ки бисёр шоирони гузаштаи мо хусусан дар жанри ғазал ба соддагии забон ва табиияти тарзи баён эътибор дода, аз ин роҳ гоҳе ба қор фармудани калимаву ифодаву таъбирҳо ва дигар унсурҳои забони гуфтугӯии халқ низ тавачҷӯх намудаанд. Вале ин майлу тавачҷӯҳи онҳо ба калимаву ифодаҳои халқӣ доимӣ ва мунтазам набуда, фақат гоҳ-гоҳе ба мушоҳида мерасад. Ҳол он ки дар осори Сайидо калимаву ифода ва таъбирҳои халқӣ ба як тарзи доимӣ ва вусъатноке истифода шудаанд. Ин ҳол забони ашъори ӯро дар тору пудаи халқӣ гардондааст.

Забони шеърӣ классикии тоҷик дар эҷодиёти Сайидо аз ҳисоби ганҷинаи бузурги забони халқ хеле ғанӣ гардидааст. Осори ин шоир маҳзани калимаву ифода ва таъбирҳои фаровони халқӣ мебошад. Дар ин маҳзан бисёр калимаву таъбирҳои халқие ҳастанд, ки аввалин бор дар шеър мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Истифодаи фаровони калимаву ифода ва дигар унсурҳои забони гуфтугӯӣ суфтагиву фасоҳати забони асарҳои Сайидоро халалдор накардааст. Зеро ин унсурҳои забони гуфтугӯӣ чунон бамаврид ва шином қор фармуда шудаанд, ки ба таври табиӣ ба забони шеър ворид гардида, аз ин рӯ «бегонагӣ»-и онҳо дар забони адабӣ ҳис карда намешавад, онҳо ҳусни забони шеърро «доғдор» накарда, баръакс, соддагиву табиият ва равонию ширинии онро дучанд афзудаанд. Сайидо аслан барои боз бештар содаву табиӣ ва ба халқ наздику фаҳмо гардондани шеър ба забони гуфтугӯӣ муроҷиат кардааст.

Чанд намунаи калимаву ифодаҳои халқии гуфтугӯии осори шоир ин аст: нафасзанон, гурезпой, алочапон, чангу ғубор, гуфта метавон, бешакку шубҳа, риши мошу биринҷ, ҳамон замон, як нафас, гирифта гурехтан, базӯр, шикамқалон, мардуми қалон (бузургон), як хез, ҳақгӯён (дарвешон), чангӣ (қаҳрӣ, ногап), қалон шудан, тунук, манқал, худобехабар, камнамо, одам нашудан, мулоим қардан, хоҳӣ-нахоҳӣ, парчан нон, касмаёбу кас махар, чапғалат, худ ба худ...

Халқияти забони Сайидо фақат бо қор фармудани калимаву ибораҳои ҷудогонаи халқии гуфтугӯӣ маҳдуд нест. Дар бисёр мавридҳо бидуни истифодаи чунин калимаҳо низ тарзи ифодаи шоир ба гуфтугӯӣ ва муҳовара наздик воқеъ шудааст. Ранги гуфтугӯӣ гирифтани тарзи баёни шоир махсусан дар «Баҳориёт» хеле равшан намудор аст. Дар ин асар шоир аз ҷумла маймунро ба ин тарз ба муқобили харгӯш ба забон даровардааст:

Харгӯш чун ҳикояти худро тамом қард,
Маймун шуниду паҳлуяш омад нафасзанон.
Гуфт: «Эй дарозгӯш, чаро лоф мезанӣ?
Аз одамгарӣ на туро ному на нишон!
Чун муши думбурида намой ба чашми ман,
Ё баччаи бузе, ки бувад ҳар тараф давон.

Зин доштӣ ба пушт, туро мешудам савор,
Ҳасти ба пешӣ ман ту ҳам аз чумлаи ғарон .

Ин тарзи баён аз ниҳоят содагиву табиият гузашта, ба гуфтугӯи оддӣ халқ наздик шудааст. Дар ин шеър кор фармудани калимаҳои гуфтугӯи «нафасзанон», «одамгарӣ», «ному нишон» ва ғайраро умуман тарзи баёни гуфтугӯи шоир тақозо намудааст. Тамоми «Баҳориёт» бо ҳамин тарзи баён навишта шудааст.

Ранги гуфтугӯи шеваи баёни Сайидо дар ғазалҳои ӯ низ баръало мушоҳида мешавад. Чунончи, дар сатрҳои поин ифодаҳои феълӣ «чӣ лозим аст?» ва «рафта... кунам», ки бештар бар забони гуфтугӯӣ хос мебошанд, ба сухани шоир ранги хуше бахшидаанд:

Зи шамъи базми ту таълими сӯхтан гирам,
Чароғи майкадаро рафта бедимоғ кунам.
Кашам чу ғунча сари худ ба чайби ҳастии ҳеш,
Чӣ лозим аст, ки касби ҳавои боғ кунам?

Дар ғазали дигар радиф шакли гуфтугӯӣ дошта, ба ин муносибат тамоми шеър чун муқоламан оддӣ халқ садо медиҳад:

Эй маҳ, шабе ба хонаам ой, чӣ мешавад?
Бар ман даре зи ғайб кушой, чӣ мешавад?

Забони осори Сайидо ба сабаби алоқан наздик ва омешиши худ бо забони гуфтугӯӣ ба забони имрӯзаи тоҷикӣ тамоман наздик меастанд. Сайидо гӯё бо забон ва тарзи баёни имрӯзаи тоҷикӣ шеър гуфтааст. Аз ин ҷиҳат вай аз тамоми шоиру нависандагони гузашта ба замони мо бештар наздик аст. Ин нуктаро бо чанд мисол тавзеҳ медиҳем. Чунончи, феълӣ таркибиро бо ёридаандаи «истодан» истифода кардааст («Рам карда ақлу хуш зи ман истодаанд»), ки он маҳсуси забони тоҷикӣ буда, ҳоло дар забони адабӣ серистеъмол аст. Вале чунин феълҳо дар забони адабии умумифорсӣ истифода карда намешуданд. Сайидо ин соҳти феълро аз забони гуфтугӯӣ гирифта истифода бурдааст. Ӯ худ, ибораи феълӣ «нигоҳ доштан», ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба маънии *боз доштан* ҷорист, дар забони адабии пешина мустаъмал набошад ҳам, дар шеъри Сайидо мавриди истифода қарор гирифтааст («Ба зӯри оҳ туро мо нигоҳ доштаем»). Қалимаи «амалдор», ки ба маънии мансабдор ҳоло дар забони адабии тоҷик маъруф аст, дар забони адабии пешина вучуд надошт. Вале Сайидо онро ба ҳамин маънии имрӯзааш ба кор бурдааст:

Шавад хирси зи давлатмонда афзун дар амалдорӣ,
Чу беморе, ки сикҳат ёфт, соҳибшиғхо гардад.

Монанди инҳо аз осори Сайидо бисёр қалима ва ибораву ифодаҳои мисол овардан мумкин аст, ки дар забони адабии

ҳозираи мо маълум ва серистеъмол гардида бошанд ҳам, аммо дар забони адабии пешина тамоман дида нашуда ё ниҳоят кам дида шудаанд, аз қабилӣ муҳайё (омода, тайёр), алам (дард, доғ), бадан (тан, ҷисм), шамол (бод, насим), зиёфат (меҳмондорӣ), нӯл (минқор), кӯча (кӯй), муштипар (нотавон, оқиз), одамгарӣ (одамият), пашша (мағас), калон (бузург), бӯ гирифтани (гандидан), барҳам хӯрдан (аз байн рафтани), бас омадан (баробарӣ кардани), барпо кардани (сохтани, бунёди кардани) ва ғайра.

Сайидо тамоми ин қабил калима ва ибораҳои ба забони адабии умумифорсӣ номаълумро аз забони зиндаи гуфтугӯии мардуми тоҷик гирифта, дар шеърҳои худ истифода кардааст. Ин калима ва ибораҳои халқӣ пеш аз Сайидо ва пас аз ӯ низ дар забони зиндаи гуфтугӯии тоҷик мустаъмал ва ҷорӣ бошанд ҳам, вале дар забони адабӣ роҳ наёфта буданд. Онҳо фақат пас аз Инқилоби Октябр ҳуқуқи «гражданин» пайдо карданд. Ба муносибати демократикунони забони адабии тоҷик пас аз инқилоб анъанаи Сайидо дар бобати ба забони гуфтугӯии халқ наздик кардани забони адабии тоҷик гӯё аз нав зинда шуд.

Ба ин тарик, забони асарҳои Сайидо ба дараҷаи зиёде характери умумифорсиро гум карда, **хусусияти хоси тоҷикӣ** пайдо намудааст. Чунон ки маълум аст, адибони гузаштаи мо дар таълифи асарҳои худ ба мақсади берун набаромадан аз доираи забони умумифорсии ба аҳли қалами форсизабони тамоми кишвари маҳалло муштарак аз истифодаи калимаҳои ифодаҳои маҳаллӣ ва хоси тоҷикӣ як андоза сарфи назар менамуданд. Агарчи дар осори боқимондаи шоирони ҳамзамони Сайидо гоҳе калимаҳои ифодаҳои хоси тоҷикиро дучор мекунем, аммо онҳо ба сабаби нодир будани худ ба забони шеър тобиши махсуси тоҷикӣ надодаанд. Фақат забони Сайидо бинобар қасрати истеъмол ва қорбасти мунтазами унсуро ҳодисаҳои забони зиндаи гуфтугӯии тоҷикӣ чунин тобишро пайдо кардааст. Аз ин рӯ, Сайидоро саромади тамоюли тоҷиккунони забони адабии тоҷикӣ тоҷикӣ тоҷик ҳисоб кардан мумкин аст.

Дар осори Сайидо хусусан **таъбирҳои халқӣ** бисёр қор фармуда шудаанд. Инро бештар аз ҳама дар «Шахрошӯб» ва қисман дар манзумаҳои «хунармандӣ»-и ӯ мебинем. Забони «Шахрошӯб» ин забони ифодаҳои таъбироти халқӣ мебошад. Дар аксари байтҳои ин асар ифода ва таъбирҳои халқие қор фармуда шудаанд, ки тақрибан тамоми онҳо имрӯз ҳам дар забони гуфтугӯии тоҷикӣ зиндаанд, монанди **доман пур аз чормағз кардан**—ба маънии ваъдаҳои пуч ва бардурӯғ додан («Дилбари баққол дорад хулқи хубу рӯи нағз, хонаи ман рафту кардам доманаш пур чормағз»), **об гаштан (шудан)** — киноя аз сусту лоғар шудан (Шӯҳи ҳаммомӣ, ки аз ҷон ҳастам оташқори ӯ, Об гаштам, сӯхтам аз гармии бозори ӯ), **бар дари касе фона сахт кардан**—қасеро ба қоре маҷбур кардан («Шӯҳи дуредгар нақунад рост хонаро, То рафта бар дараш нақунам сахт фонаро»), **қоҳи кӯҳ-**

наро бод додан—гапу кори ногувори гузаштaro ба ёд овардан, **бомпастак ёфтан**—касeро бeчopa ва нoтaвoн ёфтан («Он нигори гулханиро хона гармак ёфтанд. Ишқбозон рафта ўро бомпастак ёфтанд»), **бо собуни касе чома шустан**—касeро озмудан («Шӯҳи собунпаз ки мегуянд: бошад тундхӯ, Чомаи худ борҳо шустем бо собуни ӯ»), **касeро чӯшидан** — киноя аз пулу чизи касeро ситондан («Дӣ нигори дегрезам бода нӯшидан гирифт, ошиқонро хонаи худ бурда, чушидан гирифт, **чашм бар пушти по дӯхтан**—аз шарму ҳаё сар хам кардан («Шӯҳи маҳсидӯро дӯш гуфтам муддао, Дар ҷавобам дӯхт чашми хешро бар пушти по»), **гандумнамои ҷавфурӯш**—касe ки чизeро хилофи ҳақиқат нағз нишон медиҳад, қаллоб («Гуфтамаш бо моҳи арзанкор: бо ман дор гӯш, Будаӣ дар аҳди худ гандумнамои ҷавфурӯш»), **теша бар пой худ задан** — ба зарари худ қор кардан («Дилбари начқори ман берун шуд аз маъвои худ, Хонаи ман омаду зад тешаро бар пой худ») ва ҳоказо.

Истифодаи пайваста ва фаровони таъбирҳои халқӣ дар «Шахрошӯб» фақат аз таваҷҷӯҳи умумии Сайидо ба забони зиндаи гуфтугӯӣ набуда ба хусусияти бадеиву услубии ин асар низ вобастагӣ дорад. Хусусияти бадеии «Шахрошӯб» ин аст, ки дар он шоир муносибати худро ба соҳиби ҳар як пешаву ҳунар мувофиқи касбу кори онҳо ба қалам овардааст. Вай ба забони гуфтугӯии халқ мурочиат намуда, аз он барои нигориши «косибона»-и муносибати худ бо соҳибони касбу қорҳои гуногун таъбирҳои мувофиқе пайдо кардааст. Сайидо дар истифодаи бамавриди таъбирҳои халқӣ чун воситаи тасвири махсуси «косибона» маҳорату устодии беназире нишон додааст. Ин ҳол далели барҷастае онд ба пайванди узвий забони осори ӯ бо забони зиндаи гуфтугӯии халқ мебошад.

АДАБИЁТ

Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1947.

Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII, Д., 1985.

Сайидо и Насафӣ. Асарҳои мунтахаб, Д., Д., 1977.

МАЛЕХО

Тарҷуман ҳол

Шоир ва тазкиранависи маъруфи ин аср Муҳаммадбадеъ бинни Муҳаммадшарифи Малехои Самарқандӣ дар соли 1060/1650 дар Самарқанд таваллуд шуда, дар Бӯстони Боло ном гузари шаҳри мазкур истиқомат мекардааст. Падари ӯ аз аъён ва амалдорони шаръии Самарқанд буда, мансаби муфтии шаҳро дар ӯҳда дошт ва баробари ин дар мадрасаҳо дарс низ мегуфт. Вай бо вучуди амалдори шаръӣ буданаш бо илму адаб ошноӣ дошт ва баъзан шеър низ мегуфт.

Малеҳо низ ханӯз аз овони кӯдакӣ баробари хату савод баровардан ба шеърӯ шоирӣ шавқу ҳаваси беандоза пайдо карда буд.

Машғули Малеҳо ба шеър дар солҳои таҳсили мадраса боз бештар гардида, ин ҳол падарашро ба ташвиш андохт. Ташвиши падар аз он буд, ки шавқу ҳаваси рӯзафзун писари соҳибтабъашро оқибат ба шоири касбӣ табдил хоҳад дод. Ҳол он ки дар шаронги он замон ба сабаби кадршиносу харидор налоштани шеър дар ҷи вазъияти таъғи моддӣ зиндагӣ ба сар бурдани аҳли он ба ҳама маълум буд. Вале кӯшиши ӯ барои аз шоири манъ кардани писараш натичае надода, бинобар ин ночор ба машқи шеърғуии вай розӣ шуд. Аммо дар пеши ӯ чунин шарт гузошт, ки ҳеч гоҳ аз баҳри тамаъ дар мадҳи касе шеър нагуяд ва ба ин мақсад ба шоирӣ напардозад. Малеҳо дар оянда шарти падарро пурра риоя кард.

Малеҳо, албатта, айёми ҷавониро фақат бо машқи шеър ва мушоираву мусоҳиба бо шоирон нагузарондааст. Вай дар таҳсили илм ва аз худ кардани донишҳои замони худ низ кӯшиши бисёр менамуд. Дар таҳсилу такмили илмӣ ва чун зиёи ҷамоёни соҳибкамоли аср ба воя расидани Малеҳо хидмати падари мударрис ва соҳибмаърифаташ машғул шуда, ӯро ба мутолиаи китобҳо ва хондани рисолаҳои илмӣ шавқманд мекард. Малеҳо тахти роҳбарии бевоситаи падар аз бисёр илмҳо баҳравар гардид. Ҷолиби диққат аст, ки вай дар ҷавонӣ бештар ба омӯхтани илмҳои ақлӣ ва дуньявӣ, монанди мантиқ, ҳайъат ва ҳикмат машғул шудааст.

Малеҳо то синни 30-солагӣ асосан бо роҳбарии падараш ба касби камол ва омӯхтани илмҳои ақлӣ машғул буд. Аз ҳамин оғоз падараш, ки худ пир шуда, ба синни 70 расида буд, ба таълими ӯ аз «илми арабия», яъне забони арабӣ ва илмҳои динӣ, аз қабилӣ фикҳ, тафсир, ҳадис ва ғайра оғоз кард, вале ба зудӣ дар соли 1089/1678 дар 70-солагӣ аз олам ҷашм пушид.

Пас аз ин бузургони Самарқанд ба подшоҳи вақт Абдул-азизхон муроҷиат карда, иҷозат гирифтанд, ки Малеҳо ба вазифаи падараш таъин шавад. Малеҳо мебоист муфтии Самарқанд шавад. Вале дар ин вақт ӯро на танҳо ҳаваси амалдорӣ, балки тоқати иқомат дар Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳр набудааст. Малеҳо сабаби инро шарҳ надода, фақат ҳаминро гуфтааст, ки ӯро «дар таърихи мазкур (дар соли вафоти падараш С. С) димоғи буди Мовароуннаҳр, хусусан шаҳри мазкур, ки Самарқанд бошад, набуд». Иллати ин «бедимоғӣ»-и Малеҳо марги падар ё ягон пешомади дигари оилавии ӯ набуд. Беш аз пеш тира шудани авзои Мовароуннаҳр ва махсусан харобии Самарқанд барои Малеҳо иқоматро дар ин шаҳру сарзамин номумкин гардондаанд. Илова бар ин пеш омадани марги падараш ӯро водор намудааст, ки муваққатан бошад ҳам, аз Мовароуннаҳр баромада равад.

Ба ин тариқ, Малеҳо ба нишони норизой ва эътироз аз авзон

номусонди мамлакат аз сукунат дар мулки хония «бедимоғ» гашта ва мансаби муфтиро қабул накарда, ба баромада рафтани аз Мовароуннаҳр қарор додааст. Худи ҳамин далели зиёи пешқадами нисбат ба аҳволи халку кишвар ҳассос будани ӯст. Норизони Малехо аз харобиву харчу марчи мулк ва авҷи зулму ситам нисбат ба халқ аз тазкираи ӯ нағз аён аст, ки мо инро дар мавридаш нишон медиҳем.

Инак, Малехо дар ҳамон соли вафоти падараш ба сафари Хуросон ва Эрон, мебарояд. Вай аввал ба Бухоро омадааст, ки аз он ҷо ба роҳи Хуросон барояд.

Малехо тасодуфан дар як вақте ба Бухоро омада буд, ки элчии давлатии хонӣ ба Эрон мерафт. Зоҳиран намояндагони расмӣ ҳукумат аз азии ӯ воқиф шуда хоҳиш намудаанд, ки бо элчи ҳамроҳ сафар кунад.

Малехо дар сафар аз Бухоро то Исфаҳон дар ҳар як шаҳри Хуросон ва Эрон, аз ҷумла дар Сабзавор, Нишопур, Сараҳс, Машҳад, Бастом, Симнон, Кум, Кошон ва ғайра чандин рӯз таваққуф карда, бо шоирони ин ҷойҳо мулоқот намудааст, ҷойҳои хуб ва дидани шаҳрҳо зиёрат кардааст. Малехо дар ҳар шаҳре, ки нузул мекард, ба тақозои шавку ҳаваси фитрии худ ба мулоқоту сӯҳбати шоирон мешитофт. Вай бо шоирони Хуросон ва Эрон дар масҷиду мадрасаҳо, қаҳвахонаҳо (ҷойхонаҳо)-и шаҳр, дукону коргоҳҳои ҳунармандӣ ва хонаҳои онҳо шинос ва мусоҳиб гардида, ба мушоира мепардохт. Аҳли адаби Хуросон ва Эрон шоири «тӯронӣ»-ро гарму ҷӯшон пазироӣ мекарданд, ба шарафи ӯ навбат ба навбат маҷлиси меҳмондорӣ ва базми шеър меоростанд. Малехо дар ин маҷлиси мушоира бо шоирони Эрон баробарӣ ва ҳамсарӣ карда, онҳоро дар ҳайрат мегузошт.

Малехо ба пойтахти Эрон расида омадан ҳамон ба суроғи шоир ва тазкиранависи маъруф Мирзо Тоҳири Насрободӣ афтод. Вай ин адибро ғойбона мешинохта ва дар Мовароуннаҳр аз аҳволу осори ӯ воқиф гардида будааст. Малехо бо Мирзо Тоҳир мулоқот карда, мавриди иззату икромӣ ӯ қарор гирифт. Вай дар муддати бештар аз ҳафт моҳи таваққуфи худ дар Исфаҳон бо тақлифи Мирзо Тоҳир чандин бор ба хонаи ӯ дар мавзеи Насрободи атрофи шаҳри мазкур меҳмон шуд.

Мирзо Тоҳир, ки тазкираи бузурги шоирони Эронро таълиф карда ва дар он ба шоирони Мовароуннаҳр низ бобе ҷудо карда буд, аз Малехо ҳасбу насби онҳоро таҳқиқ карда, навишта гирифт. Дар маҷлиси меҳмондорӣ ва базми шеър, ки дар хонаи Мирзо Тоҳир ба шарафи Малехо барпо мегардид, шоирони намоёни пойтахти Эрон ҷамъ меоманд. Бо фармудаи Мирзо Тоҳир шоирони дигар низ ба шарафи меҳмон зиёфату сӯҳбатҳо меоростанд.

Сафари Малехо ба Эрон, аз рӯи навиштаи худаш се сол тӯл кашидааст. Вале таърихи ин сафар дар тазкираи ӯ фақат солҳои 1089—1090 (1678—1679) қайд шудааст.

Малехо аз сафари Эрон ба Самарқанд баргашта, муддати 7 сол ба таҳсили илмҳои динӣ (фикҳу тафсиру ҳадис) ва арабия, ки дар охири зиндагии падараш ба омӯхгони онҳо оғоз карда, вале ба сабаби марги ӯ мавқуф гузошта буд, машғул гардидааст. Омӯзиши илмҳои диниро аз сар гирифтани ӯ бесабаб набудааст. Пас аз бозгашт аз сафар вай ба қори аҷлолии худ — фатво тайёри меканд ва чанд гоҳ дар пайрави падараш дар фатвохона кор карда истода, машқи фатво низ мекардааст. Малехо то соли 1100/1688 дар фатвохона кор карда ва дар ҳамин таърих аз тарафи қозикалони Самарқанд Хоча Миракшоҳ, ки шарикдари ва рафиқи падараш будааст, дар қозихонаи шаҳри мазкур ба вазифаи масъуле таъин карда мешавад. Дар баробари ин писари қозии мазкур Амир Иброҳим, ки низ аз аҳли мансаб буда, бо Малехо муносибати дӯстона доштааст, ӯро бо хатту муҳри хонӣ ба ҷои худ ба мударрисии мадраси Шайбонихон мансуб гардондааст. Ҳамин тавр, Малехо ҳам дар муҳимми қазоват кор мекард ва ҳам дар мадраси машҳури Самарқанд дарс мегуфт. Вале ин машғулияҳо дар қори тадрис ва умӯри шаръи Малехоро аз фаъолияти адабии боз дошта натаъволистанд. Вай дар ҳамон соли 1100/1688 дар 40-солагиаш ба таълифи тазкираи худ шурӯъ карда, онро дар як муддати кӯтоҳ, асосан дар як сол ба итмом расонд.

Тақрибан пас аз як соли итмоми тазкираи худ Малехо дар соли 11020/1690 дар зинаи мансаб дар қозихонаи Самарқанд болотар рафт. Дар мансаби қалон таъин шудани Малехо аз ин ҳам аён аст, ки Манзур ном шоир ба муносибати ин воқеа китъаи таърихӣ гуфта, дар он соҳибмансабро бо унвони «Шарриятасос» тавсиф намудааст. Ҳамин шоир сонитар дар соли 1103/1691 ба сабаби ранҷише Малехоро ҳаҷв карда, ӯро бо номи қозӣ Балеъ зикр намудааст. Аз ин ҷо яқин қардан мумкин аст, ки Малехо қозии Самарқанд таъин шудааст.

Малехо дар баробари адои вазифаи баланди шаръӣ ба шеър-гӯӣ ва такмили тазкираи худ машғул буд. Бо вучуди ӯҳдадори чунин вазифаи масъул буданаш вай ба мақсади ҷустуҷӯи шоирони нав аз тазкирааш берунмонда бори дигар ба маркази адабии мамлакат Бухоро инчунин ба Кешу Насаф сафар карда, бо шоирон вохӯрию сӯҳбатҳо мекард.

Малехо дар охири мулҳақоти тазкирааш баъзе воқеаҳои соли 1104/1692-ро, ки то дараҷае ба ҳудуд алоқаманд будаанд, нақл кардааст. Малехо то соли 1112/1700 ҳамчунон ба такмили иловаи тазкираи худ машғул будааст.

Номи Малехо имрӯз чун муаллифи тазкираи пураҳамияти «Музаққир-ул-асҳоб» маълуми машҳур аст. Аҳамияти тазкираи Малехо дар омӯхтани адабиёти асри XVII тоҷик ниҳоят бузург аст, зеро он тазкираи ягона ва сарчашмаи асосии адабиёти даври мазкур мебошад.

Ба ҷуз ду-се девон ва шеърҳои ҷудоғонаи дар баёзу ҷунгҳо

маҳфузмонда, осори адабии ҳаҷман ва миқдоран бузурги давраи мазкур аз байн рафтааст. Бе тазкираи Малехо ҳатто номи аксари кулли шоирони ин рӯзгорро намедонистем. Ба туфайли тазкираи Малехо номи бештар аз 150 нафар шоирони хурду калони ин давр дар таърихи адабиёт маълум мебошад. Аз ин рӯ, Малехо бо таълифи тазкираи худ барои адабиёти тоҷик хидмати бузурги таърихи бачо оварда ва ба ин восита номашро низ дар таърихи ин адабиёт абадӣ сабт кардааст.

Малехо тазкираи худро дар як муддати кӯтоҳ, асосан дар давоми солҳои 1100—1101 таълиф кардааст. Вале барои анҷоми ин кор вай тайёрии пухта ва дуру дарозе дидааст. Вай хеле пештар аз таърихи мазкур ба фикри таълифи тазкираи шоирони ҳамзамони худ афтада бошад ҳам, вале ин корро бо баъзе сабабҳо ба таърих гузошта меомад. Як сабаби таърихи ин кор ҳамин буд, ки тазкиранавис мехост аҳволи шоиронро ҳар чӣ бештар «татаббӯ» намояд, яъне тарзи зиндагӣ, ахлоқи одоб ва хислатҳои шахсии онҳоро ба дурустӣ санҷад. Ба таҳқику санҷиши тарзи муошират ва ахлоқи одоби шоирон диққати махсус додани Малехо бесабаб набуд. Вай ният дошт, чунин тазкирае таълиф намояд, ки бо шоирони дар он зикршаванда ҳамсӯхбат шуда бошад. Ин хусусияти тазкирае, ки Малехо ба таълифаш ҳиммат гумошта буд, аз ӯ омӯхтани хислатҳои шахсӣ ва ахлоқи одоби шоирони мусоҳибро тақозо менамуд. Бинобар ин, Малехо саъй дошт ҳар як аҳли шеърӯ адабро дар ҳар чо ва дар ҳар шаҳре ки бошанд, бубинад ва аз наздик бишиносад, бо онҳо сӯхбат кунад, шахсият ва одобу ахлоқашонро биёмӯзад. Ин ҳол вақту фурсат мехост, аз тазкиранавис сайру сафарҳоро ба марказҳои адабӣ ва шаҳрҳои гуногун тақозо менамуд.

Дар асоси мулоқоту сӯхбату мушоираҳои худ бо соири шоирони давраи дар давоми чандин сол Малехо ниҳоят тазкирае ба вучуд овард, ки мислаш дар таърихи тазкиранигорӣ дида нашуда буд. Хусусият ви имтиёзи ин тазкира дар ин аст, ки муаллифи он қариб бо тамоми шоирони зикркардаи худ вохӯрда ва ҳамсӯхбат шуда, аҳволи зиндагӣ ва ахлоқи онҳоро шахсан таҳқиқ намудааст.

Дигар як хусусияти ба худ хоси тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб» дар сохту тартиби он зоҳир гардидааст. Вай монанди девони шеърҳо аз рӯи ҳуруфи таҳачҷӣ (алифбо) тартиб дода шудааст. Чунон ки дар девон шеърҳо аз рӯи алифбо ҷой дода мешуданд, дар тазкираи Малехо низ шоирон ба ҳамин тартиб зикр ёфтаанд.

Дар он аз «алиф» сар карда то «йой» ба ҳар як ҳарфи алифбои арабӣ як боб ҷудо карда шуда, шоирон аз рӯи ҳарфи аввали тахаллуси худ дар ин ё он боб ҷой дода шудаанд.

Пеш аз Малехо дар тазкираҳои аҳли суҳан аз рӯи рутбаву дараҷа ва мақоми ҷамъиятии худ табақабандӣ мегардиданд. Мувофиқи ин табақабандӣ, аввал салотину умаро, сони вузарову судур, баъд уламову содот ва дигар соҳибони мақому ман-

сабе зикр меёфтанд, ки аҳли сухан буданд ё гоҳе ба гуфтани шеър таваҷҷӯҳ мекарданд, аз ҳама охир бошад, намоёндагони халқи одди ва шоирони касби оварда мешуданд. Малехо аз чунин тартиби тазкиранависӣ ба кул्लӣ сарфи назар намуда, тазкираи худро ба тарзи алифбой мураттаб сохтааст. Ин тартиби тазкиранигорӣ бо моҳияти худ демократӣ буд, зеро дар он «шоҳу гадо баробар» буда, шоири гадову пойлуче метавонист аз рӯи ҳарфи аввали таҳаллуси худ дар паҳлӯи «шариатмадор»-у қозикалони мамлакат қарор гирад.

Бояд гуфт, ки Малехо дар қисми асосии тазкира шоиронро ба тартиби ҳуруфи таҳаҷҷӣ зикр намуда, вале дар қисми мулҳақоти он ин тартибро риоя накардааст. Дар ин қисм шоирон ба тарзи махлут зикр гардидаанд. Ин ҳол сабаб дорад: агар муаллиф қисми асосии тазкираро бо мураттаб сохтани материалҳои тайёр таълиф карда бошад, дар навиштани мулҳақот вай материалҳои тайёр надошт. Вай ҳар шоире, ки тоза дучор фаромӯш карда буд, пеш-пеш дар қисми иловаи тазкира сабт менамуд. Аз ин рӯ, агар қисми асосии тазкира, бо вучуди бузургии ҳаҷми худ, ки 165 шоирро дар бар мегирад ҳамагӣ дар муддати бештар аз як сол навишта шуда бошад, қисми иловаи он дар давоми чандин сол ба вучуд омадааст, ҳол он ки ин қисми иловаи он дар давоми чандин сол ба вучуд омадааст, ҳол он ки ин қисм чандон калон набуда, дар он ҳамагӣ оид ба 37 шоир маълумоти кӯтоҳе дода шудааст.

Дар иловаи тазкира асосан шоирони ҷавон ва ҳаваскорони шеър, ки ба қавли тазкиранавис, гоҳе ба гуфтани шеър таваҷҷӯҳ менамуданд, зикр гардидаанд. Вале дар қатори инҳо чанде шоирони нисбатан калон ва соҳибдеворон низ дучор мешаванд. Дар ин қисм баробари зикри шоирон баъзе мавзӯъ ва масъалаҳои низ баён шудаанд, ки ба асли мавзӯи тазкира камтар дахлдоранд. Дар он аз ҷумла, як қатор воқеаҳои нақл шудаанд, ки характери иҷтимоии таърихӣ дошта, дар айёми таълифи ҳамаин қисми тазкира рух додаанд ва муносибате бо муаллиф доранд. Малехо дар мулҳақот инчунин як қатор эродҳои худро ба чанде байтҳои шоирони машҳури давраш баён намудааст.

Аз ҷумлаи 165 шоире, ки дар қисми асосии тазкира зикр шудаанд, 56 нафарро шоирони қаламрави Эрон ташкил мекунанд, ки Малехо бо ҳар яке онҳо низ дар давоми сафари худ ба ин мамлакат шахсан вохӯрда ҳамсӯхбат шудааст.

Дигар хусусияти фарқкунандаи тазкираи Малехо дар он мавқеи зиёд доштани тавсифҳои оид ба сухандони вучудбатории шоирон мебошад. Равшан аст, ки ин хусусияти тазкираро низ шиносони бевосита ва мусоҳибати муаллиф бо шоирон ба миён овардааст. Малехо, ки иштирокчиҳои доимӣ ва фаъоли маҷлисҳои маҳфилҳои доираҳои адабии шаҳр буд, фасоҳату латофати гуфтор, ҷарбзабони вучудбаторӣ, зарофату бадеҳагӯӣ, хушхониву хушовозӣ, шеърдониву суханпардозӣ барин фазилату

хунарҳои ҳамкасбони мусохиби худро дар ин маҷлисҳои адабӣ бевосита мушоҳида карда, дар таъкирааш зикр намудааст. Ба воситаи таъкираи ӯ на танҳо аз тарҷумаи ҳол ва намунаҳои осори шоирон, балки аз салиқаи суҳанронӣ, тарзи шеърҳои, шӯҳию зарофати онҳо дар сӯҳбату мушоираҳо низ огоҳ мешавем.

Боз бештар мавқеъ доштани **тавсифҳои ахлоқии** шоирон ҳам як хусусияти фарқкунандаи таъкираи Малехост, ки онро низ шиносони бевосита ва сӯҳбату мушоираҳои муаллиф бо аҳли суҳан ба миён овардааст. Дар таъкира одоби сӯҳбат, муомила, феълӣ атвор, қаноаткорӣ, озодагӣ ва амсоли ин ҷиҳатҳои ахлоқии шоирон ба қалам оварда шудааст. Чунинчи дар зикри Манзур чунин навишта шудааст: «Озодае буд дар ҳама боб, таъби расо ва вазъи рост дошт, бо ҳама кас мулоқоташ ёрона ва ҳикояташ мушфиқона ва тарзи вохӯрди ӯ дӯстона буд ва аз ҳеч кас дар ҳеч вақт наранҷида ва низ касеро наранҷонида». Чунин характеристикаҳои ахлоқӣ ва қайдҳои оид ба одоби суҳбату муоширати шоиронро дар зикри бештари онҳо дучор мекунем. Малехо дар зикри шоирон ба ахлоқу одоб, тарзи муомила ва муоширати онҳо эътибори махсус додааст.

Ба ин тариқ, дар таъкираи Малехо зикри хислатҳои шахсӣ ва инсонии шоирон мавқеи қалон пайдо кардааст. Дар ҳоле ки муаллифони таъкираҳои дигар одатан бо тавсифи умумии эҷодиёти шоирон қаноат кардаанд, Малехо ғайр аз тавсифи умумии эҷодиёти шоирон қаноат кардаанд, Малехо ғайр аз тавсифи махсули эҷодӣ ва характеристикаи фаъолияти адабии аҳли суҳан ба ахлоқу одоб, тарзи зиндагӣ, касбу кор ва муносибати онҳо ба одамон низ диққати махсус додааст. Аз ин рӯ, дар бештари мавридҳо аз маълумоти ӯ на танҳо симои эҷодӣ ва хусусиятҳои осори шоирон, балки симои инсонӣ ва хислатҳои шахсии онҳо низ аён мегардад. Ин ҳол, яъне дар таъкира инъикосгардидани шахсият ва зиндагии маишии шоирон мароқи хонандаро бедор мекунад, ўро аз ҷузъиёти рӯзгор ва симои ахлоқии соҳибони суҳан огоҳ менамояд. Ҳамин тавр, дар таъкираи Малехо эҷодиёти шоирон дар вобастагӣ бо шахсият ва зиндагии маишии онҳо тавсиф гардидааст.

Шавқангезии маълумоти таъкираи Малехо оид ба қору бор ва тарзи зиндагии шоирон боз аз ин ҷост, ки муаллиф онҳоро бо як хунари нависандагӣ тасвир намудааст. Вай шахсият, машғулӣ ва тариқаи зиндагии шоиронро дар бисёр мавридҳо чун ҷиҳатҳои латифе ба қалам овардааст.

Малехо дар тавсифи ашъорӣ шоирон муболиға накардааст. Тавсифҳои ӯ қариб ҳамеша кӯтоҳу мухтасар ва аниқу муайян мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо яке аз дигаре тамоман фарқ мекунанд.

Муаллиф ҳамон таърифу тавсифҳои умумии забонзадари ҳар бор бефарқ дар ҳаққи ҳар шоир ба қору набурдааст, дар бораи онҳо як ҳел ва ба як андоза суҳан нарондааст. Таърифот ва мулоҳизаҳои ӯ мувофиқи хусусиятҳои эҷодӣ ва мақоми адабии

ҳар як шоири ҷудогона буда, маҳз ба эҷодиёти ҳамин шоир тааллуқ доранд.

Тавсифҳои мӯҷази Малехо ҷиҳатҳои асосӣ ва характерноки эҷодиёти шоирон, хусусиятҳои умда ва намоёни ашъори онҳоро нишон медиҳанд. Чунин тавсифҳоро Малехо фақат ба шоирони намоён ва соҳибистеъдод раво дида, аз онҳо дар зикри шоирони хурду дуюмдараҷа худдорӣ кардааст. Дар навиштаҳои вай оид ба осори шоирон суҳанпардозҳои нодаркор ва муболиғаҳои беасос хеле кам мушоҳида мешаванд. Малехо ба осори шоирон чун шеършинос ва мунаққиди ҳақиқатбину ҳақиқатгӯе муносибат карда, баҳо додааст.

Муносибати танқидии Малехо хусусан ба шоирони камлаёкати бузургтароше ошкор аст, ки шеършонро аз ҳама барҷаста тасаввур намуда, появу манзилати худро дар суҳан аз дигарон болотар мегирифтанд. Тазкиранавис кибру ғурур ва даъвои чунин шоиронро низ бо ҳақиқатгӯии ба худааш хос нишон додааст.

Малехо аз осори шоирон намунаҳоро ба як андоза зикр накардааст. Дар тазкираи ӯ аз ашъори шоирон аз 1 то 70 байт намуна оварда шудааст. Вале дар ин «бемеъёрӣ»-и зикри намунаҳои шеърӣ принципе дида мешавад: ҳаҷму миқдори намунаҳои зикргардидаи осори ин ё он шоир асосан вобаста ба мақоми ӯ дар шеър адаби давр мебошад. Малехо агар дар зикри шоирони дараҷаи дуюм ва ё ҷавон, инчунин ҳаваскорони шеър маъмулан бо овардани як-ду ё андаке бештар абъёти онҳо кифоят карда бошад, аз осори шоирони калон ва маъруф намунаҳои зиёде дарҷ намудааст. Намунаҳои нисбатан зиёди дар тазкираи Малехо омадаи осори шоирони асри XVII барои муайян кардани хусусиятҳои раванги адабии ин давр аҳамияти бузург доранд.

Малехо илова ба қайдҳои танқидие, ки дар **Малехо чун мунаққид ва суҳансанҷ** намудааст, дар мулҳақоти тазкирааш ба тариқи махсус як қатор эродҳои худро ба шеър ва байтҳои ҷудогонаи суҳанварони забардасти гузашта ва муосираш дарҷ кардааст. Ин шоирон Ҳоҷа Осафӣ, Нозими Ҷиротӣ, Урфии Шерозӣ, Соиби Табрзӣ, Шавкати Бухорӣ, Абӯтолиби Калим, Мирзо Ҷалолӣ Асир, Низоми Астарободӣ, Носиралӣ Ҳиндӣ, Масъуди Исфahонӣ мебошанд. Қариб ҳамаи ин шоирон, ки дар асрҳои XIV—XVII эҷод кардаанд, саромадон ва намоёндагони барҷастаи сабқӣ ҳадиди назм — сабки «ҳиндӣ» мебошанд. Онҳо аз ҷумлаи ҳамон суҳансароёни устод ва навардози Эрон ва Ҳиндустон мебошанд, ки дар доираҳои адабии Мовароуннаҳри асри XVII хеле шӯҳрат дошта, осорашон пайваستا мавриди гуфтугӯву муҳокима ва татаббуву тақлид қарор гирифта буданд. Эроду мулоҳизаҳои танқидии Малехо оид ба ашъори ҷудогонаи ин шоирон нишон медиҳанд, ки онҳо зодаи ҳамин гуфтугӯву баҳсҳо дар атрофи осори саромадону устодони

сабки нави шеърӣ мебошанд. Аз ин рӯ, ба ашъори шоирони мумтоз ва забардаст эродҳо гирифтани тазкиранависро як кӯшиши изҳори фазл ва намоиши маҳзи шеърфаҳмиву сухансанҷӣ ҳисоб кардан мумкин нест. Дигар ин ки Малехо ашъори шоирони мазкурро фақат танқид накардааст. Вай ба ин ё он байти ҷудогонан ин шоирон эрод гирифта истода, вале дар баробари ин иқтидори суханварӣ ва имтиёзи умумии ашъори ҳар яки онҳоро низ махсусан таъкид кардааст.

Малехо дар тазкирааш 16 эроди худро ба шеърҳои сухансароёни номбурда дарҷ кардааст, ки ҳоло ба тариқи намуна ҷанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

Малехо таҳти унвони «Имтиёзи шеъри Урфӣ ва Нозим» як байти Урфиро аз маснавии «Хусраву Ширин»-и ӯ («Қалиди ганҷи маънӣ деҳ ба дастам, Вагарна мастам, инак дар шикастам») ва як байти маснавии «Юсуфу Зулайхо»-и Нозим («Дари арши сухан бикшо ба рӯям, ки бар курсӣ нишинам ҳар чӣ гӯям»-ро оварда, аввал барҷаастагӣ ва шӯҳрати онҳоро қайд кардааст. Сипас ба мантиқи байти Урфӣ эроди ҷиддие гирифтааст. «...Маъруз он ки — менависад ӯ, — аз ҷумлаи тифоқи қавм аст, ки қасе муддаои соҳиби суханро нафаҳмида ва ба кунҷи он нарасида, пайи дахлу ҷадал мешавад, бар ҳар тақдир фаҳмида ё нафаҳмида. Шубҳа он аст, ки (дар) мисраи сонии байти аввал, ки гуфта: «Вагарна мастам, инак дар шикастам», мурод аз ин «мастам» гуфтан маст будан аз маи маънӣ менамояд. Қасе ки масти маи маънӣ бошад, қалиди ганҷ аз баҳри ҷӣ металабад ва талабидан абас менамояд...»

Малехо ин эроди худро нисбат ба байти машҳури Урфӣ дар маҷлисҳои адабӣ ва маҳфилҳои сухансанҷон низ баён карда будааст. Аммо шеършиносону нуктафаҳмони аср ба байт дигар ягон тавҷеҳи дурусте, ки қабули ақлу мантиқ гардад, дода на-тавониста бошанд ҳам, эроди мазкурро нисбат ба шеъри шоири номдоре чун Урфӣ напазируфтанд.

Малехо ба байти зикршудаи Нозим эроде нагирифта бошад ҳам, аммо дар мавриди дигар аз маснавии «Юсуф Зулайхо»-и шоир як порчаро дар таърифи шутури Зулайхо оварда, баробари эътироф кардани иқтидори шоирӣ ва матонати сухани ӯ байти зеринро аз он порча мавриди баҳс қарор додааст:

Намудӣ тай ба як ҳай дашти айём,
Гузаштӣ чун пул аз дарё ба як гом.

«Роқимӣ ин таҳриро дар ин байт таамул, — менависад Малехо, — агар дар гузаштан аз дарё шутурро ба пул ташбеҳ карда, ғалат менамояд. Пул аз дарё нагузашта, балки чун мардуми маъталмонда ду пой ӯ дар тарафайн аст». Дар ҳақиқат, аз дарё гузаштани шутурро, ки ҳаракату амалро мефаҳмонад, ба пули беҳаракат монанд кардан ба ҳамон сабаби нашондодаи Малехо ташбеҳи ноқис менамояд.

Умуман аз баррасии эродҳо ва мулоҳизаҳои танқидии Малеҳо доир ба ашъори шоирони зикршуда ба чанде хулосаҳои муҳим омадан мумкин аст.

1. Ба вучуд омадани ин эродҳо тасодуфӣ набуда, бо ривочи нақди шеър ва суҳансанҷӣ дар Мовароуннаҳри асри XVII алоқаманд мебошад. Ин эродҳо намунаҳои аз нақдушшеъри он замон мебошанд, ки дар доираҳои адабии шаҳр ривоч пайдо карда буданд. Тамоми мулоҳизаҳои танқидии — шеършиносии Малеҳо ва бисёре дигар далелу қаринаҳои тазкираи ӯ моро ба ҳамин хулоса водор менамоянд. Чунон ки аз таҳлили ин мулоҳизаҳои тазкиранавис маълум гардид, вай бештари эродҳояшро ба ашъори шоирони машҳур дар маҳфили маҷлисҳои баҳси шеър маъруз дошта, дар ин хусус фикри аҳли шеър ва суҳансанҷии дигарро шундаст.

2. Малеҳо дар рӯзгори худ яке аз мудакқиқтарин ва нозукбинтарин суҳансанҷон ва нокидони шеър будааст. Эродҳои ин мунаққид ба ашъори шоирони пуриқтидор аз камоли шеършиносӣ ва суҳанфаҳмиву суҳансанҷии ӯ шаҳодат медиҳанд.

3. Мулоҳизаҳои танқидии шеършиносии Малеҳо аз беҳтарин намунаҳои таҳлили конкрет ва аёнии шеър ҳисоб меёбанд. Мунаққид шеърҳоро ба таври конкрет таҳлил намуда, нуқсон, норасоҳои онҳоро аниқ ва равшан нишон додааст. Чунин таъзи таҳлил ба шеъри классикӣ ёрии амалӣ расонда, ба расоиву мукаммалии санъат ва техникаи он мусоидат мекард.

4. Эродҳои Малеҳо саҳтгирии ин мунаққид ва умуман нақдушшери пешинаро нисбат ба сапъати суҳан нишон медиҳанд. Мунаққиди саҳтгир ҳатто ба хурдтарин нуқсонҳо ва иллатҳои ба назар нонамоёни шеър эътибор дода, номуросии худро нисбат ба онҳо ифода намудааст. Тамоми эродҳои ӯ мувофиқи талаботи асосии шеъри классикӣ — дурустиву равшании ифодаи маънӣ ва риояи мантиқи таносуби суҳан сурат гирифтаанд.

5. Мулоҳизаҳои танқидии Малеҳо доир ба ашъори шоирони давраш имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Онҳо таҳлилу танқиди намунавии шеър ба шумор мераванд. Барои танқиди адабии мо махсусан усули таҳлилу танқиди конкретӣ ӯ аҳамият дорад.

Ба чунин мафкураи начибӣ инсонӣ соҳиб будани Малеҳо мақоми ӯро чун адиби пешқадам дар адабиёти давр баланҷ мебардорад.

АДАБИЁТ

Мирзоев А. Муҳимтарин сарчашмаи таърихи адабиёти асри XVII. Шарқи сурх, 1940, № 5, с. 21—24.

Мирзоев А. Тазкираи Малеҳо ва баъзе масъалаҳои таърих Шарқи сурх, 1946, № 1, с. 29—35.

- Мирзоев А. Малехо ҳамчун шеърфаҳм ва суҳансанҷи асри XVII. Шарҳи сурх, 1948, № 2, с. 36—40.
- Мирзоев А. Боз як аҳамияти муҳими тазкиран Малехо Шарҳи сурх, 1961, № 7, с. 148—152.
- Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII, Д., 1985.

Ў . ФИТРАТ

Тарҷуман ҳол Саидкамол Фитарти Зардӯзи Самарқандӣ аз шоирони забардасти нимаи дуҷуми асри XVII мебошад, ки аз байни халқи меҳнатӣ, аниқтараш, табақаи хунармандон сабзида баромалааст. Фитрат дар соли 1657 дар гузари он замон машҳури Зардӯзони шаҳри Самарқанд таваллуд ёфтааст. Аҳли хонавода ва ҳешу табори у зану мард чун тамоми аҳолии гузари мазкур ба хунари зардӯзӣ машғул буданд. Шоир дар ҳамин оила ва муҳити хунармандон тарбият ёфта, зоҳиран аз хурдӣ хунари зардӯзиро омӯхта, дар он маҳорати калон пайдо карда будааст.

Малехои Самарқандӣ хунари зардӯзии Фитратро хеле тавсиф кардааст.

Фитрат давраи кӯдакӣ ва ҷавонии худро дар ватанаш Самарқанд гузарондааст. Шоири оянда дар ҳамин ҷо ба мактаб рафта, хату савод низ баровардааст. Вай баробари хунари зардӯзӣ дар хондан низ қобилияти хуб нишон дода, чунон ки Малехо қайд кардааст, дар дарсфаҳмӣ шӯҳрат пайдо карда будааст. Фитрат дар ҳамин солҳои мактабхонӣ ба шеърӯ адаб низ шавқу ҳавас зоҳир намуда, шеърӯиро машқ мекард.

Азбаски Фитрат ба хондан ва аз худ кардани илмҳо шавқу ҳавас ва зеҳну қобилияг дошт, пас аз хатми мактаб зоҳиран муддате ба худомӯзӣ машғул шуда, баъд барои давом додани таҳсил дар мадраса соли 1681 ба Бухоро-пойтахт ва маркази илмию маданияи мамлакат раҳсипор гардид. Дар ин вақт вай дар айни ҷӯшу хурӯши эҷодӣ буда, ҳамчун шоир ному эътибор дошт. Ҳамчун шоир дар ватанаш ба воя расидани Фитрат ва дар он ҷо гузаштани давраи аввали фаъолияти адабии ӯро як ғазалаш тасдиқ мекунад. Ин ғазал, чунонки аз байти зерини он маълум мегардад, дар давраи зиндагии шоир дар Самарқанд эҷод шудааст:

Агар завқи тамошо аз Самарқандам бурун орад,
Ба чашми хеш созам сурма, Фитрат, хоки Кобулро.

Ба Бухоро омадани шоири ҷавон ба шӯҳрати адабии ӯ афзуд. Фитрат баробари таҳсил дар яке аз мадрасаҳои Бухоро фаъолияти адабии худро низ равнақу вусъат дода, дар шеър

ба дастовардҳои калон соҳиб шуд ва ба зудӣ дар радифи шоирони машҳуртарини замон қарор гирифт.

Ҳешу табори Фитрат ўро дар вақти таҳсили мадраса дар Бухоро хонадор карданд. Аз ҳамин вақт сар карда шоир ба таври доимӣ дар Бухоро муқим гардида, тақдири зиндагӣ ва эҷодии худро бо ин шаҳр вобаста намуд. Таҳсили мадрасаро ба охир расондани ӯ аз навиштаҳои Малехо равшан намегардад. Ҳамин қадар маълум аст, ки шоир дар Бухоро ба ҳунари аҷдодии худ, яъне зардӯзӣ машғул будааст. Дар Бухоро бо зардӯзӣ касби маоши зиндагӣ кардани ўро на танҳо Малехо, балки Мир Муҳаммадамини Бухорӣ муаллифи «Убайдуллонома» низ қайд кардааст.

Малехо вақти сафари худ ба Бухоро бо Фитрат дубора мулоқот намуда, дар тазкирааш хабар додааст, ки шоир дар соли 1688 (вақти таълифи асар) соҳиби аёл ва чанд фарзанд буда, синнаш қариб ба сӣ сол расидааст.

Аҳволи зиндагии Фитрат дар Бухоро ба сабаби беравналикии касодии қори хунармандӣ чандон хуб набудааст. Ин ҳол аз як ҳаҷвияи ӯ дар ҳаққи Абдуллатифи девон ном шахсе, ки дар тазкираи Малехо сабт шудааст, хуб аён мегардад. Аз ин ҳаҷвия маълум мешавад, ки шоир аз дармондагӣ ва сахтии зиндагӣ маҷбур шудааст, ҳавлии ба як душворӣ сохтаи худро ба фуруш гузорад. Абдуллатифи девони мазкур, ки зоҳиран аз амалдорони девони давлатӣ будааст, Фитратро фиреб дода, ҳавлиро ба нархи арзон (се ҳазор танга) харида гирифтааст. Шоир баъди фурухтани ҳавлӣ аз фиреби Абдуллатиф огоҳ шуда бошад ҳам, вале додаш ба ҷое нарасидааст. Пас ӯ қарор додааст, ки ба воситаи ҳаҷв кардани фиребгар аз ӯ никор гирад. Дар ҳақиқат, дар ҳаҷвияи мазкур ҳашму ғазаб ва нафрати беинтиҳои шоир нисбат ба шахси фиребгар хеле равшан ҳис мешавад. Маълум мешавад, ки шоир аз фурухтани манзили худ ва фиреб хӯрданиш дар ин муомила саҳт мутаассир шуда будааст.

Фитрат ба сахтии зиндагӣ ва камбағалӣ тоқат карда, монанди бисёре аз аҳли илму адаби замони худ қаноатро ихтиёр намуда буд. Мир Муҳаммадамини Бухорӣ аз ахлоқи ҳасана ва хислатҳои неки инсонии шоир сухан ронда истода, қаноатпешагии ўро махсусан қайд кардааст. Ин муаллифи ҳамзамони Фитрат навиштааст, ки ӯ ба рафту омад ба дарбори подшоҳ ва хонаи умаро камтар саъй карда, бо рӯзии андак, ки тавасути ҳунари зардӯзии худ ба даст меоварад, қаноат менамояд.

Азбаски муаллифи «Убайдуллонома» Фитратро чун шоири аҳди Убайдуллоҳон (1702—1711) зикр намудааст, аз ин ҷо дар аввалҳои асри XVIII, аниқтараш, дар солҳои ҳукмронии хони мазкур дар қайди ҳаёт будани ӯ маълум мегардад. Вале аз ҳаёти шоир пас аз ин таърих хабар надорем. Бинобар ин, соли вафоти ӯ маълум нест.

Мақоми адабии Фитрат ва осори бокимондаи ӯ

Фитрат шоирест, ки ҳанӯз аз аввалхон фаъолияти эҷодии худ шӯҳрати адабӣ касб намуда, аз тарафи муосиронаш ҳамчун суҳансарои мумтоз ва забардаст шинохта шудааст. Бо вучуди ин ки вай дар замони таълифи тазкираи Малехо ҳанӯз ҷавон будааст, вале аз ахбороти ин муаллиф ба пояи баланди шӯҳрати адабӣ расидани ӯ маълум мегардад. Малехо дар тавсифи шеър ва характеристикаи эҷодиёти ӯ чунин менависад: «Шеъраш дар нозуки аз шеъри (мӯи) нозанинон афзун ва дар тозагӣ аз кори шаърбофони (чомабофони) Кошон фузун. Ашъораш гавҳари ноёб аст, ки дарёе дар садаф надорад ва ҷавҳари хушоб аст, ки ҳеч соҳибдунёе дар садаф надорад. Шеъраш аз шеъри соири шоирон мумтоз аст, ҳам ба ҳасби лафз ва ҳам ба ҳасби маънӣ соҳибимтиёз аст. Ҳар чӣ мехонад, мақбули ҳама биллоҳ аст. Чошнии шеъраш баланд аст, қивоми маъниш ҳамчу қанд аст. Ашъораш намакин ва матин аст, ҳама қобили таҳсин ва лоиқи офарин аст». Ин тавсифҳо доир ба ашъори Фитрат муболиғаи маҳз нестанд. Фитрат пеш аз таълифи тазкираи Малехо дар ҷавонии худ ба муваффақиятҳои калони эҷодӣ соҳиб шуда, дар шеъри адаби замон нақши намоёне пайдо карда буд. Шоир аз ҷумла достони «Толибу Матлуб»-ро, ки дастоварди бузурги эҷодиёти ӯ ва умуман яке аз барҷастатарин осори адабиёти давр ба шумор меравад, ҳанӯз дар ҷавонӣ навишта будааст. Зеро Малехо аз ин достони ӯ хабар дода, аз хотиман он порчае дар тазкирааш дарҷ кардааст.

Фитрат то таълифи достони «Толибу Матлуб» дар тамоми шаклҳои асосии назми лирикӣ (қасида, ғазал, рубоӣ, қитъа ва ғайра) асарҳои зиёде эҷод карда, ҳатто шаҳрошӯби хубе низ ба вучуд оварда будааст. Шоир дар «Толибу Матлуб» дар боби сабаби навишта шудани достон аз ҷӯшу хурӯши эҷодӣ ва дар шакли жанрҳои гуногун шеърҳо офаридани худ суҳан ба миён оварда, чунин менависад:

.. Арӯси назм буркаъ карда боло,
Ба ҳусни худ диламро карда шайдо.
Фазон синаам чун ганчи Қорун
Лаболаб аз ҷавоҳирҳои мазмун
Табнат аз хато гардида тоиб,
Ба фикри рост мойл ҳамчу Сонб.
Ба оини Қалими соҳибъъоз
Забон мегуфт дар таври суҳан роз.
Ғанӣ гардида табъ аз ганчи маънӣ,
Ба амволи суҳан гашта тасаллӣ.
Зи мисраъҳо ҳаёлам баста чун саф,
Алиро зулфикоре дода бар каф
Ба назми шӯхи ман дил дода Нозим,
Зи ҳусни маънияи дилро ба Қосим,
Чунон аз шӯр фикрам рафта аз ҷо,
Ки Шавкат кард аз вай айш пиро.
Ба боғи мадҳ гулҳои қасида

Зи шохи шухии табъам дамида.
 Хаел афканда дар баҳри ғазал дом,
 Зи ҳар мисраъ гирифта моҳие ком
 Зи шаҳрошуб назми фитнаи шаҳр
 Яке з-у шаҳд хӯрда, дигаре захр
 Чунон буд аз рубои дил майшоом,
 Ки ба вай чор мешуд чашми Хайём
 Чунон ҳар қитъаро мекардам ишшо,
 Ки аз насраш ҳичил мегашт Туғро

Фитрат ба чупин муваффақиятҳои эҷодӣ, чунон ки маълум шуд, ҳанӯз то синни 30-солагӣ дастгӯб гардидааст. Шоир дар фаъолияти минбаъдаи адабиаш ин дастоварадҳои эҷодии худро афзун гардонда, асарҳои зиёде ба мерос гузоштааст. Вай, албатта, девони шеърҳо дошт. Вале мутаассифона, аз девони у ҳоло дарак нест. Фақат дар баёзу сафинаҳо тақрибан 35—40 ғалазли ӯ боқӣ мондаанд. Агарчи мазмуну мундариҷаи ғазалиёти шоирро аз рӯи ин миқдори боқимондаи он пурра тасаввур карда наметавонем, вале сабку услуби эҷодии ӯро дар ин жанри асосии назм ба хубӣ муайян намудан мумкин аст.

Достони «Толибу Матлуб»-и Фитрат, хушбахтона, ба шакли пурра боқӣ мондааст. Ҳоло ҳам нусхаҳои дастнавис ва ҳам нусхаҳои чопии ин достонро дар ихтиёр дорем. Чопи «Толибу Матлуб» ҳанӯз пеш аз Революцияи Октябрь дар соли 1917 дар Тошканд сурат гирифта буд.

Фитрат пеш аз ҳама шоири ғазалсаро буд. **Фитрат чун шоири ғазалсаро** Қисми бештари девони ашъори ӯро низ, албатта, ғазалиёт ташкил мекарданд. Ашъоре, ки аз ин девон боқӣ мондаанд, ҳамагӣ ғазалҳо ва парчаҳои мансуб ва ғазалҳо мебошанд.

Ғазалҳои боқимондаи Фитрат шоири навбардор ва пайравии моҳири сабки ҷадиди «ҳиндӣ»-и назм будани ӯро нишон медиҳанд. Ин порчаи дар боло овардашудаи «Толибу Матлуб» низ ба хубӣ аён мегардад. Дар он шоир намоёндоғони барҷастаи сабки «ҳиндӣ»: Соибӣ Табрезӣ, Қалими Қашонӣ, Ғанӣи Қашмирӣ, Носиралӣ Ҳиндӣ, Нозими Ҳиротӣ, Қосими Девона, Шавқати Бухориро як-як ном бурда истода, худро дар тарзи шеър бо онҳо муқоиса ва баробар кардааст.

Вале бояд гуфт, ки Фитрат дар ғазалсароӣ ба сабки «ҳиндӣ» пайравӣ карда истода, равиҳои нисбатан мушкили онро ихтиёр намудааст. Ғазалҳои ӯ мазмунан дақиқ ва нозук буда, фаҳмидани онҳо дар баъзе мавридҳо аз хонанда андак диққату андешаро талаб мекунад. Фитрат дар ғазал бо диққати фикр ва позукравӣ мӯшикофиҳои шоирона **мазмун-офаринӣ** кардааст. Инро ҳуди ӯ қайд намудааст:

Гашт садчок дили Фитрат аз панҷаи фикр,
 То гиреҳ во кунад аз зулфи сухан шонаи мо

Малехо дар тавсифи шеъри Фитрат, ки дар боло дидем, ду хусусият ва имтиёзи барҷастаи онро нишон додааст: яке

нозуки ва дигаре *тозагӣ*. Агар нозукии шеър натиҷаҳои ҳамон фикри дақику ҳаёлотии амиқ ва борикандешии шоир дар ифодаи образҳои сухан бошад, тозагии он хосили мазмунофаринӣ ё худ эҷоди образҳои тозаии шеърӣ мебошад. Дар ҳақиқат, Фитрат дар ишҳои ғазал аз ишқу ошиқӣ сухан рондад ҳам, вале дар ин мавзӯ аз ифодаи эҳсосоти ошиқона дида бештар ба мазмунофаринӣ ва кашфи нуктаҳои тоза таваҷҷӯҳ намудааст. Бесабаб нест, ки шоир худ аз тозагиву бақорати сухан ва «маънии рангин»-и ашъораш ҳарф задааст:

Зи бас фикрам тасарруф кард имшаб маънии рангин,
Зи рӯи шохиди бикри сухан бардошт буркаро.

Ҳоло инро дар мисоли яке аз ғазалҳои ӯ аз назар мегузаронем:

То ҳарфи шӯришам ба лаб аз дил расидааст,
Сад раҳ чу барги лола лабон доғ дидааст
Чавҳар чу мӯй сар кашад аз таи маро, зи бас
Дар ҳар рағ оби теги ту чун хун давидааст.
Аз бими дурбоши ҳае вақти арзи ҳол
Аз рӯи чашм ранги ҳаётим паридаст
Мардона бо ба душмани худ фушурдаам,
Ҳар мӯй ба сарам дами теге кашидаст
Аз чашми худ замона чу ашқам фикридааст,
Гӯе гили вучуди ман аз оби дида асг
Киштанд тухми заҳриге дар замини дил,
З-он сон ки хушааш сари моро бурдааст
Фитрат, ҳақон чу ҳонаи тор оядам ба чашм,
Дилро зи баски талхии даврон газидааст

Дар баёни ҳолати қаҳрамони лириқӣ дар байти ин ғазал сухани нав ва мазмуни тозаии дақику нозукест, ки тафаккури бадеии шоир эҷод кардааст. Чунончӣ асари душвориву машаққати то ба лаб овардани сухани пуршӯри дилро дар доғи лабон дидани шоир ё ин ки мӯйҳои тани худро чавҳари руста аз оби теги дар рағҳояш давида тасаввур намудани ӯ аз ҷумлаи чунин бозбӯғҳои бадеии дақиқ мебошанд. Дикқати фикр ва борикандешии шоир дар офаридани образҳои шеърӣ дар байтҳои минбаъдаи ғазали мазкур боз бештар қувват гирифтааст. Маҳсусан дар байти сеюм шоир дар вақти арзи ҳол намудан (ба маъшук) аз ҳаё ба ҳолати нугувор афтодани худро бисёр дақиқ ифода кардааст. Истиораи ин байт чашми қаҳрамони лириқиро ҳамчун чеҳраи ӯ таҳлиси меҳна, ки аз бими ҳаё ранги он паридаст. Дар байти чорум шоир дар муборизаи бо худаш ҳар тори мӯяшро теге қиёс мекунад, ки ба сараш кашидида шудааст. Дар байти панҷум бошад, вай образи шеърӣ дар асоси таъбири «аз чашм афтодан» (ба маънии безътибор ва бекадр шудан) бунёди карда, тамоми

вучуди худро аз ғам мисли донаи ашке мепиндорад, ки аз чашми замона афтодааст ва ғайра.

Чунин мазмунбофӣ ва эҷоди нуктаҳои нозуку дақиқи шоирона қариб дар ҳар байти дигар ғазалҳои боқимондаи Фитрат низ дида мешавад. Мазмунбофӣ ва нуктапардозӣ, албатта, мақсаду мароми эҷодии тамоми шоирони пайрави сабки «ҳиндӣ» буд. Вале дар ин роҳ ба ҳар кас муваффақият даст намерод. Барои муваффақият пайдо кардан дар ин роҳ шоирро истеъдод ва қуввати таъб, борикбинӣ ва умқи назар, тахайюлотӣ эҷодӣ бештаре лозим буд. Фитрат аз ҷумлаи чунин шоирони боистеъдод буд, ки дар шеърӣ нав, яъне сабки қадиди «ҳиндӣ» бомуваффақият хунарамаӣ кардааст. Умуман ўро аз пурзўртарин намояндагони «шеърӣ тарз» (сабки «ҳиндӣ») дар Мовароуннаҳри асри XVII ҳисоб кардан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки он мавҳумоту печидагии фикр ва муболиғаҳои ғайритабӣ, ки дар ашъори баъзе намояндагони равияи мушкили сабки «ҳиндӣ» мушоҳида мешаванд, ба ғазалҳои Фитрат хос нестанд. Фитрат дар пайравии ин сабк назокат ва диққати мазмунофариниро ба ифрот расонда, ба хаёлбофиву маҳумот табдил намерод. Дар эҷодиёти образҳои шеърӣ истиораҳои ў низ чандон норавшан ва пӯшида нестанд. Шоир ба равияи «шеърӣ тарз» истиораҳои нозук ва латиф офаридааст, чунон ки инро, аз ҷумла дар ғазали зерини ў мебинем:

Шӯҳӣ аз чашми ту гоҳе ки рамидан гирад,
Ғарми хуни маро бин, ки дами кушта шудан
Чавҳари теғи ту чун набз паридан гирад
Қард ҷазби ниғаҳам шишаи дилро зи ту пур,
Қист чун мап, ки паризод ба дидан гирад?
Ин чи шӯхист, ки агар сурати чашми ту кашам,
Варақ аз сояи наззора рамидан гирад.

Дар ин ҷо «рамидани шӯҳӣ», «чакидани ноз», «паридани чавҳари теғ», «ҷазби ниғаҳ», «шишаи дил», «сояи наззора», «рамидани варақ» истиораҳои махсуси назми сабки «ҳиндӣ» мебошанд, ки амсолашон дар ғазалҳои Фитрат бисёр эҷодгардида, асоси образҳои шеърӣ ўро ташкил кардаанд.

Фитрат фақат дар мавзӯи ишқу ошиқӣ мазмунофаринӣ ва нуктапардозӣ карда, аз масъалаҳои зиндагӣ ва воқеияти иҷтимоии давраш сарфи назар нанамудааст. Дар ғазалҳои боқимондаи шоир ба байтҳои вомехӯрем, ки нисбат ба воқеияти реалӣ ва ҳаёти иҷтимоии давр бифарқ набудани ўро нишон медиҳанд. Дар ин байтҳои ҷаҳонбинӣ, симон иҷтимоӣ, ақида ва муносибати шоир ба замон ва воқеият (дунё) акс шудаанд. Аз рӯи ин байтҳои бо ҷаҳонбинии худ шоирӣ пешқадам ва дар масъалаи муносибат ба воқеияти давр бо дигар суҳансароёни амсоли худ ҳамфикру ҳамовоз будани Фитрат

маълум мешавад. Аз ин рӯ, шабоҳати типологии мундариҷаи ғоявии ашъори ӯ бо ашъори дигар шоирони пешқадами давр таъин мегардад.

Фитрат бештар аз носозӣ ва сахтии айём суҳан ронда, ҳақиқати нуговори давраи зиндагии худро ба қалам овардааст. Қаҳрамони лирикийи ӯ як тан аз афроди иҷтимоист, ки сахтиву душвории айёмро дар шахси худ эҳсос кардааст:

Чунон аз **сахтии айём** сангин гашта аъзоям,
Ки гар хезам зи ҷо, ояд ба гуш овози занҷирам.

Боз:

Сахтии айём азбас кард дар табъам асар,
Тарсам аз аксам, ки созад сангсор оинаро.

Қаҳрамони лирикийи Фитрат низ чун қаҳрамони лирикийи дигар шоирони пешқадами ин давр гирифтори ғаму кулфати айём аст. Бинобар ифодаи образноки шоир, ба вай нӯшидани май нашъан акс медиҳад, яъне ба ҷои хурсандиву хушҳолӣ ҳиссиёти ғаму андӯхро бедор мекунад, зеро айём гили паймонаи ӯро аз обу хоки ғаму кулфат сириштааст:

Май ба мо акс диҳад нашъа, ки айём сиришт
З-обу хоки ғаму кулфат гили паймонаи мо

Шоир ин маъниро дар байти зерин ба тарзи дигар ифода карда менависад, ки азбаски ҷаҳон ӯро талхком кардааст, шираи қанд дар табиаташ чун заҳр таъсири бад мерасонад:

Надорад талхкоме шаккарестони ҷаҳон чун ман,
Ки кори заҳр созад дар табиат шираи қандам

Чунон ки мебинем, талхкомӣ ва гирифтагии дили қаҳрамони лирикийи Фитрат на аз номехрубониву бадаҳдӣ ёр, балки аз носозӣ ва бадаҳдӣ замона аст. Ин маънӣ хусусан аз байти зерин хуб ошкор аст:

Чунон гирифта зи бадаҳдӣ замона дилам,
Ки гар ба сулҳ дароям, зи ҷанг метарсам

Шоир нисбат ба замон ва муҳити ба қавли ҳудаш, чу зиндон ончунон рӯҳафтода аст, ки як дами хурсандӣ ва кушоиши дилро ҳатто орзу карда наметавонад:

Аз ин боғи чу зиндон кушоди дил талаб созам?
Ки мешавад гунча куфли баста, шохи гул чу занҷирам.

Дар ҷои дигар мегӯяд:

Чун кушояд дили пажмурда, ки монанди сипанд
Сӯхт аз хоки сияҳбахтии мо донан мо.

Оре, кахрамони лирикии Фитрат як шахси ғамзадаву ги-рифтадил, сияхбахту талхомест, ки носозии айём орзуи ўро куштааст:

Чу абри тира аз ҳар узви ман селоби хун рсзад,
Зи бас шуд орзуе дар бунӣ ҳар мӯ шаҳид ин чо

Ин байтҳо аз авзои ноҳинчори рӯҳии шоир нисбат ба му-хити зишдагӣ ва норизони чуқури ӯ аз замон шаҳодат меди-ханд. Дар ин масъала дар байни ӯ ва дигар шоирони нисбат ба воқеияти иҷтимоӣ ҳассоси он давр шабоҳати кайфияти ру-хӣ ва яғонагии ақидаву андеша мушоҳида мешавад.

Шабоҳат ва яғонагии руҳиву андешаи Фитрат бо афкори зиддизамонии шоирони муосираш дар боби шикоят аз ҳунар-ношиносии замон ва хориҷ соҳибони ҳунар низ ошкор мегар-дад. Дар байти пойн шоир дар ҳамовозӣ бо муосиронаш ба сахтӣ ва хориву зорӣ умр гузарондани мардуми соҳибҳунар-ро баён намудааст:

Умри соҳибҳунарон ҳам ба дурушти гузарад,
Ки намадпӯш бувад оина аз чавҳари хеш

Аз чунин байтҳои ғазалиёти боқимондаи Фитрат яқин ме-гардад, ки ашъори ӯ на танҳо бо сабку услуби тоза ва баде-ияти баланд, балки бо мундариҷаи ғоявии худ низ қимати ка-лон дошанд.

«Толибу Матлуб» аз муассиртарин ва шӯ-

Достони «Толибу рангезтарин достонҳои ишқии адабиёти клас-
Матлуб» сикиии тоҷик мебошад. Ин достон аз ҳар
қиҳат — бо тозагии сужет, ғояи баланд ва
бадеияти олиӣ худ низ дар адабиёти пас аз асри XVII тоҷик ма-
коми хосса дорад.

Қиссаи «Толибу Матлуб» дар асри XVII бештар бо номи «Қозурписар» машҳур будааст. Гузашта аз ин, чунон ки аз ахбороти Малеҳо ва гуфтаҳои худӣ Фитрат дар муқаддимаи достон маълум мегардад, ин қиссаро олитарин ва дилангезта-
рин қиссаҳои ошиқона ҳисоб мекардаанд. Малеҳо дар зикри достони Фитрат дар ин маънӣ навиштааст: «Воқеаи аъло, ки аъломартабаи воқеаҳост дар ҳолати қозурписар, машҳур аст, ҳамонро маснавӣ баста, қору боре қарда, ки шунидан дорад».

Дар ин бора гуфтаи худӣ Фитрат дар боби сабаби наъми достон боз бештар ҷолиби диққат аст. Шоир дар ин боб умуман аз ишқ, аниқтараш, достонҳои (ҳикоятҳо ё қиссаҳо)-и машҳури ишқӣ сухан ронда, онро ба се қисм (дараҷа) ҷудо кардааст. Мувофиқи тақсимои ӯ, достони Қозурписар ба дараҷа (қисм)-и олиӣ ишқ, достон (ҳадис)-и Гулҳанӣ ба дараҷаи миёна (авсат) ва достони Мачнун, яъне Лайливу Мачнун ба дараҷаи пойн (аднӣ)-и он мансубанд.

Намесози чаро дар маснави фикр²
 Ки дорад ҳусни лафзаш маънии бикр .
 Чахон пур аз ҳикоятҳои рангин,
 Намегадди чаро з-ин бог гулчин²
 Хусусан достони ишки козур
 Ки ҳар ҳарфаш бувад дар гуш як дурр
 Бувад се қисм ишки шӯришоҳанг,
 Ки ҳар якро бувад сад шаст дар чанг
 Нахустин ишки Козур — ишки аълош,
 Ки обу тоби ӯ пардози дилҳост
 Ҳадиси Гулхани қисмест авсат,
 Ки зад дар баҳри оташ гӯта чун бат
 Сеюм қисмест анди ишки Мачнун,
 Ки будаш мӯи сар хошоки хомун
 Якero з ин се шуҳи чехраурӯен
 Ниқоби лафз бар рухсора пушон

Бо мо он қадар равшан нест, ки ин тақсимоҷ ва табақа-
 бандии достонҳои ишқӣ ба кадом асос ва аз руи кадом меъ-
 ёр аст. Фақат ҳаминаш аён аст, ки дар асри XVII достони
«Толибу Матлуб» достони ишқии дараҷаи аввал ҳисоб мешу-
дааст, достони дар адабиёти хатти машҳури «Лайливу Мач-
нун»-ро аз достонҳои ишқии дараҷаи сеюм ба шумор меовар-
даанд. Ин ҳуҷҷати басе қолиби диққат аст, ки на танҳо дар
 таъини мақоми «Толибу Матлуб» дар таърихи достонсароии
 тоҷик, балки дар тадқиқи умуман инкишофи таърихи ин жан-
 ри адабиёти классикии мо аҳамияти ҷудогона дорад.

Сужети қиссаи «Толибу Матлуб» маълуму машҳур бошад
 ҳам, вале он чун қиссаи Гулхани то замони Фитрати зарлӯз
ба риштаи назм надаромада будааст. Фитрат аввалин ва яғ-
на шоирест, ки ин қиссаи ишқиро назм кардааст. Дар ин ҷо
 саволе ба миён меояд, ки Фитрат сужети ин достонро бево-
 сита аз фольклор гирифтааст ё аз ягон манбаи китобӣ ба даст
 даровардааст.

Бо вучуди маълуму машҳур будан то замони Фитрат ба
 риштаи назм дароварда нашудани ин сужет моро ба чунин
 хулоса водор менамояд, ки он ба эҷодиёти даҳаҷакии халқ
мансуб буда, шоир инро аз ҳамин манбаъ гирифтааст. Зеро
 аз руи далели ақли, агар ин сужет бо фольклори замони шо-
 ир алоқа надошта, фақат дар манбаи хаттӣ мавҷуд мебуд,
 дар сурати ҳанӯз манзум нашудан ва ба ҳазинаи адабиёти
 классикии дохил нагардидани худ шӯҳрат касб карда намета-
 вонист. Шубҳае нест, ки қиссаи «Толибу Матлуб» дар байни
 халқ машҳур буда, Фитрат сужети достони худро аз фоль-
 клор гирифтааст.

Ба ин тарик, достони Фитрат бунёди фольклорӣ дошта,
 дар асоси қиссаи халқӣ эҷод шудааст. Инро аз мазмун ва
 ояи достон фаҳмидан мумкин аст.

Достони «Толибу Матлуб»-и Фитрат қалон нест. Ҳаҷми
умумии он дар ҳудуди 850 байт буда, аз ин ҷумла ҳуди су-
жет дар 700 байт гузорин ёфтааст. Сужети он низ, чунон ки

хоҳем дид, бисёр содда буда, вале мазмуни ғоявӣ ва арзиши бадеии ин дoston хеле баланд аст.

Дoston дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси махфуз (мафоилун мафоилун фаулун)-и вазни аруз навишта шудааст, ки таркиби ҳичоҳои он чунин аст:

V—IV—IV—IV—

Дostonи «Толибу Матлуб» монанди дигар дostonҳои пешина бо муқаддимаи анъанавие, ки аз муноҷот ҳамду наът ва ғайра иборат аст, сар мешавад. Пас шоир сабаби таълифи дostonро зикр намуда, ба гузориши мазмуни он мепардозад. Як хусусияти сохти дostonи Фитрат ин аст, ки ба таври маъмулӣ ба бобоҳо ҷудо карда нашуда бошад, ҳам пас аз анҷоми тасвири ҳар воқеа ғ лавҳа ду байти сокиномае оварда мешавад, ки мазмунаш пешакӣ аз воқеаи навбатии мавриди тасвир хабар медиҳад. Дар ин сурат байтҳои сокинома дostonро ба бобоҳо ҷудо карда ва вазифаи як навъ унвони бобҳоро низ адо намудаанд.

Мазмуни дoston чунин аст:

Дар шаҳре пиразани чомашӯе дар лаби оби равон зиндагӣ мекард, ки аз машаққати рӯзгор ва бори меҳнат тамоман афтада шуда буд. Ягона мояи хурсандии ӯ ин буд, ки фарзанди қобил ва меҳнатдӯсте дошт бо номи Толиб, ки дар қорӣ чомашӯи моҳир буда, ба модараш ёрӣ мерасонид. Азбаски модар пир ва бемадор шуда буд қисматҳои вазини қори чомашӯиро писараш анҷом медод. Пиразан дар ба дари хонаҳои мардум гашта, либосҳои шустанин онҳоро гирифта меовард. Толиб либосҳои шуста дарзвол мекард, модар онҳоро ба соҳибонашон бурда медод.

Толиб дасташ ба қор, вале дилаш дар банди орзуву ҳаваси ишқ ва ҷӯён ёри матлуб буд.

Рӯзе пиразан аз рӯи одати худ дар ҷустуҷӯи либоси шустанин ба шаҳр баромада, ҳалқа бар дари ҳар сарое мезад, ки ногоҳ ба дари қасре мерасад. Аз яке мепурсад, ки ин қасри олий манзили кист, он қаср ҷавоб медиҳад, ки ин қасри духтари шоҳ аст. Духтари шоҳ Матлуб ном дошт ва ба 14-солагӣ қадам гузошта, дар хусну ҷамол беназир гардида буд. Пиразан бо иҷозат дохили қаср мешавад ва ба ҳузури шоҳдухтар рафта, дар ҳаққи ӯ дуову сано меҳонад. Матлуб ба ӯ илтифот карда, киву чӣ қора буданашро пурсон мешавад. Пиразан дар ҷавоб меғӯяд, ки бо қори козури (ҷомашӯи) машғул аст ва ба ин роҳ рӯзку рӯзӣ меёбад. Матлуб аз қору бор ва ба чӣ мақсад омадани ӯ огоҳ шуда, дарҳол ба яке аз қанизакони худ амр мекунад, ки либосҳои шустанин ӯро ба пиразан оварда диҳад. Пиразан либосҳои Матлубро гирифта, шодикунон ба қулбаи худ бармегардад.

Пас аз чанд рӯз пиразан либосҳои шустаро гирифта ба қасри шоҳдухтар мебарад. Вақте ки гиреҳро кушода, либосҳои шустаро як-як ба шоҳдухтар нишон медиҳанд, вай аз по-

кизагнн онҳо ва хунармандии козури ба вачд меояд. Вай ба пиразан таҳсин ва саховати бисъёр карда, пас либоси дар тан доштаашро кашида ба ӯ ба шустан медиҳад. Вақте ки либоси шустаро мепӯшад, ба гӯшаш ишқу муҳаббат садо медиҳад, ки «бӯи қабоят ба димоғи ҷавоне расида, ӯро ба савдои ишқат гирифтोर кардааст».

Матлуб аз либоси худ ин рози дили Толибро шунида ва муҳаббати ӯро эҳсос карда, худаш низ дар печутоб меафтад. Пас ба пиразан рӯ оварда, мелурсад, ки либоси ӯро кӣ шуста ва дарзмол кардааст? Пиразан ҳақиқати ҳол — дар козури устои беҳамто будани писараш ва ба дасти ӯ шуста шудани либосҳои шоҳдухтарро баён намуда, илова мекунад, ки Толиб чанд рӯз боз дар печутоб ва сузу гудоз аст, маълум нест, ба кӣ дил бохтааст. Матлуб яқин пай мебарад, ки Толиб ба вай ғойбона оишқ шудааст ва дили худаш ҳам ба туғён омада, гирифтори ишқи козуриписар мегардад. Ҳамин тавр, ишқи пурсӯзу гудози ғойбонаи байни шоҳдухтар ва козуриписари камбағал оғоз мешавад.

Матлуб дар оташи ишқ месӯхт, вале ин ҳиссиёт ва рози дили худро аз шарму ҳаё пинҳон медошт. Вале азбаски бетобӣ ва шӯриши дилаш лаҳза ба лаҳза афзунтар мегардид, худро ба ҳар дарде вонамуд месохт.

Пиразан ин ҳоли Матлубро мушоҳида карда, сабаби аслии бетобии ӯро ба фаросат дармеёбад ва ба андеша фуру рафта, ба баргаштан иҷозат мелурсад. Ба хона омада, ҳоли Матлубро як-як ба Толиб баён мекунад, аз ишқи ӯ дар гудоз афтодани шоҳдухтарро хабар медиҳад. Толиб аз шунидани ин хабар беҳуд шуда, савдои ишқаш боз афзунтар мегардад. Вале мулоқоту дидорро бо маҳбуба аз имкон берун дида, аз муошиқати ғойбона қаноатманд ва хурсанд мегардад:

Ба роҳи боғи васлаш дид чун банд,
Ба бӯи з-он чаман гардид хурсанд.

Толиб аз сӯзи ишқ ва ғаму меҳнати ҷудой аз маҳбуб обу адо мешуд, хилғати ӯро, ки модараш барои шустушӯи гирифта меовард, гириякунон ба дидаҳояш мемолид, пас онро бо эҳтиётӣ тамом шуста, бо таъбири шоир, ба тори ҷон меафканду бо гармии дил хушк мекард. Баъд онро модараш ба Матлуб бурда меод. Матлуб либоси ба дасти Толиб шустан худро гирифта, ба воситаи он ҳаёлан бо ёр гуфтугӯ ва арзи ҳол менамуд:

Либоси шуста Толиб чун ки меёфт,
Забонро дар сухан чун ришта меофт,
Ки эй аз марҳами васлам шуда дур,
Саропо дида то дил захми носур.
Дилат дар печутоби ҳаҷр чун аст?
Шиорат беқарорӣ ё сукун аст?

Димоғат хуш ба бўям ҳаст ё не?
 Дилат пур з орзӯям ҳаст е не?
 Ки ман ҳам ҳамдами рӯзи сиеҳам,
 Дамад аз хар сари му дуди оҳам
 Чунон умрам дар оғӯши малол аст,
 Ки рузам бе ту моху моҳ сол аст
 Чӣ созам, карда нақшам килки тақдир
 Ба девори сабо, чун мурғи тасвир
 Надорам меҳрубоне, то дар ин боб
 Кунад фикреву дар оташ занад об
 Зи як сӯ доманам дар чанги номус,
 Зи як чоғиб чуннам карда маъюс

Ҳамин тарик, либоси Матлуб воситаи пайғом ва арзи ҳоли байни ошиқу маъшук гардида буд.

Чун пиразан ба сарои Матлуб бисёр рафту омад карда, шахси аз ҳама наздики ӯ мегардад, аз ин занони атрофи шоҳдухтар рашк мебаранд. Онҳо ба мақсади қатъ кардани пой омаду рафти пиразан фитна ангехта ба ҳузури подшоҳ хабаркашӣ мекунанд, ки шоҳдухтар пирохани танаширо ба ҳар бегона ба шустан медиҳад, ки пиразанро назди духтараш роҳ надиҳанд.

Бо ҳамин алоқаи ошиқу маъшук, ки ба воситаи шустушӯи либос давом дошт, қанда мешаванд. Матлуб аз тақдирӣ худ ва бадмеҳрии гардун, ки ӯро ҳатто аз шунидани паёми ёр маҳрум сохтааст, саҳт шикоят мекунад, вале ба ҷуз сабр дигар чорае намеёбад. Пагоҳии рӯзи дигар вақте ки пиразан либосҳои шустаро гирифта меорад, атрофиёни шоҳдухтар ӯро аз дари сарой меронанд. Толиб ин воқеаро аз забони модараш шунид, аз ғаму андӯх бемор мешавад. Рӯзе модар ӯро тасалли дода, ба умеди дидор ба боғи шоҳдухтар мебарад. Толиб аз паси модараш ба боғ даромада, дар суффаи лаби ҳавз, ки дар он одатан Матлуб менишаст, қарор мегирад. Вале якбора аҳволаш бад шуда, дар поёни суффа ба зери гулбуне меафтад. Чун мебинад, ки марг ба гиребонаш панҷа задааст, аз модараш хоҳиш менамояд, ки ӯро дар зери ҳамин гулбун ба хок супорад. Толиб вафот мекунад. Модар ба нолаву фиғон ва рӯканӣ медарояд, пас назди боғбон рафта, воқеаро баён мекунад ва ҳамёни зар ба дастӣ ӯ дода, хоҳиши писари марҳумашро арз менамояд. Боғбон ҷасади Толибро дар поёни ҳамон суффа номаълум карда мегӯронад ва ба пиразан дар як гӯшани боғ ҷой медиҳад, то ӯ тавонад дар ҷавори оромгоҳи фарзандаш умр ба сар барад.

Матлуб низ аз ғаму ғусса афсурда буд. Вай барои гирифтани ҳавон тоза ба канизон ва дояғони худ ба сайри боғ меояд. Ба рӯи он суффаи хоси худ баромада менишинад ва канизаку дояғонро барои чида овардани гул ва корҳои дигар ба ҳар тараф равона карда, худаш танҳо мемонад. Вақте ки канизон баргашта меоянд, ӯро дар ҷои нишастааш намеёбанд, чандон ҷустуҷӯ мекунанд, пайдо карда наметавонанд. Хабарӣ ғоиб шудани Матлубро ба подшоҳ мерасонанд.

Подшоҳ ба ҷустуҷӯи духтараш бо лашкар ва одамони наз-

дики худ ба боғ меояд. Матлубро пайдо карда наметавонад. Он гоҳ шоҳ боғбонро ба ҳузури худ даъват карда мепурсад, ки оё пеш аз ин дар ин боғ ягон ҳодиса рӯй дода буд, ки дар асари он имрӯз чунин бадбахти пеш омад? Боғбон сирро пинҳон дошта, фақат ҳаминро мегуяд, ки дар канори боғ пиризане маскан дорад, ки қору бораши доимо нолаву фиғон ва ашкрезист. Подшоҳ амр медиҳад, ки пиризанро гирифта оранд. Пиризан ҳақиқати воқеаро баён карда мегуяд, ки писари беморашро дар ин боғ оварда буд, дар ин ҷо ӯ вафот кард, ӯро мувофиқи хоҳиши худаш дар поёни суффа гӯронида, худ дар ҳамсоягии оромгоҳи ӯ маскан гирифтааст. Подшоҳ яқин мекунад, ки духтари ӯро хоки писари пиризан кашидааст. Бо амри ӯ қабри Толибро мекушоянд ва мебинанд, ки Толибу Матлуб дар оғӯши ҳамдигар хобидаанд. Ошиқ ва маъшук дар зиндагӣ ба дидор ва висоли ҳамдигар расида натавониста, пас аз марг дар гӯр ҳамдигарро пайдо карда буданд.

Подшоҳ аз дидани ин ҳол саҳт мутаассир ва ғамгин мешавад, афсӯс меҳӯрад, ки агар аз ҳоли ин ду дилдода хабар медошт, онҳоро ба ҳам қарин мекард. Пас бо гирьяву фиғон мегуяд.

Пас он гаҳ гуфт: «Эй майнуши инсоф,
Ки бигзоредашон чун дурд бо соф,
Ба дунё гарчи мебуданд маҳчур,
Ба ҳам боре биenezанд дар гур»

Рӯи қабри ошику маъшукро дубора бо хок мепӯшанд. Аз марги онҳо дунёро мотам фаро мегирад.

Достон бо андешаҳои шоир ба бесуботии дунё ба охир мерасад.

Ба мардуми оддии меҳнатӣ мансуб будани **Баъзе нуктаҳои ғоявӣ достон** козурписар— қаҳрамони асосии достони Фитрати Зардӯз дадели барҷастаи сарчашмаи халқӣ доштаи ин асар мебошад. Халқи меҳнаткаш як ҷавони чомашӯро, ки ба пойнтарин табақаи иҷтимоӣ мансуб аст, қаҳрамони асосии қиссаи ишқии худ интиҳоб кардааст. Аз тарафи як нафар шоири хунарманди зардӯз ба назм дароварда шудани ин қиссаи халқӣ низ тасодуфӣ нест. Фитрат ҳамчун шоири доираҳои хунармандӣ ба қиссаи ишқи фарзанди халқи меҳнаткаш таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, онро ба риштаи назм кашидааст. Бо ҳамин вай ин қиссаи халқиро ба атабиёти классикии тоҷик ворид карда, ба он умри ҷовидонӣ бахшид ва дар радифи достонҳои маъруфи ишқии ин адабиёт қарор дод.

Дар достони Фитрат қаҳрамони асосӣ мансубияти иҷтимоӣ табақавии худро ба сифати намояндаи мардуми меҳнаткаш, чунон ки дар асли қиссаи халқӣ будааст, пурра нигоҳ доштааст. Вай шахси аз оммаи меҳнаткаш баромадае набуда, балки дар байни он зиндагӣ мекунад, бо кори «сиёҳ»-и чомашӯӣ машғул

аст. Дар дoston тасвири чараёни меҳнат, санъату маҳорат ва зебони кори чомашӯии козурписар мавқеи калон дорад. Маҳз ҳамин санъати ҳунарманди ва сифати баланди кори чомашӯии козурписар шоҳудхтарро мафтун намуда, дар дили ӯ нисбат ба ҷавони соҳибхунар ишқу муҳаббатро бедор мекунад. Оре, козар на бо шӯҷоату далери ё хусни зоҳирӣ, балки ба воситаи зебоии ҳунар ва натиҷаи қораи шоҳудхтарро ошиқи шайдои худ ме-гардонад. Умуман дар дostonи «Толибу Матлуб» меҳнати ҳунармандӣ ва самарай он воситаи ба вучуд омадани ишқу муҳаббати пурҷӯши инсонӣ гардидааст. Аз ин ҷиҳат «Толибу Матлуб» дар таърихи адабиёти тоҷик дostonи нодире ҳисоб меёбад. Дар байни дostonҳои бисёрӣ ошиқонаи ин адабиёт «Толибу Матлуб» ягона дostonест, ки дар он меҳнат ва самарай он чун сарчашмаи ишқу муҳаббат тасвир гардидааст. Маншай ин ғояи оли, бешубҳа, ҳамон муҳити иҷтимоии аҳли меҳнат аст, ки ҳам худ қиссаи «Толибу Матлуб»-ро ба вучуд оварда ва ҳам назмкунандаи онро ба воя расондааст.

Ба ҳамдигар дил бохтани козурписар ва шоҳудхтар — намо-яндагои табақҳои поин ва болои ҷамъияти ин ғояро низ со-бит мекард, ки дар назди ишқ «шоҳу гадо баробар» буда, муҳаб-бати поки инсонӣ ба шикастани ҳудуди табақавӣ қодир аст. Аз ин нуқтаи назар «Толибу Матлуб» ба «Шоҳу Гадо»-и Орифӣ ва «Шоҳу Дарвеш»-и Хилолӣ шабоҳате пайдо кардааст. Вале дар баробари ин вай аз дostonҳои мазкур фарқи кулӣ низ дорад. Дар он ду дoston ишқи маҷозӣ дар мисоли меҳру вафодории дарвеш нисбат ба шоҳ гузориш ёфтааст, ки аз таъсири тасаввуф холи нест. Вале дар «Толибу Матлуб» ишқу муҳаббати ҳақиқии байни духтару писар тасвир гардидааст. Ишқи Толибу Матлуб ишқи соф ва пурҷӯши инсонӣ буда, маънии сирф реалӣ дорад. Бар хилофи бисёр дostonҳои классикӣ, ки ишқро ба тарзи мистикӣ—тасаввуфӣ талқин менамоянд, дар «Толибу Матлуб» ишқ ба маънии асли ва реалиаш гузориш ёфтааст. Ин дoston бо нигориши ишқи реалии инсонӣ ва мазмуни ҳаётии худ низ кимати калони ғоявӣ дорад. Фитрат фаҳмишу нигориши реалӣ ва дуньявии қиссаи ишқи Толибу Матлубро дар дostonи худ пурра риоят карда, ба маънидоди сӯфиёна ва рамзии он кӯшише наҷамудааст.

Агарчи хотимаи дoston — дар боғ ғоиб шудани Матлуб ва дар қабр дар оғӯши Толиб пайдо гардидани ҷисми ӯ зоҳиран мистикӣ ба назар мерасад, вале ин лавҳай хотимавӣ яқинан бофтаи ҳаёлотӣ сӯфиёнаи шоир набуда, аслан дар ривояти халқии дoston вучуд доштааст. Дар ривояти халқии дoston бошад, тавҷеҳи мистикӣ ишқ ҷой дошта наметавонист. Лаҳзаи мазкур дурусттараш ҳалли фантастикӣ сюжетӣ дoston мебошад, ки дар осори эпикӣ халқ бисёр дида мешавад.

Тарикати ҳалли сюжетӣ дoston, яъне пас аз марг ба висоли яқдигар расидани ошиқу маъшук маънии чуқури иҷтимоӣ до-

рад. Асоси реалии ба ин тарзи ҳузнангез хотима ёфтани достони ишқи нокоми онҳо озод набудани ишқ дар шароити феодализм мебошад. Ба ҳамин иллат ду дилдода дар зиндагӣ ба висоли ҳамдигар расида натавониста, орзуи дидор ва васли якдигарро ҳамроҳи худ ба гӯр бурданд. Аз рӯи ҳаёлот романтикии эҷодкори дoston дилдодагон фақат дар он чо имкон ёфтанд, ки ба орзуи худ расанд.

Ҷоциан ишқи Толибу Матлубро хусусан фарқи куллии иҷтимоӣ табақавии онҳо муқаррар ва ноғузир гардонда буд. Дар ҷамъияти феодалӣ дар шароите, ки фарқҳо ва ҷудоиву монеаҳои табақавӣ пӯхоят қатъи ва пурзӯр буданд, ба ҳамдигар ишқу муҳаббат пайдо карда, ба васл расидани як ҷомашӯи бенаво ва духтари подшоҳ аз имкон берун буд. Чунин имконият фақат дар таҳайюлотии бадеии халқ чун афсона вуҷуд дошта метавонист, вале дар ҳаёти реали маҳол буд. Аз ин сабаб модари Толиб ба писараш дил додани Матлубро пай бурда, ба ҷои он ки шодӣ кунад, андешаманд гардида, фарқи фикру ҳаёл аз ҳузури шохдӯхтар ба хона бармегардад. Зеро вай ба ҳубӣ дарк мекунад, ки агарчи Толибу Матлуб ҳамдигарро дӯст медоранд, вале масофа ва монеаи табақавии байни онҳо басо бузург аст, бинобар ин ба мақсад расидани дилдодагон ба назари ӯ амри маҳол менамояд. Инро ҳуди Толибу Матлуб ҳам нағз мефаҳманд. Матлуб ишқи худро нисбат ба козурписар на танҳо аз падари подшоҳаш, балки ҳатто аз занони наздики худ низ пинҳон медорад. Вай ин рози худро ба ҳеҷ кас кушода наметавонад. Ин роздорӣ ӯ на аз шарму ҳаё ё бими падар, балки аз дарки ҳақиқати талх аст, ки ба козурписар дил бастании духтари подшоҳ аз ақлу имкон берун ва манӯъ аст. Бинобар ин ҷӣ ӯ ва ҷӣ Толиб ба мулоқоти якдигар сабӣ намекунанд ва ба тақдир тан медиханд, зеро ғайр аз пайғом ва ифодаи рози дил ба воситаи либос ва оҳу нола дигар чора надоранд.

Ба назари хонандаи имрӯза якдигарро надида, ғоибона ишқи шайдои ҳамдигар шудани Толибу Матлуб тааҷҷубовар ва ғайритабӣ менамояд. Вале дар шароити феодализм ин ҳодисаи фаҳмо ва табиӣ буд. Азбаски қонунҳои саҳти шариат занонро дар ҷордевор маҳдуд карда, онҳоро аз мардон тамоман ҷудо нигоҳ медошт, духтару писар бо ҳам вохӯрда, ҳамсӯҳбат шудан он тараф истад, ҳатто якдигарро дида наметавонистанд. Дили онҳо, чун дили Толиб, пур аз ишқу ҳавас ва орзуи ёр буд, мехостанд шахсеро дӯстдоранд ва дӯстдори ӯ бошанд, вале ҳайҳот, ки пайдо кардани чунин ёри дилхоҳ аз имкон берун буд. Бинобар ин ишқи онҳо муаллақ ва бечавоб мемонд, орзуҳои ширини ҷавонии онҳо амалӣ намешуд. Фитрат чунин орзуву таманнои ҷавонии қаҳрамони достони худро бисъёр табиӣ ва ҳаққонӣ ба қалам овардааст. Вай дар аввали дoston пас аз тасвири маҳорати козурии Толиб орзуву ҳаёли ӯро дар бо-раи ёри ҳанӯз нопаёдо ин тавр баён мекунад:

...Вале дар сина дил будаш мушавваш
 Чу мумин байзае дар токи оташ,
 Ки созад синаро равшан ба доге,
 Ба базми ишк афрузад чароге.
 Шудӣ мурги дилаш ҳар лаҳза нолон,
 Ки гардад сайди доми хушнигоҳон.
 Талаб пайдову аз матлуб асар не,
 Ҳарифон масту аз соки хабар не...
 Чу булбул ҳар замон кардӣ фиғоне,
 Ки аз гулҷеҳрае ёбад нишоне...

Чунин ҷавони пурэхтирос ва ташнаи ишк тайёр буд бо як назар дил бохта, ошиқи шайдо гардад. Ба Толиб ҳатто дидани пирохани Матлуб кифоя гардид, ки аз бӯи он масти ишқ ва ғоибона ошиқи зори шоҳдухтар шавад. Матлуб ҳам, ки дар банди қасри шоҳона зиндагӣ карда, эҳтимол ғайр аз канизону занони атрофаш ҷавони «номаҳраме»-ро надида буд, бо дастони пурҳунари козурписаре шуста шудани пирохани худро фаҳмида, ба вай ғоибона меҳр бафт. Ин лаҳза низ ба эътибори шароити замони пеш боварибахш ва табиӣ менамояд.

Ба ин тариқ достони «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардӯз аз нуқтаи назари ифодан ғоя ва орзуву омили табақаи меҳнатии аҳоли — ҳунармандон асари барҷастае ба шумор меравад.

«Толибу Матлуб» дар бадеият низ асари **Хусусиятҳои бадеии достони «Толибу Матлуб»** олиест. Фитрат маҳорат ва устодии худро дар тасвири бадеӣ нишон додааст. Достони ӯ бо бадеияти баланд ва забони пуробу ранге навишта шудааст. Фитрат махсусан дар лавҳанигорӣ, тасвири муфассали манзара ва қиёфаи қаҳрамонҳо хунариномӣ кардааст. Шоир қиёфаи зохирии қаҳрамонҳо, манзараҳои табиат ва меҳнатро рассомона нигошта аст. Ба ин тасвири қиёфаи пиразан (модари Толиб), ҳусну ҷамол ва пайкари зебон Матлуб, манзараи боғи дилкушои ӯ ва кори козурии Толиб мисол шуда метавонанд. Ба услуби дostonсароии Фитрат тасвири панорамӣ ва вусъатноки манзара ва қиёфаи мукаммали қаҳрамонҳо хос аст. Масалан, тасвири қиёфа ва пайкари Матлуб қариб 50 байтро фаро гирифтааст, тасвири манзара ва таърифи боғ (гулшан)-и хоси ӯ бошад, дар 30 байт давом кардааст. Шоир қиёфа ва пайкари шоҳдухтарро узв ба узв нигошта, андоми зебон ӯро пурра дар назари хонанда чилвагар месозад, чунон ки манзараи умумии гулшан низ бо тасвири ҷудоғонаи ҳар яке аз анвои гулу дарахтон ва васфи ҳавзи обу шаҳсуффаи лаби он ба тасаввур оварда мешавад. Ин тасвирҳо образнок ва хеле рангин мебошанд. Дар онҳо ташбеҳу истиораҳои тоза низ кам нестанд. Бо вучуди ин қиёфаи Матлуб асосан бо ҳамон ташбеҳу истиораҳои маъмуле тасвир ёфтааст, ки дар лирикаи ишқӣ дар васфи ҳусну ҷамоли ёр қорбасти мешуданд. Нигориши манзараи гулшан ҳам то андозае ба ранги анъанавӣ сурат гирифтааст.

Аз нуқтаи назари тозагии ташбеҳу истиораҳо тасвири қиёфаи пиразан бештар ҷолиби диққат аст. Тасвири симон зохирии пи-

разан агарчи чандон муфассал нест, вале гузашта аз маҳорати киёфанигорӣ иқтидори Фитратро дар офаридани ташбеҳу истиораҳои тоза низ намоиш медиҳад.

Саре аз раъша ҳамчун барги беде,
Хазоне аз баҳори ноумедӣ.
Забонаш дар даҳан бе захри гуфтор
Чу мори мурда дар сӯрохи девор.
Ду абрӯ чун ду теги зангбаста,
Ду чашмаш чун ду бодомӣ шикаста.
Ҳамидан карда бар қаддаш чунон зӯр,
Ки гашта ҳалқаи дарвозаи гӯр.
Зи пири хӯрда азбас дар гулӯ мушт,
Занаҳ дар бинияш рафта чу ангушт.
Зи дасташ аз ҳуҷуми раъша сад бор
Шуда қоми тавоноӣ нагунсор...

Чунон ки мебинем, ҳолати пиразан ба хазони ноумедӣ, раъшаи сараш ба чунбиши барги бед, забонаш ба мори мурдаи сӯрохи девор, ду абрӯяш ба ду теги зангбаста, ду чашмаш ба ду бодомӣ шикаста, қади ҳамидаш ба ҳалқаи дарвозаи гӯр, сараш аз сафедии мӯй ба қуллаи пурбарфи кӯҳ ва ҳоказо монанд карда шудаанд. Ин ташбеҳот ба фаҳму идроки умум наздик буда, сурати ҳоли пиразанро хеле равшан ба назар меоранд. Онҳо ташбеҳоти обшустаи анъанавӣ набуда, балки аз ҷумлаи ихтирооти бадени худӣ Фитрат мебошанд.

Манзараи қори козурии Толиб бо тасвирҳои тоза ва рангин ба қалам оварда шудааст. Вале ин ҷо тасвирҳои нозук то андозае дақиқ буда, бештар ба истиораҳо асос ёфтаанд. Тасвири истиоравиро пеш гирифтани шоир дар ин маврид ба мақсади муайян аст: вай бо роҳ дар айни ҳол ҳам қору маҳорати либосшӯи ва ҳам симони инсонии Матлубро ба сифати як ҷавони зебои ширинсухан ва фусункору пурҳунаре ба қалам овардааст. Ин ду вазифаро баробар ва тавъам иҷро кардани тасвир асосан ба воситаи истиораҳо имконпазир гаштааст:

...Лаби обе, ки ўро буд маскан,
Дамидӣ чон чу оби Хизр бар тан.
Зи тардастӣ ба тарфи баҳри найранг
Хазорон раҳти дил мекуфт бар санг.
Зи рӯи даҳр он хуршеди кавқаб
Ба оби нур шустӣ зулмати шаб.
Қафи собун ба зарфаш буд маҳтоб,
Бувад худ ин сухан равшантар аз об.
Кумошери, ки ў пардоз мекард,
Ба раҳти ҳусни Юсуф ноз мекард.
Аз у аҳли ҳавас чун мавҷ бетоб,
Қулӯҳи хоктаъбон монда дар об.
Ба тарфи ҷӯй он машшогаи ноз
Чунон қардӣ кумоши ҳусн пардоз,
Қи об аз шавқи ў девонамонанд
Қаф овардӣ ба лаб ҷои шакарханд...

Дар ин порча тарфи баҳри найранг, рахти дил бар санг кӯфтан, ба оби нур сустан, рахти ҳусн, қумоши ҳусн пардоз кардан ва амсоли инҳо истиораҳое мебошанд, ки ҳама дар асоси машғулоти ҷомашӯии қаҳрамони дoston сохта шуда, ҷараёни меҳнати ўро дар алоқамандӣ бо тасвири қиёфаи зебон зоҳирӣ ва шеваи дилбарнаш инъикос мешамолянд. Шоир қиёфаи Толибро алоҳида тасвир накарда, ин корро дар зимни нигориши машғулоти ҷомашӯии ў ба иҷро расондааст.

Дар порчаи боло характери истиоравии тасвир назокати суҳанро афзудааст. Аз ин рӯ, дар он истиораҳои маҳсуси сабки «ҳиндӣ», аз қабилӣ аз нигоҳ ба миҷгон ҷудо кардани ноз, лағзидани нигоҳ дар вақти тамошо, аз каф рехтани нур ва ғайра мавқеъ гирифтаанд.

Ба ин муносибат қайд кардан лозим аст, ки агарчи достони «Толибу Матлуб»-и Фитрат, бар хилофи ғазалиёти ў, умуман бо сабки содаи маъмулӣ таълиф шудааст, вале дар тасвири бадеии он гоҳ-гоҳ нақши сабки «ҳиндӣ» ба назар мерасад.

Фитрат на танҳо дар тасвири қиёфаи зоҳирӣ ва қору амали қаҳрамонҳои достони худ, балки дар ифодаи ҳиссиёту андеша ва ҳолатҳои рӯҳии онҳо низ маҳорат нишон додааст. Дар достони ишқӣ ба ифодаи ҳолатҳои рӯҳӣ, ҳиссиёти пурҷӯш ва ҷунбишҳои қалбии дилдодагон эътибори маҳсус додани шоир тамоман табиист. Маҳорат ва муваффақияти Фитрат дар тасвири шӯриши дили ошиқ ва ҳиссиёти пурҷӯши ботинии ў маҳсусан тар образи Матлуб барҷаста намоён мегардад. Масалан, шоир ҳолати ботинии Матлубро дар лаҳзаи ошиқ шудани ў бо қамоли маҳорат ва хеле табиӣ ба қалам оврадааст. Матлуб ба ишқи ў гирифтдор будани Толибро яқин доништа, худаш низ беором мешавад. Дили ў ба ҷӯш мебарояд, аммо худро зоҳиран ором вонамуд карда, ба пинҳон доштани туғъени ҳиссиёту ҳаяҷони ботинаш мекушад. Дар ин дам агарчи лаби ў хомӯш буд, вале дилаш нолаву фаръед мекард. Аммо азбаски беқарорӣ ва шӯру ҳаяҷони ў торафт афзун мегардид, дигар худро ором нишон дода натавониста, барои пинҳон доштани сӯзу гудози ишқ худро ҳар дам гирифтори ҳар дарде вонамуд месохт ва рафтормон бсхудона мекард. Баёни ин ҳолати ўро аз забони шоир шунавем:

.. Яқинаш шуд, ки он субҳи дамида
 Ба ёди ў гиребон бардарнда.
 Ба зӯри нашъа он майҳонатугъён
 Ба худ ҷӯшид ҷун май, лек пинҳон.
 Сарояш ба ҳусни ишқ ҳамзод,
 Лабаш хомӯшу дил саргарми фаръед.
 Набастӣ гар ба роҳаш шарм девор,
 Ба таҳриқи ҷунун рафти ба бозор.
 Шудӣ бетобнаш афзун паёпай
 Зи таъсири ҳаво ҷун шишан май...
 Гаҳе мехонд шеъри ошиқона,
 Ки дил ҳолӣ қунад бо ин баҳона.

Ғае қандӣ ба нохун сина он мох,
Ки «дорад дард дил, оҳ аз дилам оҳ!»
Ғае медид чун худ мӯй абтар,
Ба чои шона мезад даст бар сар...

Чунон ки мебинем, ни чо хаяҷони ниҳопиву шӯриши дили духтари ошиқшуда ва аз шарму ҳаёт ҳиссиёти пурҷӯшу худро пинҳон доштани ӯ хеле табиӣ ва реалистона ба қалам оварда шудааст.

Тасвири бомаҳорат ва реалистонаи тазоддӣ ботини пурошӯб ва қарору тамкинӣ зоҳирии Матлуб дар лавҳаи дигари дoston боз ҳам барҷастатар ба назар мерасад. Ин ҳамон лаҳзаест, ки падари Матлуб дар натиҷаи игво ва бадгӯии занон аз сари хашм ба духтараш амр медиҳад, ки дигар либосҳои худро ба каси беғона барои шустан надихад. Ин фармон зарбаи ҳалокатоваре ба муҳаббати ду дилдода буда, риштаи муошиқати ғоибонаи онҳоро тамоман меканд. Матлуб саҳтии ин зарбаро ҳис карда, аз ғам дилаш реш-реш мегардад, вале сир бой надода, амри падарро бо як оромиву бурдборӣ ва лаби пурҳанда мешунавад. Сипас ба воситаи шахсе, ки фармони шоҳро оварда буд, ба ӯ на танҳо арзи фармонбардорӣ менамояд, балки худро гунаҳкор дониста, савганд меҳурад, ки дигар хилофи раъйи падар коре нахоҳад кард. Дар ҳолате ки ҳукми падар дилашро аз дард пора мекард, онро зоҳиран ин қадар хуш истиқбол намудани Матлуб аз рӯи зарурат буд. Ба сарой дигар роҳ надодани пиразани чомашӯй барои Матлуб на танҳо ҳукми падар, балки фармони подшоҳ буд, ки ба он бечунучаро итоат мекарданд. Фитрат муносибати фармонбардоронаи зоҳирии Матлубро ба ҳукми падараш расму онни дарбори подшоҳӣ ҳаққонӣ ба қалам овардааст. Вале маҳорати адабии шоир бештар дар он зоҳир мегардад, ки бар хилофи итоаткории маҷбурии қаҳрамони худ нисбати дил ва фаръеду нолаи ниҳонии ӯро ба муқобили зарбаи тақдир хеле таъсирбахш ифода карда тавонистааст. Вай пас аз зикри посухи итоаткоронаи Матлуб ба фармони шоҳ ҳолати ботинии ӯро баён кардааст:

Ба зоҳир гар ба лаб ин гуфтугӯ дошт.
Ба ботин поран дил бар гулӯ дошт.
Ба лаб мекард бо ӯ ин ҳикоят.
Ба дил месохт аз гардун шикоят.
Ки «эй хунрез, аз дастам чӣ дили,
Ки набзи меҳрубониरो буриди?!

Чунин лавҳаҳои «Толибу Матлуб» дар ин дoston мавқеи қалон доштани баёни ҳиссиёти бонӣ ва ҳолатҳои рӯҳии қаҳрамонро нишон медиҳад. Ин лавҳаҳо аз маҳорати баланди Фитрат дар тасвири психологӣ ва дунъи ботинии инсон шаҳодат медиҳанд.

Хаёти шоир

Мулло Абдуллои Мулҳами Бухорӣ аз шоирони тавоно ва номдори ин давр буда, ба хунармандони шаҳри Бухоро тааллуқ дошт. Падару бобоёни ӯ бо касби хиргоҳтарошӣ машғул буданд. Бобои ӯ Мулло Хиргоҳӣ, ба шаҳодати тазкиранавис Малехон Самарқандӣ, аз шоирони машҳури замони худ буда, чунон ки тахаллусаш низ гувоҳи медиҳад, хиргоҳтароширо пешаи худ доштааст. Амаки ӯ Мулло Раҳим ҳам шоир буда, ҳамона хиргоҳтарошӣ мекард. Мулҳам низ аз ҷавонӣ ин касбро аз худ карда вақте ки ба шоирӣ пардохт, аввал мисли бобояш Хиргоҳӣ тахаллус мекард ва сонитар онро ба Мулҳам таъдил дод.

Мулҳам дар вақти таълифи тазкираи Малехо (соли 1689) ханӯз хеле ҷавон ва нав ба арсаи шеър алаб қадам ниҳода будааст. «Мулҳам Мулло Абдулло ном дорад, — менависад Малехо, — бухориюласл аст. Ҷавонест, нав дар арса омадааст, асари рӯшду беҳрӯзи дар ӯ афзун аст, агар дар ин кор (шоирӣ) кӯшад, зӯфунун мегардад». Чунон ки дида мешавад, шеършинос ва тазкиранависи мумтози давр Малехо ханӯз аз оғози фаъолияти адабии Мулҳам шоири зӯфунун ва пурзӯр шудани ӯро башорат дода буд.

Малехо Мулҳамро се сол пеш аз таълифи тазкираи худ, яъне дар соли 1686 дар Самарқанд дидааст. Бинобар навиштаи ӯ, Мулҳам ҳамроҳи як гурӯҳ каландарону ҷаридагон ба Самарқанд омада ва чанд рӯз дар ин шаҳр тавакқуф карда, баъд ба зудӣ ба Бухоро баргаштааст. Тазкиранавис андак сонитар бо шоир бори дигар дар Бухоро мулоқот карда ва аҳволи ӯро мушоҳида намуда, навиштааст, ки «чун шеъри хеш дилнишини халоик он мучаррад аз алоик намуд ва бисёер ба абнои замон ба истиғно мулоқот мекард».

Дар ин ахбори Малехо онд ба аҳволи зиндагии Мулҳам нуктаи ҷолиби диққате қайд шудааст, ки он ҳамроҳи қаландарон ба сайру сәфар баромедани шоир ва монанди ин тоифа мучаррад аз «алоик»-и дуньявӣ зиндагӣ карда, бо мардум ба истиғно (назарбаландона) мулоқот намудани ӯ мебошад. Ин ахбори Малехо аз он гувоҳи медиҳад, ки Мулҳам ханӯз аз ҷавонӣ тарзи зиндагӣ қаландаронаро ихтиёр карда, бо тоифаи қаландарону ҷаридагон муносибате низ пайдо карда буд. Ҳамчунин, тасодуфӣ нест, ки шоир дар як шеъраш худро «ҷаҳонгард» хонда, аз ҷумла ба дидани шаҳри Ҳирот — ватани шоири машҳур Нозими Ҳиротӣ шарафъёб шуданаширо қайд кардааст:

Ҷаҳонгардам, Ҳироту назми Нозим дидаам, Мулҳам

Ҷаҳонгардии Мулҳам ва чанде шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросонро сайр кардани ӯ аз таъсири сулӯки ҷаҳонгардии қалан-

дарои холӣ нест. Бехуда нест, ки шоир худро «қаландармашраб» сифат мекунад:

Каландармашрабам, бо куфру дин қорам намебошад.

Бо вучуди ин, Мулҳам аз чумлаи қаландарони хакикӣ набуд, яъне расман ба сулуки қаландарӣ дохил нагардида ва либоси махсуси таҷриб (қаландарӣ) напӯшида буд. Вай аз қабилӣ он шоирони қаландарвазъе буд, ки ба машраби мазкур тавачҷӯҳӣ беандоза пайдо карда, тариқати зиндагии қаландароноро пеш гирифта буданд. Мулҳам зоҳиран фақат дар давраи ҷавонӣ ҳамроҳи қаландарон ва ба танҳои ҷаҳонгардӣ карда, пас аз оиладор шуданаш як ҷо қарор гирифта, барои таъмини оилаш ба касби аҷлодии худ — хиргоҳтарошӣ даст задааст. Вай ба сайру саёҳатҳо то вақте имкон дошт, ки ҳаууз бори зиндагӣ ва оиладорӣ ба дӯшаш наафтада, бо меҳнати ҳунармандӣ низ машғул нагардида буд. Ҷолиби диққат аст, ки Малехо низ ҳунари хиргоҳтарошии бобоёни шоири ҷавонро зикр карда, вале аз хусуси бо ин ҳунар машғул будани худӣ ӯ чизе нагуфтааст.

Бо ҳунари хиргоҳтарошӣ машғул будани Мулҳамро дертар таърихнависи аввали асри XVII Мухаммадами Бухорӣ, ки низ ҳамзамони шоир мебошад, дар китоби «Убайдуллонома»-и худ қайд қардааст. Ахбори ин муаллиф, ки ба давраи калонсолӣ шоир оид аст, доир ба роҳи зиндагӣ ва ахлоқи ӯ боз бештар қобили диққат мебошад. Таърихнависи помбурда, ки бо Мулҳам борҳо ҳамсӯҳбат шудааст, пас аз тавсифи эҷодиёти шоир ба аҳволи зиндагӣ ва ахлоқи одоби инсонии ӯ таваккуф намуда, чунин менависад: «Мардест дарвешнафс ва мутавазъ ва ба ҳусни хулқ мавсуф. Ба суръати фаҳм ва ҷудати табиат (хушгабъӣ) дар миёни шуарои Бухоро маъруф, аз маойиби хабосати ҷибилӣ (айбу бадсириштиҳо), ки хоси аксари шуарои замон аст, мубарро (пок). Гӯшанишинӣ ихтиёри ӯст. Хидмати подшоҳу умаро тардуд наменамояд. Унвони шоирӣ надорад, шеърфурӯшӣ намекунад... Ба хиргоҳтарошӣ, ки дорад, қаноат иеша карда».

Ин ахбори Мухаммадами Бухорӣ навиштаи Малехоро дар бораи ахлоқи дарвешонаи Мулҳам тақвият ва ҷурра мекунад. Ин ахбор ҳамчунин нишон медиҳад, ки Мулҳам «ҷаҳонгардӣ»-и қаландароноро бас карда, дар ватанаш қарор гирифта бошад ҳам, вале умуман дар тарзи зиндагии худ ба сулуки мазкур содиқ мондааст. Хислатҳои асосии шахсии ӯ, аз қабилӣ дарвешнафсӣ, хоксорӣ (мутавазъ), гӯшанишинӣ, ки дар ахбороти Мухаммадами Бухорӣ зикр шудаанд, ҳама нишонаҳои ахлоқ ва тарзи зиндагии дарвешона мебошанд. Дар ин ҷо бояд ин нуктаро шарҳ диҳем, ки Мулҳамро гӯшанишин гуфтани муаллифи номбурда чунин маънӣ надорад, ки гуё шоир мисли зоҳидон ё дарвешон аз оламу одам ҷудо шуда, дар гӯшаи узлат нишаста бошад. Гӯшанишинӣ дар забони муаллифони он давр ба маъ-

нии нисбӣ омада, бештар қаноаткорӣ ва ба мақсади ба даст овардани молу чиз бо аҳли дунё, яъне давлатдорон муносибат накарда, бо бечорагии худ машғул буданро мефаҳмонад: Муҳаммадамини Бухорӣ низ Мулҳмаро ба сабаби барои тамаъ ба хидмати подшоҳу умаро тараддуд накарда ва ба шеърфурушӣ машғул нашуда, бо касби хиргоҳтарошӣ зиндагӣ карданаш «гӯшанишин» зикр намудааст.

Дар шароити касодин кори ҳунармандӣ ва норавони маҳсулоти он бо хиргоҳтарошӣ зиндагии худро таъмин кардани шоир душвор буд. Вале Мулҳам ба камбағаливу бенавоӣ тан дода ва қаноатро пеша карда, ба касе ниёз набурдааст. Вай метавонист чун шоири номдор гоҳ-гоҳ барои силаву инъом ба ҳукмдори аштархонӣ ё умарои давлати ӯ қасидаҳо навишта барад, вале назарбаландӣ ва иззати нафс (истигно)-и ӯ ба ин роҳ намедод. Мулҳам ба воситаи «шеърфурушӣ» ва силаву инъомҳои давлатдорон зиндагӣ карданро ор медонист.

Навиштаҳои Малехо ва Муҳаммадамини Бухорӣ оид ба зиндагии хоксорона ва истиғнои Мулҳам ба воситаи ашъори худӣ шоир пурра тасдиқ меёбанд. Шоир, чунончӣ дар байти зерини як ғазалаш, бо як ҳисси ифтихор изҳор намудааст, ки аз азоби зиндагӣ ва тангии маишат мурад ҳам, аз касе чизе намехоҳад:

Агар мирам, нахоҳам хост, Мулҳам, аз касе чизе,
Зи истиғно дили ман пушт бар садди рамақ дорад.

Ин байт шиори зиндагӣ ва принципи ахлоқии шоири истиғнопешаро инъикос намудааст. Мулҳам то охири ҳаёташ ҳамин истиғно, яъне назарбаландӣ ва иззати нафсро аз даст навода, ба касе ниёз набурдааст:

Ба рангу бӯи истиғно баҳори умрам охир шуд,
Зи боғи бениёзиҳо дилу дин аст гулчинам.

Зиндагии боистигнои Мулҳам аз нестиву нобудагӣ бо як азобу машаққат мегузашт. Ба шоир ба даст овардани «лаби ноне» дар «ин мазраи офатзада», яъне сарзамини Мовароуннаҳр бо ҳазор хунобаву машаққат муяссар мегашт:

Ман дар ин мазраи офатзада ҳамчун гандум
Лаби ноне нагазидам, ки дилам чок нашуд.

Шоир гирифтори ғаму кулфати зиндагӣ буд («Нестам гирдоб, то кай баҳри ғам печад маро»). Вале ӯ иззат ва сарбаландии худро дар ҳамин хориву ғамзадагӣ медид:

Офтоби тобонам, иззатам зи хорихост,
Чо дар осмон дорам, рӯй бар замин дорам.

Мулҳам бо меҳнату машаққат аз ғам созиш карда;

Мухлиси меҳнатаму роҳати чонам ситам аст,
Сандали дарди сару дӯши дилам бори ғам аст.

Талхкомиҳо ба мазоқаш нишаста, бинобар ин хоҳиши шакар, яъне орзуи зиндагии хуш надошт:

Ғазали ман зи хони талхкомист,
Мазокам хоҳиши шақкар надорад.

Ин тариқа бо ғаму қулфати зиндагӣ ва бечорагӣ созиш карда, сарбаландии инсонии худро дар хоксорӣ ва афтодаҳолӣ будан на танҳо ба Мулҳам, балки ба бештари шоирони фақирӯ бенавон берун аз дарбори он давр хос буд. Ин ҳол агарчи аз таъсири қаландария (дарवेशӣ) ҳолӣ нест, вале аз хислати наҷиби бемамаъӣ ва қаноатпешагии аҳли адаби доираҳои шаҳр шаҳодат медиҳад.

Аз як ғазали Мулҳам маълум мешавад, ки ӯ боре ба сабаби тоқатфарсо гардидани тангии маишӣ ирода ва принципи истиғнои худро шикаста, ба «талаб»-и чизе рӯ оварда будааст, вале аз ин қораш зуд пушаймон гардида, дар азоби вичдон мондааст:

Нобудагӣ ба дарди талаб кард мубтало,
Ранҷи тамаъ кашидаму рангам заҳир шуд.

Эҳтимол шоир ба сабаби ҳамон як қасидаи дар айёми пириӣ ба ҳукмронӣ вақт Абулфайзхон (1711—1747) бахшида навиштааш, ки дар девони ӯ мавҷуд аст, худро гирифтори «дарди талаб» ва «ранҷи тамаъ» ҳисоб карда бошад. Агарчи дар сароғози ин қасида шоир, бо вучуди аз «дард»-и тоқатшикани душвории зиндагӣ ба гудоз омаданаш хоҳиши зар, яъне инъомгириӣ надоштанаширо таъкид кардааст («Ба гудоз оядам аз дард, на-мехоҳам зар»). Ману ҳамбени дилу ашрафии доғи қиар»), вале пеш аз мадҳи хон ҳасби ҳол кордонии ӯ дар ин қасида қобили мулоҳиза мебошад:

Дӯш дар боғи тафаккур нафасе ғунча шудам,
Дар гиребонии андеша фуру бурдам сар.
Хотифе гуфт, ки «эй беҳабар аз олами файз,
Хор гардидаи гулзори азизони ҳунар,
Чанд печӣ ба худ аз воситаи дилтангӣ?
Қутӣ дил чанд кунӣ баҳри худ аз хуни чигар?
То ба кай заҳрҷашми чошнии дил бошӣ?
Тӯтии нутқи ту вақт аст, ки нӯшад шакар.
Хезу дар васфи шаҳе қуш, ки аз шарми руҳаш
Зада синаи худро ба замин Искандар».

Аз ин арзи ҳоли шоир ба забони «хотиф» маълум мешавад, ки вазъияти зиндагии ӯ дар охири ҳаёт умраш хеле саҳт шуда, барои гирифтани кӯмаки моддӣ ба хон бо қасида муроҷиат кардааст. Ин ягона иқдоми «тамаъкорона» дар ҳаёти шоири истиғнопеша буд.

Соли вафоти Мулҳам чун соли таваллуди ӯ маълум нест. Вале дар соли 1127/1715 ба муносибати вафоти қозӣ Мир Иброҳими Мирак қитъаи таърих навиштани ӯ маълум аст. Бинобар ин вафоти шоирро пас аз санаи мазкур ҳисоб кардан лозим аст.

Осори шоир

Малеҳо дар тазкирани худ агарчи қобилияту истеъдоди баланди шоирии Мулҳами чавиро дуруст шинохта («зехнашро дар тарз воёфти дигар аст ва табъашро дар шеър шуур бештар аст»), ба суҳансарои забардаст шудани ӯ изхори умедворӣ карда бошад ҳам, аз баҳо додан ба маҳсули эҷодии ӯ худдорӣ намуда, аз ашъораш танҳо ду байтро намуна овардааст. Сабаби ин равшан аст: дар он вақт маҳорати шеърғӯии шоири чавон ҳанӯз ба он дараҷае нарасида буд, ки тазкиранавис ба он баҳои баланд диҳад ва аз он намунаҳои зиёдтаре дарҷ кунад.

Маҳсули эҷодии Мулҳам дертар вақти шоири баркамол ва маъруф гардидани ӯ ба баҳои баланди таърихнависи ҳамсараши Мухаммадамини Бухорӣ соҳиб шуд. Тавсифи ин муаллиф роҷеъ ба мақоми баланди адабӣ ва суҳансарои мумтоз будани Мулҳам ба эътибори ду жанри асосии осори ӯ — ғазалиёт ва маснавиёт аст: «... Мулло Абдулло, ки укуди чавҳари маснавиёташ мисли гавҳари пурқимати хушоб... ва чавоҳири ғазалиёташ аз ҳар чӣ дар қавсалаи хаёл гунҷад, афзун.. Дар шеърӯ ғазал аз ақрону амсоли худ мумтозу мустаност... Аксар бошад, ин шеъри ӯ дастфарсудаи забоне нашуда бошад».

Осори боқимондаи Мулҳам нишон медиҳад, ки дар он, дар ҳақиқат, ҳамин ду жанри махсусан қайдкардаи муаллифи мазкур мақоми асосӣ дорад. Ин нукта аввалан аз девони шоир равшан мегардад.

Девони ашъори ба мерос гузоштаи Мулҳам, хушбахтона, то замони мо омада расидааст. Алҳол фақат як нусхаи девони ӯ маълум аст, ки дар захираи дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ РСС Ўзбекистон ниғаҳдорӣ мешавад. Ин девон соли 1133/1720 китобат шудааст, ки ба замони зиндагии шоир тамоман наздик аст. Ҳатто мумкин аст, ки он дар вақти дар қайди ҳаёт будани шоир тартиб дода ё нусхабардорӣ шуда бошад.

Девони Мулҳам калон нест. Вай 343 ғазал (1921 байт), 2 мухаммас (30 байт), 2 қасида (60 байт), 3 қитъа таърих (17 байт) ва 5 рубой (10 байт)-ро дар бар мегирад, ки ҳамагӣ 2038 байтро ташкил мекунанд. Дар бораи нусхаи комил будани ин девон, яъне тамоми ашъори шоирро фаро гирифтани он чизе гуфта наметавонем. Ин масъаларо мумкин аст чамъоварии ашъори парокандан Мулҳам аз баёзҳои гуногун ва муқоисаи онҳо бо девони шоир ҳал кунад.

Чунон ки мебинем, девони Мулҳам асосан аз ғазалҳо иборат буда, симои эҷодии ӯро чун шоири ғазалсаро нишон медиҳад. Истеъдоду маҳорати шоирии Мулҳам низ, чунон ки баъд аз ин хоҳем дид, бештар дар ҳамин жанри асосии назми ӯ зоҳир гардидааст.

Аз рӯи навиштаи Мухаммадамини Бухорӣ Мулҳам ғайр аз девони ашъор маснавиёте низ доштааст. Вале аз ин маснавиёти ӯ ҳоло фақат «Лайливу Мачнун» маълум аст.

Мулҳам ин дostonро дар давраи пирии худ эҷод карда будааст. Аммо вай дostonро ба охир нарасонда вафот кардааст. Чунон ки аз боби охирини дoston маълум мешавад, онро Музҳаб ном шоири нимаи аввали асри XVIII ба охир расондааст. Музҳаб дар ин боби аз тарафи худаш навиштаи Лайливу Мачнун қайд кардааст, ки асар ба Мулҳам тааллуқ дорад, вале шоир пир шуда, вафот кард ва дostonро нотаом гузошт, бинобар ин вай онро ба анҷом расонд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки дostonи «Лайливу Мачнун» асосан аз тарафи худи Мулҳам навишта шудааст. Ду нусхаи хаттии ин дoston дар ганҷинаи дастнависҳои ба номи А. Мирзоеви АФ РСС Тоҷикистон маҳфуз буда, ҳар ду ҳам дар нимаи аввали асри XIX китобат шудааст. Маснавии «Лайливу Мачнун»-и Мулҳам хурд нест. Нусхаи пурратари он 1843 байтро фаро мегирад, ки қариб баробари девони шоир аст. Вале бояд гуфт, ки арзиши ин дoston баробари девони шоир нест. Мақоми Мулҳам дар адабиёти нимаи дуюми асри XVII ва аввали асри XVIII бештар аз рӯи ашъори девон, аниқтараш, ғазалиёти ӯ муайян мегардад.

Мундариҷаи ғоявӣ ва симои қаҳрамони Мундариҷаи ғазалиё-лирикии ғазалиёти Мулҳамро ба дараҷаи зинти шоир ёд рӯҳияи қаландарӣ ва тарзи зиндагии боистигнои ӯ муайян кардааст. Дар ғазалиёти шоир нуфузи ғояҳои қаландарӣ ва инъикоси зиндагии хоксору дарвешонаи шахси ӯро бештар мушоҳида мекунем. Аммо бояд гуфт, ки қаландарӣ ба мундариҷаи ғоявии ғазалиёти шоир таъсири манфӣ накарда, балки баръакс онро хеле ҷолиб ва пурарзиш гардондааст.

Таъсири қаландарӣ пеш аз ҳама дар характеру хислати қаҳрамони лирикии ғазалиёти Мулҳам дида мешавад. Қаҳрамони лирикии Мулҳам як шахси қаландармашраби фақиру бенавоест («Қаландармашрабам, дар шаҳри мақсад кӯй бар кӯе, («Фақирам, бенавоям, бар дари дил мезанам ҳуе»), ки нестиву матест, ки ба он дар бозори рӯзгор харидори қадршиноси бино пайдо нашудааст:

Матои тӯтиби нестӣ дорам дар ин бозор,
Таваққуф мекунам, то дидаи бино шавад пайдо.

Хислати фарқкунандаи қаҳрамони лирикии Мулҳам ин аст, ки ӯ аз бенавой ва нобудагӣ шикоят наменамояд, аз он худро хиҷилу шармсор ҳис намекунад. Баръакс, вай на танҳо ба фақириву бенавой, тан додааст, балки хурсандиву хушбахтӣ ва сарафрозии инсонии худро дар он дидааст. Барои ӯ хӯрдани об аз «лаби теги нестӣ» аз хӯрдани оби бақо хуштару гуворотар менамояд:

Обе, ки меҳӯрам зи лаби теги нестӣ,
Хуштар бувад зи хӯрдани оби бақо маро.

Хоксорӣ мазоқи шоирро ширин карда («Ширинмазоқ гашта-ам аз хоксориям (Аксар шакар расад зи наи буръё маро») ва афтодагӣ нури бинони ўро афзудааст:

Маро афтодагиҳо нури бинои фузуд охир,
Зи роҳи хоксорӣ дошт чашмам тутие имшаб.

Азбаски шоир ба азобу сахтиҳои зиндагӣ одат кардааст, бинобар ин меҳнатро барои худ аз роҳат афзалтар медонад ва аз ин роҳи пурмашаққат берун баромаданӣ нест:

Ман ки меҳнатро зи роҳат хубтар донистаам,
Қай кадам аз водии хори мағелон мекашам?

Бояд гуфт, ки пайваста аз нестиву нобудагӣ ва фақириву бенавоии худ ҳарф задани Мулҳам, албатта, инъикоси ҳақиқати зиндагии бечораҳолонаи ӯст. Дар ин маврид «ман»-и фақиру бечора ва хоксори шоир тимсоли умуман мардуми камбағалу бенаволонаи худ изҳори қаноатмандӣ ва ҳатто ифтихору сарбаландӣ намудани ӯ бештар аз рӯи рӯҳия ва тариқаи зиндагии дарвешӣ аст, ки хоксориву гадоиро шоир ба мавриди парастии худ қарор дода буд.

Қаҳрамони лирикии Мулҳам бо вучуди хоксориву афтодагӣ ва бенавоии худ соҳиби маънивиёти баланд ва инсонияти олии мебошад, тинати соф, дили беғубор ва хотири пок дорад. Дили ӯ аз кина холи ва пур аз меҳру муҳаббат нисбат ба инсон аст, бо неку бади одамон коре надорад:

Муҳаббат хоназоди синаи мост,
Хомӯшӣ ҳамдами деринаи мост.
Фалак даври дили бекинаи мост,
Гули хуршед доғи синаи мост.

Боз:

Аз покии хотир ба ҳам рӯйшиносем,
Оинаи мо соф зи ташвиши ғубор аст.

Ва:

Нест бо неку бади ҳамсӯҳбатон коре маро,
Синаам соф аст чун оина ҳар ҷо меравам.

Нуқтаи баланди фазилати ахлоқи Мулҳам ва қаҳрамони лирикии ӯ **инсонпарварист**. Умуман дар ғазалиёти Мулҳам, чунон ки дар ғазалиёти Сайидо ва Қиром барин шоирони пешқадами муосири ӯ мебинем, ғояҳои олии инсонпарварӣ, махсусан ҳамдардӣ бо мардуми тирарӯзу мазлум ва дастгирии афтодагон мақоми ба назар намоёне дорад. Мулҳам бештар бо ҳамин нуқтаи муҳимми ғоявии эҷодиёти худ чун шоири инсондӯст дар радифи сухансароёни пешқадами давраш қарор мегирад.

Шоир ба таври бисъёр барҷаста ва баланд мароми инсон-
дӯстӣ ва ҳисси ҳамдардии худро бо мардуми ғамдидаву тира-
рӯз ифода намудааст. Қаҳрамони лирикӣ ӯ одами ғамгусори
каллии инсон аст, ки тамоми ғаму андуҳ ва меҳнати дунё дар
дили ҷонаш ҷой гирифта, бинобар ин вақте ки ба ҳар касе ғам
мерасад, дили ӯ бар дард омада гирифтори ғаму алам мегардад:

Мешавам ман дар алам, Мулҳам, ба ҳар кас ғам расад,
Меҳнати олам намедонам, ки бар ҷони ман аст.

Байти зерини шоир низ мазмуни чуқури гуманистӣ дошта,
ин маслаки ӯро боз ҳам барҷастатар таҷассум намудааст. Дар
он шоир ба даст овардани дили инсонро (сухан дар бораи ин-
сонии афтодаву ғамзада меравад) воситаи некномӣ ва ёфтани
«умри абад» дар ҷаҳон ҳисоб кардааст. Вай бо роҳи мурочиат
ба шахси худаш талабгори умри ҷовидон ва «чашмаи умон»-
ро даъват кардааст, ки онро фақат «бахри диле», яъне барои
ёфтани дили инсон талаб намоянд:

Мулҳам, ар умри абад металабӣ дар айём,
Магар аз баҳри диле чашмаи Уммон маталаб.

Мулҳам ба худ ва дигарон дилёбиву ғамгусориро дар ҳаққи
кулфатзадгон талқин карда истода, ҳаминро нағз медонад, ки
ин сулуки наҷиби инсонпарварона кори осон нест, варзидани
он дили бузурги инсонӣ, ҷавонмардиву одамияти баландро та-
қозо менамояд:

Нест осон сохтан, Мулҳам, дил аз андуҳ пок,
Мард мебояд барорад аз ғубор оинаро.

Дар ҳақиқат, мағзи маслаки инсондӯстии Мулҳамро ба даст
овардани дили инсонии кулфатдида ва сияхрӯз ташкил меку-
над. Шоир бо роҳи панду насихат низ ба талқини ин ғояи на-
ҷиб пардохта, ба ёфтани дили садпораи ҷафодидагон ва огоҳӣ
аз аҳволи тирарӯзон даъват менамояд, ки албатта пеш аз ҳама
ва бештар ба табақаи ҳукмрон нигаронида шудааст:

Дили садпоре ёбу хабар аз тирарӯзон гир.
Намедонад ба ғайр аз шона он аҳволи гесӯро.

Шоир аз рӯи дили бекина ва пурмеҳри худ дигаронро низ
ба дӯст доштани инсон, агар бо таъбири образноки ӯ гӯем, бо
бо ниҳоли меҳру муҳаббат пайванд кардани нахли дили ӯ таш-
виқ менамояд. Муроди ӯ аз «пайванди нахли дил» ҳамон ба даст
овардан ва хушнуд кардани дили инсон аст:

Пайванди нахли дил зи ниҳоли муҳаббат ор,
Беде мудом бесамари бӯстон мабош.

Мулҳам одамонро умуман ба варзидани тариқаи некӯкорӣ ва хочатбарорӣ тарғиб кардааст. Дар талқини ин тариқаи ҷавонмардӣ вай кори гандумро ба одам намунаи ибрат нишон медиҳад. Чунон ки гандум, — меғӯяд шоир, — санги осӣро ба сараш гардонда барои ризки мардум меҳнат мекашад, инсон низ бояд кӯшишу қуввати худро барои қонё гардондани эҳтиёҷи дигарон (яъне халқ) сарф намояд:

Ҳамчу гандум пан ризки дигарон меҳнат каш,
Гарчи гардад ба сарат санг, зи кас нон маталаб,

Мулҳам сахтии зиндагӣ ва ғаму ранҷи мардуми бенаворо бо сахтиву офатҳои айём, боло гирифтани ҷавру зулм вобаста кардааст. Аз ин рӯ, ҳамдардӣ ва хайрхоҳии шоири инсонпарвар бо халқи ҷафокаш гоҳе ба эътирози зидди замон ва авҷи зулму ситам табдил меёбад. Масалан, чунон ки дар байти поин мебинем, шоир аз рехтани офату балоҳои «осмонӣ» ба сари бечораву бесаруҷоён саҳт мутаассир аст. Вале ин эътирози ӯ ба муқобили кинаи фалак нисбат ба мардуми камбағал дар асл бар зидди «балоҳои заминӣ»-и айём нигаронида шудааст.

Бало аз осмон мебораду дар хок меғӯяд,
Намедонам фалак бо бесаруҷоён чи ҳақ дорад?!

Дар мавриди дигар шоир ҳамчун як тан аз мардуми меҳнаткаше ки аз «баланду паст»-и олам, яъне ноҳамвориву носозиҳои даврон озорҳо дидаанд, баромад карда, садон эътироз ва арзи доди ҷафодидагонро аз ҷавру бедодиҳои «замину осмон» баланд намудааст:

Аз баланду пастӣ олам дидаем озорҳо,
Аз замин бедод меғӯему дод аз осмон.

Дар байти зерин бошад, шоир умуман болоравӣ ва ҳукмфармо гардидани зулму ситамро дар рӯзгори худ ба воситаи баёни аҳволи ногувори қаҳрамони лирикӣ таъкид кардааст:

Дастӣ зулм азбаски як соат намегирад қарор,
Чашми сӯзан маҳв дар чоки гиребони ман аст.

Бояд гуфт, ки таҳти ифодаҳои ишқии-лирикӣ баён намудани рӯҳияи зиддиистибодӣ умуман ба ғазалиёти Мулҳам хос аст, ки намунаи дигари ин ҳодисаро дар байти поин мебинем:

Ба саргардонии дилҳои мазлӯҷон саре дорад,
Ситамгар, бемурувват, зулмпарвар гардиши чашмат.

Мулҳам баъзан ба танқиди табақаи ҳукмрони замонаш иқдом кардааст. Дуруст аст, ки танқиди ӯ монанди ин қабил танқидҳои Сайидо тезутунд ва пайваста нест. Бо вучуди ин, шоир

як қатор хислатҳои манфии аҳли давлатро нишон додааст. Чунончӣ дар ғазали поин, вай ин гуруҳро ба худбинӣ кӯрдилӣ ву бебасарӣ, ноодамӣ, бефазилативу суҳаншиносӣ ва ғайра айбдор менамояд:

Чуз зиён манфиате з-аҳли ҷаҳон бо мо не,
Ғайри лабташнаги аз суҳбати ҳар дарье не.
Булбули нутқ чаро хуни хамӯшӣ нахӯрад,
Гули инсонӣ ба гулзори табиатҳо не.
Аз таҳи гарди касоди натавон берун кард,
Ҷамъ кардем матое, ки дар ӯ савдо не.
Аҳли олам ҳама якдаст дар авсофи худанд
Ба ҷуз аз банди худӣ силсилае бар по не,
Мулҳам, ин қавм, ки ҳастанд ба девори вучуд,
Чашм доранд чу тасвир, вале бино не.

Ин ҷо шоир бо унвонҳои «аҳли ҷаҳон» ва «аҳли олам», албатта, табақаи ҳокими замонашро дар назар дорад. Вай аз мавқеи «мо» — аҳли суҳан ба танқиди ин табақа пардохта, қайд мекунад, ки аз аҳли ҷаҳон — давлатдорон ба мо — шоирон ва аҳли ҳунар манфиате нест. Шоир «хун хӯрдан»-и булбулони нутқ», яъне саҳтӣ кашидани аҳли адаб ва касод шудани маҳсули эҷодии онҳоро патиҷаи беаҳамиятӣ ва ҳунарношиносии дунёдорон медонад. Ин қавм фақат манфиати шахсии худро дар назар дошта амал мекунад ва ба таърифу тавсифи худ машғуланд. Аз ин ҷост, ки шоир онҳоро дар охири шеъраш хулоса тан нобино, яъне кӯрдил ва беҳирад меҳонад.

Дар ғазали боло аз мавқеи аҳли суҳан ва соҳибони ҳунар сурат гирифтани танқиди яклуҳти табақаи ҳоким тасодуфӣ нест. Дар ғазалиёти ин шоир низ ба сабабҳои маълум оҳанги **шикоят аз саҳтиву машаққати зиндагии аҳли адаб** ва соҳибони фазлу хирадро хор доштани замона мавқеи калон пайдо кардааст. Мулҳам дар ин **шикояти худ бо дигар шоирони муосираш** пурра ҳамовоз гардидааст, дар ин масъала низ умумияти ғоявии эҷодиёти ӯ бо эҷодиёти дигар адибони пешқадами давр аён мешавад.

Шикоятҳои Мулҳам аз саҳтии рӯзгори аҳли фазлу хирад хеле аламовар мебошанд. Шоир бо дарду алам худро тасаллӣ медиҳад, ки дар ин дунё аз ҷумлаи аҳли фазлу хирад на танҳо ӯ мӯҳтоҷӣ ва гуруснагӣ (фоқа) мекашад, балки ҳар касе ки мисли ӯ соҳиби ақлу идрок мебошад, насибаш аз «базми ҷаҳон», яъне ҳаёт хуни ҷигар хӯрдан аст:

Мулҳам аз фоқа макун шиква, ки дар базми ҷаҳон
Меҳӯрад хуни ҷигар, ҳар кӣ байдрок афтод.

Чунон ки аз ин ва дигар гуфтаҳои шоир ба назар мерасад, вай на танҳо худаш, балки кулли аҳли суҳан тамоми мардуми хирадманду соҳибмаъниро дар рӯзгор нокому бенасиб ва гирифтори ғаму андӯҳ дидааст. Ин маънӣ хусусан аз байти зерин хуб ошкор аст:

Вақти хуш нест насиби дили маъниталабон,
Хар кӣ аз аҳли суҳан ёфтаам, ноком аст

Дар давраи аштархониён аҳли маъни он қадар хору зор гардида буданд, ки Мулҳам ин аҳволро чун ҳақиқати бебаҳс ва ба ҳама маълуме баён кардааст. Шоир соҳибони фазлу донишро ба назар гирифта меӯяд, ки дар даврони вай одам ҳар қадар бузургии маънавӣ дошта бошад, ҳамон қадар ғаму андӯҳи ӯ бисъёртар мешавад:

Хар кӣ олиқадртар, андӯҳи ӯ бисъёртар,
Уқдаҳо дорад зи даврон дар дили худ осмон

Мулҳам илова бар сахтии зиндагӣ аз дасти замон ранчу озорҳо дидани одамони соҳибхунар ва соҳибмаърифатро қайд кардааст:

Шикастан бештар созанд, хар кас чавҳаре дорад,
Садафҳо санг бар сар меҳӯранд аз даст гавҳарҳо.

Аз байти зерин бошад, аз сахтӣву зорӣ ва ранчу озорҳо ҳатто бисъёр вақт талаф гардидани аҳли дониш ва ҳунар маълум мешавад:

Талаф гардад ба сахтӣ бештар айем доноён,
Ба зери санг аксар дасти марди пурҳунар бошад

Шоҳиди ин гуфтаи Мулҳам ҳодисаи аз гуруснагиву сахтиҳо талаф гардидани як қатор аҳли адаб, хусусан дар чавонӣ дар айни чӯшу хурӯши эҷодӣ фавт кардани бисъёре аз шоирони чавон мебошанд, ки Малехо дар ин бора дар тазкираи худ хабар додааст.

Инҳо нуктаҳои асосӣ ва муҳимми мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Мулҳамро ташкил мекунанд. Вале бояд қайд кард, ки ин фикрҳои пурқимати иҷтимоӣ ва танқидии худро шоир дар эҷодиёташ чандон инкишоф ва вусъат наҷодааст. Дар ғазалиёти Мулҳам нисбат ба ғазалиёти Сайидо ва Қиром масъалаҳои зиндагӣ ва фикрҳои иҷтимоӣву ахлоқӣ камтар акс шудаанд. Ин ҳол як андоза бо сабку услуби ғазалсарони ӯ вобастагӣ дорад.

Мулҳам дар ғазалсарои аз пайравони бо-Услуби ғазалсарони маҳорати сабки «ҳиндӣ» ба шумор меравад.
Мулҳам Ҳамчун шоири наваҷодӣ вай дар ғазалиёташ бештар ба мазмунӣбӣ, яъне эҷоди образҳои шеърӣ кӯшида, дар ин роҳ ба муваффақиятҳои калон соҳиб шудааст. Малехо чун суҳансанҷи нозукбин ҳанӯз дар аввалҳои фаъолияти эҷодии Мулҳам иктидори таъби ӯро дар ёфтани маъниҳои шоирона ва кашфи образҳои шеърӣ ба равиши шеъри «тарз» (сабки «ҳиндӣ») пай бурда, навишта буд, ки «зеҳнашро дар тарз воёфти дигар аст ва таъбишро дар шеър

шуур бештар аст» Ҳоло ин маҳорати шоирро дар мисоли яке аз ғазалҳои санъаткоронаи ӯ аз назар мегузаронем:

Намедонад касе чуз ман ҳадиси руи чононро,
Ки ман оят ба оят кардаам тафсир куръонро
Ба сахрое, ки шӯғҳои чашмаш чилвагар гардад,
Саводи дашти ваҳшат мебарад чашми ғизолонро.
Зи серӣ аз даҳонам чун қалам хуни сияҳ ояд,
Ки хӯрдам бар гулӯ аз теги ӯ захми намоёнро.
Мани девона гар гум мешавам, аз чашми хубон пурс,
Ба Мачнун улфати дигар бувад ваҳшӣ-ғизолонро.
Муҳаббат варз бо ҳар кас, ки бадмеҳри кунад бо ту,
Ба оташ кун илочи сардии рӯзи зимистонро.
Ба таълими ҳадиси зулфи ӯ гардидаам комил,
Ба ҳар кас метавонам дод таълими «Шабистон»-ро.
Намегардад даме аз домани ман дур ашки ман,
Ки бо девонагон расми муҳаббат ҳаст тифлонро.
Зи баҳри фикр Мулҳам ин ғазалро тоза овардаст,
Ки то ғирад ғубори хотири маънишиносонро

Дар аксари байтҳои ин ғазал бозъёфтҳои шоиронаро мебинем. Масалан, дар нагиҷаи бар гулӯ аз теги маҳбуба захми сахте хӯрдан аз даҳони қаҳрамони лирикии худ қорӣ гардидани хуירו ба ҳоли қалам монанд кардани шоир ва ё дар асоси истиораи маъмули «тифли ашк» аз доманаиш қанда нашудани қатори ашк, яъне ашкрезии пайвастаи худро ба униси маҳсули кӯдакон бо девонагон ташбеҳ додани ӯ аз ҷумлаи чушин бозъёфтҳои шоирона мебошанд.

Бо ин ҳама, он диққати фикре, ки ба ашъори як қатор пайравони нозукадо ва мӯшиқофи сабки «ҳиндӣ» хос мебошад, дар ғазалҳои Мулҳам хеле кам ба назар мерасад. Ин албатта, норасоии шеъри Мулҳам нест, балки баръакс имтиёзи он ҳисоб мешавад. Мулҳам аз намояндагони равияи нисбатан соддаи сабки «ҳиндӣ» мебошад. Бесабаб нест, ки ӯ дар як ғазалаш ду устои шеъри сабки «ҳиндӣ» Соиб ва Носиралиро, ки яке намояндаи равияи содда ва дигаре равияи мушқили ин сабк мебошанд, ном бурда, худро пайрави устои аввал нишон додааст.

Шукӯҳи фикри Соибро зи Мулҳам гӯш агар дорад,
Алиро бетаваққуф ларза дар аъзо шавад пайдо

Дар ҳақиқат ин ғазал ва ғазали дар боло зикршуда аз ҷумлаи ашъори нисбатан соддаи Мулҳам мебошанд, ки дар онҳо таъсири Соиб бештар ҳис карда мешавад. Вале дар девони шоир ғазалҳои низ дучор мешаванд, ки ба сабки нисбатан мушқил навишта шудаанд. Барои мисол чанд байти яке аз чунин ғазалҳои ӯро аз назар мегузаронем:

Ба чашми ман хаёли тезчангиҳои миҷгонат,
Раги набзи ниғахро мезанад пайваста ништарҳо.
Ҳадиси зулфу шавқ то ба рӯи олам афтодаст,
Ба чавғони қазо чун гӯй бозӣ мекунад сарҳо.

Зи рашки он ки гоҳе бар рухи моҳат назар дорад,
Кашидам мили оҳи оташин дар чашми ахтарҳо ..
Ба таҳрири ҷавоби шахдмазмуни Алӣ, Мулҳам,
Наи килкам ниҳон гардид сар то по ба шаккарҳо.

Ин ғазал дар ҷавоби ғазали Носиралии ҳиндӣ бо хаёлбофӣ ва эҷоди истиораҳои нозук ва мураккабе, аз қабилӣ «хаёли тезчангиҳои мижгон», «раги набзи ниғаҳ», «мили оҳи оташин» ва амсоли инҳо навишта шудааст, ки ин мазмуни шеърро як дараҷа душворфаҳм гардондааст. Равшан аст, ки ин ҳол натиҷаи пайравӣ ба хаёлбофии Носиралӣ намояндаи равияи мушкили сабки «ҳиндӣ» мебошад.

Мулҳам дар қатори чунин ғазалҳои душворфаҳм, ки миқдорашон дар девони ӯ чандон зиёд нест, бисёр ғазалҳои ниҳоят соддае низ дорад. Ин ду тарзи ғазалсароии ӯ тамоман хилофи якдигар афтадаанд. Як намунаи ғазалҳои соддаи ӯ ин аст:

Чу равам ба базми мастон чигаркабоб бе ту,
Агар аз хумор мирам, нахӯрам шароб бе ту.
Туву дарди дил намудан, ману сӯзи марг камтар,
Зи гузашта умр ҳаргиз накунам ҳисоб бе ту.
Гузарат агар маяфтад сун баҳру кони олам,
Дили лаъл мешавад хун, дили кӯра об бе ту
Шабу рӯзи ишқбозон ба назар яке намояд,
Гули дидан ниғаҳ шуд маҳу офтоб бе ту,
Ба ту иттиҳод Мулҳам шуда ончунон ки дигар
Агараш зи хеш пурсӣ, надиҳад ҷавоб бе ту.

Хонанда чунин ғазалҳои девони Мулҳамро бо ғазалҳои мушқилфаҳми ӯ муқоиса карда истода, гумон мебаред, ки дар ин девон ашъори ду шоири гуногунсабк — яке намояндаи сабки соддаи анъанавӣ ва дигаре сабки «ҳиндӣ» омехта шудаанд. Вале дар шеърҳои соддаи девон низ гоҳе ба назар расидани тасвирҳои махсуси сабки «ҳиндӣ», аз ҷумла дар ғазали боло истифода нашудани истиораи мураккаби «гули дидан нигоҳ» ин гумонро беасос мебарорад. Аз ин рӯ, равшан аст, ки ғазалҳои соддаи девони Мулҳам на ба сабки анъанавӣ, балки ба равияи соддаи сабки ҷалиди «ҳиндӣ» нисбат доранд.

Ба ин тарик, дар ашъори Мулҳам равияҳои содда ва мушкили сабки «ҳиндӣ» ба ҳам бархӯрдаанд. Аммо дар ашъори ӯ равияи соддаи ин сабк, ки бештар бо тарзи шеъри Соиб алоқаманд мебошад, бартарӣ найдо кардааст.

Бештари ғазалҳои Мулҳам бо хусусияти дигари услубии худ — барои тасдиқи фикри дар мисраи аввали байтҳо баёнгардида ба тарикқи зарбулмасал оварда шудани мисраи дуюми байтҳо низ ғазалҳои Соибро ба хотир меорад. Аммо бояд гуфт, ки Мулҳам ин тарикқан услубиро ба таври махсус ва эҷодкорона ба қор бурдааст. Вай мисраи дуюми байтҳоро зарбулмасалвор гӯяд ҳам, вале онро бисёр вақт баръакси дигар пайравони тарикқан мазкур на ба тарзи мустақил ва мувозӣ нисбат ба бай-

ти якум, балки вобаста ба он меорад: шоир чизу ҳодисаҳои мавриди тасвириро дар мисраи аввал зикр карда, одатан дар мисраи дуюм онҳоро бо ташбеҳу истиораҳо ифода ва ишора менамояд. Чунончӣ, дар байти поин аввал аз дили худ ва олам суҳан ронда, пас дар мисраи дуюм онҳоро «донаи гандум» ва «осиё» менамояд:

Намедонам ба ғайр аз дил дар ин олам чиҳо кардам,
Ҳамин як дона гандум зери ин нӯҳ осие кардам.

Ва ё дар байти зерин дар мисраи аввал дили қаҳрамони лирикӣ ва чашмони маҳбуба зикр гардида, баъд дар мисраи дуюм онҳо бо истиораҳои «кабоб» ва «мастон» ишора карда мешаванд:

Хоксориҳои дилро пурс аз чашмони ӯ,
Ин кабоб аз дасти мастон бар замин афтодааст

Ин тариқаи услубӣ яке аз хусусиятҳои намоёни ашъори Мулҳам буда, аз маҳорат ва санъаткории ӯ шаҳодат медиҳад.

Достон дар асоси ҳамаи қиссаи машҳури **Достони «Лайливу Мачнун»** ишқи навишта шудааст, ки онро аз Низомӣ сар карда бисёр шоирони форсу тоҷик ва халқҳои дигари Шарқ гаштаву баргашта ба назм даровардаанд. Бинобар ин дар ин ҷо пақли сужети маълум ва анъанавии достони Мулҳам зарурат надорад.

Мақсади Мулҳам аз таълифи достони «Лайливу Мачнун» ба тарзи дигар гузориш додани сужети анъанавии ин қисса набуд. Чун дигар назмкунандагони ин қисса вай мехост онро ба обу ранги тоза ва дар либоси нави бадеӣ чидва диҳад. Тозагии достони ӯ дар шакли бадеӣ аст. Шоир тавонистааст сужети анъанавии борҳо ба риштаи назм кашидашударо бори дигар бо тасвири тоза ва суҳанони нави бадеӣ ба қалам оварад. Тозагии асосии «Лайливу Мачнун»-и Мулҳам нисбат ба достонҳои ҳамноми шоирони дигар дар ҳамаи аст.

Достони Мулҳам дар гузориши сужети анъанавӣ низ аз достонҳои ҳамноми шоирони дигар, адбатта, баъзе фарқҳо ва лавҳаҳои тозае дорад. Вале муайян кардани ин фарқҳо ва лавҳаҳои тоза бо достонҳои ҳамноми дигар муқоиса карда баромадани «Лайливу Мачнун»-и ӯро тақозо менамояд, ки иҷрои ин кор ҳоло аз имкон берун аст.

Бо вучуди ин бидуни муқоиса низ баъзе фарқҳои достон аён аст. Ин фарқ пеш аз ҳама дар он намоён мегардад, ки муаллиф ба баъзе лавҳаҳои достон тобиши замонавӣ додааст ва ҳатто дар бобҳои ҷудогонаи он ҳаёти замони худро тасвир намудааст. Агарчи воқеаҳои достон дар саҳрои Арабистон мегузарад, вале Мулҳам онҳоро дар ҷой-ҷои достонаш бо ҳаёти шаҳри замони худ вобаста кардааст. Чунончӣ, дар боби IX Мачнун пас аз он ки ба ишқи Лайли гирифтोर шуда, деонаавозо мегардад, рӯ-

зе либоси қаландарӣ пӯшида, косаи шикастаеро ба даст гирифта, ба дари хонаи Лайлӣ меравад ва «хӯ»-гуён садо баланд мекунад Лайлӣ овози Мачнунро шунида хушҳол мегардад ва аз модараш хоҳиш менамояд, ки барои ба қаландар нон бароварда садақа кардан ба ӯ иҷозат диҳад Вай бо иҷозати модар нонро бароварда «ма, гадо» — гуён ба Мачнун хитоб мекунад. Мачнун ба Лайлӣ нигоҳ карда зор-зор мегирьяд. Ҳар ду чизе ба ҳамдигар гуфта натавониста, ҳамчун тасвир ба якдигар нигоҳ карда мемонанд. Шоир дар ин лавҳаи дoston Мачнунро ба сурати яке аз қаландароне тасвир намудаст, ки нуфусашон хусусан дар шаҳрҳои Мовароуннаҳри замони ӯ бисёр гардида, дар ба дари мардум садақа пурсида мегаштанд.

Аз ин ру, ба ситоиши Баҳоуддини Нақшбанд — пешвои силсилаи нақшбандия ва пири қаландарон ва сифати раъзаи ӯ бахшида шудани боби XXIV дoston тасодуфи нест. Ин боб на бо замони воқеаҳои мавриди тасвир, балки бо воқеияти давраи шоир вобаста аст. Аз ин нуқтаи назар боби XXV дoston боз бештар ҷолиби диққат мебошад. Ин боб ба таърифу тавсифи Бухорон замони шоир, тасвири бозору растаҳо, майдони Регистон, Лаби Ҳавзи Девонабегӣ ва дарахтони атрофи он, сайру гардиши духтарон ва мардон, тасвири мадрасаву маораҳои шаҳр ва ғайра бахшида шуда, дар он маркази илму дониш будани ин шаҳр баён мегардад. Чунон ки мебинем, мавзӯи ин бобҳо бо сюжет ва мундариҷаи асосии дoston алоқае надоранд. Бо ваирон кардани анъанаи «Лайливу Мачнун»-нависӣ ба дostonи худ мавзӯъ ва лавҳаҳои мазкурро дохил намудани Мулҳам ба асари ӯ на танҳо ранги Замонавӣ, балки як навъ тобиши маҳаллӣ низ додааст.

Фарқи дигари мундариҷаи «Лайливу Мачнун»-и Мулҳам ин аст, ки дар он ба масъалаҳои муҳимми ахлоқие, аз қабилӣ ростӣ ва вафодорӣ, ғамхорӣ ва раҳмдилӣ бештар эътибор дода шудааст. Қаҳрамонҳои асосӣ ва бештари персонажҳои мусбати дoston ҳама соҳиби одамияти баланд, раҳмдилу ғамхор, росткору меҳрубон ва фидокор мебошанд. Махсусан Лайлӣ ва Мачнун на фақат ба ҳамдигар, балки нисбат ба одамони дигар ҳам ғамхору ғамгусоранд, ба ҳеҷ кас озореро раво намебинанд. Дар ин хусус боби XVI дoston як мисоли равшанест ва мазмуни он чунин аст: Бо омадани баҳор қабилҳои араб барои ба саҳро кӯчидан омода мешаванд. Падари Лайлӣ ҳам ба сафар тайёрӣ мебинанд ва дар пушти уштуре қачовае ба шакли дил устувор намуда, дар он Лайлиро мешинонад. Қорвони қабил, аз он ҷумла уштурони падари Лайлӣ ба саҳро ҳаракат мекунанд. Шаб даромада, ҳама ҷоро торикӣ фаро мегирад. Лайлӣ дар фироқи Мачнун менолад Тифоқо уштури ӯ аз қатори қорвон баромада ба тарафе раво мешавад ва ба ҷое рафта қарор мегирад. Вақте ки субҳ дамида, офтоб мебарояд, Лайлӣ дар зерӣ буттаҳои хор касеро мебинанд, ки ба ҳоли зор хобидааст. Ба ҳоли ӯ раҳмаш омада, зуд аз уштур мефарояд ва рафта сари он одамро

аз сари шафқату меҳрубонӣ аз хок бардошта, ба рӯи зонуи худ мегузорад ва бо диққат нигоҳ карда мешиносад, ки Мачнуни ӯст Мачнун овози Лайлиро шунида, чашм мекушояд. Ҳар ду ба якдигар назаркунон хеле вақт хомӯш мемонанд, пас ба суҳан даромада, аз ҷудонҳо шикоят мекунанд. Пас Лайлӣ майли Мачнун мекунад, аммо Мачнун барои поси нангу номуси дилдор барои он ки ба у озоре нарасонад ва бадномие наорад, аз ҳадди худ қадам берун ниҳоданро раво намебинад:

Бад-он Лайлӣ, ки коми дил барояд,
Гирех аз кору коми худ кушояд,
Вале дар поси ному нанги дилдор
Назар андохт Мачнуни дилафгор
Ба поси ному нанг афтод Мачнун,
Қадам аз ҳадди худ нанҳод берун

Бинобар ин, Мачнун Лайлиро боз дар қачова мешинонад ва ресмони уштуро ба даст гирифта, дар ҷусғучӯи қабилаи Лайлӣ раво мешавад. Ниҳоят қабилаи Лайлиро пайдо карда ва уштуро сар дода, худ пас мегардад.

Дар ҳуди ҳамин як лавҳаи тозаи дoston Мулҳам ду фазилати бузурги ахлоқи инсон — раҳму шафқат ва покиву ростиро дар образи ду қаҳрамони асосӣ нишон додааст. Маҳсуан раҳму шафқат ва меҳрубоние, ки Лайлӣ нисбат ба шахси ҷануз ба ӯ номаълуми хору зор ба хок афтодае зоҳир менамояд, таҷассуми ҳамон ғояи олии инсонпарваронаи дастгирии афтодагон ва ҳамдardӣ бо алампасидагон мебошад, ки шоир онро дар лирикаи худ низ тарғибу ташвиқ кардааст.

«Лайливу Мачнун» и Мулҳам дар шакли зоҳирии худ низ аз дostonҳои ҳамноми шоирони гузашта баъзе фарқҳо дорад. Пеш аз ҳама дар он ҷо ба ҷои вази анъанавии дostonи «Лайливу Мачнун», ки аз ҷумла устодони бузурги он Низомии Ганҷави, Хусрави Деҳлавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ кор фармуда буданд, вази дигар — ҳазачи мусаддаси маҳфуз (V—/V—/V—) истифода гардидааст.

Дигар ин агарчи Мулҳам монанди баъзе маснависарoёни гузашта ҳар бoби дostonи худро бо муроҷиат ба соқӣ ба охир мерасонад, вале дар ин ҷо низ вай тариқаи маҳсуси услубиеро пеш гирифтааст. Дар дostonи у муроҷиат ба соқӣ на танҳо таъмоми шудани ин ё он боб, балки дар айни ҳол бо мазмуни худ оғоз гардидани бoби ояндаро низ ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат «Лайливу Мачнун»-и Мулҳам «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардузо ба хотир меорад, ки дар он низ ду байти соқинoмаи охири ҳар боб бо мазмуни худ аз бoби оянда дарак медиҳад.

АДАБИЁТ

Гулшани адаб, ҷ. IV, Д, 1977, с 345—363

Мирзоев А. Мулҳами Бухорӣ, Сталинобод, 1948

Саъдиев С. Адабиети тоҷик дар асри XVII, Д, 1985

АДАБИЁТИ АСРИ XVIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIX

ҲАЁТИ АДАБИ

Дар ин давр ҳаёти адабӣ дар Осиёи Миёна вобаста ба воқеаҳои сиёсӣ маъмурӣ асосан дар се маркази сиёсӣ — Бухоро, Хуканд ва Хоразм ҷараён дошт. Ин доираҳои адабӣ баробари характеру хусусиятҳои умумӣ аз ҳамдигар ҷанде тафовутҳо ҳам доштанд.

Аз мероси боқимондаи шоирони доираи адабии Хоразм маълум аст, ки дар ин диёр адабиёт асосан ба забони ўзбекӣ инкишоф меёфт ва танҳо қисми ками девони шоиронро шеърҳои тоҷикӣ ташкил кардаанд.

Ғайр аз ин шоиру адибони Хоразм бо сардории Мўниси Хоразмӣ (ваф. 1829) ба тарҷума қардани асарҳои адабӣ таърихӣ классикони адабиёти тоҷикӣ форс низ аҳамият меоданд. Онҳо «Ҳафт пайкар»-и Низомӣ, «Тўтинома»-и Нахшабӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Саломон ва Абсол», «Баҳористон», «Юсуфу Зуллайхо»-и Ҷомӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ, аз асарҳои таърихӣ «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ва ғайраро ба ўзбекӣ тарҷума қарда, бо ин дар таърихи робитаҳои адабиёти тоҷикӣ ўзбек саҳме гузаштаанд.

Дар доираи адабии Хўқанд аксарияти шоирон бо ду забон — тоҷикию ўзбекӣ асар эҷод кардаанд.

Ҳукумати Хўқанд ҳарчанд худро ҳаёз аз давраи Абдулкаримбӣ (1732—1753) мустақил ҳисоб мекард, аммо доираи адабии ин диёр танҳо дар замони Олимхон (1799—1809) муташаккил шуд ва дар аҳди Амир Умархон (1809—1822) шўҳрати баланд ёфт. Мувофиқи маълумоти таърихи «Маҷмӯаи шоирон», ки Абдулқарими Фазлии Намангонӣ бо фармони Амир Умархон соли 1821 онро ба итмом расондааст, дар ин доираи адабӣ зиёда аз 75 шоир ҷамъ омада буданд.

Худи Амир Умархон шоир буд ва ба тоҷикию ўзбекӣ девон ҳам тартиб додааст. Бинобар ин ӯ қадри шеърӯ шоириро ба ан-

дозае мефаҳмид ва хусусан, ба маддохони дарбори худ Вазир, Нола, Фазлӣ, Дабир, Мирӣ, Мушриф, Афсӯс, Маъсум ва ғайра инъомҳо менамуд. Ин шоирон ба ивази лутфу марҳамат ва инъомҳо аз зулму залолат ва сахтиҳои атроф чашм пӯшида, бо амир аз як гиребон сар мебароварданд, бе ҷавоби султон қалам намеронданд ва берун аз нақшаи нишондоди ӯ фикр намекарданд. Онҳо «мақбули таъби амир», «бо радифи ашъори амир» шеърҳо гуфта шаъну шавқати амир, давлати зулмбунёди амир, кирдори зишт, фиску фучур ва сиёсати маккоронаи амирро тамаллуқкорона ҳамчун адолат таърифу тавсияҳо мекарданд ва ҳатто аз оини давлатдорӣи Ҷамшеду Нӯшеравони афсонавӣ одилтар маънидод менамуданд. Мундариҷаи ғоявӣи ашъори шоирони маддоҳи дарборӣ бештар аз паҳн кардани низоъ, кинаю адоват дар байни хонигариҳо, таърифу тавсифҳои игроқомези афъол, шеъру фазилат ва салтанати Амир Умархон, тавассути ҳиссиёти ошиқона ифода намудани фиску фучурҳои дарборӣ, бо гуруру такаббур паст задани қимати ашъори классикони адабиёти тоҷику форс ва ўзбек, инчунин танҳо бо радифу қофия ва вазни ғазалҳои шаҳриёри худ ғазал гуфта тазмину тақлиднамоӣ ва монанди инҳо иборат буд.

Овозаи доираи адабии Хуқанд ва «кадрдонӣю гавҳаршиносӣ»-и Амир Умархон ба воситаи маддохони даргоҳи ӯ ба дараҷае шўҳрат ёфт, ки ба ин ҷо аз гўшаю қанори Оснӣи Миёна, ҷунончи аз қаламрави аморати Бухоро ҳам бисёр шоирон, ба мисли Ҷунайдуллои Ҳозиқ, Маҳзуни Самарқандӣ, Мушитоки Шаҳри Сабзӣ, Камолӣ Бухороӣ ва ғайра бо умеди равнақи эҷодиёти худ рӯ оварданд. Маҳзуни Самарқандӣ пеш аз он ки ба Фарғона рӯ оварад, дар ҳаққи ҳукмрони Бухоро мегўяд:

...Тез кардӣ ин қадар чун арра сад дандони зулм,
Раҳм кун, з-инсоф, эй золим, ту ин дандона рез.
Қадрдони гавҳари мазмун нашуд ин ҷо касе,
Хез ин дурчи сухан дар кишвари Фарғона рез.

Аммо қисми хеле ками ин шоирон ба дарбори Умархон роҳ ёфта бошанд ҳам, ба сабаби аз таҳти дил бо сидку вафо «мақбули таъби амир», «бо радифи ашъори амир» шеър нагуфта ба зудӣ аз эътибори шаҳриёр дур мемонанд. Маҳзун бошад, дере нагузашта бо руҳи афтодаю тани кўфта ба диёри худ баргашт Воксан дар дарбори Умархон кадрю қимат ва обрўю эътибори ҳамон шоирон баланд буд, ки дар шеър майлу рағбат ва сиёсати ҳукмрони замонро комилан тарафдорӣ кунанд. Вале он шоироне, ки ба муҳити дарбор расман алоқа доштанд ва барои дафъи балоҳо худро гоҳ-гоҳе ба хайли шоирони маддоҳ мезаданду ба ҳаёту замона аз рӯи адлу инсоф нигоҳ мекарданд, дар назди амир ва ёвагўёни атрофи ӯ тақрибан эътибор надоштанд ва бисёр мавридҳо буд, ки маддохони сарой онҳоро таънаю таҳқирҳо мекарданд. Масалан, маддоҳи сарой Фазлӣ ва ҳаммаслақони он дар ашъори Махмур, Гулханӣ ва Ҳозиқ нисбат

ба муҳити мавҷуда, дарбори амир «ҳиҷогӯию ғайбат» ва «бе эътинонхо» пайдо намуда, кӯшиш мекарданд, ки ин намояндагони пешқадами адабиёти равияи халкиро бадном намоянд.

Ҳарчанд ин вакилони «унсурҳои маданияти демократӣ», Акмал, Ғозӣ, Ҳозик, Маҳмур, Нозил, Фано, Гулханӣ, Маъдан, Шӯхӣ, Нодир (Узлат) дар муқобили адабиёти дарбории иртиҷоӣ мувофиқи шароити иҷтимоияшон қувваи на чандон бузург буданд, вале сарфи назар ба маҳдудиятҳои таърихӣ худ, дар пайравии бузургони гузашта нисбат ба муҳити тираи зулмбунёд, ҷабру ситамҳои беинтиҳои ҳукуматдорон, беқадрӣ қиматии аҳли хираду дониш, вайронҳои кишвару абгорниҳои халқи торочдида оҳанги шикваю шикоят, норозӣ ва эътирозҳо баланд кардаанд. Ба ин васила онҳо майлу хоҳиш ва орзую умедҳои мардуми заҳматкаши замонро ифода мекарданд.

Шоирони номбурда, ба ҷуз Маъдану Фано, ба дарбор муносибат доштанд, аз ин рӯ, онҳо маҷбур буданд, ки як қисми ашъори худро ба равияи шоҳ, завқи дарбориён мувофиқ гӯянд: ба шакли зоҳирии шеър бештар эътибор диҳанд ва дар баёни мазмун ба талаботи муқаррари дарбор риоя намоянд. Аммо чунин шеърҳо дар мероси боқимондаи ин шоирон мақоми ночиздоранд. Аз ҷама асосӣ дар осори ин шоирон он аст, ки воқеаҳои муҳимтарини иҷтимоию сиёсӣ, орзую оғоз, сарнавишт ва рӯҳи шикастнопазири мардуми замон ба тарзу усулҳои гуногуни эҷодӣ то дараҷае инъикос ёфтаанд.

Дар байни осори ин шоирон, хусусан эҷодиёти Маҳмур, Нозил, Фано, Гулханӣ ва Маъдан ҷолиби диққат аст ва дар эҷодиёти онҳо барҷастатарин хусусиятҳои равияи пешқадами муҳити адабии Ҳукаид ифода шудаанд.

Ашъори Маҳмуди Маҳмур бештар аз ҳаҷвиёти тезу тунди арбобони шариат, давлатмандон ва амиру амалдорони разолатпешан хонӣ иборат мебошад. Маҳмур шоири ҳақиқатнигор аст. Дар эҷодиёти вай ҳаёти тоқатфарсон аҳли меҳнат, зулми беарҳмонаи феодалҳо, фиребу найрангҳои қозию рӯҳониёни риёкор ба таври ҳаққонӣ тасвир ёфтааст. Шоир дар шеърҳои «Дар сифати қишлоқи Хапалак», «...Ҳаким Туробии Ҳазорхалта», «Авсофи Ҳочӣ Ниёз», «Дар ҳаҷви домулло Атои Аштӣ» ва ғайра ҳолати манзараҳои мудҳиш, деҳоти торочдидаи феодалӣ, қозийони ҷоҳили бедодгар ва рӯҳониёни авомфиребро бо маҳорати баланди ҳаҷвнигорӣ нишон додааст.

Маҳмур дар муҳаммаси «...Ҳаҷви домулло Атои Аштӣ» қонуну онн ва тартиботи ба зулм асосефтаи ҳукумати хониро маҳкум мекунад. Дар ин муҳаммас ҷои ҳаҷвро бештар танқиди саҳт гирифтааст:

Дар оғоз, ки мавсими вақолатро ба бар карда,
Ба яғмо мӯминони шаҳро баболу цар карда,
Ба найрангу фунун ин порахур то ришва сар карда,
Тамоми банди Фарғонаро зеру забар карда,
Ба дод омад зи дастӣ зулми бедодаш мусулмон!

Домулло Атон Аштӣ дар тасвири Махмур на танҳо шахси конкрет аст, балки ҳамчун қозии авомфиребу ҳиллагар ва тороҷгари мардум образи типӣ низ мебошад. Яке аз шоирони то солҳои наздик номаълуми ин ҳавзаи адабӣ Авазмуҳаммад Нозили Хучандӣ аст, ки бо эҷодиёти баландгоя ва зиддиасоратии худ дар назми замон мақоми баланд дорад. Дар эҷодиёти ин шоир, ки худ ду маротиба дар зиндони амир хобидааст, иллату нуқсон ва касофатҳои муҳити феодалӣ аз назари нуқтасанҷию ҳақиқатнигори тасвир ёфтаанд. Аз тарзи тасвир ва баёни ҳузъиёти ин иллату нуқсон ва касофатҳои замон пайдост, ки худи Нозил шоҳиди бевоситаи аксари ин воқеаҳо аст. Дар ашъори Нозил махсусан, аҳволи вазнини беваю бечора ва фақирӯ мустамадонии замон бо як ғамхорӣ ва дилсӯзиҳои самимона ба риштаи назм омадаанд. Ин ҳолат аз ҷанбаи пурқуввати демократии ашъори ӯ гувоҳӣ медиҳад. Чунончи ӯ мегӯяд:

Ағъёнӣ дар ҷони мискин дар паи ҷавру ситам,
Меҳру онни мурувват з-аҳли дунё рафтааст.
Адл аз сулгон, ҳаёву хилм аз аҳли улум,
Сабру тамкину қаноат аз раоё рафтааст.

Дар эҷодиёти Нозил шеърҳои ҳаҷвӣ бисёр ҷолиби диққат аст. Ҳаҷвиёти Нозил аз девони алоҳида иборат буда, ба забонҳои тоҷикию уzbekи гуфта шудааст. Шоир дар ин ҳаҷвиёт касофату нуқсонҳои хурду калони замонашро ба воситаи ҳаҷвияҳои тунду тез ва ҳатто суҳанони сахту дурушт хеле бераҳмона ба зер танқид мегирад. Дар онҳо вакилони табақаҳои гуногуни ҷамъияти ва аксар феълӯ афъоли нагини ашхоси конкрет ифода ёфтаанд. Чунончи, ба қатори силсилаи ашъори ҳаҷвии Нозил шеърҳои «Дар ҳаҷви Иброҳими қилтамоқ», «Дар ҳаҷви Ҳаким нонвой», «Дар ҳаҷви аблаҳи нарғул», «Дар ҳаҷви гови ғачи қаҳдонӣ», «Ҳаҷв дар ҳаққи нарҳари ночинс», «Қасида дар фазилати тӯи Абдулқаюм олуфтаи Хуқандӣ» ва чанд шеърӣ дигар дохил мешаванд.

Яке аз хусусиятҳои равияи пешқадами муҳити адабии Хуқанд дар асари тамсилии Гулҳанӣ «Зарбулмасал» ифода ёфтааст. Ақидаи сиёсӣю иҷтимоӣ Гулҳанӣ дар ин асари насрӣ ба тариқи рамз баён шудааст. Персонажҳои асар аксар паррандагон буда, аз ҷиҳати хусусияту мавқеъ феълӯ афъоли табақоти ҷамъиятиро дар худ таҷассум кардаанд. «Зарбулмасал»-и Гулҳанӣ дар ҳаққи ҷамъияти беадолати зулмбунёд, ки мувофиқи тартиби он мамлакат вайронӯ мардум абгор, аҳли хираду дониш хору залилу нодону қаллаҳарҳо ҳукмфармо буданд, номаи саҳти маҳкуме мебошад.

Дар ин муҳити адабӣ муҳаммасоти Маъдан ҳам бо мазмуну мундариҷа, ғояи баланди иҷтимоӣ ва қимати адабии худ мақоми сазоворе дорад. Дар муҳаммасот ва умуман эҷодиёти шоир зулми бераҳмонаи ҳокиму амалдорони туманҳои гуногуни хонӣ,

оҳу нолаҳои пуралам ва дардомези ҳазорон деҳқонони дехот ба хубӣ дарҷ гардидаанд.

Дар ин муҳити адабӣ шоирон асосан дар аксарияти жанрҳои маъмулии классикӣ: ғазал, қасида, китъа, рубоӣ, мухаммас, маснави ва ғайра шеър гуфтаанд. Ашъори шоирони ин муҳити адабӣ ҳама бо ду забон тоҷикӣ ва ўзбекӣ суруда шудаанд.

Онҳо дар шеърҳои тоҷикӣ аз классикони адабиёти тоҷику форс, бештар ба Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Қамол, Чомӣ, ва Бедил пайравӣ кардаанд. Лекин нуфузи ашъори Ҳофизу Бедил ба онҳо зиёдтар аст. Ин шоирон дар шеърҳои ўзбекӣ зиёдтар ба Навоӣю Ғузулӣ пайрав буданд.

Ҳаёти адабӣ дар аморати Бухоро аз солҳои 30 асри XVIII ба иллати инқирози саҳти ҳукумати аштархонӣ ва омилҳои дигари эҷодӣ як дараҷа паст рафт. Аммо ин вазъияти адабӣ бисёр тўл нақашид. Вобаста ба як дараҷа марказияти ёфтани омилҳои иқтисодӣю сиёсӣ ва пайдо шудани шароитҳои эҷодӣ ҳаёти адабӣ бо душвориҳо бошад ҳам, аз солҳои 60—70 асри XVIII рӯ ба беҳбудие ниҳод. Ин вазъияти адабӣ дар айёми амир Шохмуроду Ҳайдар ва амир Насрулло беҳтар гардид. Мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабию таърихӣ дар аморати Бухоро аз солҳои 60—70 асри XVIII то миёнаҳои асри XIX як гурӯҳ шоиру нависандагони гуногунтабақаю маслак, ба монанди Мирзо Содиқи Муншӣ, Муҳаммад Шарифи Ориф, Абдурахмонхоҷаи Носеҳ, Ҷунайдуллои Ҳозик, Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Матлаби Самарқандӣ, Мирзо Атои Бухорой, Шавкии Каттақўрғонӣ, Ансаби Бухорой, Раҳими Ғармӣ, Музтари Қосонӣ ва ҳама 68 нафар умр ба сар бурдаанд.

Аз мероси ин адибон ба сифати девонҳои мукаммалу ноқис ва дар шакли асарҳои алоҳида то ҳол осори 25 нафар ба даст омадаанд, ки бешубҳа онҳо хусусияту моҳияти адабиёти ин давраро дар аморати Бухоро муайян мекунанд.

Адибони ин давра ҳам мувофиқи мазмуну мундариҷа ва гоյи асарҳоишон ба мисли давраҳои гузашта ба гурӯҳи тарафдорони манфиатҳои мазлумон ва ҳомиёни синфи ҳукмрону золим ҷудо мешаванд. Агар бисёртар дар асарҳои худ Мирзо Содиқ, Ҷунайдуллои Ҳозик, Носеҳи Хатлонӣ, Ҳасрати Ҳисорӣ, Ирсии Ҳисорӣ, Шавкии Каттақўрғонӣ, Раҳими Ғармӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Фориғи Ҳисорӣ, Мирзо Атои Бухорой ва дигарон, сарфи назар ба маҳдудиятҳои маълуми таърихӣ анъанаҳои беҳтарини адабиёти классикиро давом дода, манфиатҳои табақаи истеҳсолгари ҷамъият — табақаи мазлумро ифода намоянд, дар осори Муҳаммад Порсои Садр, Мир Иноятуллои Рашид, Турсун-Маҳдуми Ҷалолӣ, Муҳаммад Шарифи Шеван, Ошурмухаммади Яқдил ва ғайра асосан кирдори мурдор ва тартиби зулмпарвари даргоҳи амиру ҳокимони золими манғития мадҳу сано гардидаанд. Дар асари Шевану Яқдил бошад, саросар ақида-

хои динию тасаввуфийи иртиҷоӣ ифода шудаанд. Як қисми шоирони иртиҷоӣ, ҳамчун Ошӯрмуҳаммади Рамзӣ, Раҷаби Дониш, Турсун-махдуми Чалолӣ, Муҳаммадшоҳи Узлат дар дарбори амирони манғит Дониёлу Шохмурод ва амири Ҳайдар хизмат карда, аз як тараф, онҳоро бо таърифҳои иғрокомез ва хазлу базлагӯйҳои берун аз одоб хурсанду хушҳол гардонанд, аз тарафи дигар, дар байни шоирони дарбор тухми кинаю адоват, фитнаю ҳасад ва низоъҳо мекоштанд, дар шаъни шоирони озодфикру пешқадам тӯхмату бадгӯйҳо мекарданд.

Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ дар тазкираи «Тӯхфат-ул-аҳбоб» дар бораи мадху сано ва ҳичогӯйҳои беодоби Рамзӣ сухан ронда менависад, ки «...ӯро бо фузалои он аҳд мусочироти рақика бисёр воқеъ шуд». Дар пиронсолӣ ба Дарвоз бадарға гардида ни Мирзо Содик натиҷаи чунин тӯхмату бадгӯйҳо буд. Ҳаҷвияи дар шаъни Ҳозик гуфтаи Махдум-Чалолӣ ҳам яке аз тӯхмату бадгӯйҳо дар ҳаққи шоирони озодфикри пешқадам буд. Албатта, шоирони равияи пешқадам ба тӯхмату ҳамлаҳои шоирони иртиҷоӣ ҷавобҳои катъӣ медоданд. Як байти ҷавоби Ҳозик ба Махдум-Чалолӣ ин аст:

Эй рӯбоҳақ, ба шери жиён панҷа мезанӣ,
Дар каш забон, ки нест маҷоли касидааст.

Чунон ки маълум шуд, агар дар доираи адабии Ҳуканд дар шаъни Махмуру Гулханӣ ва ҳамфикрони онҳо шоирони маддоҳи иртиҷоӣ Фазлӣ ва ҳаммаслакони вай тӯхмату бадгӯйҳо намоянд, дар муҳити адабии Бухоро, монанди Рамзию Чалолӣ дар ҳаққи шоирони озодфикри пешқадам тӯхмату фитнаҳо мекарданд. Амалан ин зиддиятҳо муборизаи тезу тунди байни адабиёти равияи пешқадами халқию адабиёти иртиҷоии дарборӣ буда, яке манғинати табакаи истеҳсолкунандаи ҷамъияти маълумон ва дигаре табакаи муфтхӯри ҷамъияти золимонро ҳимоя мекард.

Бо вучуди ин, муҳити адабии Бухоро дар ин давра ба дараҷаи доираи адабии Ҳуканд шухрат нашофт. Ҳукуматдорони Ҳуканд, чунончи, Амир Умархон дар мустаҳкамӯ баланд бардоштани шухрати салтанати хонӣ ба атрофи худ шоирони бисёри маддоҳро ҷамъ карда, аз адабиёт ба дараҷаи дилхоҳ истифода бурданд. Лекин ҳукуматдорони Бухоро на танҳо худ шеър намегуфтанд, балки ба шеърӯ шоирӣ мароқи хеле кам доштанд. Онҳо барои расмият танҳо ҷанд шоири ҳичою базлагӯйро дар дарбор нигоҳ доштаанд. Як қисми адибони ба ин дарбор алюкадор касбу қорҳои дигар доштанд.

Масалан, Содик-муншӣ, Ориф — воқеанигор буд. Чунин муносибат ба шеърӯ шоирӣ ва адабиёт аҳволи аҳли адабро бад мекард ва ба равнақи қувваҳои эҷодӣ монеаи қалон мегардид.

Ғайр аз ин дар ин давр хусусан дар аморати Бухоро таассуби динӣ қувват гирифта, ба тараққиёти илму маданият ва

адабиёт зарбаҳои ниҳоят калон расонд. Дар мактабу мадрасаҳои ин давр танҳо илмҳои диниро меомӯхтанд. Аммо адабиёти пешқадам дар муқобили ҳамаи ин душворӣ ва зиддияту монеаҳои саҳти маънавӣ пеш мерафт. Адабиёт дар муҳити адабии Бухоро зиёдтар берун аз дарбор дар шаҳру вилоятҳо ба сифати маҳфил ва доираҳои хурди адабӣ бо хусусиятҳои хосе ҷараён дошт. Шоирони каламрави аморат ба ҷуз шаҳри Бухоро дар Ҳисор, Самарқанд, Насафу Шаҳрисабз, Ёротеппа, Каттакӯрғон, Дарвозу Бадахшон як навъ маҷлису маҳфилҳои адабии ба худ хосе доштанд. Чунончи, дар ҳуди Бухоро, ба гуфти Возеҳ, дар хонаи Муҳаммад Аминхоҷа мутахаллис ба Эшон чанде аз аҳли фазл ва дониш ҷамъ омада мунозира ва мушоира менамуданд ва мубоҳисаи ҳар навъ ашъор ва ҳикоеҳои рангин дар миён меафтод». Возеҳ дар боби Музтари Қосонӣ ҳам, ки ин шоир берун аз дарбор мезист, қайд мекунад, ки «...ӯро бо Маҳдум Чунайд ва соири фузало мусоҷират ва мунозироти бисёр воқеъ шуда, ҳамагӣ малеҳ ва мустаҳсан» аст. Ин гуфтаи Возеҳро маълумоти маъхазҳои дигар ҳам тасдиқ мекунанд. Ошкор мешавад, ки дар байни адیبони пешқадами Бухоро радифғуно мусобиқаҳои адабӣ ривож доштааст. Масалан, ҷуни мусобиқаҳои адабиёро дар байни Музтару Ҳозик, Содиду Ҳозик ва Ҳозикӯ Ансаб мебинем. Дар поён матлаи ғазали баъзе ин шоирон дарҷ мешавад:

Музтар:

Маро ҳам кош будӣ файзи субҳи синаи чоке,
Ки мебудам нишоти шабнам аз миҷғони намноке.

Ҳозик:

Чӣ сайдам маъ, ки на бисмил шудам, на зеби фитроке,
На аз хунам замин олуда шуд, на домани поке

Аснаб:

На маро чоми Чаму мулки Сикандар даркор,
Шоҳиди маънию шеъри хушу дилбар даркор.

Аснаб, аз баҳри тамошои арусӣ маънӣ,
Дили покӣза ҷу миръоти Сикандар даркор

Ҳозик:

На маро сояи тубию на кавсар даркор,
Қади ҷун сарви сиҳию лаби шаккар даркор
Ҳозик, осон набувад гавҳари гуфтор ба назм,
Дили холӣ зи ғаму кисаи пурзар даркор

Музтар:

Нест дар маҳфили мо шишаю соғар даркор,
Бода бечунбиши лаъли лаби дилбар даркор.

Радифгӯию мусобикаҳои адабии ин шоирон, ки аксарият ба сабабҳои маълуми таърихӣ бештар берун аз дарбор мезистанд, аз радифгӯихон шоирони даргоҳи Амир Умархон тафовут доштаанд.

Агар вассофони Умархон (Вазир, Адо, Нола, Маъюс, Афсӯс, Дабир, Нусрат, Хотиф, Ҳичлат, Фазли ва ғайра) бо радифи шеърӣ ӯ ғазал гуфта аз талаботи пешакӣ таъинкардаи ҳукмронии худ баромада натавонанд, шоирони Бухоро аз чунин маҷбурияти адабии фориг буда, бо якдигар мувофиқи талаботи анъанавии назирагӯӣ ва завқу саликаи дилхоҳи худ мусобикаҳои адабӣ доштанд.

Дар ин давр дар муҳити адабии Бухорову ҳавзаи адабии Ҳуқанд ба мисли давраҳои гузашта асосан жанрҳои адабии ғазал, мухаммас, рубой, қитъа ва маснавӣ ҳукмрон буданд.

Ғазал Дар ин давр ғазал назар ба ҳамаи жанрҳои хурди лирикӣ ҳукмрон буд. Дар ғазалиёти ин давр ҳамаи он хусусиятҳои муҳимми ғазал ва анъанавии ғазалсарой, ҷунончи барҷастагии матраъ, мактаъ, радифу қофия, интихоби калимаҳои хушоҳангу рӯҳнавоз ва ғайра риоя шудаанд. Дар ин давр ҳам ғазал аз беҳтарин воситаҳои ошкор сохтани латифтарин эҳсосот ва ҳаяҷонҳои қалбии мардум буд. Дар шакли мазмуни ғазалиёти ин давр таъбироти барҷастаи намоеҷе нест. Бо вучуди ин дар мавзӯи жанри номбурда нисбат ба давраҳои дигар оҳангҳои шикваю шикоят, оҳу нолаҳои пуралам ва ҷонгудоии мардум бештар инъикос ёфтаанд. Мисоли барҷастаи ин оҳангҳои ғазалиёти Мирзо Содик, Ҷунайдуллои Хозик, Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Нозили Хучандӣ, Раҳматуллои Музтар, Мирзо Атои Бухороӣ ва чанд нафарӣ дигар мебошанд. Ба шаҳодати зиёда аз 20 девони ғазалиёти мавҷуда гуфтаи мумкин аст, ки аз ҷиҳати ҳаҷм ғазалиёти шоирони ин давр аксар 5—12 байтианд. Шоирони замон дар сурудани ғазал бештар вазнҳои ҳазачи мусаммани солим, ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҳзӯф, рамали мусаммани маҳзӯф ва рамали мусаммани маҳбунро истифода бурдаанд.

Мухаммас Ин жанри лирикӣ яке аз навъҳои мусаммат буда, ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат аст. Дар адабиёти ин давр иншоӣ мухаммас хеле ривож меёбад ва шоирро пайдо карда наметавонем, ки мухаммас нагуфта бошад.

Шоирони замон аз бузургони гузашта бештар ба ғазалиёти Саъдӣ, Ҳофиз, Амир Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Соиб, Бедил, ва аз адибони зулҷисонаӣ бар ғазалҳои Навоӣю Ҷузӯлӣ мухаммасҳо бастаанд. Таваҷҷӯҳи адибони замонро махсусан ғазалиёти Ҳофизу Бедил ба худ зиндтар ҷалб намудаанд.

Рубой Дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти классикӣ рубой аз жанрҳои макбул ва дилнишин буд. Аз ҷиҳати тарзи баёни фикр лутфи рубой бояд дар байти дуҷум ва хусусан, дар мисраи чорум ош-

кор гардад. Мисраъҳои якуму дуюм ва ҳатто сеюми рубоӣ барои ифодаи асли матлаб ба сифати муқаддима ва гузориши фикр хизмат менамояд. Дар рубоӣ бояд фикри томе чунон мӯҷазу дилҷасп ифода ва хулоса гардад, ки он дар зеҳни хонанда асари қотех боки гузорад. Ин нуқтаи муҳимтарини рубоӣ дар эҷодиёти аксари рубоисароёни гузашта асосан риоя гардидааст. Аз шоирони асрҳои XVIII ва аввали асри XIX Содик, Носех, Шавқӣ, Фано ва Нозил низ кӯшиш намудаанд, ки ин суннати муҳимми рубоиро дар эҷодиёти худ давом диҳанд. Ҳатто аз байни ин шоирон Нозил ва Адо маҳз дар мисраи чоруми рубоӣ худ зарбулмасалҳои халқиро истифода бурда, ба ин восита рубоӣ ирсолулмасал гуфтаанд, ки ин ҳодиса барои ошкор сохтани ҷанбаи халқияти адабиёти ин давр ва маҳорати шоирон аз нуқтаҳои муҳим аст.

Қитъа низ дар таърихи адабиёти классикӣ яке аз жанрҳои маъмули лирики аст. Одатан қитъаҳои хубу марғуб аз панҷ то дувоздаҳ байт мешаванд. Дар таърихи адабиёт қитъаҳои шастбайтӣ ва зиёда аз он ҳам мавҷуд аст. Лекин онҳо чандон маъмул нестанд. Қитъаро гузаштагон дар аксари авзони классикӣ гуфтаанд. Машҳуртарини шоири қитъасароӣ Ибни Ямини Фарюмадӣ аст. Мавзӯи қитъа ҳел васеъ буда, тақрибан ҳамаи масъалаҳои хурду калони зандагиро дар бар мегирад.

Қитъаҳои шоирони ин давр, чунончи Носех, Содик, Ҳозик, Шавқӣ, Нозил, Фано низ аз ҷиҳати ҳаҷм калон нест ва аксар аз ду то понздаҳ байт аст. Мазмуну мундариҷаи ин қитъаҳо ро зиёдтар масъалаҳои тарбияю ахлоқ, шикояту эътирозҳои муҳит, баёни аҳволи вазнини шахси шоир, аҳли адаб, танқиду мазамати зулми амирони золим, ҳокимони ноинсоф ва амсоли инҳо дар бар кардаанд. Дар ин давр иншон қитъаҳои хурди мадҳ, қитъаҳои таърих ба дараҷот авҷ гирифт, ки намунаи барҷастаи онҳо қитъаҳои таърихи Мирзо Содик ва Ҷумақули Хумулӣ аст. Ин шоирон дар чунин қитъаҳо аз воқеаҳои мухталифи замон, ки худ шохиди бевоситаи онҳо буданд, чунончи аз ҷангу тохтҳои ба вилоятҳои алоҳидаю давлатҳои ҳамсоя (Эрон, Афғонистон) овардаи амирони Манғития (Дониёл, Шохмурод, Хайдар ва Насрулло) биии масҷиду мадраса, работу пул, оростани тӯю сур, вафоти ашхоси гуногун, хатму китобати асарҳо ва ниҳоят аз вазъи аҳволи маънавии аҳли хирад ҳикоят мекунанд. Аҳамияти илмию адабии ин қитъаҳо дар омӯхтани таърихи иҷтимоию сиёсӣ ва ҳаёти адабӣ маданий хеле калон аст.

Жанри қасида дар ин ҳангом назар ба даврҳои пештараи худ хеле таназул намуд. Таназули ин жанрро маҳсусан, дар қаламрави аморати Бухоро мушоҳида мекунем. Дар девони як зумраи шоирони ин доираи адабӣ, чунончи Қонеи Насафӣ, Мирзо Атои Бухороӣ, Маҳзунӣ Самарқандӣ, Фориғи Ҳисорӣ, Ҳаҷри Дарвозӣ ва чанд нафари дигар жанри қасида умуман вуҷуд надорад. Дар девони Мирзо Содик танҳо ду қасида, Ҷунайдуллои Ҳозик се қасида, Гулмуҳаммади Афғон се қасида мав-

чуданд. Ин қасидаҳо аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ғоя аз таназули ғоҳиши жанри қасида гувоҳӣ медиҳанд. Иллатҳои ҳамачониба, ҷунончи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа, ғоя ва ҳатто шуморан умумӣ махсусан, дар аморати Бухоро паст рафтани жанри қасида ба шароити иқтисодию сиёсӣ ва ба илму адабиёт ҷи гуна майл доштани ҳукуматдорони замон ҳам саҳт вобаста аст.

Дар ин давр аморати Бухоро аз ҷиҳати сиёсӣ саҳт пароканда буд.

Ҳукуматдорони замон ба илму адаб тақрибан мароқ зоҳир намекарданд. Шоирон ба иншои қасида ҳавасманд намегардиданд ва барои бахшидани қасида мамдӯҳи муносибе пайдо намекарданд. Ҳарчанд дар хонияи Хӯқанд амир Умархон шоирони маддоҳи худро чанд гоҳ пуштбонӣ мекард, вале қасидаҳои ин маддоҳон аз бонси тақрори маҳзи гуфтаҳои пешиниён будани худ, аз вазъи нисбатан гуворои жанри қасида гувоҳи шуда наметавонад.

Маснавий

Дар ин давр адибони тоҷик дар соҳаи таълифи асарҳои эпикӣ ва лирикӣ ва ахлоқӣ анъанавӣ гузаштагони худро давом доданд ва маснавии «Даҳмаи шохон»-и Содик, «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳоҷик, маснавиҳои «Маҷлисафрӯз», «Ҳайратангез», «Ҳадикат-ур-расул»-и Носеҳи Хатлонӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Салоҳи Бухороӣ, «Раъно ва Зебо»-и Масеҳи Бойсунӣ ва «Лайлию Маҷнун»-и Муҳаммаднабии Аҳқар таълиф ёфтанд.

Ин маснавиҳо аз ҷиҳати дар бар гирифтани масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ сиёсӣ замонҳои худ, услуби тасвири дараҷаи бадеӣ дар як ҷоя нестанд. Дар онҳо баробари идома ёфтани таъсири гузаштагон, аҳволи мардуми вазъи муҳити худ низ бо услухон гуногуни бадеӣ ифода ёфтаанд. Ҷунончи, дар банду баст, сюжет ва мазмуни маснавии «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳоҷик нақш ва таъсири асарҳои ҳамноми Ҷомию Нозимро бисёр хуб мушоҳида мекунем. Вале махсусан дар бобҳои «Фитнаи бародарон.» ва «Саргузашти Юсуф»-и маснавий аҳволи вазнин ва вазъи ногувори Мовароуннаҳри охири асри XVIII ва аввали асри XIX ба хубӣ инъикос ёфтааст. Дар маснавии «Раъно ва Зебо» низ тақрибан ҳамин ҳолатро мушоҳида мекунем. Маснавии «Даҳмаи шохон» бошад, дар заминаи ривояти қадимаи халқ таълиф ёфта, бо банду баст ва услуби баъни худ асарӣ тоза аст.

Дар назми ин давр ғайр аз маснавиҳои калон назар ба асарҳои гузашта, ҷунончи асри XVII, иншои манзумаҳои хурд бештар ривож гирифт. Ин манзумаҳо аксар дар асоси материалҳои конкретӣ ҳаёти ҳамаарӯзаи замон таълиф шудаанд. Дар ин манзумаҳо нуқсонӣ камбудии замон, рафтори зишти золимон, разилу фурумоёгони аморати Бухорову хонияи Хӯқанд ба тариқи хандаю истеҳзоҳои тунд танқиду мазаммат шудаанд. Масалан, манзумаи «Рафъи тумани Оҳуғиру Хайробод» ва «Ба

духтаре ошиқ шудани дарвеш»-и Содик аз ҳамин қабил манзумаҳоанд. Ин манзумаҳо бо конкрету ҳаёти будани мавзӯ дар ҳаёти онрӯзаи аморати Бухорову хонияи Хӯқанд як навъ ҷанбаи типии дошта, моҳиятан ҳаҷвияҳои Махмуру чанд мухаммаси ба аҳволи табоҳи аҳли Панғоз бахшидаи Маъдаҷро ба хотир меоранд.

Дар ин марҳила ба мисли давраҳои дигари таърихӣ адабиёт анъанавӣ таърихнависӣ низ хеле ривож дошт. «Тӯҳфаи хонӣ»-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, «Тоҷ-ут-таворих»-и Муҳаммадшарифи Нақӣ, «Гулшан-ул-мулук»-и Муҳаммадҷақуб, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳоҷӣ Ҳакимхон, «Таворихи аволир»-и Муин, «Таърихи амир Ҳайдар»-и Мулло Муҳаммадшарифу Мулло Ибодулло, «Афғон ва Қобул ва Бухоро...»-и Абдуқарими Бухорӣ, «Фатҳномаи ҳокимӣ»-и Абдулҳолиқи Муншӣ, «Футухоти амир Шохмурод дар Эрон...»-и Мирзо Содик ва чанд асарҳои хурду қалони дигар дар ҳамин давра таълиф шуданд. Ду асарҳои охири он бо назм инашо шуда, боқӣ ҳама асарҳои мансуранд.

Дигар хусусияти адабиёти ин давра бештар аз ҳарвақта дар ҳаёти адабӣ зуҳур намудани адибони зуллисонаӣни тоҷику ўзбек аст. Ин ҳолат ба воқеаҳои иҷтимоӣни сиёсӣни давра, яъне афзудани нуфузу фаъолияти сиёсӣ қабилҳои туркнажоди Осӣёи Миёна саҳт алоқаманд аст. Дар таърихи адабиёти тоҷику ўзбек бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷоди асарҳои анъанавӣ қадимӣ дорад. Дар замони Ҷомӣю Навоӣ аксарии адибони ўзбек бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ, асар эҷод мекарданд, ҳоло дар ин марҳилаи адабиёт бисёр адибони тоҷик ба ҷуз забони модарӣ ба ўзбекӣ ҳам асарҳои эҷод намуда, ба ҳазинаи адабиёти ин ду халқи бародар саҳми арзанда мегузошанд. Дар байни адибони зуллисонаӣни ин давра аз қаламрави аморати Бухоро девонҳои Шавқии Каттақўрғонӣ, Муҷрими Обид, Ҷумақулии Ҳумулӣ, Ҷунайдуллои Ҳозиқ ва аз шуарон хонияи Хӯқанд девонҳои Нозили Хучандӣ, Фанои Уротеппағӣ, Нодими Истаравшанӣ, Маъдани Панғозӣ, Махмури Хӯқандӣ, Ўзлати Қосонӣ, Макнунаи Хӯқандӣ, ашъори парешони Ғозӣ, Аквал ва «Зарбулмасал»-и Гулханӣ қолиби диққат ва сазовори тадқиқанд. Ин адибон дар осори худ, сарфи назар ба маҳдудиятҳои таърихӣи замон, ба муқобили тартиботи беадолат, зулму ситамҳои беинтиҳо, беқадри аҳли хираду дониш, вайронии кишвару абғорҳои мардуми торочдидан аморати Бухорову хонияи Хӯқанд оҳангҳои шикасту норизои баланд қардаанд, эътирозҳои саҳт баён намудаанд ва дар мавридҳои муносиб ҳамаи он бенизомиҳоро тавассути танқиду мазамматҳои маҳкум сохтаанд. Ба ин тарик, дар осори ин зумра адибон муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоӣни сиёсӣни муҳит: аҳволи тоқатғудози халқи мазлум, сарнавишт, орзуву умедҳои наҷиб ва рӯҳи шикастнопазирӣ снон бо усулҳои гуногун бадеӣ инъикос ёфтаанд. Ба ин восита дар ҳаёти адабӣ ин давра робитаи адабиёти тоҷику ўзбек ба дэраче раванқ ёфт, ки аксар маврид ҳатто дар бораи эҷодиёти

эдибони ба ҳарду халк баробару муштарак чунончи, эҷодиёти Шавқӣ, Макнуна, Нозил, Узлат, Маъдан, Фано ва Хумулӣ су-чан рондан мумкин гардид.

Яке аз ҳодисаҳои адабии ин марҳила дар Осӣи Миёна бештар аз ҳарвақта паҳн шудани сабки адабии ҳиндӣ ва махсусан услуби намояндаи бузурги он Мирзо Абдулқодири Бедил буд. Аслан шоирони тоҷик, ҳамчун Содик, Ҳозик, Шавқӣ, Шӯҳӣ, Ҳасрат, Қонъ, Афғон, Нозил ва Фано бо эҷодиёти намояндагони сабки ҳиндӣ ба монанди Урфӣ, Назирӣ, Толиб, Соиб ва Носиралӣ ошно буданд ва ба ғазалиёти онҳо татаббуот намуда, мухаммасҳо бастаанд. Аммо эҷодиёти Бедил диққати шоирони тоҷикро бештар ба худ ҷалб намуд. Азбаски эҷодиёти Бедил аз ҷиҳати шаклу мазмун ва мундариҷаю ғоя бисёр мухталиф ва ҳато муқобили яқдигар аст, аз ин рӯ пайравону муқаллидони ин шоир ба эҷодиёти вай мувофиқи завқ ва мавқеъҳои иҷтимоии худ наздик шудаанд.

Намояндагони адабиёти динию иртиҷой, ба монанди Шевани Бухорой, Яқдили Бухорой, Султонхони Адо ва Хичлати Бухорой асосан ба ғояҳои динию тасаввуфии иртиҷоии Бедил тақлид намуда, ба мардум ақидаҳои иртиҷоиро ташвиқу талқин кардаанд. Ин шоирон аз эҷодиёти Бедил асосан услуби баёну мазмунҳои динию иртиҷоиро сармашқи эҷодиёти худ қарор додаанд.

Ба эҷодиёти Бедил муносибати шоирони равияи пешқадами замон, ба монанди Содик, Ҳасрат, Шавқӣ, Афғон, Нозил, Фано, Парӣ, Шӯҳӣ ва амсоли инҳо аксар дигар аст. Ин зумра шоирон бештар ба образҳои барҷастаи ҳаёти мазмунҳои дуньявию ҳақимонаи ашъори Бедил тақлиду пайравиҳо карда, ақидаҳои пешқадами ӯро дар шароити аморати Бухорову хонияи Ҳуканд мувофиқи талаботи руҳии замон ба таври эҷодӣ ташреҳу тарғиб намудаанд. Чунончи, ин гуна пайравиҳоро дар ғазали «Қучо ҷуз ашқрезӣ фикри асбоб аст шабнамро»-и Содик, ки дар пайрави ғазали «Гудоzi гавҳари дил бодаи ноб аст шабнамро»-и Бедил ва дар ғазали «Ту аз маҷлис бурун рафтино ҷону дил тапид ин чо»-и Ҳасрат, ки дар ҷавоби ғазали «Қасе дар банди гафлатмондае чун ман надид ин чо»-и шоири бузург гуфта шудаанд, мушоҳида мекунем.

Яке аз пайравони бомаҳорати услуби бедилӣ Шавқӣ аст. Дар бисёр ғазалҳои Шавқӣ дар пайравии Бедил нуқтан ҷолиби диққат он аст, ки ӯ мазмун, ташбеҳу истиорот ва образҳои душворписанди Бедилро барои бештар конкрету ҳаёти ва ба тасаввуроти хонанда наздиктар гардонидан кӯшидааст. Ин кӯшишот дар ҷандин мухаммасоти бар ғазалҳои Бедил бастаи шоир низ мушоҳида мешаванд. Дар аксари мухаммасоти шоир мулоҳизаҳои дуньявию ӯ бо ҳиссу ҳаяҷони пуршӯри ошиқона, тасвири ҳолати мухталифи ҳусну ҷамоли маҳбубагони воқеӣ бисёр фаҳмо ва ба дараҷаи санъаткорӣ баён шудаанд.

Чунончи, ин ду банд мухаммаси Шавқиро, ки бар ғазали

машхури «Эй хаёли коматат охи заифонро асо»-и Бедил бастааст, мутолиа намоем:

Чазбан хуснат зи дил сабру шиксебо мекашад,
Лаъли нобаг хуни сад бисмил ба ягмо мекашад,
Як нигоҳат обрӯи сад Масеҳо мекашад,
Ранги ҳолат сурма дар чашми тамошо мекашад,
Медихад гарди хатат оинаи дилро чило.

Эи ба қад тубо, ба лаб лаълу ба рух чун офтоб,
В-эй ба гесӯ сунбули тар, эй ба дандон дурри ноб;
Дар хучуми бедилонат, эй шаҳи олиҷаноб,
Ҳар кучо завқи тамошоёт бар андозад ниқоб,
Қист гардад як мижа барҳам занӣ саброзмо?!

Дар ҳар ду банди мухаммас мисраъҳои Шавқӣ ба байти Бедил аз ҷиҳати мазмуну мантиқи сухан комилан тобеъ аст ва аз назари шеърӣ хеле матин гуфта шудаанд. Шоир дар мисраи аввали банди яқум ба таври умумӣ мегӯяд, ки маҳбубаи ӯ зебост. Дар ду мисраи дигар ба таври конкрет воқеан исбот мекунад, ки маҳбуба раъност. Шоир дар исботи зебоии маҳбуба аз лаби сурхи ӯ «лаъли ноб»-ро истиора меорад. Сипас ӯ бартари «лаъли ноб»-ро дар қиёси «хуни бисмил» таъкид мекунад. «Нигоҳи маҳбуба» ба «дами Масеҳо» ташбеҳ мешавад ва дар ин ҷо ҳам нигоҳи ёр аз дами Масеҳо борҳо авло шуморида мешавад. Дар банди сонӣ ҳам ташбеҳҳо дар доираи тасаввуроти маъмулӣ воқеъ гардидаанд. Масалан: қад ба тубо, лаб ба лаъл, рух ба офтоб, гесӯ ба сунбули тар ва ғайра монанд шудаанд. Аммо ибораву таъбир ва образҳои байтҳои Бедил — ташбеҳу истиораҳои он аз доираи тасаввуроти маъмулӣ берунтар мебарояд. Ба «Чашми тамошо сурма» кашидани «ранги хаёл», «оинаи дилро чило» додани «гарди хат», «ниқоб бар андохтани завқи тамошо» дар назари аввал ғайритабиист ва ба зеҳни хонанда душворӣ пеш меорад. Чунки дар ин ҷо Бедил ҷавҳари қобилро (мазмунро) дар сурати назарфиреб ҷилвагар сохтааст. Тақрибан чунин мухаммасҳои Шавқиро мо бар ғазалҳои радифи «мебояд», «асту бас», «бастем» ва «рехтанд»-и Бедил низ мутолиа мекунем. Шавқӣ дар ҷавобияҳо ва умуман шеърҳои бедилонан худ ҷӣ дар мазмуну мундариҷа ва ҷӣ дар шакли бадеӣ бо Бедил то андозае ҳамовоз шудааст. Чунин пайравии ба ғазалиёти Бедил бомуваффақиятро аз ашъори шоирони ин ғурӯх бисёр дучор меоем.

Дар байни пайравони Бедил адибоне, ҳамчун Нозил, Нодим, Ҳозик ва Ҳасрат буданд, ки зиёдтар ба мазмунҳои ашъори ин шоир пайравӣ карда ба ин восита аксар иллату нуқсонҳои ҷамъияти худро танқиду мазаммат менамуданд. Чунончи, Нозил дар пайравии шеъри «Вақти он аст, ки аз гардиши гардуни фалак, Нақши меҳр аз варақи рӯи замиш гардад ҳақ»-и Бедил ғазал ишшо намуда, дар он бидуни истифодаи образҳои хоси бедилӣ тартиботи беадолату истибдоди гузарон ҳукуматдорони хонияро маҳкам мекунад. Чанд байти он ғазал ин аст:

Вақти он шуд, ки намонад ба ҷаҳон ҳаққи намак,
Силаю раҳму мурувват зи миён гардад ҳақ.
Соҳиби ҷуду қарам ҳеҷ паҳоҳӣ ёби,
Гар тафаҳхус кунӣ аз авҷи само ба самак.
Ҳама дар қулзуму даръён ҷаҳолат ғарқа.
Соҳили амн наҳоҳанд ба ғайр аз ғутак.
Сухани ҳақ ҳама ботил шудаву рост дурӯғ,
Эҳтироз аз тафи хуршед кунад чун шапарак,
Буръёсон ба таҳи пой шаванд аҳли улум
Соҳиби ҷаҳлу хиёнат бикашад сар ба фалак...

Ин ҷо Нозил танҳо ба мазмуни ғоявии ғазал тақлид наму-
да, образҳои онро сарфи назар кардааст.

Бисёре шoirони тоҷик, ба монанди Содиқ, Фориғ, Нозил,
Ҳасрат ва Фано дар таҷрибаи эҷодии худ мушкилоти услуби
Бедилро санҷида, боварие ҳосил намуданд, ки воқеан ин услуб
«эъҷози адаби» аст. Бинобар ин онҳо батадрич аз ин услуб даст
кашида, бештар ба таҷрибаи эҷодии шoirони асрҳои XIII—XV
— Саъдӣ, Ҳусрав, Ҳасан, Қамол, Чомӣ ва махсусан Ҳофиз рӯй
меоваранд. Тақрибан ин нуқта дар шеърӣ яке аз шoirони ин
давр Фориғи Ҳисорӣ таъкид ҳам гардидааст:

Чанд созам шона чун машшота гесӯи суҳан,
Аз Чунайду Шавкату Бедил маро нанг асту ор.
То ба назми Ҳусрави фаррухнишон бастам рақам,
Гашт мазмуноҳ зи эъҷози каломам ошкор.

Содиқ муносибати худро ба Ҳасани Деҳлавию Қамоли Ху-
чандӣ ба тариқи зайл баён кардааст:

Шона з-он зулфи парешон чу суҳан мегӯяд,
Суҳан аввал зи парешонии мап мегӯяд.
Ҳусрави мулки суҳан омада Содиқ чу Қамол
Ҳарчи гӯяд, ҳама бар вачҳи Ҳасан мегӯяд.

Дар байти сонӣ лафзи «хусрав» ҷуз маънои «шоҳ» ба Ху-
срави Деҳлавӣ низ ишора аст. Зеро Содиқ пеш аз Ҳасану Қамол
наметавонист, ки аз рӯи ҳусни эҳтиром ба дӯсти онҳо Ху-
срав ишора накунад. Дар девони Содиқ байту ғазалҳои зиёд
ҳаст, ки дар пайравии Хусрав, Ҳасан ва Қамол гуфта шудаанд.
Чунончи Хусрав мегӯяд:

Ту, ки рӯзат ба нишоти дилу ҷон мегузарад,
Шаб ҷӣ дони, ки маро бе ту ҷӣ сон мегузарад..
Дили гум карда ҳамечӯяд халке дар хок,
Андар он роҳ ғаҳ он сарви равон мегузарад.

Содиқ мегӯяд:

Ҳамеша васли туам дар ҳаёли мегузарад,
Биё, ки умр ба фикри муҳол мегузарад..
Зи хок нофасифат бун мушк меояд,
Ба ҳар замин, ки даме он ғизол мегузарад.

Чунон ки мебинем, умумияти байтҳои боло на танҳо дар шакли зоҳир, балки дар мавзӯю мазмун ва рӯҳи ифода низ аён аст.

Дар услуби баёни Нозил аз гузаштагон бештар таъсири Ҷомиро мушоҳида мекунем ва худӣ шоир ин нуктаро борҳо таъкид кардааст:

Ҳар касеро бодаи гулгӯи диҳад, Нозил, аз он
Чашм дорам, Мавлавӣ Ҷомӣ диҳад гулфомтар.

Вай дар ҷои дигар қайд мекунад, ки аз Мавлавӣ «оинаи тинат» дорад, яъне аз шеърӣ ӯ бештар баҳра бурда, бисёртар ба таври ӯ шеър гуфтааст:

Ба Нозилӣ бубун, ба ҳайратам фурӯ марав,
Аз Мавлавист оинаи тинатам.

Нозил дар ғазали «Аз дурӣ ду рӯи ту ҷигар хуну дида нам — Ҷон дар мазиқи тангӣ, зи ғам сина пуралам»-и худ аз ғазали Ҷомӣ тазмин намуда, дар мактаби он меғӯяд:

Нозил, ҷӣ ҷозанин сухане гуфт Мавлавӣ.
«Ман банди ҳақиру ту султони мӯхташам»

Бо вучуди ин дар услуби бадеии шоирони ин давр махсусан таъсири Ҳофиз калон аст. Аз адибони ин давр ҳамоно шоиреро пайдо намекунем, ки дар таъсири ашъори Ҳофиз шеър нагуфта бошад. Ашъори Ҳофиз дар ташаккули услуби бадеии адибони ин давр як мактаби адабӣ буд. Ғазали нахустини девони яке аз шоирони маъруфи замон Мирзо Содик «Равон шуд корвони сабр, барбастанд маҳмилҳо, Ҷӣ вопас мондаӣ, эӣ ашк, саргардони манзилҳо» дар тазмини ғазали аввали девони Ҳофиз «Ало ё айюҳассоқӣ адир каъсан ва новилҳо» гуфта шудааст. Аз ҷордаҳ мухаммаси шомили девони ин шоир дувоздаҳ адади он дар ҷавоби ғазалҳои Ҳофизанд. Чунончи, Ҳофиз дар байте аз ғазалаш гӯяд, ки «Ҳиғон, к-ин лӯлиёни шӯҳи ширинкори шаҳрошӯб, Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғмор», Содик дар ҷавоби ин байт гуфтааст:

Дилу динам ба яғмо бурд, Содик турки чашми ӯ,
Ҳиғон аз турктозиҳон ин туркони яғмоӣ

Таъсири Ҳофиз ба эҷодиёти дигар шоирони ин давр, ҳамчун Ҳозик, Шавқӣ, Нозил, Ҳасрат, Парӣ, Фориг, Фано, Носех, Қонев ва Шӯҳӣ низ тақрибан ба ҳамин қиёс аст. Аз он ҷумла худӣ Шӯҳӣ равшан қайд мекунам, ки ӯ дар ғазал «муриди Ҳофиз» аст:

Наям, Шӯҳӣ, ба кори гуфтугӯ лолӣ зи имдоде,
Муриди таъби назми Ҳофизӣ Шероз мебошам.

Дар ғазалҳои ба тарзи Ҳофиз гуфтаи Шӯҳӣ ва бисёрини шоирони ин давр, аз як тараф, рӯҳи басо ҳузновари муҳит инъикос ёфта бошад, аз сӯи дигар, майли ба рӯҳу тафакқури бадеи мардуми замон мувофиқтар гуфтани шеър мушоҳида мегардад. Ин ду нуктаи ҷолиб муҳимтарин хусусияти услуби бадеи шоирони ин давр маҳсуб мешаванд. Чунончи, абъёти поинро аз ҳамин ҷиҳат мутоила намоем:

Ҳофиз:

Гул дар бару май дар кафу маъшука ба ком аст,
Султони ҷаҳонам ба чунин рӯз гулом аст..
Ҳофиз манишин бе маю маъшука замоне,
К-айёми гулу ёсуману иди сиём аст.

Шӯҳӣ:

Дар машраби мо хуни ҷигар ҷоми шароб аст,
Фаръеди дили ғамзадагон савти рубоб аст..
Аз бодакашӣ, Шӯҳӣ, дар айёми ҷавонӣ,
Зинҳор макун тавба, ки ин кори саавоб аст.

Дар ин ғазалҳо вази шеър як хел аст, аммо қофияҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Рӯҳияи қаҳрамони лирикии онҳо гуногун аст. Қаҳрамони лирикии Ҳофиз шодком аст. Зеро ки дархостҳои ӯ (гул, май, маъшука) муҳайёст». Шоир дар мактаби ғазал таъкид мекунад, ки хусусан дар мавсим «гулу ёсуман ва иди сиём» бе маю маъшука на бояд нишаст. Ба ин ақида ӯ бо як рӯҳбаландии хосае ба муқобили шариати исломи расмӣ исиён мекунад. Аммо қаҳрамони лирикии Шӯҳӣ маҳзуну ғамгин аст. Уро бори саҳтҳои замона саҳт фишор овардааст. Савти рубобу маю маъшука насиби ӯ нест. Уро насиб «ҷоми шароб» не, балки «хуни ҷигар» омадааст. Барояш «фаръеди ғамзадагони замона» ба ивази савту рубоб» аст. Бо вучуди ин, вай даъват мекунад, ки дар айёми ҷавонӣ бояд «бодакашӣ» кард. Ба эътиқоди ӯ ин сурати амал кори савоб аст. Ба ин мулоҳиза қаҳрамони лирикии Шӯҳӣ бо рӯҳи басо ғамгину маҳзунона омадааст ва мантиқан ба муқобили шароити исломи расмӣ мебарояд.

Ҳамин ақидаю мулоҳиза, сарфи назар ба рӯҳияи онҳо қаҳрамонҳои лирикии ин ду шоирро ҳамоханг гардондааст. Аммо дар байни ин ду порчаи шеърӣ тафовути калон аст. Ҳофиз дар пайкари ин ду байт бо тақозои мавзӯю рӯҳияи худ предметҳои зарури тасвир: гул-бар, май-каф, маъшука-ком, султон-ҷаҳон, рӯз-гулом, айём-гули ёсуманро истифода бурда, мазмуни шеърро дар сурати басе зебо оростааст. Аммо ин хусусияти олии дар шеърӣ Шӯҳӣ камтар дида мешавад. Дар шеърӣ Шӯҳӣ, пеш аз ҳама, майли ба завқу салиқа ва рӯҳияи маҳзунонаи мардуми замони худ мувофиқ гуфтани шеър нуктаи муҳим аст. Сониян дар ин шеър мувофиқи рӯҳияи ҳузновари мардум ба «хуни ҷигар» табиӣ ёфтани «ҷоми шароб» ва ба «фаръеди ғамзадагон» иваз шудани «савти рубоб» воситаҳои тасвири дилкашеанд. Ин хусусиятҳо дар аксари шеърҳои ба пайравии Ҳофиз гуфта ва тазминоти дар ғазалҳои ӯ намудаи шоирони ин давр мушо-

хида мешаванд. Аз ин рӯ, ин ду нуктаи муҳим, яъне аз ҷиҳати рӯҳу мазмун маҳзунӣ ва тарзи баён майли тозагӯӣ асоси услуби бадени шоирони ин марҳилаи адабиётро ташкил меку-
нанд.

МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ АДАБИЕТИ ПЕШҚАДАМ

Аз ҷиҳати мазмуну мундарича ашъори шоирони равияи пешқадами ин давр ҳам хеле гуногун мебошад. Ҳарчанд дар аморати Бухоро дар ин давр таассуби динӣ ниҳоят шиддат гирифта, таъсири худро дар адабиёт саҳт гузаронид ва асосан дар мамлакат ғояҳои адабиёти динию иртиқоӣ ҳукмрон буд, лекин шароити вазнини оммаи заҳматкаш дар тамоюлоти халқии эҷодиёти бисёр шоирони замон — Мирзо Содиқи Муншӣ, Носеҳи Хатлонӣ, Ҷунайдуллои Ҳозик, Мирзо Атои Бухорӣ, Шавқии Қаттақӯрғонӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Шӯҳии Хучандӣ, Фориғи Ҳисорӣ ва ғайра бо тарзу усулҳои гуногуни бадеъ то андозае ифода ёфтааст. Чунон ки ишора буд, эҷодиёти ин шоирон ханӯз аз маҳдудиятҳои таърихӣ озод набуданд, вале бо вучуди ин ҳамон ғоя ва мазмунҳои пешқадами эҷодиёти онҳо дар худ равияи пешқадами адабиёти даврро таҷассум мекард. Дар эҷодиёти ин шоирон бештар инъикоси авзои муҳити тираи феодалӣ, шикваю шикоят аз беадлу адолатӣ, бесару сомонӣ, саҳтию бемурувватҳои давру фалак, беқадри аҳли фазлу камол, вазнинии аҳволи шахси шоир, инчунин танқиду мазаммати кирдори мурдори золимон, соҳибони давлату мансаб, парасторони симу зар, рафтори манфури шайху зоҳид, муллоёни авомфиреб ва амсоли инҳо мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Қисми зиёди ин мавзӯҳои дар эҷодиёти шоирони то асри XVIII ҳам дида мешаванд. Аммо шоирони ин давр бо ҷунин мавзӯю мундариҷаи ғоявии ашъор, аз як тараф, бештарин анъанаҳои гузаштагонро давом диҳанд, аз тарафи дигар, онҳо дар замонҳои худ ба таври хосу ҷудоғона садо, рӯҳия, бештарин орзуо умед ва ниятҳои неки мардуми меҳнатиро ифода кардаанд. Ин ҷо мо ҳамаи он оҳангу мавзӯҳои номбурдаю номгирифтара ба алоҳидагӣ аз назар намегузаронем. Чунки аз ин хусус мо дар фасли эҷодиёти ҳар шоир сухан хоҳем ронд.

Яке аз мавзӯҳои асосии ашъори шоирони равияи пешқадамро шикоят аз саҳтию тангиҳои давр беқадриҳои аҳли фазлу дониш ва эътироз ба тартиби замонаи беадолати шум ташкил мекунад. Чунончи, Мирзо Содиқ дар яке аз қитъаҳои худ аз хору залилии аҳли фазл бо таассуфи пуралам сухан ронда, ба тариқи киноя изҳор мекунад, ки акнун дар ин замона аз илму ҳунар сухан макушоед. Чунки дар саросари мамлакат аблаҳу чоҳилон ҳукмронанд. Онҳо аҳли фазлу ҳунарро таънаю масха-
раҳо мекунанд:

Содик, ба якин дар ин замона,
Чуз айби хунар чу нест акнун,
Чяхл аст ба олам ошкоро
Изхори хунар макун, ки айб аст.

Чунайдуллои Ҳозиқ қариб ҳамин мазмунро ба таври худ
ифода кардааст:

Дилам аз бетамизиҳои абнои замон хун хӯрд,
Набудӣ кош лавҳи хотирамро нақши идрок.

Мирзо Атои Бухороӣ ҳам, ки тамоми умр дар қашшоқию
тангдастӣ зиста, саҳтиҳои паёпаи замонаро аз сар гузаронида-
аст, дар муҳити худ аз набудани қадри аҳлу дониш ва ривочи
кори бефаҳму ҷоҳилон шикоятӣ эътирозомез мекунад:

Донишварон зи фазлу хунар хуни дил хӯранд,
Бингар фалак, ба мардуми доно чӣ кардааст.

Чунин шикоятӣ эътирозҳои ҷонкоҳро дар эҷодиёти Шавқӣ
Шӯҳӣ, Маҳзун, Музтар, Ҳасрат, Фориғ ва ғайра бисъёр меби-
нем. Албатта, ин шикоятӣ эътирозҳо бесабаб набуданд. Дар ин
давр ҷангҳои хонумонсуз басо ривоч гирифтанд. Дар мамла-
кат зулму ситам ниҳоят авҷ гирифт. Ба болои ин, дар ин давр
қасе, ки аз тоифаи манғития буд, бидуни қобилияту дониш ба
қорҳои давлатӣ пешбарӣ шуданд. Ин тӯдаи ҷоҳилон ба қадру
қимати инсон ва аҳли фазлу камол намерасиданд. Ин аст, ки
дар эҷодиёти шоирони пешқадам ин иллату маразҳои замони
феодалӣ инъикос ёфтаанд.

Дар ашъори як гурӯҳ шоирон мавзӯи эътироз ба муҳити ти-
ра ва танқиди беадолатиҳои замон ба воситаи тасвири ҳаёти
бенавоёнаи мардуми оддӣ ва шахсияти шоир ифода ёфтааст.
Ин шоирон аҳволи вазнини мардуми мустамандро ба воситаи
тасвири ҳаёти шахсии худ ба ҳашамату таҷаммули сарватман-
дон ва соҳибони мансабу давлат муқобил гузоштанд. Чунончи,
Шавқӣ дар шеъри Ёзбекии зерин аҳволи худро ба мансабдо-
рони замона муқобил гузошта мегӯяд:

Урарлар аҳли мансаб эрталаб ҷою палав оқшом,
Сану мандеклара ҳаргиз муяссар йўқ ғурун боди.

Тошхӯҷаи Ирсеӣ, ки намояндаи мардуми бенавои аморат аст,
дар ғазали «Ман ба ҷои ҷой қабл аз субҳ шабнам меҳӯрам,
Чунки ҳангоми ғизои шом шуд ғам меҳӯрам» зиндагии қашшо-
қи мардумро ба таври шӯҳиомез овардааст:

Дар ҳаёлам ногаҳон деги палав омад ба ҷӯш,
Мекунам хифзи нафас як соате, дам меҳӯрам.
Ончунон маҳруми неъматҳои давронам, ки ман
Нони қоқи монда аз Ҳавою Одам меҳӯрам

Ин ғазал ҳарчанд зоҳиран ҳазломез аст, вале дар он эъти-рози дардомези аҳли ҳунар нисбат ба ҳаёти тоқатфарсои дав-раи феодалӣ ниҳон мебошад.

Фориғи Ҳисорӣ ҳам дар бисёр ғазалҳо бо Ирсӣ ҳамовоз буда, аҳволи ниҳоят қашшоқи халқу мамлакатро тасвир кар-дааст:

Хароб гашт ватан, гум шуд аз миён номус,
Намонд дар бадани халқ пардан фонус.
Ба дӯши олам либоси урьёнӣ,
Тихишикам ҳама андар хурӯш чун қомус.
Шукӯҳи чӯши фиғон ончунон ки ҳар шахсе,
Ба арзи нолаи қонқоҳ ҳамдами факнус.

Дар ин шеър аҳволи мардуми урьёну побараҳна ва гурус-наи «чун қомус» ба дараҷае равшан инъикос ёфтааст, ки хо-нанда аз он манзараи мудҳиши онрӯзаро ба ҳубӣ тасаввур ме-намояд.

Яке аз мавзӯҳои ашъори шоирони пешқадамро танқиди зулму ситамҳои золимонаи замона ташкил мекунад. Ин шои-рон аз ривоҷ гирифтани зулми умарову вузаро, ҳоқиму амал-дорони тундхӯй ва рӯҳониёни мутаассиби замона ниҳоят ба ташвиш омада буданд. Зеро зулми бейнтиҳо аҳволи вазини ҳазорон ҳазор деҳқонон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои поё-нии ҷамъиятиро саҳт табоҳ гардонида буд. Аз ин рӯ, шоирони пешқадам бо як ғамхории самимона ба муқобили зулму асо-ратҳо баромаданд ва асоситарин асарҳои худро ба ҳамин масъ-алаи иҷтимоӣ сиёсии муҳим бахшиданд. Чунончи, манзумаи «Даҳмаи шоҳон», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш», «Рафъи тумани Оҳуғиру Хайробоҷ», «Қазову қадар»-и Мирзо Содик, маснавиҳои «Маҷлисафрӯз», «Ҳайратангез» ва «Ҳадиқат-ур-расул»-и Носеҳи Хатлонӣ асосан ба масъалаи танқиди зулм ва беадолатиҳои замона бахшида шудаанд, ки гоӣ ҳамаи он-ҳо тарафдорни манфиатҳои ҳазорон мазлумон мебошад. Маса-ла, Носеҳ дар яке аз ҳикоятҳои маснави «Ҳадиқат-ур-расул» кирдори золими бераҳмро маҳқум намуда, ба садҳо золимони замони худ ба қарори зерин таъкид мекунад:

Хонаи золим бувад охир хароб,
Оқибат бар ғарданаш афтад таноб.
Қун ҳазар аз охи ҳар бечорае,
Ҳаст оҳаш ханчари хунхорае...
Дуқҳои охи кампирони зор,
Бадтар аст аз найзаҳои обдор.
Боядат з-он қавм карда эҳтироз,
Хезуми хушкӣ ту, бо оташ матоз!

Носеҳ дар ҳикояти дигари маснави тартиби давлати зулм-бунёди амири золим ва рафтори мансабдорони торочгари ўро бо нафрати бепоён ва қатъияти тамом маҳқум мекунад. Ама-лан ин ҳикоят маҳқумномаи кирдори амири амалдорони золими

давран шоир буд. Чунончи, Носех ба амир муроциат карда ме-
гуяд:

...Омилонат сагмизочу гургхуй,
Чой карда дар раҳи сахрою куй.
Моли мардумро ба горат мебаранд,
Туъмаҳо аз хони мардум мехӯранд.
Худ бидех инсоф, к-ин чӣ сарварист?
Ин чӣ миришо раиятпарварист?!

Чунин хитобу маҳкумномаҳои часуруна дар адабиёти ин
давр бисёр мебошанд.

Дар ашъори шоирони пешқадами танқиду масхараи феълу
хӯй ва афъоли зишти табакаи ҳоким — такаббуру ғурур, ҳир-
си молу давлат, симу зар, ва монанди инҳо мавқеи калон до-
рад. Дар бисёр ашъори Содик, Ҳозик, Носех, Махзан, Шавқӣ,
Фориғ феълу афъоли нописанди гурӯҳҳои гуногуни табакаи ҳо-
ким ба тариқи танқиду мазамат ва масхараҳои аксар сахту
дурушт маҳкум карда шудаанд. Ин шоирон бисёр мавридҳо
ҳангоми танқид гурӯҳҳои гуногуни табакаи ҳокимро ба мисли
гузаштагони худ бо унвонҳои «абнои замон», «аҳли дун», «чуҳ-
ҳол», «ҳартабъон», «тунуксармоя» ва ғайра ном бурдаанд. Ма-
салан, Мирзо Содик, ки яке аз донандагони асрори нафратова-
ри табакаи ҳокими тундхӯй аст, ғуруру такаббури аз ҳад гу-
заштаи ин гурӯҳи сифлатабиатро ба қарори зерин ҳаҷву тан-
қид кардааст:

Нест абнои замонро чуз такаббур пешае,
Сад бало, ё раб, бар абнои замон ояд фуру.
Сар фуру мушқил, ки оранд аз такаббур ин харон,
Филмасал Исо агар аз осмон ояд фуру.

Дар як қатор шеърҳои Маҳзун, Фориғ, Ҳозик, Ҳасрат ва
ғайра дар байни табакаи ҳокиму доро ва умуман аҳли сарват
ниҳоят афзудани ҳирси молу зар бо тарзу усулҳои гуногун тан-
қиду мазаматҳо гардидаанд. Маҳзун рафтори қабеҳи мунъимо-
ни бахилро, ки дар дил ба чуз ҳирси ба даст овардани молу
дунё меҳре надоранд, бо ҳаёти озодагони замона муқобил ме-
гузорад ва ба ин тарз онҳоро ҳаҷв менамояд:

...Чун бахилон дар чигар меҳри дирам чо кардаанд,
Меҳр камтар дар дили ин кавм чун бисёр хирс.
Ҳирси дунё кам бувад дар синаи соҳибдилон,
Нештар доранд бо аҳли дилу дилдор хирс.

Ё ки шоир дар байти дигар ба муқобили ҳирси бепоёни хо-
ҷаи зарпараст нафрат хонда навиштааст:

Пур нашуд чайби ҳавас ҳарчанд зар бисёр шуд,
Дар чигар дорад зи бас он хоҷа хирвори ҳавас,

Доир ба мавқеи дар ҷамъият доштаи инсон ва симу зар мулоҳизаҳои Ҷунайдуллои Ҳозиқ ҳам ҷолиби диққат аст, ки оид ба ин масъала дар фасли эҷодиёти шоир сухан хоҳем ронд.

Дар ашъори шоирони ин давр ҳаҷву масҳара ва танқиди аҳли хурофот, кирдори нафратовари шайху зоҳидони хушкмизоч, сӯфиёни риёкор, мӯхтасибони содалавҳ ва ғайра хеле вусъат ёфта буд. Ин мавзӯ дар адабиёт чанд аср боз давом дорад. Аммо вай дар ин лавр, ки дар аморати Бухоро таассуби динӣ ниҳоят шиддат ёфта буд, аз нав аҳамияти бузурги демократӣ касб кард. Таассуби динӣ дар аморати Бухоро садди роҳи ҳаҷто хурдтарин афкори риндию озодичӯй шуда буд. Шоирони пешқадам дар чунин шароити душвор ба воситаи ҳаҷву масҳара ва танқиди амалиёти рӯҳониёни авомфиреб камбудию нуксонҳои ҷамъияти онрӯзаро рӯирост фош кардаанд; дар пайравии гузаштагонӣ худ ақида ихлос кардаанд, ки инсон бояд маҳз дар ҳамин дунёи реалӣ бар хилофи тарғиботи беасоси динӣ мувофиқи хоҳиши худ умр ба сар барад ва аз лаззатҳои фараҳбахши ҳаёт баҳравар бошад; май нӯшад, ишқ варзад ва аз хурофотҳои замона фориг бошад. Ин мавзӯ ҷунончи, дар эҷодиёти Содиқ мавқеи калон дорад. Содиқ чи дар шеърҳои лирикий ва чи маснавийи манзумаҳои худ бисёр мавридҳо зоҳидонӣ хушкмизоч, шайху сӯфиёни риёкор ва мӯхтасибони бадандешро ҳаҷву масҳара, танқиду таънаҳои нешдор кардааст. Шоир зоҳиди тақворо ҳаҷв карда, бар хилофи амалу хоҳиши ӯ меғӯяд:

Агарчи ишқ гуноҳ аст ба пеши зоҳиди шаҳр,
Мабод он ки дилам тавба э-ин гунаҳ кунад.

Дар танқиди шайхи лофзан гуфтааст:

Малоф аз дини худ, эй шайх, рав дар ғӯшае биншин,
Ки кофаркеши ман тарсам, пай торочи дин афтад.

Дар чандин фасли маснавиҳои Носеҳ ҳам амалиёти манфури ин тоифа бо тарзҳои гуногун мазаммату танқид ва маҳкум шудаанд.

Носеҳ дар маснавии «Ҳадиқат-ур-расул» ҳикояти «Дастгир ва ҷазо гирифтани дуздони бозор»-ро овардааст. Шоир дар поёни ҳикоят ба хулоса омада таъкид мекунад, ки дар бозорҳои Бухоро ҳоло чунин сӯфиёни дузду риёкор кам нестанд:

...Боз дуздонанд дар бозорҳо
Бурда аз сангу тарозу борҳо.
Инчунин дуздӣ ба баъзе сӯфиён,
Шонааш тег асту мискокаш сиён,
Аз ридо бар дӯш ҷодар кардааст,
Дуздии ӯ дон, ки зери пардааст.

Носех дар мисоли ин ҳикоят никоби рӯи садҳо сӯфиёни ба даст «аз шона теғу аз мисвоқ синон» гирифтаре дур андохта бори дигар асли башараи онҳоро кушода додааст.

Ба ин тарик, дар эҷодиёти шоирони пешқадами ин давра ҳамчун Содик, Ҳозик, Носех, Шавқӣ, Маҳзун ва чанд нафари дигар бисёр масъалаҳои муҳимми иҷтимоию сиёсии давраи инкирози феодалӣ бо тарзу усулҳои гуногуни бадеӣ ба миён гузошта шудаанд. Ин шоирон, сарфи назар ба маҳдудиятҳои маълуми таърихӣ, дар ашъори худ тавонистаанд, ки нуқсонҳои касофат ва беадолатиҳои иҷтимоии ҷамъияти феодалиро фош намојанд. Бо ҳамин онҳо анъанаҳои бузургони гузаштаре мувофиқи руҳия, завқу салиқа, ва орзую умедҳои замони худ давом додаанд. Бинобар ин мо шарҳи аҳвол ва ашъори чанди ин шоиронро меомӯзем.

II. МИРЗО СОДИҚИ МУНШӢ

Доир ба ҳаёту фаъолияти адабии Мирзо Содиқи Муншӣ рисолаи алоҳидаи муаллифи ин сатрҳо нашр шуда буд¹. Аз ин рӯ, ин ҷо дар бораи таърихи омухта шудани шоир таваккуф накарда, танҳо роҷеъ ба тарҷумани ҳол, мерос ва фаъолияти адабии ӯ ба таври мухтасар сухан меронем.

Тарҷумани ҳол Дар сарчашмаҳои асри XIX оид ба тарҷумани ҳоли Мирзо Содиқи Муншӣ маълумоти хеле мухтасар оварда шудааст. Ба ин маълумот баъзе ишорат ва гуфтаҳои бевоситаи худӣ шоирро зам намуда, тарҷумани ҳоли ӯро то андозае муайян кардан мумкин аст.

Аз муосирони шоир Абдурахмонхоҷаи Носеҳи Хатлонӣ дар аввали маснавии «Маҷлисафрӯз» ва Хумулии Моғиёни дар қисми муқаттаоти девони худ баъзе маълумот дарҷ кардаанд, ки ба тарҷумани ҳоли шоир камтар дахл доранд.

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар тазкираи «Тӯҳфат-ул-аҳбоб», Мирсиддиқи Ҳашмат дар «Тазкират-уш-шуаро», Ҳочӣ Ҳакимхон дар «Мунтахаб-ут-таворих», Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Тӯҳфаи Шохӣ» ва дар тақмили «Дахман шохон», Шарифҷонмаҳдуми Садри Зиё дар тазкираи «Шуарои мутааххирин ва фузалон муосирин» чанде маълумот додаанд. Дар байни ин сарчашмаҳо махсусан маълумоти Возеҳ, ва Абдулазими Сомӣ баъзе лаҳзаҳои зиндагии Мирзо Содикро бештар равшан мегардонанд.

Мирзо Содик, бино ба маълумоти Возеҳ, дар деҳаи Чондори Бухоро таваллуд ёфтааст. Номӣ пуррааш Мирзо Муҳаммад Содик буда, дар шеър «Содик» таҳаллус мекардааст. Ҳамин

¹ У. Қаримов. Мирзо Содиқи Муншӣ. Душанбе, Дониш, 1972.

маълумоти Возехро Садри Зиё низ ба тарзи мухтасар овардааст.

«Дар аҳди давлати амир Саид ба иншонависии дарбор шуғл дошт» гуфтани Возех ва дар тазкираи Садри Зиё такроран омадани ин маълумот ба он далолат мекунад, ки ин ду муаллиф пиндоштаанд, ки Содик танҳо дар дарбори амир Хайдар (1800—1827) вазифаи дафтардориро адо кардааст. Аз ин ҷо аксари тадқиқотчиён ҳақиқати масъаларо нодуруст равшан кардаанд.

Дар девони шоир китъаҳои таърихӣ мавҷуданд, ки онҳо ҳанӯз дар охири ҳукумати амир Дониёл (1171 (1758—1119) 1785) шоири баркамол будани Мирзо Содикро тасдиқ мекунад. Чунончи, Содик санаи 1196/1782 ба муносибати аз тарафи амир Дониёл фатҳ шудани қалъаи Нурато китъае гуфтааст. Мирзо Содик баъди се соли ин китъа ба муносибати ба тахт нишастани амир Шоҳмурод китъаи дигаре гуфтааст, ки байти охири он санаи 1199 (1785)-ро ишора менамояд. Ба ҷуз ин дар девони Мирзо Содик китъаҳои ҳастанд, ки дар онҳо воқеаҳои солҳои 1200 (1785—1205) 1791 се бор ба Афғонистону Эрон лашкар кашидани амир Шоҳмурод зикр шудааст. Ба ин далелҳо агар як қайди Мирзо Абдулазими Сомиро, ки дар охири асри XIX маснавии Содик — «Даҳмаи Шоҳон»-ро такмил дода ба он даҳмаи шоҳони манғитяро илова карда буд, зам намоем, ба ҳубӣ равшан мешавад, ки Мирзо Содик на танҳо дар аҳди амир Хайдар, балки дар замони амир Шоҳмурод ҳам дар дарбори амирони манғит хизмат кардааст ва ӯ дар солҳои 1781—1786 шахси баркамол буда, дар дарбори амир Шоҳмурод эътибор доштааст. Аз ин ҷо ба ҳулосаи дигаре низ омадан мумкин аст, ки дар ин солҳо 1196 (1781—1200) 1788 синни шоир аз 25—30 камтар набудааст. Агар ҳамин ҳисоби охириро шартан ба эътибор гирем, дар байни солҳои 1166 (1753—1171) 1758 таваллуд ёфтани Мирзо Содикро тахмин кардан мумкин аст.

Вафоти Мирзо Содики Муншӣ 1-муҳаррами санаи 1235 20-октябри 1819 воқеъ шудааст.

Дар бораи давраи кӯдакию бачагӣ ва ҷавонию давраҳои таҳсили Мирзо Содик на танҳо дар сарчашмаҳои адабии таърихӣ ягон маълумот нест, ҳатто ҳуди шоир низ доир ба ин дар асарҳои ишора намекунад. Зоҳиран, Мирзо Содик пас аз таҳсили мадраса дар байни аҳли илму донишмандони Бухоро ҳамчун шоирӣ зақӣ, олими пурдон, муаррихи забардаст ва котиби хушқалам шӯҳрат ёфта будааст.

Чунончи, Носеҳи Хатлонӣ, ки муосири Содик аст, ба таъби шоирию матинии сухан ва ҳусну санъати хушнависии ӯ баҳои баланд дода буд.

Возех бошад, ӯро дар «фазлу дониш ва риояи тафаззул бар ҳамгинон афроста» гуфтааст.

Ҳашамат дар «Тазкират-уш- шуаро» менависад, ки «Мирзои кӯр аз таворих ва кутуби аҳодис ва луғат бисъёр пуриктидор аст.

Аз ин бармсояд, ки Мирзо Содик ҳам дар шеърӯ шоирӣ ва ҳам дар илмҳои гуногуни замон шӯҳрат ёфта будааст ва ҳа-мин илму дониш ӯро ба дарбори амирони манғития овардааст.

Мирзо Содик бо дарбор аз охириҳои давраи ҳукмронии амир Дониёл иртибот доштааст ва хизмати се амири манғитияро адо намуда, қисми бештари умри худро дар дафтариҳои амир Шохмуроду амир Ҳайдар сарф кардааст.

Содик тадричан мефаҳмад, ки муҳити сарой, тарзи ҳаёти мутеона, бухлу ҳасад ва нотавонбинииҳои дарбориён ривочи ко-билияти истеъдоди шахси монеаи калон аст. Ӯ дар қитъае ин ҳолати рӯҳии худро чунин изҳор кардааст:

...Худ чи бошад з-ин батар к-аз изтирори рӯзгор,
Ҳар чӣ гӯяд аблаҳс, «аҳсант» бояд гуфта нам.

Соли 1800 амир Шохмурод вафот намуда, ба тахт писари ӯ амир Ҳайдар (1800—1826) менишинад, ки ин ҳолат шароити зиндагии Содикро дучанд бад менамояд. Ӯ умед дошт, ки дар замони амири нав аҳволи халқу мамлакат беҳтар мешавад, ам-мо баръакс, аҳволи халқу мамлакат беш аз пеш вазинтар ме-гардад. Шоир чӣ будани асрори дарбору дарбориёнро ба хубӣ мефаҳмад ва бинобар ин аз умри дар дарбор гузарондааш та-ассуфҳо меҳурад.

Шоир хуб мефаҳмад, ки ҳамаи он беназму низомӣ, зулму залолат, фитнаю фасод ва дасисакориҳо бо сардории худӣ амир будааст. Бинобар ин, ӯ нисбат ба амиру амалдорони «разилу фурумоия» саҳт нафрат меҳонад:

Таънам макун, ки пояи қудратнабарди шох
Аз ҳар хасу разилу фурумоия камтар аст.
Ин давлатам бас аст, к-аз ин сифлагон паям,
З-онам чӣ гам, ки даври замон сифлапарвар аст.

Аз ин далелҳо равшан аён аст, ки шоир аз пойбандии дар-бори шоҳӣ бисёр пушаймон будааст. Ба зами ҳамаи ин, аҳ-воли шоир аз ҷиҳати моддӣ низ хуб набудааст, ки ба ин ӯ дар чанд маврид ишораҳо намудааст:

Содик аз рӯзгор шокир бош,
Нест гам, ки на симу зар дорӣ.
Ин бас аст, к-аз ҷаволири маънӣ
Садафи сина пургуҳар дорӣ.

Дар қитъаи дигар шоир аз тижидастии худ сухан ронда ме-гӯяд:

...Вале чӣ чора кунам, чун най аз тижидастӣ,
Ба нола сохтаам чои шаққарафшонӣ.
Яке ғарибам, номам ба шоирӣ машхур,
Ба ғайри шеър надорам матои дуконе.

Содик, бо вучуди ин, ба гуфти Возех, на танҳо дар фазлу дониш аз афзалгарин донишмандони асри худ, балки дар «бадеҳағуию латифасанҷӣ ва ҳозирчавобӣ низ аз беназирони аҳд» будааст. Возех ба тасдиқи фикр нақли зеринро меорад: «Рузе Содик ҳамроҳи амир ба ҷаҳорбоғе даромада. Мирзои мазкур себе аз ҷаҳорбоғ канда дар даст дошта. Ҳамон дам амир фармуд, ки Содик таърихи ҷаҳорбоғро иншо кунад. Мирзо дафъатан маъруз дошта:

Таърихи ҷаҳорбоғи гулгун кардам,
Себе зи ҷаҳорбоғ берун кардам.

Дар ин ҷо тамоми адади лафзи ҷаҳорбоғ 1212 аст, аз он се «бе»-аш берун карда шавад, 1206/1791—92 мемонад, ки ин таърихи биноӣ ҷаҳорбоғ аст.

Шоир ҳарчанд бо ин гуна лутфу ҳозирчавобиҳо аҳли маҷлис ва ҳоҷатмандонро хушхолу хушнуд мекард, вале дар дил дарду аламҳои зиёде дошт. Махсусан нафрати шоир ба дарбориёни фитнаҷую мунофиқ ва дилсиёҳу ҳосид басо афзун буд.

Ҳасудон ва душманони дарбории Содик қушиш доштанд, ки бо тӯхмату бӯхтонҳо уро бадном ва аз дарбор дур намоянд. Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Тӯхфаи шоҳӣ» доир ба фазлу камол ва қудрати дар шеърӯ адаб доштаи Мирзо Содик сухан ронда, менависад: «Бо вучуди ин ҳама фазлу камол ва ҳусни хидмат ба одати ситамкории даврон, ки душмани аҳли дониш аст, ба балои ҳасади ихвон ва муосирин гирифтӯр шуда, ба снояти ҳампешагони ҳасуду ҳақуд аз авҷи давлат ба ҳазизи нақбат афтада, икболаш аз назари шараф ба муҳоқи нокомӣ майл карда. Аз адами илтифоти подшоҳ ва бемехрии рузгор аз Бухорӣ шариф ба вилояти Дарвоз ба хидмати Муҳаммад Раҳимхон рафт... Чанд рузе ба вилояти Дарвоз ба сар бурда, айём ба машаққат мегузaronид».

Дурустии ин маълумот, ба гуфти худи Мирзо Содик, низ тасдиқ меёбад. Содик дар як қасидаи ҳасбиҳолӣ, ки онро ба Муҳаммад Раҳимхон бахшидааст, мегӯяд:

.. Намуда нафӣи ватан омадам сӯи Дарвоз,
Ки то зи худ кунам исботи зикри султони,
Зи гарди роҳи Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон
Ба чашми бахт кунам сурман сулаймони .

Ба ин далелҳо гуфта метавонем, ки Мирзо Содик пас аз хизмати чандинсолаи дарбор дар айёми пирӣ ба туфайли фитнаю ҳасади дарбориён аз вазифааш маъзул шуда, ба кӯҳистони Дарвоз бадарға гардидааст.

Дар ин солҳо вай ба номи амир Ҳайдар маъзаратномае менависад. Дар ин маъзаратнома шоир ба шикастанафсиё изҳор мекунад, ки умри ӯ дар хидмати дарбор ба 63 гузашт ва баъди

ин ҳама хизмат рондаи дарбор гардиданаш аз рӯи адлу дод нест.

Чанд муддат дар Дарвоз мондани Мирзо Содик равшан нест. Аз рӯи маълумоти Мирзо Абдулазими Сомӣ ва мураттиби баёзи № 1075 Мирзо Содик пас аз иншои маъзаратнома дубора ба Бухоро баргаштааст. Аммо шоир дар Бухоро дер истода наметавонад ва ба Қаршӣ рафта, тақрибан як сол (байни 1818—1819) зиндагӣ мекунад. Дар ин муддат у боре дар тӯи Мирҳамза (писари амир Хайдар) иштирок намуда, китъаи таърих ҳам мегуяд, ки байти таърихи он ин аст:

Бигӯ гар зи таърих пурсанд нос:
«Ба Қаршӣ шуд ин туй олнасос».

Ин моддаи таърих баробари 1235/1819 мебошад.

Дар унвони девони Содик (№ 1047, в. 1 а) котиб қайд мекунад, ки «Девони Мирзо Содики Муншии Бухороӣ, мутаваффо санаи 1235». Дурустии ин сана бо маълумоти Хумулии Моғиёний, ки ба муносибати вафоти шоир қитъаи таърих гуфтааст, низ тасдиқ мегардад:

. Муншии фалак ҷаноби Мирзо Содик,
Қабри замон офарин бар вай қард
Бигашт чун аз ҳаёт дар таърихаш,
«Муншии қадар номаи умраш тай қард».

Дар ин китъа мисраи «муншии қадар номаи умраш тай қард» моддаи таърих аст, ки он ба 1235/1819—20 баробар мебошад. Дар феҳристи дастнависҳои шарқии АФ РСС Ўзбекистон вафоти Мирзо Содики Мунширо 1-муҳаррами санаи 1235 ҳ. (20-октябри соли 1819) дар Қаршӣ нишон додаанд.

Мероси адабии Мирзо Содик

Мирзо Содик олими фозил, муаррихи намоён, муншии мумтоз ва ниҳоят шоири маъруфи замони худ буд. Аз осори Мирзо Содик имрӯз 41 нусхаи хаттӣ дастраси мост. Аммо ягон асари шоир то ҳол ҷои нашудааст. Як қисми ин нусхаҳо дар феҳристи китобхонаҳо қайд гардида бошанд, хиссаи дигари онҳо номаълум буданд.

Ҳоло 27-нусхаи осори Мирзо Содик дар захираи дастнависҳои шарқии АФ РСС Ўзбекистон, 8-нусха дар захираи дастнависҳои АФ РСС Тоҷикистон, 4 нусха дар захираи дастнависҳои шӯъбаи Ленинградии АФ СССР, 2 нусха дар захираи шӯъбаи шарқии китобхонаи давлатии ба номи Фирдавсӣ (ш. Душанбе) ва як нусхаи осори шоир дар музейи проф. А. А. Семёнов нигоҳдорӣ мешаванд. Аз Мирзо Содики Муншӣ ду девони ашъор — яке девони ғазалиёт (2291 байт), дигаре — маснавиёту мухаммас, қитъаҳо (зиёда аз 2400 байт), як баёзи муфрадот ва мушшаоту маншурот (намӯнаи мактубот, ҳуҷҷатҳои расмӣ) боқӣ мондааст. Микдори умумии ашъори шоир аз 4670 байт иборат буда, номгӯӣ муҳимтарини онҳо ба қарори зерин аст:

Девони ғазалиёт Девони ғазалиёти шоир аз 345 ғазал (2291 байт), 14 мухаммас, 59 рубой, 20 китъа дар мавзӯи ахлоқ, ду қасида — яке 82 байт, дигаре 45 байт, 34 муаммо ва 20 фард иборат аст.

Мачмӯаи дигари асарҳои Содикро маснавиҳои «Дахмаи шоҳон», «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробод», манзумаҳои «Қазову қадар», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш» ва 33 китъаи таърих ташкил мекунанд.

Чунон ки аз мероси адабии Содик маълум шуд, ӯ дар аксарии жанрҳои назми замон: ғазал, қасида, рубой, мухаммас, китъа, маснави ва ғайра шеър гуфтааст ва анъанави гузаштагонро мувофиқи завқу салиқа, рӯҳ ва талаботи замонаш давом додааст.

Ақидаҳои пешқадами шоир бештар дар ғазал, китъа, рубоӣёт ва маснавии «Дахмаи шоҳон» ифода ёфтаанд.

Лирикаи Мирзо Со- Содик ҳарчанд маснавиҳои «Дахмаи шоҳон», «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробод», «Қазову қадар», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш»-ро таълиф кардааст, вале пеш аз ҳама, ӯ шоири лирик аст ва ҳамчун ғазалсаро ном бароварда буд. Содик дар лирика (махсусан дар ғазал), аз як тараф, анъанави хуби Саъдию Хусрав, Ҳофизу Қамол ва аз тарафи дигар, Соибу Бедилро давом додааст. Бесабаб нест, ки Содикро Ҳашмат «Абулмаонии сонӣ», Носеҳи Хатлонӣ «шоҳаншоҳи иқлими гуфтор» ва Хумулии Моғиёнӣ «Хусрави пирузи Руму Рай» номида буданд.

Содик дар майдони ишқ устувор будани худро дар чанд ҷои ашъори лирикиаш таъкид кардааст:

Маркази доираи ишқаму гар сар биравад,
То ҷу паргор аз ин доира берун нақашам

Барои шоир ишқу муҳаббат аз ҳама азиз ва аз ҳама олитарин эҳсоси инсон аст, ки «ҳар сифлаю дун» ӯро сазовор нест:

Бошад муҳаббат онҷунон покиза дурри бебаҳо
Натвонад ӯро доштан ҳар сифлаю дун дар бағал

Мавзӯю мотивҳои лирикаи Содик ниҳоят васеъ ва гуногун аст. Ақидаҳои пешқадами иҷтимоию сиёсӣ, аз ҷумла, танқиди беадолатиҳои ҷамъияти онрӯза, рафтори зишти ҳокиму феодалон ва амирони золим, шикоятҳо аз беқадрии аҳли хираду дониш, панду насиҳатҳои ибратомӯз, ҳаҷву мазаммати афъоли ношоистаи шайху зоҳидони хушкмизоҷ сӯфию мӯхтасибони риёкор, рӯҳониёни мутаассиби гумроҳ ва ниҳоят тараннуми идеалҳои олии ишқи поки инсонӣ дар лирикаи ӯ бо тарзу усулҳои гуногуни бадеӣ таҷассум ёфтаанд. Содик назми классикиро ба завқу салиқа, талаботи маънавий ва диди эстетикӣ замонаш тобеъ намудааст ва ба ин восита дар назм орзую умед ва ниятҳои наҷиби мардумро ба хубӣ ифода кардааст. Содик дар маз-

муну мундариҷа ва шакли бадеии лирикиаш саъю кӯшишоти навҷӯй ҳам зоҳир намудааст.

Дар қисме аз ғазалиёти Содиқ нақши тақлид ва пайравӣ ба гузаштагон дида мешавад, ки ин ҳол ҳамонро хоси давраҳои аввали эҷодиёти шоир будааст. Аммо баробари ҳамин дар девоии Содиқ ғазалу рубоӣ ва қитъаҳои бисёре мавҷуданд, ки аз онҳо ошики ҳаёти воқеӣ ва зебоиҳои он будани шоир сарехан аён аст. Ӯ ҳаёт, олам ва манзараҳои табиатро дӯст медорад. Манзараҳои зебои табиат — хуршеде, ки ба олам каманди субҳ меафканад, сабӯе, ки домани гулҳоро ҷок мекунад, лолани оташкулоҳе, ки доғи дили ғамзадагонро ба ёд меорад, абри найсоне, ки аз руҳи гулу гулзор гард мешӯяду дар бағал дурру гуҳарҳо дорад, тарфи чаман, лаби кишт, чаҳ-чаҳи булбулон, хониши қабки дарӣ, хиромии тазарв, домани товус, садон оби зулол, дурахши ситорагон, нимӯи сабзаю себарғаҳо шоирро мафтун месозанд. Барои шоир ҳичрони ҷонгудоии ёр, нолаи зориҳои фирок, соатҳои ниҳоят кӯтоҳи васл дар роҳи ишқ завқ мебахшад ва дар паси ҳамаи ин лаҳзаҳо ба ояндаи нек умед ва орзуҳои ширин мепарварад. Ҷунки шоир дар маънии ишқ фараҳи зиндагӣ, маҷмӯи нақҷорӣ ва озодии инсонро тасаввур мекунад.

Аммо баробари ин фараҳу шодихо вазъи ноговори муҳит, хусуматҳои абнои ноқобили давр, пастфитратию бемехриҳои ҳукуматдорон, аҳволи ноговори аҳли илму дониш дар ашъори шоир оҳанги ҳузнангезе дорад.

Вазъи ноговори аҳли хирад ва азобҳои рӯҳии қаҳрамони лирикӣ дар чанд байти қасидаи зерини шоир низ ифода ёфтааст:

.. Миёни бахти сияҳ табъи равшане дорам,
Чу ахтари шаби торам зиёи тобони.
Маро дилест зи осеби даҳр ҳамчун моз
Зи қатра-қатраи хун даста- дастаи пайконе.
Бувад чу шона забонам гирехкушои сухан,
Дилам чу оина бошад муҳити ҳайронӣ.

Аммо ин оҳангҳои дилхарош садон шахси дармондаю нотавон, садон шахси очизу бахтбаргашта нест. Аз ин оҳангҳо хонанда ба муқобили тартиботи мавҷуда ва ҳомиён он садои нафрату бадбинӣ ва эътирози шахси шоир ба аҳли хираду хунарро ба ҳубӣ мешунавад. Содиқ тартиботи беадолатонаи замонашро бо даврони ҳукмронии Ҷамшед қиёс намуда, таъкид мекунад, ки имрӯз аз адлу қаҳондори танҳо ба ҷуз ном чизи дигар боқӣ нест:

Ҷамъ рафту аз ӯ ҷуз сухани ҷом намонд,
Аз ҷоми Ҷам имрӯз ба ҷуз ном намонд.

Оғози замонаро саранҷоме буд,
Анҷом расиду он саранҷом намонд.

Содик ба василаи ҳамин усули анъанавӣ ва таҷрибаи санҷидаи классикони адабиёти тоҷику форс воқеияти замонашро танқид мекунад.

Чашми шоир баъди бо мухити дарбор бехтар ошно гардидан ва бевосита аз наздик санҷидани кирдору рафтори аъёну ашроф кушода мешавад. Ақидаи ӯ нисбат ба амиру вазир ва амалдорони пастфитрати дарбори аморат тағйир ёфта, оҳанги танқидӣ касб мекунад. Орзуҳои ширини ҷавонии шоир ба талхихо, ба ғаму андӯх ва навмедихо табдил меёбанд. Ин нишебу фарозиҳои зиндагӣ ва фишорҳои руҳӣ ба ашъори шоир, аз ҷумла ба лирикаи ӯ, бетаъсир намонд: дар лирикаи ӯ оҳангҳои шикаҷот аз даври муҳит ва яъсу навмедихо бештар роҳ меёфтанд, ки ба ин маънӣ байтҳои зерини ғазал гувоҳанд:

Аз он рӯ баски сармашки тахайюл буд дар дастам,
Калам нозуктар аз хохи рағи гул буд дар дастам.

...Гирех аз кори маҷнун чун шона нақшоёд парешонӣ,
Сари ошӯфтагӣ гардам, ки кокул буд дар дастам.
Нағаштам ҳеч, Содик, муштарӣ, чинси тараққиро
Ба ранги ашк то нақди таназул буд дар дастам.

Дар лирикаи Содик ин гуна шеърҳо кам нест. Ғазали:—

Бо мо замона тарки хусумат намекунад,
Ин сифла ҳеч касби мурувват намекунад.

кам аз ҳамин қабил шеърҳост.

Шоир дар сари қор ва чоҳу қалол аксар аблаҳу қоҳилонро мебинад. Ошқор аст, ки ин тӯдаи қоҳилон қадру манзилати аҳли хираду хунарро намедонистанд, балки онҳо шахсони соҳибхунару бохирадро ҳадафи таънаю маломатҳо месохтанд. Ин аст, ки шоир бар хилофи чунин тинати зишти фармонфармоёни замона ботамасхури заҳромез изҳори эътироз намуда мегӯяд:

Содик, ба яқин дар ин замона,
Чуз айб хунар чу нест, акнун
Ҷаҳл аст ба олам ошқоро,
Изҳори хунар макун, ки айб аст.

Чунон ки аз ин мулоҳизаю мисолҳо маълум аст, лирикаи Содик, аз як тараф, ҳушию хурсандихои зиндагӣ, тараннуми эҳсосоти олии ишқу муҳаббат, васфи манзараҳои зебои табиат бо ҳаяҷонҳои пуршӯри шоирона ифода ёфта бошанд, аз тарафи дигар, вобаста ба дараҷаи камолоти маънавий ва аҳволи зиндагии шоир шикаҷот аз замонаи носоз ва танқиду эътирозе ба муқобили беадолатиҳои даврон акс ёфтаанд.

Дар лирикаи Содик панду насиҳат, тарғиби некию нақӯкорӣ ва дар айни замон танқиди ахлоқи фосиди аҳли сарвату дав-

лат макоми калон дорад. Ин ақидаҳо, аз як тараф, давоми афкори гузаштагони Содик бошанд, аз тарафи дигар, қисме аз онҳо, ба гуфти Г. М. Фридендер, бевосита натиҷа ва хулосаҳои аз таҷрибаи ҳаёт ҳосилкардаи худи шоир буданд.

Содик нисбат ба неку бад ва адлу зулм бетараф набуд. Қаҳрамони лирикии шоир ахлоқи солим ва сифатҳои хуби инсониро тарғиб мекунад. Шоир аз рӯи тасаввуроти ҷаҳонбинии пешқадами замонааш тавассути мулоҳизаҳои қаҳрамони лирикии ва баёни ҳикматҳои ибратомӯз илқо менамояд, ки ба зиндагӣ бо чашми ибрату хирад нигаред. Чунончи, дар ин байт ӯ мегӯяд:

Дил, фиреби ваъдаи худ аз кафи мумсик махӯр,
Меваи ин шохсори норасо хом асту бас.

Содик қисми зиёди умрашро дар муҳити пуршарру фитнаангези дарбори манғитиён гузаронидааст. Ба гуфти Абдулазими Сомӣ, таъкиб, тухмату бӯхтонҳо, таҳдиду фишорҳои муҳити дарборӣ «**бо вучуди он ҳама фазлу дониш ва хусни хидмат**» **мудом** гиребонғири шоир буд. Аз ин рӯ, вай аз таҷрибаи талхи ибратбахши зиндагии худ ба аҳли рузгор насиҳат мекунад. Шоир тарафдори беҳбудӣ ва осоиши мардуми софдилу накукор аст, меҳодад, ки онҳо ҳеҷ гоҳ гирифтори фитнаю тухматҳои мунофиқон набошанд. Чунончи, ӯ гуфтааст:

Аз ҳамнафасони номувофиқ бигрез!
В-аз дустнамоёни мунофиқ бигрез!
Чун шаб сияҳ аст зохиру боғинашон,
Аз зулмати шаб чу субҳи содиқ бигрез.

Панду ҳикмат дар асри Содик суст шуда, характери худро то дараҷае тағйир дода буд. Дар ин давр, шоирон, аз панду насиҳатҳои саъдиёна дида, бештар ба шикваю шикоят гузаштанд, ки ин ҳолат бори дигар аз инқирози саҳттарини ҷамъияти феодалии шохид аст.

Дар лирикаи Содик ақидаҳои риндию озодагӣ ва ба ин восита ҳачву танқид ва масҳараи шайху зоҳидони авомфиреб мавқеи калон дорад. Қаҳрамони лирикии шоир ба сифати ринди бебок ба муқобили ҷаҳолат, таассуботи динӣ ва бесару сомониҳои муҳит қиём кардааст. Шоир дар чандин шеъраш ваъдаҳои бардуруғ ва авомфиребонаи шайху зоҳидони риёкор, мӯҳтасибони тунд ва носеҳони беамалро ба мисли гузаштагони худ, махсусан, Хайёму Хофиз, фош намуда, аз дунёи моддӣ бештар лаззат бурданро ташвиқ мекунад. Шоир айшу тараби нақди зиндагиро аз биҳишти насъя авлотар медонад:

Мо ба нақд имрӯз дар майхона бо шохид хушем,
Зоҳиди мағрур дил бар насъян фардон хеш.

Шоир сӯфиёни риёкори беинсоф ва фазилатфурӯшони бе-
фазилати замонашро дар ғазале ин тавр ба зери танқид мегри-
рад:

Сӯфи моро, ки аз нафси ҳасад дил соф нест,
Бо ҳама гандумнамоиҳо ҳава инсоф нест
Фозилони шаҳри моро даъвин фазл асту бас,
Ин фузулонро фазилат чуз газофу лоф нест.

Ба ақидаи Содик, гуфтору кирдори зоҳид, амалиёти беада-
бонаи шайх ҳама маншай ғаму кулфат мебошад. Аз ин ҷо шо-
ир ба муқобили дурӯғбофӣ ва газофгӯиҳои шайху зоҳидон шӯ-
рида ба онҳо бо тамасхуру истехзо хитоб мекунад:

Бар зӯҳд макун такъя, ки ғамро сабаб аст ин,
Май нуш, ки сармоия айшу тараб аст ин.
Густох манех по ба раҳи майкада, эй шайх,
Аз дида кадам соз, ки шартӣ адаб аст ин.

Қаҳрамони лирикии шоир дар образи ринди лоубол ва шах-
си исёнгар ба муқобили образи зоҳиди такводор, ки он та-
қассуми ҳилаю тазвир, риёкорию хурофотҳои динӣ ва хусусан
воситаи маҳдуд намудани озодии шахс буд, қиём мекунад. Дар
шароити таассуби динӣ дар аморати Бухоро тарғиби ин ғояву
ақидаҳо ҷасорати бузурге буд ва ин рафтори лоуболи барои
равшантар баён намудани ақидаҳои иҷтимоию сиёсии шоир
аҳамияти калон дошт.

Дар лирикаи Содик танқиди чаҳолат ва амалиёти зишти
золимони замон низ равшан ба назар мерасад. Шоир дар ин
мавзӯё гоҳо бо суханони насиҳатомез, баъзан ба таври рӯйрост
изҳори ақида кардааст. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо қаҳрамони ли-
рикии ӯ ба сифати инсондусти барҷаста ва душмани зулму и-
стибдод намудор мегардад. Чунончи, шоир ба подшоҳи золими
вақт мувофиқи тасаввуроти онрӯзаи худ кадру манзилати халқ
ва мақоми мамлакатдориро мефаҳмонад, аз вазифаи подшоҳу
ҳукуматдорони одил сухан мегӯяд ва ба ин восита дар дили
амири худрағӣ нисбат ба раияту кишвар муруввату шафқате
бедор кардан мехоҳад:

Раият ба торочи афгон мадеҳ!
Шубонӣ, ғанамро ба гургон мадеҳ!
Туро дода ҳақ мансаби довари,
Ки бояд ғами зердастон х(у)-рӣ!

Содик золиму ситамгаронро танқид мекард, ӯ ба ҳимояи
мазлumu мустамандон мебаромад ва золимони замонро ба ито-
бу хитобҳои гуногун аз хоби ғафлату бепарвоӣ ҳушёр мена-
муд, то ки ба мазлумон — табақаи қабрида ситам накунанд,
аз оҳу нолаҳои ҷонқоҳ ва ҷашмони пуроби онҳо ҳазар намо-
янд. Зеро, мегӯяд шоир, рӯзе мерасад, ки аз сиришки дидаго-

ни мазлумон — «сарчашмаҳо», — даръёи бузург равои мегардад ва ниҳоят аҳли сарвату зулму ба гирдоби худ мекашад:

Ҳазар, эй ошно аз оби чашми хонавайроне,
Ки дорад ин муҳити бекарон ҳар гуша тӯфоне,
Ба чашми кам мабин чашми пуроби мустамдонро,
К-аз ин сарчашма ҳар ҷониб равои гардад Уммоне.
Муҳити ҷарх гардон аст, гирдоби сиришки мо,
Дар ӯ ҳар қатрае сайёрае ё наҷми рахшоне...

Бо ҷунин итоби хитоб ва панду насиҳат дили шоҳи золим ва аҳли давлату сарватро нарм кардан басо мушкил буд. Худи шоир ҳам дар охириҳои умраш ба ҳамин ҳулоса омада будааст, ки мегӯяд:

Вазро заҳмат мадеҳ дар сӯхбати аҳли ғано,
Содиқ, аз симоби давлат гӯши ин мардум кар аст.

Бинобар ин дар қисме аз ашъори Содиқ ба ҷои шикваю шикоят, панду насиҳат ва нидову хитобаҳои умумӣ оҳанги эътирозу танқидҳои писбатан далеронаро мешунавем. Содиқ ба ҳубӣ мефаҳмад, ки муҳити дарбор қобилияти истеъдоди фитирро кунд мекунад, озодии шахсро маҳдуд месозад ва инсонии накукори покниатро ба як шахси мунофиқу лаббайгӯ табдил медиҳад. Ҷунончи, шоир дар қитъаи поён ин маъниро ба таври зерин овардааст:

Ин ҷӣ бадрӯзист, к-аз андӯхи ҷонфарсои он
Месазад, эй дӯстон, дар хоку дар хун хуфтаним.
Худ ҷӣ бошад з-ин батар, к-аз изтирори рӯзгор,
Ҳарҷӣ гӯяд аблаҳе, аҳсант бояд гуфтаним.

Дар ашъори лирикии Содиқ танқиди зулми ҳокимони вилоятҳои алоҳидаи аморат ҳам кам нест. Ҷунончи, ӯ дар қитъае зулму ситами аз ҳад гузаштаи ҳокими вилояти Ҳисор Оллабердиро ин тавр ба тасвир гирифтааст:

Ниҳод аз ҳадди худ берун кадам он муфсида золим,
Фитод аз дасти зулмаш ҷокҳо дар ҷайби мазлумон.
Ҳисори Шодмон ношод шуд аз зулму бедодаш,
Нашуд дар Толиқон ҳам пистаеро лаб аз ӯ хандон.
Бадахшонро ба ранги лаъл биншонид андар хун,
Пас он гаҳ бар Сари ҷӯ кард баҳри фитнааш тӯфон.

Мазмунҳои баланди ашъори Содиқ, ки аз ақидаҳои инсондӯстӣ ва гуманизми ӯ сар задаанд, аз сиҳафаҳои дурахшони адабиёти охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX ба шумор мераванд.

Содиқ аз шоирони асрҳои XIII—XIV ба Амир Хусрав, Ҳасани Дехлавӣ, Қамоли Хуҷандӣ, Хофиз ва аз шоирони давраҳои охир ба Соини лирикаи Содиқ бу Бедил бештар тақлиду пайравӣ кардааст.

Дар байни онҳо таъсири Ҳофизу Бедил ба сабки ғазалиёти Содиқ хеле калон аст. Содиқ дар услуби бадеӣ танҳо тақлидгари ин шоирона шуда, балки аз ин шоирон дарси маҳорат омӯхта ва батадриҷ симои хоси эҷодии худро нишон додааст.

Содиқ пеш аз ҳама, кӯшиш намудааст, ки аз роҳи муқаллидони сабки Ҳиндӣ ва пайравони бемаҳорати назми Бедил берун барояд. Вай бо фаъолияти адабии худ шеърро ба фаҳми мардум наздиктар кард. Содиқ дар шеърҳои тақлидиаш ҳам кушиш кардааст, ки маъниву мазмунҳоро равшантару соддатар баён созад. Чунончи, ӯ дар ашъори ба услуби бедилӣ ва умуман сабки Ҳиндӣ гуфтааш санъати **ирсолулмасалро**, ки аз хусусиятҳои намоёни ин услуб аст, хеле хуб истифода бурдааст, аммо фаҳмидани ин қабил шеърҳои Содиқ нисбат ба ашъори намояндагони сабки Ҳиндӣ ва махсусан Бедил осонтар аст:

Содиқ аз аҳли қарам чини қабил зебанда нест,
Чехраи бишқуфта пеш орад ба шайху шоб гул.

Шоир дар мисраи якум мегӯяд, ки «аҳли қарам ба қасе пешона чин намекунанд», чунки чини пешонӣ ба онҳо хос нест. Дар мисраи дуюм шоир ба исботи фикр аз табиат мисол меорад, ки «чехраи гули шуқуфта ба пиру қавон баробар аст».

Баробари равнаки эҷодӣ дар ғазалҳои Содиқ, таъсири тақлидкорӣ ба шоирони равияи алоҳида камтар шуда, он симои ҳоссаи шоир торафт бештар намоён мегардад. Чунончи, ин ғазалро мутолиа намоем:

Гирди ораз на хати ғолияпарвар дорӣ,
Суда мушкест, ки бар барги гули тар дорӣ.
Пардаи шаб шуда бар орази хуршед никоб,
Ё ба рух шона зада зулфи муанбар дорӣ?
Мекашӣ сар зи ниёзи ману дорӣ сари ноз,
Сарви ман, рост бигӯ, боз чӣ дар сар дорӣ?
Задаӣ ғунҷаи гул сар сари савсан, ё худ
Дили хунбастаи мо бар сари ханҷар дорӣ?
Нест хӯи ту ба мо хастадилона ғайри ситам,
Ин чӣ хӯест, ки эй шӯҳи ситамгар, дорӣ?
Дар латофат зи ҳама маҳвашон афзунӣ,
Шеваи меҳр, вале аз ҳама камтар дорӣ.
Чанд, Содиқ, ба раҳат хокнишин хоҳад буд?!
Вақти он аст, ки аз хоки раҳаш бардорӣ.

Дар ин шеър симои ба худ хоси эҷодии шоир намоён аст. Ин ғазал аз мазмунҳои тасаввуфӣ комилан ӯрӣ буда, дар он ишқи маҳбубаи воқеӣ суруда мешавад. Аз ҷиҳати оҳанг ва тарзи баён ин ғазал хеле самимӣ ба қалам омада, нақши тақлид надорад. Хусусан дар байти чорум ба ҷӣ андоза матбуъ воқеъ шудани образи «дили ба нӯги ханҷар» гузошта, лафзҳои «дил», «ханҷар», «ғунҷаи гул» ва «савсан» басо ҷолиби диққатанд.

Дар лирикаи Содиқ аксари санъатҳои бадеие, ки устодони

назми гузашта истифода бурдаанд, истифода шудаанд. Хусусан шоир дар истифодаи санъатҳои ташбеҳ, истиора ва таҷниси том иқтидори хуби худро зоҳир намудааст. Чунончи, шоир дар байти зерин таҷниси маънавиро ба ин тарз овардааст:

Мардуми чашми манӣ, чой туро чашми ман аст,
Тарки ҳамсухбатии мардуми ҳарҷои кун.

Ин ҷо калимаи «мардум» аввал маънои **«мардумаки чашм»**, сонӣ «одамони булҳавасу ноустувор»-ро дорад, ки ин таҷниси том аст. Содиқ ба воситаи истифода бурдани ташбеҳи пӯшида панди ибратбахшero, ки мақсади он риоя кардани эҳтироми мардум мебошад, ба ин тавр меорад:

Чу ашк он кас, ки по дар рӯи мардум мениҳад, Содиқ,
Агарчанде ки мардумзода бошад, аз назар ғалғад.

Ин ҷо асоси байт ба калимаҳои **«ашк»**, **«мардум»**, **«назар»** ва **«ғалғидан»** гузошта шудааст. Байт маънии дур ва наздик дорад. Дар маънии аввал калимаи «мардум» маънои «ғавҳари чашм» ва дар маънии сонӣ «одамон»-ро дорад.

Содиқ ба мақсади таъбирбахш ва ҷозиб ифода намудани фикр дар қатори санъату образҳои баланди классикӣ аз оҳангу унсурҳои забони гуфтугӯӣ, ибораю таъбирҳои халқӣ, мақолу зарбулмасалҳо хеле моҳирона истифода бурдааст. Шоир дар як рубоии худ, ки бо мазмуни зарифона ва шакли содаи худ рубоӣҳои халқии тоҷикро ба ёд меорад, чунин гуфтааст:

Бар гул марасон даст, ки хоре дорад,
Бар ганҷ манех пой, ки море дорад
То чанд чунин зи ҷоми ғафлат мастӣ,
Хушбёр шав, ин бода хуморе дорад.

Дар се мисраи ин рубоӣ се мақоли машҳури халқӣ: «гул бе хор нест», «ганҷ бе ранҷ муяссар намешавад» ва «бода бе хумор нест» барои барҷаста ва ба таври хулоса ифода намудани фикр оварда шудаанд. Воқеан, дар бисёр ашъори Содиқ таъбиру мақол ва зарбулмасалҳои зиёди халқӣ гоҳе айнан ва гоҳе бо баъзе тағйирот истифода шудаанд. Чуночи, мақоли **«Дона-дона хирману қатра-қатра дарёе мешавад»** ба ин тарз омадааст:

Чун ба рух ашқам равон аз чашми хунполо шавад,
«Қатра-қатра чамъ гардад, он гаҳе дарёе шавад».

Ё ки иборан **«Ҷома аз оби пок пок баровардан:»**

Домани чашми тарам з-олоиши тўҳмат пур аст,
«Ҷома з-оби пок дорӣ, пок меояд бурун».

Содиқ ба мисли Қамоли Хучандӣ дар як байт маъниҳои гуногуни калимаҳоро бамаврид, зарифона ва ба лутфи зебон

сухан кор мефармояд. Ин зарофат ва лутфи сухан яке аз хусиятҳои забони гуфтугӯии мардуми тоҷик аст:

Хар кӣ бинад шикани зулфи **шикан** дар **шиканаш**,
Моҳи бемехри маро аҳдшикан мегуяд.

Дар мисраи аввал «шикан» ба маънои «печ», «чингилаи мӯй», дар байти дуюм бо маънии «шикастан» ва «вайрон кардан» омадааст. Мисоли дигар:

Чанд сарриштаи умеди худ **аз даст** диҳем,
Гар **диҳад даст**, сари зулфи дутоя ту кашем.

Дар мисраи аввал «аз даст додан» ба маънои «гум кардан», дар мисраи дуввум «даст додан» ба маънои «муяссар шудан» аст. Дар ашъори лирикии Содиқ чунин мисолҳо хеле бисёрранд. Содиқ дар истеъмоли чунин калимаҳои якҷинсаи гуногунмаъно ҳамон калимаву ибораҳои машхуру маъмули халқиро интихоб мекунад, ки онҳо содагӣ ва зебоии шеърҳои ӯро як бар чанд меафзуданд.

Содиқ 325 ғазали худро дар 9 баҳри арӯз: ҳазач, раҷаз, рамал, хафиф, сареъ, мутақориб, музореъ, мучтас ва мунсарех, ки ҳама дар доираи 42 шаҷара аст, сурудааст. Ҳоло аз шуарои муосири Содиқ касе маълум нест, ки дар ин қадар баҳр ва зиҳфоти он ғазал гуфта бошад.

Ба ин тарика, Содиқ бо ғазалиёт ва дигар навъи ашъори лирикии худ барои ба ҳаёт ва воқеияти зиндагӣ наздик кардани назм хизмати шонистае кардааст. Ин тарзи соданависӣ, ба зиндагӣ ва тафаккуроти мардуми оддӣ наздиктар намудани назмро дар адабиёти ин давр Нозил, Махзун, Фориғ, Ҳозиқ, Махмур, Ҳасрат, Маъдан, Ирсӣ ҳам пеш гирифта буданд, ки ин равия дар нимаи дуюми асри XIX аз тарафи Савдо, Шохин, Хайрат бомуваффақият давом ёфт.

Дар байни манзумаҳои Содиқ маснавии **Маснавии «Дахмаи шохон»** «Дахмаи Шохон» аҳамияти махсуси иҷтимоию адабӣ дорад. Содиқ дар ин маснавӣ бо мақсади танқиду мазаммат кардани зулми беинтиҳои подшоҳони золим ва ифодаи ақидаҳои инсондустии халқпарварӣ услуби махсусро пеш гирифтааст. Шоир ба сайру гашти назди дахмаи шохони сулолаи аштархонӣ меравад. Аз яке дахмаҳо садо мебарояд ва диққати ӯро ба худ ҷалб мекунад. Пас ба дахмаҳо наздиктар меояд, ки аз як дахмаи мрамарин садо баланди чонқоҳе баромада, аз зиндагии бемаънӣ, таърихи салтанати пур аз зулму залолати худ як-як нақл мекунад. Ин дахмаи Субҳонқулихон ва ин садо гӯё овози у аз дарунӣ қабр буд. Субҳонқулихон дар давоми салтанат ба ҷои он, ки идораи давлатро бо адлу дод, низоми тадбири дурандешона ба роҳ гузорад, худ гирифтори танпарварии ишратҳои бешуморе мегардад, аз аҳоли хирочҳои чандсоларо

пешакї меситонад ва ба сари мардум зулму ситами беададе меорад.

Ин шоҳи золим ҳатто писари худро, ки ҳокими Балх буд, бо таҳрики душманон баъди азияти бисъёре қатл мекунонад. Дар замони ин амир ба сифати ришва пешкаш қардани духтарони соҳибчамол ва писарони нозуқандом бағоят авҷ мегирад. Вай ба ҳукми шариат риюя намекард ва дар натиҷаи кирдори разилонааш «Басо мохрӯғи ораста, Басо наварӯсонӣ навхоста»-ро қурбони нафси шахвонии худ кардааст.

Шоир дар охири нақли Субҳонқулихон пушаймонӣҳои дергаштаи ӯро, ки акнун ба подшоҳони золими сулолаи манғит метавонист оинаи ибрат бошад, ба ин тарз хотима мекунад:

Чунин дод пандам, ки эй хушманд,
Ба зулфи арӯси ҷаҳон дил мабанд,
Ки аз баҳри хунрезии мардумон,
Чу шамшер берун фиканда забон.

Содиқ баъди шунидани суҳанҳои пурҳасрати Субҳонқулихон ба назди даҳмаи Убайдуллохон меравад, ки ҷасади хокгаштаи у аз даруни қабр ба забон омада таърихи ҳукумати худро ҳикоя мекунад. Ин амир ҳам шахси мағруру саркаш буда, ба мардум зулмҳои зиёде кардааст. Аммо баъди гузаштани вақт мефаҳмад, ки ҳамаи он кирдорҳо ҷиноят будааст. Бинобар ин вай «ба каф ҷинси афсӯс» ва «бар лаб дарег» гирифта бо надомат изҳор мекунад, ки «аз он қардаи худ пушаймон» мебошад. Содиқ аз назди даҳмаи Убайдуллохон ба даҳмаи Абулфайзхон наздик мешавад. Ҷасади Абулфайзхон ҳам аз даруни даҳма садо бароварда таърихи пурнақбату фоҷиаи салтанати худро нақл мекунад. Шоир пас аз ин ба назди даҳмаи Абдулмуъминхон меравад, ки ин амири белаёқат низ ба мисли гузаштагонаш тарҷумаи ҳоли шармсоронаи худро ҳикоя мекунад.

Ба ин тариқ, Содиқ дар маснавӣ таърихи салтанат ва тарҷумаи ҳоли чор амири белаёқат ва золими сулолаи Аштархониро интиҳоб карда, кирдори пурайбу қабоҳати онҳоро аз забони худашон шармсоронаи фош мекунад.

Маълум шуд, ки Содиқ ин манзумаро дар заминаи як ривояти қадимаи халқӣ навиштааст. Дар байни мардум оид ба даҳмаи шоҳони Эронӣ қадим ривояте мавҷуд аст. Мо аз чанд ганҷинаи дастнависҳо нусхаи чанд маснавиро пайдо кардем, ки мазмуни ҳамаи онҳо аслан як ривояти халқӣ буда, бо вариантҳои гуногун бо унвони «Даҳмаи шоҳон» шӯҳрат доштааст. Ин ривояти мансур ҷо-ҷо фикраҳои манзум низ дорад, ки бо вазни мутақориб ишо шудааст.

Мувофиқи ривоят, Искандари Юнонӣ вақте ки ба сарзамини Эрон мерасад, пеш аз ҳама, ба зиёрати даҳмаи шоҳони қадими Эрон меравад. Искандар ба гунбазе медарояд, ки даруни он ҳуҷраҳои бисёр ва дар ҳар ҳуҷра даҳмае буда, дар он

дахмаҳо часади як шоҳ ё яке аз паҳлавонони қадими Эрон. ба монанди Чамшед, Барзу, Рустам, Сӯҳроб, Исфандиёр, Нармон, Манучеҳр, Фаридун ва амсоли инҳо гузошта шудаанд. Искандар ба дахмаи ҳар кадоми хуфтагон ба навбат даромада, бо камоли эҳтиром ва эҳтиёти тамои парда аз болои ҷисмашон бардошта ягон-ягон онҳоро аз назар мегузаронад. У дар болои сари ҳар кадоми хуфтагон хати ба лавҳи пулодин ё заррин нигоштаро мехонад, ки дар он таърихи салтанат, тадбиру чораҳои барои ободӣ ва беҳбудии халқу кишвар дида, шуҷоату қаҳрамониҳои баҳри обу хоки ватан ба муқобили ачинабию хоричӣ ва ваҳшӣён бурдаи онҳо сабт шудааст.

Дар охириҳои асри XVIII ба ин ривояти халқӣ муроҷиат кардани Содиқ ва як навъ ба тарзи композицияи бадеии он мувофиқи рӯҳу талаботи замони худ ба таърихи салтанати Субҳонқулихон (1680—1702), Убайдуллохон (1702—1711), Абулфайзхон (1711—1747) ва Абдулмуминхон рӯ оварда, маснавий гуфтани шоир ҳодисаи тасодуфӣ набуд. Ин шоҳони сулолаи Аштархонӣ дар давоми салтанат ба манфиати халқу мамлақат коре накардаанд, ба касофати бепарвоию танпарварӣ ва сиёсати содалавҳонаи худ ба худсарихон зиёде роҳ доданд ва ба сари мардум маҳрумиятҳои бисёре оварданд.

Мазмуну гоии баланди ватанпарастии инсондӯстии ривояти халқӣ ба хубӣ маълум аст. Ошкор мегардад, ки подшоҳони идеалии қадим ва паҳлавонони халқии Эрон кишвари худро чӣ дараҷа дӯст медоштанд ва ба чӣ гуна адлу дод онро идора мекунанд.

Содиқ ба сифати як нафар шоири ватанпараст ва инсондӯсти замонаш дар вақти ниҳоят авҷ гирифтани зулми амирони сулолаи манғит маснавий худро дар заминаи банду бастии бадеии ҳамиш ривояти насри таълиф кардааст.

Аз мазмуни ин ду асар маълум аст, ки дар байни онҳо баробари умумияти наздиқӣ будан, тафовутҳои том ҳам дида мешаванд, чунончи:

1. Агар дахмаи ривояти асари насри буда, дар он онд ба кирдори шоҳон ва қаҳрамонҳои халқии қадими эронзамин, ки рафтори онҳо намунаи мусбати ибрат аст, сухан равад, маснавий Содиқ бо баҳри мутақориб таълиф шудааст ва дар он амалиёти зишт, разолату қабоҳати як қисми амирони хонадонии Аштархонӣ ба таври ҳаҷвӣ фош карда мешавад.

2. Дар дахмаи ривояти оини давлатдорӣ, кирдори мусбату ибратомези қаҳрамонҳо аз рӯи навиштаҳои ҳар дахма оварда шудааст, дар маснавий Содиқ кирдори қабеҳи шоҳон бевосита аз забони худи онҳо нақл шудааст.

3. Дар дахмаи ривояти қаҳрамонҳои асар «Чамшед, Рустам, Фаридун ва монанди инҳо бо амалиёти худ ба Искандар намунаи ибрати мусбатанд; дар маснавий Содиқ кирдори қаҳрамонҳо (Субҳонқулихон, Убайдуллохон, Абулфайзхон ва Абдулмуминхон) аз бенизомии қабоҳат ва ҷиноятҳои пай дар

пай иборат буда, дар охир амалиёти ҳамаи онҳо мавриди назари нафрат қарор мегирад.

4. Дар даҳмаи ривоятӣ ақидан бо адлу дод, бо тадбир ва аз руи илму дониш (чунончи, Ҷоми гетинамо сохтани Ҷамшед) ба мардум сарвари қардани шоҳон, мудом дар ҳифзи обу хоки кишвар ҷонбозиҳо намудани қаҳрамонҳои асар ба мисолҳои мусбати ибратбахш талқин қарда шудааст; дар маснави Содиқ ин ақида бо роҳи тамасхуромез тасвир намудани рафтори бемаънӣ ва фоҷиан салтанати амирони золими Аштархонӣ ташвиқ қарда мешавад.

«Даҳман шоҳон»-и Содиқ бо ғояву мақсади иҷтимоӣ ва тарзи бадени ифодааш дар замони худ аҳамияти муҳимми идеявӣ дошт. Ғояи асар бештар дар **баёни саргузашти Абулфайзхон ифода** ёфтааст. Абулфайзхон амирест, ки бар хилофи оини давлатдорӣ, адлу инсоф ва мардумпарварихои шоҳони қадими Эрон, чунончи, Ҷамшеду Фаридун, мақсади ҳукумату сарварии мардумро аз айшу нӯш, сӯҳбати духтарони маҳрую писарони сарвақад, аз хонаҳои мардум бо зулму ситамҳо кашида овардани дӯшизагон пиндоштааст:

Муғаниканизони нозукниҳол,
Қи ҳар як мусаффо чу оби зулол..
Кашидам дар огуши худ беҳисоб,
Маҳи шохидон бар руҳи офтоб.

Абулфайзхон бо иллоти айшу нӯш, фиску фасодҳои бешумор идораи давлатро фаромӯш мекунад. Дар ҳолати мастӣ ӯ дар арафои ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани Нодиршоҳи Афшор (соли 1747) чандин сарлашқари худро беғуноҳ ба қатл мерасонад. Бо ин рафтораш ӯ иқтидори ҳарбии мамлақатро заъиф мегардонад ва дар байни аъёну ашроф ва аҳоли эътибори худро гум мекунад:

Бибастам дили ҳеш бар золи пир,
Бикӯштам дусад то ба сесад амир.

Абулфайзхон шахси ниҳоят камақлу бефаросат буд. Боре ӯ аз боғбоне ибрат гирифтани мешавад. Боғбон аз дарахтон барои бештар ҳосил гирифтани беҳчасти онҳоро мебурид. Абулфайзхон ба умеди ба худ мустаҳкам доштани тахт писари беғуноҳашро ваҳшиёна қатл мекунад:

Ниҳоле ки аз решаам руста буд,
Ба пеши қадаш сарв дилҳаста буд.
Ба теги ғазаб қардам уро ҳалок,
Ба ҳокаш сулурдам — задам руи хок.

Абулфайзхон ба туфайли беақлӣ аксари дӯстонашро ба худ душман мегардонад ва ҳатто Раҳимхони Манғитро, ки яке аз сарлашқарони наздиқаш буд, кина варзида ба Эрон бадарға

мекунад. Аммо Раҳимхон пас аз чанд вақт бо ёри Нодиршоҳ ба Бухоро бармегардад. Баъди ин воқеа Абулфайзхон эътибори худро дар мамлакат гум мекунад. Аз ин сабаб ӯ худро шоҳи бахтбаргашта меномад. Акнун он чи ки вай дар давоми ҳукумат ба дигарон муносиб дидааст, оқибат дигарон ба ӯ раво мебинанд. Ин аст, ки дӯстонаш душман, иттоаткораш саркаш ва чамъаш парешон мешаванд:

Қасоне, ки иззат зи ман ёфганд,
Ба якборагӣ ру зи ман тофтанд.
Чу онна хайрон ба роҳ омадам,
Парешонтар аз дуди оҳ омадам
Давидам ба ҳар кӯча аз тобу таб,
Зи лабташнагӣ чонам омад ба лаб.

Ниҳоят қор ба чое мерасад, ки Раҳимхон дар мадрасаи Мири Араб ӯро шармандавар қатл мекунад:

Танам шуд дур аз сар, аз тоҷ дур,
Гузаштам зи тахту зи мулку қусур,
Чудо аз зану молу аз ҷон шудам,
Дареғо, ки бо хок яқсон шудам.

Ба ин тариқ, Содиқ хуфтагони дахмаро маҷбур кардааст, ки тарҷуман ҳоли пурқабохат, амалиёти фоҷиавии баҳри салтанат бурдаи худро шармандавор худашон гуфта диҳанд, ба ин восита иқрор шаванд, ки онҳо аз ҳиссу мураввати сарвариро подшоҳӣ холианд, сабабгори ҳаробии мамлакат ва бенавоии мардум гардидаанд. Шоир ин ҷинояткоронро мувофиқи кирдор гирифтори ҷазо меғардонад. Ба ақидаи Содиқ, он озоре, ки насиби Абулфайзхон гардид, натиҷаи озорҳои ба мардум раводидаи худӣ буд. Дар охир Абулфайзхон ба гуноҳояш иқрор шуда, ба дигарон таъкид мекунад:

Зибас маст будам зи ҷоми ғурур,
Мукофотро дидам аз ҳеш дур.
Қунун ин мукофоти кирдорхост,
Ҳамин ранҷам озори озорхост.
Маранҷон дили ҳалқ аз баҳри ӯ,
Ки бошад ҷаҳон душмани дустру.

Содиқ шоҳони золими мурдари барои он ба забон меорад, ки амирони мағрур ва ғафлатзадаи замонаш аз аҳволи фоҷиавии онҳо ҳулосаҳои зарурӣ бароранд ва минбаъд дар фаъолияти давлатии худ мамлакатро ба оини адлу дод, бо тадбири ростӣ ва ниятҳои инсонпарварӣ идора намоянд.

Ҳамин тариқ, мақсаду мароми асосии маснавии «Дахман шоҳон» тарғиби ғояи шоҳи одил, шоҳи соҳибхираду ботадбир

ва шоҳи ғамхори раияти мазлуму кишвари харобгардида мебошад.

Маснавии «Дахмаи шоҳон» бо тарзи баён ва тасвири образи қаҳрамонҳо хусусияти хоссае дорад. Дар асар қабл аз сар шудани воқеаи асосӣ тасвири амалиёти шоир ҳамчун муҳаррики персонажҳо ба назар мерасад. Ҳамин ки персонажҳо—ҷисми шоҳони мурда—саргузашти худро аз даруни дахмаҳо бо навбат нақл мекунанд ва ба ин восита батадриҷ вориди арсаи амалиёт мегарданд, шахси шоир зоҳиран аз байн меравад ва ба назар чунин бармехӯрад, ки ӯ танҳо як фарди сомеъ бошад. Лекин ба зудӣ фаҳмида мешавад, ки ин услуби пешгирифтаи шоир аст.

Воқеаи маснавӣ аз забони сокинони чор дахма оварда мешавад. Ибтидои нақли сокинони дахмаҳо тақрибан як хел сурат гирифтааст, яъне ҳамаи нақлҳо бо шиносонидани амал ва шахсияти соҳибони худ оғоз меёбанд.

Субҳонқулихон:

Манам шоҳ Субҳонқули, дар Бухор
Замин шуд зи акси ман оинадор.

Убайдуллохон:

Манам хусрави мулки зери нигин,
Убайдулло шоҳи ҷаҳнофарин.

Абулфайзхон:

Манам шоҳ Абулфайзи мулки Бухор,
Падар то падар хусрави тоҷдор.

Абдулмуъминхон:

Манам Абдулмуъмин шаҳи тоҷдор,
Зи миҷғони ман буд дилҳо ғиғор.

Дар маснавӣ нақлу хулосаҳои шоҳон ниҳоят мухтасар аст. Дар дохили нақлҳо муаллиф бевосита асосан иштирок намекунад. Аммо нуқтаи назари иҷтимоӣ сиёсӣ ва ғарази ӯ аз ҳуди нақлҳо хуб маълум мешавад. Чунончи, шоир ҳатто пеш аз нақли бевоситаи амирони ҷинойткор яке аз айвонҳои қасри шоҳӣ, бинои зарандуди кошинкорӣ ва сутунҳои пурнақшу нигори онро ин тарз ба тасвир овардааст:

Чӣ айвон? Ба таслими ӯ чарх дам,
Надида сарои ҷинони Ирам,
Сутунҳои печида чун зулфи ёр,
Ба рухсори айвони зарриннигор.
Тарошида Фарҳод зери сутун,
Ба ҳар як сутуне яке Бесутун.

Сутунест бар сақфи айвони шоҳ,
Камандест афканда аз дуди ох
Дил аст он ҳама санги зери сутун,
Ки ҳамчун сутун гашта охаш бурун

Аз тарзи баён ва муносибати шоир ба ин манзара ба хубӣ маълум аст, ки ҳамаи ин нақшу нигорҳои зебо натиҷаи хирад ва қудрати беҳамтои инсон аст. Танҳо инсон ва завқи саршори он қодир аст, ки чунин мўъҷизоти дар «**чиниони Ирам**» набударо биофарад. Аммо таассуф, ки дар сохтани чунин қасру бино ва сутунҳои зарнигор дуди охи ҳазорон аҳли заҳмат мисли он сутунҳо бар фалак печидаанд ва ҳазорҳо қалби пуроташ ба монанди он санги зери сутунҳо хомуш мондаанд. Таърихи бино, таърихи сутунҳо, таърихи гузошта шудани ҳар як санги он ҳама таърихи пурфочиа, таърихи дилхарош ва таърихи аламангези аҳли меҳнату санъат ва ниҳоят таърихи ҳузнновари аҳли фазлу хирад аст.

Услуби «Дахмаи шоҳон» дар таърихи адабиёти тоҷик ҷои алоҳида ва мавқеи муҳимме дорад. Ҳоло маълум нест, ки дар таърихи адабиёти мо то маснавии Содиқ ба монанди «Дахмаи шоҳон» маснавии дигаре таълиф ёфта бошад.

Услуб ва равиҷи дар ин дoston пешгирифтаи Содиқ минбаъд дар адабиёти тоҷик бетаъсир намонд. Дар ибтидои асри XX (1901—1902) Мирзо Абдулазими Сомӣ бо таъсири асари Содиқ маснави ҳамном—«Дахмаи шоҳон» навишт ва ба маснавии Мирзо Содиқ дахмаи амирони хонадони манғития (аз дахмаи Раҳимҳои то дахмаи амир Музаффар)-ро илова кард. Тақрибан дар ҳамин рузгор маснавии Мирзо Содиқро дар сурати як навъ асари афсонави Абдурахмони Тамкин (омехта бо насури назм) давом мелиҳад. Ба ин асар муаллиф ғайр аз дахмаҳои ҳоло ба мо маълум, боби «Дахмаи шоҳ Даббус» ва «Дахмаи амир Темур»-ро зам кардааст. Дар осори Абдурахмони Тамкин Мирзо Содиқи Муншӣ ба сифати яке аз қаҳрамонҳои асар тасвир ёфтааст. Чанд сол баъди Тамкин Сайидахмади Аҷзӣ ҳам соли 1912 ба таъсири услуби достони Содиқ маснавии «Анҷумани арвоҳ»-ро таълиф кард. Ба услуби эҷодии «Анҷумани арвоҳ» таъсири бевосита гузоштани маснавии Содиқро аз адабиётшиносон Н. Маъсуми гӯшрас карда буд. Мувофиқи тарзи баён Аҷзӣ пас аз адои ҳаҷ ворида Миср мешавад. Он ҷо ӯ ба маҷлиси арвоҳон дучор меояд. Шоир аз байни арвоҳон рӯи амири Бухоро — Музаффарро пайдо намуда, бо ӯ мусоҳиба менамояд. Амир Музаффар нуқсоноти худ, фасоди аҳли дарбору бадкирдориҳои амалдорони мутаассибӣ аҳди худро нақл мекунад.

Маснавии «Дахмаи шоҳон» дар нимаи дуввуми асри XIX бо кушиши Усмоиҳочаи Ҳолис ба забони ўзбеки тарҷума шуаст.

Дар эҷодиёти Содиқ аҳамияти манзумаҳои «Рафъи тумани

Охугиру Хайробод», «Бо духтаре ошиқ шудани дарвеш» ва «Қазову кадар» ҳам калон аст.

Ду манзумаи аввал дар асоси воқеаю ҳодисаҳои замони муаллиф таълиф шудаанд. Манзумаи якумро саёҳатномаи шоир гуфтап бехтар аст.

Материали манзумаи «Бо духтаре ошиқ шудани дарвеш» аз ҳаёт гирифта шудааст. Дар тумани Чондор, ки зодгоҳи шоир аст, дарвеше ба духтаре ишқ меварзад. Арбобони маҳал ба дарвеш риёкорона маслиҳат медиҳанд, ки махбуба танҳо тавассути зару тилло ба даст меояд. Дарвешӣ ғофил ба арбобон изҳор мекунад, ки дар ҳаҷмён чанд пуле дорад. Арбобон ҳатто ҳамин чанд пули дарвешро бо макр меситонанд. Дарвеш ҳам аз ёр ва ҳам аз ҳаҷмёни худ чудо ҳайрону гириён менад.

Ҳар ду манзума ҳам ба танкиди камбудӣ ва беадолатиҳои замони шоир баҳшида шудааст. Дар яке мулкҳои як вақтҳо ободу дар замони ӯ вайрону хароб ва дар дигаре аҳволи танги дарвешӣ дилбохтаю бечора тасвир ёфтааст. Содиқ дар манзумаи дуюм, аз як тараф, бо хирси ба даст овардани молу дунё ба ҳамаи ҳилаю макқорӣ омода будани арбобони аморати Бухоро ба қалам оварда, дар ҳаққи онҳо ҳадаҳои захирамеъ намояд, аз тарафи дигар, ба воситаи дарвешӣ содаи росткор аҳволи вазнини мардуми одиро, ки бо ҳар восита аз тарафи гурӯҳи ғоратгарони замон тороҷ гардидаанд, нишон додааст.

Манзумаи «Қазову кадар»-и Содиқ мазмуни динию фалсафӣ дорад. Дар асар муносибати ба таассуботи динӣ ва қисмати инсон доштаи шоир ба воситаи чараёни воқеаи ду дилбохта кушода мешавад.

Содиқ дар ин асар ба муқобили таассуботи динӣ мебарояд. Ӯ ақидаи пешақӣ муайян гардидани қисмати инсонро чун Хайём ба муқобили фаҳму амалиёти мутаассибони шариати ислом меғузорад. Агар ба ақидаи Содиқ қисмати инсон азали бошад, пас амалиёти дар қайди ҳаёт содир кардаи он пешақӣ маълум аст. Аз ин ҷо он ду дилдода ҳеҷ гуна гуноҳе надорад ва мувофиқи қисмати азали амал менамоянд. Дар шароити онвақтан аморати Бухоро, ки таассуби динӣ басо қувват гирифта буд, ин тарз ба миён гузошта шудани озодии шахс аҳамияти калони инсондӯстӣ дошт ва бешубҳа, мутаассибони динӣ замонро ба ҳарос меовард.

Ба ин тарик, Содиқ дар бобати ифода намудани ғояи пешқадам ва ба вуҷуд овардани назми баландсанъат аз шоирони барҷастан асрҳои XVIII—XIX буд. Баробари ин Содиқ аз маҳдудиятҳои таърихӣ афкор ва ҷаҳонбинӣ озод нест. Содиқ ҳанӯз бо ҳаёти мардуми меҳнаткаш ва рӯҳияи шӯришгарона, қувваи тавонии халқ ба ҳубӣ шинос набуд. Аз ин сабаб ӯ ҳарчанд манфиатҳои мазлумону ситамдидагонро муҳофизат намояд ҳам, дар мубориза ба муқобили зулм қувваи тавонии халқро дида наметавонист.

Содиқ ҳам ба мисли мутафаккирони гузашта боварӣ дошт, ки ба воситаи ба сари тахт нишондани подшохи одилу баинсоф ва бохираду дониш ахволи ҷамъият ва вазъи ахволи оммаи меҳнаткашро тамоман беҳ кардан мумкин аст. Ин ақида, аз як тараф, маҳдудияти таърихии афқору ақидаи худи Содиқ бошад, аз тарафи дигар, ба дарачан тараққиёти модию маънавии ҷамъияти феодалии он давр вобаста буд.

Содиқ бо вучуди ин маҳдудиятҳои таърихии афқору ақоид, бо хусусиятҳои тараққиқоҳона ва пешқадамонаи эҷодиёти худ дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми муҳим ва сазоворро ишғол карда тавонистааст.

ЧУНАЙДУЛЛОИ ҲОЗИҚ

Дар бораи Чунайдуллои Ҳозик адабиётшиносони Тоҷикистону Ўзбекистон бисёр навиштаанд, ки муҳимтарини онҳо маълумоти С. Айнӣ, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, А. Қаюмов ва Н. Маъсумӣ мебошанд. Ҳамаи ин мулоҳизаҳо дар рисолаи С. Амиркулов «Чунайдуллои Ҳозик ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайҳо» ҷамъбаст гардидааст.

Дар рисолаи С. Амиркулов тарҷумаи ҳол, мероси манзуми лириқӣ ва маснавии «Юсуфу Зулайҳо» тадқиқ шудааст. Дар ин фасл ба эътибори маълумоти девони тоза ёфтшудаи Чунайдуллои Ҳозик тавсифи тарҷумаи ҳол, мерос ва эҷодиёти ӯро ба таври мухтасар аз назар мегузаронем.

Тарҷумаи ҳол / Дар бораи Чунайдуллои Ҳозик аз муаллифони сарчашмаҳои асри XIX Фазлӣ, Возех, Ҳоҷӣ, Ҳакимхон, Мирзо Олим, Ҳашамат Имомалии Қундузӣ, Садри Зиё ва дар «Мактуботи амир Ҳайдар» чанде маълумоти қузвӣ додаанд. Дар омӯхтани ҳаёту эҷодиёти Чунайдуллои Ҳозик осори қаламию ҷопии худи шоир ҳам аҳамияти гаронбаҳо доранд. /

Доир ба соли таваллуд ва кӯдакии Чунайдуллои Ҳозик аз сарчашма ва маъхазҳои номбурда маълумоти сарехе ба даст наомад. Вале, соли таваллуди ӯро ба таври тахминӣ тақриб метавон муайян кард. Дар «Доират-ул-маориф» зикр шудааст, ки Чунайдуллои Ҳозик баъди соли 1216/1801 ба Бухоро меояд. Ба қуз ин дар «Мактуботи амир Ҳайдар» номаи инояте ҳаст ва дар ин нома мундариҷа аст, ки ба толибилми мадрасаи Олӣ мулло Чунайдуллоҳ ибни Исломшайх дар қатори чанд нафар аз моҳи муҳаррамаи 1218/1803 як ашрафӣ маош таъин гардад. Аз ин ду далаел нағича гирифтани мумкин аст, ки Чунайдуллои Ҳозик тақрибан дар миёнаи солҳои ҳаштодуми асри XVIII ба дунё омадааст. Чунки одатан дар мадраса баъди 14—15 солағӣ таҳсил менамуданд. /

/ Муаллифони Афғонистон зодгоҳи шоирро Қарх ном маҳал-

ли Хирот нишон додаанд, ки ҳоло ба ин маълумот шубҳае пайдо нест. /

Шоир дар достони «Юсуфу Зулайхо» таъкид мекунад, ки номаш Чунайдулло, тахаллуси шоирнаш «Ҳозик» ва исми падараш Ислоншайх аст: /

Ҳамин «Ҳозик» тахаллус дораму ном
Чунайдуллоҳ ибни Шайхислом

Абдулкарими Фазлӣ ҳам дар «Маҷмӯаи шоирон» роҷеъ ба ном, исми падар, ватан ва дар анвои улум, махсусан шеърӯ табобат иқтидори тамом доштани шоир ба ин қарор менавсад:

Чунайд он ҳакими билоди суҳан,
Ки шаҳри Хирот аст уро ватан.
Мудакқик ба таҳқиқи илму сифот,
Бувад ибни Ислоншайхи Хирот.

Аз «ҳакими билоди суҳан» ва «мудакқик ба таҳқиқи илму сифот» гуфтани Фазли фаҳмида мешавад, ки ӯ иқтидори шоирӣ ва илму фазилати Ҳозикро ба хубӣ эътироф кардааст.

Возеҳ низ таъкид мекунад, ки Чунайдулло-маҳдуми Хиротӣ «дар авои салтанати амири мабрӯр ба Бухоро омада, ба анвои тафаққудоти хусравона ва навозишот сарфарозӣ ёфта, ба ақобиру афозили Бухоро машҳур ва мақсуд, таҳсили улуми муқаррарӣ намуда. Дар илми табобат низ алами даввӣ зада, ба ҳамин муносибат худро «Ҳозик» тахаллус намуда, дар фанни шоирӣ салиқаи вофӣ дошта». Аз он ҳама навиштаҳои «Доират-ул-маориф», гуфтаҳои Фазлию Возеҳ равшан аён аст, ки Чунайдуллои Ҳозик дар аввали ҳукумати амир Хайдар (1800—1827) аз Хирот ба Бухоро омада, таҳсили илм намудааст. Дар ин муддат ӯ дар байни аҳли илму фазли Бухоро шӯҳрати тамом ёфта ва ҳатто ба навозишу сарфарозии амир сазовор гардидааст. Аз чанд далели дигар аён аст, ки «таҳсили улуми муқаррарӣ»-и Ҳозик дар мадрасаи Оли Бухоро меғузарад ва дар ҳамон чо ӯ «ба тафаққуфот ва навозишот»-и амир Хайдар соҳиб шудааст. Зеро номи ӯ дар силки рӯйхати беҳтарин толибилмҳои мадрасаи Оли сабт аст. Дар яке аз мактубҳои ба Саидахмадхоча фиристодаи амир сатрҳои зеринро мутолиа мекунем: «Бидонанд, ки аз ваҷҳи моҳиёнаи толибилмони мадрасаи Оли арз карда будед, ки ба мулло Чунайдулло ибни Ислоншайх як ашрафӣ ва пас ба ҳашт нафар «Тафсиру тавзеҳ» ва «Мулло Чалол»-хон се саду чор танга ва ба бисту ҳашт нафар «Хикмат» ва «Таҳзиб» ва «Ақоид»-хон як саду шасгу ҳашт танга ва ба чордах нафар «Ҳошия» ва «Шарҳи мулло»-хон панҷоҳу шаш танга аз моҳи муҳаррам ҳамроҳи Эшмуҳаммад Ясовул фиристодаем». Дар поёни ин мактуб соли 1219/1804 дарҷ аст.

Сабаби дар мадраса ба таҳсили илми Чунайдулло-махдум ин қадар диққати махсус намуда, моҳе як ашрафӣ ба ӯ даҳ-як таъин кардани амир Хайдар равшан маълум нест. Аммо маълум аст, ки Чунайдулло дар мадраса аз пешқадам ва беҳтарин толибони илм буд. Дар ин солҳо ӯ баробари мутолиаи илмҳои расмии дини ва азхуд кардани программаи мадраса, ба мустақилона омӯхтани осори адибони классики тоҷику форс бисёр машғул мегардад Чунайдулло дар омӯхтани илми тиб низ саъйи зиёде дошт ва аз ин ҷост, ки ӯ дар андак муддат ҳамчун табиби ҳозиқи замон шӯҳрат меёбад. Зоҳиран, Чунайдулло мадрасаро соли 1220/1805 хатм менамояд. Зеро дар «Мактуботи амир Хайдар» санади дигаре мавҷуд аст «Бидонанд, ки мулло Норбӯта имоми мадрасаи Олиро қозӣ карда ба Шеробод фиристодем ва ба ҷои Норбӯта Чунайдулло — махдумро ба мадрасаи Олӣ имом насб намудем . 1220» Ба мадрасаи Олӣ имом таъин гардидани Ҳозик аслан ҳам дар байни аҳли илму дониш аз шухрати баланд ёфтани шоир ва ҳам аз муносибати ба дарбор ва аҳли он наздикӣ пайдо кардани ӯ шаҳодат медиҳад. Аз ин ҳолат натиҷае бояд гирифт, ки амир Хайдар ханӯз дар солҳои мадрасагии Чунайдулло — махдум аз қобилияту истеъдоди баланди шоир пай бурдааст ва мехостааст, ки ӯро хизматгору фармонбардори худ бигардонад. Шояд аз ҳамин сабаб буд, ки амир ба ӯ ёрихон моддӣ мерасонид. Даре нагузашта Чунайдулло-махдум бевосита ба дарбор қашида мешавад ва «ба навозишоти хусравона сарфароз» мегардад.

Чунайдуллои Ҳозик ҷавони фозил ва басо зираку нозуктабиат буд. Ин матлаб аз «ҳакими билоди суҳан», «адофаҳми ҳикматшиор» ва «фарзонаи фанни суҳан» гуфтани Фазлӣ ба хубӣ ошкор аст. Шиносой ба аҳли дарбор ва амиру вазира дар табиат ва тафаккуроти шоир тағйироте ба вучуд меоварад. Шоир торафт беҳтар мефаҳмад, ки ҳамаи он аҳли дарбор ва тудан сифлаю қоҳилон қудрати ба халқу мамлакат сарварӣ қардан надоранд ва онҳо қадру қимати аҳли хирадро намефаҳманд:

Бори узви қоҳро ҳар сифла нагвонад кашид,
Ҳеҷ тори анкабуте иқди гавҳар мекашад?

Вазъи Ҳозик дар дарбори амир Хайдар торафт вазнину ногувортар шудан мегирад. Шоирони нотавонбин ва пастфитрат ба қобилияту истеъдоди Ҳозик рашк бурда, дар ҳаққи вай тухматҳо менамуданд ва ба амир бадгӯйҳо мекарданд. Ғайр аз ин, барои шоире ҳамчун Ҳозик, ки шахси озодманишу луоболтабиат ва қаламдармизоҷе буд, дар назди амир ва дарбориёни тамаъкор бо хушомад зистан басо гарон буд. Аз ин рӯ, вай мекушид, ки нафаси тозае бигирад ва бо шоирони озодфикр наздику мусоҳиб бошад. Чунин тарҳи дӯстӣ ва робитаи эҷодии

Ҳозик бо шоири берун аз дарбори ин давр Музтари Косонӣ баркарор будааст. Воеҳ дар хусуси аз дарбори амир Ҳайдар дилгир шудани Ҳозик таваккуф намуда менависад, ки «уро (Ҳозикро—У К) бо фузалои аср, хусусан Маҳдум-Чалолӣ мусочирот ва мунозироти бисёр воқеъ шуда ва ҳаҷвиёт ракика ба назм оварда, ки эроди он ин ҷо муносиб набуд». Дар навбати худ ҳаҷвияи Чалолӣ бечавоб намоишад. Ҳозик дар раддияи он ҳаҷви ракика бо унвони «Қасида дар ҷавоби ҳаҷви мавлоно Чалолӣ»-ро ба назм меорад, ки дар поён онро бо каме ихтисор дарҷ мекунем:

Гуфти, ки зода таъби ман ин бикр фикрро,
Сад шӯй карда духтари золи қасидаат

Эи рубаҳак, ба шери жаен панча мезанӣ,
Даркаш забон, ки нест маҷоли қасидаат
Ҳозик чи ҳочат аст дорад пардаи гуро,
Нафсат намуда рух зи «камоли» қасидаат

«Ин мунозира ва муноқиша,— менависад адабиётшинос С. Амиркулов,— муносибати тасодуфӣ ва шахсии ду шоир нест. Воқеан ин «мусочирот ва мунозироти бисёр ракика» аз муборизаи ба муқобили якдигар бурдаи адабиёти равияи пешқадам ва иртиқони дарборӣ намунаест. Ҳозик ба ҳубӣ мефаҳмад, ки худӣ амир ҳам дар асари фитнаи он тӯдаи чоҳилон нисбат ба ӯ бадандешиҳо дорад. Аз ин сабаб ӯ ба гуфти Мирсидики Ҳашмат «аз давлати Бухоро мутанаффир гашта ба давлати Хуканд дил баста» буд.

Дар ин давр дар муқобили муҳити адабии Бухоро, ки бозори илму адаб ва шеърӯ шоири ба иллати қувват ёфтани таассуби динӣ ва ба шеърӯ адаб рағбати кам доштани фармонфармоён хеле касод гашта буд, доираи адабии Хуканд шӯҳрату овозаи баланде баровард. Ба ин доираи адабӣ бевосита худӣ хони Хуканд амир Умархон сарварӣ дошт ва зоҳиран ба шоирони маддоҳ ва фидокори даргоҳаш лутфу марҳаматҳои зиёде менамуд ва ба ин восита ӯ диққати бисёри аҳли адаби Оснӣ Миёна ва ҳатто берун аз худуди онро ба худ ҷалб карда буд.

Ҳозик аввалҳо дар ин доираи адабӣ ба шарофати фазлу дониш ва иқтидори баланди шоири ба иззату эҳтиромҳои амир Умархон сазовор мегардад. Ӯ бо тақозои муҳит Умархонро бар хилофи амир Ҳайдар шахси одилу фозил, ҳукмрони шоирнавозу шоири баргузидаи замони пиндошта, дар шеърӯяш бо иғроку муболиғаҳо мадҳу сано мекард, ба ғазалҳои ӯ тақлиду тазминҳо менамуд. Аммо чунин тарзи зиндагӣ ба табиату мақсади зиндагии Ҳозик мувофиқ набуд. Ҳозик шоири лоқайд буд. Вай бисёр мехост, ки аз доираи маҳдуди мавзӯҳои якнавоҳти дарборӣ ва тақлиду радифгуҳои доираи шеърӯи амир берун барояд. Ин қўшиши шоир амалан аз таълифи аса-

ри калони эпикӣ — достони «Юсуф ва Зулайхо» шурӯъ мегардад. Ҳозиқ дар ин маснавӣ бар хилофи шоирони мукаллиди дарборӣ ва саногӯёни амир баромада таъкид мекунад:

.. Мабош аз шеъри мардум харфгустар,
Либоси орият то чанд дар бар?
Биғу чун Ҳозиқ, ар дори, димоге,
Бикун равшан, агар дори чароге.

Шоирони маддох ва мукаллидони тамаъкор дар ин доиран адабӣ низ Ҳозиқи ростгӯро дида наметавонистанд. Онҳо (аз чумла, Вазир, Нола, Фазлӣ, Дабир, Афсӯс ва чанд нафари дигар) кушиш мекарданд, ки Ҳозиқро ба ҳар восита бадном созанд. Фазлӣ дар таъкирааш харчанд истеъдоди баланди шоирро эътироф мекард, бо вучуди ин ӯро «марди девона» ва «мухолифмизоч» эълон намуда мегӯяд:

Ба фанни сухан гарчи фарзона аст,
Валекин аҷаб марди девона аст.

Қаландармизоч асту девонахӯст,
Вале дар фунуни сухан тозагуст.

Воқеан муҳити тираи феодалӣ, фитнаю мочароҳои зиёди аҳли дарбор ба шоир фишору тазъийқҳои маънавӣ меоварданд. Ҳозиқ дарбори амир Умархонро ҳам барои пешрави эҷодиёти худ мувофиқ намебинад.

Шароити зиндагӣ ва эҷодии шоир махсусан пас аз вафоти амир Умархон (1822) ва ба сари ҳукумат омадани Муҳаммадалихон зиёдтар танг мегардад. Аз ин сабаб Ҳозиқ аз дарбор дурӣ ҷуста, гоҳ дар қаламрави аморати Бухоро ва гоҳе дар хонияи Хӯқанд ба табобати мардум машғул мешавад.

Ҳозиқ тақрибан дар ин муддат баъди хатми достони «Юсуф ва Зулайхо», (яъне пас аз соли 1824) асари тиббии худ «Шарҳи Қонунча», ё «Таҳқиқ-ул-қавонд»-ро таълиф мекунад. Дар ин вақтҳо шоир ҳамона бештар дар аморати Бухоро мезист. Чунки, ба гуфти Ҳочӣ Ҳакимхон, оилаи шоир дар Бухоро буд. Шоир дар Бухоро ҳамона аз амир пинҳонӣ зиндагӣ менамуд. Баъди ин воқеа чандон нагузашта буд, ки Чунайдуллои Ҳозиқ тақрибан солҳои 1825—26 ба Хоразм меравад. Шоир аз зиндагии ғурмашаққат ва дасисаҳои душманон шояд маҷбур шуда буд.

Ҳозиқро дар доиран адабии Хоразм хуб пешвоз мегиранд ва дере нагузашта ба ӯ хони Хоразм Оллоқулихон (1825—1842) тарҷуман чанд дафтари «Равзат-ус-сафо»-и Мирхондро месупорад. Ин вазифаро аввал Муниси Хоразмӣ (1778—1829) сар карда буд, вале ӯ дар охири умр ба сабаби беморӣ онро нотамом мегузорад. Ҳозиқ тарҷуманӣ ўзбекии ин асарро дар муддати кӯтоҳ ба итмом мерасонад. Дар ин хусус худи Хо-

зик чунин навиштааст (тарчума аз туркӣ): «Оллакулии Баҳодурхон... ба фақири ҳақир Чунайдуллои Ҳозик валади Исомшайх.. фармуданд, ки ба итмоми таҳрири тарҷумани ин нусха камари ҳиммат барзада сарфарозӣ ёбӣ... Бо вучуди он ки алфози туркӣ қаринам набуд ва ба аксари нуқот ва ихтилоли он ба мисли Мӯнис вокиф набудам... аз он воқеа, ки зикри ба ҳарби Талиҳа ибни Хӯлад таваҷҷӯҳ намудани Халид ибни Валид буд, шурӯъ ва ифтиҳо намудам».

Ҳозик охириҳои соли 1829 ба Бухоро бармегардад ва дар ин чо соли 1244/1829 Ҳоҷӣ Ҳакимро хангоми аз саёҳат баргаштанаш пешвоз мегирад. Аз ин воқеа худи Ҳоҷӣ Ҳаким менависад: «Бародарам Мавлоно Ҳозик ҳам дар ин чо ҳозир буд. Яқдигарро оғӯш карда гирьяхо намудем...»

Ҳозик дар Бухоро ором зиста наметавонад, зеро ӯ пеш аз ин ба падари амир Насрулло нафрин гуфта рафта буд. Дар Хӯқанд бошад, байни шоирони маддоҳи дарбор нотавонбинҳои бисёр дошт. Бинобар ин шоир гоҳ дар Бухоро, гоҳ дар Хӯқанд ва гоҳе дар Шаҳрисабз бо даромади касби табибии худ /рузгор мегузаронид.

Дар ин солҳо Ҳозик бисёр мехост, ки аз Осиёи Миёна ба мамлакатҳои дурдаст, чунончи, Руму Шом, Ҳалабу Миср ва ҳатто Европа баромада биравад. Аммо ин хоҳиши шоир ба сабаби тангии маош амалӣ намешуд. Ин орзуи шоир дар яке аз қитъаҳои ӯ ҳам ифода ёфтааст, ки чанд байти қитъаи ин аст:

Даме расид ба хотир, ки суи Рум равем,
Ки шояд ин дили ғамгин шавад нишотпазир.
Зи сайри Шом гаҳе рехт бар дилам савдо,
Ки субҳи айш дамад шоядам зи шомии замир.

Шикаст фикри Ҳалаб гоҳ шиша дар роҳам,
Намуда гоҳ Фарангам дар онна тасвир.
Гаҳе зи Хинд намак рехт дар дили решам,
Гаҳе зи Миср шакар ёфт тутии тақрир .

Амир Насрулло мехост, ки Чунайдуллои Ҳозик бевосита таҳти назорати ӯ бошад. Ба ин мақсад ӯ шоирро ба дарбор даъват карда буд. Ҳозик ин таклифро рӯйро раҳ накунад ҳам, аммо аз сӯхбати амир пайваста дури чуста, гоҳе баҳри дафъи бало дар ҳаққи амир қасидае мегуфт.

Хусусан дар замони амир Насрулло бо мудохилаи халифаи Туркия зиддияти байни аморати Бухорою хонияи Хӯқанд баҳри ба даст овардани вилоятҳои серҳосил ва мақоми сабақати динӣ хеле тезу тунд мегардад. Амир Насрулло дар муддати кӯтоҳ ба Хӯқанд пай ҳам се бор лашкар мекашад ва ҳар дафъа мулкҳои хонияро тороч ва мардумро ғорат мекунад. Насрулло соли 1258/1842 бо лашкари зиёде ба Хӯқанд зер карда даромада, дар шаҳр ва атрофи он қатли ом мегузаронад.

ри калони эпикӣ — достони «Юсуф ва Зулайхо» шурӯъ мегардад. Ҳозиқ дар ин маснави бар хилофи шоирони муқаллиди дарборӣ ва саногӯёни амир баромада таъкид мекунад:

.. Мабош аз шеъри мардум харфгустар,
Либоси орият то чанд дар бар?
Бигӯ чун Ҳозиқ, ар дори, димоге,
Бикун равшан, агар дорӣ чароге.

Шоирони мадлоҳ ва муқаллидони тамаъкор дар ин доираи адаби низ Ҳозиқи ростгӯро дида наметавонистанд. Онҳо (аз чумла, Вазир, Нола, Фазли, Дабир, Афсӯс ва чанд нафари дигар) кӯшиш мекарданд, ки Ҳозиқро ба ҳар восита бадном созанд. Фазли дар таъкирааш ҳарчанд истеъдоди баланди шоирро эътироф мекард, бо вучуди ин ӯро «марди девона» ва «мухолифмизоч» эълон намуда мегӯяд:

Ба фанни суҳан гарчи фарзона аст,
Валекин аҷаб марди девона аст.

Каландармизоч асту девонахӯст,
Вале дар фунуни суҳан тозагӯст.

Воқеан му...и тираи феодалӣ, фитнаю мочароҳои зиёди аҳли дарбор ба шоир фишору тазъийқҳои маънави меоварданд. Ҳозиқ дарбори амир Умархонро ҳам барои пешравиҳои эҷодиёти худ мувофиқ намебинад.

Шароити зиндагӣ ва эҷодии шоир махсусан пас аз вафоти амир Умархон (1822) ва ба сари ҳукумат омадани Мухаммадалихон зиёдтар танг мегардад. Аз ин сабаб Ҳозиқ аз дарбор дурӣ чуста, гоҳ дар қаламрави аморати Бухоро ва гоҳе дар хонияи Ҳуқанд ба табобати мардум машғул мешавад.

Ҳозиқ тақрибан дар ин муддат баъди хатми достони «Юсуф ва Зулайхо», (яъне пас аз соли 1824) асари тиббии худ «Шарҳи Қонунча», ё «Таҳқиқ-ул-қавоид»-ро таълиф мекунад. Дар ин вақтҳо шоир ҳамоно бештар дар аморати Бухоро мезист. Чунки, ба гуфти Ҳочӣ Ҳакимхон, онлаи шоир дар Бухоро буд. Шоир дар Бухоро ҳамоно аз амир пинҳонӣ зиндагӣ менамуд. Баъди ин воқеа чандон нагузашта буд, ки Чунайдуллои Ҳозиқ тақрибан солҳои 1825—26 ба Хоразм меравад. Шоир аз зиндагии пурмашаққат ва дасисаҳои душманон шояд маҷбур шуда буд.

¹ Ҳозиқро дар доираи адабии Хоразм хуб пешвоз мегиранд ва дере нагузашта ба ӯ хони Хоразм Оллоқулихон (1825—1842) тарҷуман чанд дафтари «Равзат-ус-сафо»-и Мирхондро месупорад. Ин вазифаро аввал Мӯнисӣ Хоразмӣ (1778—1829) сар карда буд, вале ӯ дар охири умр ба сабаби беморӣ онро нотамом мегузорад. Ҳозиқ тарҷуман ӯзбекии ин асарро дар муддати кӯтоҳ ба итмом мерасонад. Дар ин хусус худи Хо-

зик чунин навиштааст (тарчума аз туркӣ): «Оллакулии Баҳодурхон... ба фақири ҳақир Чунайдуллои Ҳозиқ валади Исломшайх.. фармуданд, ки ба итмоми таҳрири тарчумаи ин нусха камари ҳиммат барзада сарфарозӣ ёбӣ... Бо вучуди он ки алфози туркӣ қаринам набуд ва ба аксари нукот ва ихтилоли он ба мисли Мӯнис воқиф набудам... аз он воқеа, ки зикри ба ҳарби Талиҳа ибни Хулад тавачҷӯҳ намудани Халид ибни Валид буд, шурӯъ ва ифтиҳо намудам».

Ҳозиқ охириҳои соли 1829 ба Бухоро бармегардад ва дар ин ҷо соли 1244/1829 Ҳочӣ Ҳакимро ҳангоми аз саёҳат баргаштанаш пешвоз мегирад. Аз ин воқеа худи Ҳочӣ Ҳаким менависад: «Бародарам Мавлоно Ҳозиқ ҳам дар ин ҷо ҳозир буд. Яқдигарро оғӯш карда гирьяҳо намудем...»

Ҳозиқ дар Бухоро ором зиста наметавонад, зеро ӯ пеш аз ин ба падари амир Насрулло нафрин гуфта рафта буд. Дар Хӯқанд бошад, байни шоирони маддоҳи дарбор нотавонбинҳои бисёр дошт. Бинобар ин шоир гоҳ дар Бухоро, гоҳ дар Хӯқанд ва гоҳе дар Шаҳрисабз бо даромади касби табибии худ рӯзгор мегузаронид.

Дар ин солҳо Ҳозиқ бисёр мехост, ки аз Осӣи Миёна ба мамлакатҳои дурдаст, чунончи, Руму Шом, Ҳалабу Миср ва ҳатто Европа баромада биравад. Аммо ин хоҳиши шоир ба сабаби тангии маош амалӣ намешуд. Ин орзуи шоир дар яке аз китъаҳои ӯ ҳам ифода ёфтааст, ки чанд байти китъа ин аст:

Даме расид ба хотир, ки сӯи Рум равем,
Қи шояд ин дили ғамгин шавад нишотпазир.
Зи сайри Шом гаҳе рехт бар дилам савдо,
Қи субҳи айш дамад шоядам зи шомӣ замир.

Шикаст фикри Халаб гоҳ шиша дар роҳам,
Намуда гоҳ Фарангам дар оина тасвир.
Гаҳе зи Ҳинд намак рехт дар дили решам,
Гаҳе зи Миср шакар ёфт тӯтии тақрир ..

Амир Насрулло мехост, ки Чунайдуллои Ҳозиқ бевосита таҳти назорати ӯ бошад. Ба ин мақсад ӯ шоирро ба дарбор даъват карда буд. Ҳозиқ ин таклифро рӯйро раҳ накунад ҳам, аммо аз суҳбати амир пайваста дури ҷуста, гоҳе баҳри дафъи бало дар ҳаққи амир қасидае мегуфт.

Хусусан дар замони амир Насрулло бо мудохилаи халифаи Туркия зиддияти байни аморати Бухорою хонияи Хӯқанд баҳри ба даст овардани вилоятҳои серҳосил ва макоми сабқати динӣ хеле тезу тунд мегардад. Амир Насрулло дар муддати кӯтоҳ ба Хӯқанд паи ҳам се бор лашкар мекашад ва ҳар дафъа мулкҳои хонияро тороҷ ва мардумро ғорат мекунад. Насрулло соли 1258/1842 бо лашкари зиёде ба Хӯқанд зер карда даромада, дар шаҳр ва атрофи он қатли ом мегузаронад.

Иттифоқан дар ин воқеаи мудҳиш Чунайдуллои Ҳозик дар Хуқанд будааст ва ӯ бо часорати тамои ва хунсардии оромонае дар насиҳати Насрулло қасидае иншо намуда, амири бераҳм ва золими гузароро ба адлу инсоф, шинохтани нону намак ва қадру қимати мардум даъват мекунад, ки ду байти қасида ин аст:

То бувад сулҳ чанг натвон кард,
Чанг бошад диранг натвон кард
Шоҳ бояд, хӯрад ғами олам,
На ки з он олам фитад дар ғам

«Баъди он,— менависад Ҳоҷӣ Ҳакимхон,— амир Насрулло хукм намуд, ки касе ба кори фуқаро дахл накунад, аммо кор тамои шуда буд ва аз он манъ чанде нафъ набуд». Амир Насрулло Мухаммадалихон, бародари у Султонмахмуд ва модарри онҳо шоира Нодираро ба дор мекашонад. Амир Насрулло ба Хуқанд Иброҳими Хаёлро ҳоким ғумошта, ҳангоми бозғашт бисёр уламову фузалоро асир мебарад, ки дар байни онҳо Ҳозик ҳам буд. Мирзо Олими Тошкандӣ дар «Асаб-ус-салотин...» нақл мекунад, ки амир Насрулло ба наздики арки Бухоро расида аз Ҳозик талаб мекунад, ки дар мадҳи ин пирӯзӣ чизе бигӯяд. Ҳозик, ки аз кирдори ваҳшиёнаи амир ба чон ранҷида ва ниҳоят дарғазаб буд, саҳт ба изтироб меояд ва дар назди лашкару саркардагон рафтори амиро бо байти поен маҳкум месозад:

Буридӣ бар қадн худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат

«Амиро чаҳли зиёда омада,— менависад муаллиф,— ба рангаш қатрае хун намона буд, вале то ба ўрдаи худ дохил шудан сухане нагуфт. Маҳдуми Ҳозик ба таваҳҳум монданд ва ҳамон шаб савора ба Шаҳрисабз гузашта рафтанд». Шоир дар Шаҳрисабз чанд гоҳ дар ҳавлии Ҳоҷӣ Ҳакимхон зиндагӣ мекунад. Ҳоҷӣ Ҳакимхон чӣ тарз ба хонаи худ омадани Ҳозикро нақл намуда менависад, ки «...сиҳат ва саломат ба хонаи фақир даромада омад ва шодиҳо намудем ва аҳвол пурсидем. Мавлоно навъе ғурехтани худро чунон тақрир кард, ки агар амир Насрулло тамоми тавобеоти замини худро ғарбел мекардааст, гарди мавлоно Ҳозикро намеёфтааст... Ҳозик дар Шаҳрисабз бевосита дар ҳимояи ҳокими он диёр Ҳоҷақулии парвоначӣ буд. Дар ин вақт асосан бо даромади касби табибӣ рӯзгор гузаронида, зуд-зуд ба ҳавлии Ҳоҷӣ Ҳаким низ омада менстод.

Дар хонаи Ҳоҷи Ҳакимхон сӯҳбатҳои рангин ва маҷлисҳои адабӣ барпо мешуд, ки дар ин Чунайдуллои Ҳозик ва чанд дӯсти дигари ӯ узви донмӣ буданд.

Амир Насрулло аз фирор кардани Ҳозик хабар ёфта, ба воситаи ҷосусу гумоштагонаш маълум мекунад, ки шоир дар Шаҳрисабз пинҳонӣ зиндагӣ дорад. Шаҳрисабз дар ин вақт вилояти мустақил буд ва амир наметавонист, ки он ҷо гумоштагони худро рӯйроғи фириштад. Бинобар ин амир ба Шаҳрисабз се бор одам фириштада, Ҳозикро ба наздаш металабад. Вай бори охирин писари худи шоирро, ки Мӯхташам ном дошта, дар Бухоро мезист, ба назди падараш мефариштад. Ин дафъа ҳам Ҳозик ба амир мохириона ҷавоб гуфта, дар поёни хат ин байтро менависад:

Чун хузурам сабаби ранчиши таъбат гардид,
Меғурезам, ки малулат накунам бори дигар

Амир пас аз гирифтани ин нома қарор медиҳад, ки мақсади разилонашро дар худи Шаҳрисабз ба амал биёрад. Бо ин ғараз амир, ба гуфти Мирзо Олим, аз зиндон Душабой ном дузди авбошро талабида шарт меғузорад, ки агар ӯ сари Маҳдуми Чунайдри гирифта биёрад, аз банд озод мешавад. Ҳозик низ баъди фириштадани нома тақрибан аз нияти қабехи амирпай мебарад. «Мавлоно Ҳозик,—менависад Ҳоҷӣ Ҳакимхон,—дар камоли ваҳм дар хонаи фақир дар муҳофизати худ бисёр муболиға менамуд». Дар охир Ҳозик аз Ҳоҷӣ Ҳакимхон ду хизматгор талабида бо худ мебарад. Душабой авбош бо худ ду нафари дигаре гирифта шароити муносибиро меҷуст. «Ҳар рӯз ду хизматгори фақир,—давом медиҳад суҳанро муаллиф,—ба пеши Мавлоно мебуданд. Иттифоқи рӯзе яке буд ва дигаре набуд. Ҳамон шаб он кофирони бебок чунин ҷои хилватро аз худо меҷустанд, вақтро ганимат ёфта, вақти саҳарӣ, пагоҳии шанбе бисту панҷуми моҳи зулҳиҷҷаи қамарӣ, дуввуми далви шамсии соли маскур (1259—У. К.) ба дари хона мерасанд ва дари хонаро шикаста мутаваҷҷеҳи хона мешаванд. Мавлоно хабар ёфта шамшери худро бараҳна карда, ба овози баланд мардумро фаръед гуфта садо мекунад. Қасе намешунавад ва чашми Мавлоно низ дар шаб қуввати дидан надошт ва он хизматгор ба зарбулмасали туркон «ур деса кул қочар» амал намуда, ҷони худро ганимат шумурда дар ниҳояти номардӣ Мавлонои бечораро дар ин ҷо гузошта фирор намуд ва он ҷаллодони бераҳм ба хона даромада, захми шамшер ба Мавлоно зада сари нозанинашро аз тани покши ба чандин хорӣ ҷудо карда, гирифта бадар рафтад. Дар хоби роҳат ғунуда будам, ки ин хабари хоила ба гушам расид. Сипандвор аз ҷои худ барҷаста мутаваҷҷеҳи он самт шудам, дар он вақт субҳ дамида. Чун ба хонаи Мавлоно шудам, тани Мавлонои бечораро бесар дар миёни хоку хун ба чандин хорику зорӣ ёфтам. Фигон аз ниҳодам баромад ва ашки гулгун аз дида мисли жола меборидам... Хоҷакулии парвонаҷӣ хабар ёфта, ӯ низ даррасид ва ҳар кас аз ин муқаддима хабар ёфт, ангушти таҳайюр ба дандон газида, дар баҳри тафаккур фу-

ру мерафт. Билохир тани Мавлоноро бо обрӯи бисъёр дар шарқии вилояти Қитоб ба мавзеи қабри Охунд бурда дафн кардем. Хамон вақт буд, ки амир Насрулло ба Қаршӣ омад, сари Мавлоноро он гумроҳони палид он чо бурданд.

Ба ин тариқа, Ҳозик бо фармони амир Насруллои манғит пагоҳии шанбе, 14 январи соли 1843 дар вилояти Шаҳрисабз (ҳоло райони Қитоби вилояти Қашқадарӣёи РСС Ўзбекистон) қатл мегардад. Қабри Ҳозик ҳоло дар самти Шарқии Қабри-стони Охунди райони Қитоб воқеъ аст.

Ин воқеаи мудҳиш, яъне бо фармони амир Насрулло кушта гардидани Ҷунайдуллои Ҳозикро ҳам Мирзо Олими Тошкандӣ, ҳам Фареҳи Шаҳрисабзӣ, ҳам Имомалии Қундузӣ ва ҳам далели бо дасти ҳуди шоир навишта батамом тасдиқ мекунанд.

Ҳарчанд Ҷунайдуллои Ҳозик зиндагии пур-**Мероси адабии Ҳозик** машаққат ва пуртахлука ба сар бурдааст, аз худ мероси пурбаракате боқӣ гузоштааст, ки аз «Девони ғазалиёт», достони «Юсуф ва Зулайҳо», рисолаҳои «Воқеоти исломӣ» ва «Таҳқиқ-ул-қавоид» иборат аст. Рисолаи «Таҳқиқ-ул-қавоид»-ро ҳуди Ҳозик «Шарҳи қонунча» низ номидааст. Ҳоло се нусхаи ин асар маълум аст. Як нусхаи асар таҳти № ПНС—186 дар захираи дастнависҳои шарқии китобхонаи ба номи Салтыков-Щедрин (ш. Ленинград) ва ду нусхаи он дар зери №№ 1306, 6794 дар захираи дастнависҳои Шарқии АФ РСС Ўзбекистон (ш. Тошканд) нигоҳдорӣ мешавад. Рисолаи «Воқеоти исломӣ» асари таърихӣ тарҷумаиҳолӣ аст. Алҳол ду нусхаи «Девони ғазалиёт»-и Ҳозик маълум аст. Як нусхаи он таҳти № С 470 дар захираи дастнависҳои шарқии Шуъбаи Ленинградии Институти Шарқшиносии АФ СССР ва дигаре дар ихтиёри Э. Шодиев маҳфуз аст.

Аз баёзҳои зиёди қалами маълум шуд, ки ҳамаи ашъори лирикии Ҷунайдуллои Ҳозик ба ин ду нусхаи девон дохил нашудаанд. Аз ин рӯ, дар ҷамъовари қардани ашъори лирикии Ҳозик маълумоти баёзҳои хаттӣ ҳам пурқимат аст.

Достони «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ҳозик ду маротиба, аввал соли 1905 дар Тошканд ва бори дуюм соли 1914 дар Лоҳур ба тарзи литографӣ нашр шудааст. Ҳоло 21 нусхаи хаттӣ достони «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ҳозик ба мо маълум аст. Дар аксарияти нусхаҳои қадим ва ду наشري номбурда ҳаҷми достон 4496 байт омадааст. Ҳуди Ҳозик дар хусуси ҳаҷми достонаш чизе наменҷуяд.

Ба ин тарик, ҳамаи он ашъори лирикӣ ва достони «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ҳозик ба мо имконият медиҳанд, ки доир ба мазмуну мундариҷаи ғоявӣ ва баъзе ҷиҳатҳои бадеии ашъори шоир ба таври мухтасар мулоҳиза биронем.

Мазмуну мундариҷаи ашъори Ҳозик ба мис-**Мундариҷаи ғоявӣ** ли ашъори гузаштагони ӯ гуногун аст. Дар

ашъори лирикии Хо- як силсила ашъори Ҳозик симои шоир ҳамчун
 зик як шахси ошиқи беқарори ҳаёт, дилбохтаи
 хубрӯён ва мафтунӣ манзараҳои зебои табиат намудор мегар-
 дад Қаҳрамони лирикӣ дар як қисми шеърҳои шоир рӯзҳои
 гузаштаи боҳаловат, висоли ёр, қаноат аз май ва дигар хур-
 сандиҳои худро бо дарду аламҳо ба ёд оварда, аз гардиши
 даврон, ки ўро ба ҳблати ногуворе расондааст, шикоятҳо ме-
 намояд:

Еди айёме, ки пур аз май сабӯе доштем,
 Шаб ҳама шаб бар сари ғам ҳою ҳуе доштем.
 Шаб ниҳон з-ағъёр мову ёр дар базми висол,
 Мо ҳам аз имои абрӯ гуфтугӯе доштем.
 Гардиши даврон гули моро чунин пажмурда сохт,
 Варна дар ин боғ мо ҳам рангу бӯе доштем.

Дар лирикаи Ҳозик шахси ошиқро ҳичрони ҷонгудоии ёр,
 бадқирдорҳои бешумори ағъёр ва беҳирадию пастфитратҳои
 аҳли ноқобили замон азобҳои рӯҳӣ медиҳанд. Шоир қирдори
 беҳирадони замонро маҳкум намуда қайд мекунад, ки онҳо
 дар назди ишқ ба мисоли ҳайвонанд, ки тафовути анбару
 абирро аз алаф намедонанд:

Ҳозик, мағӯ ба беҳирадон рози ишқро,
 Аз анбару абир кашад гову хар чӣ ҳаз!

Қаҳрамони лирикии шоир пайваста ба висоли ёр меқӯшад,
 вале ба сабаби монеаҳои бисъёр мудом ноқоб аст. Бинобар
 ин, дар як силсила шеърҳои шоир симои қаҳрамони лирикӣ ба
 мисли як шахси гирифторгаштаи дарду аламҳо, шахси дар
 зери бори гарони ғаму андӯҳмонда намудор мегардад:

Маро чун бишқуфад хотир, ки ҳамчун ғунҷаву лола
 Дилам хун аст ту бар ту, чигар доғ аст то бар то.
 Дар ин айём ҳар кас ҷоми айше мекашад чун гул,
 Ману доғи дилу хуни чигар чун лолаи хумро

Дар лирикаи Ҳозик гоҳе масъалаҳои иҷтимоию сиёсии за-
 мон ҳам ифода ёфтаанд. Зоҳиран шоир ҳар қадар ки ба ка-
 молоти маънавий мерасид, ҳамон қадар дар ашъори ӯ нуқсо-
 ну қасофатҳои замон бештар танқид карда мешуданд. Ҳозикро
 хусусан хору залилии аҳли фазлу қамоли замона ба ташвиш
 меовард. Вай ба ҳубӣ мушоҳида мекард, ки дар он замона
 одамони боақлу хирад мунтазам дар азобу уқубат ва шахсо-
 ни бетамизу хирасар ва сифлагон соҳибӣ иззату эҳтироманд.
 Аз ин сабаб, шоир ба ин тартиботи беадолат бештар эътирозҳо
 доштааст. Чунончи, аз сифлатабъони муҳит ба дод омада ме-
 гӯяд:

Ку адофаҳме, ки бо обрӯ кунам қори забон,
 То ба қай бо сифлатабъон ришқунбонӣ кунам.

Ҳозик дар ҷои дигари ашъораш ин тоифаи гумроҳу бета-
мизро ба «гови назоидаи бешир» шабоҳат дода гуфтааст:

Аз он касе, ки расидаст нав ба мансабу давлат,
Тамаъ мадор, ки гови назода шир надорад

Ҳозик ба соҳибони мансабу давлат, ки аҳволи халқу мам-
лакатро ба дараҷаи тоқатгудоз расонидаанд, нафрати сӯзон
дорад. Ба ақидаи шоир, ҷунонки шаддаи гавҳарро ҳеҷ гоҳ
«тори анкабут» намебардорад, ин сифлагон ҳам аз ӯҳдаи ба
халқу кишвар роҳбарӣ намебароянд:

Халқи оламро на ҳар дун даст бар сар мекашад,
Ин қадаҳ аз даври гардун меҳри ховар мекашад.
Бори узви ҷоҳро ҳар сифла натвонад кашид,
Ҳеҷ тори анкабуте икди гавҳар мекашад?!

Ин тоифаро ҳирси мансабу дунё ба дараҷае расондааст,
ки аз ҳеҷ кори зишт рӯй наметобанд ва ҳатто тайёранд, ки аз
шири сафеди модар хуни падарро бикашанд. Яъне онҳо дар
ҳирси давлату мансаб аз хуни одамони наздиктарини худ низ
парҳез надоранд:

Баски масти бодаи ҳирсанд абиои замон,
Табъашон хуни падар аз шири модар мекашад

Ҳозик таъкид мекунад, ки ҳаргиз ба тавозӯи сохтаи ин тои-
фа, яъне аҳли мансабу зулм фирефта нашоёд буд. Аҳли зулм
каждумтабиатанд ва тавозӯи онҳо ба ҳаракати каждум мемо-
над, ки пеш аз заҳр задан наштари худро ҳам мекунад:

Қасди золим аз тавозӯъ нест ҷуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб заҳр чун бармекашад.

Ҳозик ҳамчун шоири инсодӯст меҳост, ки дасти золимон
абдан кутоҳ бошад ва мардум ҳаргиз рӯи зулму залолатро
набинанд. Аммо дар замони Ҳозик ин гуна ҳоҳишҳо танҳо ор-
зую идеалии шоир буданд. Бо вучуди ин, ӯ ба ҳар восита роҳи
зулм ва амалиёти золимонро пешгирӣ менамуд. Дар ин роҳ
ҳатто шоир подшоҳи вақт амир Насруллоро насихатҳо карда,
ӯро ба роҳи адлу инсоф ташвиқ намуданӣ шудааст. Чун лаш-
қари амир Насрулло «молу мулки бечорагонро тороҷ мекар-
данд ва нолаю зории бегуноҳон замину замонро ба ларза ан-
дохта буд», Ҳозик саҳт дарғазаб мешавад ва қасидае иншо
карда, ҳамон замон то ҳузури Насрулло мерасонад. Чанд бай-
ти қасида ин аст:

Баҳри он подшоҳ кард худо,
Ки низоми ҷаҳон бувад барпо ..
Яъне кас моли дигаре нахӯрад,
Сари мазлум золиме набурад.

Дар ин панднома Ҳозиқ ба амир таъкид кардааст, ки подшоҳ бояд сабабу мақсади вучуд доштани худро фаромӯш на-созад подшоҳ ба мамлакат маҳз барои адлу дод, ободӣ, ҳиф-зи тартибу низом зарур аст.

Ҳозиқ дар ашъори лирикӣ, аз ҷумла, дар шеърӣ боло дар замони худ ҳукмфармо будани зулму залолат ва беадолати-хоро нишон медиҳад, лекин роҳи халосиро танҳо дар тартиби давлатдорӣ подшоҳи боадлу инсоф ва фуқаропарвари замо-на ҷустааст. Ин маҳдудияти таърихӣ Ҳозиқ аст. Чунки ӯ моҳияти синфӣ табақаи истисморғари ҷамъиятро, ки сардори он худ амир буд, дар шароити онвақтаи Осӣён Миёна наме-фаҳмид.

Дар лирикаи Ҳозиқ иллатҳои ҷамъияти онрӯза ба тариқи истехзоҳои талх фаш карда шудаанд. Ҳозиқ кирдор ва афъоли зишти аҳли сарват ва табақаи ҳокиму муфтхӯри замонаро маҳ-кум кардааст. Мисоли ин ғазали дар хусуси зар гуфтаи шоир аст. Дар ҷамъияти он давр қадру қимати инсон ва аз рӯи ақ-лу заковат, донишу фазилат ва феълу ҳӯи нақӯ, балки аз руи сарват, аз руи миқдори молу зар муайян мегардид. Сарват-мандон — табақаи ҳокиму муфтхур ҳарчанд ақлу дониш ва фазилати казоӣ надоштанд, вале соҳиби обрӯю эътибори ба-ланд буданд. Аҳли фазлу хирад ва одамони доно, ки ба симу зар кам аҳамият медоданд, дар назди ин тоифа эътибор на-доштанд. Ҳозиқ ин беадолатӣ ва нобаробарии иҷтимоиро бо кинояву истехзоҳои талх маҳкум кардааст. Шоир таъкид кар-дааст, ки дар замони у молу зар аз ҳамаи он чи ки барои инсон муқаддас аст, авлотар шинохта мешавад. Шоир ин ҳа-қиқати талхро бо кинояи заҳромез ифода намудааст:

Симу зар таҳсил кун гар обрӯ меҳаҳадат,
Обрӯе дар ҷаҳон кай бехтар аз симу зар аст?!

Ҳозиқ бо истехзо мегӯяд, ки симу зар ба инсон қувваи нав, рӯи тозае бахшида, дар ҳалли мураккабтарин душвориҳои зиндагӣ чароғи ақлу заковат шудааст. Доро гарчи гунаҳкори азим аст, бо қувваи молу зар «дили худо»-ро ёфта то биҳишт ҳам рафта метавонад:

Нурбахши дидаҳову ҳалли мушкилҳост зар,
Қуввати дин ҳам агар донӣ, зи зарри аҳмар аст.
Нест бадгар дузахе аз безарию муфлисӣ
Рост гӯям, зар калиди боғи Хулду Кавсар аст.

Ҳозиқ дар ин ғазал бо як ҳарорати шоирона ва кинояи талхи нишонрас изҳор мекунад, ки агар аҳли сарват ба во-ситаи молу зар ҳатто «дили худоро ба даст оварда» тавонад, пас дар хусуси мушкилоти дигар сухан рондан ҳоҷат надорад:

Метавон бо зар худоро ҳам зи худ хушнуд сохт
Зар худоро чун хуш ояд, пас чӣ ҳарфи дигар аст?

Ҳозик бо фазлу хиради худ назди шоҳу амир ва сарватдорони замонаш қадру қимати дуруст надошт, вале ӯ худро бо камолоти маънавӣ аз он гуруҳ бузургтар медонист ва ба ин ифтихор дошт:

Ба гиру дори бузурги ту бош хуш, ки дили ман
Гирифтааст, таманнои дору гир надорад
Зи файзи олами маъни ба махзани дили Ҳозик
Чавоҳирест, ки шоҳи фалаксарир надорад

Шоир мансабдорони мағрур ва шуҳратпарасти замонашро ба навиштаҳои нигини ангуштарин монанд кардааст, ки он зеби даст бошад ҳам, лекин пайваста дар қайд аст:

Хатост даъвии озодият зи шуҳрати чоҳ,
Кучост махласи номе ки бар нигин афтад

Дар ин байт Ҳозик озодии шахсиро бар чоҳу ҷалоли табақаи ҳоким ва аҳли мансаб бо устодӣ муқобил гузошта, аз тарзи зиндагии худ нозу ифтихор кардааст

Яке аз нуктаҳои ҷолиб, ки дар ашъори лирикии Ҳозик ба назар мерасад, саъю кушиш ва муборизаи шоир барои сухани фасеҳу матин ва назми баланду оли мебошад. Ҳозик сухани манзуми бадеъ ва шеъри хубу аълоро хеле арҷманд ва покиза нигоҳ медорад. Ба ақидаи Ҳозик, бояд «аз насри бадеи оӣ, гавҳар об» ва «аз қадри шеъри аъло, зарри холис бенуру бетоб гардад». Агар сухан гавҳар аст, чун манзум шуд, қадри вай дучанд афзун бошад. Ба ин маъни шоир меғӯяд:

Суханро шеър бахшад зеби дигар,
Шавад аз назм афзун қадри гавҳар
Агар худ шеърро хусне набуди,
Ба Ҳассон қан, наби эҳсон намуди

Ҳозик бо мақсади покиза нигоҳ доштани шеър ба муқобили шоирони пастфитрати замон баромада, шеъри онҳоро бо кинояву истеҳзоҳои талх танқид кардааст:

Манеҳ ба шеъри қачи сифла зинҳор ангушт,
Қи мисран ғалаташ мегазазд чу мор ангушт

Ба ақидаи Ҳозик шоир бояд шахси пешқадаму пурдон ва зақӣ бошад. Аз ин сабаб у ба шоиртарошони сифлатабӣи замон хитобан гуфтааст:

Бешуурон он қадар дар шеър печиданд, ҳанф
Дар сухан акнун маро нанг аст, дар ашъор ор!

Ҳозик шоири евағуи пастфитрат Ҷалол-маҳдумро, ки мазмуни ашъори дигаронро пайваста дар шеърҳои такрор меовар-

ду худ шеъри дуруст гуфта наметавонист, бо суханони тунду пешдор ба зери танкиди сахт гирифтааст

Гуфти, ки зода табъи ман ин бикр фикрро,
Сад шуй карда духтари золи қасидаат
Эй карда шеъри ҳалқ ба чандин бало дучор,
Бояд гирист, ох ба холи қасидаат

Ҳозик дар як ғазалаш (На маро сояи тубою на кавсар даркор Қади чун сарви сиҳию лаби шаккар даркор) табъи салиму фитрати баланд, дили пурчушу эҳсоси пурҳаяҷонро аз шартҳои шеъри олии медонад Маҳз дар ҳамин сурат шоир қодир аст, ки шеъри аълое бисарояд Албатта, ин талаби Ҳозик танҳо як тарафи шеъри хуб гуфтаи ва шоири комил будан аст Ба ҷуз ин барои шоир дониши ҳарҷонибаи амиқу комил, ҷунончи, дониستاني 'зиндаги, таърихи маданият, фалсафаю сиёсат, адабиёт ва ҳарҷониба аз худ қардани таҷрибаи бон адабии сухансароени гузаштаю муосир низ аз шартҳои зарури аст Шахсан ҳуди Ҳозик дар сабку услуби бадеи ва тарзи баён аз таҷриба ва мактаби адабию бадеии гузаштагонаш ба хуби дарси маҳорат омӯхтааст

Дар ашъори лирикии Ҳозик ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа, ғоя ва ҳам аз назари сабку услуби бадеи таъсири Саъди, Ҳофиз, Ҷоми, Қассоб, Нозим, Ваҳшӣ, Бедил ва Зебуннисо қалон аст Ҳозик дар шеърҳои ӯзбекӣ ба Фузулӣ ва махсусан Навоӣ пайравӣ намудааст

Достони «Юсуф ва Зулайхо»

Ҷунаидуллои Ҳозик достони «Юсуф ва Зулайхо» ро дар замони ҳукумати амир Умархон (1809—1822) шуруъ намуда, соли 1239—1824 хатм кардааст. Дар ин хусус ҳуди ӯ

менависад:

Намуд илҳом дар таърихаш иншо
Муфассал қиссаи «Юсуф Зулайхо»
Шуруъаш буд аз даври Умаршоҳ,
Ки зад бар садри чаннат хаймаи чоҳ
Набурдам худсари дар ҷайби анҷом,
Ки даври салтанат з у ефт итмом
Гараш оғоз буд анҷоми давлат,
Вале шуд хатм дар оғози шавкат
Чи шавкат? Нури ҷашми шоҳи Фағфур,
Ба ҷашми гаҳи у биншаст чун нур

Ҷунон ки мебинем, шоир вақти итмоми достонро «оғози шавкат» ва «шавкати нури ҷашми шоҳи фағфур» (Муҳаммадалихон — У. К) медонад Аз ин далел маълум мешавад, ки Ҳозик достонро дар Бухоро не, балки дар ҳуди Хўқанд ба итмом расондааст

Ҳозик достони худро дар пайравии достонҳои Ҷомию Нозим гуфтааст. Ҳозик низ кушиш кардааст, ки ба воситаи қиссаи

ишки ба Юсуф варзидан Зулайхо мулохизаҳои худро чиҳати давру муҳит ба тариқи нав, ба таври тозаю ҷудогона баён созад:

Ба дӯши киссан Юсуф, Зулайхо,
Муассасъ хилъати дигар биоро.
Либоси тозаву ушшоки тоза,
Баҳори тозаву авроки тоза.

Зотан Ҳозиқ ба мақсадаш ноил гардидааст. Зеро достони ӯ чи дар хатти сужет ва чи шарҳу тафсири амалиёти қахрамон-хо нуктаҳои муҳими хосе дошта, бештар мазмуни дуньявию ҳаётӣ касб кардаанд.

Ин дoston аз 60 боб (4496 байт) иборат буда, бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф (мафойлун, мафойлун, фаулун) таълиф шудааст. Сужети асар, пас аз бобҳои анъанавӣ, бевосита аз боби 12 «...Таваллуд ёфтани Юсуф» оғоз ёфта, то боби 59 «Қом ёфтани Зулайхо...» давом мекунад.

Дар Мағриб Таймус ном шоҳе буд. Ӯ фарзанд надошт. Рузе вай духтардор мешавад ва номи ӯро Зулайхо мегузоранд. Ӯ бaсе зебо буд. Зулайхо ба балоғат мерасад. Вай дар хоб ҷавонеро дида, ғойбона дил мебандад. Зулайхо ҷавонро бори сеюм дар хоб дида, меурсад, ки чӣ ному нишоне дорад:

Мазмуни мухтасари дoston

Кучо будӣ, ки ман девона будам?
Зи хешу ошно бегона будам.
Бигӯ шаҳрат кучо, кӯят кадом аст?
Туро, эй бенишон, охир чи ном аст?

Ҷавон ҷавоб медиҳад:

Азизи Мисраму дигар ту худ рас,
Бувад дар хона чун кас ин суҳан бас.

Ҳарчанд ба Зулайхо хостгорони бисёр меоянд, вале ба касе розӣ намешавад ва дар ёди ҷавони дар хоб дидааш рӯзгор мегузаронад. Вазири Миср Азиз аз шӯҳрати хусну ҷамоли Зулайхо хабар ёфта, ба хостгорӣ одам мефиристад. Падари духтар ба ин шахс розӣ мешавад. Зулайхоро бо тӯю тамошои пуршукӯҳ ба Миср меоранд. Ӯ ба хубӣ мефаҳмад, ки Азизи Миср ҳамон ҷавони дар хоб дидааш нест, вале сир аз даст намедиҳад. Зулайхо дар хонаи Азиз, дар қасри бошӯкуҳе мемонад, лекин ӯро ба худ наздик намегузорад ва ба ёди маҳбуб бо ғаму андуҳ зиндагӣ мекунад.

Яъқуби Қанъон дувоздаҳ фарзанд дошт. Номи хурдиаш Юсуф буд. Юсуф ҳам хусни зебон беҳамато ва ҳам ақлу фаросати баланде дошт. Аз ин рӯ Яъқуб ӯро бисёр дӯст медошт. Писарони дигараш ба ин рашк мекунанд. Рӯзе онҳо бо ҳам за-

бон як намуда, Юсуфро ба сахро мебаранд. Бародарони ҳосид насихатҳои падарро фаромӯш намуда, ба Юсуф адоват меварзанд, Юсуфро таъкиб мекунанд ва бераҳмона мезананд. Юсуф аз ин бародарони сангдил бо нолаву зориҳо илтифот меҷуяд. Аммо дар дили онҳо раҳме набуд. Аз ташнагии гуё дили Юсуф дуд мебаровард, лабу забонаш хушк гардида буданд. У бо нолаву зори ва илтиҷо об мехост ва об меҷуст. Ниҳоят, ба дили яке аз бародарон раҳме меояду ба дасти Юсуф чоми обе медиҳад. Вале Шамъуни бераҳм аз дасти Юсуф ин чомро ситонида мешиканад ва мехоҳад, ки худи Юсуфро бо шамшер зада пора бигардонад.

Аммо Яҳудо бо ханчари обдоре ба Шамъун ҳамла намуда, аз марг Юсуфро начот медиҳад. Бародарон бо ин мочаро ва таҳдидҳо ба назди чоҳи мудҳише мерасанд ва қарор медиҳанд, ки Юсуфро ба ин чоҳ биандозанд.

Бародарони маккор ба назди Яъқуб бо гирьяву нолаҳои сохтае омада хабар медиҳанд, ки хангоми лолачинӣ Юсуфро ногаҳон гург хурдааст. Онҳо ба исботи фикр пирохани хунини Юсуфро ба назди Яъқуб мегузоранд. Дар ин ҳолат писарони ҳилагар шубҳаи Яъқубро пай бурда, аз сахро гургро дастگیر мекунанд ва даҳонашро хунолуд сохта ба назди падар меоранд. Вале гург аз қазо ба забони ҳол омада хангоми ҷустуҷуи бачаи гумкардааш ба тухмати ин ҳилагарон дучор омадан ва аз воқеаи Юсуф хабаре надоштани худро изҳор мекунад.

Қорвони Молик аз Мағриб ба Миср мерафт. Дар роҳ ба назди чоҳе расида, қорвониён мехоҳанд, ки об бигиранд, вале аз чоҳ бо расан Юсуфро кашида мегиранд. Молик Юсуфро ба Миср меорад ва ба сифати ғулом уро дар бозор фурухтани мешавад. Аз ин воқеа Малик Рӯён, вазири ӯ Азиз ва зани вазир Зулайҳо низ огоҳ мегарданд. Зулайҳо дар бозор Юсуфро мешиносанд:

¶Ба дил гуфт ин ҳамон шамъи ниҳон аст,
¶Ки аз рӯйи маро оташ ба ҷон аст.

Бо маслиҳати Зулайҳо Юсуфро Азиз харида ба хонаи худ меорад. Чанд гоҳ Юсуф дар хонаи Зулайҳо хизмат мекунад. Онҳо бо ҳам шабҳо саргузашт мегӯянд ва аз асрори якдигар огоҳ мешаванд.

Зулайҳо борҳо мехоҳад, ки Юсуф ба ӯ наздик бошад, лекин Юсуф вазифаю шараф ва исмати хешро комилан нигоҳ медорад. Ниҳоят, Зулайҳо ӯро ба хонаи хилват дароварда танг ба огуш мекашад. Аммо Юсуф аз огуши Зулайҳо раҳо ёфта ба берун мегурезад. Зулайҳо дар ҳолати изтироб аз қафо домани Юсуфро дошта пора месозад ва пас дар назди Азиз ба Юсуф тухмат менамояд, ки гуё ӯ нияти таҷовуз дошт. Баъди ин Юсуфро бо маслиҳати занони Миср ва фармони Азиз ба зиндон меандозанд. Вале ишқи Зулайҳо дубора оташ мегирад, аз қардааш пушаймон мегардад.

Дар зиндон обдор ва суфрагустори шоҳ низ бандӣ буданд. Шабе обдор лоб мебинад, ки шоҳ аз ӯ оби ширин хостааст. Юсуф хоби вайро ба неќи таъбир намуда, таъкид месозад, ки обдор аз зиндон озод ва сохиби мансабҳо хоҳад шуд. Дар ин зимн Юсуф аз обдор хоњиш менамояд, ки аз хусуси ӯ ба шоҳ хабаре бидиҳад.

Дере нагузашта малик Рӯен хоби нохуше мебинад, аммо касс таъбири ин хобро гуфта наметавонад. Обдор маликро аз хусуси дар ин соҳа қобилияти хубе доштани Юсуф огоҳ намуда, таъкид мекунад, ки Азиз ӯро бегуноҳ зиндонӣ кардааст. Юсуфро аз зиндон меоранд ва у натиҷаи фоҷиавӣ доштани хоби маликро шарҳ медиҳад. Малик Рӯен баъди ин тадбир чуста, Азиро аз вазорат маъзул ва ба ҷои у Юсуфро таъин мекунад. Юсуф дар пешгирии натиҷаи фоҷиавии хоби Малик тадбирҳо меҷӯяд, захираи ғалла зиёд менамояд, дар мамлакат адлу инсоф ва беҳбудии раиятро барқарор мегардонад. Зулайҳо дар ишқи Юсуф пайваста месузад, дар сари роҳи ӯ вайронаеро маскан гирифта, бо аҷзу нотавонӣ ба ёди Юсуф рӯзгор мегузаронад. Ба ин аҳволи Зулайҳо раҳми Юсуф меояд ва ӯро ба боргоҳи худ меорад. Аз дили Зулайҳо ғаму андӯх дур гашта, аз нав ҷавон мешавад ва хуснаи борҳо мефизояд.

Юсуф тӯи калон ороста ба Зулайҳо хонадор мешавад. Ҳарду дар висоли якдигар сӣ сол якҷоя зиндагӣ мекунанд ва фарзандҳо меёбанд. Баъди ин аввал Юсуф ва сипас Зулайҳо аз дунёе чашм меҷушанд.

Чунон ки гуфтем. «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ҳозик дар пайравии дostonҳои Чомию Нозим таълиф шудааст. Ба ин маънӣ, Ҳозик, дар фасли «Сабаби интизoми китоб» таъкиде дорад. Ба ақидаи Ҳозик, ҳарчанд Чомию Нозим ин қиссаи дилангезро ба назм оварда «в-аз он дурр қадри сад гавҳар» шикастанид, вале ба он қисса, ҷилон нав, рангу бӯи тоза ва «маъниҳои ношунуфта» зам намудан мумкин аст:

...Кучо ҳарфест дар олам нагуфта,
Бигӯ маъни, ки бошад ношунуфта

Ҳозик кӯшиш мекунад, ки ин қисса тақлиди маҳзи гузаштагон нагардида, балки асари наве мувофиқи давру муҳити худ бошад. Ҳарчанд Ҳозик ба асоси маснавиаш сужети умумии анъанавии ин қиссаро гузоштааст, аммо дар он нисбат ба дostonҳои Чомию Нозим тафовутҳо ҳастанд. Дар ин хусус С. Амиркулов ба таври иҷмолӣ таваққуф намудааст. Чунончи, аз назари хатти сужет оғози дostonи Чомӣ ба шарҳу эзоҳ ва ихори мулоҳизаҳои фалсафӣ ва оғози дostonи Ҳозик бевосита аз воқеаи таваллуд ёфтани Юсуф шурӯъ мешаванд. Дар асари Чомӣ падари Зулайҳо ба Азизи Миср хостгор мефиристад ва ба ин васила Чомӣ ду боби алоҳида «Фиристодани падари Зулайҳо косидро ба сӯи Азизи Миср ..» ва «Насими қабул аз

қисмиби Миср вазидан »-ро дохил кардааст. Дар достони Ҳо-
зиқ ин воқеа баръакси ҳол сурат гирифта, Азизи Миср ба па-
дарн Зулайҳо дар талаби духтараш хостгор мефиристад. Ин
сурати воқеа аз рӯи одату оини мардуме аст, ки шоир ба ин
тааллуқ дорад. Дар достони Ҷомӣ воқеаи «ба гург тӯхмат
бастанн бародарони Юсуф» вучуд надорад. Дар маснави Ҳо-
зиқ ин лавҳаи қисса илова шудааст, ки ин барои таъкид на-
мудани зулму ваҳшонияти бародарони Юсуф эпизоди муҳим-
ме шудааст.

Дар ин ду дoston чунин тафовутҳо бисъёранд. Махсусан ин
тафовутҳо дар ташреҳи амалиёти қаҳрамонҳо зиёд аст. Ин
ҷо ҳоло тавсифу ташреҳи ҳамаи персонажҳои дostonро дарҷ
намекунем. Зеро ғояи асар дар амалиёти қаҳрамонҳои асосии
он—образҳои Зулайҳо, Юсуф, бародарони Юсуф ва Малик
Рӯён ба хубӣ ифода ефтааст. Аз ин рӯ, танҳо ба амалиёти ҳа-
мин қаҳрамонҳо чашмандозе менамоем.

Образи Зулайҳо

Зулайҳо духтари ягонаи шоҳ Таймус буда,
аз рӯи этиқод мутааллиқи дини масеҳӣ аст.
У дар ҳусну ҷамол ҳамто надошт. Чун Зу-
лайҳо ба балогат мерасад, дар хоб ба Юсуф ишқ мебандад.
Ишқи Юсуф дар вучуди Зулайҳо торафт қувват мегирад ва
қувваи ишқ ба дараҷае мерасад, ки зиндагӣ барояш бе ёди
Юсуф ҳеч мегардад. Зулайҳоро ёди висоли Юсуф аз диёри
худ ҷудо месозад. Зулайҳо маҳз ба хотири Юсуф ба Миср мео-
яд.

У дар вақти тӯй хуб медонад, ки Азизи Миср Юсуф нест
ва шахси дигар аст, вале ба хотири висоли Юсуф ва дида-
ни дидори ӯ асрори худро ифшо намекунад ва ба душворнхо
тобу тоқат меорад. Чунончи, у худ ба худ меғӯяд:

Маро ишқе бубин охир чиҳо кард,
Ватанбеғона ғурбатогно кард,
Азизи Мисрҷӯен хор гаштам,
Парӣ гуфтам, ба деве ер гаштам

Чун дар бозори Миср Зулайҳо Юсуфро мебинад, дарҳол
ба шавҳари худ Азиз маслиҳат медиҳад, ки ин ҷавони ғулом-
ро ба ивази ҷавохироти бисъёр бошад ҳам бихарад.

Ҳарчанд Зулайҳо Юсуфро ба ҷавохирн зиёде меларад, вале
ба у ҳамчун ғулом не, балки дустн ҷонӣ ва ҳамрози меҳру-
бон муносибат мекунад, некию меҳрубониҳо менамояд:

Саҳар бедор гашти чун зи лобаш,
Нашустӣ дасту ру ҷуз бо гулобаш .
Ба пешаш ҳар нафас хоне кашидӣ,
Бисоте неъматн садгуна чиди

Аммо Юсуф ба сифати ғуломи зархарид ва пайғамбарзо-
даи поктинат ҳақшиносӣ мекунад ва аз дархостҳои ин зани
ошиқи беқарор рӯй мегардонад. Зулайҳо аз тамоми молу дунё,

чоҳу чалол рӯй гардонида, пайваста дар ёди висоли Юсуф рӯзгор мегузаронад. У бо мақсади ба худ чалб кардани тавачҷӯхи Юсуф бебоконе чораю тадбирҳо меандешад ва ҳатто бо маслиҳати занони Миср Юсуфро зиндонӣ ҳам мегардонад Ҳозик, ин лаҳзаро чунон ба устодӣ ва санъаткорӣ ба қалам овардааст, ки ҳонанда амалиёти Зулайҳои музтарибро маҳкум намесозад. Дар ин лавҳа кирдори Зулайҳо комилан бо тақозои мантиқ ва ҳақиқати бадеӣ сурат мегирад. Аслан Зулайҳои Ҳозик зани реалию заминӣ, зани оқилаву доно, зани муборизу ҳаётдуст ва зани дар роҳи ишқ устувору вафодор аст. У дар қуи ишқи Юсуф дину оини худро тарк менамояд, исломро қабул мекунад ва ба аҷзу нотаъини вайронаеро ба худ маскан мегузинад ва дар сари роҳи Юсуф ба оҳу нолаҳо умр ба сар мебарад. Ниҳоят, у маҳз ба фазилати устувории ҷасурӣ, сабурию пуртоқатӣ ва вафодорӣю садоқати тамоми ба мақсади деринаи худ — висоли Юсуф ноил мегардад.

Ҳозик бо образи Зулайҳо гоҷаи зани оқилаю устувор, пурсабру тоқат ва зани муборизи баҳту саодати худро тасвир кардааст. Ҳозик дар дoston хеле кушидааст, ки робитаи мантиқии амалиёти Зулайҳо бо ҳам узван пайвасти гарданд ва ҳам патиҷаи мантиқии муҳаббати поки инсонӣ бошанд.

Бо вучуди ин, дар ҷаҳонбинии Ҳозик мӯҳри маҳдудиятҳои замона барҷаста намоён аст. Қушода шудани ғирехҳои позук, ҳалли воқеаҳо ба қувваи илоҳӣ вобаста шудааст ва мувофиқи тасаввуроти динӣ анҷом мелазиранд.

Образи Юсуф Ҳозик дар образи Юсуф идеали бадеии худро ба воқеияти беадолат ва зулмпарвари муҳиташ муқобил гузоштааст. Ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ, фикрҳои пандомезона ва ахлоқии Ҳозик бештар тавассути саргузашт, кирдору рафтори Юсуф ва шарҳу эзоҳи он тарғиб гардидаанд. Юсуф ҷавони зоҳирану ботинан зебо, зираку оқил, марди бомулоҳизаю басо дурандеш, шахси ниҳоят самимӣ ва мудом ғамхори дигарон аст.

Юсуф ҷавони пурсабру тоқат, вазифашинос, покизақору покқичдон аст. Юсуфро рашку ҷинойтҳои бародарони бераҳму шафқат, чораю тадбирҳои Зулайҳои мубориз ва беадолатҳои Азизи Миср ба ғон роҳи зишту хиёлати виҷдон бурда наҷаговонад ва у аз болои ҳамаи ин разолату қабоҳат бо хиради баланд ва фазилатҳои олиии худ ғолиб меояд. Юсуф на танҳо марди хирадманди пурсабру тоқат ва фурутаъ аст, балки душмани ҷаҳолату нодонӣ ва макру ҳила ҳам мебошад. Ин фазилатҳои Юсуф дар эпизодҳои ба ҷоҳ андохта шудан, ҳамчун ғулом фурухта гардидан, бо тақлифи Зулайҳо яққоя бо қанизақон ба сайри боғ рафтан ва дар зиндон хоби суфрағустарро тадбир кардани ӯ равшан намоён аст. Юсуф инсонии комил аст. Ба тамоми шарту шоритҳои мардию ростӣ риоя мекунад. Вай ҳамчун пайғамбарзода аз меҳнаги вазнин ор надорад. Хуб медонад, ки ӯро Зулайҳо ба сифати ғулом харида-

аст. Аз ин рӯ, вай бо Зулайхо чун ошиқ не, балки аз рӯи шарти ғуломӣ муносибат менамояд.

Ин аст, ки барои Юсуф дар саҳро чӯпонӣ кардан аз ҳамаи он иззу нозҳои қасри Зулайхо авлотар аст. Хусусан, бузургӣ ва камолоти маънавии Юсуф дар вақти шарҳи хоби Малик Руён ва давраи вазорати ӯ ба таври барҷаста намоён мегардад.

Ҳозик тарғиби ақидаи адлу инсонпарварӣ, росткорию садоқат ва ғамхорӣи раияту мамлакатро ба воситаи маҳкум кардани амалиёти ваҳшиёнаи бародарони Юсуф ва танқиди саҳти тарзи вазорати Азиз пеш рондааст. Дар ин мавридҳо тадбири чораҷӯиҳои Юсуф, хислатҳои наҷиби ӯ қаҳлу нодонӣ ва зиштию беадолатиҳоро мағлуб мегардонад. Чунончӣ, Малик Руён хоб мебинад, ки ҳафт гови фарбеҳро ҳафт гови дигари лоғар меҳурад. Ин ҳафт гови лоғар ҳафт хушаи сабзу хуррамро меҳурад. Баъди ин ҳодиса ҳафт хушаи хушк ва хӯшаҳои дигари сабз омехта, якбора ҳамаи сабзу хуррамиро аз байн мебарад.

Хоби ваҳмангези шоҳ аз офату фочиаҳои хушксолию қаҳтиҳо ишора дошт, ки дар гузашта борҳо ба сари мардуми мазлум омада, ба сабаби набудани захираҳои зарурӣ аз лавҳаи ҳастӣ чандин шаҳру деҳотро ба тамои рабуда буданд. Таъбири ҳақимонаи Юсуф роҳи ягона дуруст ва усули одилонаю ботадбир ва ғамхорона идора кардани халқу мамлакат буд, ки дар замони Ҳозик ҳукмфармоёни гофилу нодони ҳукумати мангитҳо дар ин хусус фикре надоштанд.

Баъди таъбири Юсуф бо маслиҳати шоҳ аз сари давлат дур шудани Азизи бетамиз ва ба ҷои ӯ вазири мамлакат таъин гардидани Юсуфи хирадманд ғалабаи равшани ақлу идрокӣ салим аз болои ғафлату нодонӣ буд.

Ҳозик ҳам дар ин дoston ба мисли Ҷомию Нозим ба воситаи лоби пурҳавли шоҳ ва таъбири тадбири ҳақимонаи Юсуф қаҳлу нодонии ҳукуматдорони замони худро саҳт маҳкум карда, дар муқобили он гоӣи ҳукмони одилу доно, **ҳукмони ботадбири ғамхори раияту кишварро тарғиб** намудааст. Ин гоӣ дар он муҳити тираи зулмбунъеди шоир аҳамияти бузурги инсондустӣ дошт. Агар дар ин маврид он фитнаю фасод, ғоратгарӣ ва ҷангҳои барои тоҷу тахт бурдаи ҳукуматдорони замони Ҳозикро бо рашқу фитна ва кирдори ғоратгаронаи бародарони Юсуф муқоиса намоем, то ҷӣ дараҷаи моҳияти баланди иҷтимоию сиёсӣ ва мароми маҳкумӣ доштани ин асар беҳтар аён мешавад.

Ҳозик дар doston камолоти маънавӣ ва сифатҳои олии образи Юсуфро ҳамчун таҷассуми симони ҳукмони бохиради одил хеле хуб нишон додааст. Ин сифати олий дар суҳанони зерини Юсуф ҳам ба хубӣ ифода ёфтааст:

Раият гар набошад, бо кӣ шоҳ аст?
Фалакро рӯзи беахтар сиёҳ аст...
Вагар бошад туро доно вазире,
Чи худ дарди сар аз кишвар пагирӣ.

Чунон ки мебинем, дар ин байтҳо моҳияти халку мамлакат, макоми баланди раият вазифаҳои ҳукмфармоёни раият хуб маънидод шудаанд. Ин гуфтаҳо танҳо хитоби Юсуф ба Малик Рӯён набуда, балки хитоби Ҳозик ба шоҳу вазирони замонаш низ буданд.

Бо вучуди ҳамаи ин чихатҳои мусбат дар образи Юсуф нақши маҳдудиятҳои ғоявии Ҳозик ва муҳити зиндагии ӯ ба хубӣ намоён аст. Чунончи, ба Юсуф пайғамбарзодагӣ имконият намедихад, ки исмати худро биолояд ва ба хонадони набавӣ доғе гузорад. Юсуф муҳаббати Зулайхоро танҳо баъди исломро қабул кардани ӯ мепазирад.

Ҳозик дар офаридани образи Юсуф асосан аз қиссаи «Қуръон» дур нарафтааст ва аз ин ру образи Юсуф дар дoston чандон фаъол нест.

Ба инкишофу ривочи воқеаҳои doston **амалиёти бародарони Юсуф** ҳам таъсири муҳим дорад. Дар doston доирани амалиёти бародарони Юсуф чандон васеъ нест, вале кирдори нагини онҳо ба қисмати ояндаи Юсуф таъсири сахте бахшидааст. Дар дили хонанда амалиёти бародарони бераҳм нафрати сӯзон боқӣ мегузорад. Дар навбати худ рашку ҳасади ин бародарон барои тадричан ошкор гардидани фазилатҳои олии Юсуф сабаб ҳам шудаанд.

Ҳозик дар образи ин бародарони бадкирдори бераҳму шафқат ва ба макру тазвир мусаллаҳи Юсуф рашк, фиреб, зулму бедодӣ ва қабоҳату разолати абнои нохалафи замонаашро бо ҳақиқати бадеӣ тасвир намуда, нисбат ба кирдори ин разолатпешагон нафрати сӯзон ва белоёне баён кардааст.

Чун Юсуфро Башрӣ аз чоҳ кашида мегирад, бародарон аз он огоҳ шуда, ӯро ба сифати ғулом бар ивази ҳаждаҳ ҳазор дирам ба қорвониён мефурушанд, ки ин ҳам аз қамоли ноинсофӣ ва бераҳмии бародарони Юсуф гувоҳӣ дигарест. Ваҳшати бародарони Юсуф ҳатто раҳми гурги бегуноҳ ба тӯҳмат гирифтورشударо меорад. Гург дар назди Яъқуб ба забон омада, аҳволи хеш ва ҳақиқати қолро баён мекунад.

Вай, махсусан, маслиҳати уламою фузало ва аҳли хиради мамлакатро дар фаъолияти давлатии худ ба инобат мегирад. Малик Рӯён аз зиндон Юсуфро барои он озод намуд, ки аввал гуноҳе надошт, соя марди оқил, ғамхори халку кишвар ва содиқи адлу ростӣ буд.

Инак, Ҳозик дар образи Малик Рӯён **шоҳи идеалии одил** ва дар образи Юсуфи оқил **вазир ботадбирро бар хилофи ҳақиқати замонаи худ талқину тарғиб кардааст:**

Ки эй нодон, чаро дур аз тамизӣ,
Ки бо хорӣ раво бинӣ азизе?!

Аз ин рӯст, ки чунин вазири бетадбир аз ӯҳдаи сарварии халку давлат намебарояд ва ӯ бо фармони Малик Рӯён аз идораи давлат дур ва ба ҷояш Юсуфи оқилу ботадбир таъин мегардад.

Ба ин тариқ, қиссаи дилангези ишқу муҳаббати Юсуфу Зулайхо ба Чунайдуллои Ҳозиқ имконият додаст, ки дар зимни баёни ин қисса ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ ва ғояҳои баланди ҷиҳати даври муҳит пешқадамонаи худро ифода намояд.

Аз шарҳу тавсифи ниҳоят мухтасари тарҷумаи ҳол, мероси адабӣ ва хусусан таҳлили эҷодиёти Чунайдуллои Ҳозиқ ба хубӣ маълум мешавад, ки ӯ яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти ин давр аст.

Ҳозиқ дар ҳамаи жанрҳои маъмули замон — ғазал, қасида, муҳамас, қитъа, мустазод, рубой ва махсусан маснавӣ анъанаҳои беҳтарини гузаштагони худро бомуваффақият давом дода, аз ҷиҳати маҳорат ба дараҷаи устодӣ расидааст.

Эҷодиёти Чунайдуллои Ҳозиқ, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои таърихӣ, дар тарғибу ташвиқи афкори пешқадами замон чунончи, ғояҳои баланди инсондӯстӣ: танқиди зулму ҷаҳолат, бенизомиҳои ҳукуматдорон, тараннуми эҳсоси олии муҳаббати поки инсонӣ, некию нақӯкорӣ ва ғайра яке аз саҳифаҳои беҳтарини адабиёти охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX тоҷик мебошад.

АДАБИЁТ

Қаримов У. Мирзо Содақи Муншӣ, Душанбе, «Дониш», 1972, с. 164.

Қаримов У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX, Душанбе, «Дониш», 1974, с. 188.

Қаримов У. Нозими Хучандӣ, Душанбе, «Дониш», 1978, с. 124.

Амиркулов С. Чунайдулло Ҳозиқ ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо» Душанбе, «Ирфон», 1967, с. 94.

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Адабиёти нимаи дуюми асри XIX тоҷик бо давраи нав ва муҳимтарини таърихи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик, бо давран ба Россия ҳамроҳ шудани қисми зиёди Осиёи Миёна алоқаманд аст. Ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, қатъӣ назар аз сиёсати мустамликадорона ва сохти истибдодии Россия ба эътибори сабабҳои объективии таърихи воқеаи мусбате дар таърих ва тақдири ояндаи халқҳои ин кишвар буд. Агар мо муносибатҳои иқтисодию сиёсиро, ки дар давоми чандин аср байни Россияву Бухоро барқарор буд, таҳлил кунем, мебинем, ки ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна як ҳукм ва қонуни таърихӣ буд.

Ба муносибат ва алоқаҳои дӯстонаи Россияву Осиёи Миёна, ки аз асрҳои XVI сар карда васеътару мустаҳкамтар мешуд ва дар асри XIX аз ҷиҳати сиёсату дипломатӣ боз ҳам зиёдтар қувват ва тавсия гирифт, аз нимаи дуюми асри XIX сар карда мамониатҳои бисёре пеш омад. Ин мамониатҳо ҳам ба вазъияти дохилии давлатҳои парокандаи Осиёи Миёна ва ҳам ба баъзе омилҳои муҳимтарини хориҷиву байналхалқӣ вобаста буд.

Дар дохили Осиёи Миёна ҷангҳои пайдарпай ва хонумонсӯзи байни давлатҳои заифу камиқтдори Осиёи Миёна аморати Бухоро хонияҳои Хива ва Хўқанд вазъи иқтисодии кишвар ва дараҷаи хоҷагии қишлоқи вайро ба харобиву афтодагӣ расонда буд. Илова бар ин муборизаи феодалон ва сарлашкарони дохилӣ ба муқобили ҳокимияти марказии аморат ва хонияҳои мавқеъ ва иқтисодии давлатҳои мавҷударо хеле суст карда буд. Аз сӯсти ва беназмию парокандагии сиёсату иқтисодии хонияҳои Осиёи Миёна давлатҳои империалистии ғарб, аз ҷумла мустамликадорони Англия, ки дар Ҳиндустон мавқеи мустаҳкам доштанд, истифода бурдани мешуданд. Қўшиши онҳо ба он равона карда шуда буд, ки Осиёи Миёнаро аз ҷиҳати иқтисодиву сиёсӣ аз Россия дур кунанд ва кишварро ба доираи таъсир ва тасарруфи худ дохил намоянд. Аз ин сабаб буд, ки дар охири нимаи дуюми ин аср ва солҳои панҷоҳум миссионерон ва фиристодагонии махфия ошқори Англия дар Осиёи Миёна бисёр омаду рафт мекарданд ва бо ҳар роҳ кўшиш менамуданд,

ки ба муносибатҳои равнақ ёфта истодаи Россияву Осиеи Миёна раҳна зананд.

Дар чунин вазъият Россияи подшоҳӣ низ бе тараф буда наметавонист ва барои пешгирӣ намудани нуфузи Англия чораҳои қатъӣ мебаност пеш мегирифт. Пас аз он ки тадбирҳои дипломатӣ ва чораҳои дигар аз руи гуфтугӯҳои сиёсӣ иқтисодӣ натиҷае набахшид, ҳукумати подшоҳии рус ба чорабиниҳои қатъии ҳарбӣ иқдом намуд ва дар байни солҳои 1865—1868 қисми асосии Осиеи Миёнаро ба Россия ҳамроҳ намуда хонияҳои Бухоро ва Хиваро, ки ба ном мустақилии худро нигоҳ дошта буданд, аз ҷиҳати сиёсӣ ба худ тобеъ намуд. Ба ҳамин тариқ, дар солҳои шастуми асри гузашта Осиеи Миёна аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ ба империяи бузурги Россия ҳамроҳ гардид.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна аз ҷанд ҷиҳат ба ҳукми қонунҳои объективии таърих таъсири мусбате ба тараққиёти таърихии ин кишвар гузошт. Як ҷанд ҷиҳати ин таъсири мусбатро аз назар гузаронем.

Якум. Пеш аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна дар байни мулкҳои ҷудоғонаи ин кишвар ҷангҳои дохилӣ дар авҷ буд, ки мамлакат ва аҳолиро маҳкуми бенавой ва харобӣ карда буданд. Бар болон ин тартиботи ғуломдорӣ ғуломфорушӣ боз як бадбахтӣ ва мусибати калони халқи меҳнаткаш буд. Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудан ҷангҳои хонахаробкунандаи амирон ва тартиботи ғуломдорӣ барҳам дода шуд.

Дуюм. Дар асрҳои XVII—XVIII ва махсусан аввали асри XIX дар ҳаёти сиёсӣ иқтисодии Осиеи Миёна таназзули сахте ба вуқӯъ омада буд. Аммо Россия дар ин вақт назар ба Осиеи Миёна кишвари аз ҳар ҷиҳат тараққӣ кардае буд, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ торафт зиёдтар инкишоф меёфт ва ҳуди Россия ба доираи муомилоти молии дунё бештар нуфуз пайдо мекард. Дар чунин шароит ба Россия — ба мамлақати нисбатан пешқадам ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна сабаби пешрафти ҳаёти иқтисодӣ ва ҷунбиши маданияи ин кишвар гардид.

В. И. Ленин дар асари машҳури худ «Тараққиёти капитализм дар Россия» оид ба ин ҷиҳати масъала чунин навишта буд: «Капитализми рус ба ҳамин тариқ Кавказро ба муомилаи молин ҷаҳонӣ кашида, хусусиятҳои маҳаллии он — яъне боқимондан дарбастагии қадимаи патриархалиро аз байн мебард, — ба худ барои фабрикаҳои худ бозор ба вуҷуд меовард... Дар баробари процесси бо тезӣ калонизация шудани Кавказ ва бошиддат афзудани аҳолии зироатии он ҳамчунин процесси аз зироат ба саноат гузаштани аҳоли ҳам давом мекард... Моро ҳочати илова кардан нест, ки айни ҳамин аҳвол дар Осиеи Миёна ҳам, дар Сибирь ва ғайра ҳам рӯй меод ва медиҳад».

Сеюм. Осиеи Миёна ба Россия — ба мамлақате ҳамроҳ карда шуд, ки он дар нимаи дуҷуми асри XIX маркази ҳаракати ре-

волюционии коргарони саноатӣ мегардад ва дар он чо рӯхияи революционии табақаҳои гуногуни аҳолии меҳнаткаш торафт меафзуд. К. Маркс ва Ф. Энгельс нишон дода буданд, ки дар ин давр таъсир ва роли революционии Россия меафзуд. «Афкори танқидие, ки — навишта буд Энгельс,— аз мактабҳои немисии мо қариб билкул ғоиб шудааст, ҳамоно дар Россия паноҳгоҳе ба худ пайдо кардааст». Дар «Манифести Партияи коммунистӣ» навишта шуда буд, ки «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революционии Европа аст».

К. Маркс ва Ф. Энгельс моҳияти иртиҷоӣ ва империалистии ҳукумати подшоҳиро ошкор намуда, баробари ҳамин таъкид мекардаанд, ки Россия нисбат ба мамлакатҳои Шарқ таъсир ва роли пешқадамонае дошт. Ф. Энгельс дар яке аз мактубҳои ба К. Маркс навиштааш қайд карда буд, ки «...ҳуқмронии Россия барои бахрҳои Сиёҳу Хазар, барои Осиёи Марказӣ, барои бошқирдҳову тоторҳо таъсири мадания дорад».

Аммо бо вучуди ин, фаромӯш кардан лозим нест, ки сиёсати мустамликадоронаи ҳукумати подшоҳии Россия бо асли моҳияти худ реакционӣ буд ва барои дар асорат нигоҳ доштани халқҳои меҳнаткаши кишварҳои мустамлика нигаронида шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ аз Осиёи Миёна ҳамчун манбаи ашёи хоми саноат фоида бардошта, ба тараққиёти мадания ва иқтисодии ин кишвар диққат намедод. Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудан усули таҳсил дар мактабу мадрасаҳо таъбир наёфт ва ҳамон тарзи тадриси схоластикии асримиёнагӣ давом мекард. Дар баъзе шаҳрҳои калони мадания мактабҳои русии маҳаллӣ ташкил карда шуд, аммо дар ин мактабҳо фарзандони бою савдогарон барои омӯхтани забони русӣ таҳсил мекарданд.

Халқи меҳнаткаши Осиёи Миёна гирифтори зулми дутарафа — зулми бою феодалҳои маҳаллӣ ва мустамликадорони рус гардид.

Ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ махсусан дар аморати Бухоро саҳт ва хароб буд. Ҳукумати подшоҳӣ аз болон аморат ҳуқмронии пурра барқарор карда бошад ҳам, аммо ба бедодгарӣ ва худсарии амиру дастнишондаҳои ӯ қасдан даҳолат намекард. Дар аморат зулму истибдоди феодалӣ ба як шакли ваҳшиёнаву бедодгаронае давом мекард, таассуб ва иртиҷои динӣ ниҳоят авҷ гирифта буд. Тарзи идораи давлат ва усули ҳукумати амирон ҳамчунон бе таъбирот монда буд.

Аҳолии меҳнаткаш, махсусан деҳқонон дар натиҷаи истисморӣ ваҳшиёнаи феодалон ва рӯхониёни заминдор, андозу хирочҳои бешумор бенаво ва хоиахароб шуда буданд. Аҳволи деҳқонони шарқи Бухоро — мулкҳои кӯҳистонии амири Бухоро аз ин ҳам саҳттар ва тоқатфарсотар буд. Дастнишондаҳои амир — бекҳои маҳаллӣ аҳолии меҳнаткашро саҳт истисмор менамуданд, ва шиканча мекашиданд, зиндонӣ мекарданд, молу мулки онҳоро ба тороҷ мебурданд.

Бухоро дар Осиёи Миёна маркази таассуби динӣ ва реак-

цияи феодалӣ гардид. Махсусан давраи ҳукмронии ду амири охири — Абдулаҳад ва Олимхон давраи тиратарин ва муд-ҳиштарини халқҳои узбеку тоҷик буд. Дар тамоми риштаҳои зиндагии сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ҳукмронӣ ва таъсири ман-фии рӯҳониёни иртиҷопараст ривож ёфта буд. Камтарин тамо-юлотӣ омӯхтани илмҳои дуньявӣ дар мадрасаҳо ва озодфикрӣ «куфр ва гуноҳи азим» қаламдод мешуд ва барои он одамон-ро ҷазо меоданд, ҳатто ба қатл мерасониданд.

Рӯҳониёни иртиҷопараст, табақаҳои ҳукмронӣ кӯшиш мекар-данд, ки халқӣ меҳнаткаш ва аҳли пешқадами илму адаб бо маданияту илми халқӣ рус шинос нашавад. Шахсони тараққи-хоҳ ва маърифатгалаб, ки дар илму маданияти рус навигарие дида, ба омӯхтани он хоҳише изҳор менамуданд, аз тарафи ула-мо ва рӯҳониёни иртиҷопараст ба таъқиботи сахт дучор ва ба қатлу ғорат маҳкум мешуданд. Амир ва дарбориёни ӯ ҳатто ба Аҳмади Дониш барин шахси бузурги он замон дар вақтҳои охир имконият наменоданд, ки бо маданият ва тарзи зиндагии рус бештар ва чуқуртар шиносои шавад. Зеро онҳо мегуфтанд, ки чунин шиносоӣ дар фикру ақидаҳои шахсони пешқадам нис-бат ба сохти феодалии аморат ва идеологияи ҳукмрони динӣ майлҳои танқидӣ ва эътироз бедор мекунад.

Аммо ба ҳамаи ин монеаҳо нигоҳ накарда таъсири мадани-яи рус ба ҳаёти маданияту иқтисодии халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқӣ тоҷик рӯз то рӯз меафзуд. Натиҷаи равшани таъсири мусбат ва пурфоидаи маданияти рус ба вучуд омадан-и равияи маорифпарварӣ дар афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҳаёти адабӣ буд, ки бунёдгузор ва тарғиботчи барҷастаи он нави-санда ва мутафаккири бузурги он аср Аҳмади Дониш буд. Ғояҳои маорифпарварӣ ва тамоми эҷодиёти Аҳмади Дониш ба ин-кишофи маънавӣ ва мазмуни ғоявии адабиёти нимаи асри XIX таъсири ниҳоят калон гузошт.

Аҳамияти бузург ва мақоми маҳсули адабиёти нимаи дуо-ми асри XIX дар таърихи адабиёти мо низ дар он аст, ки дав-раи ҷараён ва инкишофи он бо давраи нави тараққиёти иқти-содиву сиёсӣ ин кишвар, яъне бо давраи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна алоқаманд аст. Муҳити нави иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар мазмуни ғоявии ин адабиёт мавзӯ ва оҳангҳои наве дохил намуд, ки аз ҷиҳати дараҷаи идеявӣ назар ба адабиёти гузаштаи тоҷик қадами ҷиддие ба пеш буд. Адабиёти нимаи дуоми асри XIX аз ҷиҳати ғояву равияи навоари худ дар шаклу мундариҷа нисбат ба адабиёти асрҳои охир муқаддам-тар буд.

Идеологияи ҳукмрони ин давр идеологияи ис-лом ва сохти иҷтимоӣ сохти феодалии ҷамъ-ият буд. Ин ду омил иқтисодиву идеологӣ ба ҳаёти маънавии замон, аз ҷумла ба маз-муни умумии адабиёти ин давр, нақши муай-

**Ҷараёни пешқадам
дар адабиёти нимаи
дуоми асри XIX**

яни ҳудро гузаштааст.

Таъсири идеологияи ислом махсусан дар соҳаи маданияту маориф хеле калон буд. Дар мактабу мадрасаҳо, ки манбаъ ва воситаи асосии таълиму тарбия ва равнақи маданияи ҷамъият буд, рӯҳи диниву схоластикии омӯхтани илм нигоҳ дошта шуда буд. Дар муддати қариб бист соли таҳсили мадраса фақат асосҳои идеявии ислом ва одоби русуми мусулмонӣ, маантики шаклӣ ва сарфу наҳви араб тадрис мешуд. Омӯхтани таъриху адабиёт, илму фанҳои дақиқу табиӣ дар программаи мадраса пешбини нашуда буд.

Қонуноҳои расмии давлатӣ ва шаръӣ (фикҳу фатво), русуму ахлоқ ва тартибу танзими давлатдорӣ ба онин доғмаҳои динӣ сохта шуда ба ҳимояи манфиати синфҳои ҳукмрон ва пойдор намудани асосҳои давлати диниву феодалии аморати Бухоро хидмат мекарданд.

Дар ҳаёти сиёсату иқтисодӣ ва маданияи ин давра таъсири реакционии эшонҳои феодали хеле калон буд. Ин табақаи диндорон дар байни мардум нисбат ба зулму истибоддод итоату сабри гуломворона, таваккул ва ризоро тарғиб намуда, бар ивази азобҳои ин дунё роҳату фароғату ҷовидонии дунёи охирагро ваъда мекарданд.

Таъсири табақаи ҳукмрони дин ва феодалиҳои сарватманд ба мазмуни ғоявии адабиёт ҳам бе таъсир намондааст. Пӯшида нест, ки ҳар синфи ҳукмрон, аз ҷумла уламои дин ва табақаи феодалиҳои ҳукмрони аморати Бухоро кӯшиш менамуданд, ки аз адабиёт барои ифодаи идеологияи худ ва ҳимояи манфиатҳои сиёсату давлатии худ истифода намоянд. Аз ин ҷост, ки синфҳои ҳукмрон ва худӣ ҳукмфармоёни аморат назми мадеҳавию дарбориро, ки дар он тартиботи аморат ва амалу рафтори ҳокими мутлақӣ он ба игроку муволиғаҳо таъсироти ситоиш мешуданд, дастгирӣ мекарданд ва барои ривочу равнақи он кӯшиш менамуданд. Дар атрофи дарбори амир шоиру шоиртарошоне, ки барои соҳиб шудан ба мартабаҳои дарборӣ ба амир ва дарбориёни он ҷонсупорона хидмат намуда дар шеърҳои амир ва давлати ӯро мадҳу ситоиш менамуданд, ҷамъ омада буданд. Ғайр аз ин, ҳукмронҳои Бухоро кӯшиш менамуданд, ки шоирони барҷаста ва соҳибистеъдоди замонашонро ҳам ба дарбори худ ҷалб намуда, дар рикоби хидмати худ нигоҳдоранд, онҳоро ба мадҳу ситоиши худ ва шавқату таҷаммули давлату дастгоҳашон маҷбур созанд. Қисме аз ин шоирон то охири умр аз ҷанги «меҳрубониҳои» амир халос шуда натавониста истеъдоди худро дар муҳити носози дарбори амир маҳв мекарданд, қисми дигари онҳо бо роҳе аз ин хидмати разилона раҳой ёфта ба қорҳои эҷодӣ машғул мешуданд. Баъзе шоирон агар роҳи халосӣ аз банди дарбори амир ёфта натавониста бошанд ҳам, ҳатто дар солҳои эҷодиёти «дарбории» худ иллату нуқсонҳои тартиботи аморатро ошкорона ва тунду тез танқиду мазаммат мекарданд.

Ахлоқи разилонаи доираи дарбор ва ҳукмфармоёни Бухоро

ба мавзӯ ва мундариҷаи адабиёти ин давр таъсири манфӣ расонд. Дар базму маҷлисҳои амирон — Музаффар ва Абдулаҳад — шоиронро ба иншоӣ шеърҳои ҳазломезу аз одоб берун тарғиб менамуданд, ки таъби «мубораки ҷаноби олий — амирро хурсанд кунад. Шоирони маддоҳи амир барои ба амир ва дарбориёни ӯ хуш омадан шеърҳои фачу бемазза ва фаҳшомезро ҳарчи зиёдтар ва ҳарчи пуस्तқандаву кушодатар менавиштанд. Шоҳин дар як манзумааш ҳолати вазнини шоиронро, ки аз рӯи маҷбурият ба иншоӣ чунин шеърҳо қалам мебардоштанд, бо сӯзу алам тасвир намудааст:

Меғӯянд, к-ин ҳарф ноғуфтанист,
Хазиф ҳаст, гавҳар чаро суфтанист?
Сухан гар чунин шахватангез нест,
Бар ӯ чоӣ таҳсин ба ҷуз тиз нест .
Ҳакиме, ки рамзи фалак гуфт нек,
Ба маҷлис кунад мадҳи кафлесу дег.
Чу донишваре шуъла дар фан гирифт,
Чароги хунар зери доман гирифт,
Нишонанд бар кашфу пой «К-эй фақир,
Қи инак сари тусту пой сарир,
Қалам гиру чобук кун андешас,
Фуру неҳ ба пой хирад тешас,
Тавонӣ ба ҷуз ева ҳарфе марон,
Ту худ евагу бошу мо ёвахон

Бо вучуди ин ки дини ислом идеологияи ҳукмрон ва синфи феодалҳо синфи ҳокими он ҷамъят буд, дар ҳаёти маънавӣ, дар маданият ва адабиёти он давр тамоюли пешқадаме буд, ки бо ҳаёти табақаҳои меҳнаткаш, бо шароити зиндагии оммаҳои истисморшаванда вобаста буд.

В. И. Ленин маданияти миллиро дар ҷамъияти истисморӣ тавсиф намуда навишта буд: «Дар ҳар як маданияти милли, унсурҳои лоақал инкишофнафтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд, зеро дар ҳар як миллат оммаи меҳнаткаш ва истисморгаршаванда ҳаст, ки шароити зиндагонии вай ноғузир идеологияи демократӣ ва социалистиро ба вучуд меоварад».

Равияи адабие, ки шароити зиндагии оммаи меҳнаткаши истисморшаванда ба вучуд оварда буд, дар он норизоӣ аз замона дар ақидаҳои пешқадамона ва эҷодиёти бисёр шоирони барҷастаи он давр ифода ёфта буд. Албатта, ин шоирон ҳам (Возех, Савдо, Шоҳин, Аҳмади Дониш, Ҳайрат ва монанди инҳо) аз маҳдудияти таърихӣ замони худ озод набуданд, дар ҷаҳонбинӣ ва эҷодиёти онҳо нақши идеологияи ҳукмрони он замон кам набуд. Аммо бо вучуди ҳамин мундариҷоти пешқадамонаи эҷодиёти онҳо қисмати беҳтарини адабиёти он даврро ташкил менамуд ва бар муқобили ҷараёни динию феодалӣ адабиёт равиҷи пешқадами прогрессивӣ ба шумор меравад.

Ба мазмун ва шакли бадеии ҷараёни пешқадами адабиёт

афкори маорифпарварӣ таъсири калони мусбат дошт, ки дар ин хусус дар фасли махсус таваккуф хоҳем кард.

Мавзӯҳои асосии равияи пешқадами адабиёти ин даврро аз назар гузаронем.

Дар эҷодиёти шоирони равияи пешқадам танқиду мазаммати табақаи ҳукмрон ва соҳибони давлату мансаб, изҳори норизоӣ аз соҳти мавҷудаи феодали мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ин мавзӯ махсусан дар эҷодиёти Аҳмади Дониш, Шоҳин, Возеҳ равшантар ва нисбатан муқамалтар инъикос ёфтааст. Ин шоирон бидуни хоҳишу ихтиёрашон чанд муддат дар хидмати амир буданд ва тамоми эҷодиёт, ҳатто озодии шахсии онҳо дар тахти назорати амир буд. Онҳо тамоми фасоди ахлоқи амиру табақаи ҳоким ва мавқеи душвори хориӣ аҳли донишро дар муҳити дарбор дидаву чашида буданд. Аз ин сабаб дар эҷодиёти онҳо шикоят ва эътироз ба муқобили ин «меҳрубониҳои» амир, танқид ва мазаммати муҳити нафратовари дарбор ниҳоят равшан ва баралоина ифода ёфта буд. Онҳо аз беқадрии фазлу дониш, аз пасти толеу бахти аҳли илм ва аз ҳарачу мараҷи маънавии замонашон шикваҳои талх мекарданд.

Возеҳ ҷаҳлу бедониши ҳукмронҳои замонашро, ки дар даъвои рутбаю мартаба аз «афлок бартаранд», саҳт мазаммат намуда, чунин навиштааст:

Аз хубси нафе масдари сад фиғаву шаранд,
Чун аждаҳо калиди дари ганҷу гавҳаранд.
Дар иддаои рутба зи афлок бартаранд,
Чун нек бингарӣ, ба ҳақиқат кам аз ҳаранд.

Шоирони пешқадам дар бисёр ғазалу қасидаҳои, ки ба амир бахшида мешуд, аз ноаҳлии чоҳилон, аз неши зарбаи ҳасудон, ҳатто аз номусоидии замон шикоят мекарданд. Ин шикоятҳо изҳори норизоӣ ва нафрат аз нобаробарии иҷтимоии он давр, аз тартиби соҳти ҷамъияти он замон буд.

Дар назми равияи пешқадам мавзӯи танқиди ҷамъияти он давр бештар дар мазаммати «замон ва аҳли он» ифода меёфт. «Замон ва аҳли он» табақаи ҳоким ва уламои чоҳили дин буданд, ки ба сари оммаи меҳнаткаш кулфату мусибат меоварданд. Шоҳин дар ҳаққи ин тоифаи мардумозор навишта буд:

Аз ин қавм умеди ёрӣ ҳатост,
Ки аз душман уммедворӣ ҳатост.
Аз ин фирқа доманкашон даргузар,
Чу биншастӣ, аз хирка афти бадар.
Маро бину барзан ба ибрат духӯд,

Пасояндагонро пешина пул.
Аз он рӯ зи гетӣ шикоят задам.
Зи гетӣ шикоят бағоят задам.
Ки дастур бофад ба ояндагон,
Ба абнои гетиснояндагон.

Эътирози иҷтимоӣ на фақат дар танқиду мазаммати табақҳои ҳукмрон ва соҳибони давлату сарват, балки дар шикоят ва ифодани норизоӣ ва вазъият ва аҳволи номусоиди шахс дар ҷамъият, гоҳо дар оҳанги яъсу навмедӣ ва аз носозихои замон низ зохир мегашт. Дар оҳангҳои норизоӣ ва яъсу навмедии шоирони пешқадам тақдирӣ ғоҷаангези шахсонӣ озодичӯӣ ва ғозилу донишмандӣ адолатдӯстӣ ифода гардидааст, ки дар муҳити зулму ситами тоқатфарсонӣ замон ба танҳои ва азоби рӯҳонӣ гирифтӣ буданд ва роҳи наҷотро пайдо карда наметавонистанд. Чунин оҳангҳо дар шеърҳои Возеҳ ва Эсо-махдум бештар дида мешавад. Ин мавзӯ дар шеърҳои Эсо-махдум гоҳо дар пардаҳои суфиёна низ зохир мегашт. Эсо-махдум эҳсоси навмедона ва ғоҷаи рӯҳонии шахси дар муҳити тираи замон роҳ гумкардари дар ғазали зеринаш хеле муассир тасвир намуфтааст:

Манам ситамкаши сад ғам зи гардиши гардун,
 Забун ғитода зи авзои рӯзгори забун.
 Дарун ғигор, бурун манзари ҳазор олам,
 Ғирифта домани осеб ба андаруну бурун.
 На комғории умед, не ҳузур аз яъс.
 На комъеб зи шодиву не зи ғам мамнун.
 На аз нишемани узлат қароргоҳи ҳаёл,
 На саҳни анҷуман оромгоҳу базми сукун.
 ...Чӣ унсурам, чи тилисмам, чи бисмилам, ёраб.
 Ба ҳар чӣ рӯ ниҳам, омадаст вазъи чунун?
 Маро ба бекасии хеш ҳанда меояд.
 Ғудохтам, парасидам ба ғайри бахти забун.
 Дар ин ситамкада маҳмури ҳайратам, Эсо.
 Ба ёди ғам зи одам сар кашаидам берун...

Мавзӯи танқиди замон ва аҳли он инчунин дар эҷодиёти Дониш, Шоҳин, Мазтариб, Ҳайрат, бештар боздид мешаванд. Дар танқиди ҳаҷвӣ иллат ва нуқсонҳои ҷамъияти он давр мавқеи Возеҳ ва Савдо низ калон буд. Ин ду шоир махсусан дар асарҳои мансури ҳаҷвӣ худ ҳурофоту таассуби динӣ ва ҳирсу гурусначашмӣ табақҳои ҳукмронӣ замонашонро саҳт танқид кардаанд. Возеҳ дар «Ақоид-ун-нисо», Савдо, дар баъзе бобҳои («нағмаҳои») «Музҳикот» ҷаҳолат ва таассуби динӣро, ки дар байни гуруҳи калони ҷамъияти он давр — дар байни замон ҳукмфармо буд ва ин боиси бадбахтиҳои ғоҷаангези ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ одамон мегашт, саҳт ҳаҷв кардаанд.

Дар эҷодиёти шоирони пешқадам мавзӯи химояи манфиатҳои оммаи меҳнаткаш, мардуми ҳунарманду заҳматкаш ба андозаи муайян инъикос шудааст. Аҳволи бади деҳқонон ва ҳунармандони ҳонахаробгашта, зулму ситами заминдорони калон, судхӯрон, арбоби динӣ расмӣ ва амалдорони амиру мансабдорони маҳаллӣ шоирони пешқадамро дар ғазаб мекард ва онҳо, ин вазъи беадолатиро дар ашъори худ танқид менамуданд. Аҳмади Дониш дар асарҳои худ ба як тарзи тоқатфарсо бад шу-

дани аҳволи халқи меҳнаткашро тасвир намуда, ба ин бадбах-
тӣ ва бенавоии халқ амир ва амалдорони ӯро айбдор менамуд.

Шоҳин низ дар ғазалу маснавихоҷаш аҳволи вазини оммаи
меҳнаткашро тасвир намуда, сабабгорони ин вазъияти сахт —
амир ва ситамгорони атрофи ӯро мазаммат ва танқид намуда-
аст: ӯ дар яке аз бобҳои «Тӯҳфан дӯстон» чунин навиштааст:

Якero ки аз халқ бояд кашид,
Ба фармондеҳи халқи халке бурид...
Гадоро набахшанд як ҳабба сим,
Ки ин ганҷ доранд ниҳон дар ғилем.
Зи моли ятимон ситонанд боч.
Ба куттои тамго бубахшанд тоҷ.
Ба золим бароти аморат диҳанд.
Ки номуси мардум ба ғорат диҳанд.

Муҳаббат ва хайрхоҳӣ ба мардуми меҳнаткаш дар ашӯро,
ки шоирон бенавой ва зиндагии бечораҳолонани халқи оддиро
ба ҳашамату таҷаммули сарватмандон ва соҳибони давлату
салтанат муқобил мегузоштанд, низ ифода ёфтааст.

Аҳмади Дониш ба воситаи образҳои Шукурбек ва Мулло
Хол дар либоси фақирӣ ва бечораҳолӣ хислатҳои беҳтарини
аҳли меҳнаторо тасвир намуд ва ин образҳоро ба симон манфу-
ри синфи бою доро муқобил гузошт.

Тарғиби илму дониш, махсусан тарғиби илмҳои дунёвӣ, ки
тараққиёти ҷамъият мавқуф ба он буд, яке аз мавзӯҳои муҳим-
ми ҷараёни пешқадами адабиёти он давр буд. Аҳмади Дониш
дар асарҳои бадеию фалсафиаши ташвиқ менамуд, ки рафоҳи-
ят ва равнақи моддию маънавии ҷамъият ба тараққиёти илму
маърифат вобастааст.

Возеҳ зарурати омӯхтани илмҳои дунёвиро дар «Савонех-
ул-масолик» ном асараш ба воситаи тасвири тараққиёти илму
фанин мамлакатҳои Аврупою Оснӣ талқин мекард. Нависанда
нишон медиҳад, ки кашфиёти илмҳои дақику табиӣ боиси ра-
фоҳият ва пешрафти бисёр мамлакатҳо гардидааст. Ба ин во-
сита Возеҳ мардуми кишвари худро ба таълими илму фане, ки
барои халқу мамлакат манфиатбахш аст, ташвиқ мекард.

Шоҳин дар «Тӯҳфан дӯстон» таъкид мекунад, ки асоси дав-
лат бояд ба адлу инсоф ва ақлу хиради салим, ба илму маъри-
фат асос ёбад. Вай ба ҳукмрони замони худ хитоб намуда на-
виштааст:

Чаҳонбинию ҳукмронию дод
Сазовори он гурди фарзона бод.
Ки ҷой бар сари марди доно кунад.
Ба коме ки хоҳад, тавоно кунад.
Диҳад ганҷу омӯзад асрори илм,
Кунад ҳосили мулк дар қорн илм.
Чу омӯхт анвои ҳикмат тамома!
Диҳад мулти худро ба ҳикмат низома...
...Ҳамин аст расми чаҳонхусравон,

Ки доноситоянду душманситон.
 Хилофи амирони ин марзу бум,
 Луморо надонанд фарке зи бум...
 ...Дарево ки ин аблаҳон беҳисанд,
 Тавонгар ба зар, дар хунар муфлисанд.

Шоирони пешқадами ин давр дар асарҳои худ таассуби динӣ, хурфот ва ҷаҳолати уламои расмӣ, риёву дурӯғи шайхону оҳангҳои анъанавии тараннуми риндиву озодпарастӣ ва безътиной нисбат ба ону тартиботи расмии динӣ (ҳатто баъзан инкор намудани он) аз нав чорӣ мегардид. Ин мавзӯ дар шароити Бухоро, ки реаксияи динӣ ниҳоят авҷ гирифта буд, аҳамияти пешқадамонае дошт. Аз шоирони намоёни он давр Ошиқ дар як ғазалаш дар тараннуми риндиву озодагӣ чунин навиштааст:

Рӯзи айшу тараби моҳи сиём аст имрӯз,
 Қоми дил ҳосилу айём ба ком аст имрӯз,
 ...Зоҳидеро, ки набудӣ чу савомеъ ҷое,
 Бин ки дар кунчи харобот мақом аст имрӯз.
 Мӯҳтасиб беҳуда гуянд мадеҳ риндонро,
 Қ-он ки бо шохиду май нест, кадом аст имрӯз?
 Гӯ бигӯянд халоиқ ки ҳаме Ошиқро
 Чашм бар рӯи нигору лаби ҷом аст имрӯз.

Хайрат низ дар яке аз ғазалҳои худ иди «мубораки» рамазонро ба чунин риндиву майхорагӣ пешвоз гирифтааст:

Имрӯз, ки рӯзи тарабу иди сиём аст,
 Имрӯз ба ҷуз нуқлу маю бода ҳаром аст.
 Даръёб ду-се шишаи дигар ки зи мастӣ —
 То гум шудани навбати май гардиши ҷом аст.
 Дар идгаҳ имрӯз зи мастӣ нашиносем.
 Меҳрон ҷӣ самту тарафи қибла кадом аст.
 ...Чун рӯза дар ин рӯз ҳам аз шеван мастӣ
 Имсоки сабӯҳизадагон то сари шом аст.

Ин буд мавзӯҳои асосии равияи пешқадами адабиёти ин давр, ки бо шароити зиндагии оммаҳои меҳнаткаши он замон вобаста буд. Аммо мутаассифона, осори бадеие, ки дар он афкори пешқадамонаи шоирон дар ҳимояи мардуми ҷафодида ифода мешуд, ба халқ камтар маълум буд. Дар каламрави аморати Бухоро аҳолии қариб сар то сар бесавод буд, матбуот ва нашриёти китоб вучуд надошт. Дар ин шароит осори намоёндагони адабиёти пешқадам аз доираи маҳдуди шахсони фозил берун намебаромад, аҳолии меҳнаткаш, махсусан деҳқонони вилоятҳои дурдаст ва аз афкори Аҳмади Дониш, аз шеърҳои оташини Шохин, Хайрат, Музтариб ва дигарон кам хабар доштаанд.

Ин вазъият ғафлатзадагии мардуми меҳнаткашро ҳуди шоир ва нависандагони пешқадам низ ҳис мекарданд. Онҳо медонистанд, ки табақаи ҳукмрон ва соҳибони давлату салтанат ба

мазмуну матлаби осори онҳо эътино намекунанд. Бинобар ин онҳо таъкид мекарданд, ки ҳадафу максадашон аз таълифи ин ё он асар шахсони соҳиби заковат ё арбоби каломанд, ки асли марому маслаки муаллифониро ба хубӣ пай хоҳанд бурд. Аммо, мутаассифона, «соҳибони заковат» ва «арбоби камол» низ дар он замон кам буданд. Амалдорони ҷоҳил ва уламон иртиҷоӣ фикрҳои исёнкоронаи осори адибони тараққиёти арварро «Куфру кофири» гуфта онҳоро ба «бадномӣ» ва осорашонро ба гумномӣ мерасонданд. Шохин ба ин вазъи ғоҷеаноки замонаш ишора намуда дар муқаддимаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» навишта буд: «*Олло-олло, дунё турфа тамошогаҳе шуда. Афсӯс, ки дидаи бино ва дили огаҳе нест, то он чи ба дида бинад, ба дил гузорад ва он ба дил гузорад, ба сафҳа бинигорад*».

Мундариҷаи ғоявии равияи пешқадами адабиёт бо вучуди маҳдудияти таъриҳӣ ва доираи интишори он дар муборизаи идеяӣ ба муқобили идеологияи ҳукмронии он замон нақши прогрессивие гузошт. Ба шарофати осори манзуму мансури намояндагони равияи пешқадами адаби доираи мавзӯҳои асарҳои бадеӣ васеъ шуд, образи мазмунҳои адабиӣ ва ба ҳаёт ва воқеияти замон наздиктар шуд, сабуку услуб, забон ва воситаҳои бадеӣ соддатар ва реалитар гардид.

Афкори маорифпарварӣ ва таъсири он ба адабиёт Маорифпарварӣ идеология ва ҷунбиши фикриё буд, ки дар Европани Ғарбӣ дар асрҳои XVII—XVIII (аввал дар Англия ва баъдтар дар Франция дар миқёси васеъ) ба вучуд омад. Маорифпарварӣ бо воқеаи пайдоиш ва арсаи сиёсату иҷтимоӣ баромадани синфи нави буржуазия алоқаманд буд. Идеологияи маорифпарварӣ барои тайёр намудани революцияҳои буржуазӣ ва махсусан революцияи буржуазии Франция нақши бузург дошт.

Дар мамлакатҳои Шарқ низ аз аввалҳои асри XIX сар карда бедории фикрии иҷтимоие ба вучуд омад, ки асосан ба муқобили асосҳои ҷисди ва реакционии соҳти феодалии ва ҳукмронии доғмаҳои динӣ равона шуда буд. Дар тадқиқотҳои илмӣ одатан ин бедории фикрӣ ва ҷунбиши иҷтимоиро *афкор* ва *ҳаракати маорифпарварӣ* меноманд.

Дар асарҳои Маркс, Энгельс ва Ленин ҷиҳатҳои муҳимтарини афкор ва ҷунбиши маорифпарварии ғарб ва Россия таъриф ва тавсиф шудааст. Ин тавсифҳои марксистӣ барои муайян намудани хусусиятҳои хосаи ҷунбиш ва бедории фикрии ҳаёти маънавию сиёсии мамлакатҳои Шарқ (аз ҷумла Осияи Миёна ҳам) ва ба ин ҷунбиш додани номи «Маорифпарварӣ» аҳамияти илмӣ назарӣ дорад.

В. И. Ленин дар мақолаи «Мо аз кадом мерос даст мекашем?» хусусиятҳои асосии ҳаракати маорифпарвариро ба ин қарор муайян карда буд: «Монанди маорифпарварони Европани Ғарбӣ, монанди аксарияти намояндагони адабии солҳои 60-ум, Скалдин ҳам аз таҳти дил нисбат ба ҳуқуқи крепостной ва ҳа-

ма боқимондаҳои он дар сохти иқтисодӣ, социалӣ ва юридикӣ душмани сӯзон мепарварад. Ин хислати якуми характерноки «маорифпарвар» аст. Хислати дуюми характернок, ки ба ҳамаи маорифпарварони рус ҳос аст, бо ҳарорат ҳимоя кардани маориф, худидоракуни, озодӣ, шаклҳои европагии зиндагӣ ва умуман ҳаматарафа европагикунонии Россия мебошад. Ниҳоят, хислати сеюми характерноки «маорифпарвар» ҳимоя кардани манфиатҳои оммаҳои халқ, асосан деҳқонон. ...этиқоди самимона парваридан ба он ки бекор карда шудани ҳуқуқи крепостной ва боқимондаҳои он беҳбудии умумиро бо худ ҳамроҳ меварад ва хоҳиши самимонаи ба ин кор мадад расондан мебошад».¹

Ҳаракати маорифпарварӣ дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва Россия дар шароити гуногуни таърихӣ ва дар доираи гуруҳҳои гуногуни ҷамъият ба вучуд омада бошад ҳам, дар равияи ин ҳаракат як умумият вучуд доштааст. Ин хусусиятҳои барҷастаи маорифпарвариро барои муайян намудани ҳаракат ва афкори маорифпарварии халқҳои Осиеи Миёна низ татбиқ намуда, шароити махсуси таърихӣ пайдош аз ҷиҳатҳои хоси афкори маорифпарварии халқи тоҷикро муайян карда метавонем.

Вақте ки мо бо афкор ва фаъолияти адабии шоир ва нависандагони пешқадами асри XIX-и тоҷик шинос мешавем, ба хубӣ пай мебарем, ки ҳам дар байни шароити таърихӣ пайдоиш ва ҳам дар байни хусусиятҳои асосии маорифпарварии асри XVIII-и рус ва маорифпарварии нимаи дуюми асри XIX-и тоҷик як умумияте вучуд дорад. Инро мо бо тавсифи марксистии Ленини ҳаракати маорифпарварӣ ва тадқиқоти илмие, ки дар соҳаи омӯхтани маорифпарварии асри XVIII-и рус анҷом ёфтааст, ба хубӣ исбот карда метавонем.

Дар мамлакатҳои Ғарб, яъне дар Англия, Франция ва Германияи асри XVIII ҳаракати маорифпарварӣ аз ҷиҳати вазифаҳои таърихӣ умумият дошт. Дар ҳаракати маорифпарварӣ ва ғояҳои он муборизаи идеологии «табақаи саввум» ба муқобили мафкура ва тартиботи феодалӣ ифода ёфта буд. Маорифпарварони асри XVIII. ки манфиатҳои «табақаи саввум»-ро ифода мекарданд, ба ибораи Ленин «пешвоёни буржуазия» буданд.

Ҳаракати маорифпарварии рус дар асри XVIII на дар байни намоёндагони унсурҳои навапайдошудаи буржуазия, балки дар байни қисми пешқадами табақаи дворянҳо, ки синфи ҳукмрони ҷамъияти он давр буданд ва қисман дар байни «разночинецҳо» ба вучуд омада буд. Намоёндагони пешқадамтарини афкори тараккипарваронаи зиддикрепостной (Радищев, роҳбари ҳаракати декабристон ва ғайра) революционерони дворянӣ буданд, аммо манфиат ва рӯҳияи зиддикрепостноии онман мехнаткашро ифода менамуданд.

Ҳаракати маорифпарварии Осиеи Миёна аз ҷиҳати вусъату

¹ В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. 2, сах. 544.

миқёс ба дараҷаи мамлакатҳои Фарб ва Россия набуд. Аммо дар шароити реаксияи шадиди динию феодалӣ нисбат ба идеологияи ҳукмрони мусулмони ва схоластикаи асримиёнагии ғояҳои маорифпарварӣ рӯҳи ҷанговарона дошт.

Афкори маорифпарварӣ дар Осиеи Миёна, аз ҷумла дар Бухорои нимаи дуюми асри XIX ҳануз аз табақаҳои гуногуни ҷамъият таъсир нарасонида буд. Намояндагони афкори маорифпарварӣ ва хайрхоҳони ин афкор ҳам чандон бисёр набуданд ва қувваи бузурги иҷтимоиро ташкил намекарданд.

Аз ҷиҳати мансубияти иҷтимоӣ намояндагони барҷастаи афкори маорифпарварӣ (Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва ҷанде хайрхоҳони онҳо) аз доираи табақаҳои зиёиёни «миёнаҳоли» он давр буданд. Ҳамаи онҳо муддати муайян бо табақаҳои ҳукмрон алоқаманд буданд ва то андозае ва муддати муайян манфиатҳои ҳамин табақаҳоро Ҳимоя ҳам карданд. Маорифпарварони нимаи дуюми асри XIX ба маорифпарварони доираи «разноченецҳо» наздик буданд.

Маорифпарварони тоҷик ҳарчанд бо фаъолияти ҷамъиятии худ бо синфҳои ҳукмрон вобаста буданд, аммо дар осори илмӣ, фалсафӣ ва адабии худ ғояҳои пешқадами замонашонро ифода мекарданд, манфиатҳои оммаи меҳнаткашро самимона муҳофизат менамуданд. Мо ба афкор ва фаъолияти маорифпарварони тоҷик тавсифи ба маорифпарварии рус ва фарб додаи В. И. Ленинро татбиқ намуда, ҷиҳатҳои пешқадами ғояҳои тараккипарварона ва маҳдудияти таърихӣ ақидаҳои маърифатпарваронаи онҳоро нишон дода метавонем.

Маорифпарварони тоҷик нисбат ба сохти пӯсидаи феодалӣ, тартиботи давлатӣ ва «ҳамаи боқимондаҳои он дар соҳаи иқтисодӣ, социалӣ ва юридикӣ душмани сузон» ва нафрати беандоза доштанд. Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ», Возех дар «Савонех-ул-масолик» бисёр соҳаҳои сохти ҷамъияти аморати Бухороро танқид намуданд. Чунин танқиди иллатҳои сохту тартиботи феодалии замон дар асарҳои адабии Шоҳин дида мешавад. Махсусан Аҳмади Дониш дар осори фалсафӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ ва таърихӣ ва адабиаш тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоии аморати Бухороро, ки ба эътиқодоти ҷандинасраи ислом асос ёфта буд, саҳт танқид намуд.

Ба ҳамин тариқ, хусусияти аввалини маорифпарварии рус ва умуман маорифпарварӣ, ки В. И. Ленин нишон дода буд, дар фаъолияти маорифпарварони тоҷик низ — дар шароити гуногун ва ба андозаи гуногун — дида мешавад.

Нишонаи дуюме, ки В. И. Ленин ба маорифпарварони рус нисбат додааст, яъне «бо ҳарорат Ҳимоя кардани маориф, худидоракуни, озодӣ, шаклҳои европагикунонии зиндагӣ ва умуман ҳамагарафа европагикунонии Россия» дар афкор ва фаъолияти маорифпарварони тоҷик дида мешавад. Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ», Возех дар «Савонех-ул-масолик» (махсусан дар бобҳои «Фаромушхона», «Дар васоёи фарзандон ва баё-

ни ҳақиқати касбхову пешаҳо» ва тасвири ду сафари худ ба Россия), Возеҳ дар тасвири кашфиёти илмию техникии мамлакатҳои мутараққӣ (дар «Савонех-ул-масолик») бар хилофи илми схоластикии мадрасаҳои Бухоро таълими илмҳои дуньявӣ, омӯхтани донишҳои ба ҳаёту зиндагии одамон зарурро тарғиб намудаанд. Онҳо дар он ҷое, ки аз ҷониби иҷтимоии маърифату дониш сухан меронанд ва ин ақидаи худро бо тамоми ҳарорату ҷонсупорӣ ҳимоя мекунанд, пеш аз ҳама мамлакатҳои пешқадами Аврупою Осиёро намунаи ибрат нишон медоданд.

Хусни тавачҷӯҳи маорифпарварони пешқадами ин давр нисбат ба тарзи аврупоии зиндагӣ, нисбат ба тарзи русии ҳаёт дар ақидаҳои сиёсии онҳо боз равшантар зоҳир мегардад. Ин хусни тавачҷӯҳ фақат дар зоҳири зиндагӣ қорӣ намудани расму оин ва урфу одати ҳаёти аврупоӣ набуд, балки дар сохти давлатӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ татбиқ намудани низоми нави сохти ҷамъиятии пешқадами Аврупо ва Россия низ буд. Ин ақида дар асари Аҳмади Дониш ба унвони «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», инчунин дар «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳ зимни он ки муаллиф аз «низому зоқуни» давлати «Фарангу Руссия» сухан мекунанд, баррасӣ шудааст.

Ниҳоят, хусусияти сеюми маорифпарвариро, ки В. И. Ленин нишон додааст, ба афкор ва фаъолияти маорифпарварони тоҷик татбиқ кунем, мебинем, ки дар нимаи дуюми асри XIX намоёндагони ҷараёни маорифпарварӣ дар асарҳои худ манфиати оммаи меҳнаткашо (на фақат деҳқонон, балки умуман мазлумонро) самимона ҳимоя мекарданд. Онҳо боварӣ доштанд, ки аз идораи давлат маъмурони ситамгар берун карда шаванд ва тартиботи идораи давлат ба «низому зоқуни» муайян дарояд, рафохияти умум ва беҳбудии аҳволи оммаи меҳнаткаш таъмин мегардад. Дар тарғиби ин ақида маорифпарварони тоҷик на фақат аз ҳаёт ва тартиботи давлатҳои пешқадами Европою Россия, балки аз ҳикоят ва ривоятҳои анъанавӣ дар бораи Искандари румӣ, Анушервон, Хорунарашид ва дигарон, бисёр истифода бурдаанд.

Ба ҳамин тарика, афкор ва фаъолияти маорифпарварони тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX асосан бо се равия, яъне бо равияи танқиди сохти давлатӣ ва иҷтимоии феодалӣ, тарғиби маърифат, илму дониши дуньявӣ, тарғиби тарзи зиндагӣ (ва ҳатто давлатии мамлакатҳои Аврупо ва Россия (Фарангу Руссия) ва ниҳоят бо равияи ҳимоя намудани манфиати оммаи меҳнаткаш зоҳир мегашт.

Албатта Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ зиддияти иҷтимоии замони худ, аслу моҳияти иллатҳои ҷамъияти феодалиро намефаҳмиданд ва дар он шароит фаҳмиданашон ҳам мумкин набуд. Маҳдудияти таърихӣ ақидаҳои маорифпарварӣ ва озодихоҳии онҳо низ дар ҳамин буд.

Дар нимаи дуюми асри XIX Аҳмади Дониш сарвари ҳаракати маорифпарварии тоҷик буд. У дар Осиёи Миёна аввалин шах-

се буд, ки дар осори фалсафӣ ва адабии худ ақидаҳои тараккипарваронаро пеш рондааст, ки он натиҷаи шиносии ӯ бо ҳаёту маданияти рус буд. Бобҳои чудогонаи «Наводир-ул-вақоъ» ва рисолаи сиёсии вай нисбат ба бисёр маъсалаҳои иҷтимоию сиёсии он замон фикри танқидии шахсонаи пешқадам ва маърифатдӯстро бедор кард. Афқору ақидаҳои маорифпарваронаи Дониш тадриҷан инкишоф меёфт ва рӯи танқидию оппозиционии онҳо нисбат ба сохти феодали торафт шадидтар мешуд.

Ба ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш торафт бештар пайравону мухлисон пайдо мешуданд. Баъзеи онҳо дӯстон ва ҳамсӯҳбатони ҳамешагии Дониш, қисми дигар дӯстон ё хонандагони ғойби ӯ ва гурӯҳе онҳое буданд, ки ҳарчанд бо нависандаи шиносони шахси надоштанд, аммо дар афқору осори худ аз таъсири ақоиди вай бебаҳра набуданд. Ба ҳамин тариқа, дар ҳаёти маданӣ ва афқори ҷамъиятии он давр дар таҳти таъсири Аҳмади Дониш чараёни намоёни пешқадаме ба вучуд омад, ки мо онро имрӯз ба истилоҳи *маорифпарварӣ* ном мебарем.

Афқори маорифпарварӣ баъд аз Аҳмади Дониш дар осори Возеҳ ва Шохин равшантар акс ёфтааст. Шохин дар лирика (ғазалиёт, қасида, китъаот ва ғайра), маснавии «Тӯҳфаи дӯстон», асари мансури «Бадоеъ-ус-саноеъ», Возеҳ дар «Савонеҳ-ул-масолик» ва «Ақоид-ун-нисо», инчунин қисман дар лирикааш ақидаҳои маорифпарварии замони худро ба дараҷа ва андозаи гуногун акс кунонидаанд. Аммо вусъати фикри маорифпарварӣ ва рӯи оппозиционии ақидаҳои Возеҳ ва Шохин ба дараҷаи ҷаҳонбинӣ ва афқори маорифпарварии Дониш нарасида буд. Маорифпарварии Аҳмади Дониш ҳам аз ҷиҳати миқёси маъсалаҳои иҷтимоию сиёсие, ки нависанда онҳоро дар шароити нав ба миён гузоштааст, ҳам аз ҳайси рӯи исьёнкоронаи худ дараҷаи баландтарини афқори фалсафӣю сиёсӣ ва иҷтимоию маданӣ ин давр буд.

Возеҳ ва Шохин дар танқиди истибдоди феодали ва тарғиби гоҳҳои нав хидматҳои калон карда бошанд ҳам, дар таҳқиқи иллатҳои он замон ба дараҷаи Дониш нарасида буданд. Ин ду адиб бо барҳам задани ҷаҳолат ва қорӣ намудани маърифату дониш, бо ислоҳи тартиботи давлатӣ ба вучуд омадани неқуҳволии мардумро орзу мекарданд ва ба ин орзу самимона боварӣ доштанд. Аммо Аҳмади Дониш аз ин орзуҳои маорифпарварӣ даргузашта, дар охири зиндагии худ ба фикре омада буд, ки то вақте ки тамоми ин сохти давлатӣ ва фармонфармоёни он бо зӯрӣ нест карда нашаванд, беҳбудии умум ва адолати иҷтимоӣ барқарор нахоҳад шуд. Ӯ навишта буд: «*Ва ин фармонфармоён, ки ҳоло мо «ҳазрати амир» ва «ҷаноби вазираш» мехонем, онҳо монанди чорпоён, балки аз онҳо ҳам гумроҳтаранд. Ба далели аҳкоми шаръия ҳар соате чанд мартаба ба азли эшон зоҳир мегардад ва касеро инқидди ҳукми эшон лозим ҳам не ва боғӣ ва ёғӣ низ нахоҳад гардид.*»

Дар шароити Бухорои феодали ва ҳукмронии идеологияи ис-

лом ин фикр дарвоқсӯ часорати бузурге буд ва рӯҳи ҷанговаронае дошт. Ба ин дараҷаи афкори далеронаи маорифпарварӣ Воҳзеҳ ва Шоҳин инчунин пайравони дигари Аҳмади Дониш наразида буданд.

Ғояву ақидаҳои Аҳмади Дониш ба инкишофи ҷараёни пешқадамони адабиёти он давр таъсири мусбат гузошт. Як ғуруҳи шоирони пешқадами он замон дар тахти таъсири ҳамон ғояҳо буданд ва ба ҳамин тариқа дар атрофи Аҳмади Дониш як навъ мактаб ё равияи адабӣ (ҳарчанд ба тарзи мукамал ташаккул наёфта набошад ҳам) ба вуҷуд омад.

Дар афкори пешқадами сиёсиву иҷтимоии нимаи дуҷуми асри XIX ҷараёни маорифпарварӣ мавқеи калон дошт. Афкори маорифпарварӣ дар бисёр соҳаҳои ҳаёти маданият он давр таъсир кард. Аммо таъсири бузургтарини ӯ пеш аз ҳама дар адабиёти он давр намоён гардид. Сабаби ин дар он буд, ки ақидаҳои маорифпарварӣ пеш аз ҳама дар адабиёт ва ба воситаи асарҳои бадеӣ интишор ёфт.

Дар эҷодиёти маорифпарварони тоҷик махсусан дар осори Аҳмади Дониш мо якҷоягии тасвири бадеӣ ва тафаккуроти фалсафиро мебинем. Ин равият давоми анъанаҳои адабиёти классикӣ форсӣ тоҷикӣ буд. Мо дар таърихи адабиётмон бисёр асарҳои манзуму мансуреро мебинем, ки ба онҳо як ҳадди муайяни жанри асарӣ адабӣ ё фалсафиро гузоштан душвор аст. Дар достонҳои сӯфиянаи Санойӣ, Фаридиддини Аттор, маснавии машҳури Ҷалолиддини Румӣ, маснавиҳои Бедил ва дигар шоирон, дар асарҳои мансури «Синдбоднома», «Анварии Суҳайлӣ» ва ғайра дар доираи тасвир ва таҳайюлотии бадеӣ мо бисёр тафаккурот ва андешаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва сиёсиву иҷтимоиро мебинем.

Ин анъана ва равияи адабиёти классикӣ тоҷикӣ форсӣ Аҳмади Дониш барои ифодаи намудани афкори маорифпарварӣ эҷодкорона истифода намуд ва баробари ҳамин дар ин роҳ тарзу услуби тозаӣ худро ҷорӣ кард. Яке аз роҳҳои навин ва эҷодкоронаи ӯ ҳикояҳои реалистӣ ва реалистии фалсафии ӯ мебошад, ки дар «Наводир-ул-вақоъ» дар ҳикоятҳои ҳоҷӣ, марди аҷамӣ, саргузаштҳои Мулло Хол ва Шуқурбек мебинем. Дар ҳамин тасвирҳои бадеӣ низ андешаҳои фалсафӣ бо ҳам пайваस्त омадааст. Чунин нақши анъанаро дар «Савонех-ул-масолик» низ мушоҳида мекунем.

Афкори маорифпарварӣ ба тарзи бадеӣ бештар дар эҷодиёти Шоҳин ифода гардидааст. Дуруст аст, ки дар «Тухфан дӯстон» нақши маснавиҳои авлоқии назми классикӣ, дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» таъсири тамсилҳои фалсафӣ хеле равшан намоён аст. Аммо лирикаӣ ӯ, гуфтан мумкин аст, бештарин намунаи назми маорифпарварӣ он давр буд.

Хулоса, афкор ва ақидаи маорифпарварӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX бештар дар адабиёт, яъне ба воситаи жанрҳои адабӣ ифода мегашт. Дар асарҳои нависандагони маорифпарварӣ ин

замон, ҳам ба воситаи тасвири бадеӣ ва ҳам бо роҳи муҳокима-ву андешаҳои фалсафӣ бисёр масъалаҳои муҳимтарини зиндагӣ, назарии сиёси, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ғайра ба муҳокимаи умум гузошта шуда буд.

Гояҳои маорифпарварӣ ба инкишофи мундариҷаи идеявӣ ва сабку услуби равияи пешқадами адабиёти он давр таъсир ва нақши мусбат гузошт. Бисёр олимони, шоирон ва адибони он давр, ки бо осори бадеию фалсафии Аҳмади Дониш шинос шуда буданд, назари танқидиашон ба тартиботи пӯсидаи давлатӣ ва ҷаҳолати динӣ васеътару амиқтар шуд. Онҳо дар асарҳои манзуму мансурашон ба тасвири ҳодисаҳои воқеии зиндагӣ бештар наздик шуданд, забону воситаҳои бадеии асарҳояшонро бештар содаву ба фаҳм наздиктар карданд.

Аммо афкори маорифпарварии Аҳмади Дониш ба бисёр мухлисӯ пайравони ӯ нағз мафҳуму маълум набуданд ва бинобар ин, ин ақидаҳо дар эҷодиёти онҳо инкишоф наёфтанд. Аз ин ҷост, ки эҷодиёти Музтариб, Эсо-маҳдум, Ошиқ, Шаръӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ ва монанди инҳо чанд тан шоиру нависандагони он давр ба равияи пешқадами адабиёт мансуб бошад ҳам, аз инъикоси мукаммали афкори маорифпарварии он давр дур буд. Дар эҷодиёти онҳо бештар таъсири афкори маорифпарварии он давр дида мешуд.

Агар мо эҷодиёти шоирони номбурдаро бо фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш, Возех ва Шохин муқоиса кунем, чунин вазъиятро мебинем, ки ин се тан адиб ба муқобили асосҳои истибдод, ба муқобили решаҳои иҷтимоии зулму нобаробарии иҷтимоӣ (махсусан Аҳмади Дониш дар рисолаи таърихӣ охиринаи худ) мубориза бурданд ва мазмуни асоси танқиди худро ба муқобили ҳамин шарорату разолат нигарониданд. Аммо шоиру нависандагони дигар иллату нуқсонҳои намоёни ҷамъияти замонашонро танқид карда, разолату фурӯмоягиҳои синфи дороро ҳар як ба андозаи гуногун мазаммат карда бошанд ҳам, танқиди онҳо асоси шарорату бадӣ, асоси истибдод набуд. Барои далел мисоли зеринро меорем:

«Рӯзе дар маҷлис вазири импротур пурсид, ки:

— Мешунавам, ки вазири Бухоро Муҳаммадшоҳи қушбегӣ одами хуб аст, лекин бе хату савод, вай ба чӣ шакл амри вазоратро тамшият медиҳад?

— Гуфтам, ки: — Вай ба вазорат расида аз ҷиҳати хидмати бисёр ва қадрдоние, ки аз ҳолати сиғар дар рикоби амири мо медавад.

Гуфт: — Ман нагуфтам, ки вайро ба дор кашанд ва ҳабс кунанд, ки дар ҳабс бимирад. Аммо вазорат кори ақлу қалам аст. Вазир соҳиби қаламу ақл бояд, то тадоруки халали мулк тавонад кард.

Зарфи вазир наздик ба зарфи подшоҳ бошад; ва асрори подшоҳро вазир бармедорад... (с. 337). Ва ин беақлии вазири мо назди ӯ аз он маълум буд, ки навбате чанд аз руасои Ру-

сияро барои тамошову тафарруч дар Бухоро омаду шуд во-
кеъ гардида буд. Онҳоеро бе мӯчибе ба қайд кашида амволи
онҳоро ба наҳбу тороч ва мусодара бардошт ва боз онҳоро ба
андак баҳона мураххас кард». (338)

«Баъд аз он ки бисоти давлат ва мақоми салтанаи Бухор
ро тааллуқ ба амир Абдулаҳад гирифт ва вай вопастар аз па-
дар рафт, бар ҳамгинон маълум шуд, ки фуқаро ва раняи
ин мамлакат ҳанӯз ба ифокат наёмадаанд ва аз фиску фасод
ҳеҷ боз наистода, нузули балвои ҳаводис бар сари ишон ал-
ҳол ҳам соягустар аст ва офоту балиёт ҳамеша мустаиди ду-
хул аз дар. Ғоят он ки имҳол мавқуфи вақту онот аст ва нозир
зуҳури савонеҳи умури куллиёт». (с. 338) Аз ин сабаб, ғайр
аз Аҳмади Дониш, Возех ва Шохин шоирву нависандагони ди-
гарро мо адиби маорифпарвар номида наметавонем.

Дар услуби эҷодии одилонаи маорифпарварӣ дигаргунҳои
ҷиддӣ ҷӣ дар назм ва ҷӣ дар наср ба вучуд омад. Ин тағйирот
дар шакли адабӣ камтар зоҳир шуда бошад ҳам, аммо дар ус-
луб ва тарзи тасвири бадеӣ дигаргунӣ ва тозагиҳои ба назар
намоёне рӯй дод.

Мо дар ин ҷо пеш аз он ки тағйироти услуб ва тарзи тасвири
бадеиро аз назар гузаронем, дар бораи жанрҳои адабии насру
назми ин давр маълумот медиҳем.

Дар назм лирика мавқеъ ва мақоми калонтар дошт, ки на-
муди асосии он ғ а з а л буд. Дар шакли зоҳирии ин жанри наз-
ми классикӣ дигаргунӣ ҷиддӣ дида намешавад. Дар ғазалиёти
Возех ва баъзе муқаллидони Бедил ва сабқи Ҳиндӣ дар ғазал
гоҳе ба радифбандӣ бештар майл зоҳир гардад, дар ғазалиёти
Шохин ва Ҳайрат мо ин яқрании қофиябандиро намебинем.
Ин ду шоир бештар ба гуногун намудани қофия, махсусан ба
овардани қофияҳои дувшвор, аммо шинам бештар майл доштанд.
Шумораи байтҳои ғазал низ, мисли ғазалҳои баъди асри XV
гуногун ва бештар ба мазмуни ғазал вобаста буд.

Аз намудҳои лирики р у б о й ва к и т ъ а н и с б а т а н кам ди-
да мешуд. Дар эҷодиёти Возех, Савдо барин шоироне, ки дево-
нашон то замони мо омада нарасидааст, шумораи рубоӣ ниҳоят
кам аст. Дар девони Шохин, ки баъди вафоти ӯ тартиб ёфта-
аст, низ рубоӣ назар ба навъҳои дигари ашъораш камтар аст.

Қ а с и д а дар ин аср дар байни шоирон — намояндагони ра-
вияи пешқадам ва дар назми дарборӣ хеле машҳур буд. Дар
доираи дарбор ва дар назми шоирони чараёни динию феодалӣ
қасида на фақат аз ҷиҳати мазмун, балки аз ҷиҳати шакл низ
ба тарафи манфӣ тағйир ёфт. Шоирони маддох, пеш аз ҳама ва
беш аз ҳама мадҳи амирро муқаддам дониста, ба тарзи ифодаи
мадҳ камтар аҳамият меоданд. Ба қоидаву қонунҳои анъана-
вий қасида, ки ба шоир на фақат дониши баланд, балки сухани

¹ Аҳмади Дониш Осори баргузидан бадеӣ, Душанбе, Ирфон, 1978,
с. 337—338

оливу пуртантанаро талаб мекард, қариб ҳеч риоят наменамуданд. Дар қасидаи ин шоирон ташбиҳҳои зебои анъанавӣ дар мавзӯҳои гуногун, таҳаллус ва ҳусни матлаб дида намешуд.

Қасида аз ҷиҳати шакли зоҳирӣ ва санъатҳои классикии ин жанр бештар аз тарафи шоирони равияи пешкадам риоят мешуд. Онҳо ба сохти қасидаҳои классикии (ташбиб, байт, таҳаллус, мадҳ, ҳусни матлаб ва ғайра) ба хубӣ пайравӣ мекарданд. Қариб дар ҳамаи қасидаҳои мадеҳавии Возех, Шохин ва Аҳмади Дониш (аз у танҳо як қасидаи мадеҳавӣ ба мо маълум аст) чунин пайравии сохти қасидаҳои классикиро мебинем. Аз тарафи дигар, дар қасидаҳои ин шоирон, на фақат санъати олии суҳан, балки фазлу дониши пурдомонаи онҳо ҳам дар истеъмоли санъатҳои лафзӣ маънавий, ҳам дар ифодаи мароми худ (яъне шикоят аз бахти номусоид ва беқадрии фазлу дониш, танқиди зимний ҳаҷолату нодонии табақаи ҳукмрон ва ғайра) равшан намудор шуда меистад. Намунаи чунин қасидаҳоро дар эҷодиёти Возех ва бештар аз ҳама дар осори Шохин мебинем.

Ҳамоса дар назми ин давр фақат дар эҷодиёти Шохин дида мешавад. Достони ӯ «Лайли ва Мачнун» дар пайравии достонҳои ишқӣ-романтикии назми классикии навишта шуда буд. Асарҳои дигари ӯ «Тӯҳфаи дӯстон» харчанд дар пайравии маснавӣҳои ахлоқӣ, махсусан дар пайравии «Бӯстон»-и Саъдӣ таълиф шуда бошад ҳам, бо руҳи реалистии худ, ки махсуси адабиёти маорифпарварӣ буд, сарфи назар аз нотамомии худ дар назми он давр мавқеъу мақоми махсусе дошт.

Насри бадеӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX бештар бо унсурҳои фалсафӣ ва таъриҳӣ раванҷ ёфт. Дар «Савонех-ул-масолик»-и Возех унсурҳои таъриҳӣ, дар баъзе бобҳои ба тарзи асарҳои бадеӣ навишташудаи «Наводир-ул-вақоъ» унсурҳои фалсафӣ вҷуд доштанд. Ин сабку услуб, роҳи нави эҷодии худро дошт, бо анъанаҳои насри классикии форсу тоҷик алоқаманд буд, дар он ақидаҳои муҳимтарини иҷтимоии он давр инъикос ёфтааст.

Дар насри бадеӣ инчунин баъзе жанрҳои нав ба вҷуд омаданд, ки намунаи онро дар адабиёти классикии форсу тоҷик намедидем. Ҳиҷоатҳои фалсафии реалистии Аҳмади Дониш аз «Наводир-ул-вақоъ», «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шамсиддини Шохин, «Ақоид-ул-дино»-и Возех «Музҳикот»-и Савдо жанрҳои нави насри бадеии он давр буданд.

Рисолаи таъриҳии Аҳмади Дониш ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати сабку услуб ва ҳам аз лиҳози мазмуну руҳи худ дар адабиёти тоҷик асари тамоман тозае буд. Ин асар ба публицистикани бадеию таъриҳӣ ва танқидӣ монанд аст, ки дар он анъанаҳои бехтарини насри ҳаҷвию киноявии шарқ бо руҳи ҷанговаронаи публицистикани маорифпарварии Ғарб ва Россия омезиш ёфтааст.

Ба ҳамин тариқа, дар назм аз ҷиҳати шакли зоҳирӣ ва гуно-

гунии жанр таъбироти калоне рӯй надода бошад ҳам, аммо дар насри бадеии ин замон дар шакл ва дар жанр дигаргуниҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Дар услуби эҷодӣ, системаи образҳо, ва усули тасвири бадеии адабиёти равияи пешқадами ин давр табaddулоти намоёне рӯй дод, ки дар тараққиёти адабӣ як марҳилаи наво ба шумор меравад.

Роҳи навин ва рӯҳи навоваронаи адабиёти ин давр бо афкор ва ҳаракати маорифпарварӣ вобаста буд. Афкори маорифпарварӣ дар адабиёти ин давр (дурусттараш дар методи эҷоди) ва муносибати ин адабиёт ба ҳаёти воқеӣ таъсири намоён гузошт ва дар роҳи инкишофи он ба сӯи реализм омилҳои чиддӣ гардид.

Дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва Россия ҳаракати маорифпарварӣ дар зери шиори муборизаи зидди истибдоди феодалӣ ва ақоиди динӣ чараён дошт. Дар Франция бошад, ҳаракати маорифпарварӣ дар зери шиори муборизаи материалистони он давр ба муқобили идеализм чараён дошт. Тамоми афкори фалсафӣи сиёсӣ бевосита ба ҳалли масъалаҳои зиндагии воқеӣ, ки инкишофи капиталистӣ ва тараққиёти саноат дар он табaddулоти бузург ба вучуд оварда буд, нигаронида шуда буд.

Ин табaddулоти бузурги маънавӣи сиёсӣ ба адабиёт, ки то ин давр бо як қолиби маҳдуди классицизм тараққи меёфт, ба таъсир намонд. Дар адабиёти асри XVIII мамлакатҳои Ғарб дар зери таъсири ҳаракати маорифпарварӣ роҳи наво ба вучуд омад, ки онро ҳоло дар адабиётшиносӣ ба *реализми маорифпарварӣ* номзад кардаанд.

Дар натиҷаи муқоисаи ҳодисаҳои ба ҳам монанди адабӣ ва муайян намудани хусусиятҳои хоси маорифпарварии тоҷик но дар равияи пешқадами адабиёти ин давр услуб ва роҳи наво тасвири бадеиро мебинем, ки он бо реализми маорифпарварии адабиёти Ғарб ва Россия хеле монанд ва наздик аст. Ин фикрро асарҳои бадеии нависандагонии ин давр, ки ҳам дар наср ва ҳам дар назм (аммо ба дараҷаи камтар) эҷод намудаанд, равшан исбот менамояд.

Дар адабиёти тоҷик барои пайдоиши реализми маорифпарварӣ ду заминаи асосиро нишон додан лозим аст.

Зимнан аввал ҳамон тарз ва майлҳои тасвири реалистии адабиёти классикии гузашта буд, ки онро шоиру нависандагонии ин давр бо муваффақият ва эҷодкорона давому раванг доданд.

Заминаи дуюм ва муҳимтарини ба вучуд омадани реализми маорифпарварӣ ҳаракати маорифпарварӣ ва афкори фалсафӣи сиёсӣи он буд. Дар ин бобат фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш ва осори адабӣи фалсафии ӯ аҳамият ва таъсири ниҳоят бузурге дошт. Аҳмади Дониш бо асарҳои бадеӣ, фалсафӣ ва сиёсӣи бадеии худ дар инкишофи реализми маорифпарварӣ таъсири бузург гузошт. Қаҳрамонҳои асарҳои бадеии ӯ (марди аҷамӣ, ҳочин сайёҳ) образҳои шахсонаи реалии буданд, ки ба қувваи дасту бозу ба нерӯи илму дониш чараёни зинда-

гин худро таъбир дода метавонанд. Онҳо дар амалиёти худ эҳтиҷоту талаботи даври замони худро таҷассум мекунонданд. Образҳои реалии мардуми меҳнаткаш дар симои Мулло Хол ва Шукурбек барои инкишофи реализми маорифпарварии он давр роли калоне бозид. Дар симои ин қаҳрамонҳо, дар мазмуни ин ҳикояҳо маънои бузурги иҷтимоӣ таҷассум ёфтааст.

Ба вучуд омадани «Ақонд-ун-нисо», «Савонех-ул-масолик»-Возех «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохин бешак таъсири тамоюлоти реалистии асарҳои адабии фалсафии Аҳмади Дониш буд. Ҳатто дар «Тӯҳфаи дӯстон»-и Шохин, ки зоҳиран дар рӯҳи маснавиҳои ахлоқии классикӣ таълиф шудааст, равияи реалистии тасвири зиндаги дида мешавад. Ҳамаи ин асарҳо, инчунин ашъори лириқии шоирони пешқадам, ки аз таъсири сабки хинди ва услуби бедили торафт бештар озод мешуд, намунаҳои бехтарини реализми маорифпарварии адабиёти тоҷик ба шумор меравад.

Асоси реализми адабиёти маорифпарварӣ аз унсурҳои халқияти адабиёт низ иборат буд. Унсурҳои халқии адабиёт ғайр аз он ки дар ифода намудани манфиатҳои мардуми меҳнаткаш зоҳир мегашт, дар сабку услуб ва воситаҳои бадеии тасвир, пеш аз ҳама дар воситаҳои тасвири реалистӣ низ намудор буд. Майли ба тарзи воқеӣ (ба ибораи имрӯза, тарзи тасвири реалистӣ) тасвир намудани воқеаҳои зиндаги дар адабиёти он давр, гуфтан мумкин аст, ба ду роҳ мерафт.

Якум. Дар назм ба ҷои образҳои шартиву рамзӣ бештар образҳои реалиӣ, яъне образҳои ба фаҳму эҳсоси хонанда наздик кор фармуда мешуд.

Дуюм. Майлҳои реалистии адабиёти он давр дар содда намудани забон, аз маъхумоти сӯфиёна ва маҷозҳои пургирех озод намудани забони насру назм, дар сазо қўшиши ҳар чӣ бештар истифода намудани забони зиндаи мардум ифода меёфт. Майли содда намудани забон ва аз захираи лугату образҳои бадеии халқӣ истифода бурдан дар асарҳои гузашта низ дар эҷодиёти шоирони пешқадам дида мешуд. Аммо дар ин аср мувофиқи талаботи замон ва равияи умумии ҳаракати маорифпарварӣ майли ба забони гуфтугуӣ мардум наздик кардани забони адабӣ ва ҳатто забони шеър хеле равшан дида мешуд.

Ба ҳамин тарика, таъсири реализми маорифпарварӣ на танҳо дар мазмуну мундираҷаи адабиёти он давр, балки дар сабку услуб ва воситаҳои бадеии тасвири назму наср ҳам бисёр навиғариҳо дохил намуд. Инро мо дар таҳлили маҳсул ва тақомули эҷодии пажояндагони адабиёти ин давр боз муфассалтар аз назар хоҳем гузаронид.

АҲМАДИ ДОНИШ

Аҳмади Дониш соли 1826 дар Бухоро таваллуд шудааст. Падари ӯ аслан аз Шофирком буда, дар Бухоро касби камол карда, дар ҳа-

мин чо хонадор шудааст. Модари Аҳмади Дониш зани бомаърифат буд ва дар хона, дар мактаби хусусиаш ба духтарони гузархон гирду атрофи маҳаллаашон савод меомӯхт. Аҳмад дар оила фарзанди ягона бул ва бачаҳои дигаре, ки пеш ва пас аз ӯ таваллуд шуда буданд, ҳама талаф гардидаанд. Аҳмад савод ва маълумоти иттидоияшро дар хона пешӣ модари худ гирифтааст. Падараш истеъдоди фавқуллодаи писарашро дида, ба вай забони араби меомӯзад ва Аҳмад ҳанӯз дар синни даҳ-дувоздаҳсолаги ба хондани китобҳои араби ва ҳатто тафсири Қуръон даст меёбад. Аз синни хурдсолӣ Аҳмад ба як шавку ҳавас ва истеъдоди фитрӣ ба рассомиву наққошӣ ҳам майл мекунад ва худаш бе сарварии касе дар рӯи қоғазу дафтарҳо расми табиату ҳайвонот ва нақши иморатҳоро мекашидааст. Баробари ин вай аз хурдсолӣ хати зебову хононе дошт, ки ин дар он замон ҳунари калон буд.

Падари Аҳмад истеъдоди дар омӯхтани забони араби доштан писарашро дида уро дар синни даҳ ё дувоздаҳсолагиаш ба мактаби қорӣи меконад, то ӯ Қуръонро азбар намуда қорӣ шавад ва ба ин восита маоши зиндагии худро таъмин намояд. Аҳмад як-ду сол ба ин мактаб рафт, аммо усули кӯр-кӯрона азъед қардани Қуръон ба вай маъқул нашуд. Ба болои ин, вай лакнати забон дошт, яъне дар вақти гап задан каме забонаш мегирифт, ки ин ҳам ба таҷвиди Қуръон (яъне аз рӯи маҳрачу талаффузи забони араби хондани Қуръон) монеъ мешуд. Бинобар ин, ӯ ба мактаб намерафт ва бештар вақти худро дар маъракаи қисса-хонони халқӣ ва маҷлиси таърихгӯён мегузаронд. Падараш ин ҳоли писарашро дида дигар уро ба рафтан ба мактаби қорӣи маҷбур накарда ва тахминан дар синни чордаҳсолаги — солҳои 1841—1842 барои таҳсили илм ба мадраса дохил кард.

Аҳмади Дониш дар мадраса илмҳои расмиро бо як фаросат ва заковати ҳайратангез азхуд мекард. Баробари ин, ӯ бо ташаббус ва ғайрати худ ба омӯхтани илмҳои, ки дар программаи мадрасаҳои он вақт набуду аммо дар асрҳои гузашта дар мамлакатҳои Шарқ хеле ривочу равнақ дошт, машғул шуд. Дар ин солҳо ӯ илми ҳайъату нучум, илми табиъату риёзиёт, фалсафаи калом, илми тиб, таърих, назарияи адабиёт ва шеършиносиро ба тарзи мустақил меомӯзад ва дар ҳамаи ин илмҳо дониши устуворе пайдо мекунад.

Ҳунари наққошӣ ва рассомии хаттотии Аҳмади Дониш дар солҳои таҳсили мадраса боз ҳам камол меёбад ва барои таъмини зиндагии вай манбаи хуби даромад мешавад. Аҳмади Дониш барои дӯстдорон ва харидорони китобу рисолаҳои гуногуни илмию адабию китобат мекард, ба зарҳалу рангҳо зинат меод, дар ҷойҳои зарурӣ ин дастнависҳоро ба сурату тасвирҳои оронӣ меод.

Баъди хатми мадраса Аҳмади Дониш барои худ ягон ҷои мувофиқ ва машғулияти дилхоҳ пайдо карда натавонист. Аммо вай дар байни аҳли илму адабу ҳунар ба хати зебо ва наққошиву

рассомӣ ва илму дониши худ шӯхрат пайдо карда буд. Инак, ба воситаи ҳамин хунари наққошиву хаттотӣ ӯ ба дарбори амир Насрулло барои хидмат маъмур шуд. Як устоди Дониш, ки номашро зикр накардааст, дар дарбори амир Насрулло дар хидмати меъморӣ буд ва тарҳу бинои иморатҳои султони ба маслиҳату нақшаҳои ӯ анҷом мегирифтааст. Инак, ҳамин устод Донишро ба сифати наққошу рассоми забардаст ба хидмати дарбори амир тавсия мекунад. Ин воқеа тахминан дар миёнаҳои солҳои панҷоҳум ба миён меояд.

Дере намегузараду Аҳмади Дониш дар дарбор на фақат ба сифати наққошу меъмор, балки ҳамчун ҷавони фозилу олим ҳам ном мебарорад. Амир Насрулло ин зиракӣ ва фазилати Донишро фаҳмида, ӯро соли 1857 ба сафорати худ, ки ба Петербург тахсис карда буд, ба сифати мурзо ва шахси маҳрами худ таъин мекунад. Сафорати амир, ки тирамоҳи соли 1857 бо сардорӣ элчи Муллоҷони Мирохур ба тарафи Петербург роҳ гирифта буд, мебоист ба муносибати даргузашти подшоҳи рус Николаи I изҳори таъзия намуда, ба тахт нишастани Александри I-ро муборакбодӣ наояд.

Дар ин сафар, ки истиқомати онҳо дар Петербург қариб се моҳ тӯл кашид, ҳаёти сафорати амир бо корхонаҳои саноатӣ, ёдгориҳои маданияву таърихӣ, китобхонаву музейҳо ва марказҳои илмию фаннии пойтахти Россия шинос шуданд. Ҳамаи ин ба Аҳмад таассуроти хеле калони ҳаяҷонбахше гузошт. Вай ба монанди ӯ бисёр шахсони фозилу пешқадам Бухороро маркази маданияту илму дониши ҷаҳон мепиндоштанд, аммо Аҳмад дид, ки дунё ба кадом дараҷаи тараққиёт расидааст, илму дониши инсонӣ чӣ мӯъҷизаҳое бунёд намудааст, мамлакатҳои маданият расму тартиби давлатдориро ба чӣ танзиму низоми муқаррар намудаанд. Аҳмади Дониш фаҳмид, ки Бухоро ва мардуми он дар чӣ ғафлату ҷаҳолат мондаанд, соҳту тартиби мамлақадории амирон то чӣ андоза бе назму бе насақ аст ва кишвару шахрҳои он дар чӣ харобиву ноободӣ аст.

Аҳмади Дониш гумон дошт, ки баъди сафари Россия ӯ ҳамин ин дидагӣҳояшро ба амир нақл кунад, шояд ки амир аз ин ҳикоятҳои ӯ ибрат гирифта дар умури давлату мамлакат ислохот ва беҳбудие дохил кунад. Зеро худ амир ба Аҳмади Дониш фармуда буд, ки вай махсусан ба ботини қорҳои давлати Россия диққат кунад ва омада онҳоро ба амир арз наояд. Ба мо маълум нест, ки нақлу ҳикоятҳои Дониш аз сафари Россия ба Насрулло чӣ таассуроте бахшид, аммо маълум аст, ки амир бе он ки дар умури мамлақату раиятдорӣ ислоҳоте ворид наояд, соли 1860 вафот мекунад ва ба тахти аморат писари камтадбир ва сустиродаи ӯ Музаффар мебарояд.

Баъди ҷулуси Музаффар нуфуз ва таъсири Аҳмади Дониш дар дарбор камтар мешавад. Амир Музаффар, ки дар атрофи худ бештар хушомадгӯён ва ҷоплусони пештараи худро ҷамъ карда буд, ба шахсоне, ки дар пеши падараш мавқеа эътиборе

доштанд, камтар таваҷҷӯҳ мекард ва кӯшиш менамуд, ки онҳоро ба корҳои давлатӣ камтар роҳ диҳад. Аҳмади Дониш дар ин солҳо харчанд дар доираи дарбор буд, аммо ба вазифаю рутбаи муайяне маъмур набуд.

Соли 1866 қушунҳои подшоҳии рус ба Тошканд, ки аз қаламрави хонияи Қўқанд буд, ҳуҷум мекунад ва ин шаҳро мегиранд. Амир Музаффар, ки худро ҳомии ислом медонист, ба муқобили қушунҳои рус лашкар мекашад ва бо ҳамин дар байни Бухорову Россия ҳолати ҷанг ба вучуд меоварад. Аҳмади Дониш аз аввал ин икдоми Музаффарро беандешагӣ шумурда нарасандид ва ҷанги байни Бухорову Россияро як воқеаи бефонда ва ҳатто нанговаре барои аморати Бухоро эълон кард. Зеро ӯ қудрат ва тавоноии иқтисодӣ ва ҳарбии Россияро нағз медонист. Аммо ба огоҳиҳои Дониш нигоҳ накарда, амир инодкорона муносибатҳои душманона ва оташи ҷангро зиёдтару тезтар мекард. Дар натиҷа Бухоро дар ҷанг мағлуб шуд, аз рӯи муоҳидаи сулҳ ба Россия товони калони ҷангро дод, инчунин аз қисми зиёди сарзамини худ ҳам ҷудо шуд.

Баъди имзои муоҳидаи сулҳ дар охири соли 1869 амир Музаффар барои изҳори дустӣ ва мустақкам намудани робитаҳои ду кишвар ба Петербург сафорат мефиристад ва Аҳмади Донишро мурзони махсуси сафорат таъин мекунад. Дар ин сафар Аҳмади Дониш бо Петербург боз ҳам нағзтар ва муфассалтар шинос мешавад, бо хирадмандиву сиёсатдонии худ аз элчи зиёдтар дар байни маъмурон ва ҳукуматдорони рус обрӯю эътибор пайдо мекунад. Аҳмади Дониш дар ин сафар бо соҳти маъмурии давлати Россия, бо муносибатҳои ин мамлакат бо кишварҳои дигари ҷаҳон шинос шуда, аз вазъи сиёсату иқтисодии мамлакатҳои дигари Аврупою Оснӣ то андозае хабардор мешавад. Дар ин сафар аз бедонишию ҳаҳолати элчи, ки аз одамони наздик ва муътамади амир буд, беназмӣ ва ҳарачу марачи давлатдорӣ амирро боз ҳам равшантар дид. Вай дертар дар хотираҳои сафари худ ба ин нуқта ишора намуда навишта буд: «Салотини Бухоро дар боби суфаро (яъне элчиҳо) одамони камтаомул ва бедонишро ихтиёр кунанд, ба гумони он ки асрори давлати мо фош нагардад... Ва ҳол он ки ихтиёри ин маслак айни беабтӣ ва беназмии давлат бошад».

Баъди бозгашт амир Музаффар ба Аҳмади Дониш рутбаи фахрии Уроқро медиҳад ва ба ӯ таклиф мекунад, ки дар дарбор ё дар маъмурияти давлатӣ ягон мансаби калони масъулро ишғол кунад.

Амир ин корро на аз рӯи ҳусни таваҷҷӯҳи самимиаш нисбат ба Аҳмади Дониш кард. Вай дид, ки дар вақти низоми байни Россияву Бухоро ба сухани Аҳмади Дониш гӯш накарда охир ба мағлубият ва шармандагӣ дучор шуд. Маълум мешавад, ки Аҳмади Дониш дар тадбири мулкдорӣ аз бисёр одамони наздик ва мансабдорони ӯ донотар аст. Дуом ин ки дар вақти сафари дуҷум ӯ бо маслиҳат ва тадбирҳои худ бисёр корҳоро ба

фоида ва обрӯи Бухоро ҳал намуд ва бо ақлу фаросати сиёсии худ дар пеши маъмурони Руссия эътибори калон пайдо кард. Албатта, чунин касро дар пеши худ дар яке аз мансабҳои давлатӣ нигоҳ доштан барои амир манфиатҳои зиёде меовард.

Аммо Аҳмади Дониш ҳис мекард, ки бо омадани вай ба маъмурияти давлатӣ кор ва вазъияти идораи мамлакат ва аҳволи мардум беҳтар намешавад. Барои беҳбудии кор дар тартиботи давлатӣ ва мамлакатдорӣ ин кишвар як ислоҳоти ҷиддие дохил намудан лозим аст. Аҳмади Дониш таклифи амирро рад накарда, аммо бо ҳар баҳона онро ба таъхир меандоخت. Дар ин миёна амир ӯро бо сафорати сеюм ба Петербург мефиристад. Дар ин сафар Аҳмади Дониш се моҳ дар Петербург истиқомат мекунад (январь-март соли 1874). Обрӯю нуфузи Аҳмади Дониш дар ин сафар дар доираи ашроф ва ҳукуматдорони Петербург боз ҳам зиёдтар мешавад. Ҳатто худи император Александр II донишу фазли Аҳмади Донишро фаҳмида шахсан ба ӯ ихзори эҳтиром мекунад.

Баъди ин сафар Аҳмади Донишро боз ба кори давлатӣ таклиф мекунанд. Ин дафъа Дониш ба амир ба воситаи мактуб ихзор медорад, ки ӯ ба қабули таклифи ишғол намудани мансаби давлатӣ дар ҳамон сурат розӣ мешавад, ки агар дар корҳои давлатӣ дигаргунӣ ва ислоҳот аз рӯи китобҳои пешин ва намунаи давлатдорӣ мамлакатҳои Аврупою Руссия дохил карда шавад. Аҳмади Дониш ин таклифҳои ислоҳот ва дигаргун сохтани тартиби давлатдориро дар рисолаи махсус таклиф намуда ба амир мефиристад. (Дар ин асарро бо номи «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ба «Наводир-ул-вақоъ» дохил мекунад). Аҳмади Дониш дар ин рисола пеш аз ҳама ҳуқуқи ҳокими мутлақ будани амирро ба воситаи қорӣ намудани системаи парламентӣ маҳдуд карда буд. Бисёр таклифу пешниҳодҳои ӯ ҳуқуқи беканор ва ба қонун навишта нашудаи амалдорону мансабдоронро, ки ба худсарӣ халқро истисмор менамуданд, низ маҳдуд мекард. Хуллас, Аҳмади Дониш дар тамоми риштаҳои идораи давлатӣ ва маъмурии аморат дигаргунӣҳои ҷиддиеро пешниҳод карда буд.

Албатта, амир ин таклифҳоро қабул карда наметавонист. Аммо пешниҳодоту фикрҳои далеронаи Аҳмади Дониш амир ва ҳукмронҳои доираи дарбориро ба воҳима андохт. Онҳо хавф доштанд, ки ин фикру таклифҳои Аҳмади Дониш дар байни аҳли донишу фазл як чунбиши ҷиддӣ ба вучуд оварда метавонанд. Аз ин сабаб, амир қаҳру ғазаби худро ошкор накарда, аммо дар пан аз дарбор ва ҳатто аз Бухоро дур кардани Аҳмади Дониш шуд. Аҳмади Дониш дар солҳои 1880—1882 аз дарбор тамоман дур карда шуд. Аммо амир аз истиқомати Аҳмади Дониш дар Бухоро дар хавф буд, ки ӯ мабодо бо фикру андешаҳои «ислоҳотталабии» худ дар байни мардуми шаҳр «фитнае» ба вучуд биёрад. Бинобар ин, ӯро бо баҳонаи ба Хузур

(райони Ғузори Қашқадаръи ҳозира) қозӣ таъйин намуда, аз Бухоро дур мекунад.

Аҳмади Дониш то соли 1886 дар тумонҳои дурдасти Бухоро дар вазифаи қозигӣ, аммо дар асл дар ҳолати бадарға буд ва ӯ инро нағз мефаҳмид. Баъд аз соли 1886 амир Абдулаҳад Аҳмадро боз ба Бухоро бармегардонад ва дар ҳаққи ӯ ғамхорӣ назарфиребона карда ӯро ба яке аз китобхонаҳои китобдор ва маоши муайяне муқаррар мекунад. Марҳаматҳои амир Аҳмадро фирефта накард. Аҳмади Дониш дар Бухоро боз ба корҳои эҷодии худ машғул шуд ва дар ин солҳо асарҳои машҳури худ «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки бобу фаслҳои ҷудогонаи он дар гузашта таълиф шуда буд, ба вуҷуд овард. Ин асар зуд дар байни аҳли илму адаб шӯҳрати қалон пайдо кард ва фикрҳои танқидии иҷтимоӣ ва ақидаҳои сиёсӣ-фалсафии он, ки бо як ҷаҳсонӣ ва далерӣ ба тарзи реалӣ алоқамандона бо муҳити шароити он давр ба миён гузошта шуда буд, дар байни хонандагонӣ ин асар як бедории фикрӣ ва инкилоби маънавӣ ба вуҷуд овард.

Аҳмади Дониш воқеаҳои сиёсӣ-ҷамъиятиро ҳамчунон дар мадди назар дошт ва воқеияти аморати Бухороро ҳам аз ҷиҳати таърихӣ ва ҳам аз ҷиҳати мавқеи ҳамоҳангӣ тадқиқ ва таҳқиқ менамуд. Ва ниҳоят ӯ ба ҳуҷум омад, ки ин тартиботи ҷамъияти ва давлатиро фақат бо ислоҳот ба як назму низом даровардан мумкин нест. *Вай ба ақидае меояд, ки ин ҷамъият ва соҳти давлатиро сарнагун бояд кард ва рафти қонунияти таърихӣ ҳам исбот мекунад, ки аз ҳам пеш хӯрдани чунин ҷамъияте, ки ба зулму ситам асос ёфтааст, ноғузир ва ҳатмист. Вай ин нукта ва фикрҳои худро дар «Рисолаи таърихӣ», ки ҳамагӣ чанд мундтақат пеш аз марғаш таълиф шуда буд, равшан баён кардааст.*

Баъд аз он ки амир ва атрофиёни ӯ диданд, ки Аҳмади Донишро бо маҳорату илтифотҳои зоҳириву риёкорона ба тарафи худашон моил карда наметавонанд, муносибати душманона ва бадхӯнаи онҳо нисбат ба вай боз зиёдтар шуд. Уламои дин ва ҳушмадгуени амир ӯро дар байни мардум бадном кардани мешуданд: ӯро бедин, қохин, қодугар меғуфтанд, фикрҳои далеронаи ӯро таҳриф ва вайрон кардани асосҳои ислом қаламдод мекарданд. Аммо ҳамаи ин шӯҳрати рӯзафзунӣ Донишро дар байни аҳли пешқадами илму адаб ва мардуми зираку заки кам накарда, балки зиёд намуд. Дар атрофи Аҳмади Дониш шахсони беҳтарин ва бомаърифаттарини он замон ҷамъ омада буданд, асарҳои ӯро ба эҳтиром ва ихлоси том мехонданд, афкори танқидӣ ва таракқиҳонаи ӯро тақдир ва таҳсин менамуданд. Аз ин сабаб буд, ки Аҳмади Дониш то охири умраш як зиндагии озодона ва пок ба сар бурд. Ӯ соли 1897 дар Бухоро вафот кард.

«Наводир-ул-вақоеъ» «Наводир-ул-вақоеъ» — асари калонтарини Аҳмади Дониш аст, ки бобу фаслҳои он аз масъалаҳои фалсафии иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва илмӣ бахс мекунад. Ду боби ин асар ба тасвири ду сафари Дониш ба Петербург бахшида шудааст. Дар ин асар инчунин чанд ҳикояти реалистӣю романтикӣю муаллиф низ дарҷ гардидааст. Ва ниҳоят рисолаи сиёсии Аҳмади Дониш, ки дар он муаллиф масъалаҳои муҳимми сиёсати давлат ва идораи малакатро ба миён гузоштааст, низ дохил шудааст.

Муаллиф ин асарашро дар давоми қариб понздаҳ сол (1870—1885) таълиф намудааст. Ин асар дар байни аҳли илму адаби он замон шухрати калон пайдо кард ва гуфтан мумкин аст, ки муаллифи ин асар — Аҳмади Дониш ҳамчун олим, нависанда ва мутафаккири забардасти замонаш шинохта шуд. Аҳмади Дониш бисёр масъалаҳои муҳимми фалсафӣю иҷтимоиро, ки мавзӯи асарҳои файласуфон ва мутафаккирони гузашта буд, аз дидгоҳи нав, аз рӯи талабот ва иқтисодӣю замон ва шароити ҷамъияти ҳамон давр таҳсил ва таҳқиқ намуд. Баробари ҳамин, ӯ бисёр ҷиҳатҳои сиёсӣю ахлоқӣю ҷамъияти замонашро аз назари танқидӣ тадқиқ намуда, иллату нуқсонҳои сохти иҷтимоӣ, идораи мамлакат ва ахлоқи қирдори табақаи ҳокимро беиҳошо намуд. Бинобар ин «Наводир-ул-вақоеъ» барои бедории фикрии бисёр ҳамзамонон ва пайравони Дониш, инчунин зиёни пешқадами охири асри XIX ва ибтидои асри XX таъсири бузурге гузошт.

То имруз дар чанд маҷмӯа бобу фаслҳои муҳимтарини «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар онҳо афкори пешқадами иҷтимоӣю сиёсӣю муаллиф ифода ёфтааст, инчунин чанд хотираву ҳикояҳои ин асар ба таърифи расидааст.¹ Аммо нашри мукаммали илмию интиқодӣю «Наводир-ул-вақоеъ», мутаассифона то имруз сурат нагирифтааст. Бинобар ин, дар поин мазмун мухтасари «Наводир-ул-вақоеъ» аз рӯи бобҳои асар баён мешавад.

1. **Муқаддима.** Муаллиф дар ин ҷо сабаби таълиф шудани асарашро баён намуда, феҳристи бобу фаслҳои асарашро мебиёрад. Муқаддима дар «Осори баргузидаи бадеӣ» дарҷ аст.

Боб и я кум. Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн (падарон) ва ҳади ҳуқуқи (нофармонӣ кардан ба) онҳо. Муаллиф дар ин боб дар бораи ҳуқуқи падар нисбат ба фарзанд, ки дар ақоиди ислом масъалаи хеле муҳим буд, бахс мекунад. Дар ин боб на фақат онд ба масъалаҳои ахлоқ ва тарбияи насли наврас, инчунин дар бораи тағйир додани ақидаҳои қўхнаи схоластикӣю бисёр фикрҳои далеронаи Аҳмади Дониш баён ёфтаанд.

Ин боб, мисли баъзе бобҳои дигари «Наводир-ул-вақоеъ» ба тарзи муколама-диалогӣю муаллиф бо аҳли сўҳбати маҷлис

¹ Аҳмади Дониш. Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ». Сталинобод, 1957.
Аҳмади Дониш. Асарҳои мунтахаб, Сталинобод, 1959.
Аҳмади Дониш. Осори баргузидаи бадеӣ, Душанбе, 1976.

навишта шудааст. Аҳли сӯҳбат аз Аҳмади Дониш хоҳиш ме-
кунанд, ки дар масъалаи муносибати падару модар ва фарзанд
фикрҳои худро гуяд, зеро он чи ки дар китобҳои пешиниён дар
ин боб баён шудааст, ба бисёр воқеаҳои ҳаёту-зиндагии во-
қеӣ рост ва мутобиқ намеояд.

Аҳмади Дониш пас аз муҳокимаву мулоҳизаҳои бисёр аз
забони аҳли маҷлис ба тарзи ниҳоят эҳтиёткорона фикри тағ-
йр додани баъзе ақидаҳои схоластикии динро ба миён гузош-
тааст.

Пас аз муқаддима Аҳмади Дониш бо хоҳиши дӯстон ба
масъалаи ҳуқуқи падару модар нисбат ба фарзандон мегуза-
рад ва аз рӯи зиндагии воқеӣ (на аз рӯи қоидаву қонунҳои
мурдаранги гузашта) ҳақду ҳудуди ин ҳуқуқро муайян меку-
над. Ӯ менависад: «*Падару модар мавриди эҳсонӣ шукранд,*
бар тақдире, ки солаҳ бошанд ва ба фарзандони худ нақӯӣ хо-
ҳанд ва салоҳи ҳоли ӯ чӯянд; ки агар фосиқ бошанд ва ба фар-
занд некӣ намехоҳанд, ки салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, бал-
ки ғарази худро меҷӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар оёт ва аҳод-
иси омада, нестанд. Ва ҳол он ки ҳар яке аз абавайн мурдаи
инанд, ки «мо дар ҳама ақвол ва афвол (гуфтор ва кирдор),
ки аз мо содир мешавад, хайри фарзандро меҷӯем». Пас, ин
кирдору гуфторро дар шаръу ақл ва мурувват андоза бояд кард.
Агар мувофиқ ва мутобиқи офоқу анфус (ҳаёти воқеӣ) аст ва
фарзанд дар он муҳолиф ва муонид,— осӣ ва оқ аст. Ва агар
ин кирдору гуфтор муҳолифи офоқу анфус аст, волидайн осӣ-
манд (гунаҳгоранд) ва дар даъвии худ мубтал» ...«Масалан,
агар падар ба рӯзе як дирам додан тавонад, лекин ним дирам
медихад, дар сурати исъёни писар падар осим аст ва агар аз
дирам зиёда хоҳад, писар осист. Ва ин ҳақ то вақтест, ки пи-
сар дар иёли (оила) падар бошад. Пас, агар падар ҳаққи пи-
сар адо кардааст ва илми зарурӣ... ва пешаи лоиқ таҳсил ку-
нонда ва зан додааст, писарро ҳеҷ ҷои хост нест, магар ҳаққи
мурувватӣ ва одатӣ».

Аҳмади Дониш, дар асараш ҳарчанд ба тарзи ихтилофomez
бошад ҳам, фикрҳои нав ва ҷасуруна баён мекунад.

Боби дуюм. Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати му-
омилоти он. Аҳмади Дониш сабаби бадбахти ва накбати замони
хуदाширо дар он медид, ки аксари онҳое, ки ба қорҳои давлатӣ
маъмур ва барои ободонию мулкӯ рафоҳияти мардум вазифадор
шуда буданд, ба ҳирси молу сарват афтода, аз чамъ намудани
захираи маънави дур рафтаанд. Бинобар ин, нависанда ба масъ-
алаи муайян намудани моҳияти молу сарвати дунё аҳамияти
қалон додааст ва бо ҳар роҳ кӯшиш намудааст, ки сарватман-
дон ва давлатдоронро аз ҳирси молу матои «дунё» боздорад
ва ба аҳли фӯқаро меҳрӯбону дилсӯз созад.

Боби сеюм. Дар таҳқиқи таърихи одам ва тафтиши ху-
дусу қидам. Аҳмади Дониш дар боби гузашта ишорат кард буд,

ки сабаби ба моли дунё хирс пайдо кардани бисёр одамон аз сабаби надониести хақиқати олам аст.

Дар масъалаи пайдоиши дунё ва тақомули ҳаёт Аҳмади Дониш асосан аз доираи фалсафии табиии замонҳои пеш берун набаромадааст. Аммо гоҳе оид ба ҳаракати коинот ва сайёраҳо баъзе фикрҳои нав баён намудааст. Дар аввали ин боб ӯ оид ба таърихи олам ақидаҳои олимони ҳинд, хитой ва форсро ҷудоғона таҳлил мекунад. Сипас, ба пайдоиши олам ва тақомули зиндагӣ мегузарад.

Аҳмади Дониш пайдоиш ва ҳаракати тамоми мавҷудоти оламро ба қувваи иродаи арши аззам, ки манҷаи қувваи илоҳист, вобаста мекунад. Дар натиҷаи ин муҳокимаҳои худ, фикри олимони ҳинд, хитой ва форсро, ки таърихи оламро муайян кардани мешаванд, тамоман рад мекунад.

Аз ин боб маълум мешавад, ки Аҳмади Дониш дар он вақт аз кашфиёти илмии аврупоӣён ниҳоят кам хабар доштааст (ва агар хабар дошта бошад ҳам, вуқуфи ӯ асосан ба сарчашмаҳои камэтимод қарор гирифтааст) ва аз ин сабаб афкори идеалистии гузаштагонӣ худро бо ин кашфиёти дуруст муқоиса карда натавонистааст.

Боби чаҳорум. Дар иллати нақбати укало (окилон) ва сабаби давлати суфаҳо (чоҳилон). Ин боб ба шарҳи баёни сабаби бадбахтии окилон ва хушбахтии бедонишон бахшида шудааст. (Дар «Осори баргузидаи бадеӣ» дохил шудааст).

Аҳмади Дониш менависад, ки бино ба ақидаи дин камбағаливу тавоноӣ аз тақдир бошад ҳам, аммо касби сарвату давлат ба дастӣ иқтидори одам вобаста аст.

Дониш боиву камбағлиро қисмати муқаллари инсонӣ намендонад, ӯ рафоҳияти зоҳирӣ ва сарвати моддиро роҳату саодати ҳақиқии инсонӣ мешуморад.

Ба даст овардани давлату сарват ба ихтиёри худӣ қас аст ва ин вобаста ба саъю кӯшиш мебошад. Аз тарафи дигар, бахти ҳақиқӣ фақат ба даст овардани сарвату боигарӣ нест. Дониш талқин ва ҳидоят мекунад, ки ба ҳар су қас набояд тамоми ҳастияшро барои молу давлат сарф карда, буду шудаширо масрифи касбу пешаҳо кунад.

Инсон набояд танҳо манфиатҳои моддиро пеш гузошта, боигарии маънавини худ ва дигаронро аз назар дур андозад. Ин бо ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш саҳт вобаста аст. Аз тарафи дигар, касбу ҳунари инсон бояд пеш аз ҳама аз ҷиҳати моддиву маънавинӣ (ба дасту забон) барои халқ манфиате биёрад. Инчунин Аҳмади Дониш аз таҷрибаи рӯзгор ва ҳақиқати воқеӣ ба хулосае меояд, ки дараҷаи хушбахтӣ ва осоиши инсонро фақат ба дараҷаи молу давлат ва ҷоҳу мансаб набояд санҷид.

Сипас, муаллиф мазаррат ва бадихоеро, ки аз хирс ба инсон мерасад, як-як ном бурда нишон медиҳад. Ин боб бо хи-

кояти тамсилии фалсафӣ, ки тамоми мавзӯи ин муҳокимаҳоро хеле равшан мекунад, ба охир мерасад.

Б о б и п а н ҷ у м. Дари ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат. (вв 44а—52б). Ин боб ҳам ба тарзи сӯхбати дӯстони муаллиф ва суолу ҷавоби онҳо баён шудааст¹).

Б о б и ш а ш у м. Дар ҳикояти ҳоҷи ва манофеи сафар ва хислати занон. Аҳмади Дониш дар ин боб аз забони марди бухорие, ки ба азимати зиёрати Маккаву Мадина баромада дар роҳ бисёр шахрҳову мамлакатҳои ободро мебинад ва бо ҷамоати одамони мутараққӣ мулоқот мекунад — хуллас ҷашми хирадаш ба ҷаҳон кушода мешавад, саргузаштҳои аҷибу ғарибери нақл мекунад. Ин боб дар ду маҷмӯаи осори Дониш ба таъбири расидааст²).

Б о б и ҳ а ф т у м. Дар ҳикояти Абилқосим бӣ ва сафари Русия. Дар ин боб сафари Аҳмади Дониш ба Россия соли 1869 баён шудааст. Аҳмади Дониш дар ин сафар ба сифати мирзони (котиби) элҷӣ иштирок карда буд. Дар зимни ҳикояти ин сафар Аҳмади Дониш беназмӣ ва бетартибии тарзи давлатдорӣи амир, нодонӣ ва ҷоҳилии аҳли дарборро саҳт танқид кардааст. Ин боб бо каме ихтисорот соли 1957 ба таъбири расидааст.

Б о б и ҳ а ш т у м. Дар сафорати Абулқодирбек ва аҷоиби ҷашми Русия. Дар ин боб сафари Аҳмади Дониш дар ҳайати сафорати амири Бухоро ба Петербург ба муносибати тӯи никоҳи духтари император Александр (соли 1874) ҳикоят карда мешавад.

Б о б и н у ҳ у м. Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғинои марди аҷамӣ. Дар ин боб аз забони як марди аҷамие (эроние), ки дар Аврупо таҳсил намуда, илмҳои дуньявӣ ва ҷаҳонӣ забонҳои шарқу ғарбро аз худ намудааст, ҳикояти аҷибе оварда мешавад. Марди аҷамӣ ба азимати сафар ба кишти савор шуда, аз Аврупо ба Ҳиндустон сафар мекунад. Дар роҳ киштии онҳо ба гирдоби афсонавии Искандар дучор омада гарқ мешавад. Ҷанд шахсе, ки аз ин фалокат ҷон ба саломат мебаранд, ба муқобили ҷонвари мудҳиши укёнус мубориза бурда, ғалаба мекунанд ва худро ба ҷазираи мерасонанд, сарвату боигариҳои ин ҷазираро соҳиб мешаванд. Ҷанд нафари дигар киштиро таъмир карда, ба кишварҳои худ бармегарданд. Марди аҷамӣ низ дар Ҳиндустон иқомат варзида, ба касби тиҷорат машғул мешавад. Ин боб бо каме ихтисорот соли 1957 ҷоп шудааст³.

Б о б и д а ҳ у м. Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва мизҷӣ ва одобҳои ишқбозӣ. Ин боб ба тарзи суолу ҷавоби байни як дӯсти Аҳмади Дониш ва худи ӯ сохта шудааст.

¹ Мухтасари ин боб дар «Осори баргузидаи бадеӣ» дарҷ шудааст.

² Ниг.: Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ», сах. 51—70. Асарҳои мунтахаб, сах. 17—140.

³ Бобҳои ҳафтум, ҳаштум ва нухум дар «Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ» ва «Осори баргузидаи бадеӣ» дарҷ гардидаанд.

Аҳмади Дониш мувофиқи хоҳиши дӯшташ ба таърифи муҳаббат мегузарад. Аҳмади Дониш дар тавсифи муҳаббати мачозӣ, ки ба фаҳми ӯ муҳаббати воқеии инсонӣ буд, меनावисад:

«Ҳақиқати ишқу муҳаббат майли табъ аст бо мо юлоими худ (ба чизи ба табъаш мувофиқи худ) ...ва ҳеҷ кас аз бани навъи инсон аз ин сифат холӣ набошанд... Ва номи ишқ бар мутлақи майлҳо ва ҳавасҳо ҷорӣ нашавад, балки он ки майл ба сувари ҷамила(зебо) дорад, онро ошиқ ва майлашро ишқ хонанд».

Дӯсти Аҳмади Дониш мепурсад, ки агар маншаи ишқ шаҳват бошад ва агар хашм аз шаҳват худро нигоҳ дошта натавониста ба роҳи фиқу фасод равад, пас ишқ кори баде будааст. Барои ин роҳе бояд андешид, ки одам ҳаргиз ишқварзӣ накунад. Аҳмади Дониш ба ин чунин ҷавоб медиҳад: «Манъи нафс аз тариқи ишқварзӣ душвор бувад» ва мегӯяд, ки фақат шахсоне, ки ниҳоят шармгин бошанд, ё ба айби хасисиву мумсикӣ гирифтोरанд ё дар ниҳояти аҳмақиву аблаҳӣ ҳастанд, аз ишқ ҳуддорӣ карда метавонанд.

Асли ишқу муҳаббат аз кучо бармехезад. Сабаби аслии он дар он аст, ки шахс бо мардум ихтилот дорад. Қасе, ки аз ишқ безор аст, бояд аз халқ тарки алоқа кунад: «хоҳӣ, ки ба кас дил надихӣ, дида бубанд». Аммо аз халқ тарки алоқа намудан дуруст нест.

Баъд аз ин Дониш ба масъалаҳои мувофиқу муҳолифати байни ошиқу маъшук гузашта, сабабҳои ихтилоф ва улфатро баён мекунад. Барои ин ки байни ошиқу маъшук ҳамеша мувофиқат бошад, ин ҳар ду чӣ сифатҳои бояд дошта бошанд. Аҳмади Дониш дар бораи сифатҳои хубе, ки ба маъшуку ошиқ лозим аст, фикри худро баён мекунад.

Хеле ҷолиби диққат аст, ки Аҳмади Дониш ишқи воқеии инсониро тасвир намуда, дар ин ишқварзӣ бештар мардуми оддӣ хунармандро ташвиқ мекунад.

Бояд гуфт, ки Аҳмади Дониш дар баёни сифатҳои ошиқу маъшук ва одоби ишқбозӣ аз доираи ахлоқи замони худ берун баромада натавонистааст, вале ӯ бар хилофи фиқу разолате, ки дар байни табақан ашроф ва дарбори амир ҳукмрон буд, одоби нек ва начибонаи ишқбозиро тарғиб кардааст.

Боби ёздаҳум. Дар одоби никоҳ ва баёни хусумати модаршӯ. Ин боб низ ба тарзи суолу ҷавоб байни дӯсти номаълуми Дониш ва худи ӯ навишта шудааст.¹

Боби дувоздаҳум. Дар таҳқиқи қазову қадар. Дар аввали ин боб Дониш мувофиқи ақоиди маълуми ислом мегӯяд, ки «дар сафҳои офоқ ва хайру шарр ва нафъу зарар» ҷараён ёфтани корҳо ба «қалами тақдир» вобаста аст. Қудрати дониستاني сабаби ба вуқӯъ омадани ҳодисаҳо ба одам дода на-

¹ Ин боб бо ихтисорот дар «Асарҳои мунтахаб» ва «Осори баргузидаи бадеӣ» ба табъ расидааст.

шудааст. Илме, ки ба одам дода шудааст, на барои фаҳмидани қувваи кулл («қуллиёт»), балки барои дарк намудани ҷузъиёт аст.

Аммо ғайр аз ин зиндагии воқеии инсонӣ вучуд дорад. Барои вучуди ҳаёт саъю тараддуд лозим аст, зеро «ризқ аз осмон наборад, то деҳқон нақорад ва набардорад; ва лукма ба даҳон наёяд, то дастпанча накушояд ва ҳаракат наёрад.

Ризқ харчанд бегумон бирасад,
Шарти ақл аст чустан аз дарҳо.
Гарчи кас бе ачал намемирад,
Ту марав дар даҳони аждарҳо».

Вучуди зиндагӣ ба чор рӯкн— хӯрдан, пӯшидан, зану фарзанд кардан ва маскан сохтан— вобаста аст. Ин чор рӯкн ба саъю тараддуи одам вобаста аст. Роҳҳои ин саъю тараддуд ба ҳикмати тамаддун ва манзили вобаста аст. Инсон бояд барои ба даст овардани ин воситаи зиндагӣ ба қазову қадар нигоҳ накарда худ бояд саъю кӯшиш намояд. Зеро кӯшиш барои обод доштани ҷаҳон аҳамияти калон дорад.

Дар зимни чунин муҳокимаҳо роҷеъ ба ахлоқи нек ва дар танқиди нуқсонҳои замони худ хеле фикрҳои пурарзиш баён шудаанд.

Боби сездаҳум. Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбхову пешаҳо. Дар ин боб баробари васият ва насихатҳои хирадмандона манзараи ҷамъияти онвақтаи аморат ва муносибати Аҳмади Дониш ба ин ҷамъият тасвир шудааст.¹⁾

Боби чордаҳум. Дар таҳқиқи руҳ ва нисбати тааллуқи он ба абдон (баданҳо). Аҳмади Дониш дар ин масъалаи муҳими фалсафаи ислом ва дар таъбири ин мафҳуми фалсафӣ харчанд баъзе фикрҳои нав гуфта бошад ҳам, аммо аз доираи тавҷоҳоти идеалистӣ баромада натавонистааст.

Боби понздаҳум. Рисола дар нази тамаддун ва таовун. Ин рисола харчанд бо бобҳои гузаштаи «Наводир-ул-вақоъ» мазмунан ва мантиқан пайвастагӣ дошта бошад ҳам, аммо ба сари худ асарӣ мустақилест. Аҳмади Дониш дертар ба ин рисола сарсухане навиштааст, ки дар он сабаби таълифи асарашро равшан баён намудааст.

Аз муқаддимаи рисола маълум мешавад, ки Аҳмади Дониш ин асарро ҳамчун низомномаи давлат таълиф намудааст. Рисола аз се фасл, муқаддима ва хотима иборат мебошад.

Муқаддима. Дар он ки одамии барои ҷӣ махлуқ шуда ва баъд аз он ки махлуқ шуд, хайри вай дар чист ва ҷӣ ихтиёр қунад.

Фасли аввал. Дар фазилати аморат ва раёсат ва муомилати салотин бо ҳақ.

¹ Дар «Асарҳои мунтахаб» ва «Осори баргузидаи бадеӣ» дохил шудааст.

Фасли дуввум. Дар сулуки умаро бо сипоҳ ва хадам ва ҳашам.

Фасли саввум. Дар тариқи раиятдорӣ ва фуқаропарварӣ ва расидан ба гаври маҳомми зердастон.

Хотима. Дар таъйини маҷлис ва муошарату муомалати мулк ба нудамо ва муқаррабон.

Дар муқаддима Дониш фикри дар боби таҳқиқи рӯҳ баён кардаашро давом медиҳад. Инсон шарифтарини махлуқот аст ва ҳама чиз барои ӯ офарида шудааст. Зоти инсон аз ақли шарифа ва нафси касифа мураккаб аст. Инсон ба воситаи қаҳду кӯшиш пайдоиши (зуҳури) олами нурро дарк карда метавонад. Қаҳду кӯшиш набошад, инсон ба кушодани асрори олами модӣ ҳам намерасад. Яъне он чи ки дар рӯи замин ва гирду атрофи одам аст, бояд онро омӯхт.

Вазифаи инсон пас аз омадан ба дунё он аст, ки илму маърифат омӯзад, дар зиндагӣ аз рӯи ақлу фаросат роҳи дурустро интихоб намояд.

Пас аз ин Дониш дар се фасл ва як хотима мартабаи салтанат, тариқи салтанат ва тарзи одоби соҳибони салтанатро як-як баён кардааст. Ин фаслҳо ба тарзи интихоб дар маҷмӯаи «Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ» ба табъ расидаанд.

Б о б и ш о н з д а ҳ у м. Дар таҳқиқи ҳайъати арз ва тақавуни маодин ва мо юносаба золика. Дар ин боб Аҳмади Дониш ба тарзи воқеӣ, аммо дар доираи фаҳму дониши худ аз пайдоиши ҷинсҳои кӯҳӣ, конҳо, маъданҳо ва заминҷунбиву вулконҳо маълумот медиҳад.

Б о б и ҳ а б д а ҳ у м. Дар фараҷ баъд аз яъс ва ҳамул Дар ин боб Аҳмади Дониш аз таҷрибаи зиндагии худ баъзе хотираҳо хикоят мекунад ва бо ин гӯё исбот кардани мешавад, ки агар аз рӯи ихлос дар лаҳзаҳои мудҳиши зиндагии худ, ки наздик ба марг аст, аз рӯи сидку ихлос иродат кунад, аз дами ҳалокат ҳалосӣ меёбад. Худи ғояи ин ҳикоятҳо барои мо чандон аҳамият надошта бошад ҳам, аммо он воқеаҳои, ки Дониш аз лаҳзаҳои гуногуни зиндагии худ нақл намудааст, хеле арзишдоранд. Аз рӯи ин ҳикоятҳо аз баъзе қузъиёти тарҷумани ҳоли нависанда иттилооти хуб пайдо мекунем.

Б о б и ҳ а ж д а ҳ у м. Дар наводирӣ ҳолоти ашҳос, ки аз ҷанги сибёҳи ҷастанд. Дар ин боб саргузашти Хол Муҳаммад ном муллобачаи бойсунӣ, ки борҳо бо дарандагон ҷангу зурӯмон кардааст, нақл карда мешавад. Аҳмади Дониш дар таҳриротӣ баъди «Наводир-ул-вақоеъ» ҳикояи Шукӯрбекро низ дохил намудааст. Ин ҳикояҳо дар маҷмӯаи соли 1957 ва соли 1976 дарҷ гардидаанд.

Б о б и н у з д а ҳ у м. Дар таъбири рӯёи ҳоила, ки далолат бар ҳудуси воқеа мекард. Аҳмади Дониш дар ин ҷо аз хобҳои пурҳавли худ, ки дар солу моҳҳои гуногун дидааст ва пас аз дидани ин хобҳо гӯё баъзе воқеаҳо дар бедорӣ ҳам мувофиқи ҳамоно хоб ба вуқӯъ пайваستاаст, ҳикоят мекунад.

Ин боб аз он чиҳат аҳамияти калон дорад, ки Дониш ба во- ситаи нақли мазмуни хобҳои худ аз саргузаштҳои баъзе во- кеаҳоеро низ ҳикоят мекунад, ки тарҷумаи ҳоли уро тафсил ва такмил медиҳад. Чунончи, дар роҳи бозгашт аз Россия дар яке аз боҷхонаҳо хоб кардан, дар қалъаи Қазали меҳмони комен- данти қалъа шудан, дар роҳи Даҳбеди Самарқанд қариб дар дарёе ҳалок гардидани ӯ дар ин боб мухтасар ҳикоя карда шу- даанд.

Боби бистум. Дар таҳрири маонии баъзе абъёт, ки аф- озилӣ аср истидъо намуда буданд. Ин боб иборат аст аз тавче- хи баъзе байтҳои душворфаҳми Бедил, ки Дониш барои дӯстон ва шогирдони худ таҳрир намудааст.

Боби бисту якум. Ҳикояти бӯзинаи таббоҳ. Ин ҷо ҳи- кояи як бӯзинае, ки касе барои дилкушоии худ харида буд, оварда шудааст.

Боби бисту дуюм. Дар маънии ҳадиси «Сакф-ул-чан- нати аршу-р-раҳмони ва баёни ҳашру нашр. Мазмуни ин боб рағби динии идеалистӣ дорад.

Боби бисту сеюм. Дар ташҳиси ахлоқи инсон. Аҳма- ди Дониш менависад, ки инсон дар хулку атвор монанди тилло- ву нукра аст. Аммо мисли он ки тиллову нукра то ба дараҷаи ҳолиси аз чанд кӯраву бӯта мегузаранд, инсон ҳам бояд аз мар- хилаву таҷрибаҳои рӯзгор гузарад, то хислатҳои бадеиро, ки аз офариниш дар ниҳоди ӯ ҳаст, аз худ дур кунад. Аҳмади Дониш меғӯяд, ки инсон чунин тавоноӣ дорад, зеро ӯ ба тамоми мав- чудоти олам ҳукмрон аст.

Пас аз ин Дониш боз ба тасвири ҷамъияти замони худ ме- гузарад ва меғӯяд, ки ҳоло қор то ба дараҷае расидааст, ки кас оқилро аз ҷоҳил ташҳис намекунад. Аз ин сабаб шартҳои ло- зим аст, ки кас оқилро аз ҷоҳил фарқ кунад, зеро он касе, ки ту оқилаш пиндорӣ, дар асл ҷоҳил аст ва баръакс.

Аз тарафи дигар, Дониш гуфтани мешавад, ки қори дунё ба ҳамин ихтилофи манфию мусбат ривож мегирад ва агар та- моми ҳақиқат ба инсон аз рӯзи таваллуд маълум мебуд, он гоҳ зиндаги ҳеч лозим набудӣ.

Аҳмади Дониш дар охир ба мардум талқин мекунад, ки ба- рои покизагии ахлоқ ва равнаки ҷамъияти инсонӣ бояд аз рӯи ҳикмати тамаддун ва таовун амал кунад. Тафсилоти ин ҳикмат- ро муаллиф дар қисмати рисолаи сиёсии худ (боби XV-и «На- водир-ул-вақоеъ») баён кардааст.

* * *

Ин аст мундариҷа ва мавзӯҳои асосии «Наводир-ул-вақоеъ», ки мо онро асосан аз рӯи нусхаи худи муаллиф баён кардем. Нусхаҳои дигари «Наводир-ул-вақоеъ» низ аз рӯи мундариҷа аз нусхаи асли фарқе надоранд, магар ин ки гоҳе дар ягон нус-

¹ Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ», сах. 11—29

ха порчае илова ё соқит шудааст, ё дар баъзе ҷойҳо муаллиф забон ва тарзи баёнро тағйир додааст.

Бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» то «Рисола дар Сохт ва композицияи назми тамаддун ва таовун» (боби понздаҳум) «Наводир-ул-вақоеъ» ба таҳқиқи масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ сиёсии ҷамъият бахшида шудааст. Аҳмади Дониш масъалаҳои зиндагии шахсии инсон ва ҳаёти ҷамъиятро аз назар мегузаронад, ин масъалаҳоро ҳамеша бо факту воқеаҳои реалии зиндагӣ ва таҷрибаи ҳаёти худ санчида мебарояд. Азбаски ин масъалаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ бо бисёр масъалаҳои фалсафӣ низ (монанди пайдоиши олам, қазову қадар, рӯҳи инсонӣ ва нисбати он ба қисми одами ва ғайра) вобастаанд, ӯ ин масъалаҳоро низ таҳқиқ мекунад.

Дар баҳсу муҳокимаҳои ин масъалаҳо Аҳмади Дониш ҳамеша таъкид мекунад, ки мурод аз зиндагии инсон обод доштани ҷаҳон аст, ки ин ба ҳикмати тамаддун (сиёсати давлатдорӣ) ва таовун (муносибати шахсӣ ва иҷтимоии инсон) вобаста мебошад.

Дар боби 4 низ Аҳмади Дониш масъалаҳои муҳимтарини зиндагиро аз рӯи ҳикмати тамаддун ва таовун месанҷад.

Аҳмади Дониш дар зимни таҳлили масъалаи оилаву хонадорӣ низ ҳар ҷо-ҳар ҷо таъкид кардааст, ки мурод аз кӯшишу тараддуи зиндагӣ ҳамон ҳикмати тамаддуну таовун аст, ки ободии ҷаҳон вобаста ба он аст: *«Ва ҳикмат дар таволию таоқуби (пеша кардани) меҳнатҳо ва роҳатҳо ҳамон забти масолеҳи тамаддун ва таовун аст, ки ободии ҷаҳон мавқуф бар он аст. Набинӣ, ки идроки шарорати мазаллату меҳнат боиси тараддуд ва дарёёфти роҳату неъмат мегардад. Ва хавфи заволи неъмату роҳат сабаби истиқомати роҳи рост мегардад. Ва меҳнати ғурбату фардият (танҳой) маншаи тараддуи муноқаҳат ва завҷият (никоҳ ва занушиӣ) мешавад ва лаззати муноқаҳат мустандиди ҳазор машаққату офат. Оре, нӯш бе неш ва неъмат бе меҳнат худ касе ёд надорад».*

Аҳмади Дониш дар бобҳои дигар низ аксари масъалаҳои муҳими назариву амалиро аз мавқеи ҳикмати тамаддуну таовун таҳлил мекунад. Дар ҷордаҳ бобе, ки пеш аз рисолаи сиёсӣ омадааст, масъалаҳои муҳимтарини ҳикмати зиндагӣ, ки ҳам барои манфиати ҷамъияти инсонӣ ва ҳам барои беҳбудии ҳаёти шахсии инсон зарур аст, таҳлил шудааст. Баъд аз таҳлили ин масъалаҳо Аҳмади Дониш дар «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ба баёни он ки тартиби идораи давлатӣ бояд ҷи гуна шавад, мегузарад. Ин рисола дар тартиби ҳамаи бобҳои асар на фақат инкишофи фикру андешаҳои гузашта, балки ба дараҷаи зиёде хулоса ва ҷамъбасти таҳлилоти таҳқиқотест, ки Аҳмади Дониш дар бобҳои гузаштаи «Наводир-ул-вақоеъ» анҷом дода буд.

Ба ҳамин тариқ, бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» ҳарчанд дар мавзӯҳои гуногун навишта шуда бошанд ҳам, аммо ҳамин

онҳо ба мақсади ягонаи муаллиф—яъне чӣ гуна ташкил намудани ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсии инсон равона карда шудааст. Чордах боби асар гуё таҳлиллот ва таҳқиқоти муаллиф буда, «Рисола» натиҷаи он аст. Аҳмади Дониш дар ин ҷо, на фақат ба тарзи вазъу насихат, балки бо як ҳасрати том дар бораи дигаргунсозии тартиботи мавҷудан давлату ҷамъияти он замон фикру андешаҳои худро баён намудааст.

Бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» якҷоя бо рисола (1—15) на танҳо бо ғояву мақсади умумии муаллиф ба ҳам марбут гаштаанд. Бобу фаслҳои ин асар, сарфи назар аз мундариҷот ва тарзи баёни гуногуни асар аз ҷиҳати мавзӯӣ низ ба ҳам пайвастагии доранд ва яке дигареро пурра мекунад, як боб фикри боби гузаштаро тақмил ва тақвият медиҳад. Чунончи, дар боби «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат» (5/1) Аҳмади Дониш баробари баён намудани фикрҳои фалсафӣ иҷтимоӣ, образи ҷавони ҷаҳондидаю сафарқадаеро тасвир намудааст, ки бисёр мамлакатҳои шарқу ғарбро дидааст ва аз тараққиёти кишварҳои мутамаддин бохабар аст. Ҳангоме ки хонанда ин образро дар муқобили образи муллоҳои мутаассибе, ки ҳикоятҳои ин ҷавонро ҳаёлоти пуч пиндошта дар ғазаб меоянд, тасаввур менамояд, бовар пайдо мекунад, ки манфиати сафар қардан ва ҷаҳон دیدан, фоидаи аз торикистони Бухоро берун баромадан чӣ андоза бузург будааст.

Баъди ин боб ба ҳикояти Ҳоҷӣ ва баёни манфиатҳои сафар (6) мегузарад. Ин боб бо маром ва мазмуни худ инкишофи ғояи боби гузашта аст. Дар ин ҷо образи шахсе тасвир ёфтааст, ки монанди ҷавони бухорӣ ҳикояти фаромӯшхона дар сафари Ҳиндустон ва кишварҳои дигар бисёр аҷуба ва муъҷизаҳои дунёро мебинад, ки мардуми ғафлатзадаи Бухоро аз онҳо бе-хабаранд. Ҳамин мавзӯи манфиати сафар ва тасвири муъҷизаҳои қудрати инсон дар бобҳои минбаъда: «Дар ҳикояти Абилқосимӣ ва сафари Русия», «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоибӣ ҷашни Русия», «Дар гирдоби Искандар ва ғинои марди аҷамӣ» (7, 8, 9) вусъат меёбад ва ба тарзи гуногун тасвир мешавад.

Дигар. Аҳмади Дониш пеш аз он ки ба масъалаҳои никоҳ ва тарзи оиладорӣ гузарад (Б. 11) дар боби махсус масъалаи ишқ ва ишқварзиро ҳам аз ҷиҳати назарияи фалсафӣ ва ҳам аз рӯи таҷрибаи зиндагии таҳлил мекунад (Б. 10). Гуё бо ин хонандаро барои дурусттар фаҳмидани масъалаҳои оиладорӣ, ки бо ишқу муҳаббати инсонӣ вобаста аст, тайёр мекунад. Баъди он ки Аҳмади Дониш масъалаи оиладорӣ ва фарзанд оварданро дар ин боб (11) баён мекунад, ба боби дигар мегузарад, ки унвони он «Дар баёни қазову қадар» (12) аст. Дар назари аввал чунин менамояд, ки дар байни боб «Дар одоби

¹ Дар дохили қавс рақами бобҳо ба он тартибе, ки мо дар боло тавсиф намудем, ишора шудааст.

никоҳ ва баёни хусумати модаршӯ» (10) ин боб, ки ба масъалаи қазову қадар таҳсис гардидааст, ҳеҷ муносибате нест. Аммо дарвоқеъ байни ин бобҳои робитаи мантикиву маънавий дида мешавад.

Аҳмади Дониш дар боби гузашта исбот кард, ки инсон пас аз он ки ба дунё меояд, барои давоми ҳаёт ба сохтани оила ва овардани насл вазифадор аст. Аммо вазифаи одам танҳо бо ин тамом намешавад. Одаме, ки оила сохтааст ва фарзанд овардааст, бояд барои таъмини моддиву маънавий оила ва фарзандонаш саъй кунад. Барои ин чӣ бояд кард? Оё ризқи ҳар-рӯза аз осмон меояд гуфта ба ҳеҷ қору касб даст назанад ё барои касбу ризқи рӯзӣ саъю тараддуд кунад? Аҳмади Дониш ин масъаларо дар боби «Дар таҳқиқи қазову қадар» муфассал таҳлил ва таҳқиқ намудааст, ки мазмунӣ мухтасари онро дар боло шарҳ додем.

Инсон барои таъмини рӯзии худ ва наздикони худ бояд қомилан ба қазову қадар мунтазир нашоуда ба касбу пешаҳо машғул шавад. Ба воситаи он одам ҳам ҳаёти худро таъмин мекунад ва ҳам барои ободии дунё саҳми мувофиқ мегузорад. Пас ба ин касбу пешаҳо чӣ тарз машғули кунад, барои зиндагии поқу озодона чӣ касбҳоро интихоб намояд? Аҳмади Дониш дар боби сездарум, ки бевосита баъди боби қазову қадар меояд, ба баёни фикру ақидаи худ оид ба ҳамин масъалаҳо мегузарад. Ин боб аз рӯи унвонаш ҳам айнан ба таҳлили ҳамин масъалаҳо бахшида шудааст: «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо».

Инсон дар дунё зиндагии абадӣ надорад. Баъд аз он ки ӯ оила ташкил кард, фарзанд овард, барои таъмини оилааш мувофиқи қудрати тавони худ дар ободии дунё саъю кушиш намуд, ба марги табиӣ аз ин дунё меравад. Инсон бояд донанд, ки баъди ин ҳама саъю тараддуд ва тақдир машғалаи зиндагӣ марг ки омад, оқибати инсон чӣ мешавад. Аҳмади Дониш ин масъаларо низ аз доираи таҳқиқи тадқиқи худ берун нагузоштааст. Боби чордарум, ки «Дар таҳқиқи рӯҳ ва нисбати тааллуқи он ба абдон» номида шудааст, аз масъалаи «зиндагии» инсон пас аз марг баҳс мекунад.

Дар чордарум бобе, ки пеш аз рисолаи «сиёсӣ» омаданд, Аҳмади Дониш, агар ба тарзи умумӣ гӯем, масъалаи инсон ва муносибати иҷтимоӣ онро таҳлили намудааст. Ин масъала аз аввали заода шудани он (ба боби аввал диққат кунед: дар бораи тарбияи фарзанд, ҳуқуқи фарзанду падару модар) то дами аз ҷаҳон рафтани вай) боби рӯҳи инсонӣ ва муносибати вай ба вучуди ҷисмони) аз ҳар ҷиҳат таҳлил ва таҳқиқ шудааст.

Аҳмади Дониш баъд аз он ки масъалаи инсон ва муносибати онро нисбат ба ҷомеаи башарият аз назари тадқиқи мегузаронад, бевосита ба сари он масъала меояд, ки вазъи ҷомеаи инсонӣ ва тарзи идораи ин ҷомеа бояд чӣ гуна бошад. Роҳи

саъю кӯшиши ҳар фард барои ободии дунё дар бобҳои гузашта нишон дода шуд. Аммо аз фард чомса ба вучуд меояд ва ин чомеаро ба тарзи мувофиқ идора бояд кард, то ки ба кори умумии ободии ҷаҳон халале онд нашавад. Аҳмади Дониш ин масъалаҳоро дар қисми махсуси асараш, ки «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» номида шудааст, ба тафсил таҳлил ва тадқиқ менамояд.

Аз ин гуфтаҳоямон хулосае ба миён меояд, ки бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» яқҷоя бо рисола байни ҳамдигар иртиботи мустаҳками маънавий ва мантиқӣ доштаанд. Ин бобҳои бо мавзӯи умумии тамаддун ва таовун, яъне масъалаи муносибатҳои иҷтимоии инсон ва соҳти ҷамъияти бо ҳам марбут гардидаанд.

Ҳарчанд ғояи умумии асар як бошад ҳам, аммо мавзӯҳои он гуногун ва дар дохили ин мавзӯҳо масъалаҳои ниҳоят бисёр-ри фалсафавию сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ғайра мавриди баҳс қарор гирифтаанд, бисёр ҳикоятҳои бадеӣ, бадеию фалсафӣ ва ашъори дилнишини муаллиф дарҷ гардидаанд.

Ғайр аз он ки тамоми понздаҳ боби асосии китоб бо ғояву бобҳои ҳастанд, ки аз рӯи баъзе масъалаҳои ҷудогона байни худ алоқаманд ҳастанд. Чунончи, манфиати сафар қардан ва ба воситаи сафар аз ҳаёти халқу қавмҳои мутараққии дигар хабардор шудан дар ҳикояти фаромӯшхона (5) оғоз ёфта, баъд дар бобҳои ҳикояти марди ҳоҷӣ, ҳикоятҳои Абулқосимбӣ ва сафари Русия, сафорати Абдулқодирбек ва аҷоиби ҷашни Русия, ҳикояти гирдобӣ Искандар ва ғиноӣ марди аҷамӣ (6, 7, 8) инкишоф ва тақвият ёфтааст. Зотан худи Аҳмади Дониш ҳам ба робитаи мавзӯҳои бобҳои асараш дар баъзе ҷоҳо ишора намудааст. Вай дар боби васияти фарзандон (13), вақте ки аз моҳияти матои дунё сухан ба миён меорад, менависад: «*Дар таҳқиқи ин мақом он чи дар сабаби нақбати уқало ва давлати суфаҳо гуфтаем ва он чи дар таҳқиқи матои дунё ва он чи дар исботи уқуқ ва ҳуқуқи абавийн навиштаем (боби 4, 2, 1 — Р. Х.) нек мулоҳиза фармоед. Ва дар ин тасвир ҳолат, ки моро афтода ва таҷрибаҳо, ки ҳосил шуда, мувофиқи мақом таҳрир медиҳем, то бидонед, ки моро ки дунё омадааст, дар изҳор ва имсоки он эҳмол кардаем ва дар баъзе маҳолл, ки ӯ рӯй ба мо дошт, иқбол нанамуда».*

Маълум мешавад, ки Аҳмади Дониш дар бораи моҳияти сарвату моли дунё ва мазаммати ҳирси сарватғундорӣ дар бисёр ҷоҳои асараш таваққуф намуда ва онро аз нуқтаи назариёти гуногун таҳлил қарда будааст. Чунон ки дар ин ҷо ҳадаш таъкид мекунад, ӯ дар ин боб ин масъаларо аз рӯи таҷрибаи зиндагии худ ба тарзи пасихат ба фарзандонаш таҳлил ва таҳқиқ қардан меҳаҳад.

Хулоса ин аст, ки бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро Аҳмади Дониш ҳарчанд дар вақтҳои гуногун ва дар мавзӯю мундариҷаҳои мухталиф навишта бошад ҳам, дар вақти таълиф ва таҳрири охири ҷамаи бобҳои бо мазмуни ғоявию мароми уму-

мни асар ба ҳам вобаста карда будааст. Ба ибораи дигар гӯ-см, мо дар «Наводир-ул-вақоеъ» мувофақати маъниқии мундариҷа ва шакли равшан мебинем.

Бояд гӯем, ки баъд аз рисола (15) боз 8 боби дигаре меояд, ки онҳо бо композицияи қисми аввали асар камтар вобастагӣ доранд. Ин бобҳо баъзе масъалаҳои қисми аввали асарро дар бар гиранд ҳам, аммо аз ҷиҳати банду баст ва пайвастигӣ мавзӯҳо он иртиботеро, ки дар понздаҳ боби гузашта хаст, надоранд. Бобҳои 16—23 порчаҳои ҷудогонан адабию фалсафӣ ва илмианд, ки аз ҷиҳати мавзӯӣ ва мундариҷа ба сари худ мустақиланд ва бе ҳеҷ робитаи маънавию маъниқӣ паси ҳам омадаанд. Чунин тасаввуре ҳосил мешавад, ки Аҳмади Дониш ин фаслҳоро аз мусаввадаҳое, ки дар солҳои гуногун навиштааст, ҳам ва дар охири «Наводир-ул-вақоеъ» илова намудааст.

Асари дуюме, ки дар он афкори сиёсӣ ва «Рисолаи таърихӣ» иҷтимоӣ ва ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш ди Дониш боз ҳам амиқтар ва барҷастатар истифода ёфтааст, «Рисолаи таърихӣ»-и ӯ мебошад. Аҳмади Дониш ин асарро дар охири умраш таълиф намуда, онро ба он мақсаду матлабе ки дошт, то охири расонида натавонист. Аз ин сабаб аст, ки ба ин рисола худи Дониш унвон намодааст ва нусхаҳои он дар байни аҳли илму адаб масли «Наводир-ул-вақоеъ» паҳн нашуда буд.

То соли 1936 аҳли илму адаби мо ҳам аз вучуди чунин як асари Аҳмади Дониш бехабар буданд. Е. Э. Бертельс дар мақолаи машҳураш «Нусхаҳои хатии осори Аҳмади Қалла» (Труды АН СССР т. 3, М., Л., 1936) дар баробари «Наводир-ул-вақоеъ» шарҳи мухтасари ин рисолаи пураарзиши Донишро ба аҳли илм хабар дод. Баъди аз ин тадқиқ ва нашри ин асар аз тарафи олимони сурат гирифт ва дар ин тадқиқот ин рисола бо номҳои гуногун дучор меомад. Аммо аксари ин номҳо ба мазмуни асосӣ ва матлабу мақсади аслии муаллиф мувофиқ набуданд. Аз ин сабаб мо дар монографияи Аҳмади Дониш ин рисоларо ба унвони «Рисолаи таърихӣ» номзад кардем, ки ба мундариҷа, мавзӯ ва идеяи асар бештар рост меояд.

«Рисолаи таърихӣ»-ро соли 1960 А. Мирзоев бо муқобили нусхаҳои хатӣ ба ҳурӯфоти араби ба таърифи расонид.¹ Чанде пеш ин рисола бо калми ихтисорот дар маҷмӯаи «Асарҳои мунтахаби» Дониш дарҷ гардида буд.

¹ Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола... ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. — Сталинобод, 1960

Мундариҷаи ғоявии
«Рисолаи таърихи»

Аҳмади Дониш муқаддимаи рисоларо дар масъалаи тараққӣ ва таназзули ҷамъияти инсонӣ тахсис намуда, замони ба тахт нишастани амир Шоҳмуродро давраи нави тараққии иҷтимоӣ ба қалам медиҳад. Ва дар ин ҷо дар бораи мавзӯи оянда ва сохти рисолааш чунин ишорае мекунад: «Ва мо аз замони салтанати ӯ (яъне амир Шоҳмурод — Р. Ҳ.) то қурби санаи сесада, он чи аз тараққиғу таназзул, ки дар умурӣ миллату давлат сонеҳ шудааст, ба тариқи эҷозу ихтисор баён мекунем. Аввалан, унмузаҷе (мухтасаре) аз хасоили марзӣяи ӯ, пас аз авсофи авлоди кироми ӯ, то дастур-ул-амали салотини ин диёр бошад, ки баъд аз ин ҷонишини ин дудмони мешаванд, ва го иқтидо кунанд ба сулуки марзияи (писандидан) эшон ва иҷтиноб аз он чи мухилли (боиси халали) салтанати эшон шуда, ба худ лозим шумуранд. Пас, назми аморатро ҷунончи писанди замону макон аст, тақрир медиҳем... онро мизони адолат ва нусфат (инсоф) гардонанд, то дину дуньяи хеш обод карда бошанд ва бад-он ободии охирати хеш ёфта»...

Дар ин ҷо муаллиф мегӯяд, ки ӯ асари худро дар ду қисмат тартиб доданӣ аст. Аҳмади Дониш мехостааст, ки дар қисми аввали рисоли тараққиёт ва таназзулотеро, ки дар зарфи сад соли ҳукмронии сулолаи манғитиён дар қорҳои давлатӣ ба амал омадааст, аз назар гузаронад, то ки дар оянда барои қасоне, ки ба сари ҳокимият менишинанд, дастуруламал бошад. Аҳмади Дониш барои онҳое, ки баъд аз ин ба сари ҳукумат меоянд, мехостааст аз таҷрибаи таърих роҳҳои писандади идораи давлатро баён кунанд.

Баъд аз таълифи чунин қисмат, Аҳмади Дониш ният доштааст қисми дуюми рисоларо низ тартиб диҳад, то ки тарзи идораи давлатро мувофиқи «замону макон» ба тарзи назариявӣ дар шакли қоидаву қонунҳои расмӣ баён созад.

Дар сурате ки Аҳмади Дониш пеш аз ин дар «Наводир-ул-вақоъ» масъалаи тарзи давлатдорӣ ва тартиби ҳукуматро ба тафсил тадқиқ намуда буд, ҷаро боз дар рисолаи таърихӣ ба ин масъала муҷриба кардааст. Ин ҷанг сабаб дошт.

Якум. «Наводир-ул-вақоъ» ҷанг сол пеш дар замони ҳукмронии амир Музаффар навишта шуда буд. Дар он вақт муаллиф ҳаҷӯз бовар мекард, ки бо роҳи сулҳу ислоҳот тарзи давлатдорӣ амӣронро беҳтар намудан мумкин аст. Вай умед дошт, ки ба воситаи пешниҳод намудани қоидаҳои умумии илми сиёсат, баъзе низоми қонунҳо аз давлатҳои мутараққии Аврупо қабул шавад, дар тартибу назми салтанати аморат дигаргунӣ кулӣ дохил намудан мумкин мешавад. Пас аз таълифи «Наводир-ул-вақоъ» Аҳмади Дониш дар таҷрибаи зиндагӣ ва аз таҳлили воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ даврҳои ҳамоно ба ҳулосае омадааст, ки барои он ки тартиби давлатдорӣ ин кишвар тағйироти кулӣ пазирада, қоидаву қонунҳои вазъ намудан лозим аст, ки ба муҳити иҷтимоӣ сиёсии ин кишвар ва ба замону

шаронти ин аср мувофиқ бошад. Аҳмади Дониш фаҳмид, ки дар ин масъалаи муҳим рисолаи наведе бояд тартиб дод, ки ба шароит ва замони мувофиқ бошад.

Дуюм Хангоме ки Аҳмади Дониш рисолаи аввали худро тартиб медод, ба ҳукми анъана дар вазъу тақрири низому қоидаҳои давлатдорӣ аз муҳокимаҳои хушк ва мучаррад берун баромада натавониста буд.

Аҳмади Дониш ба ҳулосае омадааст, ки барои тасдиқи фикру ақидаҳои худ бевосита ба таърихи салтанати ҳамон сулола муроҷиат кунад, то ки ба воситаи ин асараш ба ислоҳу таъбири давлатдорӣ таъсири амалӣ расонида тавонад. Барои ин лозим буд, ки таърихи сулолаи манғитиёнро, ки тири танқиди ӯ ба сӯи онҳо нигаронида шудааст, таҳлили намояд ва дар асоси ҳамин таҳлили зиндаи воқеаи хонандаро ба ҳулосаҳои зарурӣ водор намояд. На ба воситаи вазъу насиҳат ва ҳикояту тамсилҳои анъанавӣ, балки бевосита дар мисоли таърихи зиндаи Аҳмади Аҳмади Дониш хостааст, барои онҳое, ки ба ҷои амирони ҳозира тахтнини хоҳанд шуд, «дастурламале» ба вучуд биёрад, ки дар сурати аз рӯи он амал кардан халале ба қорҳои давлат оид нашоавад.

Сеюм. Аҳмади Дониш вақте ки дар аввали солҳои ҳафтодум ба таълифи рисолаи сиёсиаш машғул буд, ҳанӯз бовар дошт, ки ба воситаи ислоҳот ва таъбиротҳои ҷузъӣ усули идораи давлати аморатро ба тарзе беҳ намудан мумкин аст, ки барои беҳбудии халқу мамлакат шароити зарурӣ ба вучуд ояд. Аз ин сабаб рисолаи ӯ бо ҷасорати ислоҳотпарастӣ дар муҳити сиёсии он давр як воқеаи бузурге буд, аммо бо ғояву мазмун ва принципҳои қонунгузории худ дар тартиби умумии режими сиёсии он давр табаддулоти кулӣ қорӣ қарда наметавонист. Дар рисолаи сиёсӣ бештар бо суҳанҳои умумӣ ташвиқи тарғиби адолат ва ба дараҷаи хеле кам маҳдуд намудани ҳукмронии мутлақӣ амир дар назар дошта шуда буд.

Аз мазмуни ғоявии рисолаи таърихӣ маълум аст, ки навишанда дигар ба воситаи ислоҳоти ҷузъӣ таъбир ёфтани тартиботи мавҷударо умед ҳам намекардааст. Дониш ба ақидае омада будааст, ки на танҳо тартиботи мавҷуда, балки ҳуди сулолаи ҳукмронии манғития бояд сарнагун гардад ва ба ҷои он як системаи тамоман наведе ба миён биёяд. Тамоми таҳлилотӣ таърихӣ муаллиф дар бораи ҳукмронии давран амир Музаффар ва амир Абдулаҳад ба чунин ҳулосаи қатъӣ меорад. Қэбили ҳукумат набудани намояндагони ин сулолоаро Аҳмади Дониш дар тасвири симои шахсӣ ва кирдорҳои иҷтимоии ду амири охирин хеле равшан нишон медиҳад. Навишанда дар ин рисола бо усулу приёми бадеӣ як манзараи воқеияти мудхилиро ба вучуд овардааст.

Пас аз таҳлили таърихӣ ҳукмронии ин сулола ва исботи ноғузир аз байн рафтаи ин ҳокимон муаллиф мехостааст тарзи нави давлатдориро тасвир намояд, ки аз ғояву мазмуни рисолаи

сиёсии ӯ ба кулӣ фарқ дошта бошад. Ба назари мо, ин ҷо муаллиф ва ислоҳи ҷомеаи мавҷуда, балки тасвири як иҷтимоӣ сиёсии навро ба миён овардани буд Аммо, мутаассифона, ин қисми рисола, ки дорон қимат ва аҳамияти ниҳоят бузурге будаанд, нонавишта мондааст.

Шакл ва жанри рисола ҳамчун асари адабӣ

Рисолаи Аҳмади Дониш на асари анъанавин таърихӣ, на тасвири сафару саёҳат ба шакли сафарномаҳои маъмулӣ, на рисолаи сирф фалсафию сиёсӣ ва на аз қабилӣ таълифоти ахлоқиву иҷтимоӣ мебошад. Ин асар ҳам аз ҷиҳати мавзӯю мундариҷа, инчунин аз ҳайси мақсаду мароми худ, дар адабиёти классикии форсу тоҷик ва дар таърихи афкори иҷтимоӣ сиёсӣ тамоман як асари нав буд. Дар доираи таснифоти гузаштагон ва шаклҳои жанрҳои адабии классикии ҷинсу намуде нест, ки ин рисолаҳо ба он нисбат додан мумкин бошад.

Пас, ин асарро аз ҷиҳати шаклу мундариҷа ба кадом намуди адабӣ нисбат додан мумкин аст? Ба фикри мо, аз ҷиҳати жанр рисолаи Аҳмади Донишро ба жанри памфлет ва сабку услуби онро ба публицистикаи сиёсӣ атабӣ нисбат додан мумкин аст.

Мавзӯҳои асосии рисола

Чунон ки дар боло гуфтем, рисолаи Аҳмади Дониш нотамо мондааст. Ин нотамоӣ ҳам аз муқаддимааш ва ҳам аз хотимаи нусхаи худи Аҳмади Дониш, ки ба назари мо таҳрири аввали асар менамояд, равшан маълум шуда меистад. Муқаддимаи рисолаҳо дар боло иқтибос карда будем, ки дар он ҷо муаллиф асари худро аз ду қисм иборат гуфта ва таъкид карда буд, ки дар қисми аввал асосан аз тараққӣ ва таназзули давлати манғитиён сухан хоҳад кард, то дастуруламали ояндагон шавад. Пас аз таҳлили муфассали таърихи ҳукмронии амронии ин сулолаи Аҳмади Дониш ин қисмро дар нусхаи худаш ба чунин ибораҳо тамом мекунад: *«Чун ин ҳикоят мутаазаммини фаводи касира буд (фоидаҳои бисёре дошт) ва мабнӣ бар таъзиму тавқири шарҳ.. фалочарам дар истинсохи ӯ қаламро ҷавлоне ба ҳам расид, то дастуруламали ибрати нозирон гардад».*

Аз ин ишораи муқаддима ва сухани охири муаллиф ҳукм кардан мумкин аст, ки ӯ қисми аввали рисолаи худро комилан ба охир расонда будааст. Аз ин ҷиҳат дар бораи қисми аввали асар ҳамчун як рисолаи тамомиятёфтае сухан рондан мумкин аст. Ин фикри моро илован дигари муаллиф ба яке аз таҳрирҳои охири ҳамина қисми асар боз ҳам қувватнок мекунад.

Дар се нусхаи мӯтабарӣ рисола ба ҷои хотимаи ҳамина ҳоло иқтибосшуда охирсухани дигаре аз муаллиф илҳоқ шудааст, ки мо онро бо каме ихтисор ин ҷо дарҷ мекунем: *«Ҳайф, афсӯс, ки дар ин аср ғуши шунаванда ва дидан нигаранда нест; чиз ин ки ҳар чӣ маълуми ҳеш гардад, ба саҳифае нақш кардан ва худ лондану худ гиристан дигар илоче надорад. Ҳарғаҳ аз ин*

мақула (суханҳо) дар маърази баён оварда шавад, ҳамл ба ҷунун ва тахайюлоту бангу афъюн мекунад. Баъд аз ин мақула чизе ба касе изҳор нокарданро лозим гардонид... ҳарчи аз ин асрор мафҳум гардид, ҷуз олами хамушӣ маҳрамеву гунҷо-ише надорад... Ва аз воқасмондагон, ки асар дидаи ҳақбин маршёнро, аз ғайри ҷонибдорӣ бар он тасвир намуда, ба ҳақиқати сухани фақир иттилоъ баранд, ҳаққи раҳматхоҳист».

Аз ин хотима чунин натиҷа гирифташ мумкин аст.

Аҳмади Дониш «Рисола»-ро бо унвону сарлавҳа ба қисмҳо ҷудо накарда бошад ҳам, аммо аз рӯи мазмун ва мантиқи сухан онро ба се қисм тақсим кардан мумкин аст. 1. Муқаддима. 2. Қисми асосии асар. 3. Хотима. Хулосаи муҳокимаи муаллиф дар муқаддима ба ин қарор аст.

Дунё ва ҷамъияти инсонӣ аз аввали офаришиш ба ду қувваи мутақобил қарор дорад, вучуди ҷамъияти инсонӣ ҳам ба муборизаи ҳамин ду қувва вобаста аст. Ҷамъияти инсонӣ ҳама меша ба тариқи тараққӣ ва таназзул ҷараён дорад. Аҳмади Дониш тараққибу таназзули оламро ба воситаи илми нучум ва мақомоти сайёраҳо низ тавҷеҳ медиҳад.

Ба эътиқоди Аҳмади Дониш, тараққибу таназзули олам ва ҷомеаи башарӣ аз ҷиҳати замон хеле мутаносиб ба вукӯъ меояд, яъне агар даҳ, бист, чил ё сад сол давраи тараққӣ бошад, мутақобил ҳамин давр таназзул ба вучуд меояд. Барои аз таназзул раҳон додани ҷамъият дар ҳар сари чанд вақт, дурусттараш дар ҳар ҳисоби сад сол, ё панҷсад сол, ё ҳазор сол аз байни подшоҳон ё донишмандон як ё чанд гурӯҳ ба миён меоянд, ки онҳоро мучаддиди (яъне навқунанда) алф (ҳазора) ё миа (сада) мегӯянд. Муаллиф ба тариқи мисол аз ин мучаддидон амир Темурро дар аввали садаи ҳаштуми ҳиҷрӣ, Хусайн Бойқароро дар сари садаи нӯҳум, амир Абдуллоҳонро дар сари ҳазор ва Субҳонқулиҳонро дар аввали ҳазору дусади ҳиҷрӣ нишон медиҳад.

Бо ин далелу муҳокимаҳо Аҳмади Дониш ба он ақида меояд, ки амир Шохмурод дар аввали 1200 ҳиҷрӣ аз мучаддидон буд ва аз ин ҷо муаллиф ба ӯ баҳои баланд медиҳад.

Аҳмади Дониш дар таъйин намудани қонунҳои инкишофи ҷамъияти башарӣ дар мавқеи идеалистӣ меистад. Он чи ки ӯ тараққиёти олам ва ҷамъиятро дар муборизаи қувваҳои мутақобил мебинад, аз рӯи фаҳм ва мантиқ дуруст аст. Аммо дар муайян намудани қувваҳои муқобили ҷамъият ва давраҳои табадуллоту олам ва ҷомеаи башарӣ ӯ муҳокимаҳои сирф идеалистӣ рондааст.

Сониан, ӯ амир Шохмуродро ниҳоят васфи зиёде намудааст, ки гӯё мисли ӯ дар олами ислом ба вучуд наомада бошад. Амир Шохмурод, дарвоқеъ ҳарчанд назар ба амирони дигари манғияти дар қорҳои давлат хираду тадбирро қор мефармуд, аммо дар зулму торочгарӣ аз гузаштагон ва бозпасмондагонаш камтар набуд. Бинобар ин, мо дар ин муқаддимаи муаллиф бо-

яд ба ҳамин ду нукта диққати махсусе диҳем. Аммо мақсади муаллиф дар муқаддима аз афкори ӯ хеле тафовут дорад. Муаллиф бо ин муҳокимаҳои идеалисти ба тавсифҳои аз ҳақиқати таъриҳӣ дур хонандаро бовар кунондани мешавад, ки тамоми системаи давлату ҳокимияти амир пусидааст ва онро бо зӯрӣ сарнагун кардан барои касе гуноҳ нест.

Пас аз ин муқаддима бе ҳеҷ унвон ва сарлавҳа мавзӯи асосии рисола шуруъ мешавад.¹ Аҳмади Дониш давраи салтанати амирони манғитияро то замони ба тахт нишастани амир Насрулло мухтасар тасвир мекунад. Вай асосан ба таърифу тавсифи амир Шоҳмурод пардохта урб ҳамчӯн ҳукмроне, ки ахлоқи инсандида ва ақлу хиради расо доштааст, ба хонанда нишон медиҳад.

Аз рӯи тасвири Аҳмади Дониш осори таназул дар қорӣ давлат пас аз марги амир Шоҳмурод падидаи омада бошад ҳам, аммо ин ханӯз қараёни таназули ҳаматарафа набуд. Таназули ҳақиқӣ ва ҳартарафа дар қорҳои давлат аз вақти ба тахт нишастани амир Музаффар шуруъ мешавад.

Тасвири давраи ҳукмронии амир Музаффар зиёда аз нисфи рисоларо ташкил мекунад. Дар рисола сиёсати дохилӣ ва берунӣ беақлонаи амир Музаффар, ки халқу мамлакатро ба вартаи қалокат расонида буд; системаи тамоман вайрон ва беназми идораи давлат ва ҳокимияти амир: ахлоқи разилаи аъёну ашроф ва дигар табақаи ҳукмрон; беҳирадӣ ва бетадбирии нахуствазирӣ Бухоро, ки тамоми умури давлат дар қабзаи ихтиёрӣ ӯ буд; ахлоқ ва ҳислатҳои разилаи ҳуди амир ниҳоят реалистона, бо санъати баланди сухан ва ҳаҷви тезу тунд мавриди тасвир шудааст.

Пас аз тасвири ниҳоят муфассали давраи ҳукумати амир Музаффар ӯ ба воқеаи ба тахт нишастани амир Абдулаҳад мегузарад ва дар ин ҷо низ бо чанд мисоли таъриҳӣ нишон медиҳад, ки замони ҳукмронии ин амир ба ҳоли мамлакат беҳбуди ворид нақарад.

Тасвири давраи ҳукмронии амир Абдулаҳад дар рисола нисбатан камтар аст ва баъд аз ин бевосита хотимаи асар меояд. Хотима аз ҷиҳати гузориши масъала бо муқаддима пайвастагӣ дорад ва муаллиф он фикро, ки дар муқаддима гуфта буд, дар хотима ҷамъбаст менамояд. Аҳмади Дониш нуктаи асосии худро дар бораи тараққӣ ва таназули давлатҳо дар мисоли таъриҳӣ ҳукмронии хонадони манғитиён таҳлил намуда, дар хотима хулоса мебарорад, ки аз байн рафтани ин давлату ҷамъияте, ки ба зулму ситам асос ёфтааст, як амри қонунист.

Аҳмади Дониш барои ба ин хулосаҳо бовар кунондани хонанда фикри худро дар бораи сарнагун шудани системаи иҷти-

¹ Дар нашри интиқодӣ А. Мирзоев матни рисоларо аз рӯи мавзӯҳои ҷудогона ба фаслҳо тақсим карда, мазмунан сарлавҳа гузоштааст.

мои он давр бо далелу бурхонҳои илми нучум тақвият медиҳад. Ба муқобили ин амирон исъён бардоштан ва сарнагун намудани онҳоро аз рӯи аҳкоми шаръия қувватнок мекунад.

Қувват ва таъсири бузурги таърихиву иҷтимоии ин рисола дар таҳлили реалистии ҳаёти сиёсиву ҷамъиятии он замон, дар тасвири реалистии воқеаҳои давр, дар таъқиқи беамон ва дилеронаи иллату нуқсонҳои иҷтимоӣ ва дар ҳулосаҳои мантиқии нависанда мебошад.

Рисолаи Аҳмади Дониш дар таърихи адабиёт ва умуман дар таърихи афкори сиёсиву иҷтимоии халқи тоҷик аз ҷиҳати шаклу мундариҷа арзиши беназире дорад.

Аз ҷиҳати таъқиқ ва фош намудани шахси олимақоми ҷамъият ва ҳақиқи сохти иҷтимоӣ рисолаи Дониш ба қабилӣ асарҳое, ки ба жанри памфлет тааллуқ доранд, мансуб аст. Дар ин рисола, чунонки дар боло дидем, сохти пӯсидаи аморати Бухоро саҳт ҳақиқи таъқиқ карда шудааст.

Дар памфлет унсурҳои адабӣ, аз ҷумла роҳи типонидан мавқеи калон дорад. Аз ин ҷиҳат низ рисола аз осори гузаштагон тафовути куллии дорад. Худи усулу тарзи баёне, ки Аҳмади Дониш дар ин рисола пеш гирифтааст, ба кулли усули тарзи бадеист ва сабки баёни муаллиф ба сабки публицистӣ наздик аст.

Аҳмади Дониш иллату нуқсонҳои ҷиддӣ ва фасоду марази иҷтимоии замонашро як-як мешуморад ва барон тақвият ва таъқиқи фикри худ аз воқеаҳои таърихӣ, саргузаштҳои худ, ки бештар бо маъмурияти давлатӣ ва фаъолияти ҷамъиятӣ вобаста буд, воқеаҳои ибратангезро нақл мекунад. Дар ин нақлу ҳикоятҳо низ усули бадеӣ ҳамеша тарзи асосии баёну ифодаи маром аст. Чунончи, дар овардани воқеаҳои таърихӣ Аҳмади Дониш на ба санаву тартиби таърихи вуқӯи воқеаҳо диққат мекунад, балки барои ӯ муҳимтарин нуқта он аст, ки дар ин воқеаи таърихӣ қадом ҳодиса барои қувват додани фикри ӯ аҳамият дорад. Аз ин рӯ, вай на таърихи вуқӯи воқеаҳо, балки моҳияти рӯй додани ин воқеаҳо, қонуниятҳои пайдоиш ва инкишофи ин воқеаҳо ро кушода медиҳад.

Дар хотимаи рисола Аҳмади Дониш аз сӯҳбати ду тап дӯсти худ нақл намуда ҳикоя мекунад, ки ҳар яке аз онҳо хоби худро гуфта таъбир мекард. Яке аз дӯстонаш воқеаи фӯрӯ рехтани моҳу ситора ва дигаре ба дасти ҳайвонҳои дигар забун гаштани шерро ҳикоя карда, дар зимни ин чунин як фикре меғӯянд: «Ва чун ин рӯё бар тақдири сиҳҳат (дуруст будан) далел бар инқилоби вазъи замона буд, ҳар қадом мутаваҳҳим (дар воҳима) буда, яке меғӯфт: «Ҳар касро лозим аст, ки дар ин айём силоҳ, ки дафъи хасм кунад, бо худ муҳайё дорад». Дигар меғӯфт: «Дар рӯзи воқеа силоҳ дафъи балиғӣ натавонад кард:

Қазо чун гардун фуру хист пар,
Хама окилон кур гарданду кар».

Дар ин порча фикри хеле муҳим ба миён гузошта шудааст: оё дар вақти сар задани воқеаҳои қидди иҷтимоӣ силоҳ (аслиҳа) ба даст гирифтани лозим аст ё тарки силоҳ бояд кард? Аҳмади Дониш ба ин масъала ҷавоби қатъӣ намедихад ва бо ибораи «шояд ин мақоло ро ҳикояте сар кард воқеаи қатли омми қипчоқро дар Хўқанд ба тарзи мисол ҳикоят мекунад. Дар ин балки ба воситаи нақли ин воқеаи таърихӣ ҷавоб ба масъалаи боло мебошад.

Аҳмади Дониш дар вақти нақли воқеаҳои таърихӣ ба онҳо то андозае ранги бадеӣ медиҳад, то ки хонанда ба мақсаду маъромии ӯ бовар ва эътиқод кунад. Дар ин ҳел ҳолатҳо аз тамоми усулу воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои сухан истифода мебарад. Дар натиҷа, воқеаҳо, ки ӯ нақл мекунад, баробари саҳеҳии таърихӣ, як ранги умумии бадеӣ низ мегиранд. Ба ибораи дигар гўем, Аҳмади Дониш гўе бо ин воситаҳои бадеӣ ба типопидани воқеаҳо кушидааст.

Дар Рисола на танҳо воқеаҳо, балки шахсони таърихӣ низ то андозае типӣ қунонда шудаанд. Аҳмади Дониш образи амир Шохмуродро дар Рисола ҳамчун як идеали ҳукмрони одилу неқислат ба тарзи типӣ тасвир намудааст. Ба ҳамин қиёс шахси амир Музаффар дар муқобили Шохмурод ҳамчун образи ҳукмрони манфи тасвир шудааст. Дар натиҷа, амир Музаффар ғайр аз шахси таърихӣ буданиаш ҳамчун образи ҳукмронӣ, ки дар ҳар ҷамъият боиси бадбахтии ҷомеаи инсонӣ шуда метавонад, дар пешни хонанда намоён мешавад.

Аҳмади Дониш дар тасвири шахс ва воқеаҳои таърихӣ аз санъатҳои бадеии кино, рамз, ҳаҷву матоҷба ва ғайра хеле истифодаҳо кардааст.

Аҳмади Дониш ба ҷуз он ки аз нақли воқеаҳои таърихӣ ва тасвири шахсони таърихӣ барои қувват додани фикраш истифода намудааст, аз ҳикоятҳои халқӣ ва латифаҳои муаллифони гузашта, аз қиссаҳои ривоятҳои диниву мазҳабӣ, инчунин аз мақолу зарбулмасалҳои мардуми тоҷик бисёр иқтибосот намудааст ва онҳоро дар мавридҳои муносиб барои тақвияти маъруза мақсади рисолааш кор фармудааст. Барои тасдиқи ин фикр порчаеро иқтибос мекунем: «...Бад-он иллат ки — собиқан ишора кардем — ҳоли ҳасро ба мардуми билоди худ қиёс мегирифтанд, аз он ҷиҳат ба ҷуби сегазӣ иқтифо менамуданд, ки ба мисли он мардуми ўзбекро аз худ дафъ тавон кард.

Нек монанд аст ҳолати он ғурий, ки дар масҷид авсофи ҳаҷҷи ислом аз воиз шунид. Саросема шуда, ҳам аз масҷид ба хона норафта, бе эъду роҳила озими ҳаҷ шуд. Чун фарсаҳе аз роҳ қатъ шуд, гуруснаву ташна шуда дар арзи роҳ аз баққоле

пурсид, ки «аз ин ҷо то ҳаҷ чӣ миқдор роҳ мондааст?» Марди баққол гуфт:

— Ҳамоно девона шудай, аз кучо суроғ меҳоҳӣ? Аз ин ҷо то ҳаҷ ҳазор фарсанг аст ва ту ҳанӯз дар финои (атрофи) шаҳр гаштай. Он марди «ҳоҷӣ» алалфавр ба шаҳр муовадат намуд, ки «ҳаҷ кори душворе будааст ва маро инчунин машаққатнок савоб намебояд».

Ин ҳикоят бо забони ниҳоят мӯҷазӣ образдор, ба як тарзи кинояву ҳаҷви саҳт навишта шудааст. Ва ин мақсади муаллифро дар боран он ки соҳибдавлатони Бухоро ҳоли халки худ ва кишвари худро намедонанд, хеле хуб қуват медиҳад ва таъсири суҳанҳои муаллифро як бар чапд меафзояд.

Ҷунин тасвирҳои ҳаҷвию киноявӣ на фақат дар латифаю ҳикояҳои халқӣ, балки дар тасвири шахсони ҷудогона ва баъзе воқеаҳои таърихӣ низ дида мешавад.

Хулоса, Аҳмад Дониш воқеаҳои таърихиро фақат барои таърих нақл намекунад. Ӯ кӯшиш мекунад, ки ба тасвири ин воқеаҳо обу ранги дилхоҳи худро диҳад, то ки мақсади асосии рисолаи ӯ, мароми асосии ҳуди ӯ барои хонанда назгтар ва амиқтар мафҳум гардад. Ин тарзу усули тасвири бадеӣ ва нақши тахайюлотӣ нависандаги қариб дар ҳама ҷо равшан дида мешавад. Аҳамият ва қимати бузургии бадеии ин асар дар адабиёти он давр дар ҳамин буд.

ҚОРИ РАҲМАТУЛЛОҲИ ВОЗЕҲ

Тарҷумаи ҳол ва мероси адабӣ Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ соли 1818 дар шаҳри Бухоро таваллуд шудааст. Ӯ баъд аз таҳсили мактаб дар дабиристони қорӣён ба омӯхтаи ва ёд кардани Қуръон машғул шуда баъди хатми ин донишқада ба мадраса дохил мешавад. Вай дар мадраса аз устоди худ Домулло Ҳоҷибой хўҷандӣ илмҳои расмӣ замонашро, ки таълими онҳо дар мадрасаҳо қорӣ буд, азхуд намуда ғайр аз ин берун аз программаи мадраса ба тарзи мустақил илмҳои таъриху табиётро омӯхт ва дар ин илмҳо дониши хубе андӯхт. Ин дониши пурдоманаи Возеҳро муосирони ӯ дар тазкира ва таърихҳои худ махсусан таъкид намунодаанд.

Аммо бо вучуди ин илму дониш Возеҳ дар ҷамъият ба мақоми шоиста соҳиб шуда натавонист ва дар аҳтиёҷ камбағалӣ зиндагӣ мекард. Тахминан дар миёнаҳои солҳои панҷоҳум Возеҳ ба қадом воситае ба хидмати Музаффархон, ки он вақт ҳокими Қармина буд, қашқда мешавад. Аммо зиндагии осоншта ба вай дар ин ҷо муяссар намешавад. Аввал ин ки муҳити бадахлоқона ва ҷоҳилонаи атрофи Музаффар барои Возеҳ хеле вазнин ва пуразият буд. Илова бар ин, атрофиёни Музаффар, ки ҳама ба хушомату чоплусӣ ва фитнаву дасисаҳо яке

аз дигаре пеши ҳокими худ пешдастиву мақоми баданд мечвс-
 танд, нисбат ба Возеҳ раиқу балбини даштанд. Шояд ба бад-
 гӯии душманон бошад ё шояд ки худӣ Возеҳ ба ин муҳит одат
 накарда дар ҳаққи амрзода ё ягон мансабдори атрофи ӯ су-
 хани баде гуфта бошад, ки дере нагузашта вайро доираи на-
 димон ва ҳамсӯҳбатони Музаффар ҳамчун гунаҳкор ва айб-
 дор дур мекунанд. Возеҳ ба Бухоро бармегардад ва машғули
 корҳои эҷодиву илмӣ мешавад. Аммо у даромади дурусте на-
 дошт, ки рӯзгорашро таъмин кунад. Возеҳ, ки хати зебои хаттотӣ
 дошт, барои дӯстдорон асарҳои шоиру нависандагони гузашта-
 ро китобат карда ба пулу сармоияи он зиндагии худро як навъ
 таъмин мекунанд.

Баъд аз ба тахт нишастани амир Музаффар ҳоли Возеҳ ҳам
 аз ҷиҳати моддиву ҳам аз ҷиҳати маънавӣ боз саҳттару вазнин-
 тар шуд. Музаффар, ки кинаи худро дар дил нигоҳ дошта буд,
баъди ба аморат баромадан таъкибот ва ҳисси душманин худро
нисбат ба Возеҳ боз ҳам зиёдтару ошқортар намуд. Возеҳ тӯё
 дар вазъияте буд, ки аз дӯстону рафиқонаш ҷудо шуда буд,
 бисъёриҳо аз тарси амир ва дарбориён ба пеши вай омаду рафт
 намекарданд. Худи Возеҳ рустиву махфӣ ба пеши баъзе дӯсто-
 наш — фозилу адибони замонаш рафтуомад мекард. Возеҳ ме-
 донист, ки қаҳру итоби амир ба сари у метавонад бисъёр офату
 балоҳо биёрад ва ӯ кӯшиш мекард, ки ба ягон восита ҳусни
 тавачҷуҳи амирро ҳеч набошад зоҳиран ба тарафи худ мойл
 намояд. Шояд қасидани зерини ӯ ба ҳамин муносибат навишта
 шуда бошад, ки дар он шир нисбат ба амир самимияту садо-
 қат доштани худро изҳор намуда умедворӣ менамояд, ки амир
 ӯро ба марҳамату лутфи худ сазовор гардонад:

Хуршедфитрато, малико, хусраво, даме
 Чашми ризо ба суи мани бенаво кушой
 Гар муфлисам ба симу зар, аммо ба синаам
 Бас ганҷҳои фазлу маонӣ намуда ҷой.
 З-онам хароб дошта гардун ба гӯшаҳо,
 То кас ба чавҳарам набарад роҳ бар малой
 Рӯ карда омадам ба дарат бо ҳазор умед,
 Дил баста омадам ба чанобат ба сад рачой
 Ё раб ки дар маротиби амсолу сарвари
 Аз ҷумла (и) аҳли давлату иҷлол барсарой

Возеҳ барои нармтар кардани ғазаби амир нисбат ба худаш
 таъкирани «Тухфат-ул-аҳбоб»-ро, ки соли 1871 ба охир расонида
 буд, ба номи вай унвон мекунанд. Маълум нест, ки хашму ға-
 заби амир баъди ин ба вай камтар шуд, аммо маълум аст, ки
 ҳолу зиндагии Возеҳ дар ин солҳо ҳеч беҳбудие надошт. Ин
 вазъи нугувор ва ҳолати саҳти худро Возеҳ дар бисъёр шеър-
 ҳои худ бо яъсу навмедӣ ба забони ҳол овардааст.

Соли 1885 ба тахти аморат писари Музаффар — амир Аб-
 дулаҳад мебарояд. Ин амир худро шеърдӯсту шоирнавоз ба қа-
 лам дода бисъёр шоиру нависандгонро гӯё ба марҳамату лутфи

худ навохта ба дарбор чалб мекунад ё онҳоро ба ягон рутбаю вазифа мансуб менамояд. Аз ҷумла Возеҳ низ дар аввали салтанати ин амир аз ғушаи фаромӯшиву гумноӣ берун омад, аз таъқибу бадғӯихои рақибону бадхоҳонаш каме наҷот ёфт. Вазъи зиндагии ӯ низ ҳамоно каме беҳтар шудааст, ки дар ин солҳо ӯ хонадор мешавад. Соли 1886 Возеҳ ба сафари ҳаҷ мебарояд ва ба ин баҳона бо бисъёр мамлақату кишварҳои пешқадам, бо бисъёр олиму фозилони хориҷӣ шинос мешавад. Сафари ӯ аз шаҳри Бухоро сар шуда дар роҳ ба воситаи Туркменистон ва Кавказ ба Истамбул меравад ва аз он ҷо ба воситаи кишти ба Арабистони Саудӣ раҳсипор мешавад. Дар бозгашт Возеҳ аз болои Ироқ ва Эрон мегузарад ва қариб баъди як сол — баҳори соли 1887 ба Бухоро бармегардад. Баъди сафараш ӯ хотираҳои роҳ ва мулоқотҳояшро бо олиму фозилон ва аҳолии шаҳрҳои дидаганаҳ дар шакли китоб бо номи «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» («Воқеаҳои роҳҳо ва масофаҳои байни кишварҳо») таълиф мекунад ва онро ба амир Абдулаҳад мебахшад. Номи дигари ин китобро «Ғароиб-ул-хабар фи аҷоиб-ис-сафар» («Оғаҳои ғариб аз аҷоиботи сафар») мегузорад. Возеҳ дар ин китоб на фақат сафари ҳаҷ ва шаҳрҳои муқаддаси Маккаву Мадинаро тасвир мекунад, балки аз бисъёр воқеа ва шароити мамлақатҳои тараққикардаи Аврупою Осӣё барои ҳамдиёронаш хабарҳои тозаву навин ва ибратбахш нақл мекунад ва ба ин восита вай мисли Аҳмади Дониш дидаи биниши аҳолии дар ғафлату чаҳолати асримиёнагӣ мондари чаҳони фароҳ мекушояд. Шояд ҳамин иқдом ва нияти Возеҳ аз бисъёр арбоби дин ва уламои қоҳил хуш наомад, ки баъди ин боз дар ҳаққи вай бадғӯихо ва дар назди амир бадному сиёҳ карданд. Вазъи зиндагии Возеҳ боз бад шуд. Ӯ боз дар танҳоию эҳтиёҷу бенавои мезист. Ва ин аҳвол то охири умраш беҳ нашуд ва шoir дар ҳамин хорибу зиллат соли 1894 аз чаҳон чашм пӯшид.

Возеҳ бо вучуди душвории зиндагӣ ва ноҳамвории шароити рӯзгораш пайваста дар фаъолияти илмиву эҷодӣ буд ва дар муддати умраш асарҳои зиёди илмиву бадеӣ таълиф намуд, ки мутаассифона, имрӯз на ҳамаи онҳо ба мо расидааст. Асарҳои Возеҳ, ки то замони мо расидааст, иборат аз инҳост:

1. Тазкираи «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб» зикри шoirони охири асри XVIII ва асри XIX.

2. «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ё «Ғароиб-ул-хабар фи аҷоиб-ис-сафар».

3. «Қони лаззат ва хони неъмат». Дар ин асар Возеҳ, аз тарзу усули тайёр кардани таом, ширинӣ ва нонхое, ки дар байни мардуми Осӣёи Миёна ва махсусан мардуми Бухоро қорӣ буд, маълумот медиҳад. Ин асар дар чанд нусхаи хаттӣ мавҷуд аст, аммо ба таъб нарасидааст.

4. «Ақоид-ун-нисо» («Эътиқоди занҳо») — дар ин асар Возеҳ урфу одат ва хурофотхоёро, ки байни занони қоҳилу но-

хондаи Бухоро ҳукмфармо буд, саҳт ҳаҷву танкид кардааст.

5. Мероси манзуми Возеҳ, чунонки дар тазкираҳо хабар додаанд, аз девонҳои ашъори тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ иборат будааст. Аммо ин девонҳо аз байн рафтаанд ва ҳоло аз шеърҳои тоҷикӣ ва арабии Возеҳ дар баёзу тазкираҳо ва дастнависҳои ҳамон давр як қисме ба тарзи парокандаву парешон сабт гардидааст.

Ғайр аз ин муаллифони тазкираҳо ба Возеҳ чандин асари дигари илмию бадеиро нисбат медиҳанд, аммо ҳеҷ яке аз онҳо то замони мо нарасидааст. Чунончӣ: «Шақоиқ-уд-дақоиқ» дар тавсифи илмҳои гуногун ва олимоне, ки ба ин илмҳо машғул будаанд, «Ароис-ул-абкор ва наводир-ул-афкор» — асари бадеист, ки аз ҳикоятҳои гуногуни манзум мансур ба забонҳои тоҷикию арабӣ тартиб ёфтааст, «Тухфаи амонӣ» — ба илми тибб бахшида шудааст.

Афкор ва ҷаҳонбинии Возеҳ, лаҳзаҳои гуногуни зиндагии ӯ, эҳсос ва ҳолатҳои рӯҳии қалби ӯ, муносибати ӯ ба муҳит ва ҷамъияти он давр бештар аз ҳама дар шеърҳои лирики — ғазал, рубоӣ, қасида, мухаммасҳои шоир ва дар асари мансури ӯ «Савонех-ул-масолик» инъикос ёфтааст. Бинобар ин «Савонех» ва шеърҳои лирикии Возеҳ, ки, мутаассифона, мукамал гирд оварда нашудааст, дар мероси илмию адабии ӯ мақом ва аҳамияти калони бадеию ғоявӣ доранд.

Тақдири шахсии Возеҳ ба маҳсули манзум, махсусан ба лирикаи ӯ аз ҳар шоири замонаш дида зиёдтар нақш гузоштааст.

Лирикаи Возеҳ

Дар ғазалиёт, қасида, рубоӣ ва дигар ашъори лирикии Возеҳ, оҳанги пессимистӣ ва шикоят аз «тақдири» ҷафокор ҳанӯз аз солҳои ҷавонӣ садо меод. Ин ҳисси норозигӣ дар ғазалҳои ӯ ба оҳанги шикоятҳои шахсӣ намудор мешафт. Чунончӣ, ӯ навиштааст:

Зи бас гирифта дил аз ваъзи олами пирам,
Ба рӯзгори ҷавони чу ғунча дилгирам.
...Чун шикастаю ошуфтаю парешонам
Ки ҳамчу мавҷ набошад қабули таъмирам.
...Насиби ман ба ҷаҳон ғайри талхкоми нест,
Магар ки рехта айём заҳр дар ширам
Ҳадиси ояти хичрон рақам зади, Возеҳ,
Ки нест ҳоҷати шарҳи саҳеҳу тафсирам.

Баъди ба доираи дарбор кашида шудан ҳам дар ғазалиёти Возеҳ ҳузну андӯҳ ва ғами танҳои, шикваю шикоят аз раҷу кулфати замон ҳамчунон шунда мешуд. Чунончӣ, ӯ дар поёни як қасидаи ба амир Музаффар бахшидааш менависад:

Манам он ғамзадаи ҳастаи мазлуми дилафгор,
Ки зи девони казо ҷуз ситамаҷ нест муқаддар.
Манаму дидаи ғамдидаи аз ҷарх пур аз хун,
Манаму хотири бас фотире аз даҳри муқаддар.

Чашм дорам, ки ба чашми караму айни мурувват
Нигари чониби ин зору дуоғӯи муҳаққар

Ин шикваҳои Возеҳ хеле эҳтиёткорона аст ва ҳамеша ба оҳанги додхоҳонае ифода ёфтааст. Аммо аз ин байтҳо садои эътирозӣ шахсе шунда мешавад, ки дар «боргоҳи олай» зиллату хори маънавий ҳис мекунад. Ин оҳанг ҳатто дар ғазалҳои ҳам, ки гоҳе байтҳои мадеҳавӣ доранд, низ шунда мешавад. Чунончи:

Савти булбул боз таъсири дигар дорад ба бог,
Аз кудуми гул сабо, гӯй хабар дорад ба бог
...Эй насим, аз ҳоли зорам назди султон арз кун
Бо надимон баҳри ишрат чун гузар дорад ба бог
...Шоҳи килкам, Возеҳ, орад мадҳи шоҳаншоҳ ба бор
Талху ширин гарчи, ҳар нахле самар дорад бог.

Рӯзгори пурмашаққат ва муҳити дарбор, ахлоки разили амиру ҳукмфармоёни дигар оҳангҳои шиквадори ашъори Возеҳро торафт пурқувват мекард. Дар ғазалиёт ва порчаҳои манзуми ӯ овози шоире, ки аз бори зиндагӣ кӯфта шудааст, торафт баландтар ва ҷонқоҳтар мешуд. Ин яъне навмедӣ то охири умр ҳамроҳи зиндагии Возеҳ буда, дар ғазалиёту дигар шеърҳои лирикии ӯ равшан акс мешуд.

Дар ашъори Возеҳ баробари шикваю шикоят танқиди тартиботу сохти он ҷамъият ва ҳомиёни он садо медиҳад. Возеҳ хору залилӣ ва беэътиборӣ илму донишро бо сӯзи дил нишон медиҳад ва ишора мекунад, ки безабтию беназми ҷамъият аз пасти дараҷаи илму маърифат аст ва боиси ин иллат ҳамон ҳукмфармоён мебошанд. Оҳанги норизоӣ ва танқиди замон дар ғазалиёти Возеҳ на фақат дар байтҳои ҷудогона, балки гоҳо дар ғазалҳои том низ садо меод ва қувваи танқидии он торафт пуршиддаттар мешуд. Чанд байти як ғазали ӯро аз назар гузаронем:

Ман, ки аз ташвиши даврон хотирам зери ғам аст.
Рӯзи идам дар назар монанди шомӣ мотам аст.
Қарда ғамҳои ҷаҳон ҷо дар дили ношоде ман
Лочарам ҷуз ман ба олам ҳар кӣ бини, хуррам аст.
Одамият дар мизочи аҳли олам ёфт нест,
Бошад аз ҳайвон бисе кам, он ки гӯй одам аст.
Рафт то ҷое камоли нуқсу нуқсонӣ камол,
Соҳибӣ ҷаҳли мураккаб бошад, он к-ӯ аълам аст
Бошад эми аз ғурури ин шаетинофатон
Чун Сулаймон ҳар кӣ таслимаш нигини хотам аст.
Дил ба нони хону оши косаи дунон мабанд
Фи-л-масал гар қурси хуршед аст, в-ар ҷоми Ҷам аст.
...Баъд аз ин Возеҳ, чу Ҷурфӣ аз фалак фаръед лоҳ,
«Ман ба ҷое меравам, к-он ҷо қадам номаҳрам аст».

Эҳтимол меравад, ки он байтҳои пурсӯзе, ки дар ғазалҳои Возеҳ (кам бошад ҳам) дар танқид ва мазаммати нуқсу иллати иҷтимоии замонаш мебинем, дар охири зиндагии ӯ навишта шуд.

даанд. Дар ин вақт Возеҳ аз шудани тартиботи он давр, аз илоҳи табақаи ҳукмрон билқул умедашро қанда буд ва нисбат ба ин тӯда дар дил нафрати ҷонсӯз мепарварид. Сатрҳои зерини як газали ӯ ин аҳволи шоирро акс мекунад:

Аз хубси нафс масдари сад фитнаву шаранд,
Чун аждаҳо калиди дари ганҷу гавхаранд.
Дар иддаи рутба зи афлок бартаранд,
Чун нек бингарӣ, ба ҳақиқат кам аз харанд.

Дар байти дигаре, ки дар тазкирааш овардаст, Возеҳ замони худро барои он танқид мекунад, ки «илму дониш» хор гаштааст ва «ҳиммати» табақаи ҳукмрон ба ҷамъи молу сарват сарф мешавад:

Аҳдест, ки илму фазлу дониш хор аст,
Ҳиммат масруфи сарфаи динор аст.

Қисми зиёди мероси лирикии Возеҳро ғазал, қитъа ва рубоиҳои ишқӣ ташкил мекунад. Аксари манзумоти ишқини шоир дар рӯҳи хушнудона ва ба эҳсоси некбинию ҳаётдӯстӣ суруда шудааст.

Эҳсоси хушнудона ва рӯҳи оптимистии ашъори Возеҳ пеш аз ҳама аз он бармеояд, ки ӯ нишоту хурсандӣ ва ранҷу дарди ишқӣ зиндагии воқеиро тараннум мекунад. Ишқӣ лирикаи Возеҳ аз мавҳумоти хушки рамзҳои динӣ ва тақлиди назми сӯфиёнаи он аср дур буд. Ҳам дар тасвири фироқу ҳичрон ва ҳам дар тараннуми соатҳои висол хонанда ишқӣ ҳақиқии зиндагии инсониро ҳис мекунад. Ба тариқи намуна як газали Возеҳро пурра меоварем:

Ёр тимори дили ҳастаи мо қард? Нақард,
Гузаре ҷониби арбоби вафо қард? Нақард.
Чашмаш аз лутф сӯи ғамзадагон дид? Нақард.
Дилаш аз меҳр ба мо майли сафо қард? Нақард.
Соате мӯъниси ғамхонаи мо буд? Набуд.
Тарки ҳамсӯхбатии аҳли дуо қард? Нақард.
Бар муроди дили аҳбоб даме рафт? Нарافت.
Дарди ушшоқи ҷигархора даво қард? Нақард.
Аз парешонии ман зулф туро гуфт? Нагуфт.
Ё ки тақрири ғамам бодӣ сабо қард? Нақард.
Бар ғами бекасиам ҳеҷ касе сӯхт? Насӯхт,
Аз шиканҷи ситами чарх раҳо қард? Нақард.
Коми Возеҳ, фалаки шӯъбадабоз дод? Наод,
Раҳм бар вай нафасе баҳри худо қард? Нақард.

Мазмуни шеър ҳама аз нокомии ошиқ гувоҳӣ медиҳад: бо вучуди ҳамин хонанда дар ин ғазал як лазати интизории висолро эҳсос мекунад ва ин ба хонанда ҳисси фараҳмандӣ мебахашд.

Дар лирикаи Возеҳ боз ду мавзӯё, ки бо хидмати дарбории ӯ, вобаста аст, бояд зикр шавад. Ин мавзӯи мадеҳавӣ ва мутоибавии шоир аст. Аз ашъори мадеҳавии шоир ду-се қасида ва чанд

ғазал боқӣ мондааст. Ин қасидаҳои Вазех ҳарчанд дар мадҳи амир навишта шуда бошад ҳам, дар зимни мадеҳа шикоятҳои шоир аз ҳоли худ оварда шудааст. Дар қасидаҳои ӯ мадҳу ситоиши пурдабдаба ва пурмуболиға нест. Шоир пас аз таш-бибҳои зебо чанд байт дар мадҳи амир оварда, дигар сар то сар ба тасвири аҳволи табоҳаш мегузарад, аз бемехрии рӯзгор шикоят мекунад, аз амир имдод металабад. Ҳам ин ҷо хулосае мебарояд, ки Вазех ҳарчанд ба доираи дарбор чанд муддат алоқа дошт, аммо аз рӯҳи назми мадеҳавии дарбор дур буд ва истеъдоди шоирнашро сарфи маддоиҳию қасидасарой накардааст.

Ашъори ҳаҷвӣ ва «хубсиёте», ки дар назди доираи табақаи ҳукмрон ва дарбор хеле ривоч ёфта буд, дар мероси манзуми Вазех кам дида мешавад. Бо вучуди ин, эҳтимол меравад, ки ӯ мисли дигар шоироне, ки ба дарбор алоқаманд буданд, ба фармони амир ё барои хотири ӯ гоҳе шеърҳои ҳаҷвӣ ва манзумаҳои аз одоб берун ҳам менавиштааст. Аз ин қабил ашъори Вазех як манзумаи калоне машҳур аст, ки дар аксари баёзҳо дарҷ гардидааст ва чунин оғоз меёбад:

Дирӯз мову Фозили гижбулу Нори пес,
 Бо Аҳмади нақорачиву Ҷӯраи Саис.
 Хези Қариму Носири биллоҳии кафурт,
 Тоши гадову Зокири дур-дӯру Нори Ғурт,
 Кӯри Шарифу Темури яйлочи поякӣ,
 Бо Рӯзии ғарибкашу Эшбон чалпакӣ,
 Будем чумла камбағалони даҳанкалон.
 Як пул ба киса неву такаббур бар осмон.

Вазех бо ин гурӯҳи авбошон гӯё ба кирдорҳои ношоиста меравад ва баъд аз тасвири чанд воқеаи беодобонае, ки дар маҷлиси амир нақли онҳо аз мавзӯоти асосии сӯҳбат буд, манзумаашро бо ин байтҳо ба охир мерасонад:

Вазех, ҳамӯш, бош, ки дар коми аҳли завқ,
 Аз шаққари мутоябаат реҳт шаҳди шавқ.
 Ё раб, ки бод лоиқу мақбулу дилписанд
 Назди замири поки шаҳаншоҳи арҷманд
 ...Аз инбисот баҳри дили поки шаҳриёр
 Чидӣ бисоти тоза зи шӯҳи ба рӯзгор.

.. Хотимаи ин манзумаи калони ҳаҷвии Вазех бар он далолат мекунад, ки шоир ин хел шеърҳои ҳазломези беодобонаашро бо супориши амир барои хондан дар маҷлисҳои ишрати ӯ менавиштааст.

Хусусиятҳои бадеӣ ва услуби лирикалӣ Вазех

Ҳарчанд мероси манзум, махсусан ашъори лирикӣи Вазех то замони мо пурра омада нарасидааст аз рӯи ғазалиёт, қасида, рубоӣ ва дигар қитъаҳои парешон сабку услуби махсуси лирикалӣ ӯро муайян кардан мумкин аст.

Дар лирикаи шоир, махсусан дар ғазалиёти ӯ мо ду услубу равиюро мебинем. Як роҳу равиёе, ки шоир дар ғазалиёт пайравӣ намудааст, натиҷаи таъсири сабки ҳиндӣ, хусусан услуби ғазалсароии Бедил аст. Услуби дигар — равиёи наве буд, ки натиҷаи саъю кӯшиши навҷӯй ва навгӯии худӣ шоир буд. Ин равиёи навҷӯй, агарчанде махсуси эҷодиёти шоирони пешқадами он замон бошад ҳам, дар назми ҳар яки онҳо, аз ҷумла дар назми Возеҳ, ба тарзи хосса зоҳир мегашт. Худи Возеҳ ҳам дар як ғазалаш ба роҳу равиши «тозаи шеърӣ ғайри расм» ишора намудааст:

Расми таҳсину навои офарино тоза кард,
Возеҳ аз ин тоза шеърӣ обдори ғайри расм.

Ин ду равиё, ки бештар дар лирикаи Возеҳ дида мешуд, то охири эҷодиёти ӯ баробар давом мекард ва шоир дар ду сабки гуногун баробар шеър менавишт.

Возеҳ дар сабки классикӣ ба сабки ҳиндӣ ва ба ғазалҳои Бедил пайравӣ мекард. Ин пайравӣ ҳам пайравии эҷодкорона ва ҳам тақлиди маҳз ба шакли шеърӣ Бедил буд.

Мо он ғазалҳои Возеҳро пайравии эҷодкорона мегӯем, ки шоир ба ғазали муайяни ягон шоир назира карда, дар он мазмуну мудариҷа ва сабки ба худ хосро нигоҳ доштааст. Барои мисол чанд байти як ғазали дар сабки ҳиндӣ иншо намудаи Возеҳро иқтибос биёрем:

Агар монад ба рӯят офтоб, эй позанин, таҳсин!
В-агар дорад нишоне з-он лаби лаъл ангубин, таҳсин!

Агар тасвири хуснат дар нигористон гузар созад,
Ба нақши дилкашат аз ҷон кунад паққоши Чин таҳсин.
Набошад сози ҷамъият миёни сабзаву олаш,
Чунон сарсабз шуд хат з-он узори оташин, таҳсин,
.. Гуҳар пошад ба васфи лаъли ӯ чун хомаи Возеҳ,
Кунад гар булфузуле мидхати дурри симин таҳсин.

Дар ин байтҳо рӯҳи мутафаккирони ошиқ, якрангии шакли шеър (такрори радиф, қариб дар ҳамаи байтҳо мисраи дуум тавзеҳи мисраи аввал аст, на давоми он), ташбеҳу истиороти пушидаву мураккаб ва монанди ҳамин хусусиятҳои дигар пайравӣ ба назми сабки ҳиндӣ мебошад. Аммо аз ҷиҳати мазмун Возеҳ дар ин ғазал мавзӯи тараннуми ишқи инсониро ҷо додааст.

Дар мероси манзуми Возеҳ ғазалҳои низ ҳастанд, ки дар тақлиди ғазалҳои машҳури Бедил навишта шуданд. Дар ин ҳел ғазалҳо Возеҳ ғайр аз вазну қофияи радиф калимоту истилоҳоти махсуси Бедилро низ истеъмол намудааст.

Ин ҳел ғазалҳои дар пайравии Бедил навиштаи Возеҳ бисёр нест. Бо вучуди ин, аз ғазалҳои соф бедилона ва баъзе ғазалҳои дар сабки ҳиндӣ навиштаи Возеҳ ҳукм кардан мумкин

аст, ки дар услуби тақлидӣ ашъори вай он матонату салосатро надорад, ки мо дар шеърҳои лирикии ба ғайри тақлид навиштаи ӯ мебинем.

Дар ғазалҳои, ки Возеҳ, на дар тақлид, балки дар пайравии сабки ҳиндӣ ва ашъори бедилона навиштааст, ҳамчун шоири сухандон ба тамоми қонда ва нозуқиҳои назм риоя намудааст. Дар ин ҳел шеърҳо ташбеҳҳои мураккаб ва истиораҳои мучаррад бисёр бошад ҳам, мантиқ ва таносуби сухан маънии байтҳои ӯро аз назар памелӯшад. Барои мисол чанд байте аз як ғазали Возеҳ иқтибос меоварем:

Бе ту шабҳо то ба рӯз афгон намудаи қорам аст,
Хоб бар мардум ҳаром аз нолаҳои зорам аст.
Як ҷав, эй таннози гандумгун, надонӣ қадри маң,
Ғарчи ҳамчун қоҳ умре рӯй бар деворам аст.

Дар ин байт беқадрии худро пеши ёр бо образи аз гандум паст будани қадри ҷаву қоҳ ба мантиқ ва таносуби комили сухан ифода намудааст.

Аз фироқи он руҳи чун аргувон дар бӯстон,
Заъфаронӣ рангам аз ашки чун гулнорам аст.

Аз фироқи руҳи гулгуни ёр, рӯи заъфаронии ошиқ сурх шудааст, аммо на аз фараҳу шодӣ, балки аз ашқҳои сурхи (яъне хунии) ӯ. Дар ин ҷо низ ташбеҳи нӯшида хеле бамаврид ва мутаносиб оварда шудааст.

Қисми зиёди лирикаӣ Возеҳ ба равиия «ғайри расмӣ» замонаш навишта шудааст. Дар ин ғазалу рубоӣ ва дигар манзумаҳои лирикӣ Возеҳ аз тақаллуфот ва тафаккуроти образҳои ҳаёлии дур рафта, эҳсоси ишқӣ ва қалби ҳассоси ошиқро бо образҳои равшани ҳаётӣ ва ташбеҳу истиораҳои воқеӣ (реалӣ) ифода намудааст.

Шеърҳои, ки шоир аҳволи рӯҳия ва рӯзгори нофарҷоми худро тасвир намудааст, низ ба ҳамин соддагӣ навишта шудаанд. Мисоли барҷастаи ин тарҷеъбандест, ки Возеҳ дар тасвири аҳволи қулфатзадаи худ ҳамоно дар аввали расидани баҳор — иди навруз навиштааст.

Гулруҳи маң, сайри бӯстонат ғанимат,
Навраси маң, васли ёронат муборак.

Навбахор омад ба худ афсӯс дорам,
Гирья бар ҳоли дили маъюс дорам.
Не рафиқи мушфике дорам ба суҳбат,
Не ба хилват ҳамдаме маънус дорам.
...Чун маи аз таҳвили даҳри бемурувват
Баҳти шуму толеи маъкус дорам

Гулхури маң, сайри бӯстонат ғанимат,
Навраси маң, васли ёронат муборак

Ин шеър дар ғояти содагӣ навишта шудааст: дар он аз санъатҳои анъанавии илми бадеъ ҳеҷ санъате кор фармуда на-шудааст, истиора, ташбеҳ ва дигар воситаҳои мураккаби назм дида намешавад. Ҳиссиёти вазъи нугувори шоир бо суханҳои оддӣ таъсирибахш, бо оҳангу наво ба рӯҳияи шеър мувофиқифода ёфтааст.

Дар лирикаи бидуни таклид навиштаи Вазеҳ мо ҳамон санъатҳои шеърӣро, ки дар ғазалиёти бедилона ва сабки ҳиндӣ кор фармуда шудааст (чунончи ташбеҳ, истиора, ихом, тазод ва ғайра), низ мебинем. Аммо ин санъатҳои шеърӣ ба рангу тарзи нав — бо образҳои конкрет ва ба фаҳму тасаввур наздикифода гардидаанд. Мо барои равшантар шудани матлаб боз чанд байти як ғазали Вазеҳро муқоиса менамоем. Ҳар ду шеър дар васфи баҳор ва тасвири боғ навишта шудааст:

Савти булбул боз таъсири дигар дорад ба боғ,
Аз қудуми гул сабо, гуи, хабар дорад ба боғ
Нолаи най меҳарошад гарчи чон дар ҳар мақом.
Лек фасли гул сабӯҳи бештар дорад ба боғ.
Ашки хичлат бишқуфонад ғунчаҳои обрӯ.

Абр аз он рӯ чумла сози чашми тар дорад ба боғ,
...Чун ба гулшан бигзарӣ доманкашон, эй масти ноз,
Гул зи хичлат чок пирохан ба бар дорад ба боғ
.. По ба гил сарву санавбар бо қадат дар ҷӯйбор,
Оразат насрину гулро хунҷигар дорад ба боғ.

Байти сеюми ин ғазалро аз назар мегузаронем. Дар ин байт истиораи мураккаб ба воситаи санъати ташхисифода ёфтааст: ашк ғунчаҳоро мешуқуфонад, абр ашки чашми тари худро ба боғ мерезад. Шоир меғӯяд: ҳарчанд мо аз бечорагӣ ашк резем ҳам, аммо обрӯ дорем. Яъне ашки мо дар рӯи мо ғунчаҳои обрӯ мешуқуфонад. Ин монанди он аст, ки аз донаҳои абр дар боғ гул меруяд ва ба ин восита, боғ дар пеши назари одамони хусну қозиба (яъне қадру эътибор) пайдо мекунад. Мақсади шоир аз овардани образи абрӯ боғ, ба воситаи санъати ташбеҳ вазъу мартабаи худро равшантар тасвир кардан аст. Аммо вай ин ташбеҳро сареҳ наовардааст. Маънии зоҳири байт он аст, ки «азбаски ашки хичлат ғунчаи обрӯ мешуқуфонад, бинобар ин абр меҳаҳад, ки дар рӯи боғ ашк резад». Дар асл шоир дар ин ҷо ба воситаи истиораи мураккаб ташбеҳи пӯшидаро кор фармудааст.

Ба ҳамин тариқа, дар як байт ҷӣ маъниҳои пӯшида ва санъати мураккаб оварда шудааст. Хонанда на ба эҳсоси қалб, балки ба муҳокимаҳои амиқу дақиқ бояд ин мазмунӣ муаммомонанди шоирро дарёфт кунад.

Дар роҳи шеърӣ тозаи «ғайри расм» Вазеҳ аз ибораҳои машҳури гуфтугӯи мардум ва зарбулмасалу мақолҳо низ истифода бурдааст. Ибораву мақолҳои гуфтугӯи мардум, асосан

дар порчаҳои лирикӣ барои равшантар ва шухтар ифода намудани эҳсоси ишқи зиндаву ҳаётдӯстона ба қор бурда шудааст.

Ҳамчу кокул аз сарат гаштан насиби мо нашуд,
Нест дар даври ту қадри мӯй моро эътибор

Дасти мо худ кӯтаҳ аст бахту толеъ норасо,
В-арна натвон ёфӣ з-ин болобаландон кӯтаҳи.

Возеҳ аз бахти сияҳ як сар парешонам чу зулф,
Аз сари ҳар кас, ки гардам, поймолам мекунад.

Дар байтҳои якум ва дуввум таъбири «аз сар гаштан» (ба маънии қурбону фидои касе шудан) хеле бамавқеъ қор фармуда шудааст. Шоир ба даври сар мӯйро баста мондани маъшуқаро меғӯяд. Дар мисраи дуввуми байти якум ба воситаи калимаҳои ҳамин таъбир (давр, мӯй) дар пеши ёр беқадри худро илҳом мекунад. Дар байти сеюм «аз сар гаштан» ва «поймол шудан» дар санъати тазод (муқобила) оварда шудааст. Ғайр аз ин парешонии худро ба парешонии зулфи ёр ташбеҳ карда дар даври сари ёр баста шудани мӯйро бо таъбири «аз сари ҳар кас гаштани худ» ба воситаи санъати иҳом (ё мурут-ун-назир) баробар кардааст.

Аз муқоисаи шеърҳои пароканда ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки Возеҳ дар аввали эҷодиёти худ ба ҳукми анъанаи назми замонааш ба сабки ҳиндӣ ва услуби ғазалҳои Бедил пайрави намудааст.

Баъдтар Возеҳ бемазмунии назми тақлиди роҳи фаҳмида аз ин роҳ бармегардад ва ба тарзи нави содданависӣ пайравӣ мекунад. Ин роҳи нави назми «ғайри расм» бешубҳа маҳсули давраи охири умри шоир (тахминан аз аввали солҳои ҳаштодум то охири умри шоир) мебошад. Ин гардиши ҷиддии эҷодӣ дар зарфи як давраи муайян, гӯем дар бадали ду-се сол, ба амал намодааст. Ин гардиш ва таҳаввулот натиҷаи ҷустуҷӯҳои ҷандинсола ва тақомули эҷодии Возеҳ буд.

Асари Возеҳ иборат аст аз муқаддима, тас-
Мундариҷаи «Саво- вири сафар ва хотимаи хурд.
неҳ-ул-масолик»

Дар муқаддима муаллиф менависад, ки у
дар зарфи чил сол орзуи зиёрати шаҳрҳои муқаддаси Маккаву Мадинаро дар дил мепарварандааст ва ниҳоят дар пирисолӣ ба ин орзу расида, ба сафар баромада, дар арзи роҳ бисёр шаҳрҳоро мамлакатҳоро дидааст. Пас аз бозгашт ӯ хостааст, ки ҳамаи ҷизҳои дидаашро барои аҳли «камолу фаъл» таҳрир намояд.

Возеҳ дар муқаддима унвони китобашро ҳам муайян мекунад. Ӯ менависад:

«Ва ин китоби мустатоб, ки агар «Ғароиб-ул-хабар фӣ аҷоиб-ис-сафар» хонанд, равост ва агар «Савонех-ул-масолик ва

фаросих-ул-мамолик» донанд, ҳам сазост, дар силки таҳрир ва самти таҳхир дароварда тӯхфаи дарбор... гардонидам.

Пас аз муқаддима бевосита, ба мақсади асосӣ, яъне ба тасвири сафар мегузарад. Тартиби тасвири вай ба тартиби сафараш вобаста аст. Яъне вай асарашро ба ҳеҷ фаслу боб ҷудо накарда, чизҳои дидаашро аз як сар ҳикоя мекунад. Муаллиф дар ҳар чои асараш дар баробари тасвир намудани шаҳри дидагиаш ягон воқеаи аз сар гузаронидаашро нақл мекунад.

Тарзи тасвири шаҳрҳо низ як хел нест. Возеҳ дар баъзе ҷойҳо иморатҳои маъмуриву маишӣ ва ёдгориҳои таърихиро хеле батафсил тасвир мекунад, аммо аз вазъи иқтисодиву таърихӣ мамлакат ҷизе намегӯяд. Дар баъзе ҷоҳо бошад, бештар ба тавсифи ҳаёти иқтисодӣ ва тарзи зиндагии мардум тавакқуф намудааст. Дар тамоми асар қариб бе истисно масофаи байни шаҳрҳои кишлокҳо ва бандару қалъаҳо ба ҳисоби фарсаҳу манзил нишон дода шудааст.

Хотимаи асар хеле хурд аст ва матни асосӣ ҷудо карда нашудааст. Баъд аз он ки муаллиф ба Бухоро расидани худро менависад, як ҷумла ба дуои амир таҳсис мекунад, ки бо ин матни асосии асар хотима меёбад.

Гояҳои пешқадам ва афкори маорифпарварии Возеҳ бештар ва пайгиронатар дар «Савонех-ул-масолик» инъикос ёфтааст. Пеш аз он ки мо дар ин мавзӯ сухан кунем, зарур аст, ки онд ба мазмуни динӣ ё дурустараш пардаи диние, ки ин асар зоҳиран ба он орошта аст, тавакқуф намоем.

«Савонех-ул-масолик» дарвоқеъ дар бисёр ҷойҳо мазмуни динӣ дорад. Муаллиф дар мувоҳида ва мусоҳибаҳои худ бо арбоби илму маданияти мазҳаб ва миллатҳои гуногун ба бурҳону далелҳои муфассалу қотеъ асосҳои идеологияи исломро мудофия кардааст ва ба фикри ҳудаш бартарию афзалияти ғояҳои мусулмониро исбот кардааст. Вай дар тасвири Маккаву Мадина ва Қарбалову Наҷаф ба муборизон ва намоёндагони барҷастаи роҳи ислом бо як ҳусни тавачҷӯҳӣ калон муносибат намуда, дар васфи онҳо ва шаҳрҳои муқаддасу зиёратгоҳҳо қасидаҳо иншо намудааст.

Аммо мазмун ва пардаи динии «Савонех-ул-масолик» аҳамияти ғояҳои асосии пешқадамонаи ин асарро кам карда наметавонад. Пеш аз ҳама ғояи асосии асар дар ду унвони он ифода ёфтааст. Аз ҳар ду номи асар маълум мешавад, ки Возеҳ ба хонанда зиёрати Маккаву Мадинаро батафсил ҳикоя намуда, аз аҷоиботи сафари худ хабарҳои ғариб нақл кардани аст. Ин аҷоиботро Возеҳ ва ҳамватанони ӯ даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин дида наметавонистанд. Зеро он вақт робитаи Бухоро аз олами маданияти ҷаҳон қариб ҷаида шуда буд. Акнун пас аз ба Россия тобеъ шудани Бухоро табаддулоти бузург дар зиндагӣ рӯй дод ва дарвоқеъ Возеҳ бисёр чизҳои аҷоибро дар роҳ

дид, ки аз онҳо ҳикоя кардан барои бухориён, аҳамияти калон дошт.

Возеҳ аз таассуби динӣ ва ҷоҳилонаи уламои замонаш дур аст. Бинобар ин вай аз аввали асар хонандаро меогоҳонад, ки ӯ дар вақти тасвири воқеаҳо аз мансубияти динии шахрҳо ва одамони дидагиаш қатъӣ назар мекунад Вай менависад: «Ва қатъӣ назар аз тақаллуфоту тасаннуоти мазҳаби ва таассуботи миллатӣ аз қарори воқеъ ҳар чиз ки бошад, навишта шавад, то бар тафосили ҳақонки (тафсили ҳақиқати) ҳар шахр ҳар ҷамоат ва ҳар мазҳаб камо янбағӣ (баяду шояд) вуқуфи кул-лӣ ҳосил шавад. Хусусан ки рӯи суҳан ба арбоби камол бошад, на ба суфаҳои ҷухол».

Возеҳ рӯи суҳанро на ба уламои ҷоҳил ва мутаассиб, балки ба тарафи «арбоби камол», ки маънии суҳанҳои ӯро ба хубӣ дарёфт мекунад, нигаронидааст.

* * *

Ғояи пешқадами асари Возеҳ қабл аз ҳама тарғиби маърифат ва тасвири дараҷаи тараққиёти мамлакатҳои мутамаддин мебошад. Возеҳ дар мамлакатҳое, ки назар ба Бухоро аз ҷиҳати сиёсӣ, иқтисодӣ ва илму маданият дар пояҳои баланди тараққиёт меистоданд, сафар намуда, бештар барои мардуми диёри худ се ҷиҳати зиндагии ин кишварҳоро тасвир мекунад: сохти сиёсӣ, дараҷаи инкишофи иқтисодӣ, пешрафти техника, маданият ва илму дониш.

Возеҳ тасвири худро аз шахри нави Марв, ки баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ҳамчун маркази сиёсату иқтисодӣ сохта шуда буд, шуруъ мекунад.

Нависанда баъди ин дар бораи хати нави роҳи оҳан ба хонанда ахборот медиҳад: «Ва аробаи оташе ки ба истилоҳи русия «челиз» ва «рейл» ва «мошин» ва форсиён «роҳи оҳан» хонанд, аз ин ҷо то ба Оксбот... ҷорӣ шуда».

Дар тасвири Возеҳ ба пешрафт ва навигарии зиндагии мамлакат ва шахрҳои тараққикарда ҳусни таваҷҷӯҳ ҳис карда мешавад. Вай дар бозгашт дар Марв таваққуф мекунад ва он дигаргуниҳое, ки дар зарфи қариб ёздаҳ моҳ дар ин шахр рӯй додааст, нависандаро ба хаяҷон меандозад: «Аз хангоми убури дой то алҳол, ки ёздаҳ моҳ аст, Марв бисёр обод шуда ва тафовути кулӣ дар имронот ва асоқ ба ҳам расонидааст. Ва ба ҷиҳати дарёе пуле сохтаанд, муштамил бар сездах хона аз ҷӯб. Ва аробаҳои оташӣ, ки онро «челиз» ва «мошин» ва «вагон» ва «вогун» ва «оҳан» хонанд, бар лаби дарёе мӯхтавӣ бар чанд роҳи оҳан вазъ кардаанд, ки ба тарафи Душоҳкалот, Оксбот ва Ҷорҷӯй меравад. Ва ҳар аробаи оташӣ иштимол бар шонздаҳ хона то бисту ҳашт хона. Ва ҳар хонае аз он шашсад пуд мебошад бор аз одам ва ғайр мебарояд. Ва вазни оташхонаи ҳар ароба бисту чор ҳазор пуд аст».

Дар шаҳри Истамбул киштиҳои бухорӣ ва пулҳои бузурги баҳриро тасвир карда менависад: «Дар миёнаи денгиз, ки аз васати шаҳр ҷорист, он ҳама вофурҳои оташӣ ва бодӣ ва киштиву қайқҳои кучак ҷорӣ ва ғайри ҷорӣ мебошад, ки ниҳояти тамошо дорад. Мардум ба ҷиҳати тафарруҷ ва тараддуд ба ҳар тараф ронда мераванд. Болои ин дарёе пуле кашидаанд, ки мардум аз он убуру мурур менамояд. Ва даҳ пора, ки ба қадри ду ним пул-шаш пӯли Бухоро мешавад, ҳар кас дода мегузарад».

Тасвири осиеби бузурги Истамбул низ ҷолиби диққат аст. Ин осие аз рӯи дараҷаи тараққиёти техникаи он замон аз корхонаҳои бузурғтарин ба шумор мерафт. Ин ягона корхонаи калони саноатӣ буд, ки Возеҳ дар сафари худ тамошо карда ва тасвири онро нисбатан батафсил додааст: «*Ҳамроҳи руфақо ба ҳама хонаҳои зерин ва болои он сайру гардиш намудем. Соҳибони ин корхона дар ниҳояти хубии ахлоқ ва ҳусни муховара буданд — алҳақ осори ҳикмати юнонӣ аз ҳар ваҷҳ зоҳир ва боҳир буд: мошин дошт, ки сабӯсро аз орд ҷудо мекард ва мошини дигар дошт, ки орди аълоро аз авсату адно имтиёз меод».*

Возеҳ ба воситаи ин тасвирҳои ба мардуми Бухоро аз аъҷубҳои саноату техникаи мамлакатҳои тараққиқарда маълумот дод ва ҷашми онҳоро ба сӯи илму маърифати нав кушод.

Возеҳ ин «аъҷубҳоро» мисли як қаромот ё натиҷаи қувваи мӯъҷизасо тасвир накардааст. Вай (чунон ки) Аҳмади Дониш ҳам дар «Наводир-ул-вақоъ» ҳамин роҳро пеш гирифта буд) ба хонанда талқин мекунад, ки аҷоиботи техникаву саноат самараи ақлу тирад ва илму дониши худи одам аст. Возеҳ кӯшиш намудааст, ки аз рӯи шунид ва фаҳми ҳудаи сохти мошинаҳои осиеби бухорӣ, сабаби ҳаракати паровоз ва дастгоҳҳои дигарро ба хонанда шарҳ диҳад. Возеҳ пас аз он ки қори мошинаҳои осиеро тасвир мекунад, дар боран усули ба ҳаракат омадани ин машинаҳо чунин менависад:

«Мулоҳиза намуда шуд, ки қадре аз оби дарёро ба мили ҷӯян ба чархҳо ва олотӣ мошин расонида ва аз зерин он об оташе афрӯхтаанд, ки аз ҳарорати оташ дар ҷӯш даромада ва аз бухори ҷӯшиши об чархҳо ва асбобҳо ба ҳаракат меомада фоили умуми мазкура мегарданд».

Возеҳ дар асоси ҳамин мушоҳидааш ба қонуни физикии қувваи бухор пай бурда, тарзи истифодаи ин қувваро дар кишти ва пароходҳо низ нишон медиҳад: «*Ва ҳамин санъат аст дар аробаи оташӣ ва вофури оташӣ, ки ба бухор мутаҳаррик мешавад. Магар сими тилгиноф, ки он ба ҳаракати ҷозибии миқротис, ки «оҳанрабо» хонанд, мутаҳаррик мешавад ва дар як сония мумкин аст, ки ёздаҳ то дувоздаҳ бор даври оламро сайр намояд, ки чунончи дар илми усули физик баён намудаанд».*

Ин маълумотҳои Возеҳ бо мақсади муайян оварда шудаанд. Нависанда, аз як тараф, натиҷаи илмҳои дақиқу табириро, ки таҳлили онҳо дар мадрасаҳои Бухоро расм набуд, бо мисолҳои

воқеъи нишон медиҳад. Аз тарафи дигар, ӯ гӯё таъкид мекунад, ки ин кашфиётҳои илм дар доираи қудрати одам аст — танҳо зарур аст, ки кас асрори ин илмхоро азхуд кунад. Аз ин сабаб ӯ ба хонанда на танҳо аз қувваи бухор, инчунин аз қувваи электромагнитӣ, ки фарангиён (яъне аврупоиён) дар илми физика кашф намудаанд, низ ахборот медиҳад.

Мақсади Возеҳ аз ин хабарҳои гарибӣ аҷоиботи сафар ҳамин буд, ки мардуми дар хоби ғафлат ва нодони мондаи аморати Бухоро ба нури маърифат ҳар чи бештар равшан кунанд ва онҳоро ба омӯхтани илму дониши дуньявӣ ташвиқ намояд.

Возеҳ дар мавриде ишора намудааст, ки дунё дар вақти ҳозира ба марҳилаи тараққиӣ нав даромадааст. Инсон барои кашфиёти нави илмӣ бояд ба илму дониши гузаштагон қаноат накарда, балки дар шароити нав бояд ба омӯхтани илм ва кашф намудани асрори табиат машғул шавад. Вақте ки ӯ аз инкишофи илму маданияти Искандария сухан меронад, чунин хулоса ва муҳокимаҳо мебиёрад: *«Алҳақ ки қави (дунё) дар тараққист ва истеъдодоти мутақосира (бисёр) аз мабдаи файёзи мутанозила ва улвиёти саъида (яъне аз осмон, аз пеши қувваи илоҳӣ) асари тарбияти худро зоҳир намуда. Ва он чи соҳиби китоби «Матлаъ-ул-улум» фармуда ки «инсоф он аст, ки ҳукамои ҷунон тухми амалро дар ин замини амал коштанд ва самарои онро надиданд: ва аҳли фарангӣ маҳсули он тухмхоро даравида ва хирман карда, интифоъ (манфиат) пазируфтанд: ва корҳо ва тадбирҳо, ки насорои фаранги Ландан ва Фаронса ва немиса ва соири насорӣ мисли тилгироф ва роҳи оҳан ва ҷиҳози дудӣ ва амсоли инҳо воқеъ шуда, аз ҳукамои собиқ содир ва ворид нагардида».* — *хуб сухане гуфта ва дурри маънӣ суфта».*

Возеҳ таъкид мекунад, ки тухмҳои аввалини илму дониши ҳозира ҳарчанд аз тарафи олимони гузашта кошта шуда бошад ҳам, аммо олимони мамлакатҳои аврупоӣ, бо он илмҳо қаноат накарданд, балки дар асоси он донишҳо илми ҳозираро тараққӣ доданд. Натиҷаи ҳамин буд, ки кашфиёт ва ихтирооте онҳоро даст дод, ки олимони гузашта ба он расида натавониста буданд. Ин андешаи Возеҳ ба вазъияти ниҳоят бади илму маърифати замони худаш дахл дошт. Нависанда гӯё гуфтаи мехост, ки дар мадрасаҳои Бухоро фақат бо омӯхтани илмҳои мурдарианги гузашта маҳдуд нашуда, мувофиқи тараққиёти дунёи ҷаҳонӣ нав ва дониши тозаро вазъ намудан ва тараққӣ додан лозим аст. Зеро, тақрор мегӯем, дунё дар тараққист ва одамизод дар кишварҳои дигар ба илму дониш мӯъҷизаҳо меофарад.

Возеҳ мегӯяд, ки «аъмоли мазҳабиву миллатӣ» баробари аз байн рафтани «шароеъ ва адён» (яъне шариятҳои динӣ) нопадид мешавад, аммо осори моддӣ ва маданӣ боқӣ мемонад. Чаро? Чунки ин кори давлату салтанат аст ва ҳар коре, ки дар ин роҳ карда мешавад, ҳам ба манфиати ҳукмдорон аст

ва ҳам ба манфиати халқ. Ба ибори дигар гӯем, на аъмоли диниву мазҳабӣ, балки корҳои бузурге, ки ба воситаи илму дониш барои манфиати халқу давлат анҷом меёбад, баро насли оянда боқӣ хоҳад монд. Возеҳ кашфиётҳои бузурги илмии мардуми Аврупоро чун мисол нишон медиҳад.

Возеҳ мегӯяд, ки ҳамаи он аҷоибу ғароиб, ки ба тарзи афсона дар китобҳои пешина навишта шудаанд, дар пеши мӯъҷизаҳои кашфиёти илму донише, ки ӯ додааст, ҳеч аст. Дар бораи ин кашфиётҳо, дар бораи тараққиёти моддиву мадания, ки ба халқу давлат манфиат меорад, навиштан арзиш ва аҳамият дорад («Ва ин низ зоҳир аст, ки умури мазбура аҳаққ ва ансаб бувад ба навиштан»).

Ба ҳамин тариқ, Возеҳ фикри ботили он қасонеро, ки «илму дониши ҳозира аз ҳаёли фикри пешинагон нагузаштааст» («дар азҳону афкори ашхоси мутақаддимин ин маонӣ сунӯх нанамуда») гӯён, аз таҳқиқ ва тадқиқи олами моддӣ даст кашиданӣ мешаванд ба ин далелу бурҳонҳои маънаӣ рад мекунад. Вай хонандаро даъват мекунад, ки аз доираи таълими мадраса берун барояд ва аз кашфиётҳои бузурги фанни аврупоӣ таълим гирад. Ин фикри Возеҳ бо тарғиботи маорифпарварии Аҳмади Дониш, ки усули таълими мадрасаро сахттар ва ошкоротар танқид кардааст, хеле наздик аст.

Возеҳ дар бораи ҳаёти маданӣ, тарзи шаҳрдорӣ ва вазъи санитарии шаҳрҳо, усули таълим ва дараҷаи илмии ҳар шаҳру мамлакат то тавонистааст, муфассалтар маълумот додааст.

Возеҳ дар ҳақиқи Отиби Юнон қаҳвахонаҳои тозаву мураттабро мебинад, ки «Аксари бузургон ва маорифи эшон дар онҳо бар болои усталҳо нишаста машғули хондани рӯзнома» буданд. Ӯ дар Қарбало — шаҳри муқаддаси аҳли шиа — мебинад, ки мардум ба чиҳати тангин ин ҷо, дар беруни қалъа «иморати рафеъа ба тарзи биноҳои Фарангу Рум...мусаввар ва болои ҳам то чору панҷ ошён ваъз карданд».

Дар Техрон Возеҳ ва мадрасаҳои кӯхнаи асримиёнагӣ, балки донишқадаи тарзи навро тасвир намуда менависад: «Техрон шаҳрест мураккаб аз Фарангу Рум ва Русу Бағдод, яъне намунаи иморат ва аҷнос ва маҳосини ҳамаи инҳоро дорад... Ба иморати муаллимхонаи шоҳӣ рафтем, ки ба даруни ҳуҷҷати онҳо мардумон ва кӯдакони дигар ҳастанд, ки забонҳои мухталифа аз русиву фарангӣ ва арабию юнонӣ ва ғайра ва илми низомӣ сарбозӣ таълим медиҳанд».

Нависанда маҳсусан таъкид мекунад, ки масъалаи чопи китоб ва савдон он дар Техрон хеле хуб ба роҳ монда шудааст ва дар ин ҷо аҳли илм осори маданияду адабии ҳар миллату мазҳабро меҳонанд ва меомӯзанд. «Дар чанд мавзеи ин шаҳр (яъне Техрон — Р. Х.) бозори китобфурӯшист, ки ҳар қадом аз ин китобфурӯшҳо чанд котиби хушхати сареъ-ул-китобат доранд, ки ҳама вақт машғули китобат мебошанд. Ва чопхонаҳои доранд, ки ин китобҳои мазбураро дар он ҷо ба чоп мебарор

ранд. Ва аз ҳар чинс китоб дар ҳар илму ҳар мазҳаб ва ҳар миллат доранд, мисли кутуби аҳли ислом ва таврот ва инҷил ва забур; ва кутуби яҳуду насорӣ аз таворих ва қисаси эшон. Ва баъзе китобҳои осмонии дигар, ки дар билоди мо шӯҳрат надорад, ҳамаро мавҷуд доранд».

Возеҳ низоу таассуби диниро ба кори давлату мамлакат халали куллі медонад. Вай аз забони як нафар эронӣ гуфтани мешавад, ки агар кори давлат ба зақуну низом (яъне ба конституция) қарор ёбад, ин чанҷолҳои динӣ ба кори давлат дахл карда наметавонад. Марди эронӣ ба Возеҳ меғӯяд: «*Суфаҳою чухало дар ҳар билоду ҳар мазҳаб ҳаст. Алҳол ки корҳо ҳама мувофиқи низому зақун мебошад. Зеро ки давлатҳои арбазаи мутадовила (ҳамон Англия, Франция, Россия ва Германия дар назар дошта шудааст—Р. Ҳ.) ба ҳамдигар муоҳада намудаанд, ки аз ваҷҳи табиюн ва таҳолуфи мазоҳиб касе бо касе коре на- дошта бошад. Зеро ки барои подшоҳ мамлакат ва раият ва давлат зарур аст ва баёни шариату мазҳаб кардан вазифаи пай- гамбарон аст, моро ба он чӣ кор аст».*

Дар ин ҷо Возеҳ ба ду нукта ишора мекунад. Дар он мамлакатҳое, ки низому зокун (яъне конституция — ҳамон низоме ки Аҳмади Дониш дар рисолаи сиёсаш ва асарҳои дигараш тарғиб мекард) чорист, дин ба корҳои давлат дахл намекунад ва озодии мазҳаб чорӣ карда шудааст. Дар он ҷоҳо таассуби динӣ нест. Дар он ҷо озодии шахс барқарор карда шудааст. Подшоҳ бо корҳои раияту мамлакат аз рӯи низому зокун машғул мешавад.

Маълум мешавад, ки дар Бухоро низ чунин низому зокун чорӣ карда шавад. Ин фикри часурунаи тараққипарварона зодай ақли он марди эронӣ набуд, ки Возеҳ ўро дар Қарбало дидаасту аз вай ин гапҳои навро шунидааст. Вай мард, ки аз Бухоро чандин ҳазор фарсахҳо дур зиндагӣ мекард, калимаи «зокун»-ро ба Возеҳ гуфта наметавонист. Калимаи «зокун» пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна дар Бухоро пайдо шуд. Ин калима зуд ба ҳукми як истилоҳи сиёсӣ даромад, ки мо онро дар асарҳои Аҳмади Дониш бисёр мебинем ва ба маънои истилоҳи имрӯзаи «конституция» кор фармуда мешуд. Маълум мешавад, ки Возеҳ аз забони он марди қарбалоӣ дар бораи давлатдорӣ ва муносибати дину давлат фикри шахсии худро гуфтааст.

Ин фикрҳои пешқадамонаи Возеҳ доираи дарбори амир ва худӣ амирро дар ғазаб намуданд ва ҳамлаи онҳо якҷоя бо рӯҳониёни мутаассиб ба муқобили Возеҳ аз аввала ҳам сахттар ва пуршиддаттар гардид.

Фикру ақидаҳои пешқадам дар «Савонех-ул-масолик» холо мухтасар ва назар ба «Наводир-ул-вақоеъ» камтар ифода гаштааст. Аммо мақсади нависанда ҳамеша барҷаста ва ба ҳадафи асосӣ равона шудааст. Бинобар ин бо камолоти қатъият гуфтан мумкин аст, ки пас аз «Наводир-ул-вақоеъ» ба майдон

омадани ин асар барои таракқиёти афкори сиёсиву иҷтимоӣ ва инкишофи ғояҳои пешқадами адабиёти он давр аҳамияти ниҳоят калон дошт.

Услуб ва хусусиятҳои бадеии «Савонех-ул-масолик»

«Савонех-ул-масолик» мисли бисёр асарҳои ҷуғрофию хотироти сафар, ки дар адабиёти классикии тоҷик таълиф шудааст, баробари он ки характери илмию маърифатомӯзӣ дорад, дорои хусусият ва услуби хосан бадеӣ низ мебошад.

Асоси мавзӯӣ ва тасвири бадеии «Савонех-ул-масолик» ҳаёти воқеӣ ва шахсони реалӣ мебошанд. Дар маркази воқеаҳои реалӣ асар образи ноқил-ҳикоякунандаи ин воқеаҳо — худи нависанда меистад. На танҳо нақли воқеаҳо аз тарафи образи ноқил-Возех, балки муносибати ноқил ба ҳодисаву воқеаҳо асоси мундариҷаи ғоявӣ ва хусусиятҳои бадеии асарро муайян намудаанд.

Асоси реалии асар ба сабку услуб ва забони асар бетаъсир намондааст. Возех дар мазмуни асар ҳамон қадар ба воқеият наздик бошад, дар тасвири бадеӣ низ, аз усули рамзиву шартӣ дур рафта, роҳи тасвири реалистиро пеш гирифтааст. Азбаски ӯ ҳаёти воқеӣ, зиндагии реалиро мундариҷаи асари худ қарор додааст, тасвири ӯ ҳам реалӣ, ба воқеият наздик аст.

Возех дар тасвири нахрҳои роҳҳо, баҳру дарёҳо ва махсусан ёдгориҳои таърихиву маданӣ ниҳоят моҳир аст ва дар ин ҷо гуфтан мумкин аст усули тасвири ӯ реалистона аст.

Дар тасвири шахрҳо чандон тафсил намедихад, аммо он чизеро, ки ба ин ё он шахр хос мебошад, таъкид мекунад. Чунинчи:

«Бағдод—шаҳрест бисёр қадим аз биноҳои Нӯшервон, дар бузургии ва кӯчаки миёна аст. Нахри Дачла аз миёнаи он мегузарад. Иморати хулафои бани Аббос дар тарафи ғарбии Дачла буда... аммо дар ин замон матрук шуда. Ва ҷониби шарқии Дачла бисёр обод ва раставу бозорҳои мутааддида ва қорвонсаройҳои мутанаввиъа дорад... Иморат ва боғоти бисёр аз умарову фуқаро бар лаби Дачла воқеъ шуда, ки аз ҷониби Дачла дарҳо ниҳодаанд ва қушода, ки тамошои хубе дорад. Ва ба фаввораҳо об аз Дачла баромада ба даруни иморат мерезад... Ва аз қасоне ки дар ин қасрҳо нишаста машғули айшу тараб будаанд, ҳаргиз асареву хабаре на дар он қасрҳои вайрон ва иморати бесоҳиб. Менигаристам ва менигаристам».

Дар «Савонех-ул-масолик» тасвиру тавсифҳои ёдгориҳои таърихӣ ва иморатҳои олимиву маданӣ мавқеи калон дорад. Возех дар тасвири ёдгориҳои таърихӣ бештар ба сохти меъморӣ, усули қошқорӣ ва зарандудии биноҳо, ба нақшу мусаввараҳои онҳо аҳамият додааст. Тасвири ӯ тасвири олимонаи санъатшиносии намӯёни он давр мебошад. Аз тасвири хонанда баъзан аҳамияти динии баъзе масҷиду ҳарамҳоро фаромӯш карда, ҳамроҳи нависанда аз санъати баланде, ки ба дасту

бозуи халқи меҳнаткаш офарида шудааст, ба ваҷду ҳаяҷон меояд

Тасвири реалии Возеҳ махсусан дар он ҷойҳое, ки ӯ дашту водихои ҳосилхез ва манзараҳои табиати шаҳру деҳотро ба воситаҳои бадеии содаву барҷаста тавсиф мекунад, хеле муҷассам ва боварибахш намоён мешавад.

Барои равшан нишон додани салиқаи реалии тасвири Возеҳ мо дар поён як порчаеро иқтибос меоварем, ки дар он нависанда бо санъати реалистона як лаҳзаи бисъёр таъсирбахши корвони сафарро таҷассум кунонидааст:

«Ва ҷавонро хушилхони араб ва ҷаммолу акком ва ғайра ба савтҳои ҳичозӣ ва лаҳнҳои ироқӣ дар ҷавфи шабҳо аз фаслҳои саҳаргоҳ бисъёр хуб меҳонданд, ки одамиро аз ҷо мебурд ва аҳвол низ барҳам меҳурд. Ва дар муқобили эшон аз мардуми аҷам низ ба овози баланд... ба оҳангҳои муносиб ашъори маросӣ ва манокӣ ва ғайра меҳонданд. Аз даруни маҳмилҳо аз занону мардон рикқат намуда мегиристанд ва садоҳо ва ба ғирья баланд мешуд ва ҳар соат ба овозҳои баланд салот мефиристонданд».

«Савонех-ул-масолик» бо сабки баёни хеле мӯҷаз, ба тарзи рӯзномаи мухтасар, ба истилоҳи имрӯза ғӯем, ба шакли репортажи хроникавӣ навишта шудааст. Аз ин ҷост, ки Возеҳ дар вақти тасвири воқеаҳо, шаҳрҳо ва умуман дар тасвири бадеӣ дар ниҳояти иҷоз аст. Вай аз ташбеҳҳои сунъӣ ва муболиғаҳои аз фаҳм дур даст кашадааст. Нависанда мекушад, ки чизҳои тасвиркардаашро бо як-ду сифати барҷаста ба хонанда муҷассамтар нишон диҳад. Чунончи, ӯ дар ҷои ниҳоят баланд воқеъ гардидани ҷои намози як мадрасаро ҷунин тасвир кардааст:

«Дар пешгоҳи ин мадраса ба тарзи хонақоҳ ҷои намоз хондан таъбия намудаанд, ки бе муболиға агар касе, ба болои он назар кунад, кулоҳху дастор аз сараш меафтад».

Нависанда барои нағзтар нишон додани равшании ҳаммоми Истамбул аз муболиғаи халқӣ истифода бурдааст:

«Ва дар равшанӣ то ба ҳаддест, ки агар сӯзани дар як тарафи хонае афтада бошад, аз ин тарафи дигар дида мешавад».

Дар «Савонех-ул-масолик» ба ҷои санъатҳои анъанавии классикӣ воситаҳои реалии тасвир, ба ҷои забони душворфаҳм пуртакаллуф, забони содаи равоне кор фармуда шудааст. Чунончи, нависанда аз санъати мусаччаъ ва мураҷҷаз, ки дар насри бадеии классикӣ расм буд, қариб тамоман даст кашадааст. Аз бисъёр мисолҳое, ки дар боло овардем, маълум аст, ки насри ӯ насри муқаррарӣ (ба истилоҳи илми бадеъ—насри ораӣ) аст.

Дар «Савонех-ул-масолик» ҷойҳое ҳастанд, ки Возеҳ ба фағоҳати сухан хеле диққат дода, ҷумлаҳоро аз рӯи қоидаву зобитаҳои насри классикӣ сохтааст. Аммо ҷунин пайравии муаллиф на барои «санъатнамой» аст. Дар ҷунин мавридҳо ҳуди рӯху мазмуни нақл ва шароити тасвири воқеа аз нависанда ҷидди-

яти насри классикиро тақозо намудааст. Намунаи насри душ-
борписанд дар муқаддимаву хотимаи асар ва дар он ҷойҳое,
ки муаллиф бо олиму фозилони шаҳрҳои бегона мунозараву
мувоҳиса мекунад, дида мешаванд.

Возеҳ барои содатар ва ба фаҳми хонанда наздик намудани
мазмунӣ асар аз таъбиру ибора ва калимаҳои забони мардуми
тоҷик бисёр истифода бурдааст. Ин давоми равиҳои демократи-
кунони забони адабӣ дар адабиёти нимаи дуввуми асри XIX
роҳи васеъ пайдо карда буд. Чунончи, ӯ менависад; «... пеш
даромада ба қушодани амтиа ва акмишаи ғариба шурӯъ на-
муд...»

«Қолинҳои абрешимӣ ва пашмӣ... паҳн ва фарш карданд».
«...хидмати мекардагиашон ҳамин ки лоса ва молидан аст».

«Ва ҳамин ки шахс аз дар медарояд, ба ҳар ду ҳучра роҳ
дорад».

«се ҳарамӣ дарун ба бадарун воқеъ шуда...»

Возеҳ монанди Аҳмади Дониш калима ва истилоҳоти руси-
ро низ қор мефармояд. Вай аз калимаҳои русӣ ба ду роҳ исти-
фода намудааст. Якум. Нависанда калима ё истилоҳеро пеш
аз он ки ба қор барад, онро ба тоҷикӣ шарҳ медиҳад ё муро-
дифи тоҷикии онро мебирад.

«Ва аробаи оташӣ, ки ба истилоҳи русия» «челиз» (желе-
зо, яъне железная дорога) ва «рейл» (калимаи англисӣ аст)
ва мошин (машина) хонанд».

«Панҷ пораро «кӯпик» (копеека—копеек) низ хонанд, ки
ба забони урусӣ тин гӯянд».

«...тамошо ки ба истилоҳи насорӣ (яъне русҳо. — Р. Х.).
«гулайт» (гулять) «хонанд».

Дуюм. Возеҳ калимаҳои русиро бе шарҳу эзоҳ меоварад.
Возеҳ ҳамчун қисми таркиби забони тоҷикӣ, ки кайҳо ба за-
бон дохил шудааст, истеъмол мекунад (мисли устал—стул, фи-
зик—физика, тилгириф—телеграф ва ғайра).

Дар асар ин ҳел калимаҳои чандон зиёд набошанд ҳам, барои
ифодаи маънию мазмунҳои нави зиндагӣ ба забони тоҷикӣ да-
лерона дохил намудани истилоҳоти илмӣю техникий русӣ ва
аврупоӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик таъсири мусбат
дошт.

«Савонех-ул-масолик» дар адабиёти нимаи дууми асри XIX
мақоми махсусе дорад. Мазмуни ғоявии пешқадам ва афкори
маорифпарварии ин асар дар инкишофи идеявии адабиёти он
давр ва тақомули бадеиёти он таъсири мусбат расондааст.

САВДО

Абдулқодирхоҷаи Савдо тақрибан дар байни солҳои 1823—
1824 дар Бухоро таваллуд шудааст. Возеҳ дар тазкирааш Сав-
доро аз авлоди шоир ва олими намоёни асри XVII Мавлоно

Шариф гуфтааст, аммо дар бораи падари ӯ худи шоир чизе нагуфтааст. Ба ҳар ҳол аз ин гуфтаи Возеҳ ҳамин қадар тахмин кардан мумкин аст, ки падари Савдо низ аз шахсони фозили муътабарӣ замони худ бояд бошад.

Савдо, чунон ки Возеҳ навиштааст, дар миёнаи синни ҷавонӣ, ки ҳамоно ба 20—22-солагӣ рост меояд, мадрасаро хатм карда будааст ва дар илмҳои расмӣ он замон дониши муқаммале доштааст. Баробари ҳамин, чунонки тазкиранависон таъкид кардаанд, Савдо ғайр аз «улуми мутадовила» (яъне илмҳои маъмули замон) дар бисёр илму ҳунарҳо забардаст ва соҳиби дониши кофӣ будааст. Возеҳ мегӯяд, ки Савдо дар илмҳои табиӣ ва санъатҳои нафиса дониши хубе ҳосил карда буд. Худи ҳамин муаллиф илова мекунад, ки Савдо бар замми ҳамаи ин дар фанни мусиқӣ ва адвор (як навъ нотанависии фанни мусиқӣ), дар наққошиву заргарӣ ва илми нуҷум низ донову ҳунарманд буд. Ҳашмат ва Садри Зиё илова намудаанд, ки Савдо дар хаттотӣ ҳам забардаст буд, танбӯрро хеле хуб менавохт. Ва бешак яке аз фазилатҳои махсуси Савдо истеъдоди баланди шӯриши вай буд. Ӯ ҳанӯз аз солҳои таҳсили мадраса дар шеър шӯҳрат пайдо карда буд, дар шеърҳои лириқӣ «Савдо», дар шеърҳои ҳаҷвӣ шӯҳриомезаш «Бепул» таҳаллус мекард.

Мирзо Абдулазим Сомӣ дар маснавии «Миръотулҳаёл» дар боби Савдо менависад, ки ӯ дар вақти аморати Насруллоҳон (1826—1860) дар дарбори амир ба тарроҳиву (кашидани тарҳу лоиҳаи иморатҳо) наққошӣ маъмур будааст:

Дар айёми султони волоҷаноб —
Амир Насрулло-баҳодурхитоб —
Ба тарроҳиву нақш маъмур буд,
Зи инъоми алтоғ масрур буд.

Аз ин маълум мешавад, ки Савдо ҳанӯз дар вақти ҳукмронии амир Насрулло ба хидмати дарбор кашида шуда будааст. Дар вақти амир Насрулло Савдо дар ҷи гуна вазъе буд, яъне амир шахсан ба ӯ ҷи муносибат ва муомила дошт—ба мо маълум нест. Аммо тамоми тазкиранависон таъкид мекунанд, ки Савдо баъди амир Насрулло, дар вақти аморати Музаффар (1880—1885) аз надимон—ҳамсӯҳбатони ҳоссаи амир будааст ва дар ҳамаи сафарҳои амир ӯ ҳампай ва ҳамроҳи волии худ мегаштааст. Шояд ин дуруст бошад. Аммо наздиқии Савдо ба амир гумон аст, ки фақат баъди ба тахт нишастани Музаффар воқеъ гашта бошад. Ба назари мо, Музаффар Савдоро ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш мешинохт ва аз эҳтимол дур нест, ки Савдо солҳои дар Кармина будани Музаффар чанд вақт дар хидмати ӯ буда бошад.

Хидмати амир Музаффар ва мартабаи ҳамсӯҳбати ҳоссаи ӯ будан барои Савдо хеле вазнин буд. Зеро амир Музаффар шахси айшпараст буд ва шабу рӯзашро дар базму маҷлисҳои ишрату майхӯрӣ мегузаронд. Дар ин сӯҳбатҳо сухан ҳамеша

аз фахшу кубх мерафт ва Савдо ҳам маҷбур буд, ки ба хотири амир шеърҳои «шӯхиомези» ба таъби амир мувофиқ гӯяд. Ҳамаи ин мартабаи «надимин хоссаи амир»-ро ба назари вай аз зиндон ҳам бадтар карда буд.

Савдо харчанд аз шоирони тавонои замони худ буд, аммо мисли бисёр шоирони он давр ҳавсалаю ҳавас ва имконияти дар девон ё маҷмӯае чамъ кардани шеърҳоиро надоштааст. Мероси манзуми Савдо, ки аз ғазалиёт, қасида, мухаммас ва рубоӣ иборат аст, дар баёзҳо, тазкираҳо маҷмӯаҳои шахсии шоирони ҳамзамонаш сабт гардидааст. Хушбахтона, солҳои шастум маҷмӯаи ашъори Савдо, ки ба дасти худаш ва чанде дӯстонаш таҳия шудааст, ба даст омад, ки ин мероси манзуми Савдоро хеле мукамал намуд. Ин дастхат ба номи «Баёзи Савдо» маълум аст ва зери рақами 279 дар Ганҷинаи дастана-висҳои Институти шарқшиносии АФ РСС Ўзбекистон ниғаҳдорӣ мешавад.

Ғайр аз ашъори лирикӣ аз Савдо чанд порча ҳикояҳои хурди ҳаҷвӣ боқӣ мондааст, ки имрӯз ба номи «Музҳикот» (Музҳик-чизи хандавар) машҳур аст.

Дар замони зиндагии Савдо ақидаҳои маорифпарварӣ ва ҷунбиши афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ҳанӯз дар аморати Бухоро интишор наёфта буд. Он бедории фикрие, ки дар байни аҳли илму адаб пас аз охири солҳои ҳафтодум, махсусан баъди таълифи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш ба вучуд омада буд, дар солҳои зиндагии Савдо вучуд надошт. Дигар ин ки риштаи зиндагии Савдо дар айни авҷу камолот гусиста шуд. Шоир акнун аз банди тақлиди сабки бедилӣ берун рафта дар роҳи ҳақиқатҳои эҷодӣ қадамҳои ҷиддӣ мегузошт, аммо ин роҳро то охир тай накарда монд. Бо вучуди ин, лирикаи Савдо ҳам дар шакл ва ҳам дар мундариҷа як системаи муайян дошт ва дар эҷодиёти ӯ нақши як такомули мутаносиборо мушоҳида кардан мумкин аст.

Тамоми мероси манзуми Савдо аз ду қисм: лирикаи ишқӣ ва ашъори ҳаҷвӣю мугоиба иборат аст. Ибтидои эҷодиёти Савдо дар давраи «ҳукмронии сабки бедилӣ» рост омада буд. Аз ин сабаб, дар лирикаи ӯ назми «бедилпарастонан» он давр мақом дорад. Таъсири назми «бедилӣ» дар тақлиди зоҳирӣ дар пайравии мазмунҳои сӯфиёна ифода меёфт. Чунин оҳангҳои назми сӯфиёна дар баъзе ғазалҳои, ки дар тақлид ё ба равиҳои ғазалиёти Ҳофиз навишта шудаанд (чунин ғазалҳо дар манзумоти Савдо кам нестанд) низ равшан дида мешавад.

Савдо дар ғазал ва манзумаҳои тақлидиаш баъзе фикрҳои танқидӣ ва тарғиби ахлоқи некро ифода намудааст. Ин фикрҳо дар байтҳои алоҳидан ғазалҳои бедиллона ва ҳофизонаи ӯ дида мешавад. Чунинчи: Савдо дар як ғазали «бедиллонааш» чунин байтҳо дорад:

Ғайри ранчурон зи кас аҳволи ранчурон мапурс,
 Заҳм донад чист холи ҷисми лоғар теғро.
 Донишат гар ҳаст асбоби тамаллуқ гӯ, мабош,
 Зевараш лозим набошад, ҳаст гавҳар теғро.
 ...Аз мувосоҳои софитинатон эмин мабош,
 Фитнаҳо дар табъи ҳамвор аст музмар теғро.
 Фитначӯёни замонро тарбият кардан хатост.
 Чарх аз моҳи нав охир хурд бар сар теғро.
 Аз фусуни тарбиятҳои замон эмин мабош.
 Рӯй бар санг аст аз дасти фасоягар теғро.
 ...Табъи Савдо пур зи истехсоли дунон тира аст,
 Санги нохуш аз фасон созад муқаддар теғро.

Савдо, ки дар доираи дарбор бо табақаҳои синфи ҳукмрон ихтилот дошт, ахлоқи пасту разил ва беадолатии ҳукмронҳои замонашро санҷидаву доништа дар мазаммати «дунон, фитнаҳои софитинатон» ин байтҳоро навиштааст. Оҳангҳои яъсу навмедӣ ва шикоятҳои, ки дар бисёр ғазалиёт ва манзумаҳои ӯ дида мешавад, натиҷаи ҳамин муҳити фоҷиаангез ва ғурбатпарвар ва доништабале буд, ки дар доираи дарбор худро дар вазъияти ниҳоят тангу тоқатфарсо ҳис мекарданд. Дар ғазалиёти Савдо ифода ёфтани чунин оҳангу мазмуни навмедонаро аз ин сабаб танҳо изҳори шикваҳои шахсӣ пиндоштан норавост. Чунин оҳангҳои навмедона одатан дар ғазалҳои шоир бо эҳсоси ғаму андӯх аз фироқи ёр ва ҷудой аз васли дӯсти маҳраму ҳамдам ифода ёфтааст:

Шоир менависад:

Эй дил, мазраи уммед баре дидӣ? Не.
 В-аз ниҳоли амали худ самаре дидӣ? Не.
 Умрҳо дар талаби ёр давидӣ, охир,
 Ғайри ӯ ҳеч ба олам дигаре дидӣ? Не.
 ...Зоҳид, афсӯс ки девона ҷаро бошам ман?
 Ману андӯх, ки з-ин бад батаре дидӣ? Не.

Савдо аз банди тақлиду пайравии назми гузаштагон берун рафта ба муқобили мавзӯи диниву тасаввуфӣ адабиёти замонаш, ба муқобили ҷаҳолат ва таассуботи динӣ дар лирикааш оҳанги некбинона ва хушнудонае дохил намуд. Ин оҳанг дар лирикаи Савдо дар образи ринди бебоке, ки пеш аз ин ҳам дар адабиёти классикии мо дида мешуд, таҷассум ёфт. Ин образ дар шаронти ҳукмфармони ғояҳои динии реакционӣ як тарзи изҳори эътироз ва носозӣ бо муҳити вазнини давр ба шумор мерафт. Чунончи, шоир гуфтааст:

Зоҳид, ҷӣ диҳӣ маро ту пандо?
 Чун панди ту нест судмандо.
 Ман нӯш гирифтам аз лабонаш,
 Дигар ҷӣ кунӣ ҳадиси кандо?
 ...Ишқидани мо ана ихтиёрест.
 Моро нақунед ришхандо.

...Тарзи дигаре биёр, Савдо,
Чун тарзи туро намехараидо.

Савдо дар ғазал ишқи ҳақиқии инсониро, ишкero, ки ба кас роҳату қуввати рӯҳӣ мебахшад, ишкe, ки ҳатто ҳичрони он низ барои қалби инсон лаззати бениҳоят дорад, тараннум мекард. Дар ғазалиёти ишқии шоир низ шахси ошиқ ба як лoқайднo бебокии шӯхона, ба як эҳсоси зиндаву некбиннонаи муҳаббат зохир мегардад. Савдо дар ғазалиёт як рӯҳи фараҳбахши шӯху ҳатто ҳазломезро дохил мекунад. Хондани чунин ашъори ошиқона, ҳатто агар дар он як вазъияти нoгувори ҳичрони ёр тасвир шуда бошад ҳам, хеле фараҳафзо ва некбиннонааст. Яке аз ин ғазалҳоро барои намуна меорем:

Дил гум шуда ман ба пеши раммол,
Рафтам, ки «барои ман бизан фол».
Охид, ки ин матоъ бурдаст
Маҳбубаки шӯи хурдакасол».
Як зарра вафо бурун наомад.
Ҳоки ҳама бехтем ба гирбол.
Саҳл аст, ки дар чафо бисабрам.
Ҳосияти сабр ҳаст исҳол.
Эй чони балокашида меоҳ,
В-эй қалби ситамрасида менол!
Акнун ту ба дасти ишқи уй,
Монандаи мурда пеши ғассол.
Пас дар ҳама умри худ надидам.
Ороми тану фароғати бол.
Хубон чу ба мо баилғифотанд.
Моро чӣ зарурат аст ин ҳол?
Савдо, сари ишқбозият ҳаст,
Аввал ба каф ор маблағу мол.

Дар ғазалиёти Савдо тасвири зебоӣ бо ҳаёти воқеӣ марбут нест. Савдо дар тавсифи ҳусни ёр аз ташбеҳу истиораҳои классикӣ истифода мебарад, аммо предмети тасвиршаванда на рамзи ҳусни «мучаррад», балки тасвири зебони воқеӣ мебошад.

Савдо дар тарзи тасвири воқеию конкретӣ эҳсоси ишқу муҳаббат аз намоёндагони пешқадами адабиёти нимаи аввали асри XIX (маҳсусан Мирзо Содиқ) қадаме ба пеш гузоштааст. Тарзи Савдо ҳам дар образҳои конкрет, ҳам дар кор фармудани мақолҳои халқӣ, ҳам дар кӯшиши офаридани таркиботи нави калимаву ибораҳо, ҳам ба ғазалиёти ошиқона дохил намудани оҳангҳои шӯҳи ҳазломез зохир гаштааст.

Тамоюлотӣ ба воқеият наздик намудани эҳсоси ошиқона дар тағйир додани сохту мундариҷаи ғазал низ дида мешавад. Савдо дар бисёр ғазалҳои лирикиаш ҳолату рӯҳияи ошиқро тасвир мекунад ва аз ин сабаб чунин ғазалҳои ӯ мундариҷаи том низ доранд. Дар ин ҳел ғазалҳо байтҳо на фақат рӯҳияи умумӣ, балки аз ҷиҳати тасвири образҳои вазъияти маълуми ошиқ ба ҳам вобаста ҳастанд. Ғазали зеринро аз назар гузаронем:

Омадӣ, харфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,
 Дарди хичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.
 Нафасе сабр намо, ин ҳама таъҷил мақун
 Пешу ту қиссае аз хуни дил орам, бинишин.
 Ҳама сармоя ба савдои ту додам, ҳайҳот.
 Ним ҷон монда, он ҳам бисупорам, бинишин.
 Хуштар аз ҷони ҷаҳон донамаг, аммо ҷи кунам,
 Мадади толеу иқбол надорам? Бинишин!
 Омадӣ бар сару имрӯз тараххум кардӣ,
 Рӯи худ бар кафи пон ту гузорам, бинишин!
 Аз ғами турраи ошуфтаат ошуфта шудам,
 Ҷамъ гардон ба мурувват дили зорам, бинишин!
 Солҳо з-он ниғаҳи масти ту будам махмур,
 То зи сар дур шавад ранҷи хуморам, бинишин!
 Ҳаст сармашқи дабистони дилам ёди хатат,
 Рӯзу шаб нест ҷуз ин шева шиорам, бинишин!
 Бармаҷин доман аз хоки ман, андеша мақун,
 Пок бар боди ғано рафт ғуборам, бинишин!
 Хар кас андӯҳи дили хеш ба ёраш гӯяд,
 Дар ду олам набувад ғайри ту ёрам, бинишин.
 Дил ба ҷуз васли ту бо ҳеҷ тасалло нашавад,
 Нест дар ҳаҷри ту орому қарорам, бинишин.

Дар ин ғазал вазъияти муайяни висоли ёр ва саргузашти хичрони ошиқ ба тарзи реалӣ тасвир гардидааст.

Дар ғазалиёти шоир ҳарчанд майли ба талаботи зиндагӣ наздик намудани мавзӯӣ ва мундариҷаи шеър дида шавад ҳам, аммо мазмуну ғояҳои иҷтимоӣ дар лирикаи ӯ ҳанӯз мавқеи намоён надошт. Баъзе оҳангҳои яъсу навмедӣ ва мазмунҳои танқидие, ки аз муҳити вазнин ва сохти зулмбунёди он давр дар лирикаи Савдо дида мешавад, ҳанӯз мавзӯи асосии лирикаи Савдо набуданд. Бо вучуди ҳамин эҷодиёти Савдо ба эътибори ҷиҳатҳои пешқадамонааш дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX мақоми махсусе дошт ва ба инкишофи минбаъдаи он, ба эҷодиёти шоиру нависандагони оянда бе таъсир намонд.

Дар мероси манзум ва мансури Савдо ҳаҷвӣ ва мутоиботи мутоибот мавқеи махсус дорад. Шоир ба тарзи «ҷиддӣ» навиштааст, гоҳе дар байтҳои аҳон ҷудоғона ягон зарофати бамавқеъ ё ягон мақолу зарбул-масали ҳазломези халқиро оварда, рӯҳи лирикаиширо шӯхтар ва ширинтар мекунад.

Савдо дар ғазалҳои ҳазломез ва ҳаҷвиаш «Бепул» таҳаллус мекард. Таҳаллуси «Бепул» дар ғазалҳои ошиқонааш, ки ба оҳанги шӯху дилангез навишта шудаанд, низ дида мешавад.

Осори манзум ва мансури ҳаҷвия ва мутоибавии Савдоро ба се қисм ҷудо кардан лозим аст: 1. Ашъори ҳазломез ва мутоиботе, ки ба тарзи шӯҳӣ ва зарофат навишта шудаанд; 2. Шеърҳои, ки ба равиши ашъори Абӯ Исҳоқи Атъима ишро шудаанд; 3. Ҳаҷвияҳои, ки дар он нуқсонҳои иллатҳои иҷтимоии замони мазаммат шудаанд.

Савдо як силсила ғазалиёт ва манзумоте дорад, ки дар мав-

зӯёҳои лирикӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба зарофат ва мутобиаи ширин, ба оҳанги хазломез ва базлагӯӣ омезиш доранд. Шоир дар ин ҳел ашъораш ба ҷои таъсир ва санъатҳои анъанавии классикӣ аз ибора ва калимоти гуфтугӯи халқ, аз мақолу зарбулмасалҳои омма хеле бамавқеъ ва бамаврид истифода мебарад. Дар ин ҷо симои ошиқ нағз тасаввур мешавад. Ин ошиқи содадилӣ зудбовар аст, аммо азобу азияти ҳиҷрон ва дурии ёрро ба осониву хушнудӣ аз сар мегузаронд. Рӯҳи шӯҳи ин ошиқ аз таънаҳои хазломез ва зарофатҳои ширини ӯ ҳамеша намудор шуда меистад.

Чунин ашъори лирикӣ дар назми он замон пеш аз Савдо набуд. Эҳтимоли қавӣ бар он аст, ки дар тағйир додани мазмуну мавзӯи ғазалиёт ин ҳам яке аз роҳҳои нави вазъкардаи Савдо мебошад. Ин ба ҳаёт наздик кардани мазмуни лирикӣ буд. Дар ин ҷо эҳсоси ишқ қасдан на ба маҷозу кинояҳои «олами рӯҳонӣ» балки ба воситаҳои бадеии «олами ҷисмонӣ» ифода ёфтааст.

Чунин тарзи мутобиаву зарофат дар лирика дар эҷодиёти Шоҳин ва Хайрат бо муваффақияти том идома ёфт.

Қисми дигари ҳазлиёт ва мутобиоти Савдо аз «ашъори атъима» иборат аст. Ин ҳамон ғазалҳои он, ки шоир ё дар васфи таомҳо гуфтааст, ё ба ҷои образҳои анъанавии ғазалиёти гузаштагон истилоҳоти таому таомпазиро истифода намудааст. Аксари чунин шеър ва ғазалҳои Савдо дар пайравии Абӯ Исҳоқи Шерозӣ навишта шудааст.

Дар эҷодиёти Савдо ба вучуд омадани чунин ашъор ғайр аз тақлиди зоҳирӣ сабабҳои дигар дошт ва худӣ ғазалҳои ӯ низ ба сабку услуб ва равияи адабиаш аз ашъори атъимаи Абӯ Исҳоқ тафовути зиёде дорад. Дар доираи дарбор ва маҳфилҳои адабии он мадҳу ситоиши хӯроку таом, ки худӣ амир як хирси ғайриодамӣ ба он дошт, хеле тақдир карда мешуд ва аз эҳтимол дур нест, ки амиру муқаррабони вай ба шоирон навиштани чунин шеърҳоро супориш медоданд. Ба назари мо, Савдо аксари шеърҳои «атъимаи» худро бо супориши амир ё барои дилхушии ӯ навиштааст.

Бо завқу равияи назми дарборӣ ва ахлоку одоби табақаи ашроф вобаста будани чунин шеърҳои Савдоро мо боз аз он ҳукм карда метавонем, ки ӯ дар мақтан яке аз чунин ғазалҳои худ байти мадеҳавие дар ҳаққи амир дорад:

Ба пешӣ шӯрбо натвон зи ҷӯши иштиҳо дам зад.
Ба ин даъво ба майли шӯла равшан кард бурҳонро.
... Ба ҳар ноқобиле сад қобили баҳшанд ҳар рӯзе,
Ба софиҳои дил бояд дуҳо кард султонро.

Савдо дар ашъори атъимаи худ ба киноя ва зарофати пӯшида ахлоку одоби доираи ҳукмрон ва аҳли дарборро ба истеҳзову ханда тасвир намудааст. Савдо, ки худ аз як зиндагии бечораҳолоне дошт, чунин ҳарисиву пурхӯрӣ ва айшу ишрат-

парастиро бад медид ва дар яке аз шеърхояш хирси хӯрдану ма-
ишат парастиданро сахт танкид кардааст:

Харифонанд дар бозори имкон,
Ки хурдан дуст медоранд аз чон.
Зи чинси хӯрданӣ чизе ки ебанд,
Ба рағбат мехӯранд, илло пушаймон.
Ғаму савганд пеши пову хасрат,
Лағад бо чӯбу нафрини фаровон.
Ҳар он чизе ки сағ харғиз нахӯрди,
Агар бигзоштандӣ бар сари хон.
Шикамхорон ба ҳар давре бихуранд,
На чандону на чандону на чандон.

Маълум мешавад, ки шоир дар чунин шеърҳои худ симои
шикамхорон ва маишатпарастонро, ки боиси бадбахтии халқ
гаштаанд масҳара кардааст.

Қисми сеюми ҳазлиёт ва мутоиботи Савдо шеърҳои ҳаҷвӣ
ва танқидиест, ки рангу оҳанги иҷтимоӣ дорад. Ба ин қисмат
осори мансури шоир низ дохил мешавад.

Яке аз мавзӯҳои асосие, ки дар ҳаҷву танқидҳои ашъори
Савдо ба назар мерасад, мазаммати хирси молу сарват буд,
ки боиси бисёр бадбахтиҳои иҷтимоӣ гардидааст. Шоир дар
поёни як ғазале, ки дар мазаммати надонӣ ва пулпарастии аҳ-
ли замонаш баҳшида шудааст, чунин мегӯяд:

Ғарчи пулдорист дар олам маноти эътибор,
Ғам махур аз бепули, Бепул, ки дарёе бепул аст

Дар он шеърҳои, ки Савдо ба ҳазлу шӯҳӣ аз мӯҳтоҷиву
қарздорӣ, муфлисию бенавоӣ шиква мекунад, муҳити фақиронаи
замонаш, махсусан вазъи эҷиёҷмандонаи аҳли илму донишро
тасвир намудааст. Савдо дар як шеъраш менависад, ки аҳли
сарват бояд ба ҳоли бенавоён ва мӯҳтоҷон на бо тамасхуру
истехзо, балки бо хайрхоҳиву некбинӣ муносибат кунанд:

Эй ки пул дорӣ, ба ҳоли бепулон тасхир макун,
Хотири ин бенавоёнро зи ғам абтар макун.

Дар баъзе шеърҳои, ки Савдо дар шикоятӣ бепули ва мӯҳ-
тоҷӣ навиштааст, вазъи носозии моддин ӯ низ акс ёфтааст.

Шоир хирси ваҳшиёнаи табақаи ҳукмронро сахт мазаммат
мекунад ва ба ин восита гӯе фаръеде аз ҳоли табоҳи аҳли меҳ-
нат ба гуши ин ситамгарон расониданӣ мешавад. Савдо ин фик-
ру ақидаҳои танқидиашро дар як мухаммасаш хеле равшан
ва барҷаста ифода намудааст:

Эй даҳр тарабҳои хаёли ману моят,
Авҳоми бисоти тараб афтанд ба сароят.
Тӯли амал андохта занҷир ба поят,
Афғанда туро хирси ту дар чоҳу балоят,
З-ин домғаҳ осон накунад, ҳарчи рибаоят.

Ҳарчанд муҳити зару дар зар шуда бошӣ,
Бо рутбаи чоҳ аз ҳама бартар шуда бошӣ.
Бошад ки ба онна баробар шуда боши,
Чун сурати худро нигарӣ, хар шуда бошӣ,
Расвои сихи хала бини зи қафоят...

Танқиди таассуб ва одатҳои чаҳолатпарастонаи арбоби дин дар ҳаҷвияи Савдо, махсусан дар яке аз бобҳои музҳикоти мансури ӯ хеле хуб намоён мешавад. Савдо дар ин боб, ки ба унвони «Нағмаи чаҳорум. Достони Бибӣ панирӣ Қайвонӣ ва Она Мочони Ходим» навиштааст, ҳурофот, чаҳолат ва таассуботи диниро, ки дар байни занони он давр ҳукмрон буд ва ин урфу одати ваҳшиёна ба ҳукму аҳкоми шаръӣ аз тарафи уламои расмӣ дастгирӣ мешуд, ба ҳаҷви тунду тез ва зарофати ҳадафгир тасвир ва танқид кардааст: *Рузе дар маҷлисе, ки ҷамъе аз занони ақобир ва аъён ҳозир буданд, келинбикаи баландҳиккаро зиён гирифт. Лаб мегазид ва дандон мехоид. Бибӣ Панири Қайвонӣ ба тарзи муомилашиносӣ ва қоидадонӣ... ба дастур дар қораиш кард, муфид наҷфтод. То Она Мочони ходим пеш омада гуфт: «Эй, дугона, корро бебаёна бояд кард ва тадбирро мавқеъ бояд шинохт, то ки чора чун тир бар нишонна ояд. Бибӣ Моҳрӯй, модаршӯи ман, дасте дорад эм ва таҷрибае дорад қадам, касе ӯро биёрад, то аласе фармояд».*

Чун ӯро оварданд, ҷӯбе гирифт ва латтаву дастмоли ҷарбӣ бар он печида, отаиш дардода алиларо чодире дар сар андохта, дар ҷое нишонда, оташро дар гирди сараш ҷарх гардонда хондан оғоз кард, ки:

Алас, алас, алас, алас!
Кулли балолардан ҳалас.
Чӯлларга бор, кӯлларга бор!

Чанд бор бар ӯ дамид ва кафи обе бар рухсорааш пошид. Фурсате ҳанӯз нарафта ки келинбика чашии кушода ба ҳол омад ва мутаранними ин мақол гардид:

Эй онаҷон, бар нафаси покати офарин,
Бар хиштаки эзори дусад чокати офарин!
Чугизанони шаҳру мазанғони бодия
Доранд бар фатонату идрокати офарин!
Бо ин ҳама наҳифию барҷоймондагӣ,
Бар дасти ҷусту бозуи чолокати офарин!

Дар ин ҳикоя Савдо беҳуда ҷамъияти занони аъёну ашрофро мавриди ҳаҷви худ қарор надодааст. Зеро чаҳолату таассуб маҳз аз миёни ҳамина гуруҳи бекорнишини ҷамъияти сар мезад. Савдо ин занони чоҳилро ҳам дар образи Қелинбикаи «баландҳикка» ва ҳам дар образи се нафар занони баландмақом тасвир намудааст. Қелинбикаро Савдо ҳамчун як зани қамақли «зиёндор» нишон медиҳад. Савдо аз забони ин зани «зиёндор»

дар «мадхи» кампири дуохон таронаи пуркинояе оварда, хонандаро ҳам ба риёкории занони ҷаҳолатпараст ва ҳам ба эътиқоди бардурӯғи худӣ зани аъён бовар мекунонад.

Шоир дар ғазалиёти ба сабки бедилӣ иншокардааш дар пайравии услуби бадии Бедил хеле маҳорат ва муваффақият доштааст. Дар ин роҳ вай аз бисёр шоирони «бедилтарош» муқаддам аст ва монанди Эсо-маҳдум аз пайравони бехтарини услуби бедилӣ ба шумор мерафт.

Аммо вай бо ин роҳи душворписанди шеър нарафт. Вай дар роҳи ҷустуҷӯи содатар ва ба фаҳму эҳсос наздиктар кардани шеър буд. Шояд аз ин сабаб бошад, ки шоир дар чанд ғазалаш ба шеъри Ҳофиз ва образҷою санъатҳои бадии ӯ пайравӣ намудааст. Зеро ин равия дар назми он давр дар роҳи аз сабки душворфаҳми бедилӣ берун овардани шеър як иқдоми хубе буд.

Таъсири Бедил, Ҳофиз ва дигар шоирони гузашта дар ашъори Савдо баъдтар дида мешуд, аммо ин таъсир дигар на тақлид, балки ба тарзи эҷодкорона истифода намудани анъанавии назми классикӣ буд.

Дар мероси манзуми шоир бисёр ғазалҳое ҳастанд, ки на ба равияи Ҳофиз, на ба равияи Бедил ё ягон шоири дигар, балки ба як тарзи хоси худӣ Савдо суруда шудаанд. Ин сабки хосаи Савдо дар инкишофи назми он давр таъсири калони мусбат гузошт. Ин роҳ ҳиссиёти бузурги лирикиро — эҳсосоти ишқи инсониро — бо воситаҳои санъати баланди бадеӣ ба як содагии зебо адо кардан буд. Албатта шоир аз санъатҳои анъанавии классикӣ берун нарафтааст, аммо ифодаи ин санъатҳо хеле равшан ва воқеӣ ҳастанд ва аз эҳсоси саршори ишқи инсонӣ маншаъ гирифтаанд. Барои нишон додани сабку услуби ҷунибӣ ғазалҳо як шеъри ӯро бо каме ихтисорот дарҷ мекунем.

Меравам, гуфтию хун шуд дили зорам, — бинишин,
Бинишин, тоқати ҳаҷри ту надорам, — бинишин
Ҳуштар аз ҷони азизи, на ки меҳмони азиз,
Доманат аз қафам осон нагузорам, бинишин
Пештар н-омадаӣ, фикри рамидаи дорӣ,
Шӯхи оҳустифати барқшиорам, бинишин
.. Шарҳи ғамномаи ҳичрони ту аз хуни ҷигар,
Ҷун хино бар қафи поят бинигорам, — бинишин.
Соия лутф ғиғанди ба сарам меҳрсифаг,
Бинишин, бар қадамат ҷон бисупорам, бинишин

Ин ғазал, ки иборат аз 16 байт аст, ба ҳамин сабку услуб навишта шудааст. Аз байтҳои иқтибосшуда, агар байти ҷорумро, ки дар санъати истиора ва иғроқи нӯшида навишта шудааст, истисно кунем, дигар ҳамаи байтҳо ҳатто аз тақаллуфоти санъатҳои анъанавӣ ҳам холӣ аст. Дар ин ҷо як ҳиссиёт ва ҳаяҷони пурҷӯши ошиқона ба суханҳои содда аммо таъсирачрезе ифода ёфтааст.

Савдо ғайр аз он ки дар мазмунҳои лирикалии ошиқона як

оҳанги шӯху мутоибаомезе дохил намудааст, мувофиқи ҳамин оҳанг дар забону иборат баъзе ихтироъкорихо низ кардааст. Яке аз ин ихтироъкорихое, ки махсус сабку услуби худи Савдо мебошад, аз исм феъл сохтанҳои ӯ мебошад. Ин ихтирооти Савдо бо Мундариҷоти шеърӣ вай вобастагии қавие дошт. Чунин феълҳои исмӣ, ки гоҳ тамоман ғайри чашмдошт, аммо ҳеле бамавқеъ сохта мешуданд, оҳанги шӯх ва зарофати ашъори лирикии ӯро тақвият меоданд, чунончи:

Маро аз ваъда сад бор, эй бути раъно, фиребидӣ,
Напурсидӣ ба дарди интизорам — «чун шикебидӣ?»
Ба доғи ҳаҷри у сад соли дигар мешикебидам,
Агар як шаб висолашро қазо бо ман насибиди
Ба поят сар ниҳодам, сачда қардам, илтиҷодам,
Нараҳмидӣ ба ҳолам, балки хашмидӣ, итебидӣ
Бишавқидӣ дили ман, кумрийдӣ, андалебиди,
Ниези мову нози ер бо ҳам саҳт зебиди
Қадам сарвидию руют гулиди дар гулистонҳо,
Ғае мағсона сӯи кулбаи Савдо хиромидӣ

Савдо дар баъзе шеърҳои ҳаҷвӣ ва мутоиботаш ба услуби ғазалиёти Бедил нақизаҳо ҳам кардааст. Чунин нақизаҳои (пародияҳои) Савдоро танқиди сабку услуби Бедил гуфтан мумкин нест. Дар сабку услуби бедилӣ образҳои рамзиву киноявӣ ниҳоят бисёр буданд ва Савдо дар ҳазлиёт ва ҳаҷвиёти худ аз ин тарзи ифодаи сухан ба хубӣ истифода намудааст.

Умуман раму киноя воситаи асосии ҳаҷвиёт ва ҳазлиёти Савдо мебошанд. Дар ашъори аъҷибонаи ӯ, ки аз забони як нафар шикамخور мадҳу ситоиши хӯроку шикампарварӣ оварда шудааст, ҳаҷви табақаи ашроф буд, ки маънии зиндагиरो дар хӯрдану лаззати шахватронӣ медиданд.

Сабку услуби насри ҳаҷвии Савдо. Ягона осори мансуре, ки дар мансубияти он ба Савдо шакке нест, ҳамон мутоибот ва ҳазлиётест, ки Садри Зиё дар дафтари мусаввадаи худ ба номи Савдо сабт намудааст. Ин мутоибот таҳти унвони «Музҳикот» дар мунтахаботи Савдо ба тарзи интиҳоб дарҷ гардидааст. Ин асари Савдо аз панҷ қисм иборат аст, ки муаллиф ба онҳо «нағма» ном гузоштааст.

Аз ҷиҳати жанр «Музҳикот»-и Савдо ба жанрҳои пешинани пандиву ахлоқӣ, инчунин ба рисолаҳои ҳаҷвие, ки ба қалами Убайди Зоконӣ навишта шудааст, монанд нест.

Савдо дар насри бадеӣ сабку услуби нава вазъ намуд, ки ба инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик таъсири мусбат гузошт.

Роҳи нави Савдо дар сабки насри бадеӣ аз ҷиҳати иборат буд? Ин пеш аз ҳама, аз тақаллуфоти санъатҳои анъанавии иншон классикӣ дур рафтани ба фаҳми омма наздик намудани забони асари бадеӣ буд. Гуфтан мумкин аст, ки Савдо дар кӯшишоти худ дар роҳи ба ҳаёт наздик намудани адабиёт дар забони насри бадеӣ бештар ба муваффақият ноил гардидааст.

У тарзи ифодан табақаҳои гуногуни мардум, гуфтугӯи омиёна ва умуман таъбиру ибораҳои шином ва ба фаҳм наздики халқро хеле бамаврид ва зиёдтар дар насри бадеӣ кор фармудааст. Чунончи, дар нағман аввал, дар баёни пурсупоси мардуми Бухоро навиштааст: «Ибороти суоли ҳол аз ҳам: «Бачеко хуб сиҳат? Хуб ба офият? хуб тандуруст? хуб тоза? хуб масрур? калону хурд, молу чон, бачеко, набереко ва абереко?» ... Агар мулоқоту пурсиш дар хонаи кадоме ба тарзи меҳмонӣ ва мизбонӣ вуқӯъ ефта бошад, мизбон баъд аз фароғи пурсиш гуяд: «Хуш омадан, ҳар қадам монданд, болои дида».

Савдо дар ин ҷо (ва дар бисёр ҷойҳои насри бадеӣ) аз такаллуфоти зиёдати санъати сачъ, ки дар замони ӯ ва пеш аз вай хеле расм буд ва фаҳмидани асарҳои бадеиро мушкил мекард, даст кашидааст. Баъзе мавридҳои, ки ӯ сачъ кор фармудааст, бештар ҳаҷву танқиди шахсе ё воқеае мебошад. Дар ин ҷо ҳам вай бештар ба сачъҳои классикӣ тақлиди ҳазломез (пародия) кардааст, ки оҳанги ҳаҷвиро танқидии асарашро пуркуват намудааст. Чунончи, дар ҳикояти ҳалвофуруш ва мулло мо ин намунаи хуби сачъи ҳазломези ӯро мебинем: «Аммо мисрае намехонд, ки каломотаи пӯла нашуда бошад ва аркони авзонаш шӯла. То ҳалверӣ гоҳе лӯндае ҳалвое дар кори мулло кардӣ ва муллоро аз ин ҳавлои бедуд хушнуд сохтӣ. Мулло бо даҳони ширин ба ширинмақоли ба мадҳи зуҳур-ул-ғайбаш низ пардохтӣ».

Дар ин порча санъти сачъ танҳо барои пуркуват намудани оҳанги ҳаҷвии ҳикоя ва шӯхтару ҳазломезтар тасвир намудани образи муллову ҳалвофуруш кор фармуда шудааст.

Дар наср, махсусан дар насри бадеӣ чунин роҳи соданависиро пеш гирифтанд ва дар асарҳои худ ҷорӣ намудани ин роҳ ба инкишофи минбаъдаи насри бадеии тоҷик дар равияи соданигорӣ ва ба воқеият наздик намудани он таъсири намоён дошт.

Мазмуни реалии эҷодиёти Савдо ва кӯшишоти ӯ дар роҳи ба ҳаёт ва воқеият наздик намудани адабиёт, сабку услуби тозаи соданигории ӯ ба шоирони минбаъдаи адабиёти нимаи дувуми асри XIX таъсири зиёде расонд. Аз ин ҷост ки Савдо бо вучуди ҳаҷми нисбатан хурди мероси адабиаш дар ҳаёти адабии он давр мавқеи намоёне дорад.

ШАМСИДДИНИ ШОҲИН

Шамсиддин-махдуми Шохин сол 1859 дар Бухоро таваллуд шудааст. Падари ӯ Мулло Амон аслан аз Қўлоб буд ва дар ҷавонӣ ба нияти касби илму дониш ба Самарқанд омада мадрасаро дар ҳамин ҷо хатм мекунад. Аммо кори ӯ дар ин ҷо барор намегирад, бинобар ин ӯ баъдтар ба Бухоро меояд ва дар ҳамин ҷо хонадор мешавад.

Шохин хануз аз кӯдакӣ қобилияти баланди илмомӯзӣ ва

шавку хаваси зотие ба назм дошт Чунон ки худаш дар яке аз маснавихояш хикоят мекунад, вай дар ҳафтсолагӣ девони Ҳасфизро азбёд карда дар тақлиду пайравии ғазалҳои ин шоир шеърҳои менавиштааст.

Баъд аз таҳсили ибтидоӣ Шоҳин ба мадраса дохил мешавад. Ӯ дар мадраса илмҳои муқаррарии мадрасагиро хеле хуб аз худ мекард. Ғайр аз ин Шоҳин, ки хати хеле зебо дошт, китобҳои адабию таърихро барои дӯстдорону харидорон китобат намуда, ба маблағи он рӯзгори худро таъмин менамуд. Дар солҳои таҳсили мадраса Шоҳин ҳамчун шоири соҳибистеъдод дар Бухоро шинохта шуд. Ғайр аз шеърҳои ширину дилчаспи ошиқона Шоҳин ба амири он замон Музаффар чанде қасидаҳои низ навишта фиристодааст. Дар ин қасидаҳои Шоҳин ҳанӯз беҳабар аз муҳити дарбор амиро ҳамчун волини одил ва ҳомии аҳли илму адаб мадҳу ситоиш намудааст.

Пас аз хатми мадраса Шоҳин барои худ ягон кори муносиб ёфта натавониста маҷбуран чанд вақт имоматии як масҷидро ба ӯҳда мегирад. Аммо ин касб ба таъби нозуки Шоҳин мувофиқ наомад. Ӯ дар як шеъраш хорику залилии худро дар ин кори барояш номуносиб ба тарзи мутоиба тасвир намудааст, ки матлааҷи ин аст:

Соҳиби, гар накунад арзи ман эҷоби малол,
Аз имомат қадаре шарҳ диҳам сурати ҳол .

Шоҳин баъд аз тарзи имоматӣ боз чанд вақт бе шуғлу манбаи муайяни даромад зиндагӣ мекунад. Дар аввалҳои соли 1886 Шоҳин ба хидмати яке аз мансабдорони дарбори амир— Абдулқодирӣ парвонаҷӣ ба сифати мирзо мебарояд. Абдулқодир ба Шоҳин ҳамчун шоир ва хаттоти забардаст меҳр мебандад ва ӯро мисли падар парасторӣ мекунад. Ба воситаи Абдулқодир Шоҳин дар доираи дарбор ва дар пеши Абдулаҳад чун шоир ном мебарорад. Амир Абдулаҳад, ки худро шоирдӯсту шоир метарошид, Шоҳинро ҳамеша дар сӯҳбат ва рикоби худ нигоҳ медошт. Шоҳин ҳам ба фармудаю мувофиқи таъби амир шеърҳои ҳазломез ва қасидаҳои пурмуболиғаву мадеҳавӣ дар ситоиши волини худ менавишт.

Абдулқодирӣ парвонаҷӣ ба Шоҳин духтари ягонани худро тӯй карда медиҳад. Дар ин миён Абдулқодирӣ парвонаҷӣ ҳокими Шеробод таъйин шуда аз Бухоро меравад. Баъд аз як соли хонадоринаш зани маҳбуби Шоҳин пас аз таваллуди нахуст— фарзандаш вафот мекунад. Ин дар рӯзгори шоир як фоҷиаи бузурге гардид. Ба болои ин ҳасудони Шоҳин, ки аз эътибор ва манзалати рӯзафзунӣ вай дар дарбор ва пеши амир дар сташи кинаву буғз месӯхтанд, аз набудани Абдулқодирӣ парвонаҷӣ — ҳомии шоир истифода намуда дар ҳаққи вай пеши амир Абдулаҳад тӯҳмату суҳанчиниҳо мекарданд. Байтҳои шикоятӣ ва эътирозомези Шоҳинро, ки аз безабтӣ замон ва бе-

кадри ахли фазлу адаб менавишт, ба ношукрию носипосй тавчеҳ мекарданд. Шохин дар ин сол ба таълифи маснавии «Тӯхфай дӯстон» шурӯъ карда буд. Дар ин маснавӣ мехост, ки дар бораи адолат ва ахлоқи ҳукмронҳои замон бобу фаслҳои панду насихат дохил кунад. Ин азму нияти шоирро ҳасудон ба дағдаға ва манманӣ маънидод карда ўро пеши амир сиёҳ карданд. Амир нисбат ба Шохин дилсард шуда ва ҳатто кинае дар дил мепарварид. Вай Шохинро ба тарзи иҷборӣ дар рикоби худ нигоҳ дошта, ба Шохин иншоӣ ғазалу қасидаҳои пурфаҳшу бемаъниро мефармуд. Саломатии Шохин дар асари чунин зиндагӣ ва таъсири ҷудой аз ҳамсари маҳбубааш бад шуда буд. Ў ба дарди сил гирифтोर шуд. Аммо амир ўро ба холаш намемонд ва ҳамеша — мисли он ки ўро ба мурдани тадриҷӣ маҳкум карда бошад — дар сафархояш ҳамроҳ гирифта мегашт. Шохин, ки саҳт бемор буд, дар вақти яке аз ин сафарҳои амир дар шаҳри Қаршӣ соли 1893 вафот мекунад.

Шохин ҳарчанд умри кӯтоҳ ва пур аз мусибату таҳлука дида бошад ҳам, аммо мероси хеле бой ва гаронбаҳое аз худ боқӣ гузошт. Ин мерос аз девони ғазалиёт, маснавии «Лайлӣ ва Мачнун», маснавии нотамоми «Тӯхфай дӯстон», рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» иборат аст.

Девони Шохин. Шохин дар вақти зиндагиаш фурсат ва шаронт надошт, ки шеърҳои худаширо ба шакли девон тартиб ва танзим диҳад. Девони нисбатан мукаммали Шохинро яке аз хаттотон ва фозилони Бухоро Мирзо Муҳаммад Қобили Савдой соли 1936 ба тарзи анъанавӣ тартиб дода буд. Чунон ки худи вай дар муқаддимаи девон менависад, вай дар зарфи чил сол шеърҳои Шохинро аз баёзу дастнависҳои чамъ намуда ба шакли девон даровардааст. Ин девон ҳарчанд тамоми ғазалиёт ва шеърҳои лирикии Шохинро дар бар нагирад ҳам, аммо ҳоло маҷмӯаи комилтарини Шохин ба шумор меравад.

«Лайлӣ ва Мачнун». Сабаби таълиф шудани ин дoston вафоти бемаҳали ҳамсари шоир будааст. Сӯзу гудоз ва ғаму андӯхи шоир аз ин марги ногаҳонӣ чунон пурсӯз буд, ки ба хотираи ҳамсараш ин дostonро дар муддати камтар аз як моҳ навишта тамоми кард. Таърихи таълифи ин дoston соли 1305 ҳиҷрият, ки ба соли 1888 рост меояд.

«Тӯхфай дӯстон». Маснавии ахлоқию иҷтимоист, ки Шохин таълифи онро ба тариқи «Бӯстон»-и Саъдӣ ба нақша гирифта буд. Шохин ба таълифи ин асар соли 1889 шурӯъ намуда, аммо ба охир нарасонидааст. Чанд фасли муқаддимаии маснавӣ ва як боби аввали он, ки ҳоло дар даст ҳафт, барои фаҳмидани тақомули ҷаҳонбинӣ ва афкори ақидаҳои танқидию иҷтимоии Шохин аҳамияти калон дорад. Дар ин қисмҳо Шохин нисбат ба соҳти давлатии он давр ва ҳукмрони замон амир Абдулаҳад назари танқидӣ ва манфии худро ошкор баён намудааст. Ғайр аз ин, дар ин фаслҳо Шохин аз рӯзҳои кӯдакӣ, лаҳзаҳои зиндагии падараш дар Самарқанд нақлу ҳикоятҳои пурқимате овар-

дааст, ки барои таҳқиқи тарҷумаи холи шоир аҳамияти калон дорад

«**Бадоеъ-ус-саноеъ**»—асари мансурест, ки дар солҳои охири умри Шохин таълиф ёфтааст ва дар он афкори пешқадамонаи танқидию иҷтимоии шоир ифода шудааст.

Шохин шоири забардасти ғазалсарои за-
Лирикаи Шохин мони худ буд. Афкори пешқадам ва ғояҳои маорифпарварӣ, танқиди ҷамъияти он давр, эътирози иҷтимоӣ, тараннуми идеалҳои олии ишқ, ғояҳои инсондӯстӣ ва дар баробари ҳамин маҳдудияти таърихӣ ҷаҳонбинӣ ва ихтилофи назари ӯ дар даврҳои гуногуни эҷодинаш бештар аз ҳама дар лирикаи вай инъикос ёфтааст.

Шохин дар ашъори лирикӣ (ғазал, қасида, китъа, рубоӣ) давомдиҳандаи анъанаҳои ҳазорсолаи форсу тоҷик буд. Ин пайравӣ аз анъана ҳам дар шакл ва ҳам дар мазмуни шеърҳои ӯ зоҳир гаштааст. Аммо Шохин пойбанди анъана набуд ва мувофиқи шароити замон ва тақозои завқи хонандаи он давр ҳам дар мундариҷаву ҳам дар шакл хеле навпардозӣ ва навоариҳо кардааст.

Мавзӯи ишқ ва образи ошиқ, ки дар назми классикӣ форсу тоҷик мавзӯи ҷовидонӣ ва анъанавӣ ба шумор мерафт, дар назми Шохин низ мавқеи муҳим ва асосие дорад. Бисёр оҳангҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ, муносибати шахс ва ҷомеаи инсонӣ, танқиду мазаммати иллатҳои ҷамъият ба воситаи мавзӯи ишқ ва образи ошиқ дар назми Шохин зуҳур кардааст.

Шохин дар тасвир ва тараннуми эҳсосоти
Мавзӯи ишқ дар лирикаи Шохин ишқ, дар изҳори ҳиссу ҳаяҷони ошиқ, дарди фироқу хичрон ва шодиву хурсандии лаҳзаҳои висол, дар тасвири зебоӣ ва хусни зоҳириву ботинии маҳбубааш аз шоирони барҷастатарини ва пуршӯртарини замони худ буд.

Шеърҳои ӯ дар шароити гуногун, дар ҳолатҳои гуногуни рӯ-хӣ, дар лаҳзаҳои талхуширин, дар яъсу нокомӣ ва шодиву хурсандӣ иншо шудааст. Аз ин сабаб дар шеърҳои Шохин баробари мавзӯ ва оҳангҳои гуногун, ихтилофи назар ва фикру ақида ӯро низ мебинем.

Дар қисми зиёди ашъори лирикӣ Шохин — махсусан дар ғазалиёт — мо эҳсоси фарҳангези ишқ ва ҳиссиёти некбинонаи ошиқро дучор меоем. Дар ин ҷо шоир лаҳзаҳои висоли ёр, лаззати ишқи нашъаангез ва шодиву хурсандии ошиқи комёбро тасвир мекунад:

Имшаб ҷӣ шаб аст, ки ту дар оғӯши ман астӣ
Дар сина ҷу дил, балки ҷу ҷон дар бадан астӣ.
...Ту шамъиву парвонасифат гирди ту гардам,
Чандон ки ба ҷону дили ман шуълазан астӣ.
Ин кавсари нақд аст — мапиндор даҳонаш,
В-ин чашмаи Замзам, на ки ҷоли зақан астӣ

Бехуда қадам во магузор аз дили Шохин,
Азми сафарат чист, ки хуш дар ватан астӣ.

Фараҳу шодии шоир аз эҳсоси некбинонаи ишқ ба дараҷа-
ест, ки ӯ дар тасвири ишқ ва мурочнат ба маҳбуб ба зарофату
мutoябаҳои ширин мегузарад. Дар бисъер ғазалиёти ошиқона
Шохин эҳсосоти баланди ишқиро ба як тарзи шӯху зариф ва
мутаябаомезе гуфтааст ва ин зарофат латифу дилчасп аст ва
дилфиребона адо шудааст. Чунончӣ:

Курбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтуни хати голияпиروي ту гардам.
Лаб мегазӣ, эй шӯх, надонам ки чи гӯӣ,
Аз нозукии тарзи адоҳои ту гардам...

Аммо шоир ҳар қадар ки камоли маънавий меёфт, зиндагии
ӯ ҳамон қадар саҳтгар ва фоҷеангезтар мешуд. Орзуи умедҳои
ҷавонӣ ва некбинҳои давраи аввали зиндагиаш ба мурури за-
мон ба яъсу навмедӣ мубаддал мегашт. Ин навмедии ҳаёт ва
фоҷеаи зиндагӣ дар ашъори ошиқонаи ӯ бетаъсир намонд. Дар
қисмате аз ғазалиёти ӯ мо дар тасвири ишқ ва ҳолатҳои рӯҳияи
ошиқона сӯзу гудози бедармони ишқ ва талхҳои ҳичронӣ фи-
роқи ёрро мебинем:

Қасе чу ман набувад дар ҷаҳон нишони фирок,
Ҳазор тири бало хӯрда аз камони фирок...

Дар ин ҷо ба ҷои висол дарду азоби фироқи ёр ва сӯзу гу-
дози ишқи ноком ба як шӯридагиву ошuftагии ошиқ баён шу-
дааст. Дар ин хел ғазалҳои Шохин образи маҳбуба ҳамчунон
ба зебоии зоҳирӣ тасвир ёфтааст, аммо ин маҳбуба бераҳм, нис-
бат ба ошиқи содиқ бемурувват аст, аз ошноӣ садоқатманди
ӯ дурӣ хоста бо рақибони бадтинат вуслат мечӯяд.

Ба ҳамин тариқа, дар лирикаи ошиқонаи Шохин мо ду оҳан-
ги ба ҳам муҳолиф — яке оҳанги некбинонаи оптимистӣ ва ди-
гаре оҳанги яъсу навмедӣ — пессемизмро мушоҳида мекунем.
Ин ду оҳанги мухталиф бо зиндагии шахсии ӯ, ки пуропур аз
нооромӣ ва мусибатҳо буд, инчунин бо муҳити иҷтимоии он давр
вобастагӣ дошт.

Мавзӯи май ва майгусорӣ низ мисли мав-
Тавсифи май ва май- зӯи ишқ дар лирикаи Шохин мавқеи ниҳоят
гусорӣ муҳиме дорад. Ба воситаи тасвир ва тавсифи
маю майгусорӣ Шохин мазмунҳои гуногун
ва фикру ақоиди мухталифи худро баён кардааст. Дар қисмате
аз ашъори «майгусоронаи» Шохин ҳамон оҳангҳои некбинона
ва тараннуми фараҳу хурсандии зиндагӣ, ки ба як қисми ашъ-
сри ошиқонаи ӯ хос буд, равшан дида мешавад. Дар ин қаб-
лӣ ғазалиёт шахси шоир ва қаҳрамони лирикии ӯ ҳамчун як

фарди хушбин ва дӯстдори хушиҳои зиндагӣ дар пеши назар чилвагар мегардад. Аммо ин некбинии лоуболона бисёр вақтҳо ба риндию озодиҳисоли мерасад ва ҳамчун эътирози шоир ба муқобили уламои расмӣ дин ва шайхони хушкмизоҷи замонаш садо медиҳад.

Дар чунин шеърҳо образи анъанавии «ринд» ба «зоҳиди» риёкор муқобил гузошта мешавад. Шоҳини ринд бо ҳама майпарасти ва каландарпешагӣ аз зоҳиде, ки саропо ба риёву фиреб ва ҳилаву найранг печидааст, тозаву поктар аст. Лои майкадае, ки он чо шоир манзил гузидааст, аз собуне, ки зоҳид ба он либоси тақвоу дини худро мешӯяд, покизатар аст. Ҷ менависад:

Бирав ба майкада, аз зарқ Ҳирқа пок бишӯй,
Ки лои зери хуми бода беҳ зи собун аст.

Шоҳин ба воситаи образи ринд озодии шахс ва майли озодихиҷиро ба муқобил гузоштааст. Озодии шахс на танҳо ба воситаи тартиботи иҷтимоии он давр, балки ба дараҷаи зиёде ба воситаи одобу русуми динӣ, монеаҳои сунъии арбоб ва уламои дин маҳдуд буд. Аз ин сабаб Шоҳин баробари тараннуми озодӣ ба муқобили монеаҳои маънавӣ ҷамъият садои далери широнаи худро баланд қарда тавонистааст. Ин монеаҳои маънавӣ ва мумониаткорони зиндагии риндонаву озодона дар образи зоҳид намудор мегардад:

Зоҳид ба Қаъба гар сару кори намоз дошт,
Шоҳин ба хоки пой ту рӯи ниёз дошт.
...Бар тақвӣ эътимод намудан наметавон,
Дил бар намоз, эй ки ниҳодӣ, маноз дошт
Шоҳин, на фикри мадраса дорам, на хонақаҳ,
Яъне ки ишқам аз ҳама андеша боздошт.

Шоҳин ба тақвои хушкмизоҷона ва риёкоронаи зоҳид маю майгусорӣ ва ишқу ишқварзиро ҳамчун рамзи озодии шахси инсон ва эътирози ӯ ба муқобили банду қайдҳои русуми диниву маънавӣ муқобил гузоштааст:

Зоҳид, маро ба қавли ту ҳеҷ эътимод нест,
Мӯ то ба мӯ хилофию рағ то ба рағ ниғок
Баҳри ҳалола рӯй ба риндон мекунад,
Суфӣ магар намуд зани хеш се талок
Зоҳид ба роҳи савмиа чандон намедавӣ,
Афсурда шуд магар сапалу суда шуд таёқ?

Дар лирикаи Шоҳин ба воситаи оҳангҳои майгусорӣ ва тавсифи май, мавзӯи таъриф ва ситоиши ринд ва мазаммату маломати зоҳид масъалаҳои иҷтимоии он замон ба миён гузошта шуда буданд. Ин ҳанӯз мавзӯи ҷудогонии иҷтимоӣ набуд, балки оҳангҳои иҷтимоӣ дар зери пардаи лирикӣ буд ва ба воситаи образҳои лирикӣ ифода меёфт.

Оҳангҳои иҷтимоӣ дар лирикаи Шохин Дар лирикаи Шохин оҳангҳои иҷтимоӣ дар образҳои анъанавии лирикӣ, ба воситаи эҳсосоти гуногуни шахсии худӣ шоир, инчунин бевосита ҳамчун яке аз лейтмотивҳои назми лирикии ӯ ифода гаштааст.

Мавзӯи иҷтимоӣ дар ду ҷиҳати ашъори лирикии ӯ намоён мешавад: а) Шикоят аз исьёни қаҳрамони лирикӣ ҳамчун фарди ҷамъият ба муқобили муҳити тираву тор ва носозгори ҷамъияти он давр; б) Танқиди иллатҳои замон, махсусан номуназамӣ ва берабтии умӯри ҷамъияти.

Шикоят ва исьёни шоир Дар бисёр ғазалҳои Шохин оҳангҳои шикояти шоир гоҳ дар пардаи навмедӣ, гоҳ ҳамчун эътироз, гоҳ ба қаҳру ғазоби исьёнкорона садо медиҳад. Дар ин гуна ашъор — хоҳ он дар байтҳои ҷудогона ва хоҳ дар манзумаҳои том бошад — қаҳрамони лирикӣ ҳамчун фарди ҷамъияти ба муҳити вазнин ва беинтизоми даврон муқобил гузошта мешавад. Орзуи умед, афқору ақид ва савю ҳиммати ӯ бо тартиботи иҷтимоии он давр, бо расму русум ва урфу одати бади соҳибдавлатон ва соҳибмансабони он замон ҳамеша дар ихтилоф аст. Ба иборати дигар ғӯем, шоир — қаҳрамони лирикии Шохин — дар муҳити ноҳинҷори он давр мақоми сазовор пайдо карда натавонистааст ва шӯришу исьёни ӯ низ дар ҳамин ихтилофи шахс ва ҷамъияти он давр мебошад.

Ба назари мо, дар вақтҳои ҷавонӣ, ҳангоме ки шоир бо муҳити дарбор наздик набуд ва сабабҳои иллатҳои иҷтимоиро ҳанӯз дуруст тасаввур карда наметавонист, бештар аз рӯзгори номусонди худ шикоят мекард: қаҳрамони лирикии ӯ аз зиндагӣ хурсандӣ орзу мекард, сазовори истеъдод ва илму дониши худ қадрӣ манзалате дар ҷамъият ҷашм дошт, аммо ӯ ҳамон дар ғӯшаи гумноӣ мезист. Хол он ки ҳамкасбони ӯ сарфи назар аз илму дониш, танҳо ба сабаби қурбу наздикӣ ба шахсони олирутба ба пояҳои баланд мерасиданд.

Дар ин ҳел шеърҳои Шохин аз тақдир ва «ҷарҳи гардун» шиква мекунад: ӯ дар ғӯшаи гумноӣ ва фақру бенавоӣ танҳоиву зору низор аст: даврон ӯро фиреб медиҳад, ҷарҳи ӯро афсуи менамояд — яъне орзуви умедҳои ӯ дар воқеият амалӣ намешаванд, шоир танҳо, бечора ва дар баҳри яъсу навмедӣ ғарҷ аст.

Дар ин давр Шохин бадбахтии умумро медид, аммо аз сабаби бадбахтиву мусибат ва решаи ин балои иҷтимоӣ хабардор набуд. Чунончӣ, ӯ дар қасидаи «Шиквоияш» чунин навиштааст:

То қай, эй ҷарҳи муарбад, зи пай кинаи ман,
Фитнаи даҳр барангезиву ошӯби заман?
Чанд э-ошӯфтагии таъбу парешонии дил
Бубарӣ роҳати ҷон аз ману осоиши тан?
...Зи ту ояд сари осоиши мино бар санг,
В-аз ту сарпанҷаи дай ҷок занад ҷайби ҷаман...

Дар ин шеър шикоятӣ шоир аз доираи шахсӣ берун мебарояд: ин як навъ эътироз ва исъёнест ба муқобили набаробарӣ ва номуназзамие, ки шоир дар ҷомеа мушоҳида мекард. Аммо решаи бадбахтии иҷтимоиро дар тақдири азалии ва сарнавишт мебинад. Бинобар ин, ӯ тайёр аст пеши тақдиру сарнавишт сарниҳад то аз ин ҳастии пурфалокат ба олами нестии «саодатманд» реҳлат кунад.

Шоҳин баъди он ки ба доираи дарбор дохил шуд ва хулқу атвори табақаи ҳукмрон ва худи амирро аз наздик дид, фаҳмид, ки сабаби ин ҳама мусибат ва нофарҷомии бахти шахсон соҳибистеъдод на чархи гардун, на тақдиру сарнавишт, балки давлатдорию сиёсатмадории галаи ҷоҳилону сафехон бо сардории амир будааст. Шоир дар қасидаву ғазалҳое, ки дар ин давр ба амир бахшида буд, дар мавридҳои муносиб аз аҳволи забун ва бахти нофарҷоми худ шикоятҳои талх мекард.

Ба муқобили муҳити разолатишимоли дарбор исъён ва эътироз намудани Шоҳин дар ҷамъияти феодалии он давр баромади далеронае буд. Ин оҳанги часуруна дар ҷандин ғазал ба бисёр байтҳои ҷудоғонаи ашъори лирикиаш баланд садо медиҳад. Оҳанги эътироз дар пардаи шикоят ва ба воситаи баёни ҳолати навмедонаи шахси шоир дар ғазали зерин хеле муассир ба гуш мерасад:

Шикастахотиру ранҷуру нотавон шудаам,
Биё, бубин, ки дилат ҳар чи хост, он шудаам.
Ба ғайри хору ҳаси меҳнатам наёмад пеш
Ба ҳар тараф, ки чу оби равон равон шудаам.
Маро чу шоҳи суман кард тарбият айём,
Вале ҷӣ суд, ки маҳруми бӯстон шудаам.
Ба ҳар ки майл кунам, мекунад канора маро,
Ба хотири ҳама чун бори ғам гарон шудаам.
...Зи ҳоки тира ба сад поя камтарам, аммо
Гумон кунанд, ҳалоқ, ки осмон шудаам...

Танқиди иҷтимоӣ ва исъёну эътироз ба муқобили муҳит ва ҷамъияти он давр дар қасидаҳои Шоҳин низ ифода ёфтааст. Ин ҳамон қасидаест, ки асосан мазмуни мадеҳавӣ дошта аксар ба ду ҳукмрони он замон—амир Музаффар ва амир Абдулаҳад бахшида шудааст.

Шоҳин дар қасидаҳои мадеҳавӣ низ дар маврид ва мавқеҳои муносиб шикоятҳои рӯзгори номусоид ва бахти забуни худ; танқиду мазаммати ҳасудон ва шoirони гадотабӣ ва сағтамаъро дарҷ кардааст. Қасидаҳои шикоятӣ Шоҳин на танҳо ба оҳанги ранҷидагӣ ва озурдагии шахсӣ, балки ба исъён ва эътироз ба муқобили фалак ва бедодгарии чархи гардун, ба муқобили беадолатӣ ва ситамгарии ҷамъияти он давр ва аркони он ҷамъият баромади далеронае буд.

Шоҳин баробари исъён ва эътироз ба муқобили сохти иҷтимоии он давр, дар як шеъраш, (ки дар шакли мусаддас на-

вишта шудааст) тамоми тартибот ва танзимоти ҷомеаи он даврро маҳкум мекунад ва як озодии комил ва тарҳи нави зиндаги-ро орзу менамояд. Ҳар банди ин мусаддас иллатҳои ҷамъияти он даврро ғош мекунад ва байтҳои тақрорӣ он, ки мисраи дуо-маш ҳамеша таъбир меёбад, орзуҳои далеронаи шоирро ифода менамояд:

З-ин соя ки хошии даҳр ҷуз шӯру шар набошад,
Бадағ дар ин замона айб аз ҳунар набошад.
Суди матои дониш ғайр аз зарар набошад,
Одам касе нахонанд, онро ки ҳар набошад.
Ҷое равам, ки гардун болои сар набошад,
Аммо ҷӣ метавон кард, ҷои дигар набошад?..

Ба ҳамин тариқа, эътирози иҷтимоии лирикаи Шоҳин қимат ва аҳамияти назми ўро дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX ба пояҳои баланди бадеиву ғоявӣ мебардорад. Гуфтан мумкин аст, ки дар байни шоирони асри XIX Шоҳин барҷастатарин шоирест, ки қисми муайяни назми ўро ҳамчун лирикаи граждани тавҷеҳ ва тавсиф қардан мумкин аст.

Тарбияи адабии эстетикӣ Шоҳин ба ме-роси бузурги адабиёти форсу тоҷик асос ёфта буд, ки ин аз тамоми осори манзуму мансури ў намудор аст. Дар ашъори лирикӣ ва маснавиёти шоир нуктаҳои борикмазмун ва сабку услуби шоирони гузашта нақш гузошта буд. Баробари ҳамин аз адабиёти классикӣ чанд тан афроди баргузидае буд, ки ба ў илмҳои маҳсул бахшидаанд, аз ҷиҳати мундариҷаву мавзӯ ва тариқи суҳанрониву сабки шеърӣ ба ў таъсири муайяне доштаанд.

Ҷунончи, Шоҳин дар таълифи маснавии «Тӯҳфан дӯстон» таъсир ва нуфузи сабку услуби «Бӯстон»-и Саъдиро эътироф қардаст ва ин таъсир аз муқоисаи чанд порчаи маснавии ду шоир ба хубӣ собит мегардад. Дар қасоиди шоир таъсири шоирони асри салҷуқӣ маҳсул сабки пурдабада ва душворписанди Анвариро мушоҳида мекунем.

Шоҳин дар ғазалиёт ба ду устои бузурги назм — Ҳофиз ва Бедил эътиқоди баланде дошт ва ҳамеша ба онҳо пайравӣ мекард. Ин пайравии ў ҳам дар бисёр ғазалҳое, ки дар татаббуи ашъори Ҳофизу Бедил иншо шудааст ва ҳам дар рӯҳи мазмуни шеърҳои ғайри татаббуи навиштаи ў маълум шуда меистад.

Ғазалҳое, ки Шоҳин дар пайравии ғазалиёти Бедил гуфтааст, аз ҷиҳати матонати суҳан ва баёни маънӣ дар ҳамон рави-яи пешқадами сабки бедилӣ буд, ки бисёр шоирони пешқадами он замон дар ин роҳ иқдом менамуданд.

Дар баъзе ғазалҳо Шоҳин образ ва ҳатто истилоҳоти маҳсули Бедилро истифода мекунад. Аммо ин образ ва истилоҳо-

ти Бедил аз мазмун ва маъниҳои фалсафӣ дур рафта дар шеъри Шохин як маънии муқаррарии ҳаёти касб мекунанд, чунончӣ:

Еди айёме, ки дилро ҳайрати дидор буд,
То шавад бепарда хуси, оинаам дар бор буд.
Ваҳшати ман дошт дар хоро асарпардозихо,
Шевани дил объёри нолаи куҳсор буд.
Аз хунармандӣ ҳамин дар таъни мардум мондаем.
Чавҳари мо дастгоҳи чушиши зангор буд...

«Ҳайрат» дар Бедил ба маънии ба сирри дунё сарфаҳм награфтан, дар Шохин маънии муқаррарӣ; «ваҳшат» дар Бедил аз асли кулл чудо афтодани «чузъ», дар Шохин ба маънии дар чамъият танҳову бекас будан; «чавҳар» дар Бедил асли моҳияти ашъё, дар Шохин «фазлу дониш ва фазилати ботинии инсон» — қор фармуда шудааст. Яъне дар ин ҷо на маънии фалсафии образҳои ғазалиёти Бедил, балки тарзи сухан ва усули баёни шеърии ӯ истифода шудааст.

Шохин дар татаббуи Ҳофиз низ бисёр ғазалҳо иншо намудааст. Дар ин ғазалҳо ҷи тавре ки дар татаббуоти Бедил дидем, Шохин аз доираи тақлид ва такрори образҳои ғазалиёти Ҳофиз берун набаромадааст. Барои намуна аз ин қабил татаббуот як ғазали Шохинро аз назар гузаронем.

Ҳофиз;

Забони хома надорад сари баёни фирок,
Вагарна шарҳ диҳам бо ту достони фирок.
Рафиқи хайли ҳаёлему ҳамнишини шикоб,
Қарини меҳнату андуҳу ҳамқирони фирок,
Дареғи муддати умрам, ки бар умеди висол
Ба сар расиду наемад басар замони фирок
...Ба пой шавқ гар ин раҳ ба сар шудӣ, Ҳофиз.
Ба дасти ҳаҷр надодӣ касе инони фирок

Шохин:

Касе чу ман набувад дар ҷаҳон нишони фирок...
Ҳазор тири бало хурда аз камони фирок.
Нахуст рӯз, ки ошиқ шудам ба завқи висол,
Набуд дар дили ман ҳеч аз ин гумони фирок.
Ҷи сон ба ғунҷаи табъам шукуфтаги бахшад.
Баҳори васл, ки дорад, зи пай ҳазони фирок,
...Ҳамон наволаи заҳри аҷал бувад Шохин,
Нахуст луқма, ки гирӣ агар зи хони фирок.

Дар ин ғазал вазну радифи қофияи ғазали Ҳофиз пайравӣ шудааст. Ин пайравии зоҳирӣ, пайравии шаклӣ аст. Аммо ҷиҳати мусбати пайравии Шохин фақат дар татаббуоти зоҳирӣ нест. Шохин аз рӯи исбёнқоронаи шеъри Ҳофиз, аз оҳангҳои иҷтимоии он ба воситаи образҳои «ринд» ва «зоҳид» устодона

истифода намудааст. ӯ барои ба ҳаёт наздик намудани шеър аз образҳои воқеӣ ва тарзи тасвири реалии Ҳофиз истифода намуд. Образҳои анъанавии «ринд», «маю майхона», «муғбача», «хуми май» ва ғайра, ки дар ғазалиёти Шохин ҳаст, аз як тараф, аз таъсири Ҳофиз бошад, аз тарафи дигар, аз руҳи нисёнгаронаи шеъри худ Шохин берун омадааст.

Шохин баробари он ки бузургони назми гузаштаре ба эҳтиром ёдоварӣ мекард, аммо мавқеи худро дар шеър нигоҳ медошт.

Мавқеи хосаи Шохин дар назми замонаш иборат аз он аст, ки ӯ чӣ тавре ки мазмуну мундариҷаи шеърро ба талаботи он давр мувофиқ карданӣ мешуд, ба ҳамон андоза шакли бадеии шеърро низ меҳост ба шароити воқеияти замонаш наздик кунад. Барои ин образҳои анъанавии классикӣ ва чорчӯбаҳои маълуму маъмули шоирони гузашта басанда набуд, баъзе тарзи сухани нав, образҳои наво ба вучуд овардан лозим буд, ки мувофиқи завқу писанди хонандаи он замон бошад.

Дар шеърҳои шикоятӣ, ки дар онҳо ба муқобили сохти мустабидонаи замон саҳт баромад кардааст, Шохин аз санъатҳои маъмули классикӣ даст кашида, мазмунҳои конкретро бештар дар калимот ва суханҳои пуртаъсир ва ҳаяҷонбахш ифода намудааст. Соддагиву бетакаллуфӣи шеъри Шохин пеш аз ҳама ба воситаи бо эҳсосоти бузург ифода карда тавонистани мавзӯҳои назми ӯ муяссар шудааст. Бинобар ин, баъзе хусусиятҳои сабку забони шеъри Шохинро, ки барои соддагии назми ӯ аҳамияти калоне доштанд, нишон додан лозим аст.

1. Шохин аз ибораҳои халқӣ, яъне аз он таъбироте, ки дар забони гуфтугӯӣ ниҳоят маъмул буду дар адабиёти хаттӣ қор фармуда намешуд, барои барҷаставу зебо баён намудани фикри худ хеле моҳирона истифода намудааст. Ин ибораю таъбирҳо дар шеърҳои лирикий ӯ дар баробари санъатҳои олии классикӣ бамаврид оварда мешавад:

Накӯй кун бар он ки некӣ хост,
Қ-аз ту ин номи нек мемонад.
Мепазад ош дар сафол, вале
Рӯсиёҳӣ ба дег мемонад.

Иборан «ба касе рӯсиёҳӣ мондан» дар мазмуни пандомӯзӣ хеле бамавқеъ қор фармуда шудааст. Чунин ибораҳо дар ғазалҳои лирикий боз ҳам шинамтар воқеъ гардидааст. Чунончи:

Дамаке аз руҳи худ парда барандоз, ки ман
Аз руҳат об диҳам чашман тамошоиро

Гӯ наварзад ишқ ҳар кас, барнатобад чаври ёр,
Ҳар кӣ аз гунчишк тарсад, бояд аз арзан гузашт.

Сунбул аз печу хами турраи ӯ тоб хӯрад,
Савр пеши қади ӯ бар лаби ҷӯ об хӯрад.

«Чашмро об додан», «об хӯрдан» (ба маънии худситоӣ накардан), мақоли «аз гунчишк тарси, арзан накор» аз таъбироти маъмули халқист, ки Шохин баробари санъатҳои классикӣ дар шеъри худ дохил намудааст.

Шохин барои равшантар, махсустар ва ҳаётитар шудани иборат ва тасвири шеъри худ аз образҳои реалии зиндагӣ ва ташбеҳу истиораҳои воқеӣ хеле бисёр истифода намудааст. Чунончӣ:

Гарчи ноқобилам, аз тарбиятам даст магир,
Ки нишонанд зарифон гули райҳон ба сафол.
Бувад аз назми бадоеъ, ба худо, осонтар
Ба сари бом гил аз зер кашидан ба сатил.

Чун кӯдаки инчиқ, ки кунад алла ба алвонҷ,
Чуз дар хамаи зулфат дилам ором надорад.

Чуз ба май доғи риёро натавон шуст аз дил,
К-ин аз чиркест, ки аз чома ба собун резад.

Зи зулф бар дили ман ваҳшати дигар мафизо,
Ки нест хочати қамчин задан ба аспи даванд.
Забон дароз мақун бар дили ман, эй носеҳ,
Ки сад занӣ, нахалад бар замини саҳт каланд.

Ин байтҳо аз ашъори ҷиддии лирикии шоир аст, ки дар мавзӯҳои муҳим иншо шудаанд. Аз ин сабаб, истифодаи иборату таъбирҳои ҳаёти ҳамаҷунан реалиро мо як амри тасодуфӣ ё мақсади зарофатроӣ гуфта наметавонем. Ин равияи махсус ва хоссаи ашъори Шохин аст, ки ба сода намудани забони бадеӣ ва образҳои шеърӣ нигаронида шуда буд.

Шохин иборат ва таъбирҳои халқӣ, зарофат ва мутоибаҳои гуфтугуӣ мардуми тоҷикро махсусан дар ашъори лирикӣ, ки дар оҳангҳои шӯхона ва ҳазломез навиштааст, боз ҳам зиёдтар муҳиронатар ва бо як муҳаббат қор фармудааст.

Тарзи соданависии Шохин аз муҳаббати ӯ ба забони зиндаи мардуми тоҷик дар ривочи забони адабӣ ва махсусан назми нимаи дуюми асри XIX аҳамияти қалон дошт. Шохин бо назми «бдор ва ҳаётии худ мавҳумот ва образҳои хушкмизочонаро, ки дар таҳти тақлидҳои кӯрқуропа дар назм васеъ паҳн шуда буд, тадричан аз доираи назм берун кард. Аҳмади Дониш чӣ тавре ки дар тавсиаи майлҳои реалистӣ дар насри бадеӣ нуфузи қалоне дошт, Шохин низ бо услуби худ дар назми он замон майлу равияи соданависӣ ва ба ҳаёт наздик намудани шеърро пурзӯр намуд. Аз ин ҷост, ки эҷодиёти ӯ ҳам дар замони худаш ва ҳам баъд аз ӯ дар равнақу ривочи ҳаёти адабӣ нақши мусбат гузошт.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявӣ ва навоарӣ дар шакли бадеӣ аз асарҳои муҳимтарини Шохин ба шумор меравад.

Шоҳин ин асарашро дар поёни умраш, вақте ки назари танқиди ӯ ба сохти ҷамъияти он давр хассостар ва тезтар шуда буд, таълиф намулдааст. Шоҳин дар ин вақт ба ҳулосае омада буд, ки иллату нуқсонҳои қидди решадавонидаи ҷамъияти он даврро ба насихату пандғи ислоҳ қардан мумкин нест. Барои ин чораҳои хеле қатъӣ дидан лозим аст. Барои он ки илоҷи бехтар қардани аҳволи умумии давлату ҷамъияти беназму бесару нӯғ ёфт шавад, иллату нуқсонҳои онро тезу тундтар ва далеронатар нишон додан лозим аст. Вай ба ин мақсад «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро таълиф намуд.

Шоҳин танқиди тезу тунд ва исъёнкоронаи худро дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба забони «гиреҳ ба гиреҳ» ва «сарбаста», яъне бо тамсил ва кинояҳои пардадори маҷозӣ ифода намулдааст.

Шоҳин баъди муқаддимаи мухтасар ба мақсади асосии рисола гузашта ба хонанда илқо мекунад, ки набояд ба зоҳири воқеа ва ҳодисаҳо фирефта шуд, лозим аст, ки парда аз рӯи назарфиребиҳои зинати вонамуди ҷамъият гирифта ба асли моҳияти онҳо бо ҷашми хирад ва таҳқиқ нигарем.

Аммо шоир бо таассуф менависад, ки «чӣ суд ки нодон ақл надорад ва доно ёрои нақл», яъне ба одамони донишманд имконият намедиҳанд, ки асли моҳияти масъаларо баён кунанд. Аммо афсӯс, ки ҷоҳилон озод гаштаанд ва дар ҷамъият мақому нуфузе ҳам доранд.

Шоҳин сипас бо тасвири безабтию бенизомии ҷамъияти он давр мегузарад: *«Оллоҳ, оллоҳ, дунё турфа тамошогоҳе шуда, афсӯс ки дидаи бино ва дили огоҳ нест, то он чи ба дида бинад, ба дил гузорад, он чи ба дил гузорад, ба саҳфа нигорад... Аз устухони паҳлуи ятим паркола бояд дод, то пореа ҷигари бевазан аз ҳилоли дандони ин зангиёни одамиҳор ситонидан тавонӣ: ва домани паризоди саломат аз кафи ихтиёр бояд ниҳод, то дар ғӯшаи узлат аз санги маломати ин одамиёни девсор эмин бимонӣ».*

Илоҷи ислоҳи ин ҷамъият нест, зеро агар дарду иллат аз ҳар тарафи бадан ҳучумовар шавад, ҳатто сурма ҳам ба ҷои он ки дидаро равшан кунад, пеши ҷашро сиёҳ менамояд. Бинобар ин, ҷомсаро аз бунаш қанда партофта лозим аст: *«Бодаюн ҷо ки ҳумор нашканад, пунба дар даҳони шиша неҳ, об ки ҳар гоҳ бар номияи наҳл қувват наҷфзояд, дами теша беҳ».*

Ақлҳои ноқис нуқсонҳои ҷузъии ин ҷамъиятро дида ба ислоҳи он мекушанд, беҳабар аз он ки пеш аз ҳама сабабҳои аслии ин иллатҳоро аз дохили ҳамин ҷомеа ҷустан лозим аст.

Аз ин ҷо шоир чунин натиҷа мегирад, ки ҳаман ин ҳарачу мараҷ ва марази иҷтимоӣ аз ҳуди амир, ки сарвари мамлакат ҳисоб меёбад, бархостааст: *«Анбӯрӣ агар аз боғ қалон аст, гила на аз қундиш хору пастиш девор (балки) аблаҳиш боғбон аст».*

Яъне агар боғбон оқил мебуд, анбӯриро хурдтар мекард онгоҳ дузд боғ даромада наметавонист ва онро хароб намекард. Ин мансабдорони хурде, ки дар тақопи маъмурияти дав-

латанд, аз ислохи салохи кор очизанд, зеро онҳо мустақил нестанд. Онҳо қобили хидмат нестанд, аммо сарвари онҳо — амир дар хусуси ислоҳ кардани онҳо тадбире намеандешад.

Аҷобат дар он аст, ки ба ин парешонию беназмӣ касе чизе намегӯяд ва аҳкоми шарияту фикҳ низ хомӯшанд: *«Е қозӣ аз қатъи муҳосама муаттал аст ва е аркони дағвий мухталл, вагарна ин ҳама носипос набуданд, ки ҳастанд».*

Баъди чунин тавсифи ҳузновари чамъият ва безабтӣ ниЗОМИ давлату мамлакат Шохин ҳолати афтодарӯҳии худро тасвир мекунад. ӯ менависад, ки илму дониш ба вай на танҳо шӯҳрат овард, балки мубталои балову ано кард. Аз ин сабаб аз миёни ин мардуми одамиخور дурӣ ҷуста, аз эътибору эҳтироми зохирии онҳо сарфи назар карда дар гушаи узлату хилват нишастан авлотар аст.

Шохин мегӯяд, ки агар хокимону сиёсатдорони ин чамъият нағзро аз бад нашиносанд ва тамоми зиштию иллати иҷтимоиро нафаҳманд, ба онҳо бовар кардан нашоЯд, балки сарнагун кардан лозим аст ва бетадбирию чаҳолати онҳоро хандазори умум бояд намуд.

Вале афсӯс, ки чараёни давродаври таърих то имрӯз ҳамеша як аблаҳеро ба сари мамлакат мегузорад, мегӯяд Шохин ва дар ин чо аз амалдорон ва соҳибзамонони давлат гузашга, бевосита ба танқиди амир шурӯъ мекунад. Шоир мегӯяд, ки маҳз чунин аблаҳе монанди ҳукмрони он замон ба интишори маърифат ва илму донишу адлу инсоф дар мамлакат мумоинаат мекунад ва тазохуроти одамони пешқадамро фуру менишонад: *«Оҳ аз ин даврони мутгасила, ҳар яке аз он ҳамчунин аблаҳеро дар олами қавну фасод бармеангезад, ки обрӯи як олам дониширо ба хоки тира мерезад. Эй басо ҳарифулбаён, неши забонаш дар қавну фасод ангушт мезанад ва басо ҳадидуллисон, ки ҳадовати баёнаш бар синаи ҷаллод мушт. Агар доираи баҳсу ҷидол барпо шавад, ҷангомаи сағу шағолро гиро менамояд: ва агар доираи ҷӯшу хурӯш боло гирад, ҳодисаи намак дар бода ва пунба дар гуширо муояна мефармояд. Ҳамвора хок дар мушт аст, то дигаре чашм боз накунад, ва ҳамеша қорура бар ангушт аст, то дигаре даҳон фароз».*

Шоир поёни ин мусибат ва фалокати иҷтимоиро намебинад ва тамоман навмед мешавад. ӯ мегӯяд, ки тағбироту табаддулот дар доираи ҳамин ҷомеае, ки ӯ мебинад, ҳеҷ оқибати хайр ва беҳбудии куллие ба мардум намеорад, аз ин сабаб тасаллию ваъдаҳое, ки аз беҳ шудани ҳоли мамлакату раият мешунавад, ҳама гапҳои пучу беҳуда менамояд: *«Чун тирабахтӣ муҳити ҷамеи ҷиҳоти аҳволи мост, бар тақдири инқилоб низ аз фирузии иқболи мо ҷои умед нест... то дустини якҷиҳат хогири афсурда ва табъи пажмурдаи моро ба татмеъи табаддули шарру вуболи имрӯзаи мо ба хайру наволи фардо тасалли надиҳанд, ки напиндорем ва ҷомаи ҳирсу ози моро ба зевари қалб пардоз накунамд, ки бовар надорем....»*

Оханги яъсу навмеди шоир торафт баланд шудан мегирад, ӯ менависад, ки аз ин зиндагӣ ба танг омадааст ва гайёра аст, ки марг ӯро ба оғуши худ кашад, то аз лагадкӯби ин хаёти захромез билкул наҷот ёбад: «*Меҳоҳам, ки аз тангнои зиндагӣ, ки машғалаи он ҷуз ҳарбандагӣ нест, ба олами бақо, ки фарохнои ошодист ва холӣ аз татовули бедоди, пси риҳлат фаро ниҳам ва вопасмондагонро хайрбоде кунам ва дуо диҳам...*»

Шоҳин баъди кинояҳо изҳори ақида мекунад, ки қас бояд сабабгори ҳақиқии ин бадбахтӣ ва мусидатҳоро ҷустуҷӯ кунад. Дар ин ҷо на ба зоҳири иллатҳо, балки ба ботини онҳо назар бояд кард, зеро баъзан ҷунон менамояд, ки шахс ба чизе сабабгори пайдо мекунад, аммо дурусттар ки назар кард, сабабгори ҳақиқӣ дар ҷои дигар будааст. Баъди ёфтани ин сабабу иллатҳо роҳи дафъи ин монеаҳоро ҷустуҷӯ намудан лозим аст: «*Шуллои мир агар ба навқар нарасад, гилаи мир аз танҳоҳ аст ва ротибаи вазира агар ба аскар нарасад, шикваи вазира аз подшоҳ аст... Заминро дона деҳ, то хирман даравӣ, ва тутиро шакар деҳ, то сухан шунавӣ*».

Шоҳин рисолаи худро бо айбномаи пурҳарорат ва нафратомезе дар ҳаққи ин ҳокимону амирон ба охир мерасонад. Дар ин қисм Шоҳин аз суханони кинояомез ва пардапӯшона ба ибораҳои бебокони ошкоро ва танқиди далерони сохти аморат мегузарад: «*Сафҳаи ҷаҳон аз хутути имтиёз орист ва ҷаҳл дар мизоҷи ҳар тоифа сорӣ. Оҳ аз ин бесаводон, ки исми аъзамро исми (гуноҳи) азим мехонанд ва лифтоҳи рақимаро ливотаи, рукья медонанд. Гӯсола то гов ва мошоба то палов фарқе на- тавонанд намуд. Бале, мард дар назари ин тоифа муаннас аст, аз он ки худро муҳаннасанд. Ва ҷомаи тақво дар ҳузури ин ҷа- моа мулаввас аст, ҷаро ки худро олуҷаи наҳсу муҳаббасанд. Агар оина пеши рӯй гузоранд, ҳарчӣ ба худ бинанд, ба дигаре шуморанд. Ҳар ҷо кушест, эшон гови он кӯшанд ва ҳар ҷо ки гушест, эшон хари он гуш...* «*Ба худо паноҳ мечӯям аз ғайрати (ҳасади) онҳо ва маро ба зумраи онҳо мулҳақ насоз! Худоё ба ман ҳақро ҳақ нишон деҳ ва ба ҳақ пайравӣ намуданро рӯ- зӣ кун ва ботилро ботил нишон деҳ ва аз ботил парҳез наму- данро рӯзӣ кун. Ва маро дар парешонии сухан ва ғалатҳои ан- деша афв намо!*»

Ин аст мундариҷаи мухтасари рисолаи Шоҳин.

Ҷунон ки маълум шуд, «Бадоеъ-ус-саноеъ» рисолаи сиёсӣ иҷтимоӣ аст, ки дар шакли бадеӣ иншо шудааст. Парешонии сухан ва номарбутии иборот танҳо дар зоҳир ва дар назари аввал аст. Дар асл бошад, рисола ба як тартибу мақсади муайян дар шакли мавзунӣ бадеӣ дар услуби хосса ва навии таъ- лиф гардидааст.

Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» ду навъ усули нигориш дида мешавад. Дар он ҷое ки муал- лиф бо киноя ба воситаи мафҳумҳои ҷудогона ба тасвири воқеаҳои иҷтимоӣ наздик мешавад,

ибораҳои ҷудогонае, ки аз ҷиҳати маънӣ ба ҳам пайвастагӣ надоранд, оварда мешаванд. Аммо ҳаман ин ибораҳо бо маантики умумӣ байни худ робитае доранд.

Ибора ва ҷумлаҳои Шоҳин дар аксари мавридҳо ба равиҳои мақола зарбулмасалҳои халқӣ, панду ҳикматҳои адабиёти классикӣ навишта шудаанд. Ҳамаи онҳо бо образҳои барҷаста, суҳанҳои мӯҷази хотирнишин ва ифодаи ягон фикри бикр ба оҳанги ҷиддӣ ё мутобибаомезе адо гардидааст.

Тамоми рисола, ба ҷуз ҷанд мавриде ки муҳокимаҳои фалсафӣ оварда шудааст, ба насри мусаччаъ таълиф шудааст. Дар ин ҷо на танҳо охири ибораҳои ҷудогона, балки дар тасвири баъзе воқеа ва шахсҳои калимаҳои ҳамвазну ҳамқофия паси ҳамдигар оварда шудааст, ки насри муаллифро монанди шеър хушоҳанг ва мавзун сохтааст.

Шоҳин дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз таъбиру ибораҳои халқӣ, махсусан аз калимоту таъбироте, ки махсуси лаҳҷаи мардуми Бухорост, хеле бамавқеъ истифода бурдааст, ки ин бадеияти каломи ӯро ба дараҷаи зиёде афзудааст.

Хотирнишин бояд қард, ки сабки Шоҳин дар ин рисола ба воситаи қор фармудани киноёт ва истиорот хеле мураккаб шудааст. Хусусан ки аз таъсири сабки насри бадеию фалсафии Бедил холи набудааст. Тасвири сабку услуби Бедил дар баъзе ҷоҳе, ки муаллиф аз киноёт ва истиорот ба изҳори ақидаи фалсафӣю иҷтимоӣ худ мегузарад, равшантар ҳис карда мешавад.

Аммо бо вучуди таъсири анъана ва сабки бедилӣ тамоми рисола ба як сабку услуби навине, ки ҳуди Шоҳин ихтироъкунандаи он аст, навишта шудааст. Ин санъати нав ва баланди рисолашро ҳуди Шоҳин низ таъкид намуда номи рисолашро «Бадоеъ-ус-саноеъ» (яъне санъатҳои бадеъ) гузоштааст. Шоҳин дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» на танҳо афқору ақидаи пешқадамонаи иҷтимоӣю сиёсии замонашро ифода намудааст, балки ин афқору ақидаро дар сабку услуби навин, дар шакли олии бадеӣ, ба услубу забони матину пурқуввате адо намудааст.

Шоҳин дар ин рисола иллату нуқсонҳои аморатро ниҳоят нузуксанҷона ва бо нафрату ғазаби пуршӯр нишон додааст. Шоир ба матонати суҳан ва имони қавӣ исбот намудааст, ки ин нуқсу иллатҳои илоҷпазир нест. Ва аз ин ҷо ҳуди хонанда хулоса мегирад, ки тартиботу соҳти давлатдорӣи ҷамъияти он замонро аз байн бардоштан лозим аст. Ин ҳамон хулосаест, ки Дониш дар «Рисолаи таърихӣ» пас аз таҳлили таърихӣю иҷтимоӣ аморат далерона ва ошқоро гуфта буд. Ҳамон ҳақиқати таърихӣ ва конкрети суҳанони Донишро Шоҳин дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» бо образҳои бадеӣ такрор ва тасдиқ намудааст. Бинобар ин маснави «Тӯҳфаи дӯстон» ва рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз асарҳои беҳтарини адабиёти маорифпарварии нимаи дуюми асри XIX ба шумор меравад ва ҳуди Шоҳин бо

ин асарҳояш баъди Донишу Возеҳ аз симоҳои барҷастаи адабиёти маорифпарварии тоҷик мебошад.

Хидмати Шоҳин ҳамчун ифодакунандаи ғояву афкори пешқадам дар назми нимаи дуюми асри XIX тоҷик бағоят калон аст. Аммо баробари ҳамин Шоҳин ҳамчун фарзанди замони худ аз ихтилофи назар ва маҳдудиятҳои таърихӣ дар афкор ва ақоиди худ ҳолӣ набуд. Шоҳин замон ва аҳли он, нуқсонҳои ҷидди ҷамъият, ҷаҳолат ва бенизомии умури мамлакат ва раиятпарвариро саҳт танқид кардааст. Аммо чунон ки дар эҷодиёти Аҳмади Дониш мебинем, роҳҳои беҳтар намудани давлатдорӣ ва тартиботу қонунгузорию онро ба таври конкретӣ нишон дода натавонистааст.

Шоҳин нофарҷомӣ ва беадолатии замони амир Абдулаҳадро танқид кардааст, аммо амир Музаффарро ҳамчун образи ҳукмрони одил тасвир намудааст. Амриро, ки кирдорҳои зишту золимию ситамгориаш ҳанӯз аз ёди ҳамасрон нарафта буд, чун ҳокими одил тасвир намудан аз маҳдудияти афкор ва ақоиди Шоҳин аст.

Маҳдудият ва ихтилофи назари Шоҳин фақат ба шахси худди шоир вобаста набуд. Ин бо шароити иқтисодию сиёсии он давр алоқаманд буд. Муҳити феодалӣ—патриархалии Бухоро, ки дар он қувваҳои истеҳсолӣ ҳанӯз хеле тараққинокарда ва ҳудуди муносибатҳои истеҳсолӣ низ ҳанӯз норавшан ва ё тира буд, табиист, ки дар афкор ва ақоиди иҷтимоӣ низ ихтилофи бузург, ноаёнӣ мақсад ва роҳҳои сарбастаро бисёр мушоҳида кардан мумкин аст.

АДАБИЁТИ ИБТИДОИ АСРИ ХХ

Аз соли 1905 то арафаи Революцияи октябр

ВАЗЪИЯТИ ҲАЁТИ СИЁСИ

Давраи адабиёти пешазреволюционии тоҷик дувоздаҳ соли арафаи Революцияи Социалистии Октябрро дар бар мегирад. Ин давр дар ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик, низ ҳам аз ҷиҳати вусъати воқеаҳои сиёсӣ таърихӣ ва ҳам аз ҷиҳати гуногунии мавзӯ ва мазмунҳои адабиёт мавқеи хеле муҳим дорад.

Сиёсати мустамликадорӣи ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба кишварҳои забтшудаи империяи Россия беҳуқуқӣ ва қашшоқии халқҳои мазлумро дар ин давр як бар чанд афзуд. Дуруст аст, ки дар натиҷаи ба Осиёи Миёна торафт нуфуз пайдо кардани капитализми саноатӣ ва монополияи молиявӣ пулии империализми Россия дараҷаи умумии иқтисодӣи ин кишвар ба андозаи зиёде бардошта шуд. Аммо аҳолии меҳнаткаш ва деҳқононе, ки бавучудоварандаи ин сарвату боғарии хоҷагии қишлоқ буданд, аз маҳсули дасти худ баҳравар намешуданд, андозу хироҷҳои бигъере онҳоро хонахароб мекард.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна заводҳои раған, пахта, консерва, виноу арак, чармгарӣ ва дигар корхонаҳои саноати сабук сохта шуданд. Дар ин заводу фабрикаҳо дар қатори коргарони рус аз халқҳои маҳаллӣ табақаи меҳнаткаш низ кор мекард. Ғайр аз ин, аз қишлоқҳои дурдаст ва районҳои кӯлистон, махсусан аз Қаротегин ба заводҳои шаҳрҳои калон дар мавсимҳои қор деҳқонони камбағалу безамин рафта кор мекарданд. Дар натиҷаи ин аз байни халқҳои маҳаллӣ ханӯз бисёр набошад ҳам, намояндаҳои синфи коргар ба вучуд меомад, ки шуури синфӣи он назар ба деҳқонони забуну нотавони деҳоту қишлоқ баландтар буд.

Дар натиҷаи зиёд шудани талаботи саноати рус ба ашъёи

хом ва афзудани нуфузи капитал ва банкҳои монополистӣ дар тичорат ва савдою мубодилаи молу пул мавқеъ ва сафи буржуазияи маҳаллӣ низ афзудан гирифт. Буржуазияи маҳаллӣ мавқеъҳои асосии савдо ва муомилоти пулию молии байни саноату хоҷагии қишлоқро ба дасти худ гирифт ва дар натиҷа дар ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ роли калон бозид, бо саноатчиёни калон ва савдогарони рус ба рақобат дохил шуд.

Дар натиҷаи боло рафтани муомилоти савдо ва дар хоҷагии халқ васеъ паҳн шудани маҳсулоти саноатӣ аҳволи косибоне, ки барои эҳтиёҷоти аҳолии газвор ва асбобҳои зарурӣ месохтанд, хеле бад шуд. Молҳои саноатӣ—газвор, асбобҳои рӯзгор, заргарӣ ва ғайра, ки дар саноат сохта мешуданд, нисбат ба молҳои дастии косибон арзонтар буд. Дар натиҷа бозори молҳои косибони маҳаллӣ касод шуда, худи онҳо шикаст меҳӯрданд ва гирифтори бенавоию қашшоқӣ мегардиданд.

Ба ҳамин тариқа, умуман дар ҳаёти иқтисодиву сиёсии Осиёи Миёна пешрафти қиддие мушоҳида карда шавад ҳам, аҳволи иқтисодию маишӣи халқҳои меҳнаткаш ниҳоят вазнин ва тоқатфарсо буд. Ин аҳволи тоқатфарсо муқобилат ва нафрати мардумро нисбат ба зулми мустамликавӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ як бар чанд меафзуд.

Дар солҳои 1905—1907 дар Россия ҳаракати пурзӯри революционии коргарӣ ба муқобили истибдоди подшоҳӣ дар авҷ буд, ки ба ин ҳаракат партияти большевикон бо сардории В. И. Ленин роҳбарӣ мекард.

Революцияи руси соли 1905 дар Осиёи Миёна низ ҷунбиши зӯре ба амал овард. В. И. Ленин навишта буд, ки капитализми ҷаҳонӣ ва ҷунбиши рус дар соли 1905 Осиёро қатъан аз хоб бедор намуд. Садҳо миллион аҳолии ин қитъа, ки дар вазъияти асримиёнагӣ зиндагии забунонае ба сар мебуданд, барои хуқуқҳои оддитарин, барои демократия аз хоби ғафлат бедор шуданд. Ин суҳанони В. И. Ленин ба Осиёи Миёна низ пурра тааллуқ доштанд.

Дар зери таъсири революцияи соли 1905-и рус дар Осиёи Миёна низ бедорӣ ва ҷунбиши зӯре ба амал омад. Дар шаҳрҳои калонтарини Осиёи Миёна, ки таъсиру нуфузи синфи коргар зиёд буд, хурӯчу баромадҳои революционии пролетариат асосҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва мустамликадориро ба ларза овард.

Революцияи 1905—1907 ҳам дар маркази Россия ва ҳам дар музофотҳои он ба мағлубият дучор шуд. Рӯҳи революционии халқ ва роли роҳбарикунандаи партияти большевикон баъди революция боз ҳам афзунтар гашт. Таъсири идеяҳои большевикӣ, мавқеи роҳбарикунандаи ташкилотҳои партияти большевикон дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ тадриҷан меафзуд ва аҳолии меҳнаткаши маҳаллиро торафт зиёдтар ба муборизаи зидди зулму истибод сафарбар менамуд.

Ҷанги ҷаҳонии якум аҳволи иқтисодию сиёсии мамлакатро

боз ҳам тангтар кард. Махсусан аҳволи мустамликаҳои Россияи подшоҳӣ хеле вазнин буд. Барои баровардани бори гарони харочоти ҷанг ҳукумати подшоҳӣ андозу хирочро аз аҳолии меҳнаткаш як бар чанд афзуд. Хоҷагии қишлоқ ба ҳолати харобӣ омад, аҳоли дар тангию гурӯснагӣ мезист. Ба болои ин ҳукумати подшоҳӣ барои корҳои ақибгоҳи фронт ва кандани хандаку сохтани дигар иншооти ҳарбӣ аз байни халқҳои маҳаллӣ ба гирифтани мардикор фармон баровард. Ҳамаи ин қосаи тоқати халқро лабрез кард. Аҳолии меҳнаткаш дар шахрҳои қалони Ўзбекистону Тоҷикистон ба муқобили зулму ситами аз ҳад зиёди ҳукумати подшоҳӣ ва амалдорони маҳаллӣ ба шӯриш бархостанд.

Ҳанӯз мавҷҳои ин ҷунбишҳои халқӣ дар Осиёи Миёна фуру наништа буд, ки дар Россия воқеаҳои бузурги революционӣ ба амал омаданд. 27 феввали соли 1917 коргарон, деҳқонон ва солдатҳои революционӣ дар Петроград ҳукумати подшоҳиро сарнагун карданд. Аммо ҳанӯз ҳокимияти пурраи коргару деҳқон барқарор нашуда буд. Бар сари ҳокимият ҳукумати муваққатӣ омада буд, ки ба он партияҳои буржуазӣ роҳбарӣ мекарданд. Аммо дар натиҷаи ин революция дар тамоми мамлакат Совети депутатҳои коргарону солдатҳо барпо гардид, ки ба он партияи большевикӣ бо роҳбарии В. И. Ленин сардорӣ мекард. Таъсиру нуфузи ин Советҳо дар идораи мамлакат хеле пурқувват буд. Ҷунин Советҳо дар Осиёи Миёна низ ба вучуд омаданд, ки ба он ташкилотҳои партияи большевикӣ роҳбарӣ менамуданд.

Сарнагун шудани ҳокимияти подшоҳӣ дар Бухорои феодали низ шӯру ҳаяҷоне ба вучуд овард. Амир аз нест шудани ҳомии пурқувваттарини худ—подшоҳи рус дар тарс афтод ва бими қалоне дошт, ки ба зудӣ тахти ӯ низ мумкин аст сарнагун шавад. Амири Бухоро на танҳо аз хурӯчи табақаҳои меҳнаткаш аҳоли, балки аз хурӯчи буржуазияи маҳаллӣ, ки бо номи *ҳаракати қадидӣ* маълум буд, дар биму ҳарос афтод.

Аз аввали асри XX дар Осиёи Миёна—чи **Ҳаракати қадидӣ** дар мулкҳои маъмурии тоби Россия ва чи дар Бухорои амирӣ ҷунбиши буржуазияи савдою тичоратии маҳаллӣ ва зиёиёни миллатӣ пурзӯр гардид. Мақсаду мароми ин табақа ҳаргиз ҳимоя намудани манфиатҳои меҳнаткашон набуд, балки онҳо кӯшиш менамуданд, ки мавқеҳои худро дар иқтисодиёти тараққикардаи стодаи капиталистии мустамликаҳои Россия пурзӯр кунанд ва заминаи иқтисодии синфи буржуазияро пурқувват намоянд. Барои ҳамин ҳам буржуазияи маҳаллӣ дар вақтҳои авҷ гирифтани ҳаракатҳои революционии пролетариат ба муқобили ин ҳаракат мубаромад ва кӯшиш мекард, ки яқоя бо буржуазияи рус асосҳои иқтисодию сиёсии ҳокимияти подшоҳиро маҳкам нигоҳ дорад.

Буржуазияи маҳаллӣ ва зиёиёни миллатӣ, ки дар рӯи ма-

дашияти аврупой тарбия гирифта ё ба ин маданият хусни таваччӯҳ доштанд, барои тарбия намудани насли навраси табақаи худ бо роҳи нави маданияту маорифи аврупой қадамҳои ҷидди гузоштанд. Яке аз чорабиниҳои калони онҳо дар ин бобат ташкил намудани мактабҳои усули ҷадид (яъне нав) буд. Тарфиби усули нави мактабҳои ва ҷорӣ намудани фанҳои табиию дақиқ дар программаи мактабҳои нав эътирози саҳти рӯҳониён ва зиёиёни кӯҳнапарастро ба вучуд овард.

Ҳаракати ҷадидӣ дар Бухорои амири низ таъсиру нуфузи калоне дошт. Саркардагон ва роҳбарони буржуазияи маҳаллӣ, ки бо Россияи монархистию капиталистӣ робитаҳои иқтисодии худро торафт мустақкам менамуданд, кӯшиш мекарданд, ки дар ҳаёти сиёсии аморат ҳарчи бештар мавқею мақома дошта бошанд. Пешравони ҳаракати ҷадидӣ, ки аксар савдогарон ва бойзодагони Бухоро буданд, ҳарчанд тарафдори бартараф намудани ҳокимияти амир набуданд, аммо барои маҳдуд намудани ҳокимияти мутлақи амир мекӯшиданд. Аз тарафи дигар, онҳо низ барои ба тарзи нав тайёр намудани кадрҳои маҳаллии буржуазӣ, барои ҷорӣ намудани мактабҳои усули ҷадид (нав) ҳартарафа мададгори менамуданд. Ғояҳои ҷорӣ намудани тарзи нави (ҷадиди) усули мактабу маориф ба андозае шӯҳрат пайдо кард, ки ҳаракати навҳои умуҷан буржуазияи маҳаллӣ номи «ҷадид» ва «ҷадидӣ»-ро гирифт.

Як қисм зиёиёни пешқадами он замон, аҳли тараққипарвари илму адаб, махсусан гурӯҳе аз шоирону нависандагони равшанфикри он замон, ақидаҳои танқидии ҷадидиро нисбат ба мутлақияти амириву феодалӣ тарафдорӣ мекарданд, нисбат ба ғояҳои ҷорӣ намудани усули нави таҳсил ва барҳам задани тарзи кӯҳнашудаи программаи мадрасаҳои асри миёна хусни таваччӯҳе доштанд. Аз ин сабаб онҳо барои мактабҳои усули ҷадид китобҳои дарсӣ менавиштанд, дар асарҳои бадеии худ тарзи асримеёнагии ҳокимияти мустабиди феодалиро танқид мекарданд, халқро ба бедорӣ ва илму дониш даъват мекарданд, дар бораи ҳисси миллату ватанпарварӣ шеърҳо менавиштанд.

Буржуазияи маҳаллӣ дар мубориза ба муқобили чи аморати Бухоро ва чи мутлақияти подшоҳӣ сусту заиф буд. Зиёда аз ин идеологҳо ва роҳбарони ҷадидон дар лаҳзаҳои ҳалқунандаи муборизаи революционии халқӣ ба муқобили рӯҳи ҷанговари мардуми мубориз мебароманд, сафи пролетариати революциониро суст кардани мешуданд.

Ҳокимияти амир аз революцияи феввали Россия ва шӯру исёнҳои, ки бо таъсири революция дар Осиёи Миёна ва мулкҳои аморат ба вуқӯъ омада буд, ба тарсу воҳима афтод. Ӯ ба номи «Хуррият» (озодӣ) фармоне бароварда дар қорҳои давлатию ҳукумат баъзе ислоҳот ваъда кард, то хурӯчи оммуҷан пасттар ва сусттар кунанд. Буржуазияи маҳаллӣ ва роҳбарони мафкуравии онҳо—ҷадидҳову ҷавонбухориён ба нишони ташак-

кур ба амир дар Бухоро намоише ташкил карданд.. Амир ба муқобили ин намоиш мулло ва уламои реакциониро бароварда, ба дасти онҳо куштори мудқише ташкил намуд. Пас аз ин амир ба қатли унсурҳои демократӣ гузашт ва бо ин тахона-бисъёр шахсони равшанфикру тараққиҳохро ҷазоҳои сахт дод ва ба қатл расонд. Дар байни ин ҷазододагон С. Айни низ буд, ки ба зарбаи 75 ҷуби ҷаллодони амир гирифтोर шуд.

—Ҷорабинҳои реакционии амир қувваи бузург ва рӯҳи шикастнопазири оммаҳои революциониро паст карда натавонистанд. Мардуми меҳнаткаши маҳаллӣ бо роҳбарии синфи коргари рус ва Ҳартияи Коммунистӣ ба сӯи революцияи бузургии социалистӣ мерафт.

Ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна, ки Ҳаёти маданӣ ва адабӣ бо тараққиёти унсурҳои капиталистӣ ва дар бӣ ҳаёти мамлакат торафт бештар қорӣ шудани тарзи аврупоии зиндагӣ вобаста буд, ба ҳаёти маданият адабӣ бетаъсир намонд. Аввал ин ки дар шаҳрҳои калонтарини Осиёи Миёна, монанди Самарқанд, Тошқанд, матбааҳои литографӣ сохта шуданд, ки дар он на танҳо асарҳои шоиру нависандагони асрҳои гузашта, балки осори адибони муосир низ ба таъбир мерасид. Дар Бухоро, дар Қогон низ матбааи китобчоққунӣ ташкил гардид. Дар ин матбаа асарҳои Возех, Афзал-маҳдум, рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохин, китоби саеҳатномаи Мирзо Сироч «Тӯҳафи аҳли Бухоро», дар Тошқанду Самарқанд бошад, девонҳои Туғрал, Мирзо Ҳолӣи Самарқандӣ, асарҳои Васлий Самарқандӣ ва боз бисъёр таълифоти нависандагони дигар аз ҷоп баромаданд. Ҳамаи ин барои дар байни мардум зиёдтар паҳн шудани асарҳои адабӣ илмӣ ва шуҳрат ёфтани нависандагони гузаштаву муосири тоҷик аҳамияти қалоне дошт.

Дар шаҳрҳои Тошқанду Самарқанд, Фарғонаву Андиҷон ба забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ нашри чандин газетаву журнал ба роҳ монда шуд. Дар Самарқанд газетаву журналҳои «Оина» ва «Зарафшон», дар Бухоро газетаяи «Бухорои шариф» ва монанди ҳамин чанде рӯзномаву маҷалла ҷоп мешуданд.

Равияю маслаки ҳар яке аз ин рӯзномаҳо як хел набуд ва на ҳамаи онҳо манфиати оммаи меҳнаткашро ҳимоя менамуданд. Аммо дар ин рӯзномаву маҷаллаҳо хабарҳои сиёсӣ ва иқтисодии мамлакатҳои ҷаҳон, фикрҳои танқидӣ онд ба безабтию бетартибии қорҳои дохилии мамлакат, мақолаву материалиҳои адабӣ дар бораи тарғиби илму дониши дунёвӣ, дар бораи манфиат ва ғоидаҳои мактабҳои усули қадид ҷоп шуда менистод. Ҳамаи ин барои дар байни мардум васеътар паҳн шудани ғояҳои маорифпарварии шоиру нависандагони ин аср, барои ба сӯи афкор ва ғояҳои нав қушодани ҷашми хонандаи он давр нисбат ба нимаи дуюми асри XIX қадами қиддӣ ба пеш буд.

Ғайр аз газетаву журналҳои маҳаллӣ аз шаҳрҳои дигари

Россия, чунончи аз Қазон, Уфа, Оренбург, инчунин аз мамлакатҳои хориҷӣ низ газетаву журналҳо меомаданд, ки онҳо асосан дар байни аҳли илму адаб маълум ва машҳур буданд. Газетаи «Ҳабул-ул-матин» («Риштаи мустаҳкам») аз Ҳиндустон, «Чехранамо» аз Миср, «Вакт» аз Оренбург; «Тарҷумон» аз Боғчасарои Қрим аз ҷумлаи ҳамин матбуоти қорӣ буданд, ки онро мардуми босаводи Осиёи Миёна меҳонданд. Дар ин газетаҳо бисёр воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣю маданиятӣ мамлакатҳои хориҷӣ ва Россия дарҷ мегардиданд ва ин хабарҳо ба шумораи зиёди аҳолии Осиёи Миёна низ маълум мегардид. Ин вазъият низ назар ба ғафлатзадагӣ ва беҳабарии мардуми Бухорои феодалӣ ва умуман Осиёи Миёна, ки онро дар нимаи дуюми асри XIX дида будем, ҳодисаи хеле пешқадамонае буд.

Дар ҳаёти маданият он давр бештар роҳ ёфтани забони русӣ, ба ин забон шиносӣ пайдо кардани табақаҳои гуногуни аҳоли ва ба ин восита бо адабиёти сиёсӣю адабии русӣ шиносӣ пайдо кардани зиёиёни пешқадами он замон низ барои пешрафти умумии маданияту маориф аҳамияти калоне дошт. Бисёр зиёиёни маърифатнок ва равшанфикри он давр бо олимони рус, махсусан бо олимони шарқшинос ва мутахассисони соҳаи таъриху адабиёт ва маданияти тоҷик ошноӣ пайдо карданд, яққоя бо онҳо дар тадқиқ ва таҳқиқи гузаштаву ҳозираи таърихи маданияти худ ширкат мекарданд. Ҳаман ин барои ба ҳаёти маданият илмӣ Осиёи Миёна ва Бухоро таъсири нуфузи мусбат пайдо кардани маданияти пешқадами Россия аҳамияти калон дошт. Шавқу ҳаваси аҳли илму адаб ва мардуми босаводи тоҷик ба гузаштаи таъриху адабиёти худ ва бо усулҳои нав тадқиқ намудани он хеле афзуд. Дар ин асар ҳисси миллӣ ва ватанпарварии мардум, ки дар зарфи асрҳо дар таъсири мафкураи динию феодалӣ қариб аз байн рафта буд, то андозае ба ҷунбиш омад.

Барои пешрафти ҳаёти маданият илмӣ Осиёи Миёна қушода шудани мактабҳои усули нав ва тарғибу ташвиқи ин мактабҳо дар байни аҳолии меҳнаткаш низ аҳамият дошт. Дуруст аст, ки шумораи ҷунин мактабҳо дар он вақт чандон зиёд набуд, аммо ҳуди тарзи нави таҳсили мактаб ва ғояҳои тарғиби тарзи нави мактабу маориф барои равшаншудан ва тараққӣ ёфтани дараҷаи умумии афкори сиёсӣю иҷтимоӣ ва раванки майлҳои равшанфикрӣ дар байни табақаи васеътари аҳолии аҳамияти калоне дошт.

Дар ин мактабҳо ҳарчанд омӯхтани асосҳои дини ислом нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, заминаҳои ҷаҳдиасраи таҳлили сҳоластикӣю ибтидоӣ аз байн рафт. Дар мактабҳо асосан илмҳои, ки бештар ба ҳаёти инсонӣ фоидаву манфиате меоварданд, монанди ҷуғрофия, табиатшиносӣ, ҳисоб ва ғайра омӯхта мешуданд. Омӯхтани забону адабиёти тоҷик низ дар мактаб мавақеи муҳим пайдо кард. Материалҳои арабӣ навишташударо камтар ёд карда, бештар шеърҳои ҳикоятҳои, ки мазмуни аҳ-

лоқи зиндагӣ доштанд, мехонданд, азхуд мекарданд. Чунин тарзи таҳсил махсусан дар китобҳои барои мактабҳои ибтидоӣ навиштаи С. Айнӣ, Абдулқодири Шақури Самарқандӣ, муаллим Раҳматуллозода ва дигарон хеле хуб ифода ёфта буд. Шоиру нависандагон махсусан барои китобҳои дарсӣ синну соли бачагонро ба ҳисоб гирифта, шеърӯ ҳикоятҳо менавиштанд.

Чунин тағйиротҳои соҳаи маорифу маданият бетаъсир намонданд ва барои равнақи ин адабиёт ба андозаи зиёде аз омилҳои муҳимме ба шумор мерафтанд.

Чунонки дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX дида будем, дар ибтидои асри XX низ синфи ҳукмрон дар идеология ҳукмрон буд, ки ин дар ғояву мазмуни адабиёти ҳимоякунандаи манфиатҳои ин синф зоҳир мегашт. Азбаски дар аввали асри XX дар Бухорои феодалӣ ва мулкҳои мустамликавии Осиёи Миёна синфҳои ҳукмрон бойҳову феодалҳо буданд, дар адабиёт низ ғояву ақидаи ҳукмрон буд, ки манфиати ҳамин синфу табақаҳои ҳукмронро мудофия мекард. Мазмун ва ғояҳои асосии ин адабиёт асосан давоми ҳамон равия ва мавзӯҳои буданд, ки мо онҳоро дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX дида будем. Аммо дар ин адабиёт ба муносибати ба майдон омадани синфи нави буржуазияи маҳаллӣ мавзӯ ва афкори нави низ ба вучуд омад, ки он ба тарафдории манфиатҳои ҳамин синф нигаронида шуда буд.

Дуруст аст, ки буржуазияи миллӣ барои тайёр кардани кадрҳои маҳаллӣ, барои ривочу равнақи саноату тиҷорати худ ташкили мактабҳои услуби нав ва ҷорӣ намудани усули нави мактабу маорифро тарғибу ташвиқ менамуд. Аз ин сабаб дар осори адабии шоиру нависандагони тарафдори буржуазияи маҳаллӣ низ ғояҳои маърифат ва илму донишу тарзи нави донишомӯзӣ дида мешуд. Аммо баробари ҳамин дар қисми зиёде асарҳои адабиёти тарафдори буржуазияи маҳаллӣ мо мавзӯҳои миллатчигӣ, пантуркистӣ ва исломпарастиро мебинем. Тарғиби ин идеяҳо барои он буд, ки буржуазияи маҳаллӣ дар истисмори халқи худ мустақил шавад ва тамоми риштаҳои иқтисодиро ба даст худ дароварад. Ин ҷо мақсади аз истисмор озод намудани оммаи меҳнаткаш дида намешуд. Аз ин ҷиҳат дар асарҳои манзуму мансури адибони буржуазияи маҳаллӣ, ки баъзан дар зерӣ пардаи унвони «ҷадид» низ мебароманд, тарғиби ватану миллатпарастӣ на маънои ватандӯстии интернационалӣ дошт, балки дар доираи маҳдудияти миллӣ ба манфиати мустаҳкам шудани мавқеҳои иқтисодии буржуазияи маҳаллӣ нигаронида шуда буд. Дар асарҳои адабӣ тарғиб шудани ақидаҳои миллатпарастӣ аз ин ҷиҳат моҳияти реакционӣ дошт ва оммаро аз роҳи муборизаи революционӣ дур мекард.

Ғоя ва мавзӯи дигари реакционӣ, ки дар адабиёти ҷаҳидаи намоёндагони буржуазияи маҳаллӣ мавқеи қалоне дошт, тарғиб ва ташвиқи идеяҳои панисломӣ — яъне исломпарастӣ

буд. Ин ғоя низ дар мохияти реакционии худ аз ғояҳои миллатчиғи камтар набуд. Зеро ҳам адибу шоирон ва ҳам мафкурарачиёне, ки ин ғояро тарғиб менамуданд, чунин мақсаде доштанд, ки халқҳои Осӣи Миёнаро дар зери байрақи ислом як карда, аз таъсири революцияи наздикомадаи Россия бароварда, ба итоат ва ҳимояи дигар мамлакатҳои империалистӣ гузоранд.

Хулоса, дар адабиёти феодалию динии ибтидои асри XX ғояҳои нави реакционии пантуркистӣю панисломӣ ва миллатчиғии маҳдуд илова гардид, ки ин бо пайдо шудани табақаҳои нави буржуазияи милли маҳаллӣ саҳт вобаста буд.

Аммо унсурҳои демократӣе, ки дар ҷамъияти он давр вуҷуд доштанд, инчунин рӯҳи умумии революционӣе, ки дар ин давр дар тамоми мамлакат ҳукмрон буд, барои пайдо шудани ғояву мавзӯҳои пешқадам дар адабиёт заминаи мустаҳкам гардиданд.

Дар адабиёти ибтидои асри XX ғоя ва афкори пешқадаме, ки дар эҷодиёти шоир ва нависандагони тараққипарвари нимаи дууми асри XIX ифода меёфт, ҳамчунон мавқеи муҳимме дошт. Аммо олими маъруфи охири асри XIX ва аввали асри XX Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё, шоирон Нақибхон Туғрал, Абдурахмони Тамкин, Тошхоҷаи Асирӣ, Ҳоҷӣ Ҳусейни Хатлонӣ (Қўлобӣ) анъанаҳои адабиёти тоҷики замони Аҳмади Донишро дар асарҳои худ бо муваффақият давом медоданд. Ҳамон мавзӯи танқиду ҳаҷви иллатҳои иҷтимоии давр, шикоят аз беқадри илму дониш, мазаммати зулму ситам ва беадолатии табақҳои ҳукмрон ва зумомдорони давлат, танқиди уламои ҷоҳил ва намояндагони мутаассиби дини расмӣ, танқиди ахлоқи разилаи аҳли дарбор ва умуман табақаи ашроф—ҳамаи ин мавзӯҳо ва оҳангҳо дар эҷодиёти шоиру нависандагони ибтидои асри XX дар шакл ва дараҷаҳои гуногуни инъикоси бадеӣ дида мешуд.

Аз ҷиҳати шакли бадеӣ, сабку услуб ва воситаҳои тасвири бадеӣ низ аксари ин шоирон аз пай суннат ва анъанаҳои адабиёти мутақаддами худ мерафтанд. Албатта, дар сабку услуб роҳи содданависӣ ва ба забони омма наздик кардани забони назму наср дар ин давр бештар васеъ мешуд. Махсусан забони насри бадеии бисёр нависандагони пешқадами ин аср хеле сода ва аз тақаллуфоту тумтароқиҳои бемаънӣ ба дараҷаи зиёде ҳолӣ шуд. Дар ин бобат эҷодиёти яке аз намояндагони адабиёти ин давр Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё хеле ҷолиби диққат аст.

Шарифҷон-маҳдум соли 1868 дар Бухоро дар онлаи олими машҳур ва арбоби намоени ҳукумати амири таваллуд шуда буд. Вай дар назди падари худ, ки ҳам олим ва ҳам шоир буд, маълумоти хеле хубе гирифт. Садри Зиё аз хурдӣ ба адабиёт шавқу ҳаваси калоне дошт ва аз китобхонаи падараш китобҳои таърих ва девонҳои шоиронро хонда, дар ин соҳа донишмандӣ забардасте шуд. Вай чанд сол ба қозигии туманҳои гуногуни

Бухоро таъин мешуд, гоҳо ба ягон айбе аз мансабаш гирифта мешуд. Унвони «садр» низ ба ӯ ба туфайли қорҳои маъмурии аморатро иҷро карданиш дода шудааст. Вай ҳамчун шоир ва нависанда дар он давр шӯҳрати қалон дошт ва дар асарҳои адабиаш «Зиё» таҳаллус мекард. Садрӣ Зиё баъди революцияи халқии Бухоро дар маъмурияти ҳукумати халқии Бухоро чанде қор карда, баъд ба нафақа баромада то вафоташ, яъне то соли 1931 бо қорҳои эҷодӣ машғул буд.

Садрӣ Зиё яке аз шахсони бомаърифат ва маорифпарвари замони худ буд. Вай барои тарғиб ва интишори ғояҳои пешқадами маорифпарварии Аҳмади Дониш, Возех ва Шохин бисёр хидматҳои босазо кардааст. Бо саъю кӯшиши ӯ «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш, «Савонех-ул-масолик»-и Возех, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохин ва бисёр осори муҳими адибони нимаи дуюми асри XIX чамъ ва дар нусхаҳои гуногун китобат карда шуданд. Ба ин восита маҳсули адабӣ ва мазмуни ғоявии ин адибони пешқадам ва тараққипарвар дар ибтидои асри XX боз ҳам зиёдтар шӯҳрату нуфуз пайдо кард ва барои ривочи афқору ақидаҳои пешқадам дар адабиёти ин давр нақши намоёне гузошт.

Худи Садрӣ Зиё низ аз таърихи адабиёти гузашта ба аҳволу осори адибони муосираш чанде тазкира, аз тарҷуман холи хаттотони машҳури форсу тоҷик тазкираи манзум таълиф намуд. Доир ба таърихи халқҳои Осиеи Миёна низ чанде рисолаҳои мухтасар навишт. Садрӣ Зиё барои бо таъриху зиндагии халқҳои дигари ҳамсоя, махсусан ба мақсади бо таърихи халқи рус шинос намудани мардуми Бухорои амирӣ онд ба таърихи ин халқҳо асарҳои мухтасари оммафаҳм низ таълиф намудааст. Садрӣ Зиё аз воқеа ва ҳодисаҳои муҳимтарини замони ҳукмрӯбии ду амири охирини Бухоро—Абдулаҳад ва Олимхон, аз аҳвол ва лаҳзаҳои ҷудоғонаи зиндагии шоирони нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX ёддошҳои худро ба тарзи асарӣ бадеии хотиравӣ (мемуарӣ) низ навиштааст. Садрӣ Зиё дар ин асарҳо кӯшиш намудааст, ки ҷихатҳои манфии пуриллати чамъият ва давлати амириро нишон диҳад, образи шахсони пешқадам ва тараққипарварро, ки фаъолияти адабии худро ба муқобили разолати он замон равона карда буданд, равшан ва барҷаста нишон диҳад.

Аксари асарҳои Садрӣ Зиё, ба ғайр аз тазкираи шоирон ва хаттотон, ҳамагӣ ба наср навишта шудаанд. Забони насри асарҳои Садрӣ Зиё дар ниҳояти равонию соддагӣ аст. Вай дар тасвири бадеӣ ҳамон роҳи реалистонаи Аҳмади Донишро давом дода, забони асарҳояшро боз ҳам соддатар ва ба забони гуфтугӯӣ наздик намудааст. Аз ин ҷихат асарҳои мансури Садрӣ Зиё дар ривочи забони адабии тоҷик ва насри бадеии он бо роҳи нави содданависӣ ва тасвири реалистӣ дар ибтидои асри XX таъсир ва аҳамияти қалон доштанд.

Равияи пешқадами адабиёти ибтидои асри XX, ки дар эҷо-

диёти шоиру нависандагони номбурда бештар зоҳир мегашт, харчанд бо воқеаҳои иҷтимоию сиёсии он давр сахт марбут буд, аммо дар он ханӯз на ҳамаи ҷараён ва майлҳои сиёсии давр инъикос ёфта буд. Ин қисмати адабиёт ханӯз дар мавзӯӣ ва ғояву мазмун қадаме ба пеш гузошта бошад ҳам, дар шаклу истифодаи воситаҳои бадеӣ бо анъанаҳои классикӣ сахт вобаста буд. Чунончи, шоирони пешқадами ин давр Туғрал ва Тамкин, ки дар ашъорашон фикрҳои нисбат ба замонашон пешқадам хеле бисёр буд, ханӯз ҳам побанди тақлиди сабки бедилӣ буданд, ки аз ин сабк шоирони пешқадами нимаи дуюми асри XIX, мисли Шохину Ҳайрат кайҳо даст кашида буданд. Монанди ҳамин образҳои анъанавӣ ва тақлидии классикӣ дар эҷодиёти дигар шоирони ин роҳу салиқа низ дида мешуд.

Аммо дар равияи пешқадами адабиёти ин давр ҷараёни нави адабӣ ба вуҷуд омад, ки дар он ҳамон пешрафтҳои маданӣ ва майлҳои равшанфикрии зиёӣони он давр акс ёфта буд. Дар ин адабиёт махсусан мавзӯи ҷорӣ намудани тарзи нави мактабу маориф ҷои намоёнеро гирифта буд. Дарвоқеъ ҳам ҷорӣ намудани чунин усул дар ҳаёти мадания маънавии халқ табaddулотӣ ҷиддии мусбате ба вуҷуд меовард. Аз ин сабаб дар эҷодиёт ва умуман дар фаъолияти адабии шоиру нависандагони пешқадами ин давр ҳам корҳои ташкил намудан ва ҳам дар шаклҳои бадеӣ тарғиб намудани тарзи нави мактабу маориф ҷои намоёне ишғол намуд.

Намоёндагони ин ҷараёни нави адабӣ — Садриддин Айний, Мирзо Сирочиддини ҳаким, Асирӣ, Сиддиқии Аҷзӣ, Абдулвоҳиди Мунзим ва ғайра ҳам аз таъсискунандагони мактаби нави, ҳам аз муаллифони китобҳои дарсини ин мактабу, ҳам аз шоиру нависандагоне буданд, ки мавзӯи мактабу маорифи тарзи навро дар асарҳои худ ба мадди аввал гузошта буданд. С. Айний дар бораи фонди мактаб ва аҳамияти он барои равнақи инсонӣ чамъият чунин навишта буд:

Бе ҷои ҳасадро кадре набошад,
 Чисм аст инсон, ҷон аст мактаб.
 Аз мактаб ояд осониши дил,
 Марғуби дилҳо з-он аст мактаб.
 Бемактабонро набвад ҳаёте,
 Об аст мактаб, нон аст мактаб
 Саъд аст мактаб, хайр аст мактаб,
 Ин аст мактаб, он аст мактаб
 Дар чашми биниш нур аст дониш,
 Дар ҳисми дониш ҷон аст мактаб
 Дар моҳии ҷон об аст ирфон,
 Дар мурғи ирфон дон аст мактаб.

Дар шеърҳои осори адабии шоир ва нависандагони ҷараёни нави адабӣ тарғиб ва ташвиқи омӯхтани илму дониши аврупоӣ низ мавқеи калоне дошт. Ин шоиру нависандагон мегуфтанд, ки илму дониши дуньявӣ, ки барои чамъият зарур аст, дар Авру-

пою Россия хеле таракќи кардааст ва ин илмхо барои пешрафти он мамлакатхо омили асосӣ гардидаанд. Барои омӯхтан ва аз худ намудани илмҳои нави дуньявӣ калиди ягона, забони русиро медонистанд, зеро дар ин забон роҷеъ ба риштаҳои гуногуни илму техника асарҳои гаронбаҳоеро эҷод шудааст, кашфиёт ва ихтирооти олимони рус ба аҳли олам маълум гаштааст. Аз ин сабаб омӯхтани забони русӣ—ба дари илму дониши дуньявӣ, ба дари маданияти аврупоӣ роҳ ёфтани буд. Аз ин ҷост, ки Аҷзӣ дар яке аз шеърҳои худ мардумро ба омӯхтани забони русӣ даъват намудааст:

Мусулмонон чаро дар мактаби рус?
Намехонанду месозанд номус?

Аз ин номус нуқсонҳо биебанд,
Шавад рӯзе, ки ҷуянду наббанд.

Дар мавзӯоти шоир ва нависандагони ҷараёни нави адабиёт тарғиб ва ташвиқи интишори матбуот ва умуман ҷоп ва нашри адабиёти навин низ ҷои муҳимро дошт. Онҳо дар асарҳои бадеии худ ба ҳар роҳу восита таъкид ва талқин менамуданд, ки дар байни мардум интишор ёфтани матбуоти ҷорӣ барои бедории шууру афкори мардум, барои ба сӯи илму маърифат ҷалб намудани табақаҳои васеи омма аҳамияти калоне дорад. С. Айни дар як шеъри худ бо хондани китобҳои гузашта, аз қабилҳои «Замчинома» ва «Абӯмуслимнома» дар ҳоби гафлат вақт гузаронидани мардумро аз забони худ хикоят намуда менависад, ки рӯзномаҳо ҷӣ гуна дидани ӯро ба воқеаҳои ҷаҳон ҷушоданд:

Буд ҷои рӯзнома «Замчинома» бар кафам,
Бо камоли шавқ «Бу Муслим» кироат доштам.
«Тарҷумонӣ» кард «Аҳволи замон» аз ҳоли ман,
«Вақт»-ро дар пеши худ «Мирёти ибрат»¹ доштам.
Дар ҷаридномаи аъмоли худ дидам аён,
Нек санҷидам, ки як олам қабоҳат доштам.

Дар адабиёти ҷараёни нави адабиёт мутлақияти амир ва тарзи мустабидонаи ҳукмронии давлати аморат низ саҳт танқид карда мешуд. Дуруст аст, ки намояндагони ин адабиёт ҳанӯз мисли Аҳмади Дониш роҳи аз ин разолат ва қабоҳати иҷтимоӣ наҷот ёфтаниро ба майдон нагузошта буданд, аммо танқиди иҷтимоии онҳо ба муқобили сохти пӯсидаи аморат дар шароити болоравии ҷунбишҳои революционии умумӣ аҳамияти муайяне дошт. Ҳарчанд дар ин танқидҳо роҳи революционии азнавсозии ҷамъияти феодалии аморат нишон дода намешуд, аммо дар роҳи таракқиёт ва ривожу раванги иқтисодиву сиёсӣ ва пеш-

¹ «Тарҷумон», «Аҳволи Замон», «Вақт», «Мирёти ибрат» — номи рӯзномаҳои буданд, ки зиёни он замон меконданд

рафти чамъияти монети калон будани сохти феодалиро аз чиҳати бадеӣ тасвир ва тасдиқ намудан мавзӯи хеле муҳиме дар адабиёти он давр ба шумор мерафт.

Дар баъзе асарҳои намоёндагони адабиёти ҷараёни нави адаби дараҷаи пасти иқтисодии Осиёи Миёна, махсусан аморати Бухоро, ки ҳукумати подшоҳӣ онро ба манбаи ашъеи хоми худ табдил дода, дар бораи пешрафти иқтисодӣ ва раванқи корхонаҳои саноати ғамхорӣ намекард, мавзӯи тасвири бадеӣ қарор гирифта буд. Аз ҷумла ин мавзӯро Мирзо Сирочи ҳаким дар асари машҳураш «Тухафи аҳли Бухоро» муфассал тасвир намулдаст.

Ба ҳамин тариқа, ҷараёни нави, ки пас аз революцияи соли 1905 дар адабиёти тоҷик ба вучуд омад, бо мавзӯ ва мазмунҳои нави тасвири бадеӣ қадами ҷиддие ба пеш буд. Ин адабиёт на танҳо дар тасвири мавзӯ ва оҳангҳои нави, балки дар эҷоди сабку услуби тоза, воситаҳои нави тасвири бадеӣ, дар демократӣ кунонидани забони асарҳои бадеӣ низ нақши намоёне гузошт. Махсусан асарҳое, ки барои рӯзномаҳо ва китобҳои дарсӣ навишта мешуданд, дар ниҳояти соддагӣ ва равонию рехтагӣ буданд. Чунончи, С. Айни дар ҳикояти «Закӣ» дар китоби дарсии худ «Тазҳиб-ус-сибён» навиштааст:

«Дар фасли баҳор, рӯзи шанбе дар мактаб «имтиҳон мешавад» гуфта хабар дода буданд. Аз имтиҳон як рӯз пеш Закиро падараш дар шаҳр тамошо кунонида мегашт. Гузорашон ба бозори китоб афтод. Закӣ як ҷилд китоби мусаввари хушхатро дида, аз падараш илтимос намуд, ки ҳамин китобро чиҳати ӯ бихарад. Падараш ваъда намуд, ки ҳаргоҳ пагоҳ дар имтиҳон ба дараҷаи аввали синф гузарӣ, ҳамин китобро ба ту гирифта медиҳам».

Содда ва ба ҳаёт наздик шудани забон ва дар тасвири бадеӣ ба роҳи реалистӣ дохил шудани воситаҳои бадеӣ ва сабку услуби адаби барои дар доираи васеи омма паҳн шудани ғояву мазмунҳои пешқадами адабиёт аҳамияти хеле калон дошт. Ҳамаи ин барои шаклҳои нави адабиёти революционии тоҷик, ки баъди Революцияи Кабири Октябр ба вучуд омад, заминаи мустаҳкаме буд.

ТОШХОЧАИ АСИРӢ

Шоирӣ намоёни ибтидои асри ХХ Тошхоҷаи Асирӣ соли 1864 дар шаҳри Хучанд (Ленинободи ҳозира) таваллуд шудааст. Падари ӯ бо ҳунари тарошидани сангҳои осие машғул буд. Асирӣ низ аз кӯдакӣ дар назди падараш ҳунари сангтароширо омӯхта ва дар ин ҳунар устони моҳир шуд. Асирӣ маълумоти ибтидоиро дар мактаби кӯхнаи Хучанд гирифт. Вай аз хурдсолӣ ба шеърӯ адабиёт шавқи калоне дошт ва аз ҷавонӣ ба шеърнависӣ машқ мекард.

Баъд аз хатми мактаби ибтидоӣ Асирӣ барои давом додани таҳсили илм ба шаҳри Хӯқанд меравад. Ба сабаби он ки ин шаҳр ба ҳайати империяи Россия дохил буд, дар ин ҷо таъсиру нуфузи илму маданияти рус низ хеле калон буд.

Асирӣ дар муддати дар Хӯқанд буданаш бо намоёндогони доираи адабии ин шаҳр ошно шуд, бо шоири намоёни ўзбек Фурқат дўсти наздик шуд. Фаъолияти шоирии ӯ низ дар ҳамин солҳо ривоч ёфт. Вай ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ шеърҳо мегуфт.

Асирӣ тарзи бади усули таҳсили мадрасаҳои Хӯқандро нарасандид ва таҳсили мадрасаро тарк намуд. Аммо вай ба тарзи мустақил таъриху адабиёти форсу тоҷик, илмҳои табиию риёзи (ҳисобу математикаи шарқ)-ро хеле хуб омӯхт. Асирӣ дар муддати дар Хӯқанд буданаш забони русиро низ мустақилона омӯхта, дар гуфтугӯи ва навиштани ин забон дониши мукаммале пайдо кард. Асирӣ журналҳои дар Осиеи Миёна ба забони туркию тоҷикӣ мебаромадагиро мунтазам меомӯнд, ба воситаи журналҳои, ки аз ҷойҳои дигар ба забони русиву туркӣ мегирифт, аз воқеаҳои муҳимтарини ҷаҳон хабардор мешуд.

Асирӣ баъди истиқомати ҳаштсола дар Хӯқанд ба Хучанд баргашт. Вай дар ин шаҳр бо ҳунари меросии падараш машғул шуда, аз ҳосили касби дасти худ рӯз мегузaronид. Асирӣ, дар байни мардум бо шеърҳои худ шӯҳрати калон пайдо кард. Вай то охири умр ба ҳеҷ ҳокиме ё амире шеъри маддоҳона набахшидааст, баръакс дар бисёр шеърҳои хислатҳои бад ва разилаи синфи дороро саҳт танқид кардааст. Асирӣ соли 1915 дар шаҳри Хучанд вафот ёфт.

Асирӣ дар вақти зиндагиаш шеърҳои худро ба ягон девоне ҷамъ накардааст ва маҷмӯаи худро низ ба ҷоп нарасондааст. Мероси адабии Асирӣ асосан аз назм иборат аст. Ашъори вай аз ҷиҳати жанр ғазал, қитъа, рубоӣ, мухаммас ва ҷанде маснавиҳо дар бар мегирад. Аз ҷиҳати мавзӯ бошад, мероси манзуми ӯро шеърҳои лирикӣ, ҳаҷвӣ, маснавиҳои хурд, инчунин шеърҳои гуногуни дар мавзӯҳои ҳаёту зиндагии мардум навишташуда ташкил медиҳанд. Асирӣ ба забони ўзбекӣ низ шеърҳо навиштааст.

Асирӣ дар аввали фаъолияти эҷодии худ

Мавзӯҳои асосии ашъори Асирӣ ҳанӯз дар зери таъсири назми тақлидӣ буд.

Аммо аз ибтидои асри ХХ сар карда, дар шеърҳои ӯ таъсири ҷараёни нави адабӣ хеле пурзӯр шуд. Асирӣ аз тасвири умумӣ ва тараннуми анъанавии ишқу ошиқӣ даст кашада, ба ҳаёти воқеӣ, ба масъалаҳои рӯзмарраи зиндагии мардум бештар муроҷиат мекардагӣ шуд. Дар шеърҳои вай мавзӯҳои муҳимме, ки аҳли ҷамъияти он замонро бештар ба ҳаяҷон меоварданд, торафт зиёдтар роҳ меёфтанд. Яке аз ин мавзӯҳои муҳимми он давр мардумро ба сӯи мактаби нав, ба омӯхтани илмҳои дунявӣ (ба муқо-

били илмҳои динӣ) тарғибу ташвиқ кардан буд. Асири фонда ва манфиатхоро, ки аз усули нави мактабу маориф ба мардуми меҳнаткаш мерасид, ба хубӣ фаҳмид. Вай меид, ки мактабҳои усули кӯхна, ба бачагон саводно бо тарзи хеле бад меомӯзонанд, дар натиҷа бачагон аз мактаб танҳо дуову оятҳои қуръонро қур-қурона азбӯд карда мебаромаданду аммо хати муқаррариро навишта, китобҳои маълумро хонда наметавонистанд. Бинобар ин Асири ба муқобили арбоби дини ислом ва муллоҳои қуҳпапараст ногарсона баромада, мактаби кӯхнаро саҳт танқид карда навишта буд:

Махон ту мактаби деринаро мумидди¹ камол,
Хазор мартаба з-ин раҳ фаротар асту байд².

Асири ба кӯдакон насихат мекард, ки на барои амалу мансабҳои калон, на барои саллаву чомаҳои шохиву беқасаб, балки барои манфиати ҷамъияту инсоният илму дониш омӯхтан лозим аст. Ба ин мақсад пеш аз ҳама илмҳои дуньявӣ, яъне илмҳои барои зиндагӣ одам заруриро омӯхтан лозим аст. Вай ин фикрро дар як шеъри худ, ки ба тариқи насихат ба фарзандаш навиштааст, чунин баён мекунад:

Биё, эй нури чашму ҷони дида,
Зи ман бишнава яке панди ҳамида³,
Зи илму касби обо⁴ туша андӯз,
Дигар илму забони аср омӯз.
Ҳамон илме, ки дунё созад обод.
Ту ро созад зи банди ҷаҳл озод.

Асири муллою уламои расмиро, ки зоҳиран худро олим талошида, барои савлату ҷиддият саллаҳои калон дар сар карда дар амал аз илмҳои зарури зиндагӣ маҳрум буданд, саҳт танқид кардааст. Ин муллоҳои ҷоҳил на танҳо ба худ карру фардоштанд, балки барои дар байни мардум ҷорӣ шудани мактабу маорифи нава монетаи калоне буданд. Аз ин сабаб Асири онҳоро дар зери танқиди саҳте гирифтааст. Ин танқид махсусан дар як шеъри ӯ, ки дар ҳаққи як фақеҳи саллакалон ба тариқи ҳаҷв навишта шудааст, хеле равшан садо медиҳад. Дар ин шеър фақеҳ—олими илми дини ислом, ҳамчун тимсоли шахси мутақаббири мағзпуч ва ҷоҳили гузаро тасвир шудааст:

Фақеҳе рӯзе аз роҳи баиде,
Ба сар як куллаи кӯҳи сафед,
Ҳамеомад ба тарфи ман хиромон,
Ту гӯӣ сӯи Рустам деви Аквон.

¹ Мумидд — ёридиҳанда.

² Байд — дур

³ Ҳамида — хубу писандида.

⁴ Обо — падарон

Чу омад бар сари ман рост истод,
 Сафи алломатӣ оросту истод.
 Бар ӯ гуфтам: — Ба сар ин борат аз чист?
 Мисоли гунбад ин дасторат аз чист?
 Ҷавобам дод, к. — Ин даъби киром¹ аст,
 Шнори суннати хайр-ул-аном² аст.
 Дигар алломагон ин гуна банданд,
 Чу ман алломай вақтам, чӣ ханданд?
 Бад-ӯ гуфтам: — Агар аллома боши,
 Чаро дар зери ин аммома³ бошӣ?
 Агар алломай, аммоаат чист?
 В-агар аммомай, алломаат кист?!

Асирӣ аҳволи бади зиндагонии мардуми меҳнаткашро, ки онҳоро ҳам бою феодалҳои маҳаллӣ ва ҳам мустамликадорони рус истисмор мекарданд, медид ва бар ҳоли онҳо хайрхоҳӣ мекард. Вай дар шеърҳои худ амалдорону мансабдоронро танқид менамуд. Чунончи, шоир дар як шеъраш як мироби фиребгарро, ки ба деҳқонон об надода, заминҳои онҳоро аз бегобӣ месӯзонд, бо ин суханҳои тезу тунд танқид кардааст:

Хушку беобу чамъ пажмурда,
 Сабзаҳо шуд ба марг⁴ чун беда.
 Хокпош аст деҳқони фақир,
 Донааш кам, қазош дуздада,
 Оби онро, ки ту ҳам медуздӣ,
 Нолад ӯ ру ба хок молида.
 Чанд резад фақир бар лаби чӯ
 Обро дида об аз лида?

Асирӣ дар муқобили уламои расмии мутаассиби дин, ки зидди ҳар гуна навигарӣ ва пешрафтҳои илмию техникӣ мебаромаданд, ба воситаи ашъори худ ба ихтирооти техникӣ дар байни омма ҳусни тавачҷӯҳ ва тарафдорӣ пайдо мекунонид, барои ба зиндагии мардум дохил шудани самараи ихтирооти ақлу хиради инсонӣ кӯшиш мекард. Чунончи, ӯ дар як шеъраш таъриф кардааст:

Ба гӯшам мерасад сози фусунсози грамофун,
 Дихад бар пайкари чон сози овози грамофун.
 Аҷаб аъҷубаи навихтирое, тозанншое,
 Қунад анҷом хатми нағма оғози грамофун.
 Навои дилхарошаш мекунад ҷону чигар пора.
 Мақоми «Чоргоҳу» «Гирья» пардозии грамофун
 Адилаш⁵ кам, мисолаш нодиру камъоб монандаш,
 Асир, алқисса, гӯ олам даҳанбозӣ грамофун.

Ақида ва афкори пешқадамонаи Асирӣ нисбат ба ихтирооти ақли инсонӣ ва маҳсули меҳнати одамон маҳсусан дар як ман-

¹ Даъби киром — одоби эҳтиром.

² Хайр-ул-аном — одамони иск.

³ Аммома — дастор, салта.

⁴ Марг — алафзор, маргзор.

⁵ Адил — монанд.

зумае, ки дар он воқеаи кушода шудани канали Бегобод тасвир шудааст, хеле равшан ифода ёфтааст.

Дар аввали солҳои нӯҳсадум дар даштҳои беобу сӯхтаи Бегобод аз дарёи Сир бо кӯшишу лоихаҳои инженеру олимони рус канали аввалин сохта шуд. Ҳарчанд ин канал моли капиталистони рус буд, аммо Асири ба даштҳои беоб бароварда шудани оби ҳаётбахшро дар зиндагии халқҳои Осиёи Миёна як воқеаи ниҳоят калон ҳисоб кард. Аз ин ҷост, ки дар воқеаи кушода шудани ин канал маснавии махсусе навишт. Асири дар аввали маснави аҳволи пештараи дашти беоби Бегободро мухтасаран тасвир намуда менависад:

Ки дар иқлими Тӯрон буд даште,
Чӣ даште — қобили эҳёю киште...

Асири менависад, ки дар ин дашти сӯхтаву беоб мардум бо мошини қувваи бозуяшон ҷӯйбори калоне кушоданд. Шоир дар чанд мисраъ бо хусни тавачҷӯҳ аз кори мошинҳои пуриктидори он замон сухан меронад. Асири, ки худ дар кушода шудани ин канал иштирок карда буд, сипас ба тасвири канал мегузарад. Дар ин ҷо вай махсусан ба иншоот ва тарзи нави сохти канал диққат додааст ва кӯшидааст, ки хонанда аз ин аъҷубаҳои техника ва илми нав хабардор шавад. Ӯ менависад:

Бараш ҳаштод олчин дар таоруф¹,
Бувад қаддаш, надонам, лояоруф²,
Даҳонаш ёздаҳ дарвоза дорад,
Ба ҳар як сегазӣ андоза дорад.
Бувад дарвозаҳо з-оҳан мурассас³,
Ба фатҳулбоб⁴ як мошин мухассас⁵.
Ба болояш пуле аз оҳан иншо,
Ба услуби санооти Урупо.
Лабу тахташ ҳама аз сангу семин⁶
Мураттаб гашта ҳамчун кӯхи сангин,
Агар он ҷумла дарҳоро кушоянд,
Тамоми оби Сайхунро рубоянд.

Асири дар маснавияш ба хонанда нишон медиҳад, ки аз кушода шудани чунин иншооти калон руси мусулмонҳо баробар хурсанду шод буданд, зеро об ба дашти хушкӯ сӯхта ҳаёт меорад ва ҳамаи ин барои инсон манфиати калоне дорад. Асири маросими ба канал ҷорӣ шудани қатраҳои аввалини обро чунин тасвир намулдаст:

1 Таоруф — дидану дониш.

2 Лояоруф — доништанашаванда.

3 Мурассас — маҳкам.

4 Фатҳулбоб — кушодани дарвоза.

5 Мухассас — махсус.

6 Семин — цемент.

Ба қадри шибре з-он дарҳо кушуданд,
Ба чашми ҷумла меҳмонон намуданд.
Муслмонон лаби таҳсин кушуданд,
Садон «ура»! урусо суруданд.

Асирӣ ба воситаи тасвири чунин як воқеаи бузург, аз як тараф, меҳост нишон диҳад, ки кишвари ӯ, халқи вай то имрӯз то чӣ андоза дар пасмондагию ҳаҷолати асримиёнагӣ умр ба сар мебарад.

Аҳмади Дониш техника ва пешрафтҳои илмии кишварҳои дигарро тасвир намуда навишта буд, ки инсон барои ободии дунё ва кашфи сирру асрори замин, кушодани боғариҳои зер замин халқ шудааст. Асирӣ акнун ҳамин ақидаҳои Донишро давом дода, ба воситаи тасвири дигаргунӣ, ки дар кишвари ӯ бевосита аз илму техникаи нав ба вучуд омада буд, менависад, ки инсон бояд аввалан ба таҳқиқ ва тадқиқи боғариҳои замин кӯшиш намояд, донанд, ки аз қувваи табиӣ барои манфиати инсон чӣ самараҳо бардоштан мумкин аст:

Ба аҳволи замин бояд расад баст,
Дар ин шебу фароз оё чӣ сир ҳаст?
Гараз з-он кӯхсору чашмасораш,
Чӣ бошад маънии абри баҳораш?
Чаро бар сатҳи хок «фтод анҳор»¹
Чаро бар қуллаи кӯҳ аст ашҷор?²
Аз ин кӯхсорҳо мазмун чӣ бошад?

Ба табъаш мояи макнун³ чӣ бошад?
Фазон даштро паҳноӣ аз чист?

Хиёми абро болоӣ аз чист?
Аз ин саҳрои бесомон чӣ ҳезад?
В-аз он чатри сияҳ найсон чӣ резад?

Дар шароите, ки олимони ва арбоби дину давлат, махсусан уламои расмии дин, ки тамоми ҳодисаҳои табиатро чун сирри кушода ношудани ва фаҳмиданашудани қувваи илоҳӣ тавсиф мекарданд, чунин мисраъҳои Асирӣ барои аз ғафлатзадагӣ бедор кардани мардум аҳамияти калон дошт. Ӯ рӯирифт менависад, ки инсон бояд донанд, ки чаро борон меборад, пайдо шудани дарёҳои сабаб чист, дар зерини ин кӯҳҳои баланд чӣ сарвату боғариҳо ниҳон бошад. Инсон набояд ҳамаи инро як қувваи илоҳӣ гуфта, аз тадқиқи таҳқиқи он даст кашад ва худро очизу нотавон қаламдод кунад. Шоир мегӯяд, ки агар инсон ҳамаи ин асрори табиатро омӯзад, аз табиат барои худ бисёр фоидаи манфиат ҳосил карда метавонад, зеро дар ҳар ҳодисаи табиат як манфиате барои зиндагӣ ниҳон аст. Ӯ мегӯяд:

Зи абраш гавҳари ноёб ояд,
Дарахту сабаҷо шодоб ояд.

¹ Анҳор — наҳрҳо

² Ашҷор — дарахтҳо.

³ Макнун — пушида.

Хубобаш маъдани лаъл асту ёқут,
Заминаш парваришпирои носут¹
Зи нахраш инчунин чу метавон кард,
Замиро рашки мину² метавон кард.
Ба сурат гарчи маҳсулаш гиёҳ аст.
Замин мошинаи зардастгоҳ аст
Чу обу хок бо ҳам шуд мукорин,
Ба даст ояд мазохири³ хазоин⁴.
Арози⁵ з-ин намат⁶ маъмур гардад,
Алоли ҳар яке масрур гардад.

Асирӣ ин фикрхоро аввал ба тарзи умумӣ, ба тариқи панду насиҳат гуфта, баъд бевосита ба ҳаёти Осиёи Миёна дахл мекунад ва менависад:

Хусусан Осиёе вустозамин⁷ аст,
Замини пурбару ганҷофарин аст,
Дар ин ҷо кишт ар ҳар ҷи бикорад,
Ба неқуӣ тариқе, ҳосил орад
Арозӣ қобили заръ асту беоб.
Чи дар саҳрои Ҷуранчу чи Фороб.

Замине, ки ҷӯйбори Бегобод обьёрӣ мекард, танҳо баҳои маърифати ягон капиталист ё заминдорони калони мустамликачии рус буд. Бинобар ин Асирӣ баҳои беҳтар шудани аҳволи умумии аҳолии ташвиқ мекунад, ки чунин каналҳо дар саҳрою даштҳои вилоятҳои дигар кушода шавад, то ки аҳволи умумии мардум беҳтар гардад:

Гар аз Чайхун ду-се ҷӯе бароранд,
Бухору Хеваро Фирдавс созанд.
Ва Сайхун боз агар шохе фазоянд,
Ба саҳрои Чуқурбекат кушоянд.
Шавад он ҷо ҷаҳони тоза пайдо,
Замину осмони тоза пайдо
Дехоту шаҳрҳо маъмур гарданд.
Ки рашки Кашмиру Лоҳур гарданд.
В-аз он пас аз қафои Уш як ҷӯй.
Ба тахти кӯҳ ояд то бад-ин сӯй,
Зи фавки Марғелон то Конибодом,
Аз он ҷо то саводи⁸ хиттаи Ем
Хавосу Истаравшан то ба Зомин,
Шавад ғайратфазои мулк то Чин.

Ба хамин тариқа, Асирӣ дар охири ин маснавиаш орзуи умеди халқи худро дар бораи ободу обшор шудани заминҳои хушкӯ сӯхтаи ҳосилхез ҳамчун орзуҳои амалишаванда тасвир мекунад. Ӯ ба воситаи тасвири воқеан кушода шудани ҷӯйбори Бегобод таъкид ва тақвият менамояд, ки ҳамаи гуфтаҳои ӯ дар бораи қандан ва кушодани ҷӯйборҳои наво, ки ба халқу киш-

¹ Носут — ҷор унсур: хок, об, оташ, бод.

² Мину — ҷаннат.

³ Мазохир — маскан.

⁴ Хазоин — хазинаҷойҳо.

⁵ Арози — заминҳо.

⁶ Намат — тарз.

⁷ Вусто — мина.

⁸ Саводи хитта — атрофи шаҳр.

вари ӯ некӯаҳволӣ меорад, хаёли беҳуда нест, балки корест, ки ба кӯшишу хидмати халқ анҷом мегирад.

Маснави «Дар таърифи ҷун Бегобод» танҳо тасвири воқеаи кушода шудани ин канал набуд. Асири ба воситаи тасвири ин воқеа афкор ва ақидаҳои пешқадами худро дар бораи пешрафту некӯаҳволии умумии мамлакат ва халқ баён кардааст.

МИРЗО СИРОҶИДДИНИ ҲАКИМ

Мирзо Сирочиддин соли 1877 дар Бухоро таваллуд шудааст. Падари ӯ Ҳоҷӣ Абдурауф Мирзохурд аз шахони давлатманди Бухоро буд ва дар ҳамон шахр ба саррофӣ машғул буд. Ҳоҷӣ Абдурауф, ки аз табақаи савдогарон буд, мехост, ба писараш ба тарзи нав таълим диҳад ва ба ӯ забонҳои аврупоиро омӯзонад. Ба ин мақсад ба Мирзо Сирочиддин аз хурдсолӣ бо роҳи усули нав таълиму тарбия дод.

Мирзо Сирочиддин ҳарчанд ба корҳои савдою тиҷорат машғул бошад ҳам, ба воситаи саъю кӯшиши худ илму дониши хубе ҳосил намуд. Вай вақти худро дар мадрасаҳои Бухоро ба таҳсили илмҳои мурдариғу беғида нагузаронида, чанд илми зарурии мадрасагиро дар пеши мударриси шахсӣ омӯхт. Ба тӯфайли корҳои тиҷорату саррофиаш вай бо табақаҳои гуногуни мардуми русу аврупоиё шиносоӣ пайдо кард, дар бораи тараққиёти пешрафти иқтисодию маданияи мамлакатҳои гуногун маълумоти хубе низ касб намуд.

Пас аз фароғат аз корҳои тиҷорат Мирзо Сирочиддин ба давлату сарвати чамъкардааш ба мақсади аз мамлакатҳои тараққиқардаву пешқадами ҷаҳон бештар ва наздиктар хабардор шудан ба Россия, Европа ва Осӣё сафар мекунад. Дар ин сафарҳо вай чанде дар Германия, Франция, Англия, Австралия, Швейцария, Туркия, Эрон, Афғонистон ва мамлакатҳои дигар истиқомат намуда, бо ҳаёти маданияи иқтисодӣ ва вазъияти сиёсии ин мамлакатҳо шинос мешавад. Мирзо Сирочиддин дар ин мамлакатҳо марказҳои маданияту санъат, корхонаҳои саноатиро меид, дараҷа ва сабабҳои пешрафти ҳар мамлакатро аз нуқтаи назари худ таҳлил мекард, сабабҳои пасмондагии кишвари худро ёфтани ва роҳҳои бартараф намудани онро ошкор кардани мешуд.

Мирзо Сирочиддин дар вақти сафарҳоиаш низ аз омӯхтани илмҳои гуногун боз наистод. Вай дар вақти дар Техрон, Тифлис ва Сабзавор буданиаш илми тибро ҳам ба усули фанҳои шарқ, ҳам ба тарзи нави аврупоӣ омӯхта, табиби хеле бомаҳорат низ шуд.

Пас аз бозгашт ба Бухоро Мирзо Сирочиддин касби саррофиро тарк намуда, табибиро ихтиёр намуд ва бештар ба муолиҷаи аҳолии шаҳри Бухоро машғул шуд. Аз ин ҷо ӯ бо ла-

қаби «Ҳақим» ва «Доктор Собир» низ машҳур шуд. Дар ин солҳо фаъолияти адабию маорифпарварии Мирзо Сирочиддин хеле раванқ ёфт. Вай ба газетаҳои «Бухорои шариф» ва «Тӯрон» дар масъалаҳои мактабу маориф ва ниғаҳдорӣ тандурустӣ мақолаҳо менавишт, дар шеърҳои мактабу маорифи нав, дар байни омма паҳн намудани илму дониши навро тарғиб мекард. Соли 1907 вай асари машхураш «Тӯҳафи аҳли Бухоро»-ро таълиф намуда, соли 1910 ба таъб расонид.

Мирзо Сирочиддин соли 1912 дар синни 36-солагӣ дар Бухоро вафот мекунад. Вафоти ӯ барои адабиёти пешқадами он замон талафоти калон буд. Сӯзу афсуси умумро С. Айнӣ дар марсияи вафоти Мирзо Сирочиддин хеле таъсирбахш баён намудааст. Чанд байти он марсия ин аст:

Ох, сад ох, ки барбаст абадӣ роҳи сафар,
Аз Бухоро сӯи фирдавс яке донишвар.
Рафту дар маҳфили аҳбоб аз ӯ нест нишон.
Рафту дар сафҳан айём аз ӯ нест асар
Он, ки тақмили фунун кард дар айёми шабоб¹,
Он ки таҳсили ҳикмат² кард дар аснои сафар.
Он, ки мекард ба танвири³ Бухоро хидмат.
Рафту мондем тамои аҳли Бухоро ба қадар⁴,
Сар зад аз сина зи ғам ивази оҳам оташ,
Рехт аз дида аз ин рӯ ба дили ашк шарар.
Оташ аз синан ман дарзада дар пайкари ман,
Об шар, об, зи ду чашми ман, эй хуни чигар

Мероси адабии Мирзо Сирочиддин Мирзо Сирочиддин ҳарчанд умри кӯтоҳе дид, аммо дар назму наср ва жанри нави адабиёти мо — публицистикаи матбуотӣ маҳсули бое аз худ боқӣ гузоштааст.

Чунон ки худи Мирзо Сирочиддин гуфтааст, вай дар шеърнависӣ аз ҷавонӣ машғул буд ва бад шоире ҳам набудааст. Шеърҳои Мирзо Сирочиддин (ӯ дар шеър Сирочӣ тахаллус мекард) ҳамагӣ дар сабку услуби ҷараёни нави адабӣ навишта шудаанд. Сирочӣ—шоир на танҳо худаш аз саркардагони ашъори нави адабиёти тоҷик буд, балки дар шеърҳои ба воқеаҳои матбуот ба образҳои тақлидӣ ва роҳҳои паймудашудаи шеърӯ шоирӣ исроҳкорона муқобил баромадааст. Вай баробари он ки ба адабиёти классикии форсу тоҷик ва эҷодиёти намоёндагони барҷастан он, махсусан ба эҷодиёти Рӯдакӣ, муҳаббат ва эҳтироми бузурге дошт, дар адабиёти ибтидои асри ХХ пайдо шудани мавзӯи ва оҳангҳои навро вобаста бо ҳаёти иҷтимоии он давр медонист. Аз ин сабаб аст, ки вай ба шоирон талқин ва тарғиб менамуд, ки дар шеър ҳамин мавзӯи ва оҳангҳои навинро бо сухани бадеӣ ва образҳои нав тараннум намо-

¹ Шабоб — ҷавонӣ

² Ҳикмат — ҳикматҳо

³ Танвир — равшан кардан.

⁴ Қадар — ғаму андӯх.

янд. Вай ин нуктаро дар як шеъраш, ки дар газетаи «Бухорои шариф» чоп шуда буд, хеле равшан ифода намудааст. У менависад:

Мо чумлаи шоирон саросар
Аз пой фитодаем яксар
Дар васфи узору чашми шахло
Гуфтем касидаҳои фарро.

Мирзо Сирочиддин баъди ин танқидҳои шеъри услуби кӯҳнаи шоиронро ба тасвири ҳаёти зиндаву воқеии халқ даъват намуда менависад:

Кухнапарастию таассуб бихил,
Покзабон бошиву ҳам покдил,
Маслаки ашъор дигаргун шуда,
Қофияҳо яксара ворун¹ шуда,
Қофияи русию саҷъи фаранг,
Қард чу майдони сухан бо ту танг,
Шеър бигӯ бо равиши делағӣ,
Нест туро нисбате бо Рӯдакӣ.

Худи Мирзо Сирочиддин дар шеърҳои кӯшиш намудааст, ки мавзӯи ва мазмунҳои тозаи ҳаёт ва шароити нави даврширо ба воситаи сухани манзум ифода кунад, назро мувофиқи талаботи замон ва барои қонеъ намудани завқу эҳтиёҷоти бадеии мардум истифода намояд. Ин кӯшиши ӯ ҳатто дар шеърҳои, ки ба ҷавоб ё тақлиди шеърҳои шоирони гузашта (дар шаклу услуб) навишта шудаанд, дида мешавад. Чунончи, ӯ дар як шеъре, ки дар тақлиди ғазали Шоҳин бо матлаи «Ёди он шабҳо, ки аз гетӣ фарогат доштам» навиштааст, аз гузаштаи бошукӯҳи мардум ва мамлакати худ ёдовар шуда, аз холи забун ва пасмондагии онрӯзаи Бухорои амирӣ изҳори дилсӯзӣ ва таассуф мекунад. Аз чумла ӯ менависад:

Ёд бод, эй дил, ки мо ҳам обрӯе доштем,
Дар гулистони тамаддун рангу бӯе доштем,
Солу моҳи саъду айёми накӯе доштем,
Дар тараққӣ ҷидду ҷаҳду ҷустуҷӯе доштем.

Доимо будем мо дар тавсани давлат савор,
Эмин аз қайди заминну аз ҷафои рӯзгор.

Ҷаҳлу нодонӣ бубин акнун аз он авҷи камол,
Дар замин андохт морову намуда поймол,
Рафт аз каф илму фазлу донишу иқболу мол,
Мондаем акнун парешону забуну гунгу лол.
Орзуҳо чумлағӣ гашта ба маъюсӣ бадал,
Дода селоби ҷаҳолат бар бинои мо халал.

Мирзо Сирочиддин ҳарчанд дар шеър забардаст ва адиби пурмаҳсул буд, аммо шӯҳрати ӯ дар адабиёти аввали асри бист ҳамчун нависанда интишор ёфт. Ғайр аз мақолаҳои публицистӣ асари калони ӯ «Тӯҳафи аҳли Бухоро» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва шакли сиёсӣ аз намунаи беҳтарини насри адабии ибтидои асри ХХ ба шумор меравад.

¹ Ворун — сарнагун, вайрон.

«Тӯхафи аҳли Бухоро» Чунон ки аз номи асар маълум аст, муаллиф онро махсусан барои мардуми Бухоро ҳамчун армуғоне аз сафару саёҳатҳои худ навиштааст. Аз ин сабаб асар зоҳиран ба сафарнома ва саёҳатномаҳо монанд аст, ки аз ин пеш ҳам дар адабиёти форсу тоҷик бисёр таълиф шуда буданд. Чунончи, муаллиф шаҳру мамлакатхоеро, ки ба он ҷо сафар кардааст, ба тартиби таърихи ба он ҷо рафтаниш дар китобаш тасвир намудааст. Аз тарафи дигар, вай пеш аз он, ки дар бораи ҷоҳои ҷолиби диққати ҳар шаҳр сухан ронад, аввала маълумоти мухтасари таърихию ҷуғрофиро дарҷ мекунад. Чунончи, дар бораи шаҳри Париж менависад:

«Ин шаҳр доруссурури (ҷои фараҳбахши) шаҳрҳои Фарангистон аст... Давлати ҷумҳурии Фаранса дорои чихилу ду миллион нуфуси ботарбият ва аҳли илму санъат аст. Иддаи нуфуси пойтахти он, ки Порис аст, қариб ба ҷаҳор миллион мешавад. Ин миллати ботарбият имтиҳони тараққиҳои ва ватанпарварии худро ба тамоми аҳолии рӯбӣ маскун (рӯи замин) нишон дода ва номи неқӯвовозан худро ба умуми миллати олам эълон кардаанд».

Баъд аз чунин муқаддимаҳо муаллиф ба тасвири муфассали тамошоҷоҳо, кӯчаҳо ва махсусан корхонаҳои саноатии ҳар шаҳр мегузарад. Вай на танҳо ин ҷоҳоро муфассал тасвир мекунад, балки дар ҳар маврид оид ба масъалаҳои тиҷорату иқтисод, ҳаёти маданияту сиёсӣ ва масъалаҳои дигар фикру мулоҳизаҳои худро мегӯяд.

Мақсади асосии Мирзо Сирочиддин аз таълифи ин асар он буд, ки дар торикистони асримиёнагии Бухоро нури маърифату тараққиёти тамаддунро паҳн намояд, мардуми дар ғафлатмондари барои ҳуқуқи инсонии худ, барои раванқи мамлақату миллат бедор намояд.

Аз замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна қариб панҷоҳ сол гузашта бошад ҳам, тартиби феодалии патриархалӣ дар аморати Бухоро ҳамчунон пойдору мустақкам буд. Дар натиҷаи ривочи савдою тиҷорат ва робитаҳои иқтисодию сиёсӣ байни Россияву Бухоро ба пешрафти илмию техникӣ ва иқтисоду маданият эҳтиёҷоти ҷамъият, махсусан талаботи буржуазияи маҳаллӣ пурзӯр шуда бошад ҳам, реаксияи динию феодалий дар роҳи паҳн шудани илму маърифат ва бедории шуури миллию синфӣ мардум монетаи калоне буд.

Дар чунин шароит Мирзо Сирочиддин зарур донистааст, ки ба воситаи ин асараш мардумро аз пешрафтҳои бузурги иқтисодию маданӣ, тараққиёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ давлатҳои бузурги ҷаҳон хабардор кунад ва ба воситаи ин дар байни аҳолии ғояҳои маърифатпарварӣ, равшанфикрӣ, афкори пешқадами илмию техникиро низ паҳн намояд. Бинобар ин ӯ тасвир ва тавсифоти худро аз шаҳрҳои Осиёи Миёна, ки дар он ҷо баъди ба Россия ҳамроҳ шудан пешрафтҳои калони иқтисодию маданӣ дида

мешуд, сар мекунад. У амир ва атрофиёни ӯ, намояндагони реакцияи динию феодалии аморатро бевосита танқид намекунад, аммо вақте ки ӯ волиёни пештараи хонигарии Хўкандро барои дар ҷаҳолату пасмондагӣ нигоҳ доштани мамлакату раият сахт мазаммат менамояд, тири танқиди ӯ ба ҳадафи асосӣ — ба амирони Бухоро мерасад ва хонанда мақсади аслии нависандаро ба хубӣ пай мебарад. Дар ин бобат фикру ӯ дар бораи гузаштаву аҳволи онрӯзаи шаҳри Хўқанд хеле ҷолиби диққат аст:

«(Дар Фарғона) ҳарсола чандин сад ҳазор пуд пунба ва чандин сад ҳазор пуд пиллаву абрешим ба амал меояд ва ҳамасола ҳам дар тазоюд (зиёдшавӣ) аст. Моли заръӣ (зироат) ҳам миллионҳо дар миллион ҳарсола ба фуруш мерасад. Ва он ҳама тараққиро баъд аз омадан ва тасарруф кардани рус намуд. Собик (пештар) агарчи ҳамин обу хок буда, ҳеч як аз ҳуққоми (ҳокимони) онҳо дар фикри ободии ин мулк набудаанд. Илму иттилоъ (огоҳӣ) ҳам надоштанд. Чуз зулм кардан ба раоё (мардум) ва машғул будан ба лахву лаъб (базму тараб) дигар фикру ҳаёли абдан дар хусуси ободии фалоҳат ё тичорат нанамудаанд. Ва осоре, ки гузоштанд, ҳамон ду-се адад мадраса ва як арк бо чандин ҳазор доғи дили мазлум. Айб ба худашон нест, вале айб ба ҷаҳолаташон хоҳад буд. Худашон ҳам натавонистанд нафъе бубаранд ва фуқароро ҳам гадову фақир намуданд».

Ин суҳанон айнан ба аҳволи онрӯзаи аморати Бухоро дахл доштанд. Мирзо Сирочиддин дар ин ҷо боз як фикри хеле муҳиме баён мекунад, ки айб ба худи онҳо, яъне ба одамон набуд, балки ба ҷаҳолати онҳо буд.

Мирзо Сирочиддин моҳияти сиёсати мустамликадории Россияи подшоҳиро намефаҳмид, вале ӯ барои Осиеи Миёна роли равнақдиҳанда доштани Россияро нағз мефаҳмид. Албатта, ин ҳанӯз фаҳмидани роли революционии Россия набуд, аммо муаллиф дар пешрафти иқтисодию маданӣ роли калон доштани Россияро дар ҳама ҷои китобаш махсусан таъкид намудааст. Бинобар ин Мирзо Сирочиддин дар шароити сулҳу дӯстӣ ҳамзистӣ кардани Россия ва Бухорои амириро боиси пешрафти корҳои дохилии онҳо медонист. Муаллиф дар ҷавоби шахсе, ки дар Истамбул аз муносибати байни Россияву Бухоро суол мекунад, айнан ба ҳамин маънӣ ҷавоб медиҳад:

«Он вақт пурсиданд, ки мардуми Бухоро аз давлати рус розианд ё на? Гуфтам: «Розӣ будани тарафайн шарт аст, ҳар гоҳ давлати рус аз мо мардуми Бухоро розӣ бошанд, албатта мо ҳам розӣ хоҳем буд. Аз ин ҳарфи банда бисёр хурсанд шуда, хеле истехсон намуданд».

Мирзо Сирочиддин дар ҳар шаҳр, ки мерафт (махсусан аз шаҳрҳои Врупо), ба дараҷаи саводнокӣ ва маданияти халқ аҳамияти калон медод. Баъд аз тасвири илму маърифат ва маданияти ҳар шаҳр вай ба масъалаи дараҷаи тараққиёти са-

ноати шаҳрҳо низ диққати махсусе додааст. У пешрафти иқтисодии мамлакатро дар шароити тараққиёти илмию техникӣ дар равнақи корхонаҳои саноатӣ мебинад. Аз ин хусус тасвири корхонаҳои саноатии Лондон, Марсель аз ҷиҳати тафсилоташ ҷолиби диққат аст.

Мирзо Сирочиддин дар шаҳри Берлин мактабҳои гуногуни ибтидоию олиро тамошо мекунад. У менависад, ки дар тамоми мамлакат дар соҳаҳои гуногуни саноату иқтисод ва ҳунарҳои ҳархела мактабу донишгоҳҳои махсусе ҳастанд. Шароити мувофиқи маданияти нав муҳайёшудаи мактабҳои ибтидоию ҷунин тасвир мекунад:

«Вақте ки аз дари бузург дохил мешавад шахс, ибтидо як маҳута (майдонча) аст, ки ҷилави (пеши) он боғчаву дарахтзор аст. Оби ҷорӣ ҳам дорад. Ақиби он як боғи бузург дорад, ки ҳама қисми (навъи) дарахту гул нишонидаанд. Чандин раставу хнёбон ҳам кашидаанд. Устулу нимкатҳо дар растаҳои боғ гузоштаанд. Фаввораи об дар васати гулкорихо нишон додаанд... Иморати мактаб ҳам сеошён мебошад... Замини фарси мактаб бо тахтаи ҷӯби ҷавз (чормағз) равшанзада мусаллиф ва мусайқал (сайқалзада) бувад». Муаллиф ин тартибу озодагии мактабҳои Берлинро тавсиф намуда, аҳволи тоқатфарсон мактабҳои кӯхнаи Бухороро ба хотир оварда менависад:

«Банда вақте ки ин вазро мушоҳида намудам, феврал ба хотирам мактабҳои ҳудамо ва рӯи бӯрёпора нишастан ва тахтаҳои касиф (чиркин) ва муаллимони бесаводи ҳудамо, ки мисли мириғазаб ба атфол (тифлон) муомала мекунанд, расида беихтиёр ашқи ҳасрату рашк аз дида рехта гуфтам: «Туфу, бар ту эй чархи гардон, туфу, ки мо илмо хор кардем, хор шудем».

Муаллиф дар ин асараш на танҳо ақибмондагии илмию маданӣ, балки шароити ниҳоят бад ва пасмондагии феодалии Бухороро саҳт танқид мекунад. Ҳатто шароити зиндагии табақаи дороро, ки аз мардуми бечоро ба дараҷот беҳтар зиндагӣ мекарданд, аз ҷиҳати покизагии маданият хеле паст мешуморад. Вай аз он дар ҳаяҷон мешавад, ки дар сурате, ки аз Буоро қариб тамоми сарватҳои моддӣ ҳосил мешавад, дар ҳуди он ҷо ҳеҷ саноате нест ва молҳои ба эҳтиёҷоти мардум заруриро ҳам аз хориҷ меоранд. Муаллиф менависад:

«Бубинед, ки илму сарват кори миллати Урупоро ба кучо расонида, беамалию танбалӣ кори мо, аҳолии Осиёро, ба ҷӣ поя пастӣ кашонида. Зиндагии онон ба ҷӣ вусъат гузарон, мо мардум ба ҷӣ машаққату хорӣ!.. Қаҳвахонаҳои сарибозори онон аз иморати аъёни мо ҳазор дараҷа беҳтару поктар. Эй вой, бар мо, вой бар мо!».

Мирзо Сирочиддин баробари он ки ба сохти иҷтимоии давлатии аморат ҳисси нафрат бедор менамояд, бо роҳҳои гуногун ба муқобили ин ҷамъият чораҳои қатъӣ дидан ва бар зидди решаҳои салтанати зулму ситам хурӯҷ намуданро низ талқин ва тарғиб намудааст. Дар ин хусус тасвири сафари ӯ ба Эрон

хеле чолиби диққат аст. Маълум аст, ки дар ин давр дар Эрон низ ҳокимияти подшоҳонаи қочорӣ барқарор буд ва ин ҳокимият бо тамоми системаи иҷтимоӣ давлатии худ ба муқобили илму маърифат ва тараққиёти маданият мебаромад, пояи зулму ситамро торафт болотар ва маҳкамтар менамуд. Дар солҳои 1905—1907 дар Эрон ба муқобили ҳокимияти мутлақи шоҳ ҳаракати озодихоии маршрутхоӣ, ки асосан ба маҳдуд намудани ҳуқуқи шоҳ равона карда шуда буд, хеле дар авҷ буд. Мирзо Сирочиддин чунин воқеаҳои муҳими сиёсиро дар асараш тасвир намуда, ба воситаи ин дар фикри мардуми Бухоро нисбат ба ҳокимияти мутлақи амир низ як чунбише ба вуҷуд овардани мешавад. Ҷ нишон медиҳад, ки тамоми табақаҳои халқи Эрон ба муҳофизати ҳаракати маршрутахоӣ бархоста, ҳатто дар ин роҳ аз баргараф намудани шоҳ низ даст намекашидаанд:

«Аз тамоми вилоят телеграф омад, ки мо ҳама молан ва чонан дар ҳимояти маршрута ҳозир буда, абадан намегузорем, ки маҷлиси шӯрои миллӣ барҳам хӯрад ва шоҳро ҳам агар муҳолифи ин асос аст, ба самти (сифати) шоҳӣ намешиносем».

Асари «Тӯҳафи аҳли Бухоро» дар адабиёти ҷараёни нави ибтидоӣ асри ХХ як воқеаи хеле муҳиме буд, ки дар он фикрҳои пешқадами зидди аморат, ақидаҳои маърифатпарварӣ ва тараққиҳоҳона хеле равшан ва барҷаста ифода ёфта буд.

Аз ҷиҳати сабуку услуб ин асар дар равиҳои жанри адабии публицистикаи бадеӣ иншо ғардидааст. Дар ин бобат фаъолияти Мирзо Сирочиддин ҳамчун нависандае, ки бо мақолаҳои бадеӣ сиёсӣ дар рӯзномаю маҷаллаҳо баромад мекард, аҳамияти хеле калоне дошт. Таъсир ва бурроии забон, ҳаяҷону ҳиссиёти бузурги публицистии ӯро тасвирҳои реалистонаи бадеӣ низ хеле хуб тасдиқ ва тақвият менамоянд.

«Тӯҳафи аҳли Бухоро» аз ҷиҳати забон ҳам назар ба намунаи насри адабиёти пешина ва нисбат ба бисъёр асарҳои адабиёти анъанавии он давр қадами қиддие ба пеш буд. Аз порчаҳои, ки дар боло оварда шудаанд, ба хубӣ دیدан мумкин аст, ки муаллиф ҳам дар тасвирҳои бадеӣ ва ҳам дар баёноти публицистии худ забонро то чи андоза осон ва содда кардааст. Мирзо Сирочиддин ғайр аз он, ки бисъёр калимаву ибораҳои нави дар адабиёт вазъ намудааст, дар қор фармудани калимаҳои русӣ, ки ба забон дохил шудани онҳо аз тақозои замон буд, хеле маҳорат ва ҷасорати навоарӣ нишон додааст. Вай на танҳо калимаҳои русӣ, балки бисъёр истилоҳоти интернационалиро дар мавридҳои муносиб қор фармуда тавонистааст.

Бинобар ин асар дар инкишофи забони адабии тоҷик дар шароити нави таърихии ибтидоӣ асри ХХ мавқеъ ва аҳамияти хосае дорад.

МУНДАРИЦА

Адабиёти асри XVI	3
Муҳимтарин сарчашмаҳои адабиёти ин давр	4
Ҳаёти адабӣ	15
Доираи адабии Хуросон	16
Доираи адабии Самарқанд	22
Доираи адабии Бухоро	28
Вазъи жанрҳои адабӣ	36
Назира ва татаббуот	41
Бадриддин Ҳилолӣ	45
Зайниддин Маҳмуди Восифӣ	79
Абдурахмони Мушфиқӣ	105
Адабиёти асри XVII	120
Вазъияти таърихӣ	120
Хавзаҳои адабӣ	123
Инкишофи жанрҳои адабӣ	142
Сайидо	146
Малехо	187
Тазкираи Малехо	190
Фитрат	197
Мулҳам	216
Адабиёти асри XVIII ва аввали асри XIX	232
Ҳаёти адабӣ	232
Мирзо Содики Муншӣ	253
Чунаидуллои Ҳозиқ	274
Адабиёти нимаи дуюми асри XIX	296
Маъхазҳо барои омӯхтани адабиёти ин давр	296
Чараҳои пешқадам дар адабиёти нимаи дуюми ас- ри XIX	299
Афкори маорифпарварии тоҷик ва таъсири он ба ада- биёт	306
Аҳмади Доиш	316
Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех	342
Савдо	361
Шамсиддини Шохин	372
Адабиёти ибтидоӣ асри XX	389
Тошхочаи Асрӣ	400
Мирзо Сирочиддини Ҳаким	409

**РАСУЛ ХОДИЗАДЕ, УСМОН ҚАРИМОВ И
САДРИ САГДИЕВ**

**История таджикской литературы
XVI—XIX вв. и начала XX в.**

(на таджикском языке)

*Мудирӣ редакция К. Олимов
Мухаррир Р. Мукулмонқулов
Мухаррири техники Т. Любичкая
Мухаррири ороиш Ғ. Шукуров
Мусаххех Л. Нуралиев*